TITUS LIVIUS.

LIVY

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBRI.

EDIDIT

MARTINUS HERTZ.

VOL. I.

EDITIO STEREOTYPA.

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.
LIPSIAE MDCCCLVII.

DE VITA AC SCRIPTIS

T. LIVII PATAVINI PROLUSIO.

Artis antiquae opera Titi Livii Patavini faciem atque habitum posterorum memoriae mandantia adhuc desiderantur.[1] id vero non impedivit eius populares, quominus monumento, quod ad servanda ossa Livii anno p. C. n. 1413 (i. e. centum triginta novem annos post Antenoris sepulcrum apud ipsos detectum) 'in plumbea capsula apud sacras aedes D. Iustinae' si dis placet 'inventa'[2] in curia patria exstruxerunt, ficticium eius simulacrum marmore exsculptum imponerent. quod simulacrum etiamsi ab Alexandro Bassiano, antiquitatis praeclarissimo, ut ait Tomasinus, cultore inventum dono accepit civitas, 'praeclarissimus' tamen ille 'antiquitatis cultor,' quantum equidem scio, non addidit, unde oris Liviani ductus eo expressos esse sibi constaret.[3] neque opus erat: nam is est Italorum patriae amor, ut, quod per se summa laude dignum est, unaquaeque civitas clarorum civium memoriam avide expetat, diligenter investiget, religiose colat, magnifice exornet; idem vero ille amor vel ipse tam occaecatus esse solet vel alios occaecandi tam studiosus, ut splendida atque speciosa prae veris ac modestis cupide arripiat, amplectatur, propaget.

Haud igitur mirum est, quod homo Patavinus quamvis ad summas ecclesiae dignitates evectus tenuia memoriae Livianae apud ipsos veteres vestigia amplificare pallidosque imaginis inde eliciendae colores inanium coniecturarum ineptarumque fabularum ope vividiores reddere conatus est, Iacobum Philippum Tomasinum dico episcopum Aemoniensem, qui Patavii a. 1630 edidit libellum 'Titus Livius Patavinus' inscriptum. quem libellum saepe repetitum[4] incuriosque, ut fit, exceptum ii qui postea Livii vitam enarraverunt scriptores[5] ducem ita sibi elegerunt, ut passim quidem iudicio magis sobrio adhibito Tomasini φαντασίας refellerent, in universum tamen vestigia eius secure premerent. nec his certiora attulit vita T. Livii ex cod. ms. bibl. coll. novi Oxoniensis in editione Livii Hearniana in lucem protracta, quae certis fabricae cuiusdam saeculi quinti decimi, ut ita dicam, signis notata est.[6]

Nostris demum diebus cum accuratius in fontes historiae Romanae inquirere et ipse coepisset et alios docuisset Bertholdus Georgius Niebuhrius his quoque tenebris lux illata est. quam ob rem cum alii laudandi sunt, quos suo quemque loco data oportunitate nominabimus, tum Fridericus Lachmannus Caroli frater qui in utraque de fontibus historiarum T. Livii commentatione (Gottingae a. 1822 et a. 1828. 4) multa huc pertinentia studiose investigavit. recentium horum studiorum in rebus

1 cf. Boettigerum in Liv. ed. Kreyssig. Lips. 1829. I. p. XIV sqq. opusc. II, 364 sq.

2 Tomasini T. Liv. Patav. cap. IX. X. (XV. I, 22 sqq. Liv. Drakenb. ed., qua utor, Stuttg.)

3 Laur. Pignorius origine di Padova (Pad. 1625. 4) c. XVII. p. 133 M. Claudii Marcelli caput esse censuit, vulgus teste eodem Lentuli Marcellini.

4 cum seorsim Amstelod. 1670 tum in edd. Livianis et Drakenborchiana XV, 1, 8 sqq. et Bipontina (I. p. III sqq.)

5 cf. ne multus sim quos l. Baehrius lit. Lat. hist. II, 87 n. 1. ed tert.

6 in fine testimoniorum de T. Livio huius ed. vol. I. (Oxon. a. 1708) praemissorum.

Livii indagandis positorum proventus post alios, inter quos Lud. Prellerum[7] honoris causa nomino, satis diligenter collegerunt L. E. Koehlerus,[8] Matthias Weingaertnerus,[9] uterque olim Berolini scholarum mearum Livianarum auditoribus adscriptus, C. I. Grysarus,[10] cum Meiero, Schneidewino, Hermanno, Walzio, Schweglero, Wüstemanno, Schneidero, Ambroschio literis his nostris funesto quodam ac lugubri fato nuper ereptus, quo divinam quandam iram philologiae et philologis portendi auguraremur, nisi praeter Fr. Creuzerum, Nestorem philologorum, senes illos venerabiles literarum nostrarum duces atque antesignanos, Boeckhium, Welckerum, Lobeckium, Bekkerum, Thierschium, quique proxime aetate eos sequuntur Schoemannum, Goettlingium, Doederleinium, Meinekium laetos vegetosque vigere gratissimo erga summum numen animo nobis esset agnoscendum. omnium vero optime proventus illos composuit, digessit, auxit Guilelmus Weissenbornius,[11] vir multis nominibus de his studiis optime meritus. mihi pro operis instituti rationibus provinciam hanc denuo suscipienti nec olim refutata iterum congerere in animo est

quasi si messor per messim unum
quemque spicum collegit

nec longis hariolationum ambagibus ea persequi, quae sciri nequeunt.

Titum Livium[12] Patavii natum esse iam inter omues constat, postquam intellectum est, nihil aliud nec Statium significare, qui Timavi eum vocat alumnum,[13] nec Martialem, apud quem Apona tellus Livio suo dicitur censeri.[14]

Natus est Livius secundum Hieronymi ad Eusebii chronicon adnotationem ex Suetonii de viris illustribus opere excerptam[15] Ol. 180, 2 secundum ed. Scaligeranam, duobis annis post secundum ed. Angeli Maii i. e. anno urbis aut 695 aut 697, ante Chr. n. aut 59 aut 57. cui temporis notae quominus calculum adiciamus nil quidem obstat: satis lubrica tamen eo redditur, quod ibi cum Livio coniungitur M. Valerius Messalla, quem aliquot annis ante natum esse unanimi consensu virorum doctorum computationes certatim institutae docuerunt.[16]

Ortus igitur est Livius in urbe pervetusta,[17] quae, quamvis numero civium et copia divitiarum mercatura et fabricis parta polleret,[18] castae tamen antiquitatis mores ita servavit,[19] ut candore animi morumque integritate Livius ipsa fere origine sua imbutus videretur, ortus est aetate, qua Romana respublica post tot tantaque certamina adversus totum fere terrarum orbem gesta victrix quidem evaserat et in summo poten-

7 in Pauly encycl. reali IIII, 1120—1128.

8 de T. Livii Pat. vita ac moribus. fasc. I. Berol. 1851. diss. inaug.

9 de T. Livii vita part. I. Berol. 1852. diss. inaug.

10 part. Liv. selectarum vol. I. (Vindob. 1854, ed. alt. 1857) praef.

11 praef. vol. I. ed. Livii coll. Hauptio-Sauppianae insertae (Lips. 1853, ed. alt. 1856).

12 nomen Livii Poltio (*die Personennamen* p. 592) lividum colorem indicare videtur. alias rationes cum alii proposuerunt tum Glueckius in nunt. d. Mon. 39, III, 8, 59, *die b. Cäsar vorkommenden kelt. Namen* Monac. 1857 p. 47, qui cf.

13 silv. IIII, 7, 55 sq.

14 epigr. I. 61, 3.

15 libellum Suetonianum historicos quoque amplexum esse, quod olim negavit Ritschelius (mus. phil. II, 622 = parerg. I, 618 sq.), mihi persuasit Theodorus Mommsenius (comm. class. phil. hist. soc. lit. Saxon. I, 674. 678).

16 de ipso tamen anno Valerii natali vv. dd. inter se dissentiunt, cf. modo Lud. Wiesium de M. Valerii Messallae vita et scriptis p. 43 sqq., B. Borghesium observ. numismat. dec. VIII. obs. 10 in act. Arcad. a. 1822 XVI, 243 sqq., C. F. Hermannum disp. de script. ill. quorum tempora Hier. ad Euseb. chron. annot. p. 13 sq.; Hieronymi sententiam defendere conatus est Clinto fast. Hell. III, 273, inter varias opiniones fluctuantem videmus D. G. Mollerum in disp. circulari de M. Val. Corv. Messalla sub praesidio D. G. M. proponit I. F. Weisbeck Altdorfii a. 1689 p. 3.

17 cf. Verg. Aen. I, 242 sqq. Pomp. Mela II. 4, 2 coll. Liv. I, 1.

18 Strab. V, 1, 7. 12 p. 213. 218 Cas. coll. III, 5, 3 p. 169. Pomp. Mel. l. l.

19 cf. ll. a Weissenbornio l. c. p. 7 ed. quatuor alt. allatos: Plin. epp. I, 14, 6 Mart. epigr. XI, 16, 8 sq.

tiae fastigio locata esse videbatur, intestinae tamen discordiae non ipsius reipublicae salutem spectantes, sed singulorum hominum ambitioni inservientes, urbem dilacerabant atque foedabant: 'non Cinnae, non Sullae longa dominatio' fuerat atque iam in eo erat respublica, ut 'Pompeii Crassique potentia cito in Caesarem, Lepidi atque Antonii arma in Augustum' essent cessura: quibus in certaminibus a liberae reipublicae partibus stetisse Patavinos ex loco Ciceroniano or. Philipp. XII, 4, 10 dudum a vv. dd. probatum est.[20] haud igitur mirum, quod iisdem partibus Livius sese addixit. at per tristissima illa discordiarum civilium tempora literae Latinae, inprimis pedestres, eloquentiam dico et grammaticam et historiam, laete efflorescebant indeque in provincias studiorum liberalium bonarumque artium amor propagabatur. nonnullos de notissimis doctoribus peregre docuisse maxime in Gallia togata narrat Suetonius[21] ac Gallia cisalpina ante annum, si Hieronymum sequimur, natalem Livii et ipsa iam procreaverat Catullum, Cornelium Nepotem, Vergilium. liberalem igitur educationem Livio Patavii et obtingere potuisse et obtigisse per se patet: si Tomasinum[22] audimus, ut nugarum eius exemplum aliquod afferam, 'a parentibus in literariam palaestram missus egregia sua indole, ingenio perspicaci, vasta memoria primis in artibus mire profecit. mox philosophiae opera praestita naturae totius arcana exhausit. inde iurisprudentiae et politiae se totum addixit, ut ornatum verborum et copiam, naturae donum, sententiarum ponderibus augeret.' equidem id unum affirmari posse credo, Livium scholae magis quam vitae didicisse. nam, ut libere fatear, non dubito, quin ipse per aliquod certe vitae tempus artis rhetoricae, fortassis etiam philosophiae doctoris munere functus sit. quod num Patavii inierit an Romae demum, quo postea eum transmigrasse et ea nos docent, quae infra de vita eius narrabuntur, et multi librorum ab urbe condita loci probant,[23] scholam aperuerit non dispicio. id ipsum vero vitae genus eum elegisse eorum inprimis librorum, quos praeter historias conscripsit, ratio videtur innuere. 'scripsit enim et dialogos, quos non magis philosophiae adnumerare possis quam historiae,[24] et ex professo philosophiam continentis libros,'[25] quibus haud mediocriter in philosophia versatum eum se praestitisse, probat iudicium Senecae, qui Papirio Fabiano tres modo scriptores philosophos praeponendos esse censet, Ciceronem, Asinium Polionem, Livium. at multo magis in scholae umbram nos deducunt, quae ex libris Livii rhetoricis afferuntur. etiamsi enim negaturus sis, huc pertinere epistulam ad filium scriptam,[26] qua quinam potissimum auctores legendi sint rectissimo iudicio adhibito praescripsit Livius, etiamsi ad eandem epistulam cum Osanno[27] referas narratiunculam et ipsam a Quintiliano apud Li-

20 cf. modo Morhofium de Patavinitate Liv. c. 11. (ap. Drakenb. XV, 1, 60 sq.) Gustavum Schwabium disp. de Livio et Timagene historiarum scriptoribus aemulis Stuttg. a. 1834 p. 24 n. 47 l. Macr. sat. I. 11, 22.

21 de ill. gramm. c. 3 cf. Bernhardy lit. Lat. hist. ann. 53. 163 p. 73. 219 ed. tert. Lagus studia Latina provincialium Helsingforsiae a. 1849 p. 29 sqq.

22 l. c. cap. I. p. 10 Drb.

23 cf. quae congessit Koehlerus l. c. p. 26 sqq.

24 conferendi videntur hi dialogi cum Varronis *λογιστορικοῖς*, ad quorum normam fortasse aptati erant, nisi quod in his numerorum vestigia apparent (cf. Roeperum philol. VIIII, 277 sq.). nam *λογιστορικῶν* et ipsum argumentum (cf. Ritschelium mus. phil. VI, 543, cui consentit Krahnerus Varronis Curio Neobrandenb. 1851 p. 17, frustra, opinor, obloquitur Mercklinius philol. IIII, 423) et dialogi forma (v. Ritschelium de Varr. logist. p. XII sq. mus. phil. VI, 542 sqq. 552 sq. assentiente Mercklinio l. l.) omnino respondet descriptioni operis Liviani a Seneca traditae.

25 L. Sen. epp. XVI, 5 ep. 100), 9.

26 Quint. I. O. X, 1, 39 cf. II, 5, 20.

27 adnot. crit. in Quint. I. O. lib. X. part. 3 p. 19.

vium inventam, qua rhetoris cuiusdam officinam intrare iubemur,[28] tamen vix negabis, rhetorem sapere quod Seneca rhetor iudicium de quorundam oratorum eloquentia rhetoris cuiusdam eiusque Graeculi verbis Livium tulisse refert.[29] quodsi vero Suidas[30] narrat, aemulationem quandam extitisse inter Livium et Cornutum quendam, quem *ἱστορικὸν* quidem fuisse dicit, ut tamen cum philosopho Leptita sive ipse sive librarii eum confuderint,[31] et Cornuto plures quidem affuisse auditores, Livio tamen doctiores et ingeniosiores, equidem hoc, si modo Cornutus ille historiae auctor revera extitit, cum Thorbeckio[32] ad recitationes operis historici quam cum Vossio[33] ad scholas Livii rhetoricas referre malim. illius ipsius operis habitum tali vitae condicioni quam maxime respondere infra accuratius videbimus: hic Friderici Lachmanni verba notasse satis habeo, qui 'multa' ait[34] 'produnt hominem, qui inter philosophica et rhetorica studia enutritus numquam ad rempublicam et ad castra accessit.' atque ipsos horum studiorum fetus plerosque Livium iuvenem Patavii fortasse etiamtunc morantem edidisse probabile est, ut tamen epistula ad filium scripta, quae certe his ac similibus studiis operam navasse Livium docet, documento sit, ne provectiore quidem aetate hanc literarum provinciam ab eo omnino esse desertam.[35]

Romae iam aliquot annis ante pugnam Actiacam versabatur: ibi enim circa ipsum hoc tempus, quod infra diligentius explorandum erit, historiarum libros scribere orsus est: nam Patavii primam eorum decadem confectam esse, probatum ivit, sed non probavit Christianus Krusius;[36] Patavii tamen satis diu eum commoratum esse[37] vel saepius ac diutius eo rediisse eum eo concludi posse videtur, quod C. Cornelium augurem Patavinum Livii amicum dicit Plutarchus[38], tum eo, quod passim oppidi agrique Patavini atque eorum historiae accuratam eamque partim ex ipsis fontibus, ut videtur, Patavinis haustam prae se fert notitiam.[39]

Romae Livius in Augusti notitiam pervenit[40] ac vel familiarius imperatore usum esse et ipse se Livius dicit lib. IIII, c. 20 et Tacitus narrat ab exc. Aug. IIII, 34. defendit ibi se Cremutius Cordus

28 ibid. VIII, 2, 18.

29 M. Sen. controv. XXV, p. 284 sq. Bip. aliquatenus huc quoque pertinent, quae ibid. XXIV, p. 274 referuntur, ubi ipse Livius Sallustium vituperans Demosthenis aliquam sententiam Thucydidi videtur tribuere; epistulae ad filium h. l. adnumerandum esse coniecit F. Lachmannus l. c. II, 75 n. 2.

30 s. v. *Κορνοῦτος* II, 346 sq. Bhdy.

31 cf. de hac quaestione Vossium de hist. Lat. I, 26 p. 137 ed. alt. Bruckerum hist. crit. phil. II, 538 Reimarum ad Dion. Cass. LXII, 29 Villoisonum prolegg. ad Cornutum de nat. deor. p. XX sq. ed. Osann. ibique Osannum p. XXI, n. * O. Iahnium prolegg. ad Pers. p. IX.

32 de C. Asinii Pollionis vita et studiis doctrinae p. 105, cui calculum adicit Lachmannus l. l. I, 5.

33 l. c. p. 136 sq.

34 l. c. I, 105 cf. F. A. Wolfium schol. de lit. Lat. hist. p. 267 ed. Guertler: '*In welchen Verhältnissen er gelebt weiss man nicht; er scheint als* homme de lettres *gelebt (und sich ausschliessungsweise auf die Geschichtschreibung gelegt) zu haben.*'

35 cf. Weingaertnerum l. l. p. 40 sq.

36 diss. hist. crit. de fide Livii recte aestimanda Lips. 1812 sect. 2 §. 16 p. 46 sqq. cf. Lachmanuum de font. Liv. I, 15 sq. — 'Et sunt qui existiment, eum Patavii tantum scripsisse ac Romam librariis seu bibliothecarum custodibus per decadas eum misisse nec quenquam eo scribente secum conferre potuisse. alii vero non Patavii tantum, sed et Romae aliquando seu rure, apud quod haud longe Roma sibi solitariam mansionem delegerat.' vita Oxon. ap. Hearnium.

37 sic quoque vita Oxon.: 'Qui quum iam doctrinis eruditus et aetate provectus esset, Romam se conferens et equestri adscriptus ordini, ad scribendas Romanorum historias animum apposuit.'

38 vit. Caes. 47 cf. Iul. Obseq. 85 (125) p. 135, 10 Iahn.

39 cf. I, 1. V, 34 sq. X. 2 al. coll. Lachmanno l. c. I, 22 sq. Weingaertnerno l. c. p. 14 sqq.

40 '*Vielleicht wegen Verwandtschaft mit der* gens Livia' F. A. Wolfius l. ann. 34 l. cf. G. E. Muellerum *hist. crit. Einleitung* etc. III, 95 sq. Eberhardtius de statu lit. eleg. ap. Rom. p. 224. 226 vers. Kordesianae opinatur, Livium ab Augusto Romam ad aulam Palatinam arcessitum esse, ut et Claudii educationi praeesset et — amplissimam historiam ab u. c. usque ad suam aetatem conscriberet.

oratione in senatu habita adversus novum ac tunc primum auditum crimen, quod editis annalibus laudatoque M. Bruto C. Cassium Romanorum ultimum dixisset. 'T. Livius,' inquit 'eloquentiae ac fidei praeclarus inprimis, Cn. Pompeium tantis laudibus tulit, ut Pompeianum eum Augustus appellaret; neque id amicitiae eorum offecit. Scipionem, Afranium, hunc ipsum Cassium, hunc Brutum nusquam latrones et parricidas, quae nunc vocabula imponuntur, saepe ut insignis viros nominat.' servavit igitur Livius, quamvis in principis familiaritatem pervenisset, libere sentiendi libereque dicendi facultatem: munus publicum, quod supra iam indicavimus, nec ambiit nec obtinuit is, qui id historiae conscribendae laboris praemium petiit, ut se a conspectu malorum, quae sua tot per annos vidisset aetas, tantisper certe averteret, dum prisca tota illa mente repeteret, omnis expers curae, quae scribentis animum etsi non flectere a vero, sollicitum tamen efficere posset.[41] aulae tamen principis eum perpetua constantique mutuae fidei vinculo coniunctum fuisse, demonstrat, quod historiam scribere Livio hortante aggressus esse in adulescentia dicitur Claudius:[42] qui cum anno a. C. n. 10 natus sit, vix ante totidem p. C. n. annos Livius tale ei dederit consilium. hoc igitur tempore Romae etiamtunc commorabatur. septem vero annis post, si Hieronymo fides habenda est, diem supremum obiit Patavii eodemque anno teste eodem Hieronymo 'Ovidius poeta in exilio diem obiit et iuxta oppidum Tomos sepelitur.' utrumque vero eodem die, Kal. Ian., obiisse, id solius Apuleii personati apud Caelium Rhodiginum testimonio nititur.[43]

Inmortalis vero Livius redditus est eo opere, quod etiamsi quarta modo eius pars temporis iniuria ad nos propagatum est, tamen omnium historiae Romanae monumentorum, quae etiamnunc extant, amplissimum merito habetur et exornatissimum, libros dico ab urbe condita centum quadraginta duo, quibus res Romanorum gestas inde a primordio usque ad suam aetatem prosecutus est: ultimo enim libro 'bellum adversus Germanorum trans Rhenum civitates gestum' ipsiusque Drusi mors (a. u. c. 745) enarrata erant.[44] ac mihi certe non dubitandum esse videtur, quin Livius vel ultra hunc terminum opus continuaturus fuerit, nisi sive viribus defectus sive morte oppressus esset. nam, ne urgeam, ipsum centum quadraginta duorum librorum numerum non rotundum, ut ita dicam, clausumque videri, ipsa Augusti mors operi longinquo terminum et iustiorem et splendidiorem imposuisset.[45] certe ultra Augusti mortem et deinceps ad extremum usque spiritum his libris scribendis operam a Livio navatam esse, docet periochae libri CXXI. Liviani titulus in codice Nazariano servatus 'ex lib. CXXI. qui editus post excessum Augusti dicitur.'[46] quod si ita intellegimus, ut ipsius libri confectionem statim secuta

41 praef. §. 5.

42 Suet. Claud. 41, unde Claudio Livium praeceptorem datum esse colligit Tomasinus l. c. cap. II. 'ut illum eloquentiae studiis et dignis imperio moribus informaret,' quod mihi nec Bernhardius persuasit hist. lit. Lat. p. 610 n. 498 ed. tert.

43 lect. antiq. XIII, 1. p. 859 ed. Colon. Allobr. a. 1620 (Mai praef. ad L. Caecil. Minut. Apul. p. XXV sq. ed. Osann.) cf. Bayle dict. hist. et crit. s. v. Ovide not. N t. III. p. 565 ed. Bas. a. 1738. animi causa ex D. G. Molleri disp. circulari de T. Livio (Altdorfii a. 1688 p. 46) haec describere liceat: 'Ceterum quae de morte Livii in Cosmographia M. Joh. Rauw part. 2. cap. 7 fol. 244 leguntur, non tam refutationem, quam risum merentur, suntque ista: *Ausz der Stadt Padua ist bürtig gewesen Titus Livius der Römischen Historien Schreiber, ist gestorben Anno Christi* 1451. 14. *Kalend. Septembr. seines alters* 576. *Jahr.*'

44 cf. periocham libri huius Liv. CXXXXII. coll. Dione Cassio LV, 1 quosque praeterea laudat Fischerus *röm. Zeittafeln* ad a. u. 745.

45 v. Niebuhrium schol. de hist. Rom. I. 46 sq. ed. Isler, Weissenbornium l. l. p. 10.

46 Titi Livi periochae ed. O. Iahn p. 102, 18 sq.

sit editio, libros unum et viginti extremos trium annorum spatio conscripsisse Livius censendus est. toti vero operi componendo amplius quadraginta annos insumpsit. nam ipsum librum primum inter annos urbis 727 et 729 scriptum esse docet quod 'bis deinde' capite eius libri undevicesimo inquit 'Ianus post Numae regnum clausus fuit, semel T. Manlio consule post Punicum primum perfectum bellum, iterum, quod nostrae aetati dii dederunt ut videremus, post bellum Actiacum ab imperatore Caesare Augusto pace terra marique parta:' ipso enim anno 729 post expeditionem adversus Cantabros susceptam tertium Ianus clausus est, Augusti vero cognomen anno demum 727 Octavianus Caesar accepit. per se igitur probabile est, librum nonum certe post annum 731 ac fortasse, si initium operis paulo tardius Livio cessit, haud diu post annum 734 conscriptum esse, etiamsi argumenta, quibus nisus Gustavus Schwabius[47] ei tempori librum illum assignavit, magis ingeniosa quam vera esse videantur; neque, si Livius deinceps secundum ipsam temporis seriem opus suum confecit, quod certe probabile est, argumento ex lib. XXVIII cap. 12 ducto egebimus, ut probemus, hunc librum non ante a. 735 scriptum esse, quo demum anno iterum finito bello Cantabrico Hispania 'ductu auspicioque Caesaris Augusti perdomita' dici poterat.[48]

Ante opus absolutum nonnulla inde deprompta singillatim in hominum notitiam venisse et recitatis et editis singulis sive libris sive partibus et Suidae locus supra excitatus docet, dummodo recte eum interpretati simus, et titulus singularis librorum belli civilis, qui singulis libris a centesimo nono usque ad centesimum sextum decimum in cod. periocharum Nazariano praefixus est[49] et Asinii Polionis illud de Patavinitate Livii iudicium: Asinius enim a. p. C. n. 5 decessit ex Hieronymi ad chronicon Eusebii sententia.[50] recitationibus vero Livii Augustum adfuisse, qui 'recitantes et benigne et patienter audivit nec tantum carmina et historias, sed et orationes et dialogos'[51] non abnuerim, etiamsi non perspicio, cur id corollarium, quod lib. IIII c. 20 §. 4 addidit Livius, non ante eum librum sive lectum sive auditum adici potuerit;[52] Pompeianum tamen Augustus vix eum appellaverit,[53] antequam ex ipso libro LXXXV. et proxime sequentibus eius de bellis civilibus narrationem cognovisset. etiamsi porro, id quod mihi certe secus videtur, nulladum operis parte in publicum emissa, volumine quodam sic orsus sit Livius,[54] satis iam sibi gloriae quaesitum et potuisse se desidere, ni animus inquies pasceretur opere, tali tamen existimatione apud aequales fruebatur,[55] qualem nec rhetor Livius nec philosophus, sed unus historicus Livius sibi peperisse censendus est, nec sola exspectatione fetus futuri, sed aliquot certe libris

47 disp. de Livio et Timagene c. pag. 8. eundem librum post Drusi demum expeditiones conscriptum esse ex cap. 36 initio 'silva erat Ciminia magis tam invia atque horrida quam nuper fuere Germanici saltus, nulli ad eam diem ne mercatorum quidem adita' rationatus est Niebuhrius hist. R. III. 327. cf. schol. de hist. Rom. I. 45 at v. Lachmannum l. l. I. 47 Prellerum l. c. p. 1121 n.*

48 v. Lachmannum l. c. Od. Muellerum opp. min. I. 40.

49 Livi periochae ed. Iahn p. 94, 21 sq. etc. cf. schol. Lucani X. 471. 519 (ubi pro XIV. lege IV. ex emendatione Ottonis act. ant. Marb. 1850 p. 317) 521.

50 cui non refragatur Tacitus dial. de or. c. 17 'paene ad extremum' Augusti 'principatum durasse' eum adnotans (cf. C. F. Hermannum de scriptoribus ill., quorum tempora Hieronymus ad Eusebii chronica annotavit, p. 26 sq.). absolutum certe opus Livii Polio videre non potuit.

51 Suet. Octavian. 89.

52 haec dicta sunt adversus Niebuhrium hist. Rom. II, 517 n. 1011 cf. Weissenbornii adnot. ad. Liv. l. c. §. 11. Koehlerus l. c. p. 18 sq. n. 1.

53 Tac. ab exc. d. Aug. IIII, 34.

54 Plin. nat. hist. praef. §. 16.

55 cf. modo quae et Plin. minor narrat epp. II. 3 coll. Hieron. ep. 53 et M. Seneca controv lib. V. prooem.

vulgo notis: nam totum opus non ante mortem Livii absolutum esse videri supra exposuimus.

'Ab urbe condita libros' opus Livianum nominandum esse et optimorum atque antiquissimorum librorum manuscriptorum duce codice rescripto Veronensi[56] tituli ac subscriptiones singulis libris et periochis additae probant et grammaticorum consensus, unde hanc inscriptionem merito elicuit et defendit Niebuhrius.[57] eodem modo 'a fine Aufidii Bassi' libros triginta unum conscripsit Plinius maior, 'ab excessu divi Augusti' libros sedecim Tacitus, illamque inscriptionem ab ipso Livio profectam esse docet initium libri sexti[58] a Weissenbornio[59] merito huc relatum atque eodem ducit Plinius l. in ann. 54 c., ubi de 'historiarum' Livii, 'quas repetit ab origine urbis quodam volumine' loquitur: nam 'historiarum' vel 'historiarum ab urbe condita' inscriptio non magis inde deducenda est quam 'annalium' ex ipso Livio XXXXIII, 13, 2,[60] ne de Firmico Materno[61] loquar, cui Livii nomen prava quamvis summi auctoris I. F. Gronovii coniectura illatum est.

Opus ab ipso auctore in eosdem libros divisum esse, quibus etiamnunc distinguitur, apparet ex compluribus locis veluti ex exordiis libri sexti (cf. ann. 58) et tricesimi primi; centum vero quadraginta duorum librorum numerum recte supra nos posuisse evincunt periochae singulorum librorum ab incerto auctore ex Livii opere excerptae ac nobis servatae praeter librorum CXXXVI. et CXXXVII. periochas, quae casu perierunt. nam 'quod Franciscus Ritterus in annalium ab antiquariis Rhenanis editorum fasciculo XVII p. 6 suspicatus est, etiam in fine quorundam a Livio scriptorum librorum periochas periisse, non satis firmis argumentis niti videtur.'[62] omnium vero horum librorum, ut iam significavimus, quartam modo partem manibus hodie tenemus, libros scilicet I—X et XXI—XXXXV ut triginta quinque praeter nonnullos quintae decadis, qui lacunosi sunt, integris fere servatis centum et septem perierint. libri hi superstites enarrant res Romanorum gestas et ab urbe condita usque ad a. u. 461 i. e. paene ad finem belli alterius Samnitici et ab initio belli Punici alterius a. u. 536 usque ad triumphum ab Aemilio Paulo de Macedonibus actum a. u. 587. praeterea et frustula quaedam libri nonagesimi primi a P. I. Brunsio Lubecensi detecta sunt anno saeculi praeteriti septuagesimo altero Romae in cod. bibl. Vaticanae Palatino rescripto 24 atque insequenti anno ab eodem edita[63] et aliae quaedam universi operis reliquiae passim a posterioribus scriptoribus, inprimis a grammaticis servantur, quae ad calcem editionum Livii recentiorum adiectae esse

56 mus. Rhen. ed. Niebuhr et Brandis II, 337.

57 opp. min. hist. et phil. II, 241. quae inscriptio immerito, me quidem iudice, manca esse videtur Friderico Haasio in praestantissima de Tac. vita, ingenio, scriptis comm. ed. Taciti ab ipso emissae vol. I. p. XXII. n. 94.

58 'Quae ab condita urbe Roma ad captam urbem eandem Romani .... gessere, foris bella, domi seditiones, quinque libris exposui' etc.

59 l. c. p. 11.

60 'Ceterum et mihi vetustas res scribenti nescio quo pacto antiquus fit animus et quaedam religio tenet quae illi prudentissimi viri publice suscipienda censuerint, ea pro dignis habere, quae in meos annales referam.

61 de errore prof. rel. c. VI. extr. f. 7a, 17 ed. Bursiani, qui praef. p. XII. iure suo Gronovii coniecturam respuit pro 'nam sicut in libris annalibus invenimus, Bacchanaliorum scelera Aebutio quodam adulescente deferente detecta sunt' scribendum esse 'in Livii annalibus.'

62 verba sunt Ottonis Iahnii in ed. harum periocharum p. XIII, qui cf. coll. Weissenbornio l. c. p. 10.

63 Hamburgi 1773 fol. de reliquis huius fragmenti editionibus cf. Schweigerum *Handbuch d. class. Bibliogr.* II. 1, 543 sq. inter quas nominandae sunt cum Giovenazzii (ed. Cancellerius Romae 1773) et Kreyssigii (Chemnit. 1807 etc. cf. ann. eius 1 ad comm. de T. Liv. hist. rel. ex palimps. Tol. erutis p. 3) curae tum editio Niebuhriana in M. Tullii Ciceronis or. pro M. Fonteio et pro C. Rabirio fragm. etc. Romae 1820 p. 85 sqq. (cf. Livius Drakenb. Stuttg. XIV, 811 sqq.)

solent.[64] ceterum spes integros libros Livianos recuperandi non minus saepe excitata est quam decepta[65] neque minus frequenter minorum quae ferebantur reliquiarum inventarum lux vel omnino prae face artis criticae evanuit vel certe alio splendorem suum emisit. illuc pertinet fragmentum libri XVI, quod e cod. Monasterii Salemitani (Salmansweiler) ord. Cisterciensis in Suevia descriptum, si dis placet, a Matthaeo Klockio, iuris publici factum est ab I. D. Schoepflino, de quo fragmento sufficiat Drakenborchium XV, 1 p. CXXIV sqq. 653 sqq. laudasse, huc primum ille de montibus Siciliae et praesertim de Aetna locus ad Livium a codice Vindobonensi dissertatiunculae de septem miraculis mundi relatus, a Mauricio Hauptio pone Ovidii Halieutica ac Gratii et Nemesiani cynegetica p. 70 sq. (cf. p. XXVIII sq.) editus tabulaque lithographica ex codice expressus,[66] quem ad Iulium Titianum pertinere docuit cod. Bambergensis, unde ipsam illam dissertatiunculam excerptam esse vidimus ex libello de cursu stellarum a Friderico Haasio ad Gregorium Turonensem relato atque publici iuris facto in prolusione academica ad natal. reg. in univ. Vratisl. a. 1853 celebranda, ubi Titianea haec leguntur §. 30 p. 14, illustrantur p. 36 sqq. tum huc referendum est folium membranaceum Toletanum palimpsestum a Theophilo Heinio repertum et a Georgio Henrico Pertzio tanquam lib. XCVIII. Liviani fragmentum in comm. acad. Boruss. a. 1847[67] editum, quod Sallustii historiis tribuendum videri primum Bergkius[68] significavit, tum libro earundem alteri Heerwagenius[69] et Rothius Basileensis[70] vindicaverunt, postremo eiusdem reliquiis et Kritzius[71] et Gerlachius[72] inseruerunt. non tamen omnino male ne nostris quidem diebus haec studia cessisse unicum quidem, sed satis grave extat documentum libri, ut videtur, CXXXV. fragmentum ex lib. XII. Apponiani in canticum canticorum commentarii a Bottino et Martinio Romae a. 1843 editi p. 237 erutum.[73]

---

64 veluti et apud Drakenborchium XIV, 793 sqq.; accuratissime congesta et edita sunt a Weissenbornio ed. Teubn. VI. p. VI sqq. quae ad reliquias Caesarianas et Livianas supplendas atque illustrandas proposuisse sibi visus est Fr. Guil. Otto in comm. actis ant. Marb. 1850 n. 39—41 inserta, ea in Caesare nullum habent usum (cf. philol. V, 754 sqq.), in Livio parcum.

65 cf. quae enarrant D. G. Morhofius de Patavinitate Liviana cap. I. (XV, 1, 53 sqq. Drakb.) et I. A. Fabricius bibl. Lat. I, 296 sqq. ed. Ern. adde epistulas Poggii duas, quarum alteram edidit Thomas de Tonellis Poggii epp. I, 104 (cf. Orellii symbol. nonnull. ad hist. phil. p. 10), alteram Angelus Maius spicil. Rom. X, 316 (cf. Osanni praef. ad Suet. de rhet. et gramm. lib. p. IX sq.), unam Colucii Salutati editam a Mauricio Hauptio in nunt. soc. lit. Sax. cl. ph. hist. 1850 II, 16-18; de codice quodam Pisano quindecim librorum, ut ferebatur, deperditorum cf. Blumii iter Ital. II, 107, de eo, qui Constantinopoli in regia delitescere dicebatur Mordtmanni comm. philol. V, 760 sq. insertam.

66 cf. Kreyssigium in ed. lib. Liv. XXXIII, p. CXXIII sq. et in cur. sec. ad T. Livii fr. Tol. Misen. 1852 p. 9, Weissenbornium in ed. Liv. Teubn. VI, p. III. VI., ubi hic locus ex Hauptii sententia libri XIV. fragmentis (fr. 4) insertus est, Linkerum in act. gymn. Austr. 1852, 934. 1854, 422, ubi adnotavit, eundem locum sub Titii Iuliani nomine legi in Maii coll. Vat. III, 239.

67 in comm. class. phil. hist. Berol. 1849 p. 221-239 ac seorsim Berol. 1848 cf. act. eiusdem acad. menstr. 1850, 33 sq. Ern. a. Leutsch philol. III, 574 sqq. Kreyssigium in comm. de T. Livii hist. rell. e palimps. Tol. erutis, et eiusdem ad Livii lib. XLI-XLV. annotationibus adiecta, Misen. 1849, atque in curis secundis ad has rell. Misen. a. 1852 editis, qui ad lib. XCV. has lacinias rettulit non improbante Th. Mommsenio, qui secundum literas a B. Borghesio acceptas eas illustravit in nunt. soc. lit. Sax. cl. ph. hist. 1850, 196-199; his adde Huschkium act. iurisprud. hist. XV, 273-286, Weissenbornium l. l. fr. 72 p. XVI, coll. p. IV sq.

68 act. antiq. Marb. 1848, 880.

69 v. Kreyssigii ep. ad Kritzium de C. Crispi Sallustii hist. lib. II rell. ex palimps. Tol. erutis Misen. 1852.

70 mus. phil. VIII, 433-440.

71 C. Sall. Crispi hist. fr. II, 47. 49 (50, 1) p. 150 sqq. coll. ep. crit. ad Wuestemannum ibid. p. XII sqq. et ed. min. Lips. a. 1856 p. 282 sq.

72 lib. II fr. 101 sq. p. 117 sq. ed. Sall. stereotypae Lips. 1856.

73 fr. 55 p. XIV. Wssb. cf. Schneidewinum in nunt. d. act. lit. Hal. a. 1843 adiectis n. 61 p. 499-501 et in actis philol. Cassellis a. 1843

Accuratius harum operis Liviani partium, quae aetatem tulerunt, habitum inspectantibus id primo obtutu patefit, Livium non decessisse ab ea ratione, qua inde a literarum Latinarum incunabulis rerum scriptores usos esse videmus auctoribus Q. Fabio Pictore et L. Cincio Alimento: *τούτων δὲ τῶν ἀνδρῶν ἑκάτερος* — verba sunt Dionysii Halic. ant. Rom. I, 6 — *οἷς μὲν αὐτὸς ἔργοις παρεγένετο διὰ τὴν ἐμπειρίαν ἀκριβῶς ἀνέγραψε· τὰ δὲ ἀρχαῖα τὰ μετὰ*[74] *τὴν κτίσιν τῆς πόλεως γενόμενα κεφαλαιωδῶς ἐπέδραμε.* quae ita ad Livium adhibenda sunt, ut is, quo propius ad tempus suum accederet, eo accuratius eoque fusius res gestas enarrarit; cum enim liber primus regum aetatem i. e. duo fere saecula ac dimidium perlustret, novem sequentes spatium temporis aliquanto minus, haud multo amplius duo saecula complectens emetiantur, decadis vero secundae libri septuaginta tantum et quinque annos proximos, ut singuli fere libri rerum per annos septenos et dimidium gestarum narrationem contineant, hos qui sequuntur libri viginti quinque nobis servati inde a lib. XXI. usque ad lib. XXXXV. quinquaginta annorum terminos vix excedunt, ut binorum fere annorum historiam singuli libri per hanc operis partem persequantur; reliqua vero multitudo septem et nonaginta librorum haud multo amplius centum et quinquaginta annos complectebatur, ut binis fere libris terni anni enarrarentur.[75]

Iam inde sequitur, Livii enarrationem per se 'lactea ubertate'[76] ubivis conspicuam et a macrologia quadam haud omnino abhorrentem,[77] per extremam partem copiosiorem redditam esse. ipse Livius iam fere inde ab exordio operis conscius sibi est, longiorem hic illic sermonem suum in materiis per complures libros deinceps tractandis, velut in bellis cum Volscis et cum Samnitibus gestis, visum iri lecturis, quorum satietatem se metuere fatetur[78] atque ipse post priora duo bella Punica enarrata spatii peracti longinquitate aeque fatigatus esse videtur ac quodam horrore percussus, iam providens animo, ut ipsius verbis utar,[79] velut qui proximis litori vadis inducti mare pedibus ingrediantur, quidquid progrediatur, in vastiorem se altitudinem ac velut profundum invehi et crescere paene opus, quod prima quaeque perficiendo minui visum sit. ipsa igitur materiae mole crescente per extremam operis partem copiosior facta est Livii narratio: senili quadam loquacitate eum affectum et neglegentiorem in rebus tradendis redditum esse, quae Niebuhrii[80] est sententia ex reliquiarum lib. XCI. specie ducta, inde vix cum aliqua probabilitate videtur concludi posse, nam ea, quae aetatem tulit de morte Ciceronis narratio ex libro CXX. hausta[81] pro meo quidem iu-

---

consoc. p. 40-47 coll. A. G. Zumptio in ann. crit. Berol. 1844 II, 50, 392 et ad tab. Ancyr. VI, 2 p. 91.

74 *τάτε μετὰ* coni. I. G. Hullemanus disp. crit. de annal. max. Amstelod. 1855 p. 71, *τὰ κατὰ* du Rieu disp. de gente Fabia Lugd. Bat. 1856 p. 156.

75 cf. Liv. XXXI, 1. C. G. Lewis an inquiry into the credibility of the early Roman history Lond. 1855 I, 44 sqq.

76 Quint. I. O. X, 1, 32. Parreidt de lactea Liv. ubertate Lips. 1746. Weissenbornius praef. l. p. 40 sq.

77 Quint. I. O. VIII, 3, 53. Charis. p. 242 P. et quos ibi l. H. Keilius ed. suae p. 271 quosque affert Otto act. ant. Marb. 1850, 324 (adde anecd. rhet. Paris. p. 10, 13 Eckst.), quamvis hi omnes uno tantum eodemque exemplo defungantur 'legati non impetrata pace retro unde venerant domum reversi sunt.' ipsa haec verba in libris superstitibus non inveniuntur, his similia lib. VIIII, 2, 10; XXIIII, 20, 3 et 40, 9; XXXVIII, 16, 6. eodem pertinent alia veluti idem vocabulum paucissimis verbis interiectis saepissime repetitur, cuius consuetudinis exempla congessit Drakenborchius in ann. ad I, 3, 9. cf. Fittbogenium obs. Liv. p. 46.

78 VI, 12, 2 cf. X, 31, 10.

79 XXXI, 1, 5.

80 Ciceronis orr. etc. fragm. p. 88 schol. hist. Rom. I, 47 sq. sic etiam Car. Reisigius schol. gramm. Lat. ed. Haasius p. 49, Schweglerus hist. R. I, 105.

81 M. Seneca suas. VII, p. 38 sq. Bip., t. XIV, 807 sq. Drkb., fr. 50 p. XIII sq. Wssb.

dicio, cuius subscriptorem ipsum excitare licet Niebuhrium,[82] optimis primorum librorum locis nec simplicitate nec venustate nec sensuum magnitudine nec animi generositate cedit; paulo uberiorem narrationem lib. XCI. fragmento et ipse tribuo latamque quandam simplicitatem ei inesse recte sensit Fr. Lachmannus,[83] neglegentius quam similes expeditionum bellicarum per priores decadas descriptiones mihi certe haec non videntur exposita atque etiamsi hoc concedendum esset, tamen non iustam de tota hac posteriore operis Liviani parte admitteret ratiocinationem. immo ipse Niebuhrius[84] fatetur, quo magis in opere perficiendo progressus sit Livius, eo propius eum accessisse ad provinciam ipsius indoli aptissimam, quamvis ibi quoque addat, dolendum esse, quod interim consenuerit. quod igitur ad operis argumentum attinet, vel Niebuhrius concedere videtur, gravissimam totius operis partem interiisse, neque equidem dubito eorum sententiae calculum adicere, quibus Liviani operis summa in extrema parte videtur posita fuisse[85] quique fatentur, se non intellegere, cur hi libri prioribus posthabendi sint fuerintve.[86] ac maturiorem auctoris aetatem ubivis detrimentum illis attulisse ne Niebuhrius quidem censuit, qui amabili Livii animo laudato, quo per totum opus laetitia quaedam ac blandissima serenitas diffusa sit, fortasse, inquit,[87] haec melius agnosceretur a nobis, si libri posteriores nobis essent servati.

Diversae sane operis longinqui partes peculiares sibi laudes quaerunt, id quod eo maxime explicandum est, quod fontes suos saepe tam presse sequitur Livius, ut eorum proprietatem fere exprimat et in annales suos transferat.[88] discrimen igitur inter libros priores et posteriores vix eo satis definitum videtur a Niebuhrio, quod hi prudentia prioribus praestiterint, longe minore quam illi et arte et eloquentia conscripti fuerint ac potius proxime ad id genus accesserint, quo recentiores in narrandis rebus sua aetate gestis utuntur. 'itaque in eos' inquit[89] 'praecipue cadere macrologiae vituperationem arbitror, qua Charisius et Diomedes, prudentiores quam ipsi sunt auctores secuti, T. Livium onerant; quae fortasse a decantata illa Patavinitate haud multum distat. Nihil enim minus urbanum est quam macrologia.'

At quis sive macrologiam sive perissologiam evitet, ubi ad 'decantatam illam Patavinitatem' pervenerit? quam scimus Livio ab Asinio Polione, severissimo aequalium praesertim scriptorum censore, obiectam esse teste Quintiliano inst. or. I, 5, 56 VIII, 1, 3. quod vituperium ad ipsam orationem Livianam pertinere, nemo fere negabit, qui locorum illorum nexum animo haud praeoccupato examinaverit. neque id me quidem iudice dubium esse potest, quin Livio obiciantur sermonis quaedam proprietates a colore urbano, hominibus elegantioribus vere Romanis proprio, recedentes. simili ratione hodie Itali linguae Toscanae puritatem prae reliquis extollunt, quamvis ore Romano hodieque optime eam pronuntiari fa-

82 schol. c. I, 50.

83 l. c. I. 115.

84 l. c. p. 49 extr. '*Je weiter er kam desto näher kam er seinem eigenthümlichen Berufe, leider nur ward er dabei alt.*'

85 v. modo Wachsmuthium *d. ältere Gesch. des r. Staats* p. 33 C. L. Blumium *Einleitung in Roms alte Gesch.* p. 125. 148 (qui tamen eo procedit, ut ipsum illum librum primum, quem summis laudibus extollit Niebuhrius hist. R. I, 519 n. 1103 debilissimam totius operis partem esse statuat, cuius iudicii neminem fere, opinor, asseclam habebit), Tainium essai sur Tite Live Lut. Par. 1856 p. 58 sqq. 62 cf. etiam Bolingbrokii sententiam a Gibbonio relatam ipsumque Gibbonium opp. miscellan. III. (Lond. 1815. 4) 371 sq.

86 Lewis inquiry I, 253. n. 21.

87 schol. c. I. 52.

88 cf. Lachmannum l. c. I, 115.

89 Cic. orr. fragm. etc. p 88.

teantur[90], Parisiensesque, postquam vel cum Alsaciensi quodam vel cum Galliae meridionalis incola perparum confabulati sunt, non sine levi quadam malitia ridentes dicere solent: 'nonne tu ex regione Argentoratensi oriundus? tu vero ex Burdigalensi?', cum pronuntiationis quasdam proprietates a consuetudine urbana i. e. Parisina paululum remotas auribus tritissimis percipientes tum ipsum vocabulorum usum ac delectum ei certe, quae cummaxime inter elegantiores ipsius Lutetiae incolas obtinet, rationi non omnino congruentem. atque ita rem sese Romae habuisse, et ipse Quintilianus demonstrat, qui Patavinitatis Livianae mentione iniecta loco libri octavi supra commemorato ita pergit: 'quare si fieri potest, et verba omnia et vox huius alumnum urbis oleant, ut oratio Romana plane videatur, non civitate donata,'[91] et plus semel Cicero. veluti 'quare' inquit aliquo librorum de oratore loco[92] 'cum sit quaedam certa vox Romani generis urbisque propria, in qua nihil offendi, nihil displicere, nihil animadverti possit, nihil sonare aut olere peregrinum, hanc sequamur neque solum rusticam asperitatem, sed etiam peregrinam insolentiam fugere discamus.' didicerat hoc Plautus Umber, didicerat Naevius Campanus,[93] iudice Polione non didicit Livius Patavinus. quodsi vero accuratius hoc argumentum persecuturi et Patavinitatem per ipsum Livii opus indagaturi 'qui est' quaerimus 'iste tandem urbanitatis color?' id quod ex se Brutum quaesivisse narrat idem Cicero,[94] ipsum Ciceronem ad hanc quaestionem 'nescio,' respondentem inveniemus 'tantum esse quendam scio.' 'id tu,' ait 'Brute, iam intelleges cum in Galliam veneris, audies tu quidem etiam verba quaedam non trita Romae, sed haec mutari dediscique possunt; illud est maius, quod in vocibus nostrorum oratorum retinnit quiddam et resonat urbanius,' quibus addenda sunt quae sequuntur, quae tamen longum est hic describere. nam satis iam ex his quae inde transscripsimus apparet, oleum et operam eos perdidisse, qui id quod summus ille orationis et artifex et magister sensit potius quam definire potuit enucleare posse sibi visi sunt hodieque videntur. quo accedit, 'quod magnopere verendum videtur, ne senex sane egregius, sed paullo morosior etiam de Livii oratione fastidiose et cum cavillatione quadam iudicaverit' — verba sunt Hauptii,[95] qui sobrio subactoque iudicio 'neque enim nos' ait 'qui sero vivimus subtiliora discrimina quibus urbana oratio a non urbana distabat intellegere possumus, neque quisquam nisi in ea lingua in qua natus est percipit, si paullulum peregrini sermonis admiscetur.'[96] cui egregii philologi sententiae iuvabit comparasse, quae summus historiae conscribendae apud Anglos artifex Thomas Babington Macaulay posuit in elegantissima commentatione de Addisone conscripta.[97] primus vero iustam ac rectam de Patavinitate Liviana disputationem instituit D. G. Morhofius, cuius commentatio prodiit Kilonii 1685,[98] ubi etiam aeque va-

90 requiritur 'lingua Toscana in bocca Romana.'

91 ipse tamen Quintilianus altero loco, quo Patavinitatem illam tetigit, fatetur, se omnia Italica pro Romanis habere.

92 III, 12, 44.

93 ibid. 45.

94 Brut. 46, 171.

95 ind. l. Berol. aest. 1855 prooem. p. 5.

96 cf. etiam G. E. Muellerum *hist. crit. Einleitung* etc. III, 142. Tiraboschium hist. lit. Ital. tom. I. part. III. lib. III. cap. III. §. XI. p. 221 sq. ed. Moden. a. 1772.

97 '*Welcher moderne Gelehrte kann, wenn er aufrichtig sein will, sagen, dass er in Livius Styl die geringste Unreinheit bemerkt? Ist es aber nicht gewiss, dass Pollio, dessen Geschmack an den Ufern der Tiber gebildet worden war, in diesem Styl die unelegante Mundart des Po entdeckte?' ausgewählte Schriften gesch. u. lit. Inhalts übers. von Steger* V, 156 sq.

98 repetita est in Morhofii dissertationibus

ria ac perversa virorum doctorum de hac Patavinitate iudicia recensentur; quibus quae postea accesserunt similium errorum exempla enumerare nec libet nec vacat, unam tantum eamque maxime singularem omnium instar commemorare liceat sententiam Kollarii, qui in libro quodam lingua Hungarica conscripto a. 1843 edidit descriptionem itineris per Italiam superiorem, Tirolidem, Bavariam suscepti, quo ubique populationis et culturae Slavicae exempla et inventurus erat et invenit. sic Venetis quoque veteribus Slavicam originem vindicare conatus, Livium, quippe inter hos si dis placet Slavos natum, Slavica linguae Latinae elementa immiscuisse censet, quae Patavinitatis nomine ab Asinio, homine Romano, insignita eique exprobrata sint.[99]

Si vero profligata hac quaestione ad ipsam Liviani operis formam examinandam et ad eius genus scribendi adumbrandum accedimus,[100] non dubitabimus Quintiliani, eruditissimi ac peritissimi iudicis sententiam probare, qui 'at non historia' inquit[101] 'cesserit Graecis nec opponere Thucydidi Sallustium verear. neque indignetur sibi Herodotus aequari T. Livium cum in narrando mirae iucunditatis clarissimique candoris tum in contionibus supra quam enarrari potest eloquentem, ita quae dicuntur omnia cum rebus tum personis accommodata sunt; affectus quidem, praecipueque eos, qui sunt dulciores, ut parcissime dicam, nemo historicorum commendavit magis.' cuius loci nexum et conformationem indaganti dubium esse non potest, quin ipse hic candor non ad animum Livii, 'natura' ceteroquin et ipsum, ut M. Senecae[102] verbis utar 'candidissimum omnium magnorum ingeniorum aestimatorem,' sed ad virtutem quandam orationis spectet simplicitate, perspicuitate, puritate, nitore fere compositam.[103] quo cum iudicio Quintilianeo id optime convenit, quod Sallustianae brevitati lacteam Livii ubertatem opponit idem Quintilianus, quae non satis doctura sit eum, qui non speciem expositionis, sed fidem quaerat,[104] quod alio quodam loco[105] 'ego' ait 'optimos quidem et statim et semper, sed tamen eorum candidissimum quemque et maxime expositum velim, ut Livium a pueris magis quam Sallustium: et hic historiae maior est

---

Hamburgi 1699 et in ed. Livii Drakenborch. XV, I, 50 sqq.

99 nuperrime quaestionis de Patavinitate Liviana particulas tres edidit C. G. Wiedemannus in prolus. schol. gymn. Gorlicensis a. 1848. 1854. 1855 et Graeci et provincialis sermonis vestigia anquirens; cf. etiam Queckium l. cummaxime excitando p. 8 sqq. Bernhardium hist. lit. Lat. ann. 500 p. 612 sq. ed. tert.

100 cf. quos l. Baehrius hist. lit. Lat. §. 221 n. 1-8, quibus adde Walchium emend. Liv. p. 1 sqq. Handium *Lehrbuch des lat. Stils* p. 64-66 ed. alt. Grysarium *Theorie des lat. Stils* p. 7 sqq. ed. alt. eundem praef. part. sel. Liv. I, p. XXXVII sqq. ed. pr. Weissenbornium praef. c. p. 37 sqq. Tainium essai sur Tite Live p. 305 sqq. Queckium *Zweiter Beitrag zur Charakteristik des Livius: die Darstellung desselben* in progr. gymn. Sondershusani a. 1853; singula huius quaestionis capita saepe nuper in prolusionibus scholasticis tractata sunt, cf. Kreiznerum de propria orationis Livianae indole proprio maxime adiectivorum usu Hadamarii a. 1845; Ed. Wesenerum de quibusdam Livianae or. proprietatibus Confluentiae a. 1854; Stangium de discrepantia quadam inter sermonem Ciceronianum ac Livianum Francof. ad Viadr. 1843, ubi duobus annis ante E. F. Poppo de Latinitate falso aut merito suspecta disserens ad Livium spectantia quaedam protulerat p. II-IV; G. Hildebrandum *über einige Abweichungen im Sprachgebrauche des Cicero, Caesar, Livius u. üb. d. Gebrauch des* Inf., *der* Supina *u. d. Conj.* quominus *u.* quia *b. diesen Schriftstellern* Tremon. 1854; singularum praepositionum apud Livium usum pertractarunt I. E. Ellendtius de praepositionis *a* cum nominibus urbium iunctae ap. Livium maxime usu Regiom. 1843 et H. Löwius disquis. de praepos. *de* usu ap. Liv. Grimmae 1847; de *ne* pro *ne quidem* et de *nec quidem* apud Livium egit Scheibius philol. V, 132-136.

101 I. O. X, 1, 101.

102 suas. VII, p. 41 Bip.

103 cf. Quint. l. c. §. 113 'at Messalla nitidus et candidus,' §. 121 'iam candidum et lene et speciosum genus.' ad ipsum Livii animum hoc apud Quintilianum voc. praeter alios rettulerunt et Meierotto in diss. de candore Livii Berol. 1796 fol. et Doederleinius, vir et ipse animi orationisque candore aeque insignis, in actis philologorum Hamburgi a. 1855 consoc. p. 50 sq.

104 ibid. §. 32 cf. ann. 76.

105 II, 5, 19.

auctor, ad quem tamen intellegendum iam profectu opus est,' quod mirae denique facundiae virum eum nominat;[106] Quintilianum vero non solum ab hac sententia stetisse et L. Seneca[107] docet et historicorum princeps Cornelius Tacitus.[108] est autem sermo Livianus simplex, nativus, sua sponte profluens, tamen ut nullo artis adiumento sit destitutus: ab arte rhetorica scriptorem profectum esse vidimus, atque ubivis conspicua huius condicionis per totum eius annalium decursum documenta agnoscimus, at eius artis, quae nondum elegantiae affectatae studio corrupta fuit et fucata, sed quae vero pulchri sensu praedita optimum quemque sectaretur atque imitaretur: Demosthenes enim et Cicero Livio videbantur legendi eosque filio commendabat,[109] tum ita ut quisque esset Demostheni et Ciceroni simillimus; fucatae contra circa idem fere tempus istius artis imaginem praebet, quod alius cuiusdam rhetoris, L. Cestii Pii, discipuli ediscebant magistri declamationes, Ciceronis orationes non legebant, nisi eas quibus Cestius rescripserat.[110] Livius autem quin Ciceronem non solum legerit, sed etiam eius de arte historica praecepta studiose pertractaverit et in sucum ac sanguinem verterit dubitare non possumus, si ipsa haec praecepta cum historiis Livianis comparamus: hic enim invenimus id quod Cicero ab historia exigit 'verborum rationem et genus orationis fusum atque tractum et cum lenitate quadam aequabili profluens.'[111] narrat porro Livius, quod idem Cicero poscit,[112] ornate et regionem saepe aut pugnam describit, interponit etiam contiones et hortationes tracta hac et fluenti, quam expetunt, oratione,[113] quam iudiciali asperitate et sententiarum aculeis liberam, contortae et acri oratorum orationi Cicero opponit; distinguit historiam, quod neglexit Caelius Antipater, eam ob rem vituperatus a Catulo apud Ciceronem i. e. ab ipso Cicerone,[114] varietate locorum et verborum collocatione et tractu illo leni et aequabili perpolivit illud opus. quodsi igitur ad Ciceronis doctrinam Livius maxime se applicavit, non tamen is erat, qui ad unius cuiusdam quamvis praestantissimi exempli servitutem ita se astringeret, ut assolent 'imitatores, servum pecus;' notum erat rhetori, quod Quintilianus[115] his postea verbis praecepit, 'id quoque vitandum, in quo magna pars errat, ne in oratione poetas nobis et historicos, in illis operibus oratores aut declamatores imitandos putemus. sua cuique proposita lex, suus cuique decor est;' ipse philosophiae, linguae literarumque studiis deditus non poterat nec ignorare nec parvi aestimare progressus, quos inde a Cicerone literae Latinae fecerant, immo necesse erat delectaretur carminum a summis poetis compositorum sive auditione sive lectione, ex limpidissimo hoc fonte hauriret camposque

106 VIII, 1, 3.

107 de ira I, 16, 27 Fick. (I, 20, 6 Haas.) 'apud disertissimum virum Livium.'

108 Agric. 10 'Livius veterum, Fabius Rusticus recentium eloquentissimi auctores.' ab exc. d. Aug. IIII, 34 in or. Cremutii Cordi 'T. Livius eloquentiae ac fidei praeclarus in primis.' qui locus vetare fere videtur, ne Livium iis scriptoribus ab eodem Tacito hist. I, 1 notatis adnumeremus, qui inscitia rei publicae ut alienae veritatem infregerint, quae est sententia Haasii praef. Tac. I p. XXIV n. 105: certe vero ad eundem, quod et Haasius perspexit et Eggerus (examen crit. des historiens de la vie et du règne d'Auguste p. 72. 100 sq.), pertinet alter locus Taciteus ab exc. d. Aug. I, 1 'temporibusque Augusti dicendis non defuere decora ingenia, donec gliscente adulatione deterrerentur.'

109 v. fragm. ep. ad fil. apud Quint. X, 1, 39 coll. II, 5, 20.

110 M. Senecae exc. controv. l. III p. 399 Bip.

111 de or. II, 15, 64. liquido huic ac fuso ac profluenti generi dicendi opponitur exile, aridum, concisum ac minutum ibid. 38, 159.

112 or. 20, 66.

113 ibid.

114 de or. II, 13, 54.

115 I. O. X, 2, 21 sq. Cicero de or. II, 15, 62. 64 queritur, quod nusquam reperiat historiam separatim instructam rhetorum praeceptis: at 'sita enim sunt' inquit 'ante oculos.'

suos inde irrigaret: intellegere enim debebat, his operibus ad Graecae artis normam exactis sermonis Latini thesaurum et ditiorem redditum esse et elegantiorem multaque inde et ad historiam exornandam peti posse. haec vero et ipsi certe videbatur 'proxima' esse 'poetis et quodammodo carmen solutum' et scribi 'ad narrandum, non ad probandum;'[116] ex universa enim eius historia elucet, eum cum Quintiliano sensisse, totum opus non ad actum rei pugnamque praesentem, sed ad memoriam posteritatis ingeniique famam componi, ideoque et verbis remotioribus et liberioribus figuris narrandi taedium evitasse. accedit, quod inter ipsum opus elaborandum multiplici vetustorum annalium lectioni ita se dedit et eorum vestigia saepe tam accurate pressit, ut animo eorum imaginem imbiberet eamque ipsam scribendo haud raro exprimeret. quodsi igitur in universum Ciceronis lectione ingenium suum pavit et aluit, ut summi oratoris umeris niteretur, tamen paululum a castitate orationis Ciceronianae sermo Livianus recedit nec obsoleta vocabula rerum longe remotarum memoriae instaurandae apta locis idoneis aspernans[117] nec poetica aut rhetorica verba et verborum structuras nec ἑλληνισμῶν[118] a poetis in sermonem Latinum receptorum imitationem, ita ut variis vividisque oratio distinguatur coloribus ac gemmis quasi lucidis floribusque amoenis passim sparsis exornetur. tantum tamen abest, ut haec ornamenta multitudine ac mole sua ipsam orationem onerent ac fere obruant, ut nativa illa simplicitas pellucido inde eniteat candore. quae omnia singillatim exemplis propositis persequi non huius est loci: id tantum significandum est, has sermonis Liviani proprietates cum in verborum singulorum declinatione,[119] delectu,[120] collocatione[121] et in singulari universas quasdam orationis partes tractandi ratione[122] et in frequenti figurarum nonnullarum[123] usu conspici, tum in sententiarum periodorumque conformatione, haud raro recedente ab usu orationis pedestris severioris praesertim Ciceronianae.[124] 'neque reperias scriptorem,' ut Georgii Ludovici Walchii verbis[125] utar 'qui adsuetum Tulliana concinnitate lectorem deludat frequentius; cuius in tanta dulcedine maior sit orationis durities, periodorum vel tortuoso ambitu (saepe etiam imperfecto), vel iuncturae quaesita negligentia; in quo offendat crebrior in similiter cadentibus verbis, vel bis, ter, quater in brevi enuntiatione repetitis incuria, (quae quanta fuerit coniectandi materies nota res est;) in quo denique tot e vetustate adsumpta, vel ex imitatione Graecorum nove

116 Quint. I. O. X, 1, 31. utroque praecepto Quintilianeo ad indolem stili Liviani explicandam Grysarium quoque usum esse video praef. c. p. XXXVII.

117 adnotandum tamen est, haec fere non inveniri nisi vel in formulis vetustioribus vel iis locis, ubi annalium vestigia presse sequens, vetustatis colorem servaturus erat Livius. exempla vide apud Weissenbornium l. c. p. 38, Kreiznerum p. 9 sq., Grysarium theor. stil. lat. p. 8, qui omnem penum ibi congestam in praef. saepius commemoratam fere transtulit.

118 Graeci sermonis per orationem Livianam vestigia congessit vera falsis miscens Wiedemannus l. ann. 99 c. I. 8 sqq.

119 v. modo Kreiznerum l. c. p. 13 sq. Wiedemannum l. c. III, 11 sq.

120 cf. vocabulorum, quae aut Livii solius sunt aut praeter eum apud posterioris demum aetatis scriptores inveniuntur, enumerationem apud Fabrium in ann. ad Liv. XXIIII, 16, 3, Kreiznerum p. 12 sq., Grysarium p. 9, Wiedemannum III, 5 sqq.

121 cf. Stangium l. ann. 100 l. p. 4 sqq.

122 cf. interpretum adnott. ad locos in indicibus Drakenborchianis et Fabrianis s. v. substantivum, adiectivum, verbum, infinitivus, participium, supinum, gerundium, adverbium etc. notatos; de adiectivorum Livianorum usu data opera egit Kreiznerus l. c. p. 19 sqq., de participio Wesenerus l. ann. 100 c. p. 13 sqq. etc. in universum cf. Handium theor. stil. Lat. p. 66 Weissenbornium l. c. p. 43.

123 cf. Weissenbornium p. 44 Queckium l. ann. 100 c. p. 20.

124 cf. Walchium emend. Liv. p. 3 Grysarium l. c. p. 15 sq. Handium l. c. p. 66 Queckium l. c. p. 12 sq. quique paucis verbis vividissimam periodologiae Livianae imaginem adumbravit Weissenbornium p. 44 sq.

125 l. c. p. 3 sq.

et cum periculo dicta insolens quid et peregrinum sonent. quae si in unum contracta spectabimus, mira videbitur scriptoris negligentia, qui loqui cum vulgo noluerit; sin suo quaeque loco et sparsa per totum historiae corpus spectabimus, et his effectum intelligemus, ut cuique rei suum sit scribendi genus, ut summissa in levioribus, et prope quotidianae similis, altior exsurgat oratio et incitatior feratur, ubi res verbis exaequandae sunt, mire nos affectos sentiemus, denique hoc artificio optimis simillimum assecutum esse fatebimur Patavinum historicum, ut lactea eius ubertas numquam satiet lectorem.' inprimis vero omnem lectoris per languida haud raro ac longinqua narrationis argumenta satietatem ipsa structurae varietate evitavit Livius, cum periodis aequabili membrorum structura concinnis et perspicuis alias passim interponat sententiis 'hamatis inter se perque plicatis' contortas ac primo obtutu fere obscuras, tamen ut hae ipsae haud raro lectori artificiosum earum nexum accuratius perspicienti artem scriptoris maxime recludant, qui hic sententiarum brevissimarum sibique quasi insidentium serie orationi calcaria quasi adhibet, illic impetum eius veluti freno repente iniecto sistit, hic metam celerrimo cursu attingere properat, illic per gyrorum ambages circumfertur. ipsa vero haec varietas eo augetur, quod Livius, ut supra iam significavimus, fontibus, quos in enarranda historia sequebatur, ita usus est, ut non tantum argumenta inde desumeret, sed passim tam accurate ad eum se scriptorem applicaret, quem cummaxime ducem sibi elegerat, ut inde cum singula, ut supra adnotatum est, vocabula et formulas mutuaretur, atque ita mutuaretur, ut certe non ubivis 'notum callida verbum reddiderit iunctura novum,' tum universam narrationis conformationem ipsumque orationis colorem. cum variis igitur fontibus iisdemque aetate, dicendi genere, stili proprietate inter se longe disparibus per varias partes vel saepe per brevius aliquod spatium operis Livius uteretur, ipsius huius dissimilitudinis imaginem reddunt libri Liviani, 'sed non ut placidis coeant immitia, non ut serpentes avibus geminentur, tigribus agni:' nam omnia haec ita a Livio composita sunt et adornata, ut variae hae, ut ita dicam, tessellae ad unius quasi simulacri singulari opera artificioque perfecti speciem cogerentur ac coniungerentur.

Quibus vero fontibus usus sit Livius et qua ratione inde hauserit id subtilissime exposuit Fridericus Lachmannus commentationibus duabus memoratis de fontibus historiarum Livii, quarum prior a. 1822, altera a. 1828, utraque de sententia ordinis philosophorum acad. Gotting. praemio ornata, Gottingae typis expressa est.[126]

Cum quae ante conditam condendamve urbem poeticis magis decora fabulis quam incorruptis rerum gestarum monumentis traderentur, ea nec adfirmare nec refellere in animo fuerit Livio,[127] et per haec tempora et per primordia urbis usque ad Romam a Gallis captam, 'res' ut ipse ait[128] 'vetustate nimia obscuras,' vulgatiorem famam, quae sive ab antiquissimis sive a plerisque scriptoribus tradita esset,[129] amplexus est; 'parvae enim' secundum ipsius Livii[130] querelam 'et rarae per eadem tempora literae fuere una custodia fidelis memoriae rerum gestarum et .. etiamsi quae in commentariis pontificum aliisque publicis privatisque erant monumentis, incensa urbe pleraeque interiere.' rara autem haec monumenta curiose anquirere, sparsa antiquitatis vestigia legere, ex disiectis

126 cf. praeterea quos affert Lachmannus I. §. 2 p. 1 sqq.
127 praef. §. 6.
128 VI, 1, 2.
129 cf. Lachmannum I. §. 25 p. 48 sqq.
130 l. ann. 128 I.

laccrisque membris acri iudicio sagacique divinatione adhibita veteris historiae quasi corpus refingere atque instaurare — omnia haec et ab ingenio et a consilio scriptoris abhorrebant. Livius enim quamquam haud dubitabat,[131] quin legentium plerisque ad nova festinantibus primae origines proximaque originibus minus praebitura voluptatis essent, 'hoc quoque' verbis ait iam supra allatis 'laboris praemium petam, ut me a conspectu malorum, quae nostra tot per annos vidit aetas, tantisper certe, dum prisca tota illa mente repeto, avertam, omnis expers curae, quae scribentis animum etsi non flectere a vero, sollicitum tamen efficere posset.'[132] ipsam igitur hanc certe laboris partem suscepit non ut raras illas et semirutas vetustissimi alicuius quasi aedificii reliquias tamquam architectus indefesso studio pervestigaret primum ac metiretur, tum ichnographiam earum conficeret ac 'membra domus' diruta pro ratione ac mensura partium conservatarum ratiocinando conaretur restituere, sed ut eas hedera convestitas, 'spissis' arborum ingentium 'comis' opacas depingeret, suae aliorumque voluptati magis inserviturus quam sive literarum cuidam disciplinae sive cuiusquam commodo vel utilitati. omnia illa partim deleta partim confusa esse et videt et fatetur et conqueritur: 'tanti' inquit[133] 'errores implicant temporum aliter apud alios ordinatis magistratibus, ut nec qui consules secundum quosnam nec quid quoque anno actum sit, in tanta vetustate non rerum modo, sed etiam auctorum digerere possis' — at pro virili parte ad resarcienda haec damna stipem, ut ita dicam, conferre, id ei in mentem non venit 'in rebus tam antiquis si quae similia veris sint pro veris habeantur satis habenti.'[134] id tamen agnoscendum est, nativa quadam grataque indole inter diversas auctorum sententias eam plerumque ab eo electam esse, quae sanae ac simplici menti probabilior esse videatur; ubicumque vero nullam fere sententiam reliquis praestare censet, ipsum discrimen adnotasse contentus est. nam 'nec facile est aut rem rei aut auctorem auctori praeferre' 'nec quisquam aequalis temporibus illis scriptor extat, quo satis certo auctore stetur.'[135] ipsa vero haec verba in fine libri octavi posita, ubi auctor queritur, vitiatam memoriam funebribus laudibus esse falsisque imaginum titulis, documento esse possunt, per posteriores quoque primae decadis libros 'et singulorum gestis et publicis monumentis rerum confusis'[136] moram ei eadem fere impedimenta attulisse, quae per primordia progredienti antea iter obsaepserant, ita ut per omnes hos decem libros iisdem fere fontibus eadem ratione usus sit. accuratiore vero, ut diximus, ipsorum monumentorum primariorum, quae aetatem tulerant, indagatione spreta hausit ex fontibus secundariis, annalium scriptoribus, idque ita fecisse putandus est, ut non per longinquum studiorum assiduorum decursum omnes ante se scriptores conquisiverit, perlegerit, excerpserit, composuerit, sed ut a satis angustis studiorum initiis orsus progrediente scribendi labore maiorem paulatim permensus sit lectionis ambitum. cum per libros primores raro nominatim auctores suos afferat, coniectura tantum, at ea satis probabili, nisi, contendere possumus, antiquissimum annalium scriptorem, Q. Fabium Pictorem, principem ibi ducem eum habuisse, praeter quem aliorum, Calpurnii Pisonis, Valerii Antiatis, Claudii Quadrigarii, Licinii Macri,

131 praef. §. 4.
132 ibid. §. 5.
133 II,21,4 cf. Broeckerum *Untersuchungen üb. d. Glaubwürdigkeit der altröm. Gesch.* Basil. 1855 p. 377.

134 V, 21, 9.
135 VIII, 40, 3. 5.
136 ibid. §. 5.

Aelii Tuberonis sententiae discrepantes passim laudantur ac diiudicantur; Dionysii Halicarnassensis antiquitatibus Romanis Livium per extremos saltem primae decadis libros usum esse, quae cum aliorum tum Niebuhrii erat sententia,[137] non magis probari potest quam id quod temporum habita ratione per se probabilius foret, Dionysio Livii libros primores ad manus fuisse;[138] recte enim nuper postquam annalium scriptores in permultis rebus inter se consentire lectores admonuit vir eruditissimus, observatum est a Carolo Petero in programmate gymnasii Tanglimensis a. 1853 emisso,[139] et Livium et Dionysium communi hoc fonte ita usos esse, ut pro sua quidem ratione uterque, Livius orationi potissimum limam addendo, Dionysius pragmaticas rationes inserendo, narrationem ab annalibus traditam mutaret, praeterea tamen non modo illius narrationis argumenta retineret atque ordinem, sed etiam persaepe ad verbum eam describeret alter, alter in Graecum transferret sermonem. praeter hos annalium scriptores veterum monumentorum testimonium aliquotiens quidem in subsidium arcessitur, sed plerumque ex ipsis illis scriptoribus desumptum,[140] semel ex ipsius imperatoris Caesaris Augusti ore compertum.[141]

Iisdem fere auctoribus per alteram quoque decada videtur usus esse;[142] inde a belli Punici alterius temporibus duplici rationi, quam eo usque secutus erat, ut cum plurimorum tum vetustissimorum auctorum sententiae quam maxime calculum adiceret, tertia eaque iustissima accessit, quae scriptores proximos memoriae temporum illorum[143] tamquam fidissimos testes potissimum eligere eum iubebat. inter quos nemo magis eminebat Q. Fabio Pictore, quem per primores belli Punici alterius annos 'aequalem temporibus huiusce belli' non tantum eo loco, cuius ipsa verba modo excitavi,[144] sed quousque annales eius porrigebantur 'potissimum auctorem habuit.' ex quo et Polybium et Livium proeliorum, quam solam memoriae ille mandaverit, descriptionem hausisse, speciosis ductus argumentis nuper coniecit C. G. Nitzschius,[145] quem tamen quominus sequar eo fere prohibeor, quod Fabium de vetustiore quidem tempore capitulatim, de iis vero quibus ipse interfuerit accurate scripsisse testis nobis est Dionysius Halicarnassensis ant. Rom. I, 6, ita ut certe non intra ipsorum proeliorum descriptionem Fabius se continuerit. per reliquas historiae horum annorum partes varios fontes secutus insequentibus temporibus per omnes libros ad nos propagatos Polybii, Graeci quidem hominis, at Romanorum magnitudinem in rebus civilibus aeque ac militaribus summa cum admiratione suspicientis et cum ipso hoc sensu res gestas memoriae mandantis exemplum praecipue expressit, non fideli ubivis ac quasi sollicita imitatione, tamen ut narrationis ordinem filumque ex eo desumeret; singula vero vel recidit vel addidit vel in brevius contraxit vel amplificavit atque exor-

137 cf. inprimis schol. hist. Rom. I, 45 sq., quibus ea immutavit, quae hist. Rom. I, 298 ed. pr. de hac quaestione proposuerat; cf. etiam hist. R. III. annot. 485.

138 cf. Lachmannum I, 45 sq., Schweglerum hist. R. I, 103 sq.

139 *das Verhältniss des Livius u. Dionysius zu einander und zu den älteren Annalisten* p. 5 sqq.

140 ex Cincio VII, 3 (si ibi revera, ut equidem arbitror, L. Cincius Alimentus, annalium scriptor bello Punico alteri aequalis, nec L. Cincius aetatis Varronianae grammaticus designatur), Licinio Macro IIII, 7 et 20, eodem ac Q. Tuberone IIII, 23.

141 IIII, 20.

142 cf. Lachmannum II, 1 sqq.

143 XXVIIII, 14, 9 cf. XXV, 11, 20; similia quidem his etiam VI, 12, 3 inveniuntur, ut tamen 'propiores temporibus harum rerum auctores' et ipsi longe ab ipsis rebus remoti sint cf. l. ann. 135 I.

144 XXII, 7, 4.

145 *Quintus Fabius Pictor über die ersten Jahre des Hannibalischen Kriegs* in *allg. Monatsschrift für Wissenschaft u. Lit.* 1854 p. 67—84.

navit vel immutavit sive aliis fontibus sive proprio usus iudicio, aliquotiens etiam sive inscitia sive festinatione inter sermonem Graecum in Latinum vertendum lapsus,[146] quae omnia a Lachmanno illustrata et exemplis comprobata sunt.[147] satis raro autem mentio Polybii a Livio eam ipsam ob rem inicitur,[148] quod tamquam fonte primario eo usus est,[149] cum ibi plerumque testium nomina afferre soleat, ubi singula quaedam cum notabilia tum ab ea, quam cummaxime sequitur, rerum gestarum memoria abhorrentia inde desumit. aliis quoque praeter Polybium Graecis auctoribus se usum esse aliquotiens indicat Livius,[150] nominatim unum Silenum eumque semel excitat.[151] Romanorum praeter Fabium testem belli Punici alterius aequalem alterum L. Cincium Alimentum et ipsum semel tantummodo commemorat,[152] tum per sola huius belli tempora L. Caelii Antipatri annales in usum vocavit, M. vero Porcii Catonis originibus decade demum quarta atque ad ipsas potissimum Catonis res narrandas usus est, eiusdem etiam aliquot certe orationibus praeter eas, quae originum libris insertae erant, adhibitis;[153] praeterea exceptis Licinio Macro, ut videtur, et Aelio Tuberone eos auctores consultavit passimque laudavit omnes, qui per primam alteramque decada ad manus ei fuerant. quibus accedunt alii: Claudius, 'qui annales Acilianos ex Graeco in Latinum sermonem vertit,'[154] Clodius Licinus,[155] P. Rutilius Rufus.[156] quos auctores inde a libro quadragesimo sexto adhibuerit Livius ex rarissimis vestigiis per periochas sparsis non satis dignoscitur: accuratius in difficillimam hanc quaestionem inquirere, quod sine magno apparatu magnisque ambagibus fieri nequit, ab eo quod cummaxime persequimur consilio longe abest.[157] per libros vero illos posteriores nobis servatos Livium iterum videmus ducibus quibusdam primariis electis reliquorum narrationem non tam ad corrigendas illorum sententias adhibentem quam ad exornandas atque amplificandas, plerumque vero ita, ut fontium discrepantiam enotet ac passim secundum argumenta plerumque magis ex divinatione quadam quam ex indagatione petita, sano tamen, ut significatum est, eodemque modesto iudicio diiudicet, quamvis hic illic artificiosiorem quoque rationem ab eo initam videmus, veluti lib. XXXVIII, 55, 8, ubi 'has ego' inquit 'summas auri et argenti relatas apud Antiatem inveni. in L. Scipione malim equidem librarii mendum quam mendacium scriptoris esse in summa auri atque argenti,' X, 9, 13 etc.

Omnes hos, quos secutus est auctores et consilii amplitudine et sermonis elegantia superavit Livius longeque afuit ab incompta nuditate annalium, quibus nihil hirsutius esse[158] certe et ipsius erat sententia; at deerat ei id, quod

146 interdum Livii errores inde excusantur, quod corrupto Polybii codice videtur usus esse. cf. Lachmannum l. c. II, 114 v. Leutschium nunt. d. Gott. 1855, 263 sqq.

147 l. c. II, 8 sqq. 33 sqq. 108 sqq. cf. Walchium em. Liv. p. 6—27, Peterum l. cummaxime c. p. 11, Theodori Lucas disputationem de ratione, qua Livius in hist. lib. conscribendis usus sit opere Polybiano p. I. Glogav. 1854. 4.

148 'nos non minimo potissimum numero credidimus, sed Polybium secuti sumus non incertum auctorem cum omnium Romanarum rerum tum praecipue in Graecia gestarum' XXXIII, 10, 10 cf. XXX, 45, 4, ubi 'haudquaquam spernendus auctor' dicitur Polybius, XXXIIII, 50, 6. XXXVI, 19, 11. XXXVIIII, 52, 1. XXXXV, 44, 19. ac vel ultra libros superstites a Livio in usum eum vocatum esse probat Lachmannus II, 10 n. 2, ad quam cf. infra p. XXXII.

149 sic recte Lachmannus II, 10.

150 XXVIIII, 27, 13. XXXII, 6, 8. XXXVIIII, 50, 10.

151 XXVI, 49, 3.

152 XXI, 38, 3 sqq.

153 cf. Lachmannum l. c. II, 17 sqq. H. Iordanum quaest. Cat. cap. duo Berol. 1856 p. 13 sqq.

154 XXV, 39, 12. XXXV, 14, 5.

155 XXVIIII, 22, 10.

156 XXXVIIII, 52, 1.

157 cf. ann. 148 et Niebuhrii schol. hist. R. I, 49.

158 Ovid. trist. II, 259.

illis fere omnibus certam quandam notam impressit. nam historiam 'non nisi ab honestissimo quoque scribi solitam' vel postquam L. Otacilius Pilitus primus omnium libertinorum scribere historiam orsus est[159] Romae literis consignatam videmus ab iis potissimum, qui memoriae rerum gestarum res a se ipsis domi militiaeve gestas adicere possent atque inserere. at Livius rhetoricam, sicut Otacilius iste, et philosophiam profitebatur, deerat ei accuratior rei publicae per pacis bellique artes gerendae notitia. accedit ac fere inde sequitur, quod fontium suorum vestigiis insistens 'foris bella, domi seditiones'[160] enarrat hisque notabilia alia in fine singulorum plerumque, quorum seriem sequitur in historia enarranda, annorum adicit, ipsum vero rerum nexum interiorem ac magis reconditum nec indagat nec exponit: longe igitur abest a pragmatica illa historiae conscribendae ratione, cui summum exemplum is ei praebere poterat, quem inde a tertia decade post Fabium principem ei ducem fuisse vidimus, Polybius; vel ignorat vel spernit id, quod ipsius Polybii, ut equidem arbitror, vestigia premens Sempronius Asellio[161] ab iis poposcerat, qui non annales relinquere vellent, sed res gestas a Romanis perscribere conarentur: his non modo satis esse, 'quod factum esset, id pronuntiare, sed etiam, quo consilio quaque ratione gesta essent, demonstrare.' neque a philosophiae, quod amplexus erat, studio eo se deduci passus est, ut causas cognoscere rerum studeret, quinimmo raro ipsi factorum narrationi iudicium suum interponit haud solum in fide historica diiudicanda sanum ac sobrium. at multo magis rhetorem quam philosophum sapit ars Liviana.[162]

Nam si Vitruvius de architectura scribens[163] non uti summum philosophum nec rhetorem disertum nec grammaticum summis rationibus artis exercitatum, sed ut architectum his literis imbutum, haec nisum se esse scribere dicit, Livius annales evolvebat, res gestas populi Romani inde ab urbis primordiis usque ad suam aetatem perlustrabat, temporum computationem persequebatur, rei publicae antiquitates resque bellicas perscrutabatur non, id quod supra data occasione iam significavimus, ut ipsa historiae scientia, quo omnia haec pertinent, penitus imbueretur ipsamque hanc disciplinam studiis suis promoveret, sed ut, quae potius inter scribendum legisset quam ante scribendum collegisset et composuisset, nedum intentiore opera e tenebris partim eruisset operaque sua illustrasset, ea congereret ac pulchra quasi ornataque veste induta iucundo decoroque habitu populo Romano proponeret. iam inde sequitur, fidem historicam non primariam eius esse virtutem,[164] quam tamquam purus

159 Suet. de ill. rhet. 3.
160 VI, 1, 1.
161 ap. Gell. N. A. V, 18, 8.
162 paginis libri supra (ann. 85) comm. trecentis quadraginta octo nihil fere agit Tainius nisi ut rhetoricam hanc oratoriamve Livii indolem permultis quidem, sed saepius haud inelegantibus verbis demonstret cf. praesertim p. 38 sq. 51. 56 etc. 186 sqq. 236 sqq. 245. 251 n. 1. 253 n. 1 etc.
163 Vitruv. de archit. I, 1, 18 (17).
164 cui non obstare videbimus, quod in universum fides eius praedicatur a Cremutio Cordo ap. Tac. l. ann. 108 l. cf. tamen Quint. ann. 104 l.; de fide Livii cf. I. H. Parreidt de suspecta Livii fide disp. praeside C. G. Ioechero Lips. 1743, contra quem scripserunt et Eschenbachius Lips. 1773 et adulescentulus nobilis A. G. U. ab Hardenberg in diss. futili de Livio eiusque virtutibus Coburgi 1778. 4. postea hanc quaestionem pertractarunt primum I. H. L. Meierotto de testimoniorum T. Livii fide Berol. 1797 fol., qui anno insequenti de Livii arte narrandi et artificio disseruit ibidem, tum C. Krusius de fide Livii recte aestimanda sect. I. II. Lips. 1812. 4, denique Fr. Lachmannus commentationibus saepe laudatis; singulas operis partes examinaverunt et U. Beckerus *Vorarbeiten zu einer Gesch. des zweiten pun. Krieges* (in Dahlmanni *Forschungen* etc. II, 2) Alton. 1823 ac L. de Vincke *der zweite pun. Krieg u. d. Kriegsplan der Carthager* Berol. 1841 p. 62—68 et A. E. Eggerus l. ann. 108 l. p. 98—101; universi vero ingenii artisque Livianae descriptionem sive pleniorem sive in brevius contractam proposuerunt Niebuhrius hist. R.

putus historicus ante omnia consectatus sit. fontium primariorum in rebus plerisque, ut supra adnotatum est, inter se fere consentientium imaginem reddidisse contentus ea, quae minoris momenti ipsi videntur, haud magnopere curat[165] indeque saepius auctorum discrepantia non observata unam eandemque rem, quam variis annis scriptores annalium assignaverant, vel bis enarrat vel ita, ut initium relationis cum continuatione eiusdem post narrationis aliquod intervallum prolata non congruat; alias porro mentionem personae, facti, dicti alicuius tanquam noti inicit, quamvis antea iis de rebus sermo non fuerit, alias narrationem inchoatam ad finem non perducit, alias tempora confundit, alias prorsus omittit res a fontibus narratas,[166] in Polybio denique vertendo vel inscitia vel neglegentia saepius eum errasse supra adnotatum est. dissensiones, quae aciem non fugerant, enotat sua ipsius sententia satis raro interposita et quamquam 'frequentissime dubitat,'[167] alibi fontium rationibus haud minus improbabilibus imponi sibi patitur. quodsi igitur caret severiore artis criticae exercendae methodo, quae apud veteres scriptores perraro invenitur, et in 'vulgaria,' ut Gellius ait, 'traditione' fere acquiescens 'illa pro certo habenda' censet, 'in quibus non dissentiunt auctores,'[168] fidissimos rerum gestarum testes, monumenta ac documenta interrogare aeque supersedet atque accuratissimos antiquitatis indagatores, antiquarios et grammaticos, Varronem prae ceteris, consultare. ingenuo tamen amore candidoque studio veri ita imbutus est, ut in universum fides ei denegari nequeat, ac cum aliis scriptoribus se comparans iure suo profiteri potest, se nihil haustum ex vano velle quo nimis inclinent fere scribentium animi.[169] ex ipsa tamen illa ingenii eius indole sequitur, in singulis examinandis summam cautionem adhibendam esse cum in iis operis partibus, quae simplicem rerum gestarum narrationem continent, tum in iis quae ad geographiam, ad alienorum populorum historiam, ad ipsius rei publicae Romanae instituta et antiquitates, ad rerum denique civilium ac militarium scientiam spectant,[170] ut recte a Friderico Lachmanno[171] observatum sit, Dantii laudationem[172] 'Livio che non erra' non omnibus magni operis partibus comprobari. nam omnibus disciplinis cummaxime commemoratis peculiarem operam non intendit rhetor et philosophus a republica gerenda aeque alienus atque a sedula curiositate eas terras, quarum historia cum rebus Romanis aliquo modo coniuncta erat, studiis atque itineribus perlustrandi et pervestigandi.

I, 3—5 coll. II, 609 sq., idem schol. hist. Rom. I, 45—57, Wachsmuthius *ältere Gesch. des r. Staats* p. 32—43, Blumius *Einleitung in Roms alte Gesch.* p. 123 sqq. 146 sq., I. M. Soeltelius *T. Livius in seiner Gesch.* Monac. 1832. 4., H. Ulrici *Charakteristik der antiken Historiographie* p. 120—125, du Closset essai sur l'historiographie des Romains jusqu' au siècle d'Auguste Brux. 1849 p. 230-274, Queckius l. ann. 100 l., Schweglerus hist. R. I, 103-115. II, 1, 10—13, F. D. Gerlachius *die Geschichtschreiber der Römer* Stuttg. 1855 p. 133-143, C. G. Lewis l. ann. 75 l. I, 44—47. 247—264 cf. p. 22. 71. 245, Tainius libro ann. 85. 162 l., alii, qui tantum non omnes etiam hanc de fide auctoris quaestionem attigerunt.

165 cf. VIII, 18, 2 'Flaccum Potitumque varie in annalibus cognomen consulis invenio: ceterum in eo parvi refert, quid veri sit.' cf. V, 21, 9, etc. nec tamen in his sibi constat: nam alibi eadem fere sollicite quaerit, quae hic respuit cf. Lachmannum l. c. II, 102.

166 de omnibus his cf. Wachsmuthium l. c. p. 39 sqq., Lachmannum I, 85 sq. 96 sqq. II, 61 sq. 75 sqq., Schweglerum hist. R. I, 112 sqq.

167 Quint. I. O. II, 4, 19.

168 IIII, 55, 8, quae verba ad singularem quandam rem pertinentia ad universam Livii rationem illustrandam possunt adhiberi.

169 XXII, 7, 4.

170 v. modo Niebuhrium hist. Rom. II, 636 sq. coll. III, 187 sq. n. 293. et 233 n. 339 schol. I, 48 sq., Tainium l. c. 68 sqq., Lachmannum I, 105 sqq. II, 81. 84 sqq. 101., Schweglerum l. c. I, 106 sqq., Wachsmuthium l. c. p. 33 sq.

171 l. c. II, 101.

172 inferno XXVIII. v. 12, ubi cf. ann. Biagiolii in ed. Paris. 1818 et Philalethis. cf. Antonium Beccariensem l. ann. 289 l.

Neque aliter in temporibus computandis videtur esse versatus.[173] meminerimus velim, quod ipsum scriptorem supra iam audivimus de fastis per primordia certe rerum Romanarum recte ordinandis desperantem. 'tanti' inquit[174] 'errores inplicant temporum aliter apud alios ordinatis magistratibus, ut nec qui consules secundum quosnam nec quid quoque anno gestum sit in tanta vetustate non rerum modo, sed etiam auctorum digerere possis.' sed ne per ea quidem tempora, ubi hae difficultates cesserunt, animo eum ad chronologicas rationes enucleandas satis attento fuisse, demonstrat et lib. XXVII, 35, 3, ubi aestate anni a. C. n. 207 Olympiae ludiera futura fuisse narrat, Ol. ut videtur 143 a. C. n. 208 designaturus,[175] et exempla a Lachmanno l. c. II, 95 sqq. allata. nec accuratae antiquitatis ex ipsis monumentis primariis indagationi nec severiori artis criticae methodo Livium operam navasse supra vidimus: quid igitur mirum, si is, qui vel in una eademque re enarranda non semel alios aliis locis fontes sequitur, per longinquam annorum plus quam septingentorum seriem tot vitiis atque auctorum inter se dissensionibus turbatam nec certum quoddam systema, ut aiunt, chronologicum sit secutus? me quidem iudice nec Sigonius, quamvis summis laudibus a Niebuhrio[176] elatus, verum vidit, qui constantem quandam aeram Livianam ad a. u. c. 749 relatam enodare conatus est, nec Glareanus, qui obsequentibus praeter alias olim Dodwello, nuper Petero aerae Catonianae asseclam Livium reddidit. mihi certe, ut de iis tantum annis loquar, qui uni Livio (praeterque annum 247 Cap. asseclae fere eius Cassiodoro) desunt nec annus aerae Cap. 248 librariorum incuria omissus videtur nec anni 247. 263. 264. 377. 444. 452 deficientes probare, Livium certas quasdam rationes chronologicas persecutum esse. cum enim Romae secundum eum annos ducentos quadraginta quattuor regnatum esse (I, 60), consularis igitur imperii initium, secundum fastos Capitolinos a. 244 assignandum, in a. u. 245 incidisse statuendum sit, decemviros a. u. 302 institutos esse dicit (III, 33), quo etiam secundum illos pertinent, quamvis interim consulatus a. 247. 263. 264 Cap. omiserit, primos vero tribunos militari potestate (IIII, 10) a. 310 tribuit = a. Cap. 309; tum annus Romae per Gallos captae Livianus 365 (V, 54 cf. VII, 1 et 18) est Capitolinus 363, quocum congrueret, quod coss. a. Liviani 400 (VII, 18) sunt Capitolini a. 398, nisi Livio deessent tribuni a. Cap. 377 a Diodoro XV, 71[177] nominati; tum binos annos Cap. 443 ac 444 et 451 ac 452 in singulos conflatos apud Livium videmus. quod per alteram decadem annos Cap. 484. 488 omiserit Livius equidem eo, quod a Cassiodoro omissi sunt, contendere non audeam: neglexit enim Cassiodorus et annum 556 hodieque apud ipsum Livium superstitem, conflavit annos 687 et 688; tres vero quartae decadis loci annorum numeros prae se ferentes ita corrupti sunt, ut certi quid de iis pronuntiare non liceat: annus enim, qui libris (XXXI, 1) est 478 (l. 488?), est Cap. 488, qui illis vel 541 (sic Bamb.) vel 540 (XXXI, 5) Cap. 553, qui 508 (l. 558?) illis (XXXIIII, 54) 559; decadis vero quintae numeri aliquot ex lib. XXXXVII et XXXXVIIII

173 de chronologia Liviana praeter Glareani praesertim ac Sigonii scripta infra ann. 305 commemorata nominandi sunt Dodwellus ll. a Fabricio bibl. Lat. I, 279 ed. Ern. ll., C. E. v. Trewen-Schröder fast. Rom. Liviani Gedan. 1675. 4, quos equidem non vidi, Niebuhrius h. Rom. II, 625 sqq., Idelerus *Handb. d. Chronol.* II, 169 sqq. F. Lachmannus l. l. I, 20. II, 94 sqq., Fasti cons. Capit. rec. Laurent p. 63 sqq., Peterus act. ant. Darmst. 1839, 625—637.

174 II, 21, 4.

175 v. Idelerum l. l. II, 170 quemque l. Petavium coll. Lachmanno II, 95 ibique ann. 2.

176 hist. R. II, 626.

177 cf. chronographum a. 354 (anon. Norisianum) ap. Mommsenium comm. soc. lit. Sax. cl. ph. hist. I, 613.

periochis restitui possunt: a. 598 ad a. Cap. 600 referendus et anni ludorum Terentinorum 502 et 602 ad a. Cap. 604 et 504. in his annis definiendis Livius fortasse Valerium Antiatem secutus est coll. Censorino de d. nat. c. 17 p. 47, 7 Iahn ac mihi certe nec unum eundemque in chronologicis rationibus ordinandis fontem stricte secutus esse nec ubivis accuratam computationem instituisse videtur: eos certe qui accuratas rationes ratiocinationesque chronologicas ei voluerunt tribuere, varias artes ad systema qualequale procudendum adhibere opus fuit, quare equidem cum Idelero, Lachmanno, Laurentio varios hos annorum numeros per Livii libros dispersos ad unius aerae normam constanter servatam aptari posse nego.

Omnibus tamen fere his sive vitiis sive defectibus pro candore suo ac modestia conscius sibi fuisse videtur Livius: non enim nisi raro sibique ipse diffidens sententiam suam de rebus dubiis proferre audet; sic ubi quaeritur quibus virtutibus inducti patres P. Scipionem in tota civitate virum bonorum optimum esse iudicarint, 'sicut proditum' inquit 'a proximis memoriae temporum illorum scriptoribus libens posteris traderem, ita meas opiniones coniectando rem vetustate obrutam non interponam'[178] ac simili loco[179] 'cuius' ait 'tandem ego rei praeter opinionem, quae sua cuique coniectanti esse potest, auctor sim?' 'id quod constat, nudum' ei 'videtur proponendum.'[180]

Sic etiam abstinuit fere a digressionibus, quae ad eas plerumque res eum deduxissent, quibus non satis imbutum eum fuisse cummaxime vidimus. quaestionem propositurus, quinam eventus Romanis rebus, si cum Alexandro foret bellatum, futurus fuisset, veniam fere petiit a lectoribus, nihil minus quaesitum a principio operis sui videri posse dicens, quam ut plus iusto a rerum ordine declinaret varietatibusque distinguendo opere et legentibus velut deverticula amoena et requiem animo suo quaereret.[181] 'non ultra' igitur statuerat 'attingere externa nisi qua Romanis cohaererent rebus,'[182] iisdem, ni fallor, rationibus motus, quibus tamen id accedebat, quod Romanis externa comparanti operae pretium ei non videbatur ea perscribere.[183]

Ipsa tamen amoena illa quasi deverticula legentibus paravit orationes continuo rerum gestarum ordini interserens, quibus eatenus requiem animo suo quaesivisse videtur, ut fontibus interdum posthabitis genio in iis componendis indulgeret, quamvis hic quoque eatenus addictus annalium scriptoribus, ut locis ab illis indicatis eas insereret orationumque argumenta et ipsa ex uno alterove eorum, qui cummaxime ad manus ei essent, desumeret, singula tamen sive ex aliis fontibus sive ex ingenio adderet, demeret, immutaret.[184] ipsis vero his orationibus componendis atque exornandis Livii indoles atque ars erant aptissimae, id quod ipsos veteres recte agnovisse Quintiliani candidissimi ac peritissimi censoris iudicium probat, qui l. ann. 103 allato in contionibus Livium supra quam enarrari possit eloquentem vocat, ita quae dicantur omnia cum rebus tum personis accommodata esse. rhetorica vero Livii studia vel eo apparent, quod ceterum ipsis rerum do-

178 XXVIIII, 14, 9.
179 VI, 12, 3.
180 III, 47, 5,

181 VIIII. 17. 1.
182 XXXVIIII, 48, 6.
183 res Graeciae se spernere his ipsis certe verbis profitetur XXXV, 40, 1; 'ceterum' Masinissa 'cum longe maximus omnium aetatis suae regum .. fuerit plurimumque rem Romanam iuverit, operae pretium videtur' auctori XXVIIII, 29, 5 'excedere paululum ad narrandum, quam varia fortuna usus sit in amittendo recuperandoque paterno regno.'
184 cf. Lachmannum l. c. I, 82. 119 sqq. II, 114 sqq., qui saepius in orationibus alios auctores secutum aliter res exponere Livium quam in ipsa historia docet I, 121, Tainium l. c. p. 126 sqq. 275 sqq.

cumentis praeter annales conquirendis parum intentus, Catonis tamen nonnullis certe orationibus usus est praeter eas, quae originibus inclusae erant,[185] et quod accurate cum de aliis, quae extabant, tum de P. Scipionis et Ti. Gracchi, quae ferebantur, orationibus refert;[186] ipsius tamen Scipionis verba ad populum adversus tribunos plebis (vel adversus M. Naevium tr. pl.) facta, quae tradit Livius,[187] collata iis, quae inde profert Gellius,[188] docent, Livium, ut Henrici Meyeri verbis utar,[189] antiquitatem et robiginem commutasse splendore atque ubertate orationis suae; genio vero in componendis orationibus eum indulsisse iam inde conicias, quod per orationes praesertim lectionis atque imitationis Graecorum scriptorum vestigia apparent:[190] cum poetarum Homeri, Hesiodi, Aristophanis, tum Demosthenis et Thucydidis.[191] quod vero oratorum primariorum Demosthenis ac Ciceronis lectionem modo ante omnia commendavit, id indicare videtur, et ipsum summa haec exempla non per singulos locos, sed per totam hanc operis sui partem imprimis sectatum esse. id certe non negandum est, orationes laetissimam ac floridissimam operis Liviani partem efficere, cum ob limatam elegantiam sermonis, qui eam quam supra proposuimus indolem dictionis Livianae apertissime refert ac lucidissime, iam eo certissimum praebens argumentum, Livium non ipsa nec orationum nec annalium verba referre, tum ob vividam atque accuratam, ubivis quidem conspicuam, sed in orationibus maxime eminentem morum descriptionem, qua 'candidissimi omnium magnorum ingeniorum aestimatoris' laudem a M. Seneca ei tributam[192] non minus videtur meruisse quam illis quasi funebribus laudationibus, quas Livium, quotiens magni alicuius mortem narrasset, ante se omnibus praesertim et Thucydide et Sallustio benignius magnis viris praestitisse, iure suo adnotavit idem Seneca.[193] at orationes Thucydidis, Sallustii, aliorum historiis insertae multo beniguius lucem ipsis rebus gestis afferunt quam Livianae. etiamsi enim id urgere nolumus, ex iis, quae antea disputata sunt, effici, fidem earum aliquanto minorem esse quam reliquarum operis partium,[194] orationes inprimis demonstrant, Livium psychologicae eique et humanissimae et lenissimae hominum contemplationi et descriptioni aeque intentum fuisse atque eleganti floridaeque rerum enarrationi: atque utrumque hunc scopum tam feliciter assecutus est, ut ibi cardo, ut ita dicam, vertatur eius praestantiae, eaedem vero orationes maxime probant a republica eum fuisse alienum: nam historiarum scriptores quo magis ipsi in republica versati sunt atque exercitati, eo crebrius fere libentiusque orationibus utuntur ad nexum internum nervosque quasi subtiliores rerum gestarum lectoribus explicandos ac demonstrandos eoque ipso fere

185 cf. p. XXII. cum ann. 153; unam de lege Oppia orationem (XXXIIII, 2 sqq.), quae, si omnino extabat (cf. tamen ll. ab Henr. Meyero huc relatos orr. R. fr. p. 23 ed. alt. et Henr. Iordanum Iahnii ann. LXXIII, 390, ne Meyeri ed. priorem p. 91 et Lachmannum l. c. II, 18 n. 2 afferam), ei certe ignota fuit, Livius vel ipse confinxit vel ad historici alicuius exemplum expressit. v. Iordanum l. ann. 153 l.

186 XXXVIII, 56.

187 ibid. 51.

188 N. A. IIII, 18, 3.

189 or. Rom. fr. p. 9 ed. alt. cf. etiam Aemilii Pauli or. de rebus a se gestis ap. pop. Val. Max. V, 10, 2 cum Liv. XXXXV, 41 coll. Meyero l. l. p. 157; plerumque tamen, ubi or. ab ipso auctore conscripta extabat, Livius eam praetermisit, quod recte animadvertit Lachmannus l. c. II, 114.

190 documenta horum studiorum ab aliis, Victorio, Sigonio, I. F. Gronovio patefacta collegit et auxit Dobraeus advers. II, 379 sqq. passimque ibid.; de Hesiodo cf. Sigonii ann. ad lib. XXII, 29, 8 et bibl. crit. Amstelod. II, 2, 49, quam l. Lachmannus I, 119.

191 Liv. VII, 30 coll. Thuc. I, 32 sqq. Liv. XXXXV, 23, 15 coll. Thuc. I, 70, 3 ibique Duk. et Huds. (III, 1, 381 ed. Popp.)

192 v. l. ann. 102 l.

193 ibid.

194 cf. Lachmannum l. c. I, 115. II, 125.

nititur ratio historiae conscribendae, quae vocatur pragmatica — Livius orationibus suis et eos subtilissime depingit, quos loquentes inducit, et rerum statum in universum collustrat, ut sua ipsius sentiendi ratio quasi perluceat,[195] in arcana vero illa et adyta reipublicae, quae et ipsi praeclusa erant, lectorem introducere nequit.

Per se patet, his quae modo diximus, non negari, certam quandam reipublicae gerendae sectam normamque ab eo probatam esse.[196] his vero Livii ipsius rationibus adumbrandis pauca quaedam videntur esse praemonenda. postquam Augustus 'cuncta discordiis civilibus fessa nomine principis sub imperium accepit' res Romanae eo quidem paulatim immutatae sunt, ut ipsorum civium in re publica administranda partes imminuerentur, princeps vero ille prudens ac sollers imperii cruentati ac lacerati splendorem occaecatum ita restituit, ut non sine veri specie viri doctissimi[197] ad eum referenda esse censuerint conclamata illa verba Curtiana[198] 'proinde iure meritoque populus Romanus salutem se principi suo debere profitetur, qui noctis quam paene supremam habuimus, novum sidus illuxit. huius hercule, non solis ortus, lucem caliganti reddidit mundo, cum sine suo capite discordia membra trepidarent. quot ille tum extinxit faces, quot condidit gladios, quantam tempestatem subita serenitate discussit! non ergo revirescit solum, sed etiam floret imperium.' quae, utcumque res illa se habet, optime describunt temporum illorum condicionem, quae 'post tot discrimina rerum' tam laeta fuit atque exoptata, ut quamvis libertate imminuta Romae ex tam exiguis primordiis ad hoc potentiae fastigium evectae, concordiae ac paci tam subito tandem aliquando redditae aspectus optimum quemque et ingeniosissimum sincero illo et genuino patriae amore imbueret atque impleret, quo et illius aevi poetas excellere videmus et Livium.[199] hunc in ipso librorum limine magnitudine operis suscepti impletum principis terrarum populi, cuius rerum gestarum memoriae pro virili parte et ipsum consuluisse iuvaturum sit, nomine exornantem Romanos videmus[200] ac paulo post[201] profitentem, si cui populo licere oporteat consecrare origines suas et ad deos referre auctores, eam belli gloriam esse populo Romano, ut cum suum conditorisque sui parentem Martem potissimum ferat, tam et hoc gentes humanae patiantur aequo animo quam imperium patiantur.. post quae paucis interiectis sic pergit:[202] ceterum aut me amor negotii suscepti fallit aut nulla umquam res publica nec maior nec sanctior nec bonis exemplis ditior fuit nec in quam civitatem tam serae avaritia luxuriaque immigraverint nec ubi tantus ac tam diu paupertati ac parsimoniae honos fuerit: adeo quanto rerum minus, tanto minus cupiditatis erat. nuper divitiae avaritiam et abundantes voluptates desiderium per luxum atque libidinem pereundi perdendique omnia invexere.' et hunc patriae amorem, quem ipsa primor-

195 cf. Weissenbornium l. c. p. 41.

196 cf. quos l. Fabricius bibl. Lat. I, 293 sq. Ern., quibus addenda D. G. Hegewischii diss. *über d. polit. Charakter d. Livius* in eiusd. nov. collect. opusc. hist. 1, 166 sqq. et F. X. Frühii comm. progr. gymn. Constantiensis a. 1851 inserta, *die polit. Ansicht des röm. Geschichtschreibers T. Livius.*

197 veluti Hirtius, C. T. Zumptius, alii, quos affert Muetzellius ed. suae Curtii maioris p. XLVIII sq.

198 X, 9, 3 sqq. (28).

199 facere non potui, quin fere repeterem, quae ingeniose et amabiliter, ut assolet, hac de re nuper disputavit K. Lehrsius *pop. Aufsätze aus dem Alterthum* p. 178 sq.

200 praef. §. 3. equidem hic et in proxime sequentibus consulto praefationis potissimum testimonio usus sum, quae nec pessimis totius operis partibus cum Niebuhrio (schol. c. I, 48) adnumeranda est nec consilio manifesto destituta, quae sententia est Schwegleri hist. Rom. I, 106, v. modo Lewis l. c. I, 249 ann. 13.

201 ibid. §. 7.

202 ibid. §. 11 sq.

dia spirant ubivis et tacite totius operis habitu ac fine et expressis verbis, ubicumque se offerebat occasio, probavit, sicuti etiam Patavii, urbis patriae, vel in ipso operis limine mentionem non sine studio quodam videtur iniecisse.[203] ac negari nequit, ipso hoc Romani nominis amore abreptum Livium passim paulo cupidius partes Romanas sequi: in universum tamen nec adversus hostes iniustus est, et Romanorum iniurias adversus eos commissas alibi quidem vel reticet vel imminuere studet, alibi vero ingenue sane fatetur.[204] ita nec reliqua Romanorum vitia ignorat, praesertim ea, quae 'labente' demum 'paulatim disciplina' sese insinuarunt: 'ad illa' inquit[205] 'mihi pro se quisque intendat animum, quae vita, qui mores fuerint, per quos viros quibusque artibus domi militiaeque et partum et auctum imperium sit; labente deinde paulatim disciplina velut desidentis primo mores sequatur animo, deinde ut magis magisque lapsi sint, tum ire coeperint praecipites, donec ad haec tempora, quibus nec vitia nec remedia pati possumus, perventum est.' vetustas res scribenti ipse animus ei fiebat antiquus:[206] a conspectu malorum, quae sua tot per annos vidit aetas tantisper certe, ut supra commemoravimus, dum prisca tota illa mente repetit, se aversurus est:[207] 'hanc' inquit 'modestiam aequitatemque et altitudinem animi ubi nunc in uno inveneris, quae tum populi universi fuit';[208] veteris simplicitatis, parsimoniae, roboris. prudentiae civilis sincerus admirator suae aetatis luxuriam, divitias, debilitatem conqueritur,[209] belli etiamtunc alterius Punici aetatem enarrans alta voce clamat:[210] 'eludant nunc antiqua mirantis: non equidem, si qua sit sapientium civitas, quam docti fingunt magis quam norunt, aut principes graviores temperantioresque a cupidine imperii aut multitudinem melius moratam censeam fieri posse.' quae non impediunt, quominus cum data occasione principum, praesertim patriciorum cum plebe pugnantium, superbiam atque arrogantiam vituperet tum saepius atque acerbius multitudinis levitatem atque inconstantiam castiget: ipsa vero illa vituperatio docet, Livium hic quoque veritatis ac fidei studiosum fuisse, quamvis negari nequeat, eum in universum a partibus olim patriciorum, deinde optimatium stare eorumque rebus favere. id ipsum etiam eo elucet, quod 'Gnaeum Pompeium tantis laudibus tulit, ut Pompeianum eum Augustus appellaret,'[211] sicuti p. VIIII memoratum est: idem tamen documento est, Livium quamvis Augusti amicum[212] longe afuisse a praepropera illorum festinatione, quibus prae lucidis sideris Iulii splendide orientis radiis liberae reipublicae memoria tenebris obducta videretur quique, 'postquam bellatum apud Actium atque omnem potentiam ad unum conferri pacis interfuit,' 'ruere in servitium.' desunt quidem nobis eae operis Livianae partes, quibus suae aetatis ac proxime praecedentis res enarratae erant: at quae de M. Catone Uticensi,[213] quae de

---

203 I, 1 cf. etiam X, 2 eodemque aliquatenus pertinet auguris illius Patavini mentio, p. VIII. cf. adn. 38 commemorata. de patriae hoc amore Liviano cf. inprimis Lachmannum l. c. I, 88 sqq. II, 67 sq. coll. I, 76.

204 vide exempla a Soeltelio l. c. p. 6 sqq. allata.

205 praef. §. 9.

206 XXXXIII, 13, 2.

207 praef. §. 5.

208 IIII, 6, 12.

209 veluti praeter ll. praef. cummaxime ll. VII, 25, 9 deque rebus scenicis ibid. 2, 13.

210 XXVI, 22, 14.

211 Tac. ab exc. d. Aug. IIII, 34.

212 ibid. cf. p. VIII.

213 ap. Hieron. prol. lib. II. in Hoseam, Liv. fr. p. 806 Drb., fr. 45 p. XII sq. Wssb.: 'cuius (Catonis) gloriae neque profuit quisquam laudando nec vituperando quisquam nocuit, cum utrumque summis praediti fecerint ingeniis. significat autem M. Ciceronem et C. Caesarem, quorum alter laudes, alter vituperationes supra dicti scripsit viri.'

ipso C. Iulio Caesare[214] dixit, demonstrant, satis libera lingua cum locutum esse; nec ei, qui 'numquam nisi honorificentissime Pompeium appellat,'[215] vitio vertemus, si debitis laudibus etiam Augustum principem atque amicum prosequitur, a quo 'post bellum Actiacum' pax 'terra marique parta' erat,[216] 'templorum omnium conditorem aut restitutorem.'[217]

Hae vero laudes certe sincerae erant: nam Livius, vir a partibus reipublicae alienus, literis atque otio deditus, discordiarum civilium finem haud minus exoptasse censendus est quam templis conditis et restitutis laetatus esse tanquam luculento atque efficaci pietatis erga deos redeuntis documento. erat enim vir priscae, ut verbo Apuleiano uti liceat, 'religiositatis,'[218] simplici quadam ac nativa pietate praeditus, ut eadem aetate, qua plerique sane parci deorum cultores essent et infrequentes, maiorum erga deos reverentiam piis laudibus extolleret,[219] vel prodigiorum sedulus enarrator, quamvis a prava religione ac superstitione fere alienus.[220]

Hoc vero 'praecipue in cognitione rerum salubre ac frugiferum' ei esse videtur, 'omnis te exempli documenta in inlustri posita monumento intueri: inde' inquit[221] 'tibi quod imitere capias, inde foedum inceptu, foedum exitu quod vites.' quamvis igitur raro data opera continuae rerum gestarum seriei aut indicia sua de hominum rerumque pretio aut praecepta communesque, qui vocantur, locos immisceat, tamen cum ipsius narrationis colore habituque tum orationibus insertis ita sententiam suam patefacit, ut facili negotio dignoscatur, quae pulcra bonaque, quae prava ac foeda ipsi visa sint, quae aequalibus imitanda, quae spernenda esse censeat.

Quae omnia longius enarrarem, nisi cum fines huius prolusionis coartandi esse viderentur ipsa emendationis fundamenta, quibus et haec editio et crisis Liviana universa nititur, pro operis propositi ratione paulo diligentius explicaturo, tum unaquaeque fere operis Liviani pagina documenta eorum praeberet. quodsi vero quae hucusque disputata sunt uno quasi obtutu oculis subicimus, non dubitabimus affirmare, Livium annales priscos, inde a Q. Fabio Pictore usque ad aetatem Sullanam sese invicem fere excipientes, non tantum 'dias in luminis oras' reduxisse, sed ethico, ut ita dicam, fundamento substructo ieiunas illas atque incomptas rerum a Romanis gestarum enumerationes potius quam enarrationes omnibus artis scribendi ac sermonis interim adaucti purgatique instrumentis dextre gnaveque adhibitis 'laetas' atque 'amabiles'[222] reddidisse. nec defuit piae strenuaeque operae eventus. nam etiamsi maxima operis immensi pars periit, hodieque duobus fere annorum milibus praeterlapsis Livius, quatenus disiecta eius membra servata sunt, non tantum, id quod Quintilianum[223] aequalibus suis commendasse vidimus, tamquam candidissimus et maxime expositus a pueris legitur, sed omnibus rerum Romanarum sive studiosis sive peritis deliciarum ac studiorum fontem praebet perennem atque inexhaustum.

---

214 Sen. nat. quaest. V, 18, 4, Liv. fr. p. 807 Drb. fr. 48 p. XIII. Wssb.: 'quod de Caesare maiore vulgo dictitatum est et a Livio positum, in incerto esse, utrum illum magis nasci reipublicae profuerit an non nasci, dici etiam de ventis potest.'

215 sunt verba Ciceronis ad fam. VI, 6, 10 de Caesare loquentis.

216 I, 19, 3.

217 IIII, 20, 7.

218 cf. Queckium *Beiträge zur Charakteristik des Livius* (1). Sondershus. 1847. de superstitione Livii saepe olim in utramque partem disputatum est v. quos l. Baehrius hist. lit. Lat. §. 220 n. 26, II, 100 ed. tert.

219 cf. imprimis ll. a Soeltelio l. c. p. 14 allatos.

220 v. modo I, 31, 6 XXVII, 23, 2 cf. XXIIII, 10, 6.

221 praef. §. 10.

222 Lucr. I, 22 sq.

223 l. ann. 105 l.

Totum vero opus quominus integrum ad saecula posteriora propagaretur nec Caligulae nec Domitiani odium impedivit, quorum ille et de Homeri carminibus abolendis cogitavit: 'et Vergilii ac Titi Livii scripta et imagines paulum afuit, quin ex omnibus bibliothecis amoveret, quorum alterum ut nullius ingenii minimaeque doctrinae, alterum ut verbosum in historia neglegentemque carpebat,'[224] hic Metium Pomposianum cum alias ob causas tum ideo interemit, 'quod contiones regum ac ducum ex Tito Livio circumferret.'[225] nam, ne periochas afferam, quarum nec auctor nec aetas potest constitui,[226] Avienus teste Servio ad Verg. Aen. X, 388 coll. 272 totum Vergilium et Livium iambis scripsit hodieque omnium fere totius operis partium vestigia apud scriptores tertii, quarti, quinti, sexti p. C. n. saeculi invenimus. ubiubi vero accuratior loci alicuius affertur notitia libri numerus additur ab ipso Livio, ut supra vidimus, constitutus, decadum autem mentio non ante Gelasii a. 492—496 pontificis max. adversus Andromachum epistulam adicitur,[227] qui 'Lupercalia autem' ait 'propter quod instituta sunt quantum ad ipsius superstitionis commenta respectant, Livius secunda decade loquitur.' at primores certe decem libros centum fere ante Gelasium annis in unum corpus coniunctos fuisse docet recensio Victoriana cummaxime accuratius pertractanda, ad Livium tamen ipsum hanc operis distinguendi rationem cum Niebuhrio[228] referendi argumenta idonea non cognovi nec magis Lerschii,[229] qui vel quinos vel denos libros, prout argumenti rationes poscerent, coniunctim a Livio editos esse censebat, arridet sententia per libros servatos satis speciose ab auctore defensa: nam, ut omittam, hanc quinorum denorumve librorum edendorum vicissitudinem arbitrariam atque incompositam parum probabilem videri, ipsa haec ratio posterioribus libris, ut mihi quidem videtur, haud ubique potest aptari. grammaticos vero iam primo p. C. n. saeculo Livio manus admovisse Quintilianus testatur, qui[230] 'T. Livius' ait 'hexametri exordio coepit "facturusne operae pretium sim." nam ita edidit estque melius quam quomodo emendatur,' eademque aetate studia Liviana viguisse, ne Metium Pomposianum iterum afferam, Plinius minor docet narrans,[231] se duodevicesimum annum agentem Titi Livii librum imminente illa ignium Vesuvianorum eruptione, quae avunculo mortem tulit, quasi per otium legisse atque etiam, ut coepisset, excerpsisse, et Martialis, qui[232]

'pellibus exiguis' inquit 'artatur
Livius ingens,
quem mea non totum bibliotheca
capit.'[233]

studia vero ulteriora in ipsa emendatione posita per primam decada accuratius dignoscere licet. haec ad priorum grammaticorum emendationes sese applicuisse, ipsa verba modo allata docent in optimis huius recensionis libris sic scripta: 'facturusne sim operae pretium.' ipsius vero huius recensionis ve-

224 Suet. Cal. 34.
225 Suet. Dom. 10. Xiphilin. ex Cass. Dione LXVII, 12.
226 v. O. Iahnii praef. ed. periocharum p. VIIII.
227 ap. Baronium annal. eccl. a. CCCCXCVI. num. XXXV. (indeque ap. Drakenborchium XV, 1, 612, apud Weissenbornium fr. 63 p. XV.), apud Mansium concil. exc. VIII, 95 sqq.; Iaffeus regest. pont. Rom. hanc ep. commemorat ad a. 492—496 p. 60 n. 463. ignavia legentium opus Livianum in decadas distributum esse censuit Fr. Petrarca in ep. ad Boccacium.
228 schol. comm. I, 46 sq.
229 *röm. Diorthosen* p. 26 sq. = *Mus. des rhein. westph. Schulmännervereins* III, 252 sq.
230 I. O. VIIII, 4, 74.
231 epp. VI, 20, 5.
232 epigr. XIIII, 190.
233 Iunium Maximum, Statii aequalem, ipsa et Sallustii et Livii opera in breve coegisse ex verbis Statianis silv. IIII, 7, 53 sqq. viros doctos dictionis poeticae nimis incuriosos collegisse arbitror.

stigia ex librorum manuscriptorum subscriptionibus post alios[234] illustrarunt L. Lerschius,[235] G. B. de Rossi,[236] O. Iahnius,[237] qui ex codicum lectionibus saepe sive mutilis sive corruptis genuinam hanc subscriptionum formam elicuit:

Nicomachus Flavianus v. c. III. praefect. urbis emendavi apud Hennam.

Nicomachus Dexter v. c. emendavi ad exemplum parentis mei Clementiani.

Victorianus v. c. emendabam domnis Symmachis,

quarum tamen subscriptionum sola tertia omnibus primae decadis libris subscripta invenitur, cum prima ad calcem librorum VI. VII. VIII, cum altera pone lib. III. IIII. V coniuncta, ut uterque Nicomachus ternos tantum libros, Victorianus universam decadem emendavisse videatur. ipsum vero Q. Aurelium Symmachum his studiis intentum fuisse ex epistula quadam eius ad Valerianum scripta[238] elucet, ubi 'munus' ait 'totius Liviani operis, quod spopondi, etiamnunc diligentia emendationis moratur.' nec proxima aetate Livii lectionem neglectam esse supra significavimus. quae tamen aetas arctioribus finibus definienda esse videatur. nam a Prisciano usque ad Ioannem Sarisberiensem et ipsum libros modo hodieque servatos excitantem nusquam locos Livianos ex ipso fonte haustos legi auctor est Niebuhrius.[239] in cuius auctoritate mihi in scriptoribus medii aevi haud ita versato acquiescendum fere est. quae enim Iornandes[240] de Britannia Livio refert auctore, ea vereor ne referenda sint ad Taciti Agricolae cap. 10,[241] ubi Livius et ipse laudatur. a Prisciano tamen paulo ultra progrediendum esse arbitror et ex loco quodam Ionae, abbatis Bobiensis saec. VII, qui in vita S. Columbani[242] 'ut Livius inquit' ait 'nihil tam sanctum religione tamque custodia clausum, quo penetrare libido nequeat,' nisi ipsa haec verba aliunde translata esse demonstrabitur, et ex scholiis Lucani cod. Voss. VII, 471, Voss. Berol. C. X, 471, eorundem et Guelferbytani X, 521, quae probare videntur belli civilis libros, certe lib. CXI. et CXII, Vaccae ad manus fuisse, quem ad saeculum sextum olim a se relatum postea vel quarto vel etiam tertio saeculo assignavit C. F. Weberus;[243] at Vaccam Isidori originum libros expilasse equidem pro explorato habeo.[244] historiae vero miscellae locus,[245] ubi Claudius, Valerius Antias, Polybius deinceps afferuntur, cum aliis eiusdem historiae ad Livium quidem est relatus a Bayero[246] quique eum sequitur Lachmanno[247] et revera e Livio haustus est:[248] at in ipsam historiam miscellam locus ille illatus est ex Orosio V, 3 codemque reliqui loci a Bayero significati referendi sunt.

Saeculi vero septimi initio vel praecedentis exitu Gregorius primus pont. max. a. 590—604 incendio dedisse fertur bibliothecam

234 v. Iahnium l. ann. 237 laudando p. 335.
235 l. ann. 229 l. p. 27 (253) sqq.
236 in comm. de inscr. honoraria Nicomachi Flaviani ann. inst. arch. Rom. XXI, 283—361, ubi cf. inprimis p. 320 sqq.
237 nunt. soc. lit. Sax. cl. phil. hist. a. 1851 p. 335 sqq.
238 Symm. epp. VIIII, 13.
239 schol. comm. I, 67.
240 de origine actuque Getarum c. 2.

241 sic etiam H. de Sybel de fontibus libri Iordanis diss. p. 13; aliis ex ipso Livio Iornandes videtur hausisse veluti Wexio prolegg. in Tac. Agric. p. 23.
242 Bedae opp. III, 201 ed. Colon.
243 v. ed. Luc. cum not. sel. Grotii III. 1831 p. IV sqq., *Allg. Schulzeitung* 1831 II, 809—814 ind. lect. Marb. aest. 1856 p. 15.
244 eandem sententiam, alibi fortasse a me probandam, Isidorum a scholiasta Lucani excerptum esse, non ex scholiis hausisse et Oudendorpius protulit (ad Phars. I, 1 et passim) et F. G. Otto in act. ant. Darmst. 1850, 309, qui tamen Vaccam saeculo sexto assignat ibid. p. 310. locis supra commemoratis, qui ex Livio hausti sunt, alios coniectura addit ibid. p. 318 sqq.
245 Muratori scr. rer. Ital. I. p. 25.
246 fasti Achaici illustrati: comm. acad. Petrop. V, 447.
247 l. c. II, 10 n. 1.
248 cf. de Moerner de Orosii vita etc. p. 123.

quandam Romanam gentilem, quam omnes scriptores, qui hoc incendium attigerunt,[249] Palatinam fuisse arbitrati sunt Ioannis Sarisberiensis verbis nisi, qui[250] 'ut traditur' ait 'a maioribus, incendio dedit' Gregorius

'Scripta Palatinus quaecumque tenebat Apollo.

in quibus erant praecipua, quae coelestium mentem et superiorum oracula videbantur hominibus revelare.' me vero iudice h. l. Sarisberiensis in universum tantum significasse videtur bibliothecam quandam auctorum paganorum a Gregorio esse incensam, versu scilicet Horatiano[251] leviter immutato ad ipsas literas gentiles designandas usus. quodsi vero revera bibliothecam Palatinam designaturus erat Sarisberiensis, sibi ipsi, id quod recte animadvertit Tiraboschius,[252] contradixit; nam alio quodam loco[253] narrat, flagitia regis, Commodi sc., poenam urbis insecutam esse: 'nam fulmine' inquit 'Capitolium ictum, ex quo facta flammatio, bibliothecam illam maiorum cura studioque compositam aedesque alias iuxta sitas rapaci turbine concremavit.[254] fertur tamen beatus Gregorius bibliothecam combussisse gentilem, quo divinae paginae gratior esset locus et maior auctoritas et diligentia studiosior. sed haec sibi nequaquam obviant, cum diversis temporibus potuerint accidisse.' hic certe non de Palatina, sed de Capitolina quadam, si dis placet, bibliotheca sermo est,[255] Sarisberiensis vero quin utroque loco idem incendium indicare voluerit equidem non dubito; accedit quod Palatinae bibliothecae usque ad Gregorii tempora propagatae nullum praeterea extat vestigium; sic utraque quidem narrationis forma, si priore revera bibliothecae Palatinae incendium indicatur, apocrypha, ut verbo uti liceat, mihi esse videtur. at inde non sequitur, Gregorium nullos paganorum libros incendio dedisse: immo recte Blumius et Marggraffius[256] ll. supra ll. narrationis istius summam catenus defendunt, ut revera auctores quosdam gentiles cremandos iusserit Gregorius — ipseque Sarisberiensis, ut vidimus, altero fortasse loco ab hac explicatione ita tantum recedit, ut numerum librorum concrematorum verbis illis poetae Venusini in usum vocatis nimis extollat. nec per se incredibilis est Antonini, archiepiscopi Florentini Cosmo I. Mediceo aequalis, narratio ad Ioannis Dominici cardinalis (archiepiscopi Ragusani per annos 1408—1419) testimonium provocans,[257] 'quod omnes libros, quos potuit habere Titi Livii comburi fecit' Gregorius, 'quare ibi multa narrantur de superstitionibus idolorum,' certa tamen ac fide digna auctoritate destituta, ut ex ipsa illa incendii a Ioanne Sarisberiense relati memoria profluxisse merito viris doctis visa sit.[258]

249 v. modo Silv. Luersenium de templo et bibl. Apoll. Palatin. Franeq. 1719 p. 230 sqq. Baylium dict. hist. et crit. s. v. Grégoire I. t. II, 598 sq. ed. Bas. a. 1738, qui nullis, Heerenium *Gesch. d. class. Litt. im Mittelalter* I. (*hist. Werke* IIII.) 80 sq., qui paulo levioribus argumentis Sarisberiensis narrationem addubitat, neutroque accuratiorem G. I. Th. Lauium *Gregor I. der Grosse nach seinem Leben u. seiner Lehre geschildert* Lips. 1845 p. 11; sobrio rectoque iudicio totam hanc quaestionem attigerunt Fr. Blumius itin. Ital. I, 27 sq. n. 38 et E. W. Marggraffius de Gregorii M. vita diss. Berol. 1845 p. 15 sq.; eius qui nuper de Gregorio eiusque aetate scripsit Pfahleri librum (Francofurti ad M. a. 1853) inspicere non potui.

250 de nug. cur. II, 26 extr. p. 123 ed. Lugd. Bat. a. 1639.

251 epp. I, 3, 17.

252 hist. lit. Ital. tom. III. lib. II. cap. II. §. X. p. 93 ed. Moden. a. 1773, qui cf. p. 89 sqq. §. VII sqq. de tota hac re contra Bruckerum fuse disputantem.

253 ibid. VIII, 19 p. 646.

254 haec hausit Sarisberiensis ex Oros. VII, 16, qui sua h. l. ex Hieronymo desumpsit v. de Moerner l. cummaxime l. p. 63. 164.

255 cf. Beckerum ant. Rom. I. p. 394 n. 765.

256 is tamen immerito Schroeckhium vituperavit, locum libri VIII Policratici ad Capitolinam quandam bibliothecam referentem.

257 Anton. summa theol. p. IV. tit. XI. c. IIII. §. III.

258 cf. modo Lewis l. l. I, 264 n. 48. eodem

Eorum qui nobis supersunt librorum manu scriptorum nullus Gregorii aetatem anteit, si forte lacera illa libri XCI. in cod. Palatino bibl. Vatic. reser. XXIV. fragmenta, quamquam ne horum quidem aetas satis stabilita est,[259] et cod. capit. Veronensis XXXVIII librorum III—VI reliquias excipias; harum reliquiarum notitia debetur Fr. Blumio,[260] qui specimen variae lectionis inde excerpsit ad lib. III. caput 29 sq. pertinens, scripturae aetatem haud accuratius definivit.[261] codicum vero superstitum Gregorio fere aequalis esse videtur cod. olim Larishamiensis, nunc Vindobonensis librorum XLI—XLV, qui sexto p. C. n. saeculo a iudicibus harum rerum peritissimis adsignatur, eodem paulo posterior bibl. imp. Parisinae cod. Puteaneus decadis tertiae. cum vero singuli codices singulas fere decadas complectantur, in ulteriore textus, quem vocant, historia per librorum mss. seriem continuanda[262] singulae decades singillatim pertractandae sunt.

Primae ergo decadis[263] reliquiae antiquissimae sunt folia Veronensia. si ex exiguo illo lectionis specimine a Blumio proposito argumentum capere licet, is liber, quo folia haec pertinebant, ab optimorum codicum nostrorum scriptura satis longe recessit: cum tamen satis neglegenter scriptum esse ex multis scripturae vitiis appareat, ex parcis reliquae variae lectionis per tam exiguam particulam excerptae vestigiis certum de ea, quae inter hunc et reliquos codices mss. obtinet ratione iudicium proferre haud ausim, quamvis mihi quidem emendationem Victorianeam sapere non videtur. multo minus constat de cod. primae huius decadis Askewiano, quem literis uncialibus scriptum a se visum esse in epistula Amstelodami d. VIII. m. Iul. a. MDCCXXXXIX. ad Ioannem Iacobum Reiskium data narrat Io. Steph. Bernardus, medicus literarum elegantiorum peritus.[264] hunc librum in bibliothecam Taylorianam ex Askewiana migrasse Alschefskio compertum fuisse videtur,[265] equidem bibliothecae Askewianae manuscriptae[266] inspiciendae facultatem nancisci non potui nec meliore successu ipsius codicis per Angliam vestigia a me rogatus dum in illis regionibus moraretur anquisivit vir eruditissimus Carolus Pertzius. multo magis nec tamen satis notus est alter codex, nunc ipse vel latens vel amissus, quem Reinhardo a Ritpur, ecclesiae Vormaciensis decano, ex bibliotheca illic publica acceptum refert Beatus Rhenanus,[267] ad libros huius decadis primores sex — desinunt enim eius adnotationes in lib. VI. c. 28 §. 7 — emendandos praeclare hoc libro usus.[268] pertinuit autem is, quod recte ex Rhenani adnotationibus ad Liv. I, 44, 4; II, 30, 4; 36, 3 collegit Drakenbor-

referendus est novicius quidam nuntius de Ciceronis libris a Gregorio combustis, de quo Tiraboschium l. l. laudasse sufficiat.

259 v. Niebuhrii ad Cic. orr. fragm. etc. praef. p. 18 sqq.

260 mus. Rhen. Niebuhrian. II. 1828 p. 336—343.

261 folia nonnulla Livii rescripta Bobiensia a de Vesmio detecta esse Haenelius narravit in *Krit. Jahrbb. f. deutsche Rechtswissenschaft* 1844 II. p. 1053.

262 cf. Drakenborchii syllabus codd., quibus in Livio recensendo usus sum, XV, 1, 613 sqq. ed. Stuttg.; Alschefskium *über die krit. Behandlung der Geschichtsbücher des T. Livius* Berol. 1839. 4 collatis eiusdem praefationibus et ad lib. XXX editionem et ad singula ed. librorum Livianorum maioris volumina.

263 cf. Weissenbornium in Iahnii ann. XXXV, 356 sqq. XXXVIIII, 243 sq. Heerwagenium nunt. d. Monac. XVI. n. 80 sq. XIX. n. 132 sq.

264 *Ioh. Iac. Reiskens v. ihm selbst aufgesetzte Lebensbeschreibung* p. 348 sq.

265 praef. ed. Livii II. p. XII.

266 bibl. Askewiana ms. auct. vend. m. Mart. 1785. Lond. 1785.

267 cf. eius ad Liv. I, 20, 2; VI, 1, 2 et ad Tac. ann. VI, 37 adnotationes et Drakenborchii praef. XV, 1, p. LV sqq., ubi p. LVII alterius cod. a Rhenano in usum vocati mentio inicitur, p. LXI sq. duorum codd. a Gelenio adhibitorum.

268 librum in fine mutilum primis quoque duobus ternionibus caruisse queritur Rhenanus ad Liv. I, 20, 2, unde adnotationes eius incipiunt.

chius,[269] ad libros ex Victoriani Nicomachorumque recensione prognatos, unde praeter fragmenta Veronensia, de quibus nondum satis constat, primae decadis libri quotquot enotuerunt omnes originem ducunt, plerumque ipsis subscriptionibus superstitibus testatam. dolendum tamen est, illam recensionem non satis accurate confectam esse, ut ex ipsius archetypi scriptura male ac neglegenter lecta multi errores in exemplar Symmachianum indeque in exemplaria nostra sese insinuarint. accedit, quod haec et male aucta sunt variis lectionibus glossisque ex primario illo codice, ubi inter lineas et ad marginem adscriptae erant, inter ipsa scriptoris verba receptis, et male imminuta singulis verbis totisque sententiis inter scribendum oculorum plerumque errore a librariis omissis. suo igitur iure Niebuhrius:[270] '*wir hängen bei der ersten Decade an dem Faden eines einzigen Urexemplars, dessen Text durch eine sehr leichtfertige Recension angeordnet ist.*' ex huius igitur ipsius recensionis vestigiis per libros mss. propagatis illius archetypi forma artis criticae opera eruenda et restituenda est. ipsius vero huius archetypi emendatio interdum quidem, ubi depravationis causa indagari potest, feliciter procedere poterit — in universum hunc terminum certa artis lege vix transgrediemur.

Recensionem vero hanc ex libris hodie superstitibus optime servat cod. Mediceus bibl. Flor. Laur. plut. LXII, 19 membranaceus saec. XI, de quo post Bandinium egit Alschefskius praef. Liv. I, p. X sq. huius codicis, qui cod. Vormaciensi fere gemellus est, pretium recte agnovit I. F. Gronovius. at illius libri Vormaciensis lectiones cum a Rhenano non ea, quam hodie in veterum libris excutiendis exigimus accuratione enotatae sint, nunc in prima decade Liviana recensenda Mediceus liber solus pro fundamento habendus est, a quo secundum rectum Mauricii Hauptii iudicium, mus. phil. I, 474 prolatum, nisi necessitate cogente numquam recedendum est. cuius libri nec Gronovio, ut diximus, nec Drakenborchio ignoti plena tamen notitia Alschefskio demum debetur eiusdemque viri studiosa diligentia alter primae huius decadis Livianae fons reclusus est cod. bibl. imp. Paris. 5725, olim Colbertinus,[271] qui quamvis in plerisque cum Mediceo conspirans originem tamen ducere videtur ex alio recensionis Victorianeae exemplari, quod Medicei archetypo paulo inferius erat. ad librum hunc Parisinum proxime accedunt duo alia exemplaria, Bambergense alterum, alterum Einsidlense, quorum illud diligenter nuper descriptum et per librum I. collatum est in prolusione scholastica gymnasii Baruthini a. 1856 ab H. W. Heerwagenio, hoc viris doctis Orellii opera primum innotuit.[272] huius codicis[273] collatio a Mauricio Hauptio accuratissime instituta et Weissenbornio nuper in libris his recensendis affuit et meo usui viri egregii liberalitate concessa est. ad ipsam hanc cod. Parisini familiam pertinet cod. Helmstadiensis I, cuius lectionibus ex soc. Ienensis Lat. novorum actorum vol. I. desumptis Stuttgartiana Livii Drakenborchiani editio aucta est. Reliquorum codicum a Drakenborchio in usum vocatorum, qui ad Mediceum propius accedunt, quamvis nullus eorum nec ex ipso nec ex archetypo eius descriptus est, optimus est Harleianus primus librorum octo priorum quamvis crebris omissionibus foedatus, ad quem proxime accedunt Leidensis primus quique

269 l. l. p. LVI sq. cf. Iahnium l. ann. 237 l. p. 335.

270 hist. Rom. II, 207 cf. Cic. orr. fr. etc. p. 82.

271 cf. Alschefskius I, XIII sq.

272 in Seebodii nov. ann. I, 1831, 396 sqq.

273 saec. IX. esse dicitur in catal. mss. Einsidlensium ap. Haenelium catal. lib. mss. p. 663 n. 218, est vero variis saec. X. manibus scriptus teste Hauptio; continet praef. et lib. I, 1—28, 2; IIII, 30, 11 — VI, 36, 3 cf. adn. crit. ad hos ll.

cum eo maxime congruit cod. bibl. monast. S. Marci Florentinus ab I. F. Gronovio passim in usum vocatus, saec. ut videtur XII, cuius memoriam nuper suscitavit Henricus Keilius.[274] qui cum Florentiae hunc codicem sollertissime, ut assolet, contulisset, varias lectiones a se excerptas humanissime mihi commodavit. his libris addendus fere, quamvis paulo posthabendus, videtur Vossianus primus. ceteri vero codices, quorum notitia accuratior ex editione Drakenborchiana l. ann. 262 l. peti potest, tantum non omnes his inferiores sunt et vel foede depravati vel foedius interpolati.[275]

De reliquarum decadum subsidiis criticis in singulorum huius editionis voluminum praefationibus fusius disputaturus, hic summatim tantum gravissimam hanc quaestionem attingam. tertiae igitur decadis fons longe praestantissimus est cod. bibl. imp. Paris. 5730, olim Claudii Erycii Puteani, unde Puteaneus audire solet.[276] cuius eximii libri plenam notitiam per libros huius decadis tres primores debemus Alschefskio, per libros XXIIII—XXVI Gustavo Beckero, Lubecensi, phil. doctori, et Guil. Weissenbornio, qui collationem a Beckero institutam Livii ed. quam parat Weidmannianae vol. V. p. 312 sqq. inserendam curavit, per reliquos libros ab iisdem viris doctis propediem exspectamus.[277] hic vero codex cum et ab initio et a fine mutilus sit aliis praeter eum libris ad universam decadem recensendam opus est, inter quos cum cod. bibl. Med. Laurentianus LXIII, 20, qui et ipsa extrema lib. XXX parte caret, et cod. bibl. imp. Paris. 5731 olim Colbertinus nominandi sunt,[278] tum Bambergensis,[279] M. IV. 9., a lib. XXIIII c. 7 oriundus. idem tamen volumen Bambergense huic codici agglutinatum continet optimum decadis quartae usque ad lib. XXXVIII c. 46 librum ms., maximi vel eo aestimandum, quod unicum capitum lib. XXXIII priorum septemdecim exhibet exemplum.[280] praeterea tamen ad hanc decadem emendandam cod. aed. metropolit. Moguntinae, iam a Drakenborchio[281] frustra quaesito, aegre caremus, qui inde a lib. XXXIII c. 17 usque ad lib. XXXX porrigitur et ex quo lib. XXXIII primum editum, XXXX suppletum esse constat: nam quae inde enotata sunt in ed. Moguntina a. 1519[282] et in Basil. a. 1535[283] tenuem tantum praestantissimi huius libri praebent notitiam. Decadis quintae partem superstitem uno tantum libro supra nominato olim Laureshamiensi, nunc post varias vicissitudines bibl. Palat. Vind. cod. phil. Lat. CV[284] venerandae aetatis contineri inter omnes constat. cuius libri collationem Kopitariana, quam

274 philol. I, 182.

275 diligenter de variis eorum classibus ac pretio egit Heerwagenius nunt. d. Mon. XVIIII. n. 139 p. 29—31; optimo cod. passim usus esse videtur librarius cod. Loveliani 4 maxime ceterum interpolati. cod. Romani in bibl. Sessioriana saec. XII, qui tamen non ultra lib. II. initium porrigitur, notitiam dedit Prellerus act. ant. Marb. 1847 p. 205. 210: ex collatione praef. et lib. I. cap. 1—3 ibi proposita, cod. satis neglegenter scriptum ac singula verba saepius omittentem, cum Leidensi primo saepius conspirare elucet, quamvis sua sibi vitia praeterea habeat; librorum I. V. VII. fragmenta in cod. quodam hymnos ecclesiasticos continente Flamershemii, vico prope Coloniam Agrippinam sito, ab Eckertzio nuper detecta esse narrarunt acta diurn. Colon. cf. act. diurna Voss. Berol. a. 1857 n. 93 addit. 1 p. 5.

276 cf. Alschefskii praef. vol. III. p. VIII sqq.

277 partis lib. XXX. in cod. superstitis lectiones ab E. Millero excerptas ed. Alschefskius in ed. lib. XXX. cf. ed. mai. vol. I. p. XXVI.

278 Alschefskii praef. III. p. XXI sqq.

279 eiusdem praef. lib. XXX. p. V sqq.; vv. ll. ex lib. XXIIII—XXVII, ab E. G. Fabrio enotatae, a Ioachimo Meyero in progr. gymn. Norimberg. a. 1847 et a. 1848 editae sunt.

280 cf. Goelleri ed. lib. XXXIII. p. 347 sqq. cum v. l. ibid. p. 159 sqq. et Kreyssigii eiusdem libri ed. p. V sqq. 123 sqq.

281 v. praef. p. CVII sqq. ed. Stuttg.

282 indeque apud Kreyssigium l. c. p. LXIII sqq.

283 cf. Drakenborchii praef. p. LXII sq.

284 catal. Endlicheriani p. 49 cum tab. II. cf. etiam Erasmi praef. ed. Basil. a. 1531, Petri Lambecii bibl. Vind. lib. II. cap. VIII. (XV, 1, 428 sqq. Liv. Drakenb.), Walchii em. Liv. p. 245 sq. cum tabula aeri incisa.

publici iuris fecit Kreyssigius,[285] diligentiorem magnopere exoptandam esse dixit luculentisque exemplis probavit Madvigius;[286] huic vero desiderio satisfacturum se esse spopondit vir horum studiorum egregie peritus Gustavus Linkerus. de subsidiis denique criticis ad periochas Livii recensendas superstitibus accurate et sagaciter more suo egit Otto Iahnius in praef. ad periocharum ed. suam Lipsiensem a. 1853.

Antequam typis traderentur libri Liviani satis crebro descripti et in Italia certe non tantum ab hominibus harum literarum peculiariter studiosis, sed fere vulgo lectitati esse videntur, quod probat lepida Fr. Sacchetti, hominis Florentini saec. XIIII vigentis historiola[287] a Niebuhrio schol. hist. Rom. I, 67 allata, ubi civem quendam Florentinum lectioni Livii intentum videmus: quod vero ad homines primarios attinet, ut nonnulla tantum delibem, Dantius Livium, ut supra vidimus (ann. 172) summa laude extollit in divina comoedia idemque alibi[288] Livium cum Vergilio et Lucano testes laudat miraculorum, quae deus in urbe condenda admiserit, Petrarcha[289] 'opus ipsa mole mirabile stupendumque' laudibus efferens, narrat, se secundam decadem hortante Roberto Siciliae rege summa, sed inefficaci diligentia quaesivisse; in carmine de obitu, qui anno 1343 per Italiam ferebatur, Petrarchae Antonius de Beccaria medicus Ferrariensis, inter funeris comites 'prima' inquit Dantii memor 'era Tito Livio doloroso Storiografo sommo, il qual non erra,'[290] ac sane Petrarchae in Livium amor mutuo hoc caritatis signo dignus fuisset: in epistula Patavii a. 1350 'in vestibulo Iustinae virginis et ante ipsum sepulcri eius lapidem' ad Livium data profecto non Romam modo eius videndi gratia, sed Indiam ex Gallia aut Hispania se petiturum fuisse profitetur, in libris eius superstitibus se exerceri narrat, gratias ei agit, quod oblitus saepe praesentium malorum felicioribus ab ipso inseratur, ut inter legendum saltem cum Corneliis Scipionibus Africanis, Laeliis, Fabiis Maximis etc. et non cum illis extremis furibus, inter quos adverso sidere natus sit, sibi videatur aetatem agere;[291] Romanorum tribunorum ultimus, Cola di Rienzi 'Titum Livium, Senecam, Tullium, Valerium Maximum usui sibi admodum familiares habuit.'[292] saeculo insequenti Laurentius Valla Livio studia sua impendit a Drakenborchio[293] fuse exposita; Victorinum vero Feltrensem 'lectionem publice audientibus praebuisse Livianam ingenti hominum admiratione et fama' narrat editionis librorum Livianorum principis editor Io. Andreas episcopus Aleriensis in ed. illius praefatione, se ipsum illo parente ac magistro usum esse profitens, ut quid in recognitione profecerit auctori acceptum Victorino sit referendum.[294]

Ipsa Ioannis Aleriensis editio Romae prodiit per Conr. Sweynheymium et Arn. Pannartzium a. ut videtur 1469[295] in forma maxima. unde

285 annott. ad T. Livii lib. XLI—XLV. Misenae 1849. 4.

286 disp. de Livii lib. XLIII initio e cod. Vindobonensi emendanda Havniae 1852. 4.

287 novell. 66 t. I. 213 ed. Mediol. a. 1804.

288 de monarch. II, 4.

289 rer. memorandar. I, 8 l. a Tomasinio vit. Liv. XV, 1, 29 sq. Drb.

290 rime di Petrarcha ed. L. Correr Padova 1837 II, 692.

291 epp. ad viros illustres vett. lib. ep. 4 p. 669 sqq. ed. epp. Petrarchae Lugdun. 1601. saepe studiosissimae lectionis librorum Livianorum, tertiae inprimis decadis, summaeque erga Livium admirationis vestigia apud Petrarcham inveniuntur. v. modo epp. de reb. fam. I, 1 p. 2 et p. 6 ed. comm. III, 18 p. 108. IV, 1 p. 119. VI, 3 p. 212. IX, 3 p. 318 etc. cf. etiam ann. 227 et Io. Andr. Aleriensis praef. ad Livii ed. princ. Rom. XV, 1, 490 Drb.

292 anon. ap. Muratorium ant. Ital. III, 400 cf. p. 514 l. a. Bernhardio hist. lit. Lat. ann. 263 p. 344 ed. tert.

293 praef. ad lect. XV, I p. VI—LIV. ed. Stuttg.

294 vol. cummaxime I. p. 490 sq.

295 cf. Drakenborchium ibid. p. 628. prin-

ingens illa exemplarium Livianorum typis impressorum orditur series a bibliographis composita,[296] quos adeant qui plenum eorum quaerunt recensum; nobis brevem studiorum in Livio positorum historiam contexturis[297] graviora potius quae huc pertinent exponenda quam omnia in aciem educenda visa sunt. qua in re id primum animum advertit, quod sensim demum ad eum, quem nunc possidemus triginta quinque librorum numerum operis Liviani pars superstes crevit. continebat enim editio illa princeps cum proxime sequentibus libros modo I—X, XXI—XXXII, XXXIIII—XXXX eumque mutilum. is, ut supra significavimus, inde a cap. 37 §. 3 completus et pars lib. XXXIII inde a cap. 17 med. addita est ex cod. Moguntino in ed. Moguntiaci a. 1519 (fol. min.) foras data a Ioanne Scheffero chalcographo cum dedicatione Ulrichi Hutteni ad princ. Albertum Brandenburgensem cardinalem, epistula Erasmi Roterodami ad misobarbaros atque eosdem philomusos omnes, collatione cod. Moguntiaci a Nicolao Carbachio et Wolfgango Angusto, qui libro imprimendo praefuerant, confecta. duodecim annis post ex codice Larishamiensi additi sunt libri extremi quinque a Simone Grynaeo reperti in ed. Basil. a. 1531 forma maxima in typographia Frobeniana impressa una cum epistula dedicatoria Erasmi ad Carolum Montioium et cum chronologia Henrici Glareani; libri vero XXXIII. pars prior e cod. Bambergensi a. demum 1616 in lucem protracta est editione huius libri Romae curata a Gaspare Lusignano, adiuto opera A. Quaerengi et Fr. Bartholini ICti Vrbinatis, qui partem eousque desideratam Romam detulerat: quae editio ad exemplum a puero quodam neglegenter descriptum exacta[298] postquam eodem anno et Venetiae et Parisiis repetita est, anno insequenti idem ille liber XXXIII ex eodem codice multo accuratius typis procusus est Paderbornae cura Ioannis Horrionis ex soc. I., ad quem ipsius cod. a. 1615 in bibl. eccl. Bamb. detecti laus referenda est.[299]

Quod vero ad horum librorum et emendationem et interpretationem attinet, editio princeps, quae mihi cum proxime sequentibus nonnisi lectionibus ab editoribus praesertim a Drakenborchio inde excerptis innotuit, non optimis quidem nititur codicibus: in universum tamen sano sobrioque iudicio verba Liviana ita recensuit, ut sine nimia offensione plerumque legi possent: suo igitur iure editores proximi partim ed. principi, partim ed. Campanianae Romae a. 1471/2 emissae,[300] quae eiusdem fere pretii aestimanda est,[301] ita fere obtemperasse videntur, ut singula modo immutarent, paulo audaciore uno Luca Porro, qui Tarvisii a. 1482 Livii decadas a se 'quam diligentissime recognitas' per Ioannem Vercellium imprimendas cura-

cipis huius ed. exemplar membranis impressum anno 1815 in Anglia veniit pretio librarum 903 Sterlin. v. Molbechium *Bibliothekswissenschaft übers. v. Ratjen* p. 256 Schweigerum l. ann. sq. laudando p. 524.

296 v. Drakenborchii syllabum editionum praecipuarum Titi Livii XV, 1, 628—652, Fabricii bibl. Lat. I, 279 sqq. Ern., notitiam literariam ed. Bipont. praemissam, Schweigeri manuale bibliograph. class. II, 1, 524 sqq.

297 cf. I. F. Gronovii praef. ed. Liv. a. 1645 et 1665 (ap. Drb. XV, 1, 591 sqq.), Drakenborchii praef. ad lect. ibid. p. V—CXLII, Alschefskii prolus. scholast. ann. 262 l. p. p. 5 sqq.

298 cf. Horrion. ad lib. XXXIII, 3, 10 ap. Goellerum in eius lib. editione p. 356 ipsumque Goellerum l. l.; reliqua libri pars in ed. illa Romana ex vulgari aliqua Livii ed., quae cum Basileensi a. 1535 plerumque consentit, exscribi iussa est. v. Kreyssigium ed. lib. XXXIII. p. XXVII.

299 teste Bernardo Rottendorfio ap. I. F. Gronovium praef. ed. Liv. a. 1665 (p. 596 Drb. v. Goellerum I. c. p. 357 Kreyssigium p. XXVII.) cf. eundem Gronovium in ep. eius ed. dedicatoria p. 591 Drb.

300 Drakenborchius quarta tantum eius decade usus est, alia inde exscripserunt cum alii tum Ianus Gebbardus.

301 librariorum depravationes multis fretum exemplaribus corrigere se aggressum esse narrat in ep. ad Iacobum Amanatum Lucensem card. Papiensem data Campanus (v. praef. I. F. Gronovii comm. p. 593 Drb.).

vit.[302] editioni Venetae a. 1491 adiectae sunt annotationes M. Antonii Coccii seu Sabellici,[303] qui in praef. ad Benedictum Cornarium, ex ed. Ven. a. 1495 ap. Drakenborchium l. l. p. 494 sq. repetita, ad Livium emendandum libro vetere ex patricii huius Veneti bibliotheca sibi oblato usum se esse profitetur. nonnulla etiam novata sunt et ab Alexandro Minutiano, cum in ed. Mediol. a. 1495 tum in ed. s. l. et a., Mediolani ut videtur a. 1505 impressa, tamen ut quae per libros belli Macedonici in hac altera editione correcta essent, sibi subrepta esse conquereretur Ianus Parrhasius,[304] et a Gerardo Vercellano Burgundo, qui 'decem venerandae vetustatis codicibus' collatis in Livio recognoscendo operam praestitit Iod. Bad. Ascensio in ed. Paris. a. 1513 adornanda. paulo post decadi quartae ope cod. Moguntini emendandae profuit ed. Mogunt. a. 1519 supra commemorata: editores tamen 'paucula tantum quaedam' ex codice difficili lectu 'iusto operi inseri curaverunt,' varias lectiones inde excerptas ad finem voluminis reicientes; anno vero praecedente editio Aldina edi coepta erat quattuor tomis formae octonariae absoluta a. 1521, quo etiam altera editio unius formae max. voluminis ex eadem officina emissa est. Livio Aldino excudendo praefuit Franciscus Asulanus, qui plures codices se contulisse profitetur atque haud pauca scite immutavit. quibus accesserunt alia correcta in ed. Basil. a. 1531, cui praefatus quidem est Desiderius Erasmus, praefuisse vero videtur Simo Grynaeus: at huius editionis laudem praecipuam in libris quinque extremis adiectis ponendam esse vidimus. hac igitur editione, quae prima excepta lib. XXXIII parte primore omnes libros Livianos superstites in unum corpus coniunctos edidit, prima historiae Livianae criticae periodus terminanda est, singulis annalium Livianorum partibus detegendis, colligendis, componendis totoque corpore typis divulgando praecipue intenta.

Alteri vero periodo optimos libros mss. conquirendi atque hos libros exhauriendi et ad opus emendandum adhibendi studiosae etiamnunc inesse mihi videmur, cum post tria saecula ne antiquissimarum quidem optimarumque membranarum Veronensium, Parisiensium, Bambergensium, Vindobonensium plenam omnibusque partibus absolutam contraxerimus notitiam; bipertita tamen haec periodus est studiis I. F. Gronovii, qui primus optimas per totum fere corpus Livianum membranas ad orationem emendandam eandemque dein illustrandam egregie adhibuit.

Criticae huic operae in Livio exercendae gravissima instrumenta attulit Basileensis ed. huius periodi princeps, a. 1535, cui Beati Rhenani ad lib. I—VI et XXVI—XXX ac Sigismundi Gelenii ad lib. VII—X et XXXI—XXXX adnotationes adiectae sunt, quarum inprimis illae recluso membranarum Vormacensium thesauro maximi ad crisin Livianam promovendam fuerunt momenti: Gelenium libro Moguntino usum esse vidimus, in tertia decade codicem quendam Spirensem adhibuit Rhenanus, illorum librorum neutri comparandum nec tamen spernendum.[305]

Historicae deinde indagationi atque interpretationi emendationique ea nisae operam inprimis navarunt Henricus Loritus seu Glareanus, qui cum chronologiam ed. Basil. priori auctamque et emenda-

302 cf. Alschefskium comm. l. p. 5 sq.

303 v. Drakenborchium l. l. p. LIV sq. 632 sq.

304 in ep. dedic. comm. in Claudiani carmen de raptu Proserp. ad Iaffredum Carolum, cui Minucianus et ipsi ed. illam dedicarat (ap. Drakenborchium l. l. 634 sq.).

305 Rhenanum geminum exemplar omnium, quae extant, Livii librorum excepta dimidia decade tertia sibi comparasse testis est Gelenius in praef. ap. Drb. l. l. p. 525, at cf. Drakenborchium ibid. p. LVI sqq. docentem, ad lib. XXVI—XXX unum Spirense ei praesto fuisse.

tam alteri adiecit tum adnotationes in Livium Basil. a. 1540 edidit, atque Carolus Sigonius, qui scholia textui a se Venet. a. 1555 [306] edito subiecit adiecta chronologia Liviana: [307] quae ei et cum Glareano et cum Robortellio lites inde exortae sint accurate enarravit Drakenborchius.[308] de emendatione libris pravis perperam fidem ferens male meruit Sigonius nec Franciscus Modius [309] membranis Coloniensibus Fuldensibusque ad primam decada reficiendam nec Ianus Gruterus [310] Palatinis libris usus salubres vulneribus textus Liviani manus admoverunt.

Lucidissimum vero artis in Livio exercendae exemplum, ut supra significavimus, dedit Ioannes Fridericus Gronovius.[311] 'anni namque' ait a. 1644 [312] 'complures sunt, quod imperavi mihi pro nostra mediocritate omnia facere et moliri, ut tanto scriptori, qua posset, suus restitueretur nitor: ea causa nocturna diurnaque manu ille potissimum mihi versari comes in itinere, contubernalis in conducto, sodalis in triclinio, otii dispensator, negotii interpellator esse: eundem, quando copia fuit, cum aliis Romanae historiae conditoribus conferebam; ad manu exaratos codices, quot habere potui, taediosissima morositate, sed taedium vincente amore, contendebam: et, si hoc eum commendatiorem tibi reddere potest, Galliae profecto bibliothecarum membranis (etsi Angliae quoque Italiaeque et Germaniae suae fuerint partes) praecipuum debet, in solo Annibalico bello ex laudatissimorum fratrum Puteanorum unico venerandae vetustatis libro aliquot millibus locorum (et sine figura loquor) sanatus.' data opera libros hos enumerat in praefationibus ad lectorem utrique ed. praemissis. elucet inde, eum Mediceum, cuius varietatem lectionis a Luca Langermanno et Marquardo Gudio ipsi subministrata ad alteram demum ed. perpoliendam adhibere potuit, 'optimum omnium partis huius' [313] eadem iudicii subtilitate agnovisse, qua Puteanei praestantiam eum primum perspexisse supra vidimus; summis cod. Puteaneum laudibus effert: 'Cynosura' ait [314] 'nobis fuit liber, quo de Tito Livio nihil nec antiquius nec sanctius Europa custodit, maiusculis literis, et plane, qualibus clarus ille Florentinus ex Pisano Pandectes, exaratus. Hic solus largiorem bonarum rerum, quam quicquid est reliquorum, sese nobis praestitit.' egregiis his emendationis instrumentis accedit unici viri modestia eaque recta recteque a Lessingio definita, quae suum cuique tribuit, indefessa industria, sagax ingenii acumen, perfecta cum linguae Latinae tum Liviani generis dicendi peritia, subacti iudicii maturitas — paulo audacius ferro passim eum sanare, ubi iusta modo interpretatione opus sit, confiteri possumus, nec tamen multum inde detrahitur laudibus viri immortalis, qui unice rectam viam monstravit, qua uni-

306 iterum a. 1566 scholiis ad Faerni (v. ann. 308) imprimis censuram emendatis, tertium a. 1572 adiectis defensionibus adversus adversarios cum maxime nominandos.

307 repetita apud Drakenborchium l. l. 155—177.

308 l. c. p. LXXII sqq. Sigonii scholior. aliquot defensiones adv. Glareanum et Robortellum idem iterari iussit ibid. p. 177—226. cf. etiam Gabr. Faerni censuram ab Robortellio editam (ibid. p. 474—481) cum Sigonii responsione (ibid. p. 482—486) et Glareani de Sigonii scholiis iudicium in ep. ad Hervagium data (ibid. p. 543—545).

309 ed. Francof. ad M. a. 1588 fol.; ipso cod. Moguntino, quem titulus prae se fert, Modium usum non esse demonstrat Drakenborchius l. l. p. LXXVIII.

310 ed. Francof. ad M. a. 1607/8 fol., qua primum libri Liviani in capitula divisi sunt, tituloque tantum immutato a. 1612; ed. 'secunda et melior' ibid. a. 1619; ed. tertia, cui demum Gruteri notae additae sunt, ibid. a. 1627/8.

311 ed. Lugd. Bat. 1644/5. IIII. 12 (unde textus repetitus a. 1653/4 III. 12) et 1665 III. 8; notis patris postumis ed. suam ornavit Iacobus filius Amstelod. 1679 III. 8.

312 in ep. dedic. t. I. ed. prioris ad Claudium Memmium data Daventriae a. d. XVII. Kal. Sext. anni comm. (l. l. ap. Drakenb. p. 585).

313 cf. etiam eius ad praef. §. 3 annot.

314 in praef. ed. alt. (p. 597 Drb.)

cuique libros hos emendaturo incedendum est. supplevit quodammodo curas eius Iacobus equo triumphantis patris, ut imagine ab ipso advocata utar, non sine laude insidens filius: nam apparatum subsidiis nonnullis in patris usum a se collectis auxit, quae iteratis patris curis prognata illius schedis continebantur publici iuris reddidit, propria eaque, quamvis paterni ingenii splendorem haud aequantia, saepius tamen recte inventa adiecit. Librorum deinde Oxoniensium variae lectiones a Thoma Hearnio in lucem protractae[315] apparatum criticum et ipsae quidem auxerunt, emendationi vero lucrum haud attulerunt ipsaque illa editio cum proxime sequentibus fere omnibus presse inhaesit vestigiis Gronovianis; neque longe ab his recessit I. B. L. Crevierius,[316] qui tamen et libros aliquot Parisinos etsi nimis festinanter inspexit et notas aliquot interpretationi plerumque inservientes easque haud contemnendas adspersit. multo maioris moliminis opus editionem Crevierianam pedetemptim secutum est, Arnoldi Drakenborchii editionem dico, quae septem voll. quadratis per annos 1738—1746 Lugduni Batavorum et Amstelodami prodiit.[317] Drakenborchius subsidia critica summa cura undecumque conquisiverat, quamvis fatendum est magis multa quam multum his studiis ad eum pervenisse,[318] immo singulari quodam infortunio accidit, ut ne ad unam quidem decadem emendandam primarii alicuius libri ope adiuvaretur, nam vel Medicei codicis excerpta Salviniana Th. Cokii lib. bar. de Lovel liberalitate tum demum ad eum allata sunt,[319] cum typographorum operae ad lib. III. cap. 32 pervenissent, Puteanei vero codicis collationem pleniorem, quam quae olim Gronovio ad manus fuerat, sibi comparare omisit Crevierii in libro hoc cum pulvisculo excutiendo diligentiae perperam confisus; ad quartam et quintam decadem emendandam Moguntini, quem ne hodie quidem repertum esse supra diximus, et Vindobonensis cod. copiam sibi parare frustra quaesivit, codicis Bambergensis vestigiis, ut videtur, ne institit quidem, ita ut, notulis Florentinis exceptis, optimi hi libri non magis ab ipso recluderentur quam a Gronovio, Carbachio, Grynaeo, Horrione olim factum erat. praeterea autem codd. mss. vel impressos quotquot nactus est, eos summa cum diligentia excussit et etiamsi non optimis, tamen satis bonis multis mss. usus textum saepe ad eorum normam atque consensum restituit: nam I. F. Gronovius nec perpetuis, ut ita dicam, plenisque collationibus pro more eius temporis usus erat nec textum secundum suas ipsius adnotationes constanter instauraverat. deinde eodem studio, quo lectiones varias congessit, et commentario critico, accuratis et de Livii dicendi et de librariorum scribendi consuetudine observationibus referto, Livium suum Drakenborchius instruxit; ipsi vero huic commentario et priorum editorum et aliorum cum editas tum ineditas adnotationes undecumque coacervatas ac sedulo collectas adiecit.[320] inter alteram hanc farraginem magni inprimis faciendae sunt notae a Carolo Andrea Dukero cum Drakenborchio communicatae, quas 'rariore eruditione confertas et exquisito iudicio conscriptas esse' aequales merito praedicaverunt.[321] addidit Drakenborchius praeterea supplementa librorum deperditorum a Ioanne Freinsheimio confecta, quorum lib. XI—XX ab ipso Holmiae a. 1649,

315 ed. Oxon. a. 1708. VI. 8.

316 ed. Paris. 1735—1741. VI. 4. ed. min. Paris. 1747 et 1748. 3 vol. in 6 part. 12.

317 additamentis perpaucis aucta ed. haec repetita est tomis XV. Stuttgardiae a. 1820—1828.

318 cf. syllabum codd. l. ann. 262 l. secundum singulas decades ordinatum.

319 v. l. l. p. 612 coll. Drakenborchii ann. ad III, 12, 3.

320 cf. praef. comm. ibique praesertim p. LXXXVI sqq. CXX sqq.

321 v. Drakenborchium l. l. p. CXX sq.

lib. XXXXVI – LXXXXV paulo post mortem ipsius Argentorati a. 1654, reliqui a Douiatio in ed. Parisiis inde ab a. 1679 in usum Delphini adornata editi erant, lacunis librorum decadis quintae XLI et XLIII —XLV inseruit supplementa Crevieriana, addidit denique cum varias vv. dd. dissertationes ac praefationes Livianas tum indices copiosissimos. hoc modo laudabili industria ingentem ad Livium explanandum atque emendandum congessit materiam, qua hodieque fruimur grato animo erga hominem ingenio sane non praecellentem Ioanneque Friderico Gronovio multo inferiorem, operosa tamen eaque accurata diligentia atque doctrina egregium.

Post Drakenborchium aliquamdiu neglecta iacuerunt haec studia editoribus vel ad eum vel ad Crevierium sese applicantibus: ex sat amplo editionum per saeculum octavum decimum praeter curas Manhemianas et Bipontinas proventu nominatu dignas nullas habeo nisi fere ed. A. G. Ernestii[322] ob adiectum glossarium, quod tamen, quamvis a G. H. Schaefero[323] et I. Th. Kreyssigio[324] postea auctum et emendatum, lexici Liviani desiderium excitat magis quam explet, et ed. A. F. Strothii,[325] quae ab auctore imperfecta relicta ita a F. G. Doeringio[326] iterata atque ad finem perducta est, ut iustae levitatis poenae solvendae ei fuerint; eoque maiorem laudem nec meruit nec obtinuit G. A. Rupertius, qui sex voll. Livium edidit Gottingae a. 1807—1809.

Multo magis quam omnes hi editores de Livio meruit is, qui faces in tenebras historiae Romanae inferens, novam fontes eius aperiendi, pervestigandi, diiudicandi, illustrandi viam aperuit Bertholdus Georgius Niebuhrius. inde ab anno huius saeculi undecimo, quo historiae eius Romanae volumen ed. primae prius prodiit, historicorum et antiquariorum studia libros Livianos praesertim primores ubique, undique, quoquoversus perquisiverunt, ut interpretationi iustum quoddam ac solidum fundamentum substructum sit. quod tamen ab ipsis editoribus satis diu neglectum fere iacuit, dum a Wachsmuthiis, Goettlingiis, Rubinonibus, Peteris, Beckeris, Marquardtiis, Schwegleris, Mommseniis, aliis ad aedificium a Niebuhrio institutum perficiendum, amplificandum, exornandum undecumque afferretur materia.

Quod ad emendationis progressus attinet Georgii Ludovici Walchii emendationes Livianae (Berol. 1815), etiamsi ingeniosae magis pleraeque quam verae, studiorum tamen egregiorum in Livio collocatorum specimen edebant; editio vero ibidem p. V. promissa numquam prodiit. haud multo vero post novum idque egregium emendationi subsidium accessit cum Fr. Goellerus in ed. libri XXXIII. (Francof. ad M. 1822) ad fidem codicis Bambergensis exacti, egregii huius libri per reliquos quoque quartae decadis libros usque ad lib. XXXVIII c. 46 varias lectiones promulgaret. haud multo post et ad harum lectionum normam et ad cod. Vindobonensis collationem a Barth. Kopitario in usum suum institutam haud pauca per quartam et quintam decadem novavit vir haud uno nomine de Livio meritus Io. Theoph. Kreyssigius, cui ed. Ernestianae quartae curandae provincia demandata erat.[327] postea tamen cum ipso cod. Bambergensi inspecto intellegeret, collationem Goelleria-

322 Lips. 1769 III. 8.

323 in ed. Ernest. novae emendatioris Lips. 1801—1804. 8. vol. quinto.

324 in ed. Ernestiana quarta v. infra ann. 327.

325 Lips. 1780—1784. III. vol. 8 lib. I—X et XXI—XXV continentia.

326 Goth. 1796—1819. ed. alt. vol. I et II prodiit a. 1805, ed. 'auctior et emendatior' Goth. 1816 sq., in qua tamen vol. I et III sola novata esse dicuntur.

327 Lips. 1823—1827 in librar. Weidmann. V. 8. idem Kreyssigius Livio bibliothecae Tauchnitianae imprimendo praefuit, quae ed. et uno vol. quadrato prodiit a. 18_8 et sex voll. formae minimae a. 1829 sq.

nam satis incuriose factam esse, lib. XXXIII iterum edidit Misen. 1837 reliquorumque eiusdem decadis librorum, quos idem ille cod. continet, collatione addita ibidem 1839. interim vero Immanuel Bekkerus, maiore quam priores editores constantia optimorum librorum Medicei inprimis et Puteanei per primam perque tertiam decadem lectiones in recognitione sua Berol. a. 1829 et 1830 tribus vol. edita[328] executus peritis harum rerum tacite patefecerat, quot et quanta remedia diligentiore horum codd. collatione, ad severas recentiorum criticorum leges instituta libris Livianis afferri possent[329] eaque sententia probata est C. F. S. Alschefskii prolusione scholastica supra[330] memorata, quae eodem quo maior lib. XXXIII ed. Kreyssigiana a. scilicet 1839 Berolini prodiit, atque eodem anno ibidemque idem Alschefskius librum XXX ad Puteaneum ab E. Millero in usum suum collatum et ad alteram cod. Bamb. partem emendatum emisit, neque multo post ad optimos libros mss. Livianos conferendos Lutetiam, Florentiam, Vindobonam migravit. quorum studiorum Livio dedicatorum fructus fuere tria maioris, quattuor minoris editionis volumina. quarum edd. altera lib. I—X et XXI—XXIII continens Berolini per annos 1841—1846, haec usque ad librum tricesimum porrecta ibidem per annos 1843 et 1844 emissa est. sicuti dissertatione illa scholastica recte in universum subsidia critica aestimaverat et quo itinere progrediendum esset indicarat, sic textui a se constituto optimorum librorum per primam decadem Medicei et Parisini, per tertiam decadem Puteanei primum a se accurate collatorum lectiones firma ac stabilia fundamenta esse voluit. dolendum vero est eum quod neutra editio ad umbilicum perducta est, quamvis anno demum 1852, ni fallor, Alschefskius ex vita excessit, tum quod vivacitate quadam ingenii abreptus illorum librorum admiratione ita captus est editor, ut nimis superstitiose eorum vestigia premeret lectionesque inde receptas tutatus esse sibi videretur, si sermone vernaculo aliquo saltem modo eas donasset. me tamen in gymnasio Leucophaeo Berolinensi, cuius sana humanaque disciplina frui mihi licuit, ante hos viginti quinque annos Alschefskii, in classe secunda tum ipsum Livium nobiscum tractantis, discipulum magis in meritis eius quam in vitiis illustrandis commorari decet, atque eatenus certe I. F. Gronovii vestigia pressit Alschefskius, ut optima testimonia sedulo ac studiose conquireret iisque solis, non interpolatorum librorum vulgo, criticum inniti debere perspiceret. tum id laudi Alschefskio vertendum est, quod criticis illis thesauris reclusis novo quodam ardore incitati viri docti studia sua Livio impenderunt. iam antea quidem Ernestus Guilelmus Fabri luculenta egregiae operae in Livio positae documenta libros XXI. XXII et XXIII. XXIIII a se illustratos Norimbergae a. 1837[331] ediderat nec minus Guilelmus Weissenbornius, vir et eruditissimus et candidissimus, se his studiis penitus imbutum esse plus semel et libris grammaticis et libellis Livianis ostenderat. at post editionem Alschefskianam, quam Crusiana, scholae inservitura magis, opinor, quam inserviens,[332] et Wimmerkranziana,[333] quam non novi, presse secutae erant, idem ille vir doctus et ipse ad Livium edendum sese accinxit eiusque textum omnibus subsidiis, quae libris mss., editionibus, aliis vv. dd. curis praesto sunt, in usum vocatis maturo ac sa-

328 novo tantum titulo adiecto iterum emissa a. 1838.

329 C. F. Ingerslevii comm. de editoribus Livii nondum satis codd. fidem secutis, quae Havniae a. 1830 prodiit, non novi.

330 v. ann. 262.

331 ed. alt. curavit Heerwagenius Norimb. 1852.

332 Hannov. 1846 sqq. Crusii operam postea excepit Muehlmannus.

333 vol. I. Upsal. 1848.

gaci iudicio cum Lipsiae a. 1850 et 1851 recensuit[334] tum iteratis curis adiectis commentariis inde ab a. 1853[335] edere coepit, ut et telam ab Alschefskio inceptam pertexens libri Puteanei collationem, ut diximus, continuandam curaret et quantum liceret in editione scholarum potissimum usui destinata primus thesauros a Niebuhrio eiusque successoribus supra laudatis paratos ad interpretationem Livianam stabiliendam, augendam, exornandam adhiberet.

Omnia quae praeterea a multis viris doctis, inter quos Heerwagenium debitis laudibus praedicare iuvat, per hos annos ad Livium sive interpretandum sive emendandum conscripta sunt enumerare huius loci non est: dissertationes et commentationes ad vitam, ingenium, artem Livii illustranda conscriptae supra suo quaeque loco excitatae sunt; conatus criticos, qui mihi innotuerunt atque pro una alterave ratione mentione digni visi sunt, in adnotatione critica commemoravi. versionum Livii in varias linguas catalogus a Schweigero man. bibliograph. class. II, 1, 545 sqq. peti potest: Germanicis nuperrime accessit initium versionis, quam Franciscus Dorotheus Gerlachius bibliothecae ab Hoffmanno, bibliopola Stuttgartiensi, editae inserit, Francogallica per annos 1849 et 1850 sub auspiciis D. Nisardii Parisiis una cum textu Liviano edita est.

In ipsa hac editione adornanda id potissimum spectavi, ut iis, quae ad vitam et ad opus Livii cognoscenda spectant, hac prolusione adumbratis, verba scriptoris ea repraesentarem specie, quae cum virorum doctorum desideriis satisfaceret tum et ab hominibus honestissimis, qui horarum subsecivarum otia his studiis animi vel exhilarandi vel corroborandi causa impendunt, et ab adulescentulis literarum studiosis sine nimiis molestiis percipi posset. nihil igitur a normae criticae severitate remittens, horum tamen commodis ita studui prospicere, ut reconditiora quaedam in notas segregarem, non in verborum ordinem reciperem, haud ita ut ubivis in singulis quibusque vocabulis scribendis strictam quandam legem servarem, quod nec ipsi veteres fecerunt, sed ut inconstantiae cuiusdam speciem non reformidans, optimorum librorum vestigia satis accurate prememrem, vel in his tamen quaedam et usui vulgari et imperitiorum consuetudini concedens. at hanc non nimis laedi arbitrabar, si 'haut' et 'haud,' 'reciperare' et 'recuperare,' 'vulnus' et 'volnus,' quod Livius ipse semper scripsit, 'inprobus' et 'inprobus' aliis locis aliter scriptum illi vel evocati vel tirones legerent, quae iam non magis discipulos certe offendere debent quam formae 'amaverunt' et 'amavere,' 'hostes' et 'hostis' iuxta positae, prudentibus vero praeceptoribus ansam praebent occasione oblata de his ac talibus rebus disputandi, quas omnino ignorari nec ab adulescentulis par est, quamvis in iis exponendis et modum adhibendum et tempori parcendum esse probe intellegam. in oratione incidenda maximam operam posui aeque sedulo cavens, ne aut nimia verborum interpunctione lectores obruerem aut iusto eius parcior inanes atque infructuosas difficultates iis pararem. non minus cavendum esse mihi videbatur, ne nimia anxietate motus locos difficiliores, quos nec certa nec probabili saltem ratione enodare possem, intactos relinquerem crucisque, ut fere fit, nota addita corruptos typis exscribi iuberem, quo viris doctis genuinam verborum traditionem, quae vulgo vocatur, cognoscere cupientibus gratum fortasse fecissem: at his alia subsidia praesto esse solent, alterum vero illud lectorum genus talibus naevis merito offenditur nec ra-

331 in bibl. Tenbneriana, VI voll. 8.

335 in coll. Hauplio-Sauppiana primum Lipsiae, deinde Berol. in libraria Weidmanniana a. 1853—1857 V voll. usque ad lib. XXVI.; vol. I. ed. alt. Berol. 1856.

ro a scriptore vel ab ipsis his literis propulsatur ac repellitur. horum potius interest, ut verba scriptoris quadamtenus intellegant. eorum igitur necessitatibus ita consului, ut locos desperatos, ubi iis, qui ante me in Livio emendando occupati fuerunt, haud melius res mihi successisse videretur, cum literarum ductus tum sententiarum nexus ratione habita, ita certe resarcirem, ut sive priore aliquo sive novo meo invento recepto sensum quendam praeberent ab iis quae Livius secundum veterum librorum vestigia dicere ibi vel debuisset vel potuisset non nimis recedentem. de quibus conatibus, ne eos, qui ipsis his literis operam navant, fallerem, in adnotatione critica quam brevissime et quam plenissime rationem reddidi et librorum optimorum scripturis et aliis vv. dd. coniecturis sive probabilibus sive notabilibus propositis. ipsam vero illam adnotationem praeterea omnibus fere locis, qui vel ob lectionis ms. sive varietatem sive difficultatem vel ob virorum doctorum studia iis impensa peculiari aliqua notitia viderentur indigere, sedulo apposui, ut quam maxime possem graviora omnia quae ad libros hos recensendos pertinerent seligerem et componerem. in ipsa decade prima, quae nunc prodit, emendanda accuratius quam vel a Weissenbornio nuper factum est, Medicei codicis vestigia pressi; in lectionis varietate addenda praeter ipsum hunc librum, excerpta Vormaciensia et cod. Parisinum, Einsidlensis, Florentini S. Marci et per lib. I. Bambergensis varietatum potissimum rationem habui, ut novorum horum subsidiorum quantum pro fine ac pro finibus huius editionis liceret conspectum satis plenum viris doctis proponerem. libri vero primae decadis omnes ita corrupti ad nos pervenerunt, ut ne in Medicei quidem codicis auctoritate satis tuto acquiescendum esset: errores vero plerique et in eo et in reliquis codd. non interpolatis commissi vel ex literarum libri archetypi apicibus male intellectis vel ex glossematibus, ut dictum est, et variis lectionibus eidem archetypo additis orti sunt, ut intra limites satis angustos emendatio fere includenda esset. librorum igitur mss. auctoritati servandae quam maxime studiosus a prava tamen superstitione liber esse volui, qua in re non vereor ne nimis audax viris harum rerum gnaris fuisse videar. eorum, qui ante me eandem provinciam administrarunt codd. mss. interpolatorum librarii inter multa conamina sive infausta sive monstrosa hic illic remedia satis efficacia ex officinis suis mihi praebuerunt, prae omnibus vero Ioannis Friderici Gronovii palmares emendationes saepe dignae visae sunt, quas in ordinem reciperem. praeter hunc ex vetustioribus interpretibus nemo magis auxilio mihi erat quam Carolus Andreas Dukerus praesertim ubi historica aliqua disquisitione opus erat ad verba scriptoris sive intellegenda sive restituenda, ex recentioribus vero Guilelmus Weissenbornius, qui indefesso studio, sano iudicio, religiosa diligentia libros Livianos per quinque lustra et amplius nocturna versat manu, versat diurna; in singulis locis sanandis ante omnes et Mauricius Hauptius et Ioannes Nicolaus Madvigius[336] et usu et sagacitate fuere felices.

Ipse prorsus contentus ero, si mearum coniecturarum una alterave viris harum rerum peritis non nimis longe recedere a tam praeclaris exemplis visa fuerit. qua tamen laude magis altera mihi expetenda videbatur, ut universa haec librorum Livianorum editio sobrio iudicio atque accurata diligentia aequis iudicibus videretur esse confecta.

Scr. Gryphiae a. d. XII. Kal. Mai. a. MDCCCLVII.

336 Madvigii emendationes cum in ipsius libris, opusculis academicis praesertim et ed. lib. Ciceronianorum de finibus, propositae sunt tum in edd. lib. I—III et XXI—XXIII Livianorum scholasticis, quas Havniae a. 1853 et 1854 ed. C. F. Ingerslevius. cf. ann. 286.

ADNOTATIO CRITICA.

NOTARUM TABULA.

I. IN TEXTU.

( ) includuntur, quae in libros mss. perperam se insinuasse indeque ex libris Livianis eicienda esse videbantur.

[ ] includuntur, quae ad librorum mss. lacunas explendas addita sunt.

anni ab u. c. ex aera Varroniana ordinati et ante C. n. alternis paginis ita superpositi sunt, ut binarum paginarum argumento utrique responderent. chronologiae Livianae summa supra p. XXV exposita est. discipulorum vero inprimis rationibus aerae solitae notatio aptior mihi videbatur, quacum Liviani anni facile ubivis comparari possunt.

II. IN ADNOTATIONE CRITICA.

V = lectiones cod. Vormacensis
M = cod. Mediceus
P = cod. Parisinus
E = cod. Einsidlensis
B = cod. Bambergensis
(cf. p. XXV.)
F = cod. Flor. monast. S. Marci
vmpebf eorundem librorum manus altera.
al. = libri praeter (V)MPE et per lib. I. B, ad quos vel Harleianus I vel Leidensis I vel F vel Vossianus I pertinet.
ς = libri praeter (V)MPE(B)F Harl. I Leid. I Voss. I vel omnes vel nonnulli vel singuli. nominis nota fere numquam apposita, nisi ubi singuli aut iustam aliquam vel probabilem emendationem aut singularem notatuque dignam lectionem offerrent. tum usus sum compendiis, omnibus iis, qui copias Drakenborchianas norunt, per se perspicuis.
Bas. a = ed. Basil. a. 1531.
Bas. b = ed. Basil. a. 1535.
W = Weissenbornius, cuius nomini si nihil additum est, significatur lectio in utraque ed. vel recepta vel proposita.
Wt = Weissenbornii ed. Teubneriana.
Ww = Weissenbornii ed. Weidmanniana.
Ww2 = eiusdem ed. vol. I. (lib. I. II.) ed. altera.
Wep. = eiusdem ad Wexium ep. Isenaci a. 1856.
] significat lectionem a me receptam, quam signo: a varia lectione separavi. cui si auctoritas non addita invenitur, lectio haec spreta invenitur in libris optimis MP; si vero lectio recepta alterutro horum librorum nititur, lectio sine nota post: addita ad alterum pertinet.

Praefat. 1. operae pretium sim] *Quintil. inst. or. VIIII, 4, 74*: sim operae pretium. ‖ 3. me *om.* FE *fort.* eorum, qui nomini officient meo, me consoler ‖ 4. et quae—laboret sua *cf.* Wep. 5 *sq.* ‖ 9. quibus artibus E. ‖ labante *I. F. Gronovius.* ‖ 13. tantum] MPB *Heerwagenius exc. e cod. B. p.* 8: tanti m *rell.* ‖ *additamenta periochae libri I. in codd. adglutinata omisi.*

Lib. I. I, 1. *initio aliquid deesse censet Wexius in Iahnii annal. LXXI,* 123—125. ‖ 5. ubi] M: ibi ‖ 7. Laurentem] MF: Laurentinum ‖ 9. ubi] M: ibi ‖ 11. stirps F: stirpis MPEB. ‖ II, 1. Troiani petiti M Troianique petiti m. ‖ 2. Aboriginis F. ‖ III, 1. filius tamen M erat tamen m. ‖ IIII, 6. iam] Mς: *om.* PEBF. ‖ 7. putent] MFEp: putant Pm. ‖ V, 1. Pallantio] *scripsi:* Pallanteo ‖ 5. aperire PEB. ‖ 6. et aetatem eorum] Mp: aetatem eorum PE eorum aetatem F. ‖ 7. obtruncat E. ‖ VI, 2. effecit F. ‖ 4. quorum tutelae] MFp: quorum tute lam B qorum tutelam P in quorum tutela E. ‖ VII, 1. iamque] itaque F *ex corr.* ‖ 4. laetiore reficeret] ς (*fragm. Haverc.*): laetiores efficeret M laetor eficeret PE laeto (l&to B) reficeret Be *cum libris tantum non omnibus.* ‖ 7. vi *om.* M. ‖ morte *om.* M *add.* m. ‖ 12. P. ibi tum] Eς ibi dum F ibi dum (t) MPB *al.* ‖ 13. sollemnibus PEB eo sollēnium F eo sollemnium e. ‖ VIII, 3. et hoc genus] hoc genus *Iac. Gronovius.* ‖ sumta est, et *Heumannus ap. Drakenborchium* sumta, et *Heerwagenius in nunt. d. Monac. XVI,* 661 *exc. e cod. B. p.* 9 sumpta est *libri.* ‖ 5. adlicieudae] *ed. Ascens. a.* 1513: adlicendae *Palat. pr.* adiciendae *codd. fere omnes.* ‖ ueteri E. ‖ VIIII, 2. circum] M: circa m *rell.* ‖ 3.

deinde *codd. Quintil. inst. or. VIIII*, 2, 37 deīn f. ‖ 5. a plerisque] F *et corr. Voss. pr.*: ac plerisque MPEB *cum rell. ut vid. omnibus.* ‖ 6. vocat *om.* M. ‖ 9. etiam] *Scheibius philolog. I*, 390: iam. ‖ X, 4. esse *om.* B *cf. Heerwagenium exc. cod. B p.* 9 *sq.* ‖ 6. arma ferens. templum his B. ‖ XI, 1. palantes] F *et sic certe post* pala *in ras.* M: palatos. ‖ 9. derecto] Ww2: de recto. ‖ XII, 7. restitere] resistere MEB. ‖ XIII, 7. aetati MF *in* aetate *corr.* f. ‖ XIIII, 5. quia] qua MPE; *num* quod a? ‖ 7. densis obsitis virgultis] *scripsi* cf. XXI, 54, 1; XXVIII, 2, 1, *ut* obscuris *ad* insidiis *referendum sit*: densa obsita virgulta *libri; ad* circa *sc. haec verba rettulerat archetypi scriptor. locus multifariam temptatus cf. modo praeter edd. Grysarium Theorie d. lat. Stils p.* 14 *sq. ed. alt. Heerwagenium nunt. d. Monac. XVI*, 661. *Kleinium progr. gymn. Wetzlariensis a.* 1849 *editi p.* 4. ‖ 9. quique cum eo equis ierant] PBς: quique cum eo uisi erant E quiq. cum eo quiq. cum equis abierant uisi erant M quique cum eo q́que cū eq́tes erant uisi erant Ff, *quas turbas ex v. l. cod. archetypi ortas esse apparet* quique eum sequuti erant *Heerwagenius exc. cod. B p.* 10. ‖ XV, 1. stimulabat] Ef: timulabat F stimulabant MPB. ‖ 4. arte] ς: parte *cum* MFPEB *libri tantum non omnes* ab arte *Gifanius.* ‖ XVI, 2. sublimen Pm pr. *cf. Ritschelium mus. phil. VII*, 556 *sqq. VIII*, 155. ‖ 4. sed obscura] PE: per obscura Bp sed perobscura MF. ‖ 7. abi nuntia] annuncia F. ‖ 8. fidei] E: fides ‖ XVII, 1. ad singulos] *Graevius:* a singulis ‖ a singulis intervenerunt *Heerwagenius exc. cod. B p.* 10 ‖ peruenerant factiones F [pervenerat] — *i. e. fort.* per vim *vel* per arma aut — factionibus: Ww2. ‖ 3. voluptatibus Em. pr. ‖ regnari] ς: regnare MPEB regem *in rasura* F. ‖ 6. quinum W. ‖ 10. dinumeretur *ex praecedente* dignum *ortum* M diuo (*vel* deo) numeretur W *in Iahnii ann. XXXV*, 365. ‖ XVIII, 2. Crotonem] Bas.b.: Crotonam *cf. Heerwagenium exc. cod. B p.* 11. ‖ 3. *de l.* distinguendo *cf. Wexium em. Liv. prom. p.* 2 sq. ‖ 8. quoad] W: quō M quod FPEB quo p. ‖ XVIIII, 2. effariri Pm. pr. efferos E *et in ras.* F al efferari *ab ead. fort. m. in marg.* E. ‖ 4. luxuriarentur F. ‖ disciplinaue F disciplinamque Mm. pr. ‖ iniciendum esse ratus est B. ‖ 6. intercalares mensibus interponendo] Fς: intercalares (intercaelares, cae *in ras.*, M intercaleres P intercalariis *Heerwagenius nunt. d. Monac. XVI*, 662. *XXVI*, 427. *Th. Mommsenius act. antiq. stud.* 1846 *n.* 53) mensibus interponendis MPEf al. intercalares mensibus interponendos Bpς. *ad ipsam rem cf. A. Mommsenium in Iahnii ann. LXXI*, 249 *sqq. Beiträge zur gr. Zeitrechnung p.* 12 *sqq.* ‖ orsi erant B. ‖ XXI, 1. proximo legum] VMPEBF; *quae quamvis quodammodo explicari possint, v. modo Wexium em. Liv. prom. p.* 8, *tamen habent aliquid offensionis:* propulso legum ς proxime legum *et deinde* metum *Muretus, Tan. Faber* pro timore legum *Kleinius in progr. gymn. Wetzlariensis a.* 1849 *p.* 5. pro proximo legum *Buettnerus observ. Livian. p.* 8 *sq.* pro mole legum *ipse olim temptavi.* ‖ 2. posita B *Doujatius cf. Heerwagenium exc. cod. B. p.* 11. ‖ 4. instituit [et sacrarium]. ad id sacrarium *Hofman Peerlkamp ad Verg. Aen.* I, 292. ‖ XXII, 5. actae (*s.* acte?) M. comi fronte] *altera lectio archetypi:* comi fronte comiter PB comiter concomi fronte comiter *in ras. ut vid.*

comiter

M fronte comit muniter Ff concomiᵗ fr *********** er m concomiᵗ fraterniterger *ibid. m. tertia.* ‖ XXIII, 3. est *om.* F. ‖ vetustate] *Voss.* 1 (?) ς: cum vetustate, *unde* donec nomen quoque cum re vetustate abolevit *coni. Heerwagenius exc. cod. B. p.* 11. ‖ 6. tamen si vana adferantur *Heerwagenius l. l.* ‖ adferri rebatur] *Tan. Faber*, *Wexius em. Liv. prom. p.* 10: adferebantur MPB afferebantur FE. ‖ 7. prodeunt] F: prodęunt procedunt M procedunt PEB. ‖ 8. Tuscis] *scripsi:*

Uulscis MPB uulsis (e) E es uulscis F es Etruscis ς es Tuscis *Strothius, Schadebergius in Iahnii ann. VII*, 136 es Veiis *Iac. Gronovius* Veiis es *Orellius nov. ann. phil. et paed.* I, 399 (quo propiores vos Bas. a.) ‖ 10. cum] tum P m. pr. E m. pr. BF. ‖ XXIIII, 2. ferro] bello B. ‖ 6. sanciendum, facit foedus *ten Brinkius Iubae Maur. rell. metr. p.* 13. ‖ 7. postrema] VF: postremū MPEB postrema a me *Heerwagenius nunt. Mon. XVI*, 667. ‖ 8. tum ille Diespiter] vm: tum ille dies Iuppiter (vel Diespiter) (*in mg. notatum* Diesiuppiter) Vv tum ille (*in* illo *deinde mut.*) dies iuppiter Mm tum ille dies iuppiter PEB tu illo die iuppiter Fς. ‖ 9. Vbi id E. ‖ XXV, 1. arma capiunt. armati cum B. ‖ 2. intenduntur] *Harl.* 1: incenduntur ‖ 5. cum non iam metus B. ‖ 12. causae] ς *I. Fr. Gronovius:* causam ‖ XXVI, 2. obviam F. ‖ 5. ac] *Rhenanus:* ad VMPEB aut ad F. ‖ 7. lictor F i (.i.) lictor *Latinius.* ‖ 8. itaque provocatione *Tan. Faber.* ‖ 11. arbori] Fς: arbore ‖ 12. admirationi F *cf. Lachmannum ad Lucr. II*, 520. ‖ XXVII, 8. idem] id÷ B inde ς (*cod. Havercamp.*) *et sic s.* eidem *I. F. Gronovius* eidem *etiam Madvigius ap. Ingerslevium* item Wt. ‖ imperat ut hastas equites erigerent] *Helmst.* 1, *scid. Coloniens. Modii: altera sc. lectio archetypi, in quo sic scriptum fuisse arbitror* IMPERAT VT HASTAS EQVITES ERIGERENT, (ERIGERE IVBET) *inde* (ut hastas equites erigere iubeat V? *quem Rhenanus dicit cum vulg edd. concordare*) imperat ut hastas equites erigere erigerent iubeat (iubet m) M imperat ut hastas equites erigerent iubeat P ut hastas equites erigere ** iubeat (nt *ut vid. in ras.*) E ut astas equites erigere iubet F *cf. Heerw. exc. cod. B. p.* 12. ‖ 9. addicti F. ‖ XXVIII, 1. posterā F. ‖ 2. *in vocc.* ab extremo orsi *finit quaternio primus cod.* E *alter inc. lib.* IIII, 30, 14 indutiaeque inde ‖ 7. redeant] M: redeat (*Heerwagenius l. l. p.* 12 *sq.*) ‖ XXVIIII, 3. ultimum hoc illud *Wexius em. Liv. prom. p.* 9. ‖ 4. ī ultimis Fς. ‖ poterat] potitus erat *Wexius l. l. p.* 10. ‖ XXX, 1. deinde] VM: *om.* ‖ 2. Tullios] *cf. Schweglerum hist. rom. I*, 537. 575: Iulios *ex Dion. Halic. III*, 29 *Sabellicus.* ‖ 5. hae] haec. M *v. Drakenborchium ad II*, 44, 12 *Fleckeisenum mus. phil. VII*, 271 *sqq. VIIII*, 221. *huius usus ab ipsis repudiati exempla ex libris Livianis petita collegerunt W. Iahn. ann. XXXV*, 384, *Welzius adnot. crit. p.* 19 *sq.* ‖ 7. etruria quae erat P etruriaque erat p etruriaquerat B etruria utique erat *coni. Heerwagenius exc. p.* 13. ‖ Romulo] Romano *vel* Romanis *Dukerus* Tullo *Perizonius animadv. hist. c. IV, p.* 175 *sqq. ed. Harl.* ‖ XXXI, 1. pluvisse *Priscianus inst. gramm. X*, 2, 11 *p.* 881. *P., ubi* in I. *pro* in II. *emend. Drakenborchius*, ς (*Palat. alter*): pluisse. ‖ 6. religionibus etiam Fς. ‖ 8. sollemnia (sacrificia)] sollemnia *Dukerus* sollemnia sacrificia *libri* ‖ operaturum *Bentleius ad Horatii carm. III*, 14, 6. ‖ XXXII, 2. longe ς *I. F. Gronovius* ‖ in album relata] (V??) ς (*Haverc. m. alt.*) *Sabellicus:* in album elata MPB in albam elatū m in altum elata Fς. ‖ et inde B. ‖ 6. gentis sunt numina audiant Fς. ‖ 7. res dedier mihi] VM: res dedier mihi v res dedier (.B) pr. mihi PB res dedeier (Po. Ro.) p̃ R̃ mihi F res dedier populo Romano mihi *vel* mihique ς res dedier mihi populoque Romano *Drakenborchius* res populi Romani dedier mihi Wt *I p. VI.* ‖ 11. causa *Madvigius ap. Ingersl.* ‖ XXXIII, 2. veterem PBF eidem Fς. ‖ 6. Tiberi PF. ‖ 9. Messia] *scripsi cum* ς (*Haverc.*) *coll. codd. Silligianis* Rd *apud Plinium nat. hist. VIII*, 58, 83, 225: Mesia MP Maesia F. ‖ XXXIIII, 4. ea quo innupsisset] W ea quum innupsisset V ea cum innupsisset PB*** (hec *inseruit* m) cum innupisset *vel* innubisset M ea cū nupsisset F. ‖ 5. Roma esse ad id *Garatonius ad Cic.*

or. pro Sest. 42, 91. ‖ potissima *I. F. Gronovius.* ‖ 8. leniter] ς: leuiter ‖ 9. humana manu superimpositum *Strothius* humana manu superpositum *Wexius em. Liv. prom. p.* 10. ‖ 10 sq. edidere nam et Romanis F *cum* ς. ‖ XXXV, 3. cum *del. Dukerus et Heumannus in ep. ad Drakenborchium.* ‖ 4. tum] *post* accitum *add. Arntzenius miscell. lib. p.* 64 *al. cf. Kreyssigium de Sall. hist. lib. III fr. p.* 37: *om. libri.* ‖ 6. centum patres Fmς centum in pares B. ‖ 7. Apiolas] ς *cf. Drakenborchium ad h. l. et Bormannum lat. Chorographie p.* 122: Appiolas ‖ XXXVI, 4. eludensque artem] p: ludensque artem PBF eludensque artem iubenque (iubensque m) M. ‖ 5. (in comitio)] *scripsi:* in comitio MFp in comitio est P. ‖ 7. alterum tantum] *Lipsius, I. F. Gronovius:* tantum alterum MPF tantum alteram B tantum alteros *Heerwagenius in Iahnii annal. LXVIIII*, 661. ‖ MDCCC M *cf. Mommsenium hist. Rom. I*, 765 *ed. alt.* M et DCCC V, *I. F. Gronovius observ. III*, 25 M et CCC PF mille et ccc B mille ac ducenti *Glareanus, Niebuhrius hist. Rom. I*, 377 *ed. quart.* mille et ducenti *Beckerus antiq. R. II*, 1, 242 *sq. cf. Zumptium über die r. Ritter p.* 11 *sq. Schweglerum hist. R. I*, 689 *sq.* ‖ XXXVII, 1. pleraque ratibus impacta sublicisque *I. F. Gronovius.* ‖ 2. , et fusis *Iac. Gronovius* hostes] M: hostem. ‖ 6. gestae res erant] M gesta res est B gesta res erat *rell.* ‖ iere] P: ire. ‖ XXXVIII, 6. munierat] munita erat *Wexius em. prom. p.* 10. ‖ evehebantur aquae, cloacis *Heerwagenius exc. p.* 14. ‖ ecloacis MPB al. ‖ XXXVIIII, 1. eodem tempore Fς. ‖ 2. iam] *om. Harl.* 1. eam ς *I. F. Gronovius.* ‖ 4. cordi est *Madvigius ap. Ing.* ‖ 5. tarquilini domos B tarquini in domo *Heerwagenius exc. p.* 14. ‖ XXXX, 2. civicae] ς *I. F. Gronovius:* uicine, *supscr.* ciuice, F ciuine B uicinae MP. ‖ 3. quod] *Madvigius ap. Ing.:* quam ‖ servus serva] Fς *cf. c.* 47, 10: servius serva VMPB. ‖ 4. sed et] M al.: sed PB al. ‖ ,sed iniuriae ... stimulabat. Et quia ... videbatur: ob *Wexius l. l. p.* 4. ‖ quia *del. I. F. Gronovius* cum *Herm. Sauppius ap.* Ww. ‖ 5. rixae pro qua in se F *cum* ς. ‖ 7. deicit] *scripsi:* deiecit *libri, quod non mutassem, si tironibus nota esse possent, quae Lachmannus disputavit ad Lucr. II*, 951. ‖ XXXXI, 1. eicit ς: eiecit *v. ann. praeced.* ‖ 4. versas] ς: uersus ‖ 6. factum ex] *Gruterus:* factum et VMPB (Ww2 *Heerwagenius exc. p.* 14 *sq.*) factu et F factum est W. ‖ 7. iam tum comprensis] Fς *cf. Halmium ad Cic. pro P. Sulla or. p.* 73 *ed. Brunsvic.:* iam tum conpressis P iam tum cum conpressis B iam tum cū conprensis M, *unde* iam tum cum conprensi sceleris ministri sunt *Heerwagenius nunt. d. Monac. XVI*, 667 *cf. exc. p.* 15 tum quum comprensis sceleris ministris vivere .... nuntiatum est *Klixius act. gymnas.* 1854 *p.* 677, *at l. haec ex*

con

corr. videtur orta esse cū prensis; iam dudum comprensis *W. Iahnii ann. XXXV*, 379. ‖ XXXXII, 2. quin] P in mg. Fς qui cum in M qui cum PB cui cum *Helmst. I.* ‖ .Cui cum — faceret, *Heerwagenius exc. p.* 15. ‖ 5. classis] F: classes. ‖ XXXXIII, 2. primae ς *Heerwagenius l. l. p.* 668, *exc. p.* 15: primo ‖ omnis p. ‖ 5. (in) *Madvigius ap. Ing.* ‖ haec MPBF *cf. c.* 30, 5. ‖ 6. datur M. ‖ 7. gerebant. His accensi cornicines *Iac. Perizonius* ‖ In his accensis cornicines tubicinesque in II centurias distributi *vel ipsum Livium scripsisse vel in auctore suo invenisse censet Langius antiq. R. I*, 356. ‖ 9. centurias e tribus *I. F. Gronovius obs. III*, 25 e centuriis tribus *Huschkius Servius Tullius p.* 347 *sq.* ‖ tribus — nominibus *del. Goettlingius Gesch. d. röm. Staatsverfassung p.* 254. ‖ 12. nunc post] M: nunc est post ‖ seniorumque est] *Alschefskius:* seniorumque se MPF seniorumque ς. ‖ 13. regiōnibus, quae] *scripsi ex alt. archetypi lectione* collibus qui

COLLIBVSQVI

uncis includens: REGIONIBVSQVAE *archet.*, *nam* regionibus quae collibus qui M regionibusque collibus qui PBm regionibus collibusque qui

F Harl. 1 *Ingerslevius ep. crit. ad Alschefskium II, XX sq.* regionibusque collibusque qui (M *ap. Drakenb. l.?*) *Mommsenius d. röm. Tribus p.* 2 (*v. etiam Goettlingium l. l. p.* 237 *coll. tamen Beckero antiq. R. II,* 1, 167). ‖ XXXXIIII, 2. is] ς (*cod. Mureti, Lipsiensis?*) *I. F. Gronovius:* in ‖ octoginta tria *coll. Eutrop. I,* 7 *Niebuhrius h. R. I,* 468. ‖ XXXXV, 1 sq. urbi decus. iam tum erat] P *in mg.:* urbi decus. tantum erat M urbi decuis uel tam tum erat P decus urbi ul tantum – Erat *Helmst.* 1 urbi decus ut tantum erat B urbi decus voluit. Iam tum erat *Heerwagenius exc. p.* 15. ‖ 5. civis .. immolassent] VPF *cf. Wagneri orthogr. Verg. p.* 404 *sq. Lachmanni in Lucr. I,* 805 *comm.:* ciues .. immolassent M ciuis .. immolasset *Rhenanus.* ‖ 6. sabiniq; ut primum apta dies sacrificii est visa B ‖ ut primum *Rhenanus* (V?) *Heerwagenius exc. p.* 15 *sq.* ‖ magnitudine F *cum* ς ‖ pararas] M: paras. ‖ 7. extemplo] *edd. vett.,* (*Bas. utraque*) *Alschefskius:* ex templo. ‖ XXXXVI, 1. dubie m dubie * M. ‖ 6. dicere] ducere *C. Wurmius comm. de Liv. loco lib.* 1 *c.* 46 *Norimb.* 1828 *p.* 13. ‖ 7. impari; nunc elang. — esse *coni. Madvigius ap. Ing.* ‖ esse P al. ‖ 8 sq. Impleut B implet. Ita *Perizonius.* ‖ 9. Arruns Tarquinius et Tullia [maior haud multo post eodem morbo obeunt. Lucius Tarquinius et Tullia] minor *scripsi coll. Dion. Hal. IIII,* 30: Arruns tarquinius et tullia minor *libri tantum non omnes* Lucius Tarquinius et Tullia minor *Voss. alt., Vrsinus, Fr. Sanctius* Aruns Tarquinius et Tullia maior *Sabellicus.* ‖ XXXXVII, 5. fratris similior quam patris] *Alschefskius:* fratri similior quam patris M fratri similior quam patri *rell.* ‖ 10. servum] MPF al.: seruium ς. ‖ XXXXVIII, 2. cum] Cui F *cum* ς. ‖ 3. *num* deiecit *h. etiam l. praesens, ut deinde cum cod. Lipsiens. l. sit* redit? ‖ 4. *post* exsanguis *codd.* cum semianimis (semianimes VP m. pr.) regio comitatu domum se reciperet (recipere M m. pr.) pervenissetque ad summum Cyprium (p ciprium F cōs primum VM) uicum '*quae perperam esse iterata vidit Drakenborchius*': *sunt verba Bekkeri, qui om.; varios vv. dd. ad locum emendandum conatus olim enarravi in libello phil. klin. Streifzug p.* 42 *sq. cf. etiam Heerwagenium exc. p.* 16. ‖ 6. flectendi B flectens *vel* flectendo *I. F. Gronovius.* ‖ Orbium] *sic duce Fest. p.* 182 *M. et cod. Vat. Dionys. Hal. IIII,* 39 *I. F. Gronovius:* urbium MPBF al. *Solin. I,* 25 '*libri plerique*' uirbium ς *cf. Beckerum ant. Rom. I. not.* 1101. ‖ 7. est quem sceleratum F *cum* ς. ‖ 9. agitandi F *cum Helmst.* 1. ‖ XXXXVIIII, 7. traditum] F Bas. a.: ut traditum *Helmst.* 1 ut traditur MPB al. ‖ L, 2. toto PE *et sic etiam* M *ex coll. a Drakenb. l.:* tota. ‖ 3. ei inditum cognomen] V: inditum romenei (romanis?) cognomen uel *in lit.* M (inditum rom nomen *ut vid.* m; inditum Romae ei nomen M inditum Romae cognomen m *teste Drakenb.*) inditum romae cognomen PBFς inditum romae nomen ς (*Leid.* 2); *si* romenei *recte Alsch. agnovit in* M, *exemplum, ex quo descriptus est hic* nomen ei *liber, praebuit* inditum cognomen. ‖ LII, 2. quo ab] Fς: quod ab MP al. qui ab B. ‖ LIII, 3. divendenda praeda] *I. F. Gronovius* diuendendā praeda F divendita praeda *ed. Mogunt. a.* 1518 diuidenta praeda M m. 1. diuidenda praeda PBmς deuedenda praeda M *manu tertia* diuendendo praedam ς ‖ quadringenta *Harl.* 1 ς (*Lipsiens.*) *D. Hal. IIII,* 50 ‖ argenti aurique fς ‖ refecisset] *altera archetypi scriptura, I. F. Gronovius:* CEPISSET REFECISSET *ni f. archetypus* refecisset coepisset M refecisset ac recepisset F reque coepisset P req. cepisset B recepisset *Helmst.* 1 *Harl.* 1 ς fecisset *Leid.* 1 cepisset f *Havercamp.* ‖ 5. in se seuitiam B in sese saevitiam *Heerwagenius exc. p.* 17. ‖ 6. regni *om.* M. ‖ LIIII, 1. esse et] *Alschefskius:* esset. ‖ 5. prae aliis Gabiis] *scripsi, prae aliis sc. omnibus, usu a Livio haud alieno cf. Fittbogenium observ. Liv. p.* 5: prae gabiis M al. pre Gabiis V gabiis F .p.

gabinis PB populis gabinis *Helmst.*1 prae Gabinis *Veith.* ipsis Gabiis *Rhenanus* ipse Gabiis *ed.Bas.a.*1554 praetor Gabiis *Otto divin. Liv. p.* 1 *sq. cf. Lorenzium de praet. munic. p.* 2 *n.* 5 praeter Gabinos *coni.* Ww per *vel* in Gabinos *antea idem in Iahnii ann.* XXXV, 364 publice Gabiis *Heerwagenius exc. p.*17. ‖ LV, 2. esset et tota *Wexius em. Liv. prom.* p.4. ‖ T.] Pm.pr.: *del.* p *om.rell.* ‖ 3. numen] omen *Ruhnkenius v. Mnemosyn. III,* 1, 1854, *p.*58. ‖ 7. Pometinae] F, *Sabellicus, Rhenanus:* pôptinae *Helmst.*1 pomptine MB promptine P pontinae ꞩ. ‖ 8. quadringenta ea *Harl.* 1 *al. I. F. Gronovius, at v. Niebuhrium hist. R. I,*538 *Boeckhium metrolog. Untersuchungen p.* 438. ‖ 9. summam] F, *I. F. Gronovius:* quia summam VP al. quia summa MB '*possis* quippe' *Bekkerus* ‖ nullorum, ne huius *F. V. Reizius v. Berichte sächs. Gesellschaft d. Wissenschaften h. phil. Kl.* 1850 *p.* 102. ‖ LVI, 1. grauatur M. ‖ 2. quam postquam *Bekkerus:* quae (que P) postquam ‖ 4. regia] *Madvigius ap. Ing.:* regiam. ‖ 10. est *om.*M. ‖ 11. redisset] M m.pr.*Helmst.*1 (reddisset P m.pr.B): redissent Fm al. (p? *an* reddissent p?) ‖ LVII, 4. in statiuis] F: in histatiuis Pm pr. B Inistatiuis *Leid.* 1 in his statiuis VMp al. *cf. Lachmannum ad Gai. I,* 190, *ad Lucret. IIII,*283. ‖ 7. quod necopinato] ꞩ: quod necinopinato MPB al. quod in necopinato *Heerwagenius exc. p.* 16. ‖ 9. lusuque *I. F. Gronovius.* ‖ LVIII, 5. (uelut uictrix)] *scripsi:* uelut uictrix *libri* uelut ultrix *Marklandus in ed. Eurip. Supplicum Lipsiensi p.* 314. ‖ 7. mulieris B. ‖ LVIIII, 1. manantem] Fꞩ: manante ‖ exacturum] *Rhenanus:* exsecuturum VMP executurum F. ‖ 5. paris praesidio relicto P pars praesidio relicto *Harl.* 1 patres praesidio relicto *Helmst.* 1 *Rott.* patri paris praesidio relicto B pars praesidio relicti *I. F. Gronovius.* ‖ parte praesidio relicta Collatiae custodibusque datis ad portas, ne quis *Heerwagenius exc. p.* 18. ‖ 10. caedis et] M caedes et m caede. sed P caede | sed B caede et Fꞩ. ‖ LXI, 1. praelatis M.

Lib. II. *in periocha* fratris] sororis *Sigonius* ‖ L. Valerius] P. Valerius *idem* ‖ Latinius] *idem:* latinus ‖ id] *Drakenb.*: et *Naz., om. W.* ‖ Opillia *v. c.*41,11: Illia ‖ gerendi*] gerendi *Naz.* gerendum ꞩ *fort.* gerendum sibi *vel* gerendi veniam ‖ Veientes * et *O. Iahnius.* ‖ I, 11. *totam hanc sententiam a* conscriptos — lectos *spuriam sibi videri significavit W. Iahnii ann.* XXXV, 389 ‖ nouum in] *Drenckhahnius sem. phil. Gryph. sod.:* nouum *libri mell.* in nouum ꞩ *Sigonius* ‖ lectos *om.* ꞩ *(Harl.* 2. *Oxon. B.)* ‖ II, 1. ne ubiubi] *I. F. Gronovius*: ne ubiibi F nec ubiubi VM, *quod ab Alschefskio receptum defensionem certe aliquam admittit et non satis circumspecte a me impugnatum est l. l. p.* 44. *cf. Alschefskium in Iahnii horr. phil. et paed.* XV, 499 *sq. et Obbarium in act. gymnas. a.* 1850 *p.* 897 *sqq.* necubi ibi P al. *Rhenanus* necubi m al. ne cui ibi *conieceram l. l.* ‖ 3. tamquam] quamquam *Reizius l. l.* ‖ III, 5. sua *om.* M. ‖ 6. alia] *Crevierius, W:* alia alia Pm. pr. alii alia MF p al. alibi alia *Dukerus* aliter alia *conieci l. l. p.* 45. ‖ IIII, 5. et cenatum] coenatum *Dukerus, quo, l. recte distincto, non opus est.* ‖ V, 1. ibi] MPꞩ *recte cf. Duk. ad II,* 35,4 *Drakenb. ad VII,* 23, 4 *Handium Tursell. III,* 165: illi F *Helmst.* 1 ꞩ hi *Alschefskius* ii W. uicti ira *add.* f. ‖ 8. emineretne animus patrius *Strothius eiusque coni. nescius* emineretne animo patrio *ego l. l. p.*47 *temptavimus, ut Livii narratio cum reliquis historicis Polyb. VI,* 55 *D. Hal. V,* 8 *Plut. Val. Popl.* 6 *Val. Max. V,* 8, 1 *conciliaretur cf. tamen Schweglerum hist. R. II,* 1 *p.* 45 *n.* 1. ‖ VI, 6. agmini fuit M. ‖ 8. dirigit] pF *ex corr.* ꞩ: diregit Pm. pr. (*pro* derigit *cf. Lachmannum ad Lucr. IIII,* 609) ru * * it M regit F m. pr. *Harl.* 1 ꞩ. ‖ 9. propter] *Reizius l. l.:* per *libri.* ‖ VII, 6. alto] M: ubi alto Pꞩ ibi alto Fꞩ ibique alto *et* in alto *al.* ‖ fieri *Alschefskius* fieri fore *libri, in* fore *ras. corr.* F: *quamquam geminae lectiones in libris Livianis satis*

frequenter inveniuntur, *tamen dubitavi*, *an h. l.* fieri foro *(dat. sc.) emendandum esset cf. Plut. Popl.* 10 *οἰκία ἐπικεχοαμένη τῇ ἀγορᾷ D. Hal. V*, 19. ‖ 10. momentaueaque apud vos fama pendere F *cum* ς. ‖ 12. Vicae Potae] ς: uicae (*vel* uice) pocae VP al. uicus publicus *in litura* mf. *cf. Cic. de legg. II*, 11, 28 *Plut. l. l. Sen. de mort. Claud.* 9, 3 *Ambroschium Studien p.* 120 *n.* 67 *Beckerum de Rom. vet. mur. p.* 44. 47 *sq. antiqq. R. I*, 249 *sqq.* ‖ VIII, 3. tum demum comitia *Alschefskius.* ‖ VIIII, 1. Porsina] *cum Putean. XXVI*, 41. *Alschefskius in ed. min. et W:* Porsinna, Porsenna *(sic Naz. periochae) etc. rell. de variis nominis scribendi rationibus cf. Schweglerum l. l. II*, 1, 52 *n.* 1. ‖ 6. omni sumpto] *Divaeus*, *Wimmerus observ. Liv. p.* 24 *sqq. cf. etiam Marquardtium ant. R. III*, 2, 123: omni sumptu *libri* omne sumptum ς *(ms. Klock.) I. F. Gronovius; post* omni sumptu *vel* suscepto *vel simile aliquod participium excidisse censent Clericus*, *Doeringius*, *Ingerslevius l. l. II*, *XXVI.* ‖ adempto *ex corr.* (f?) F educerent] *Latinius*, *Drakenborchius:* educent MPF al. educarent ς. ‖ X, 8. trucis] *add.* fort. etruscis F: truces. ‖ XI, 7. T.] m̄. t. P al. m̄. *(perperam* inde M. *ni f. coll. ap. Drakb.)* M metui F inde T. *Harl.* 1. *etc.* ‖ 9. Valerium] *Glareanus:* Lucretium ‖ XIII, 6. honorandis uirtutibus honorata uirtute F honorandis uirtutibus *Leid.* 1. ‖ 8. intactam inviolatamque] Bas. a.: inuiolatamque VMP al. inuiolatam Fς. ‖ 10. quod] MFς: quod et Pς ‖ 11. novo] F *ex corr. Harl.* 1. ς: nouo in MPFς nouo inde *Alschefskius cf. vol. II p. XIV sq. at v. W. in Iahnii ann. XXXV*, 387, *XXXVIIII*, 245. ‖ XIIII, 7. usae] PF al.: sae VM se m nisae *Rhenanus.* ‖ XV, 1. Spurius] *ed. Campan. Niebuhrius h. R. I*, 562, *cf. Schweglerum h. R. II*, 1, 67 *n.* 3: Spurius (Pu-
ueř
rius V) publius VM P. Pς ‖ Publius lucretius inde et titus ermenius p̄.

ualerius F P. lucretius Titus Hermenius P. Valerius *Harl.* 1. Purius Lucretius inde et Titus Hermenius P. Valerius *Leid.* 1. *et similiter* T. Hermenii *nomen inferentes* al. ‖ M. Horatius iterum et P. Valerius Poblicola tertium; tum Spurius Lartius et T. Herminius consules facti *I. F. Gronovius cf. D. Hal. V*, 21. 36 *et fast. cons. Cap.*, *Cassiod.*, *qui Livium fere excerpsit; cf. tamen Broeckerum Unters. üb. d. Glaubwürdigkeit d. altröm. Gesch. p.* 292 *sq.* ‖ 3. ea esse vota] *altera lectio archet.:* eam esse uoluntatem (PFς) *altera;* eam ea esse uota esse uoluntatem VM ea esse uota, eam esse uoluntatem *Rhenanus.* ‖ XVI, 4. Attus] *Drakenborchius* (Atium *i. e.* Attum X, 8, 6 MP): Appius V Attius MPF, *quod servare possis coll. Schweglero hist. R. II*, 1, 57 *sq. n.* 5. ‖ a uicino] *scripsi:* ab ciñ M ab cñ Pm abč (b *in ras*) F ab nc B. *etc.* ab ς *Heerwagenius*, *qui in* ciñ (nc) *quaerit gloss.* civitatis nomen *vel* nomen civitatis; a vico *Iac. Gronovius epist. Liv.* 1. a Sabino Wt. ‖ 5. trans Anienem; vetus Claudia] trans Anienem veterem; Claudia *Niebuhrius h. R. I*, 587: *at Anio novus a. demum p. C. n.* 38 *a Caligula incohatus*, *a.* 52 *a Claudio dedicatus est et tum demum alteri veteris cognomen adiectum v. Frontin. de aquaed.* 13. ‖ 7. elatus] *aliquot edd. vett.*: datus. ‖ XVII, 3. sed utrum] *Freudenbergius observ. Liv. p.* 6, *ut et ipse scripseram:* sed verum nomen *libri;*
NOMEN
SED VTRVM *ni f. archet.* verum nomen *Alschefskius ed. mai.* (*'Campanus videtur edidisse* verum nomen auctores non adducunt' *Gebhardus)* sed utrum eorum *idem ed. min.* ceterum nomen W utrum — sed nomen Ww2 sed viri nomen *Heerwagenius Iahnii ann. LXXI*, 198 nomen *Ingerslevius* ‖ 4. relatus] *Dukerus:* relictus ‖ maiore *edd. ante Ald.:* maiore bellum MP al. maiore belli Fς; bellum *gloss. videtur ad* arma *pertinens.* ‖ XVIII, 1. Postumum] *Sigonius:* Postumium. ‖ 2 sq. videbatur supra belli Latini metum. id quoque] *Wexius em. Liv. prom. p.* 1 *sq. recta distinguendi ratione opt. librorum* (uidebantur P) *lectione servata:* vide-

batur. super belli Sabini (Sabini ς) metum id quoque *Dukerus.* ‖ 4. nec quo anno id factum sit nec quibus consulibus *G. Beckerus thes. III. pone diss. de Isid. Hisp. de nat. rer. libro Bonnae* 1857. ‖ quibus consulibus] ς *Rhenanus:* quibus facti (facti[s] F) consulibus ‖ essent facti *Welzius comm. crit. p.* 12 *sqq.* ‖ 7. quin si] *I. F. C. Lehnerus, act. phil. Mon. III,* 213 *sq., Hauptius philolog. III,* 547. *in eandem coni. in seminario phil. univ. Berol. ante hos quattuor annos incidit Woestendiekius ph. stud., praematura morte literis ereptus:* quisin Pm. pr. qui si MF(p?)al. quia si *et* quod si ς ‖ 9. credebant *Reizius l. l.* ‖ 11. Sabini] P *in mg.* Fς: Sabinum Pm al. Sabinium *in* VM *ex utraque lectione conflatum esse perspexit Alschefskius.* ‖ XVIIII, 1. Ser. Sulpicius M.' Tullius *Glareanus et Sigonius:* seruilius sulpicius. m̄. manlius (manilius F) tullus ‖ 5. ipsi *I. F. Gronovius:* ipsis ‖ 10. ea quo] Mm. pr. Pm. pr. F: eo quo *vel* eoque *vel* ea quod *rell.* ‖ XXI, 4. quosnam] *Hauptius Berichte d. sächs. Gesellsch. d. Wissensch. h. ph. Kl. a.* 1850 *p.* 104, *quem h. etiam l. feliciter assecutus erat Woestendiekius:* quosdam. ‖ 5. Cumis] Cumis et P *Helmst.* 1. est cumis Fς Cumis est *Alschefskius.* ‖ 7. una et viginti] *Bamb. a* Ww *l., perioch.* ς *Glareanus* una et xxx PF al. et xxx M et uiginti *Haverc., del. Mommsenius r. Tribus p.* 8. ‖ Mais P *et ras. corr.* F maii *in ras. m.* ‖ XXII, 3. redit Fς. ‖ XXIII, 5. est] M: esset. ‖ 8. nexi vincti] *altera lectio archetypi, Sigonius cf. v. Heusdius de l. Poetelia Papiria p.* 70. *Bachofenius das nexum etc. p.* 44 *sqq. Huschkius über das Recht des nexum p.* 70: inexsui (innexsui *m*) uinctis M nexu uincti PFς inde nexu vincti *Alschefskius.* ‖ XXIIII, 5. posse] coss. *Madvigius opusc. acad. alt. p.* 127 cos. se *i. e.* consulem se *idem ap. Ing.* ‖ praeverti] *scripsi:* praevertisse (peruertisse nec M) *libri, quod quidem 'nemo pro* praeverti *suppositurus erat' iudice Madvigio: at praecedunt* intervenisse, posse, *secuntur* cepisse, consuluisse, *unde talis corruptela facillime originem ducere poterat. librorum lectionem tueri conantur Walchius emend. Liv. p.* 49 *sq., Wexius in Tac. Agric. prolegg. p.* 156. ‖ XXVII, 3. in] vi *Rhenanus.* ‖ praeceps erat] 'in marg. minutiore scriptura' Vς *(Voss. 2) ed. Camp. et sic vel* praeceps ierat *s.* iverat *Sabellicus:* praeceperat *libri tantum non omnes, Rhenanus.* ‖ 9. libertatis *om.* M. ‖ XXVIII, 4. Claudius] claudius c̄ Mm. pr. ‖ 6. negaret PF al. ‖ XXVIIII, 7. P.] *libri, D. Hal. VI,* 37: T. *coll. c.* 21, 2 *Dukerus* Proculus *Haakhius in Pauly encyclop. VI,* 2663. ‖ 12. violarit *et* violauerit ς *Doujatius* violabit *Rhenanus.* ‖ XXX, 1. putabant sententiam] *del. Gebhardus et I. F. Gronovius* repudiabant sententiam *Wexius em. Liv. prom. p.* 11 *sq.* W *Iahnii ann. XXXV,* 382. ‖ 4. imperium suo] ς (*Leid.* 2): imperio suo VMPF al. imperium sua natura *vel* potestas imperio suo ς imperium sua vi *Wexius em. Liv. prom. p.* 12 imperium iure suo *Freudenbergius obs. Liv. p.* 7 imperii vis *Madvigius ap. Ing.* magistratus (*vel* dictatura *vel* potestas) imperio suo *Heerwagenius Iahnii ann. LXXI,* 198 *fort.* imperium (*vel* ius *v.* §. 12) imperioso ‖ mansuetudo M al. ‖ permitterentur VMm. pr. ‖ 5. M.] *cf. Niebuhrium h. R. I,* 565 *sq.* 629, *Haakhium in Pauly encycl. VI,* 2325 *sq., Schweglerum hist. R. II,* 1, 247 *sqq.:* M' ς *Sigonius, Pighius ann. I,* 89, *Broeckerus Untersuchungen etc. p.* 391 *sq.* ‖ 9. is finis] M: his finis ς is (*vel* his) finis nihil P al. his fintis nihil F his (*vel* hiis) finitis nihil ς finis illis *Helmst.* 1 is finis illic *Heerwagenius nunt. Monac. XVI,* 645. ‖ populationis (F) *et* populationisis ς. ‖ 11. consistere] M: constitere ‖ inire] VM: iniere ‖ 13. quam si] VF al. *cf. III,* 13, 2 *Lachmannum ad Lucr. IIII,* 568: quam si in Pς *fort. recte, cum* in *ante* insidias *facillime excidere possit* quam Mς ‖ 14. vigent] M: uigentes. ‖ XXXI, 1. fugaque Mm. pr. ‖ exuitque castris] hoc modo M: exuit castris VPF al. et exuit castris *Gaertn.* (*supscr.* hoc modo), *I. F. Gronovius.* ‖ 4. hostis F. ‖ 5. crimi-

nantis Fm. pr. || 6. aversas] *Tan. Faber et I. F. Gronovius:* aduersas. || et] ex ς. || 10. fecere ut] fecerat M. || XXXII, 1. est *om.* M. || 2. est *om.* PF. || 8. sic *om.* PF. || 9. homine, ut nunc . . consentiant, sic . . . fuerit Wt *I. p. IX.* || consentientia] *scripsi (praecepit nunc emendationem Heerwaagenius Iahnii ann. LXXI,* 199): consentiant MP al. consentinant F consentiunt, consentiebant, consenserant (*sic* Ww2), consenserat *al.* consentirent *Rhenanus.* || fuerat Pm. pr. Ww2. || 10. dentes denique] *Freudenbergius l. l. p.* 9: dentesque M dentes quae *Harl.* 1. *Leid.* 1 dentes PFς || XXXIII, 3. tantum *om.* M. || inierant] *Reizius l. l. p.* 102: inierunt. || 5. protinus Poluscam, item] *Cluverius Ital. ant. III,* 8 *p.* 1028: protinus muscamitem P protimus mucamitem M protinus mucamitem Fm Poluscam item *Sigonius.* || 8. primo ortus ς primum ortus *Klockius et I. F. Gronovius.* || urbe, cui ad *Moguntini.* || 10. omnium] omni in *Iac. Gronovius* omni *edd. pleraeque.* || XXXIIII, 6. ea remisisset] Fς: eam remisisset P al. eam remisset M. || 9. ueterum Pm. pr. || uolunt ius] PF: uolent ius *Harl.* 1 soluentium M. || 11. fruantur] ς: fruantur utantur VM utantur PF al. || 12. dictu] ς: dictum || patris Fm. pr. || XXXV, 3. poena] p: poenae P poene M pene F. || 6. benigne mpfς. || excipere Fm. pr. *Leid.* 1. || percipiebantur] ς: praecipiebantur || 7. Atti Tulli *i. e.* Attii Tullii *cf. c.* XXXVII, 1. XXXVIIII, 1. *Schweglerum h. R. II,* 1, 353 *n.* 2; *de* T. Latinii *nomine v. eundem p.* 354 *n.* 2. || XXXVI, 2. instaurentur M. || 4. ni ea propere annuntiet MFς. || XXXVIII, 1. veniret] ς *(Portug.)* Bas. a: eueniret || audientis F. || 4. aliquod] aliquid M aliquot Fm. pr. || quod] quo ς *Vascosanus.* || 6. efficere M. || XXXVIIII, 3. *verba* in Latinam — transgressus *in § sq. post* tum deinceps *transfert Niebuhrius h. R. II,* 268. || Bovillas] *I. F. Gronovius:* novellam *libri* Mugillam (*vel* Moegillam) *Iac. Gronovius prob. Schweglero hist. R. II,* 1, 357 *sq. adn.* 3 *cf. Bormannum lat. Chorographie p.* 202. || 4. recipit VPF al. || Trebium] *libri:* Trebiam Bas. a Toleriam [*immo* Tolerium] *Cluverus Ital. ant. III,* 4 *p.* 969 *cf. Bormannum l. l. p.* 203. || 12. nihiloque *Helmst.* 1. || XXXX, 3. primo] *Aldus:* in primo MPF al. is primo ς. || 8. nec mihi miserius quam tibi turpius ς *Wexius em. Liv. prom. p.* 12. || (quam) *scripsi:* quam *libri fere omnes* nec ς *Bekkerus.* || 10. et ipse Mς. || 11. laudes suas] ς: laude sua MP al. *f.* laudem suam. || XXXXI, 3. usque *om.* M. || 4. fastidire munus: vulgatum, a civibus isse] *scripsi, possis etiam* fastidire munus: vulgatum a civibus esse; ESSE (I *supra*) *enim in archetypo fuisse docet v. l.* isse VP esse vF al. egisse (*ex* eisse *sc. ortum*) M *unde lectionis origine non perspecta* egenis *Niebuhrius h. R. II,* 189 fastidire, munus vulgatum a c. isse in socios *edd.* fastidire m. vulgatum a c. in s. *I. F. Gronovius* fastidire munus, vulgatum a c. si isset in s. *Heerwagenius Iahnii ann. LXXI,* 199. || 5. acceperint] Bas. a: acceperant. || 6. ducem Pς. || 7. consul ut] VMF al.: consul PF *ex corr.* ς consulum *I. F. Gronovius.* || XXXXII, 2. consul *om.* F. || 3. patris Fm. pr. || 5. a Postumio *W. N. de R(ieu) mnemos. IV,* 382. || 6. solliciti M ollicitati F. || favoris in multitudinem] VM: fauoris in multitudine F al. furoris in multitudine Pς. || largitionis Fς. || temeritatis *I. F. Gronovius.* || inuitamenta] al īuita mita F *in mg.* m. pr. || 7. Cassi] F: Cassii. || 11. Opillia] *scripsi:* Oppia MF al. Opia P al. illia *cod. Naz. perioch.* Ὀπιμία *Vat. D. Hal. VIII,* 89 Popilia *Oros. II,* 8 Πομπιλία *Euseb. chron. ad a. MDXXXII. p.* 337 *ed. Mai.* || XXXXIII, 1. Iulius] *Sigonius:* Tullius. || 3. Licinius] *sic etiam c.* 44, 1: Icilius *Sigonius cf. D. Hal. VIIII,* 1. *Schweglerum hist. R. II,* 1, 481 *n.* 4, 497 *n.* 1. || ipsius] Mς (*Pal. pr.*): ipsius eius P al. ipsi eius Fς *(Portug.) Muretus* IPSIVS (EIVS *supra*) *archet.* || 5. Fabio in Aequos, in Veientes Furio datur. Et in Veientibus quidem (*cf. c.* 44, 11; 46, 1) *Harl.* 2, 'ex

antiquo exemplari' Sigonius, Niebuhrius h. R. II, 216; *at cf. D. Hal. VIIII*, 2 *Zon. VII*, 17 *Schweglerum hist. R. II*, 1, 497 *n.* 3. ‖ 8. etsi] si *Muretus* aut si *Orellius ad Cic. or. p. Planc. V*, 12. ‖ stare] *Muretus*: instare. ‖ XXXXIIII, 6. quattuorque] ꞔ *Sigonius*: novemque VPF al. noque M (uē) nouumque *(dilectum sc.) Rhenanus.* ‖ 11. Aequis] Veientibus *Glareanus* Veiis *du Rieu de gente Fabia p.* 37. *cf. c.* 43, 5 *et Haakhium in Pauly enc. real. III*, 369. ‖ 12. haec Pm. pr. ꞔ hec *Pal. pr.* he *in ras.* f. ‖ XXXXV, 1. terrebantur] VF: terrebat MP v. ‖ 15. nuncque iubent M. ‖ armatis sibi] ꞔ *Aldus*: armati sibi VMP al. armatis ibi F armato sibi *Helmst.* 1. ‖ XXXXVI, 1. Aequis] Veiis *Haakhius et du Rieu ll. cummaxime ll.* ‖ 3. ordines] ꞔ (*Voss.* 2) *I. F. Gronovius*: ordinis ‖ 4. insigni] *Reizius l. l. p.* 102: insigne ‖ 6. Caeso] *Moguntini*: gaius ‖ XXXXVII, 5. potuerant] MF pr. m. corr. ꞔ: potuerunt P al. poterant Fꞔ. ‖ 6. apposito M. ‖ 10. consul] consuli P f al. ‖ amisso] Fꞔ: omisso MP al. ‖ 11. redit] F al.: rediit MP *Leid.* 1. ‖ 12. arte (*Harl.* 1.?) *Ald.*: parte *libri; num* partum arte, *oratione post* Fabii *incisa?* ‖ XXXXVIII, 1. K.] *cf. c.*: 46, 3: G VMP Շ F al. Cn. *vel* Gn. ꞔ. ‖ 2. priusquam quis agrariae *Wexius em. Liv. prom. p.* 12. ‖ 3. nullae — fuere *cf. Schweglerum h. R. II*, 1, 504 *n.* 2. ‖ 5. proximae M m. pr. P m. pr. proxima m. ‖ in formam] *cf. Wimmerum obss. Liv. p.* 32 *sq.*: formam F Bas. b. ‖ 10. rediit Pꞔ. ‖ XXXXVIIII, 3. neque ut minor M. ‖ 4. sperneres,] *Madvigius ap. Ing.*: sperneret. ‖ 6. honores sperare] honores spectare M *f.* honores expectare ‖ habent M. ‖ L, 1. in incursantes] *Goebelius thes. XII. pone obss. Lucret. Bonnae a.* 1854 *ed. recte perspecta geminae lectionis indole:* incursantesium Pm. pr. incursantes lupi M incursantium p *rell.* ‖ 5. rara] pare (part *ap. Drb.*) M parata m ‖ 7. accidebant] *Harl.* 1 Bas. b: accedebant ‖ 10. Ieniter] ꞔ(?) *edd.*: leuiter ‖ 10. uincebantque P al., *in* uincebat *mut. in* F. ‖ 11. propter impuberem aetatem] *Kreyssigius ep. ad Goellerum p.* 463 *sqq. cf.* [*Aur. Vict.*] *de vir. ill. c.* 14 *Woelfflinum philol. VIII*, 384. *XI*, 167 *Wexium Iahnii ann. LXX*, 458: prope puberem aetate. ‖ LI, 1. est] *Madvigius ad Cic. de fin. IIII*, 13, 33 Wt *I. p. X:* esset. ‖ 4. Sp.] Pꞔ *Cassiod.*: P. MF al. Servius *D. Hal. VIIII*, 25 Gaius *Diod. XI*, 54. ‖ proximam pugnae] MP al.: proxime pugnae F proximae pugnae ꞔ proximam *Helmst.* 1 proxima pugna *I. F. Gronovius.* ‖ 7. nonnihil hesterna *Wexius em. prom. p.* 12. ‖ quamvis] quaevis *id. ibid.* ‖ LII, 4. ea oppressit] *I. F. Gronovius:* eam oppressit MP al. (al sit) eã oppresseȓ (seȓ *eras.*) F eum oppressit *vel* eum oppresserunt *vel* eum oppressere *vel* eam oppresserunt *rell.* haec eum oppressit *coni. Alschefskius* ea reum *vel* ea Menenium oppressit *coni.* Wt *I. p. X.* ea cum oppressit *Ingerslevius.* ‖ Quum et ..., in mulcta *I. F. Gronovius:* ,cum et ... In multa. ‖ 5. multam edixerunt] MPF al. *quod f. ex alterutra archet. lectione* (E) MVLTAM *natum est cf. Drakenborchium;* multam dixerunt ꞔ (*Leid.* 2) multae dixerunt *id. in mg.* ‖ esse *om.* M. ‖ 6. L.] F al. *D. Hal. VIIII*, 28: t. *P. Helmst.* 1 C. ꞔ (*Portug.*) *om.* M. ‖ T. *om.* M. ‖ 8. animi *Klockius, Gebhardus cf. etiam Dukeri Drakenborchiique ad h. l. adn.* ‖ LIII, 1. Certamine domi finito, ꞔ *I. F. Gronovius* ‖ iniecit *f. h. l. praesens hist. cf. ad I*, 40, 7. ‖ 2. Veis PFm. pr. m. ‖ 3. eademque P. ‖ 6. perpelli] ꞔ: perpeti VMPF al. ‖ LIIII, 5. inducant,] inducant. *Wichertus lat. Stillehre p.* 181. ‖ 7. concilia *I. F. Gronovius.* ‖ 10. malam M malam malo *Alschefskius.* ‖ LV, 5. populum (Volero), quoniam *E. I. Kiehlius Aeschyleor. spec. Lugd. Bat.* 1850. 8. *p.* 110. *thes. XXXIV.* ‖ LVI, 1. Publium] F: P. ‖ 2. permissurum] F al.: permissurum administraturum VM administraturum permissurum PB. ‖ 4. neque quae] W: neque ‖ 10. occupabant] M: occupant. ‖ 12. facile haec contemptim] *scripsi:* facile et contemp-

tim *libri tantum non omnes cf. Walchii emend. Liv. p.* 68 facile contemtim *Drakenborchius, Wexius em. prom. p.*4. ‖ poterat] properat *Doujatius* parat *I. F. Gronovius.* ‖ LVII, 3. consules tribunique] *coni. Alschefskii ab ipso spreta:* tribunique consules VMP tribuni consules F tribuni consulesque pf tribuni et consules *Harl.* 1 tribunique consules *Rhenanus* tribunique et consules *Alschefskius.* ‖ LVIII, 1. additos] *Moguntini:* addito. ‖ 2. Cn. Siccium] *sic etiam* MP *c.* 61, 2: C. Siccium *utrubique* F cñ sicinium *Helmst.* 1 C. Sicinius *nominatur ap. Diod. XI,* 68. ‖ Maecilium] Maecilius IIII, 48, 12. *hoc nomen scribunt* PM: *h. l.* mecilium (*cf.* Mecilia *I. R. N.* 3255). ‖ 4. esse, liberior] eoque liberior *Hauptius philol. III,* 547 *fort.* esse, vel liberior ‖ 5. se victum] *Rhenanus* (*ex* V?) *I. F. Gronovius:* quod se uictum. ‖ LVIIII, 1. instabant M. ‖ 4. aliter] *Hauptius mus. phil. IIII,* 150: alii. ‖ 5. speciem acuersari M, *num* speciem ac * versari? ‖ LX, 2. passim Mm. pr. PF al. passi sunt *Harl. alt. non improb. Drakenborchio,* W. ‖ 5. submovendis] P: submovendo MF *rell.* ‖ LXI, 1. L. P. Valerio VMF al. ‖ T. Aemilio] *sic etiam III,* 1 *Diod. XI,* 69 Tiberius *ap. Dion. Hal. VIIII,* 51. 59 *Diod. XI,* 74. ‖ 3. plenus suarum plenus paternarum] *libri praeter* MP: plenus suarum paternarum M plenus suarum. m. plenus paternarum irarum P. ‖ 7. quoque semper P *Helmst.* 1. ‖ 9. laudationē quum *ex* V *Rhenanus* collaudationem cum F ς ‖ tr. pl. *vel* tribunus plebis *libri.* ‖ conarentur] *ex* V *Rhenanus,* Mm. tert.: conaretur. ‖ LXII, 2. vel] uelut F al. ‖ 4. exciti] PF al.: excitati M ς. ‖ LXIII, 3. coacto extemplo senatu] *Niebuhrius h. R. II,* 276 *sq.:* coacti extemplo ab senatu. ‖ LXIIII, 2. T.] T. P. VMF al. ‖ LXV, 4. cornum Mm. pr. ‖ 5. ut in obtinentes ς *Sigonius.* ‖ vires refecerant] *coni.* W, *Madvigius ap. Ing.:* uires ferebant *libri tantum non omnes* uiresūebant *i. e.* vires sumebant *cod. Klock.*

Lib. III. *in periocha* placuisset duabus tabulis *om. Naz.* ‖ inviso] *Drakenborchius:* inuito. ‖ I, 1. Fabius] *Aldus in erratis:* fabius quinctius MP *Harl.* 1 fabius quintius al. Fabius Quintus *Moguntini* quintius (quinctius) *ex* qui unus *corruptum codicumque nostrorum lectio ex dittographia orta esse videtur, quod etiam a* Ww *perspectum esse video.* ‖ 3. possessores magna *Harl.* 1 *Alschefskius* possessorem et magna Pm. pr. ‖ 4. T.] *Aldus in erratis:* L. ‖ II, 1. castris] *I. F. Gronovius:* castra. ‖ 3. est] M: *om.; f.* dederit *Dukerus.* ‖ 9. certamen in M al. *f.* certaminis *Drakenborchius.* ‖ III, 4. proximum P *Harl.* 1 proximi *Aldus in erratis* p. (*i. e.* populus) proxime *Heerwagenius nunt. Monac. XVI,* 659. ‖ ferri] *Rhenanus:* ferre ‖ 6. ex *om.* M. ‖ dicto M. ‖ 7. incedentem] Fp al. ς: incidentem ‖ ac centum] *i. e.* ac c: septingenta *i. e.* DCC *periocha,* W. ‖ IIII, 1. Fusus] *Sigonius, Pighius in ann. ad h. a. I,* 121 *sq.:* fuscus. ‖ *post* Fusios: Fabio *add.* M Fabios P al. Fabius ς, *quod mihi videtur scioli cuiusdam esse gloss., Livio scilicet* 'Fabii' *i. e. M. Fabii Quintiliani inst. or. I,* 4, 13 *mentionem obtrudentis* ut Fabius *F. Lachmannus de font. Liv. I,* 29. ‖ V, 2. urbem ipsam M. ‖ 5. subsistit] M: substitit. ‖ 7. pugnam, dum ς *edd., virgula post* infert *posita.* ‖ medio dimicationis (is *m. tert. in ras.*) M medium dimicationis *I. F. Gronovius.* ‖ 8. quin] *Harl.* 1 ς *cf. Fittbogenium obs. Liv. p.* 9 *sq.* W *lect. Liv. II,* 7: cum. ‖ 10. cum] F al.: cuma *or-*
a
tum ex gemina lect. cum MP al. a ς (*Leid.* 2) una cum *ci. Alschefskius.* ‖ 13. quinque milia] II *in ras.* f. ‖ ac ducentos] *i. e.* ac CC: octingentos *i. e.* DCCC W. ‖ 14. et] ς (*Port.*) *Drakenborchius:* est. ‖ VI, 1. Servilius.] *scripsi:* Seruilius. ‖ 3. colluvio mixtorum *Moguntini:* conluuione mixtorum *unde* Wt *I, p. XI. ci.* colluvio immixtorum ‖ contagia P. ‖ VII, 2. animus] ς: animos. ‖ 5. Tusculano] Fς: tusculana. ‖ VIII, 6. inde demissum] *I. F. Gronovius:* inde missum *Harl.* 1 inde dimissum MP. ‖ 10. ac centum] septingentos (DCC *pro* ACC) ςW. ‖ VIIII, 2. terentillius

M *cf. Niebuhrium h. R. II, ann.* 634 *Schweglerum h. R. II*, 1, 571 *n.* 2. ‖ hrasa P. ‖ 4. dominos P. ‖ 6. circumstarent] (*Harl.* 1?) ς: circum instarent in (*i. e.* circumstarent), *unde* circum instarent tribunum *vel* tribuno *ci.* W. ‖ 8. e republica *Aldus.* ‖ 10. illum] Bas. a.: illud ‖ placatam] M: pacatam. ‖ X, 5. Terentilia] *Niebuhrius l. l.:* terentilla. ‖ 8. accisae res sint] *Ascensius, Rhenanus:* abscisae res sint VM abscisseres sint P abscessesint p. ‖ XI, 2. ope et] *Bezzenbergerus emend. del. p.* 21: spe et VMp spe set P spes, et *Fittbogenius obs. p.* 13 *sqq.* W *Iahnii ann. XXXV*, 362. ‖ 3. omnis] F *Leid.* 1: omnes. ‖ XII, 4. Furius missum] *Drakenborchius:* furium ipsum missum *ex dittographia aperta.* ‖ 5. L.] F *Leid.* 1 *cf. c.* 8, 2: P. ‖ XIII, 2. iuventutem] VM: in iuuentutem P. ‖ 4. vi] uis M vix *Otto divinationes Liv. p.* 8 *sq.* ‖ 8. tribus millibus F ∞ ∞ ∞ *i. e.* tribus milibus MP ternis milibus *Alschefskius.* ‖ 10. devio] *Campanus, Rhenanus:* deuo VM de ullo P. ‖ XIIII, 4. quicquam odie gloriae Pm. pr. quicquam eo die gloriae *Alschefskius.* ‖ XV, 5. occupauerunt P. ‖ XVII, 12. neue] M: ne. ‖ XVIII, 3. demerendi] *ed. Mediol. a.* 1495: demerendo ‖ 6. edoceri se sissent] *Rhenanus:* se doceri sensissent *libri mell.* si se doceri siuissent *etc.* ς si se edoceri sissent *Alschefskius.* ‖ quod] quo *I. F. Gronovius.* ‖ XVIIII, 1. pace parta] VF al. (M *ap. Drb.*): parta pace M *(teste Alsch.)* p parte pace P. ‖ 4. init M. ‖ 12. fato] (V?) Fp al.: facto MP pacto ς. ‖ XX, 1. actiones] *Heerwagenius, ut et ipse conieceram:* actionem. ‖ 2. passurus sit P. ‖ 6. proferendo exercitu] proferendo exitu *Ant. Perizonius* proferendo exercitus exitu *Strothius* proferenda *Lipsius.* ‖ XXI, 2. et eos tribunos] et cōs (consules) tribunos *Heerwagenius.* ‖ 6. peccetis] *Aldus:* peccatis ‖ senatus consulta] ς *(Gaertn.):* s. ac M s̄. c̄. P. ‖ XXIII, 4. subiri ς *(Harl.?):* subire. ‖ 6. relicto] reducto *vel* reliquo *Sabellicus* reducto *vel* relato *Rubenius.* ‖ XXIIII, 2. L.] *Dukerus cf. Niebuhrium h. R. II*, 137: p̄. l. M p. P. ‖ 5. multi privatim] V(?)F al.: multi priuatim is priuatis M multi priuatim multis priuatis PB *archet. dittographiam indicantes* multi privato *L. Langius d. oskische Inschrift der tab. Bantina p.* 55. ‖ 6. eae] Fς: eas. ‖ 10. conditum ferunt. censa] ς *Madvigius opusc. acad. alt. p.* 221: conditum. fuerunt censa. ‖ XXV, 1. C.] *Glareanus, Sigonius, Pighius ann. ad h. a.:* l. ‖ 3. Valeri] Marci *Glareanus* M'. *Sigonius.* ‖ 6. Lanuvinum] Mp (lanumuinum P), *ut duae deinceps expeditiones susceptae esse videantur cf. Holstenii ann. in Cluverii Ital. ant. p.* 158 Lavicanum *Cluverius Ital. ant. II*, 16 *p.* 777, *Gruterus, quos tacite sequitur Bormannus lat. Chorographie p.* 195. ‖ eo *om.* Fς, *del. Sigonius.* ‖ XXVI, 5. tam necopinatum] V: tam inopinatum P tam nec inopinatum M. ‖ 9. palae] *Sabellicus:* palo ‖ satin salue] Pm. pr.: satin salue satisne salua essent omnia *archetypus, unde codd. vv. ll. ortae sunt.* ‖ 12. ipso] *I. F. Christius:* in ipso ‖ XXVII, 1. Tarquitium] *Sigonius:* Tarquinium ‖ 3. Martio *om.* ς *(Leid.* 2) *del. Niebuhrius h. R. II*, 299 *at v.* Ww *ann.* ‖ 7. perveniri posset] *ex vet. libro Mureti I. F. Gronovius:* pervenire posset ‖ XXVIII, 6. a legionibus; dictatori] Fς *I. F. Gronovius:* .a legionibus dictatoris (V?) M al. legionibus dictatoris P ac legionibus dictatoris Wt *I p. XII.* ‖ 10. sub iugum *om.* M. ‖ XXVIIII, 6. est *om. palimps. Veron.* (*v. Blumium mus. Rhen. II.* 1828 *p.* 342) VM al. ‖ in exilium] Fς: exsilium (exilium) *Ver.* VMP al. ‖ 8. crearet *Ver.* ‖ XXX, 1. C.] *Glareanus, Sigonius:* m̄. ‖ 6. excipere Fς. ‖ viderent] iuberent *Moguntini.* ‖ XXXI, 2. C.] Sp. *Sigonius.* ‖ 5. Aternio] *Alschefskius II*, 774: aeternio M eternio P. ‖ Calvio] Fς: Caluio Claudio M *Harl.* 1 Claudio P: *in aperta archetypi dittographia memoriam gentis obscurae, sed ex lapidibus notae, instaurandam duxi* ‖ cicereno M. ‖ Allieno *I. F. Gronovius; at Livius servare potuit antiquam*

scribendi rationem. ‖ 8. P.] Ser. *coll. c.* 10, 5 *et D. Hal. X*, 48 *Sigonius at v. c.* 33, 3; 50, 15; 70, 2. 4. *Io. Lyd. de mag. I*, 34 *cf. etiam Nipperdeium in Corn. Nep. spicil. crit. p.* 26. ‖ XXXII, 7. Icilia] *ς ed. Mediol. a.* 1505: acilia. ‖ XXXIII, 3. Ser. Sulpicius *Sigonius cf. ad c.* 31, 8. ‖ 8. iuris] urbis *coll. Io. Lydo de mag. I*, 34 *f. scribendum videbatur Niebuhrio h. R. II*, 352 ‖ .esset] est *coni. Ingerslevius.* ‖ XXXIIII, 6. editos] *Dukerus:* edito. ‖ XXXV, 2. contenderant] *ς*: contenderent. ‖ 7. obsecundando sequendo *archetypus cf. v. codd. l.* obsecundando *edd.* ‖ 9. coitionem] *Sigonius:* contionem P contentionem M. ‖ 10. improbant] VM: improbabant P. ‖ XXXVI, 3. *f.* inito igitur magistratu *Dukerus.* ‖ 6. ab] F*ς*: ad ‖ XXXVII, 6. fieri. et] fieret. M. ‖ plebi M. ‖ obsidebant] *Bas.* b (V?): obsedebant M obsederant P *rell.* ‖ 7. fortuna *videtur gloss. ad* res *pertinens cf. c.* 68, 4. ‖ qua] *libri: del. Iac. Perizonius* iniqua *Buettnerus obs. Liv. p.* 24 *sq.* quadam *Fittbogenius obs. p.* 17 *sqq.* ‖ XXXVIII, 1. venire] M: uenere. ‖ 3. inpedimento *Madvigius ad Cic. de fin. V*, 10, 28. ‖ 12. praesentis] P: praesentes ‖ 13. posterum indicunt] *ς* (*Leid.* 2) *Rhenanus:* posterum dicunt VM posterum edicunt P *rell.* ‖ XXXVIIII, 3. nominis] *Aem. Huebnerus quaestt. onomatol. Lat. Bonn.* 1854. 8 *p.* 46: nomen homines VM nomen is homines P. ‖ 4. appellatos *gloss. videtur* Ww. ‖ 5. (tum eodem)] *Bekkerus:* tum eodem *libri* uno quidem *vel* quidem *coni.* Ww. tunc uno *Koenighoffius critica et exegetica altera Trevir.* 1854. 4 *p.* 18 *sq.* ‖ 6. qui] (*Harl.* 1?) *ς*: quin ‖ 7. in iniusta P. ‖ 9. post secessionem plebis *gloss. videtur* Ww. ‖ XXXX, 2. Appi F: Appii ‖ orantis *Harl.* 1 al.: perorantis ‖ 7. coire] p: coniuere coire M eo comiuere ire P coniuere F *Harl.* 1 comiuere *Leid.* 1 conuenire *ς*. ‖ quodcunque *Madvigius ap. Ing.* ‖ 8. labante *ς* (*mg. Port.*), Bas. b. ‖ 10. fecerit] *libri Drakenb. tantum non omnes:* fecerint MPF. ‖ 11. neminem] VPFm al.: nemini M minime Ww. *cf. Iahnii ann.* XXXV, 364. ‖ praiudiciu F. ‖ auferre] F: auferri VMP(Ww). ‖ eo quo] VM PF al.: eo quod *ς*. ‖ 14. et decemuiros P *al.* ‖ XXXXI, 1. *ante* ferocioresque *excidisse quid videtur* Ww. ‖ 4. cui *Rhenanus* (V?): quid cui M quid P al. ‖ dimittit diremit M. ‖ 6. re *Leid. uterque Voss.* 1 re res *Wexius in Tac. Agric. p.* 63. ‖ redissent M. ‖ 10. M. Sergio] *edd. vett. coll. c.* 35, 11: l. sergio. ‖ XXXXII, 5. contulerat] F*ς*: contulerant, *quod per se tolerabile, h. l. ad praecedentis voc.* fefellerunt *normam redactum esse videtur.* ‖ 7. ad] ac *I. F. Gronovius.* ‖ degressos *idem.* ‖ XXXXIII, 4. interficere M al. ‖ 7. in pessima V. ‖ XXXXIIII, 4. ardens] amens *v. l. archetypi cf. c.* 47. 4. ‖ 5. M.] c. P. ‖ 6. tabernaculis VM. ‖ serva sua] f*ς*: seruam suam. ‖ appellans F *edd. vett.:* appellans esse. ‖ se *om. edd. vett.* ‖ 8. sequeretur] *ς*: sequerentur. ‖ XXXXV, 4. avus *pro avunculo maiore dictum est cf.* 54, 11; 57, 4: auunculus (F?) *Leid.* 2 *in mg., Sabellicus.* ‖ 11. querendam *I. F. C. Lehnerus act. ph. Mon. III*, 214 *sq.* ‖ XXXXVI, 2. seditioni *I. F. Gronovius.* ‖ 3. absenti set patrio P. ‖ ius eo] P: iusto VM. ‖ XXXXVII, 4. ius] *sup. lin. add.* f, *post* pridie *vel post* dictum *ς*: *om.* VMP al.; *num* quod sibi pridie per ambitionem addictum non esset? ‖ XXXXVIII, 1. alienato ad libidinem F (*sed* o *in ras.*) *ς* alienato ab libidine *ς* alienato ob libidinem *Reizius l. l. p.* 102 *an* alienatus (ad libidinem), *his vocc. ex c. LVII*, 3 *insertis?* ‖ 3. I inquit F*ς* Ii inquit *Leid.* 1. ‖ 4. si quo] Ww: si quod. ‖ XXXXVIIII, 3. conaretur *Harl.* 1 *ς*. ‖ 6. atque] *cf. Fittbogenium obs. p.* 20 *sqq.*: ad quae *Strothius.* ‖ L, 2. ibi] M: ubi. ‖ 6. sua] *ς*: suae. ‖ liberae ac pudicae] *codd. Drakenborchii, ut videtur, fere omnes, edd. vett., I. F. Gronovius:* libere ac pudicaem V libere ac pudice MPF. ‖ 8. misera sed honesta m*ς*. ‖ morte] Pm*ς*: mortem Mp al. ‖ 12. leniter] *ς*: leuiter ‖ 15. P.] Ser. *Sigonius at cf. c.* 31, 8 *Ascon. in Cic. Cornel. p.* 77 *Or.* ‖ 16. quod] *Reizius l. l. p.* 102: quid. ‖ LI,

1. fuerint P. ‖ 2. summi F summe f. ‖ rei] Fς (*frgm. Hav. corr.*) *edd. vett.*: reip̄. ‖ 4. inulta] ς: inuita. ‖ 7. quam quem ... accenderat *ex* V (*an sic* V*?*) *Rhenanus* quāq.... acci accenderat M quam quae acciderat P quam que ... accenderat F quam quae accenderat *Harl.* 1 al. quam quem acciderat *Voss.* 1 *m. pr.* quam quem accederat *Hav.* ‖ 8. praerogativam] F (*?*) *edd. vett.*: praerogatiua ‖ 9. ei] F (*?*) *Rhenanus*: et. ‖ 10. mamilium P. ‖ LII, 2. sciturosque, nisi .. nequire] *Alschefskius cf. Madvigium opusc. acad. II*, 235: sciturosque sine ... nequeant *codd. meliores omnes.* scituros, quam *vel* sciturosque quam sine ... nequeant *Rhenanus* scituros, quod sine .. nequeant *edd. vett.* sciturosque si non restituta tribunicia (*quod voc. inserendum visum est I. F. Gronovio*) potestate .. queant W; *alia nuper temptarunt Bezzenbergerus emend. del. p.* 21, *Welzius adnot. crit. p.* 10, *Loewius act. gymnas.* 1854 *p.* 785. ‖ 5. plures Fς *f.* plures ferocioresque Ww. ‖ vociferarentur] *Alschefskius*: uociferabantur ‖ 7. aliorum Bas. a: aliorumque ‖ LIIII, 5. militum plebisque] (*Harl.* 1*?*) ς: militum tr̄. p̄lebisque M militis. tr̄. plebisq. P. ‖ 6. omnium ς. ‖ 10. convertunt] conuellunt VP, *in marg. uterque, I. F. Gronovius.* ‖ 11. L. Virginium *Sigonius* aulum uerginium *libri.* ‖ avunculum Virginiae *Sabellicus, at v. c.* 45, 4. ‖ progeniem] ς (*Harl.* 1*?*): progenies VMP f. progenies est Wt *I. p. XII.* ‖ 13. Appius] P. *Sigonius. Appii praenomen non, ut vulgo creditur, ad solam gentem Claudiam pertinet: sic M. Popidius Ap. f. in Mommsenii inscr. Neap.* 2303, *App. Madii duo ap. Fabrett.* 30, 139 *Orell.* 2712, *cf. ibid.* 58. ‖ LV, 5. qui] *rell., ut videtur, omnes*: quis MP. ‖ 7. iudicibus decemviris *non* iudicibus, decemviris *v. Huschkium ad auct. inc.* (*Guarin. Veron.*) *de mag. et sac. p. R. p.* 49, *Serv. Tull. p.* 593, *coll. C. T. Zumptio üb. Ursprung etc. des Centumviralgerichts p.* 6, *frustra obloquente Beckero röm. Alterth. II*, 2, 367. ‖ 8. lege iuris] (ς*?*) *edd. vett.*: iuris lege ‖ eum, qui eorum cui nocuerit, sacrum] *scripsi*: eum qui deorum cuiquem (cui quem M que cui Pm. pr.) nocuerit, id sacrum VMP m. pr. (*m. alt.?*) eum, qui eorum cuiquam nocuerit, sacrum *Rhenanus* cum quis eorum (eorum *om. Douj.*) cui nocuerit, id sacrum *Doujatius*, *Madvigius ad Cic. de fin. p.* 850. ‖ 12. fuerat P m. pr. ‖ haec MP. ‖ LVI, 4. vindices, te] *scripsi praeeuntibus aliquot vett. edd., quae* te vindices: iudicem uindices te V iudicem dices te MP iudicem doces, te *Niebuhrius r. Gesch. II*, 418. ‖ 12. quam] quod *Madvigius ap. Ing.* ‖ at] *Iac. Gronovius*: ait ‖ LVII, 3. clienti *ex cap.* 44 *illatum videtur Weissenb.* ‖ 4. avumque] avunculumque *Sabellicus cf. c.* 45, 4. ‖ 5. ferre, ni vindicias] ς (*Klockianus*): ferre ne uindicias M ferrent indicias P. ‖ 8. est, Sabinos Aequos Vulscosque W. *Iahnii ann. XXXV*, 390. ‖ 9. Aequi] Aequi Volscique ς. ‖ LVIIII, 1. potestati] *I. F. Gronovius*: potestatis ‖ 3. placet, cum] Fς (*Gaertn.*) *Rhenanus*: placet et cum VM placet cum et P al. ‖ LX, 1. M. Valerius V. ‖ 2. ab] *om.* M *Harl.* 1; *f.* ex Ww. ‖ 5. sensit consul V. ‖ 9. contra staret] M: constaret ‖ LXI, 2. consule M. Valerio V consulem ualerio MF. ‖ 8. movebit] Mς: mouit ‖ LXII, 2. consilio] pς: consul consilio
consilto P consilio consulto M consulto *Harl.* 1, *Leid.* 1 Fς: *gemina lectio ex gloss.* consul *ad* collegae *addito orta videtur.* ‖ 5. educturum *I. F. Gronovius.* ‖ 8. sescenti] *vel potius* sexcenti ς: ác ‖ LXIII, 5. supplicatum] Bas. a: supplicatumque est *libri f.* supplicatum ** que est. ‖ 7. Apollinare] ς: apollinarem P ap- pollinarē M apollinarum P Apollinar *I. F. Gronovius, cf. Niebuhrium r. Gesch. II*, 426. ‖ LXIIII, 1. hau M m. pr. ‖ 3. factionis suas] M: factiones suas M m. tert. P factionis suae *Madvigius ap. Ing.* ‖ 9. praefinito, tribuni modo *Klockius, Dukerus* ‖ iubebat *intellegendum potius, quam scribendum videbatur Niebuhrio r. Gesch. II*, 431. ‖ 10. feceritis, ii] feceritis hii ς (*Hav. m. alt.*) feceritis, hi *I. F. Gro-*

novius fecerint ii VM fecerint iis P. || cooptassint *Rhenanus:* cooptassent. || uti illi legitimi *Alschefskius* ut hi legitimi *Heerwagenius.* || LXV, 1. etiam et patricios M. || Aternium *Alschefskius II,* 774: aeternium. || 2. habere M. || 5. Macerinus *Sigonius:* m̄. acrinus M m. acrinus P. || contentiones] ς *Sigonius:* contiones. || LXVII, 5. si in] F ς: sin MP al. *Welzius comm. crit. p.* 8 *f.* sin in *Alschefskius.* || 9. plebi donum] plebis donum *cum cod. Latinii Neapol. Niebuhrius l. l. II,* 409. || 11. Esquiliasque vidimus ab *Welzius l. l. p.* 15 *sqq.* || Aesquiliae — captae *I. F. Gronovius.* || *f.* captas lenti spectastis et scandentem Ww. || hostem *del. I. F. Gronovius.* || LXVIII, 4. re (fortuna)] *Rhenanus cf. c.* 37, 7: re fortuna VMP re fortunaq. m fortuna re *Harl.* 1, *Leid.* 1. F fortuna ς. || LXVIIII, 3. ut in unum P. || LXX, 1. facilitati F ς. || 2. *et* 4. P.] Scr. *Sigonius at v. c.* 31, 8 || 6. sibi quibus] *codd. fere omnes:* quibus sibi MP. || 10. accepta] *f.* arrepta *Dukerus, Madvigius ap. Ing.* || LXXI, 6. nonagesimum annum se tertium (tercium F) et octogesimum F *Leid.* 1 *fragm. Hav.* nonagesimum *ad mg.* V. || 7. quonam ore *Klockius.* || LXXII, 2. circumire tribus, orare] *Iac. Perizonius:* circumire tribunos orare || iudici] *edd. vett.:* iudicis *libri.* || 4. hac *I. F. Gronovius:* hoc || Scaptium] F ς: Scaptium esse MP al. Scaptium, set *Alschefskius: at* esse *v. l. videtur esse ad* fore *pertinens.* || 6. valet. vocatae] *libri ut vid. fere omnes:* uoc **** ualet M (uoce ualet M m. 3) uocate uall & (ual & p) P *rasura in* F.

Lib. IIII. *in periocha:* tribuni ** plebis] *lacunam statuit Sigonius* tribuni militares ς *Gruterus.* || Ardeatibus] *vet. lib. Delrii:* ardeatinus || I, 1. C. Curtius] *Sigonius:* p. curatius || nam anni] p *rell.:* anni nam VM nam animi P anni namque *Rhenanus.* || II, 3. id et] ideo *coni.* Wt et id Ww. || 4. ipsi *om.* M. || ut (quem ad modum) — posset *I. F. C. Lehnerus act. phil. Mon. III,* 215 *sq.* || possent] *cod. Bamb. ut olim coni. Dukerus, alii:* posset. || 6. (sit)] *Reizius l. l. p.* 102: sit || 7. consules creet; creaturus *Dobraeus advers. II,* 379. || rogari seu M. || 11. non fieri non posse] *Henr. Valesius, I. F. Gronovius:* non fieri posse || III, 4. solet. Et nos *Wexius ad Tac. Agric. p.* 88: solet nos || 7. summo honore *del. Naberus mnemos. I,* 94. || perinde] post inde P m. pr. proinde W ep. 10. || tamquam] an quem *Reizius l. l. p.* 103. || 10. auctoribus] ς: *om.* MP. || IIII, 5. (exemplo) publico] *Matth. Klockius, I. F. Gronovius:* exemplo PF al. exemplo publico VM al. || V, 3. nobis] F *Harl.* 1 al.: uobis MP al. || VI, 3. consensere] *altera lectio archetypi,* P: concessere *altera;* consensere (consenserere M) concessere VM (*an* consenserere M concessere m? *v. ann. Drakenb.*) || 9. umquam] *Crevierius, Madvigius ad Cic. de fin. p.* 850: hunc quam. || VII, 1. Cluilius] *v. cap. XI,* 5, *D. Hal. XI,* 61: caecilius M *cf. Niebuhrium h. R. II,* 462, *Schweglerum h. R. II,* 1, 636 *n.* 3 cecilius P Cloelius *Sigonius Κόϊντος* (*Κοΐντιος*) *Diod. XII,* 32. || 3. C. Curtius] *Sigonius cf. c. I,* 1: c. curiatius P centū curiatius M. || 9. ratio sui ς. || VIII, 2. equitumque centuriae] ς (*Voss.* 2, *Lovel.* 3): equitumque centuriis *libri meliores omnes* equitumque centuriarum ς equitum peditumque centuriae *coni.* W. || 4. ad senatum *Alschefskius:* ab senatum P ab senatu M *cum rell. fere omnibus* a senatu ς. || proprio *del. Kiehlius mnemos. I,* 94. || (et)] Ww: et || VIIII, 4. iuvenes duo, alter *Kiehlius l. l.* || 9. omni etiam experte] Ww: omnis etiam expertem. || 12. Cluilio] Bas. b: ciuilio *Voss.* 1 f ς ciuili MPF al. || 13. roma est M '*Num* Romae' st?' *Alschefskius.* || XII, 1. Pacilo] *Sigonius:* pacilius P al. p̄. M. || M.] *an* Manio? *cf. Diod. XII,* 35 *cum Sigonii et Drakenborchii ad h. l. ann.* || XIII, 9. mercede *om.* M. || 10. et undique — increparent] *cf. Wexium ad Tac. Agric. p.* 33: undique — increpare ς *Hauptius mus. phil. IIII,* 150. || XVI, 2. bove aurata *perioch. Liv.* bove ac prato *Iac. Gronovius* bove ac statua *Heusingerus* bove aurato et statua (*cf. Plin. n. h. XVIII,* 3, 4 §. 15)

v. d. in misc. obs. crit. V, 510. ‖ 4. plebem] Bas. a (*codd. a Glareano laudati videntur libri impressi fuisse*): plebi *libri* plebem sibi *coni.* Ww. ‖ 5. cecilius P celius catilius M. ‖ XVII, 11. degressi] *Sigonius:* digressi ‖ auxilia Faliscorum *Gisb. Cuperus* Faliscorum auxilio *Kiehlius mnemos. I*, 95. ‖ XVIII, 6. ab auguribus] F (*ex Keilii silentio*), Bas. a: ex auguribus P *cum reliquis fere omnibus* ex auribus M ex ea ab auguribus *Alschefskius.* ‖ admisissent] Bas. a: admissae essent. ‖ 7. (simul) ubi] ubi ς (*Lovel.* 4) *Aldus* simul *Helmstad.* simul ubi VMP al. ‖ XVIIII, 2. videret] Fς: uidet MP al. uidit P. ‖ 5. fundit PFς. ‖ 6. ecfugere M m. pr. ‖ XX, 5 sqq. *cf. Niebuhrium hist. Rom. II*, 517 *not.* 1011. ‖ 8. qui si] quis *I. F. Gronovius*, *Wexius Iahnii ann. LXX*, 459. *at cf. ipsam Gronovii ann.*, *Perizonii animadv. hist. c. VII*, *p.* 287 *Harl. et ann. Drakenb.* quin si *coni.* Wt. ‖ quosque] *F. Lachmannus de font. Livii I*, 13 *cf. tamen Schweglerum hist. Rom. I*, 17 *et ann.* Ww: quos ‖ septimo] decimo *Glareanus* nono *Sigonius.* ‖ 9. circa A. Cornelium] Bas. a: circa m. cornelium. ‖ XXI, 9. Q.] *edd. vett. ante Ald.* (*cf. c. XXVI*, 7, *XXXXVI*, 10, *fast. Capit. ad a. u.* 335), *cuius praenominis pro v. l. additi vestigium forte servatum in lectione* cuique *pro* cui: a. ‖ XXII, 7. Pacilus] *Sigonius:* p. acilius P pacilius M. ‖ XXIII, 3. placet: Tubero *Muretus.* ‖ sed] sit *Muretus*, *I. F. Gronovius.* ‖ 6. A.] ς (*Lov.* 4, *Harl.* 2 *ex Drb. sil.*) Bas. a: aurelius ‖ Tubertus] Bas. a.: tubero MPF al. tuber al. ‖ XXIIII, 4. (publicam)] *Kiehlius mnemos. I*, 95: publicam ‖ 7. magistratui] magistratuum *Weissenbornius v. Iahnii ann. XXXV*, 391, *XL*, 299 *obloquente Wexio ibid. LXX*, 462 *sq.* ‖ fine alteri *om.* ς (*Pal.* 2 *et 'veteres multi libri' teste Sigonio*), *del. Sigonius*, *I. F. Gronovius cf. Heerwagenium nunt. d. Monac. XVI*, 679 *sq.* ‖ 8. notae] *coni. Alschefskius:* ignote M ignominiae *rell.* ‖ XXV, 2. nullius *Drakenborchius.* ‖ Foslius] *Sigonius*: folius. ‖ 4. cultoribus] incultu *I. F. Gronovius* ex incultu inde *Heusingerus* deficientibus cultoribus *Doujatius* absumptis cultoribus *Crevierius.* ‖ 5. Mamercinus *Iac. Gronovius.* ‖ 13. album inuestimentum addere V album vestimentum induere *S. H. Rinkes disp. de crim. ambitus et de sodaliciis ap. R. temp. lib. reip. L. B.* 1854. ‖ XXVI, 2. Gnaeus] gneus P e g. nus M C. *ex 'quibusdam. vet. lib.' et Diod. XII*, 65 *Sigonius cf. IIII*, 29, 7 *ubi Leid.* 1 ς Cn. C. iulius, F: c̄n c̄. iulius ‖ XXVII, 3. Lanuvio] Lavico *Fabrettus* (*Iasitheus*) *apologem. p.* 116 Lauinio ς. ‖ 7. ope] opere M, f. opera. ‖ XXVIII, 2. circumagenti se — hosti] *ed. Mog.:* circumagentes — hosti P al. agentes ad dissonos clamores ac subitos circum tumultus hosti VM. ‖ XXVIIII, 5. decesserit *I. F. Gronovius.* ‖ 6. nec libet — argumento est] *h. l. recte distinxit Wexius in Iahnii ann. LXX*, 457 *cf.* W ep. 3. ‖ quem qui] quoniam qui ς quom qui *Rhenanus.* ‖ 8. Siculorum] F *Voss.* 1 *in mg.* ς: singulorum ‖ XXX, 14. *ab* indutiaeque inde *inc. alter cod.* E *quaternio.* ‖ 15. Quinctius] *cf. F. Lachmannum de font. Liv. I*, 60, *coll. Alb. Rubenio in ep.* 1 *ad Wendelinum a Dukero c. XXXI*, 1 *l.; gloss. videtur Pighio ann. I*, 185. ‖ Quinctius consul — ferret] consules — ferrent *Sigonius.* ‖ XXXI, 1. ex consulatu] *cf. c. XXX*, 15: *del. Alschefskius.* ‖ 4. non *del. I. F. Gronovius.* ‖ 5. offecit *Tan. Faber*, *I. F. Gronovius.* ‖ 9. Romae — a Veiis] abeis romę terror hostibus positis ad fidenas abeis M *et sic fere certe* V; *haec enim Rhenanus: 'Ex volumine Borbetomagensi hic mihi potius verborum ordo placeret.* Romae terror ingens erat hostibus positis ad Fidenas accito exercitu a Veiis.' ‖ XXXII, 7. (cos)] *Tan. Faber:* cos ‖ XXXIII, 3. similius *del. Lipsius ant. lect. IIII*, 15, *Gruterus.* ‖ 10. distulissent] *I. F. Gronovius*: dispulissent ‖ XXXIIII, 1. Hi] E: hii MPF. ‖ 4. fuerat. l. binis M; *unde quis coniciat* fuerat vel binis. ‖ 6. classi *cf. Niebuhrium hist. Rom. II*, 519, *Husch-*

kium Serv. Tull. p. 474. ‖ XXXV, 4. Ap. *add. Sigonius.* ‖ Nautius] Bas. a: naeuius M neuius P. ‖ Rutilus] *Sigonius:* rutilius. ‖ L.] *Sigonius:* t. ‖ Iulus] *Sigonius:* tullus. ‖ hospitium, ad quam consensum erat consilio publico] *scripsi:* hospitium ad quā consenserant consilio publico consensu venerant M, *quae duplici vocc.* consensū erat *vel perperam* erant *interpretatione conflata puto;* hospitium ad quam publico consensu venerant PFE (V *multis lituris h. l. notatus erat:* hospitium *quidem habebat, sed supra scripserat aliquis* aliâs hospitum); hospitii, in quam consilio publico consenserant *Rhenanus* hospitii, in quam publice consenserant *I. F. Gronovius;* '*potuisset Gronovius* publice consensum erat. *vide an* hospitii, ad quod, publice consensum, venerant.' *Dobraeus advers. II,* 379; hospitum, in quam publice consenserant *coni. Drakenborchius;* hospitium, ad quam consenserant consilio publico *Alschefskius;* hospitum, ad id quod publico consilio venerant *Walchius emend. Liv. p.* 166 *sq., cf. Buettneri obs. Liv. p.* 29 *sqq., Fittbogeni obs. p.* 26 *sqq., Ottonis div. p.* 10 *sqq.* ‖ fuit] F*ς*: afuit M affuit PE al. *Fittbogenius l. l. p.* 30 'afulsit *vel* affulsit' *Otto l. l. p.* 12. ‖ XXXVI, 5. tribuni] tribunis *Harl.* 1, *Leid.* 1. ‖ XXXVII, 6. dux esset] E *Helmst. Lov.* 4: dux isset ‖ XXXVIII, 2. labante] *I. F. Gronovius ad prooem.* §. 9: labente. ‖ 3. parmata] *R. H. Schelius ad Hyginum et Polyb. de castramet. in Graevii thes. ant. R. X,* 1280: armata ‖ XXXVIIII, 8. degressus *Sigonius* (deigressus *Lov.* 1): digressus ‖ XXXX, 3. compotes *ς*. ‖ 6. Iunius] *edd. ante Ald.*: iulius ‖ (equitem) *Dukerus.* ‖ XXXXI, 3. '*cur non* magnis quoque?' *Reizius l. l. p.* 103. ‖ 4. pugnantem adhortantem] VMF al. pugnantem atque hortantem PE al. pugnantem atque adhortantem V m. rec. ‖ XXXXII, 1. Sex. Antistium] *Sigonius:* & antistium ‖ (et) Wt *l, p. XIV.* ‖ Sp. Icilium] *Pighius ann. I,* 190: spurillium ‖ 2. L. Servilius Structus *coll. c. XXXXVII,* 7 *add. videtur Sigonio* ‖ 4. in paciendo modo M. ‖ 6. plebeii] *scripsi:* pl. V p̄l. M .pr. P *om.* EF *rell.* plebi *Rhenanus* plebis *Alschefskius* ‖ XXXXIII, 1. N.] *Sigonius, Pighius ann. I,* 190: cn̄. ‖ 4. rem ut praeter E(?) Bas. b *Otto l. cummaxime laudando* ‖ duo ut] *I. F. Gronovius*: duo qui *libri* duo quidem *Otto div. Liv. p.* 13 *cf. ann.* Ww ‖ (a consulibus)] W: a consulibus MPEF al. consulibus *ς*. ‖ ad id] *ς*: id ‖ 7. (publica)] *om. ς* (*Leid.* 2), *del. Kiehlius mnemos. I,* 95: publica *codd. rell.* ‖ XXXXIIII, 1. L. Furius] *Sigonius*: L. Sex. (*al.* Sextus) (*Voss.* 1 *ς* sex (*al.* Sex. *vel* Sextus) MPEF al. ‖ 6. A. Atratini *Heusingerus.* ‖ 9. tam] *Hauptius mus. phil. IIII,* 151: tum ‖ 11. criminis M: crimine ‖ ab suspicione] *I. F. Gronovius:* ob suspicionem ‖ abhorrens. eam ampliatam] *I. F. Gronovius:* abhorrens eam am ampliatā (am *eraso*) M aborrens (famā *supscr.* p) ampliatam P abhorrens (aborrens F) famam. ampliatam *rell.* ‖ 13. et C. Servilium *extr. cap. add. Sigonius.* ‖ XXXXV, 7. ignobilem] M: ignobilemque *rell.* ‖ XXXXVI, 10. fuerat] *an* fecerat? ‖ XXXXVII, 3. brevior] Bas. b: breuiore *libri, nisi quod teste Drakenb. ultima* e *al. m. addita videtur in* M brevior et *Alschefskius.* ‖ 7. L. Servilio] *cf. c. XXXXII,* 2. C. Servilio *coll. c. XXXXV,* 5, *Glareanus.* ‖ Veturio] *coll. Diod. XIII,* 7 *Sigonius:* rutilio ‖ 8. Q. Fabio Vibulano *post* anno *add. Heusingerus, praeeunte quadamtenus Sigonio, qui post* Sp. Nautio Rutilo *add.* et Q. Fabio Vibulano *cf. c. XXXXVIIII,* 7. ‖ XXXXVIII, 1. Spurii *Sigonius.* ‖ M. Metilius] *coni., sed ipse sprevit, Alschefskius:* metilius ‖ 5. nepos] filius *Glareanus* ‖ fuerat] fuerat, e fratre *Heusingerus.* ‖ 9. tum] *Dobraeus advers. II,* 379: cum ‖ 13. confugere VP*rell.*: effugere M. ‖ XXXXVIIII, 1. Ac duo] *Alschefskius ed. min.:* aduo M arduo P ardua Evp duo Fme al. assidua al. at duo *ex Alsch. coni.* Ww, *Welzius comm. crit. p.* 17. ‖ N.] *Sigonius*: marcus ‖ 6. L. Sextio] *Aldus:* l. dexio M l. q̄. dexio P. ‖ L, 2. Sestius] *Sigonius:* Sextius

|| LI, 1. L.] *edd. vett.: om. codd. fere omnes* C. ς. || 4. actiones] VMPE: sanctiones e, *rell.* || 6. vi] Bas. a: ut || 8. ipsum agerque] *coni.* Wt: ipse agerque M ipse ager *rell.* urbs agerque *Alschefskius.* || LII, 3. a *om.* M. || LIII, 1. M.'] *Sigonius:* m̄. || 2. Menenius] ς (menenio §. 4 MP *et sic fere ubique in sqq. cf. Niebuhrium hist. R. II,* 682): menius MP al. Maenius *Sigonius.* || 9. recepit ME al. (*Naberus mnemos. I,* 95): recipit VPF al. || LIIII, 3. K.] *Pighius ann. I,* 204: C. || Pupius] *Pighius l. l., Gruterus:* pipius || 4. (hi)] *Sigonius:* hii MP al. hi al., *f. ortum ex v. l.* creli atos || 9. dicere] *Aldus:* dicerent || LVI, 1. evicere] Mς (*Pal.* 2): uicere *rell.* || 2. Iulus] *Sigonius:* tullus P tullius M. || 4. *cf. Alschefskium üb. d. krit. Behandlung etc. p.* 19 *sqq.* || 5. castigantes [increpantes] que] W: castigantesque || 11. esse iis auxilii dicerent, quibus non civium, non denique [in] hominum *Welzius comm. crit. p.* 17 *sqq.* esse in his (in iis al. in se his *coni. I. F. Gronovius*) auxilii dicerent, qui non civium, non denique hominum *edd. ante ed. min. Alschefskii, cuius tamen interpretationem (I,* 219) *non probo; equidem locum sic intellego:* 'auxilii in iis locum non esse i. e. iis auxilium tribunicium a se non praeberi, quibus ipsi tribuni civium, hominum numero exempti videantur' || LVII, 6. collegas] Fmς: collegis MPE f al. (*ex Leid.* 1 *utraque lectio affertur*) collegis se *Alschefskius.* || 12. N.] *Sigonius:* cn̄. || LVIII, 4. non in senatu *coni.* W. || quam in tribunis *Voss.* 1 ς (*cod. Sigonii*). || qui quia] *sic etiam* m: quia quia M quia ς (*Leid.* 2. *Lovel.* 1) *I. F. Gronovius.* || 6. N.] *Sigonius:* cn̄. || 12. coloniarumque] coloniarum *edd. aliquot vett., Madvigius opusc. acad. I,* 246. || coloniarumque et agri *coni.* Wt. || 13. esset] ς (*Lov.* 3), *Madvigius opusc. acad. alt. II,* 217: esse || LVIIII, 2. deuastandas M. || 3. distinerent] *ed. Mogunt.*: destinerent Mp V *in mg.* (*non* distinerent); destirnerent P desternerent V e al. discernerent E disterrerent F *etc.* || LX, 2. iuvabat] *altera lectio archet.*: iuuarebat M iuuaret *rell.* || 3. universis, prosperum] *Dobraeus advers. II,* 379: uniuersis nec prosperum || LXI, 1. 4. *sollemnia fere in tribunorum nominibus errata hic et in seqq. saepissime corr, Sigonius.*

Lib. V. *in periocha*: hibernacula] *Vascosanus*: tabernacula || Iunonis] ς: *om. Naz.* || stetissent] *vel* starent ς: *om. Naz.* || (in) quo] quo *Iahnius* in quo *Naz. Guelferb.* in quod ς. || Romanis eo descendere *I. F. Gronovius.* || Iovi Capitolino] Aio Loquuto (*immo* Locutio) *Sigonius.* || I, 2. M. Postumius] M. Furius Fusus *fast. Cap., eiusque nomen Livio restituendum videtur* || II, 3. (fore) *Hofman Peerlkamp ad Hor. carm. III,* 16, 31 *sq.* || 4. hieme — cedere aut domos *Wexius Iahnii ann. LXX,* 458 *cf.* W ep. 8 *sq., ubi pro* ac domos *coni.* nec domos || III, 1. iste] m ς (*Neap. Latinii*): isti M is tum P *cum rell. fere omnibus.* || 2. Quirites] *codd. meliores plerique* (Quir̄ E) qui in P est quin p a quin (*in mg.:* a Quiritibus) *Voss.* 1 *om.* M. || 6. qui et] et *vel* quippe *Buettnerus obs. Liv. p.* 31 *sq.* quippe '*nisi alteram partem sententiae scriptor omisit*' W. || 8. interdicto] Vς (*Haverc.*): interdicito M interdicitis P *et optimus quisque rell.* || IIII, 9. oportuit utageri (aut agere m) pro dignitate nobili e profici (nobiliter perfici m) Mm. || 11—13. *recte distinxit Seyffertus schol. Lat. p.* 103. || 12. vicensimum] duodecimum *Cluverius Ital. ant. II,* 3, 530. || 14. nostrorum *om.* M. || V, 5. spectantes] *Ven. a.* 1495: exspectantes *vel* expectantes || 8. num] *Mogunt.:* nunc || VI, 6. ad alia] ς: et alia || 7. illum] *Voss. pr.* ς: illud (illut P. m. pr.) *codd. opt.* illum et W. || 15. aequi] *Rhenanus:* qui, *in mg. m. recenti add.* .e ,E qui VMPF al. quidem f *et vel sic vel* quippe ς quieti Wt. *Welzius comm. crit. p.* 19 *sq.* || 17. morem *Bakius ad Cic. de legg. II,* 10, 23 *p.* 511, *Cobetus mnemos. I,* 95. || VII, 1. concordia] mς *Muretus:* concor-

diam ‖ maioremque ardorem F (*ubi* ar *et* que *in ras.*) *Voss.*1 ς. ‖ ardorem] M *Leid.* 1 ς, *Muretus:* ardoremque ‖ 5. se sua stipendia E m. pr. ‖ 7. ordinis, aiunt, nunc esse operam rei publicae *Gisb. Cuperus.* ‖ 13. tum hic primum M. ‖ equis merere] f al. (*Harl.* 1, *Voss.* 1 *ex sil. Drakb.*) *cf. Zumptium üb. d. röm. Ritter p.* 14 *sq. Marquardtium hist. eq. R. p.* 13 *sq. n.* 68: equis mereri e equos merere E *Leid.* 1. p ς aequos merere P equos simerere M equos sumere (*cf. ann. Drakenb. et Beckerum ant. R. II*, 1, 268) m equus merere F, *Leid.* 1 *v. l.* equis suis merere (mereri *Naz.* ς) *periocha* equo merere W (*non* E) equo suo merere *Beckerus l. l.* ‖ VIII, 13. huic] multi huic ς ceteri (*vel* plerique) huic *Kiehlius mnemos. I*, 95. ‖ X, 1. Ambusto II (*immo* iterum) *Pighius ann. I*, 211, *cf. lib. IIII. c.* 61 *V*, 24. ‖ 6. gravia. indigniorque] *sic recte distinguendo l. expedivit* Ww: gravia, indigniora *Harl.* 1, *Voss.* 1, *Rhenanus* gravia, graviora indignioraque *coni. Alschefskius*, *qui ed.* gravia indignioraque *cum libris*, *quod defenderat in progr. üb. d. krit. Behandlung etc. p.* 27. ‖ 11. est] *Drakenborchius:* esset M *om. rell.* ‖ Treboniae] *Pighius ann. I*, 212: tribuniciae (tribunitiae P m. pr.) ‖ XI, 2. quondam ... tamen (tribunos militum) expugnasse] *M. Hauptius*: quidam ... tamen tribunos militum (mil P) expugnassent MP quidam ... tamen (tribunos militum) expugnasse Ww *cf.* Wt *I*, *XV*. quamquam ..., tamen tribunatum pl. expugnasse eos *coni. Alschefskius.* ‖ 9. frequentia] M: frequentiaque ‖ XIII, 1. fuit ais ut M. ‖ 6. octo] septem *ex D. Hal. exc. XII*, 9 *Kreyssigius ep. ad Goellerum p.* 416. ‖ Latonamque, Dianam et Herculem *Kreyssigius l. l. p.* 417. ‖ 10. e *add. Doujatius*, *Ant. Perizonius.* ‖ 12. *aut* palantibus *aut* palatis W ep. 10. ‖ ablati *Wexius Iahnii ann. LXX*, 459: oblati ‖ XIIII, 2. exciebant *coni. Drakenborchius.* ‖ 7. possit] M: posset ‖ XV, 11. sic igitur] *ed. Mogunt.*: his igitur *libri tantum non omnes* Ius igitur ς. ‖ antequam ... deserturos non esse] E *Harl.* 1 ς: antequam ... deserturos esse MP al. numquam antequam ... deserturos esse *coni.* Wt. ‖ XVI, 8. capti M. ‖ 9 sqq. *oraculi sortem versibus Saturniis vario modo includere conati sunt Walchius emend. Liv. p.* 256 *sqq.*, *G. Hermannus elem. doctr. metr. p.* 617 *epit. d. m. p.* 222 *ed. alt. et tert.*, *Westphalius die Form der ältesten r. Poesie* §. 9 *p.* 60, *immerito obloquente Corssenio origg. poes. R. p.* 13. ‖ XVII, 1. captivo vati honos coeptus] captiuus uates coeptus *v. l. archetypi.* ‖ XVIII, 1. praerogativae *Sigonius cf. Mommsenium die Tribus p.* 71, *Marquardtium antiqq. Rom. II*, 3 *adn.* 11. ‖ 2. iure vocatis tribubus] *Livii error videtur esse;* iure vocatis *vel* iure vocatis tribunis *Goettlingius Gesch. d. röm. Staatsverf. p.* 257. 326 is revocatis *Mommsenius l. l. VI* revocatis tribubus *Huschkius in Richteri ann. crit. iur. IX*, 598 *aut* revocatis iis *aut* evocatis tribubus W ep. 11. ‖ 4. si] EF *Voss.* 1 ς: sit M si et P sic *Leid. pr.* et sit *Harl. pr.* sed si Ww. ‖ 5. meis quoque pro *coni. I. F. Gronovius.* ‖ XX, 6. praerepturas] ς (e): praerupturas ‖ praedator quisque VM praedator quisquis *ed. Campan.* ‖ XXI, 15. populo (m. pr. *in* populi *corr.*) F. liceret M populo Romano liceret *I. F. Gronovius cf. Val. Max. I*, 5, 2, *Plut. Cam.* 5 *coll. Dobraeo advers. II*, 379, *Lehrsio pop. Aufsätze p.* 46 *sq.* ‖ XXIIII, 8. habitandis Veiis] *scripsi:* habitandos Veios *libri* ad habitandos Veios *Heerwagenius.* ‖ communis PEF *cum paucis dett.:* communes ‖ XXV, 4. inquit *addidi*: ait *add.* W. ‖ 5. qua quando se quisque *Heusingerus.* ‖ 7. quod (eius) ante *Kiehlius mnemos. I*, 95. ‖ XXVI, 6. indicem] indidem *Kernius Correspondenzbl. f. d. Gel.- u. Realschulen Würtembergs* 1855, *IV. n.* 3. *in praecedentibus idem* 'ceterum l. (*num* C.?) captivum' *scripsisse dicitur in Iahnii ann. LXXIIII*, 304. ‖ 7. trifariam] triarii *coni. Heusingerus.* ‖ XXVII, 2. dum *uncis inclusi*: tum F ς (*Oxon. L.* 2 *et N*) *I. F. Gronovius*, dum *rell.*, *quo servato* Ww *coll. Plut. Cam.* 10

ante longius *excidisse quaedam statuit* ‖ intra stationes *I. F. Gronovius.* ‖ 9. pos tergum MP, *cui tamen lectioni sequente* t *formae* pos (*cf. Ritschelium mus. phil. VII,* 571 *sqq.*) *memoriam subesse non credo* ‖ XXVIII, 1. taciti] *I. F. Gronovius*: tacite ‖ 9. ea] *ed. Ald.*: et ‖ XXVIIII, 2. creati nuntiat conss̄. M. ‖ XXXI, 5. nimiis exortam M. ‖ XXXII, 8. tribulibus et clientibus quae] *Harl.* 1 ς: tribulibus clientibusque P tribulibus eo clientibus quae M tribulibus clientibus, quae *coni. Niebuhrius hist. R. II,* 356. ‖ XXXIII, 3. et invexisse] ut invexisse VM at invexisse v *Rhenanus.* ‖ XXXIIII, 3. Sigovesum MP *at* §. 4 Segoveso, *ubi* Sigoveso m. ‖ 5. is quod eius] isque eis ς is quod eis *edd. vett. pleraeque. enarravit locum Dederichius quaest. phil. Embricae* 1852. 4 *p.* 9 *sqq.* ‖ 5. Senones] Santones *Sigonius cf. O. Muellerum Etrusc. I,* 148 *adn.* 65. ‖ 8. saltusque Iuliae] saltus Liguriae *coni. Heerwagenius.* ‖ Iuliae] VM, *quod defendere conatur Rauchensteinius der Zug Hannibals üb. d. Alpen Arov.* 1849 *p.* 16 iuliae alte P iuliae *sq. rasura trium fere literarum* E; *vv. dd. coniecturas affert Drakenborchius cf. etiam Dederichium l. l. p.* 21 *sqq.* Graios *Alschefskius in ed. mai.* Vesuli alti *idem in ed. min.* Ianuae *vel* Ianuae altae *vel* iugi alti *Ameisius Iahnii ann. LVII,* 66; *locus nondum sanatus.* ‖ XXXV, 1. Cenomanorum] *Glareanus*: Germanorum ‖ Libui] *sic etiam XXI,* 38, *XXXIII,* 37 *ubi* libyos *Bamb.*: Libici, *totum h. l. praeterea coniecturis pertemptans*, *Cluverius Ital. ant. I,* 22 *p.* 226, *cf. Schweighaeuserum ad Polyb. II,* 17, 4, *O. Muellerum Etrusc. I,* 149 *adn.* 70, 155 *adn.* 85. ‖ XXXVI, 4. possint E. ‖ XXXVIII, 5. *vel* Romanis *vel* in altera acie *delendum videtur Dobraeo advers. II,* 379. ‖ omnium] *I. F. Gronovius*: hominum ‖ XXXVIIII, 4. quam Romam] *om. Voss.* 1 ς, *del. Sigonius, I. F. Gronovius* ,cum *Welzius comm. crit. p.* 20 *sq.* ‖ crederent] credere et *Heerwagenius nunt. d. Monac. XVIIII,* 62. *de toto h. l. cf. Buettnerum observ. Liv. p.* 32 *sqq.*, *Wexium Iahnii ann. LXX,* 461, W ep. 6 *sqq.* ‖ 6. (primo adventu, quo (*sic*) accesserant ad urbem) *Walchius emend. Liv. p.* 32 *sq.* ‖ adventu] m F *Harl.* 1 ς: aduentus (aduentu * E.) ‖ quia] *Drakenborchius*: qui (*de h. l. cf. Buettnerum l. l. p.* 35 *sqq.*) ‖ 10. conlato] collato *Voss.* 1 ς conlata MPE collata *Leid.* 1 conlatis *vel* collatis F al. *f.* eo collato Ww. ‖ XXXX, 1. reliqua essent fortuna] *scripsi* reliquessent fortuna M reliqua esset fortuna PF *et rell. fere omnes* reliqua esset fortunam E. ‖ 9. Albinius] *sic etiam cod. Naz. Flor. I,* 7, 13; Atinius *Bamb. cf. Halmium emend. Val. p.* 18. ‖ 10. religiosum ratus sacerdotes publicas *v. Vaassen animadv. ad fast. R. sacros p.* 232. ‖ XXXXI, 3. pro populo Romano Quiritium tradant *Cobetus mnemos. I,* 95 *sq.* ‖ 4. arcemque solam] *libri plerique*: arcemque totam solam M arcem totamque solam P. ‖ 5. ne quis] ne quae uis V neque uis M ne quae uis *del. deinde* impetus *Drakenborchii coni. ab ipso repudiata; ego quoque v. l. potius ex* ne-uis quae *archetypi ortam putem* ‖ 9. promissa] prolixsa *videtur fuisse in* M m. pr. prolixa ς. ‖ XXXXII, 1. omnis *Harl.* 1 (?) *I. F. Gronovius.* ‖ delendi urbem] Eς: delendae urbem V *Leid.* 1 ς delende urbem MPF delendae urbis *Harl.* 1 ς *I. F. Gronovius* deinde (*in mg.* delende) urbem *Voss.* 1. ‖ 3. concidere *Rhenanus* consipere *Lipsius elector. I,* 7. ‖ XXXXIII, 3. pro tantis] *Harl.* 1: pro tantis prolatis (prolati** s *ex* prolatinis *ortum* M) *vel* pro tantis pristinis *rell.* ‖ exprobranda ea apud] *Alschefskius*: exprobrande apud M exprobrandae apud P. ‖ XXXXVI, 2. cinctu ς (*cod. Parrhasii*), *Pier. Valerianus ad Verg. Aen. VII,* 612, *Rhenanus*: cinctus *rell. omnes f.* cinctu cinctus Ww. ‖ 10. uti] *Alschefskius*: ute M ut est PE ut ex Fe. ‖ centuriatis *v. l. in Harl.* 1, *Kreyssigius ep. ad Goellerum p.* 445, *Huschkius ad auct. inc. de mag. p.* 30, *Serv. Tull. p.* 713 *at v. Weissenbornium de notionibus, quas Liv. voc. populi*

subiecerit p. 22 *sq., Rubinonem Untersuchungen etc. I,* 1, 373 *sq., Haeckermannum de legisl. xvirali p.* 119; *de toto h. l. cf. Walchium emend. Liv. p.* 60 *sqq.* ‖ XXXXVII, 9. Q.] *sic ex c. XXXVI.* §. 12 *Sigonius*: publius ‖ *itidem* XXXXVIII, 8: p̄. ‖ XXXXVIIII, 8. agentibus] gertibus M gerentibus *M. m.* 3. ‖ L, 8. tribunis ad plebem adsiduis M. ‖ LI, 1. mille. sīc̄s. M millae. sīc̄. P milliens senatus consulto *coni.* Ww me simili sc. *coll. V,* 46, 10 *idem olim lect. Liv. II,* 11. *f.* miliens senati consulto ‖ 3. habitaverint *deleri iussit du Rieu mnemos. I,* 96 *et thes. pone diss. de gente Fabia XLII. p.* 457. ‖ LII, 3. est ei] *Reizius l. l. p.* 103: est *libri* ei est *coni. Drakenborchius.* ‖ 13. templis. quid tandem? de] *sic interpungi iussit Seyffertus schol. Lat. p.* 65. ‖ LIIII, 4. mari] *Reizius l. l., Bauerus*: mare ‖ 6. cum, iam ut *distinxi auctore Walchio emend. Liv. p.* 87.

Lib. VI *in periocha:* Marco nomen] *Sigonius:* manli cognomen *libri* marco cognomen *ed. princ.* ‖ est et altera *libri dett.* ‖ I, 2. quod et rare P. ‖ 6. legatus *deleri iussit Cobetus mnemos. I,* 96. ‖ 8. (iterum) is W. ‖ 11. insignemque rei nullius ... agendae] V, *ut vid.,* MF al. insignemque rei nulli ... agendae PE *Rhenani alter* f al. insignemque re nulla ... agenda *Tan. Faber* indicemque rei nullius ... agendae *coni.* Wt *I,* XVII *cf. Iahnii ann. XXXVIIII,* 264 insignemque religione rei ullius agendae *Freudenbergius obs. Liv. p.* 13. ‖ 12. iussum putant: inde, *voc.* putant *extr. cap. del., v. Vaassen animadvers. ad fast. p.* 172. ‖ II, 8. Marcium] *coll. Plut. Cam.* 33 *Diod. XIV,* 117 *Sigonius, etsi ipse parum sibi constans, Bormannus altlatin. Chorographie p.* 128: mestium M mecium P metium EF. ‖ 13. septuagesimo] *v. Niebuhrium hist. Rom. II,* 290 *n.* 585. ‖ IIII, 6. cum *om.* P *sup. lin. add.* E. ‖ V, 3. a] F *cum rell. ut vid. omnibus: om.* MPE. ‖ VI, 4. suam misisse] VP: summisisse *vel* submisisse. ‖ 8. ingens inditum onus a pop. R. sibi fuisset, si se *vel* ingens, inde ait a pop. R. sibi, si se *Ballenstedtius Livii difficiliora aliquot loca Hannov.* 1783 *p.* 9. ‖ honoratorum] *Aldus:* honoratum *meliores* honorato *vel* ornatorum (*Lov.* 2) *etc.* ς. ‖ 14. belli alia] belliatia M al. alia belli *coni. Reizius l. l. p.* 103. ‖ VII, 2. restitantes *I. F. Gronovius.* ‖ 3. ordines inde interequitans *coni.* W *v. Iahnii ann. l. l. p.* 272. ‖ hostis quid est aliud *Ant. Perizonius* hostis enim quid aliud *coni.* Wt *I,* XVII. ‖ 4. Volscis, ex Aequis *Heusingerus.* ‖ 5. enim *om.* M. ‖ VIII, 6. cornum M. ‖ VIIII, 5. Servilius] *Heusingerus:* Q. Servilius *Glareanus, I. F. Gronovius* quinctius *libri cf. F. Lachmannum de font. Liv. I,* 97. ‖ 9. non tam a] *Heerwagenius nunt. d. Monac. XVIIII,* 36: montana M non tanta *rell.* non tam *coni. sed ipse repudiavit Alschefskius.* ‖ X, 1. eo] *I. F. Gronovius*: in eo *libri* ideo *coni. Drakenborchius in cur. post., Doeringius.* ‖ XI, 5. in spem] P: spem *rell.* spe *Dobraeus l. l. II,* 379. ‖ 7. primus] ς *Tan. Faber:* primum ‖ 8. fidem] *Sigonius:* idem ‖ XII, 1. indictum] induci indictum M indictum ˙induci˙ E inductum ς. ‖ 6. convenit] E, *I. F. Gronovius*, *v. d. ad mg. ed. Curionis (v. adn. Drakb.):* conueniant M conueniat *rell.* ‖ 9. miserunt M. ‖ 10. T. *om.* Mς. ‖ XIII, 3. credebat] credebat alibi cernebat VM cernebat *rell.* ‖ 4. instare] Bas. a: stare. ‖ XIIII, 2. intuenti] *I. F. Gronovius:* intuenda ‖ 11. cum *om* ς *(Lov. 5) prob. Drakenborchio,* an *et* iecit *abesse malit Dobraeus l. l. p.* 380, iecit *del. I. F. Gronovius*, *at cf. Fittbogenium obs. Liv. p.* 47 *et adn. Alschefskii.* ‖ XV, 10. aliquam] at aequam *Huschkius üb. d. Recht des nexum p.* 126 *adn.* 170; *an* alienam? ‖ XVII, 2. suos] *suspectum Dukero,* velut sues *coni. Ruhnkenius v. mnemos. III,* 58. ‖ 5. Capitolino *expungit Kiehlius mnemos. I,* 96. ‖ 6. id *del. Doujatius, Kreyssigius (v. ed. lib. XXXIII p.* 118). ‖ XVIII, 3. iam] *I. F. Gronovius*, *nisi et* iam *et* aderat et *tollendum sit*, *Heerwagenius nunt. d. Monac. XVIIII,* 22: iam in M et in ς *(Klockianus)* in *rell.* ‖ 6. etsi si singuli *Heusingerus*, *nisi sententia* quot

enim — hostem eritis *ante vocc.* si singuli *etc. transponenda sit*, *quod etiam Dobraeus proposuit l. l. p.* 380; *Crevierius ante illam sententiam excidisse quaedam censet.* ‖ si singuli singulos adgressuri essetis *om. Harl.* 1 *Leid* 1. ‖ enim] autem *Heerwagenius l. l. p.* 35. olim Wt *I, XVII.* ‖ 12. tamen *om.* M. ‖ etiam] iam *I. F. Gronovius.* ‖ XVIIII, 1. libertati] ς Bas. a: libertatis ‖ et ei] *Madvigius in ed. Cic. de fin. p.* 804: et *libri, del. A. Perizonius.* ‖ 5. Menenius] *cf. Niebuhrium hist. Rom. II,* 682. ‖ XX, 11. Flumentanam *cf. Beckeri ant. R. I,* 156 *sq.* ‖ XXII, 1. tribunis *om.* ς, *induxit Muretus.* ‖ XXIII, 6. instruendis] *I. F. Gronovius:* instruentem *libri meliores omnes* instruendis quaerentem *Alschefskius.* ‖ 7. esset quid M esse: ecquid *Alschefskius.* ‖ XXIIII, 7. quod *tollendum videtur Dukero.* ‖ 10. in fluctuantem aciem,] *sic distingui iubet Heusingerus:* in fluctuantem acie M m. pr. inter fluctuantem aciem *I. F. Gronovius* in fluctuante acie *Heerwagenius l. l. p.* 28. ‖ XXV, 10. anquirens *Gebhardus.* ‖ XXVII, 3. summam etiam invidiae eius] *cf. Walchium em. Liv. p.* 226 *Buettnerum obs. Liv. p.* 17: summam, etiam invidiam *aliis varia conantibus Reizius l. l. p.* 103. ‖ 5. tertio M. ‖ 10. minus praesens *praecedens* cum *del.*, esset *in* esse *mutans*, *I. F. Gronovius* minor in praesens *Strothius.* ‖ Gabino] *Iac. Gronovius:* Sabino ‖ XXVIII, 2. acto] ς: facto ‖ 3. atque] adque *I. F. Gronovius.* ‖ 4. Romani] *om.* P, *add.* p. Romam *Freinshemius.* ‖ XXVIIII, 8. Iovis Imperatoris] *cf. O. Iahnii archäol. Aufsätze Gryph.* 1845 *p.* 31 *sqq.* ‖ 9. Iuppiter *etc.*] *Saturniis versibus post Niebuhrii hist. R. II,* 664 *conatum haec descripsit Ritschelius de inscr. col. rostr. p.* 24. *cf. quae disputavi de Cinciis p.* 44. ‖ XXX, 7. fuit] Bas. b: fuisset (*sic etiam, non* fuisse E fuit. Seti *Harl.* 1) ‖ 9. anno Setiam] E, *Sigonius:* annos (s *del. in* P) etiam ‖ XXXIII, 11. maiore] Bas. a: maior, *quod servandum esse coni. Alschefskius*, excipitur *in* excipit *mutato* ‖ XXXV, 2. accingendam ad ea *I. F. Gronovius.* ‖ 4. pernumeratum] '*im Gesez war gewiss hinzugefügt:* aut perscriptum' *Niebuhrius kl. Schr. II,* 248. ‖ portionibus] pensionibus *Cuiacius.* ‖ 5. fierent, sed consulum, et ut utique ς *Sigonius* fierent, sed consulum, consulumque utique *Goettlingius de l. Varronis de r. r. I,* 2 *p.* 3 *hist. reip. R. p.* 352. ‖ XXXVI, 3. *in vocc.* seruius sulpicius seruius (*sic*) *expl.* E. ‖ 12. ni potius quam sortem creditum solvat] *cf. Bachofen d. nexum etc. p.* 83 *sq.:* potius quam sorte creditum soluat ς *I. F. Gronovius*, *alios emendandi conatus l. Drakenborchius*, potius, quam sorte, ni creditum solvat *Ballenstedtius Livii diff. aliquot loca p.* 15. potius quam forte creditum solvat *ed. Oxon.* 1814 *casu, prob. Dobraeo l. l. p.* 380 potius quam (sortem) creditum solvat *coni.* Ww. ‖ XXXVII, 2. plebis fecisset] *Alschefskius:* plebes fecisset ς plebi fecisset *libri meliores*, *nisi quod* plebi fecissēt M, *unde* plebei fecissent W. ‖ 6. duobus nunc] *marg. ed. Ascens.:* duobusne ‖ 8. administrari post] Bas. b: administrare potest post ‖ XXXVIII, 1. eosdem duos *virgula deleta Heusingerus.* ‖ 3. *post* ventum *haec fere:* et quum tribuni militum denunciassent senatui, iam eo periculi ventum *excidisse censet Heusingerus.* ‖ 13. quod usque] *cf. Lachmannum de font. Liv. I,* 95 *n.* 1 *et* Ww *adn. coll. Iahnii ann. XXXVIIII.* 21, 8: quod, quoad usque *Alschefskius ed. min.* ‖ XXXVIIII, 11. ferri] ς (?), *Modius:* ferre ‖ XXXX, 11. Sextilium Pm. pr. Sextium illum *coni.* Wt *I, XVIII.* ‖ 15. Quirites, civili simillima *Heusingerus.* ‖ 16. aliter qui rogat qui P. ‖ XXXXII, 8. fuga] *I. F. Gronovius*: fugace M fuga se *rell.* ‖ 10. ne is] Bas. a: in his ‖ 12. umquam *del. Bisschop mnemos. I,* 400. ‖ causa libenter facturos *huc ex* §. *sq. illata esse pervidit Madvigius Bemerkungen üb. versch. Puncte des Systems der lat. Sprachlehre p.* 64. ‖ 13. libenter facturos *coni. Alschefskius*, *Madvigius l. l.*

Lib. VII. *in periocha:* et expletast] et expleta est ς expletat *Naz.* eaque expleta est *ed. princ.* ita expletam *Iahnius* ita expleta est Ww. ‖ lege lata] lege ab ipso lata *ed. princ.* lege sua *Iahnius.* ‖ I, 1. [Trecentesimus octogesimus nonus ab urbe condita] annus (hic) erit *Niebuhrius hist. Rom. II,* 207. ‖ 7. a *om.* Mς. ‖ 8. quam matura tam] P: quamui matura tam M quamuis matura tamen m quam nemo sic matura tam F al. quam non immatura *coni.* W *Iahnii ann. XXXVIIII,* 273. Wt *II, III* quamvis matura Ww ‖ 9. (in) exsilio *Dukerus* inde exsilio Wt. ‖ II, 7. similem iocum, compositum *v. Heusde stud. crit. in C. Lucilium p.* 270. ‖ 9. revocatur] M: reuocatus ‖ obtudisse et] *scripsi:* obtudisset ‖ *vel* obtudisset, et venia petita .... tibicinem statuisset *vel* obtudisset, venia petita .... ante tibicinem statuisse, et *Dukerus.* ‖ 11. quae exodia] Fς: unde exodia que exordia M quae unde exordia P unde exorta quae exodia *Alschefskius: at dittographiae in archetypo apparent vestigia.* ‖ conseruataque P. ‖ III, 3. Cn. Genucius *e fast. Cap. et Diod. XVI,* 2 *Sigonius.* ‖ 5. pangat. adfixa *coni.* Wt *II, III* pangat, fixa Ww. ‖ 8. consul eam legem (*vel* ea lege) templo *I. F. Gronovius.* ‖ ea] *vel* ex ea *coni.* Ww: ex ‖ ex lege [primum fixit clavum, is qui] templum *Strothius.* ‖ IIII, 5. noxiam P. ‖ VI, 2. expleri Fς. ‖ 4. ad deos] fς: deos ‖ VIII, 6. Signinis] *Crevierius, Reizius l. l. p.* 103 *cf. Niebuhrium h. R. III, adn.* 155: signis ‖ VIIII, 1. C. Sulpicius] *Sigonius:* lucius sulpicius ‖ 5. ut] ubi M *fort.* uti ‖ 7. cum rumpentibus] Bas. a: erumpentibus ‖ X, 10. interior] integrior *Ienickius ap.* Wt *II, III.* ‖ XII, 8. cum fulta] pF al.: confulta P *Leid.* 1. cum cumfulta M cum confulta *Alschefskius.* ‖ 11. locus alienus ς. ‖ XIII, 3. si licet PF al. ‖ 11. ut armaperet arma iuberet M ut caperent arma iuberet *Alschefskius ed. mai.* ‖ XIIII, 1. cernebat] ς (*Oxon. C*) *I. F. Gronovius:* cernebat censebat MF al. censebant P censebat p. ‖ in se recepit *coni.* W. ‖ 8. admiscet] F *rell.*: admiscit P missis M '*Num* admiscuit*?' Alschefskius.* ‖ acciperent] *libri praeter* MP *fere omnes* accepcrent P accaeperent M acceperint ς *(fr. Hav.) Alschefskius.* ‖ XV, 1. dextro *coni. Drakenborchius.* ‖ 6. dextro] sinistro *Glareanus.* ‖ 12. M. Furius] Q. Servilius *F. Lachmannus de font. Liv. I,* 97 *sq.* ‖ XVI, 1. scivit (accepit)] *coni.* Wt: sciuit accepit M sciuit accepitque PF al. sciuit acceptique *Leid.* 1 ς *(Lov. 2)* sciuit acceptaque *Harl.* 1. ‖ 5. fecit M. ‖ XVII, 4. miracula] terricula *Ruhnkenius v. mnemos. III,* 58. ‖ 12. ut *om.* M. ‖ XVIII, 1. undecimum] *Glareanus:* XII *Voss.* 1 ς nonum m F al. nouum P nouium M. ‖ XXI, 5. una animos *Ienickius ap.* Wt. ‖ XXII, 1. *cf. Fittbogenium obsvr. Liv. p.* 40 *sqq.* ‖ 3. C. nomen] *Sigonius:* cognomen ‖ 9. reciperaturi ius] Wt: reciperantur ius M reciperando ius P *et sic vel* recuperando ius *rell. fere omnes.* ‖ (reciperantur ius (*sic* M) consularibus comitiis amissum) *Huebnerus quaest. onomatol. Lat. thesis VIII p.* 46. ‖ censurae *Muretus, I. F. Gronovius.* ‖ 10. Gnaeo] Cnaeo *Sigonius:* naeuio *s.* neuio ‖ XXIII, 7. steterunt] MFς: steterant Pm al. ‖ XXIIII, 5. propepulistis Mm. pr. ‖ 7. in *del. Dukerus.* ‖ 8. occurrere M. ‖ 11. ipse] inde P. ‖ XX, 4. decertarint F (*Harl.* 1 ?) ς. ‖ 7. coetus] *om.* ς. (*Oxon. L.* 1 *fr. Hav. m. pr.*) partes ς (*ms. Klock.*) foedus *I. F. Gronovius.* ‖ XXVI, 3. minus insigne *etc.*] *cf.* W *lect. Liv. I,* 1 *sq. Kreyssigii comm. de Sall. hist. l. III. fr. p.* 53 *n.* 67. ‖ 4. si divus *etc. rhythmis inclusa videntur Niebuhrio hist. R. III,* 92 *n.* 147. ‖ 8. perceperat ς *edd. vett. I. F. Gronovius.* ‖ 9. ac mare inferum] ac mare superum ς *(Gaertn. et fr. Hav.), Glareanus, Sigonius* ab mari infero *coni. Drakenborchius* aut mare inferum *coni.* Wt, *ipse* superum *praeferens.* ‖ 15. cuius populi ea *om. Leid.* 1 ‖ (cuius gentis)] *Scheibius philol. III,* 558: cuius gentis Pς (*Klock.*) cuiusque gentis *rell.* cuiusve gentis *Ant. Perizonius* ‖ (tyrannos) *Scheibius l. l. p.* 558 *sq.* ty-

rannorum *coni.* Wt. || XXVII, 3. Torquato] ς (*Lov.* 2) *Glareanus, Sigonius:* torquato II. || XXVIII, 4. 4. tamen] autem Pς (*Klock.*). || XXVIIII, 1. (spatio)] *I. F. Gronovius, Scheibius l. l. p.* 559: spatio || XXX, 4. suscipiamur P. || 11. qui eam] qui misericordiam *vel* qui suam(Ww)*coni.*W. || (omnes)] *Scheibius l. l.:* omnes || 18. escendit *Harl.* 1, *Thuan.*, *I. F. Gronovius.* || quidquid ipsi fuerimus] Fς: quidquid id fuerimus P quidquid id ipsi fuerimus *Voss* 1, *Leid.* 1 ς *om.* M. || ipsi fuerimus — arabitur *om. Harl.* 1. || 22. animi *Florebellus, I. F. Gronovius.* || XXXII, 11. audiendus] audendi *Freinshemius.* || 12. factionibus (modo) *Glareanus.* || XXXIII, 15. capi, non occidi *Niebuhrius hist. Rom. III*, 138. || XXXIIII, 3. est *om.* M. || demitterent (*Voss.* 1?) ς *I. F. Gronovius* demitteretur *Rupertius.* || 14. et dum] Mς (*Lov.* 4): ut dum PF al. || 15. haec] hinc *Dobraeus l. l. p.* 380. || XXXV, 6. arguerit (*sic;* arguerint MF al.) — circumdederit Pς (*Klock.*) || XXXVI, 2. uigilium P. || 6. opperiemur] Mς (*Lov.* 4 *Neap.*): opperiamur (operiamur P) || 7. in *om. Lov.* 4, *virgula ante* castra *posita del. I. F. Gronovius.* || universos] Mς (*Lov.* 4): uniuersosque || 13. quod (*i. e.* quot) M: quos *rell.* || XXXVII, 2. (singulis) bubus privis binisque tunicis] Ww: singulis bubus binisque tunicis MP priuisque in *marg.* P singulis bubus (*vel* bobus) priuisque binisque tunicis F al. singulis bobus binisque privis tunicis *Gelenius* singuli bubus binis privisque tunicis *Huschkius üb. d. Census u. d. Steuerverf. d. frühern r. Kaiserzeit p.* 100, Wt *cf. Iahnii ann. XXXVIII*, 272 singulis bubus privisque tunicis *Alschefskius ed. mai.* || donatis M donati sunt ς (*Lov.* 4). || 6. castrorum cum valido *ed. Mediol. a.* 1505 castrorumque valido *Klockius* et (*vel* ac) castrorum valido *coni.* Ww. || 8. quam] ς: quamquam MPF al. postquam, quam *Alschefskius.* || 11. interim quieto Romano] ς (*Lov.* 4): interim quia romano M interim quia et romano P al. interimque et romano Fς interim et romano ς *an* interim (quia) Romano? || 13. duabus legionibus] duabus cohortibus *vel* duobus millibus *Iac. Gronovius.* || XXXVIII, 4. Suessulanorumque *Sigonius.* || XXXVIIII, 6. eiectos] exsectos *Puteanus.* || 14. gravi ς. || (oppressum)] *Scheibius philol. III*, 559: oppressum || honorem, si sequeretur, aut, ubi restitaret, mortem denuntiantes *I. F. Gronovius* honorem, ubi haud restitaret, aut mortem, ni sequeretur, denuntiantes *coni.* Ww. || restitaret] haesitaret *Heerwagenius* || (ni sequeretur)] *Doujatius:* ni sequeretur || XXXX, 1. ventum, et arma *I. F. Gronovius et sic vel* ventum est, et arma *Dukerus.* || 4. minore] F (*ex Keilii silentio*) *Iac. Perizonius:* minor || 9. (ut) *Heusingerus.* || mitior sim quam ς (*Lov.* 4). || XXXXI, 1. orare *I. F. Gronovius.* || 6. et ne] et ς (*Lov.* 2, *Oxon.* B) atque *Alschefskius* ne *Glareanus.* || esset, [princeps eorum fuisset,] qui *coni.* Ww. || ab Lautulis fugisset] *I. F. Gronovius, A. Rubenius*: qui ab Lautulis fugissent

Lib. VIII. *in periocha:* deducta est] *Iahnius:* deductae sunt || I, 2. est *om.* Mς (*Lov.* 4) || evenit (*Harl.* 1?) fς. || 4. tempestas eos numen neutro (*i. e.* tempestas eos neutro) M. || 9. se *om.* M. || II, 5. (bellum) *Dukerus.* || 13. quo] ς *I. F. Gronovius:* quod || III, 5. [Fabius] *addidi;* is *add.* ς (*cod. Sig.*) || creati consules T. Manlius Torquatus III, P. Decius Mus (Decius Capatius *vel* Capucius ς) ς *I. F. Gronovius.* || 9. per quos] F al.: quos MP quos per *coni. Alschefskius.* || IIII, 3. societas, si *coni.* Wt. || societas aequati iuris *I. F. Gronovius.* || 4. (ab) *Kiehlius mnemos. I*, 96. || datur? Vbi — pars esto. *Mehlerus ibid.* || 5. Latii] Mς (*Lov.* 4): latio || 6. umquam *del. Bisschop mnemos. I*, 400. || 10. unde, unde] M: unde || V, 3. tunc latium M. || 5. romam M *Leid.* 1 Romanum W. || 5. hominumque] PFm al.: hominum M al. || 14. (umquam) *Bisschop l. l.* || VII, 4. sociis Mς

(*Lov.* 3). ‖ 16. romanā p̄soluisti M, romana res publica solvisti *coni. Alschefskius.* ‖ meorumque] *Voss.* 1 ς: meorum MPF al. meorumue *Harl.* 1. ‖ 19. nec] ne *I. F. Gronovius.* ‖ VIII, 3 sqq. *de toto h. l. cf. Marquardtii ant. r. III*, 2, 271 *sqq. quosque laudat p.* 271 *n.* 1490. ‖ 4. (ordo — habebat) W *cf. Iahnii ann. XXXVIIII*, 269 *sq.* ‖ 6. frons in acie] F *Voss.* 1 ς: foris in aciem ‖ 7. (earum — homines erant) *Mommsen d. röm. Tribus p.* 128 *sqq.* ‖ primam] *Lipsius:* primum ‖ 8. (tribus — homines erant)] *Strothius, Marquardtius l. l. p.* 273: tribus — homines erant ‖ vexillum] (vexillum) *Lipsius* vexilla III, *Huschkius d. Verf. des K. Serv. T. p.* 463 *n.* 66 *Alschefskius; et ita certe numeravit interpolator cf. Mommsenium l. l. p.* 128 *sq., cui adde observationem meam mus. phil. XII*, 139. ‖ 14. fere legiones quinis] legiones fere quinis *Sigonius.* ‖ 17. duxerant] ς: duxerunt ‖ VIIII, 2. dictum est] dictum M. ‖ 3. gerebantur] Mς (*Lov.*4): gerebatur ‖ gerebant res ς (*Oxon. duo*) res gerebantur ς (*Lov.* 5). ‖ 8. pro republica populi Romani Quiritium *I. F. Gronovius* pro pop. R. Quiritibus *Niebuhrius hist. R. III*, 157 pro populo Romano Quiritium ς (*Gaertn.*) *Kiehlius mnemos. I*, 96. ‖ 10. visus] M, *I. F. Gronovius:* uisu ‖ 14. addebantque] *Alschefskius:* adderantque M *cf. v. l. VIII*, 36, 10 addiderantque *rell.* ‖ X, 10. funusque et par M m. pr. P m. pr. al. ‖ 12. fodi M. ‖ hostiam ς. ‖ 13. hostium (*l.* hostiam) sive quae alia *Huschkius d. osk. u. sabell. Sprachdenkmäler p.* 145. ‖ XI, 3. Lavinio] *cf. Rubino Ztschr. f. d. Awsch.* 1844, 111, 881: Lanuvio *A. W. Zumptius de Lavinio et Laurentibus Lavinatibus p.* 11 *sq.* ‖ 7. hastatos Pf al. ‖ XII, 1. dissolutis M. ‖ 4. Titus] ς: titius MPF al. Tiberius *Diod. XVI*, 91 *Voss.* 1 (?) ‖ 5. Fenectanis] Teanitanis *Bormannus Iahnii ann. LXXIII*, 63 *sq.* fenecta * nis Pm. pr. ‖ 7. ab Lauinio Fς *Sigonius, Niebuhrius hist. R. III*, 161. ‖ 13. cuius tum] ς: tum cuius. ‖ 15. initium MP. ‖ 16. utrumque consulem plebeium ς *Sigonius cf. Beckerum ant. Rom. II*, 2 *n.* 461. ‖ XIII, 5. Lanuvinosque] Lauiniosque ς *Sigonius* (lanuuinosque M). ‖ 8. subiecere] M: subegere ‖ 14. deinde *om.* M ς (*Lov.* 4). ‖ 17. placeat M. ‖ XIIII, 5. saeuiū et muri deiecti senatus M saevitum est: muri deiecti, senatus *coni. Alschefskius.* ‖ 6. pondo] ς (*mg. Harl.* 2), *Herm. Barbarus cf. Lachmanni ad Lucr. comm. p.* 321: passum. ‖ 10. quia] qui *I. F. Gronovius* et quia *Dukerus* ac quia *Grauerus de re munic. Rom. part. adn.* 5 *p.* 19 *sq. cf. Rubino l. l. n.* 122 *p.* 976. ‖ 11. iuris conditionis M. ‖ XV, 2. inde] Mm. pr.: deinde ‖ 9. senatus cum (sena|cum M) — intendere Mς (*Lov.* 4) *ed. Camp.* ‖ XVII, 2. conparando] Mς (*Lov.* 4) *I. F. Gronovius:* conparato *vel* comparato ‖ 10. Romanis] M, *Salvinius in mg.:* romanis coniungit Mm. 3. romanis facit Fς (*Hav.*) romanis fecit *rell.* ‖ XVIII, 7. letalia] W uitalia M alia *rell. cf. Lucr. III*, 820 *Lchm.* ‖ 12. captas *vel simile participium ante* alienatasque *omissum videbatur* Wt. ‖ fecisse] factas esse *in mss. inveniri malit Alschefskius.* ‖ XVIIII, 4. Vitrubius Baccus *libri hic et per h. l. passim.* ‖ 10. patriam] ς (*Lov.*4): patriam fundanos. ‖ 14. Fundanum] Mς (*Lov.* 4): fundanum populum. ‖ XXI, 6. pars mitior *coni. Dukerus.* ‖ ad molliora responsum *aut* ad mollius responsa *I. F. Gronovius.* ‖ 10. itaque in M *Lov.* 4. ‖ XXII, 2. Sidicinorum] *Sigonius, Klockius, Cluverius Ital. ant. III*, 8 *p.* 1036: signinorum *sic ex coll. ap. Drakenb. primitus* M, *Voss.* 1 *Lov.* 4 ς s**orū *teste Alschefskio* M samnitiorum, *quod postea iterum erasum est ex coll. ap. Drakenb.* m segninorum PF al. Hernicorum *Alschefskius* Anagninorum *coni.* Wt. ‖ 4. petentibus] petens praesentibus *Cobetus mnemos. I*, 96 praesentibus '*exemplaria*' *Gelenii.* ‖ XXIII, 2. Romae conpertum *del. Sigonius om.* ς Romam. Compertum *Fulv. Vrsinus* Romam conpertum, *Alschefskius.* ‖ Cornelius F *Voss.* 1 *Leid.* 1: *om.* MP al. ‖ 15. oriens] *Rubenius ap. I.*

F. Gronovium: oriente *libri meliores* oriende ꞔ oriens de *Crevierius, Drakenborchius, Loewius de praepos.* de *usu ap. Liv. p.* 11. ‖ 17. tandem] ꞔ: tamen ‖ XXIIII, 3. transmisisse] M *Lov.* 4. ‖ 4. Consentiam] *om.* M *et f. ex* §. 14. 16 *additum est.* ‖ Consentiam — Terinam] Metapontumque, Consentiam Brutiorum, ex Lucanis coloniam Acirinam, *Cluverius Ital. ant. IIII,* 15 *p.* 1318 Consentiam ex Lucanis Sipontumque Bruttiorum Argentanum ac Terinam *vel* Consentiam ex Lucanis Sipontumque ac Terinam Bruttiorum *coni. Alschefskius* Metapontumque ex Lucanis, Bruttiorum Consentiam ac Terinam *Aem. Huebnerus thes. XI. diss. inaug. supra l. p.* 46 Potentiam ex Lucanis, Sipontumque Apulorum Consentiamque Bruttiorum ac Terinam Ww. ‖ (ex Lucanis) *scripsi:* ex Lucanis ‖ (Bruttiorum) *scripsi:* Bruttiorum ‖ ac Terinam] *Alschefskius:* acrentinam M acerinam PF al. Terinam *Sigonius.* ‖ 10. iter incidentem *Ruhnkenius mnemos. III,* 58: indicantem iter (incidemter M indicante iter m). ‖ 12. Sotimus] postimus M. ‖ 16. hostes] hospites *coni.* Ww. ‖ XXV, 5. (patiebantur)] *I. F. Gronovius, Klockius, Scheibius philol. III,* 558: patiebantur. ‖ XXVI, 4. via Nolam ferente] F *Voss.* 1 ꞔ: uiam Nolam ferentem ‖ XXVIII, 9. rem mittuntur] *Leid.* 1 *Harl.* 1 *Lov.* 4 ꞔ: rem remittuntur F al. rem mittantur P remitte|antur M rēmitte|antur m. ‖ 11. omni] F al.: omnia MP al. omni iā *coni. Alschefskius.* ‖ XXVIII, 3. ut] et *Harl.* 1 *Lov.* 4 *ex sil.* ꞔ. ‖ XXVIIII, 3. non nova *vel* nota *Dukerus.* ‖ 13. hau] Mm. pr.: haud ‖ XXX, 2. manum] m *rell.:* manu MP. ‖ 4. Imbrivium ꞔ *Hermolaus Barbarus cf. Niebuhrium hist. Rom. III,* 223 *schol. de hist. Rom. ed. Islerus I,* 483, *Dedericum quaest. phil. p.* 13 *sq.* (*nomen cum vocc. praecedentibus om.* F al.) ‖ 6. potuerat *coni.* Ww. ‖ XXXI, 6. posset *Harl.* 1 ꞔ: possit ‖ XXXII, 9. adversus singula quaeque] *coni.* W, *Ienickius apud* Wt: aduersus singula quae M al. aduersusque P. ‖ 11. tumultu iam concionem *Tan. Faber.* ‖ ultima iam in concione *Heusingerus:* iam in contione (*vel* concione) P al. iam in concionem Mꞔ, iam (in contionem) *praeeunte quadamtenus Crevierio Scheibius philol. III,* 559 *sq.* ‖ 12. steterunt M. ‖ XXXIII, 2. cum *Voss.* 1 ꞔ *ex sil.*: *om.* MPF al. ‖ 3. contentione] *Leid.* 1 *Lov.* 4 ꞔ *ex sil:* conuentione (contione ꞔ). ‖ iterata] P al.: iterat MF al. iteratur ꞔ (*Lov.* 2. 4) *f. recte.* ‖ 9. [cum] *add.* Bas. a ‖ 16. quem, ex collegis optione ... data, *distinxi auctore Walchio emend. Liv. p.* 120 *sq.* ‖ 21. hau] au MP haud p aut M *m.* 3. ‖ XXXIIII, 5. perpetua ne esset non esset M perpetua necesset non esse *Harl.* 1 perpetua, nec ne, esset non esse *Heusingerus* perpetua ne non esset, non esse *coni. Alschefskius.* ‖ 6. eius] MF *Leid.* 1 *Lov.* 4: eius iure P al. eius ius, *ipse* eius *praeferens, coni. Drakenborchius* ex eius iure *Alschefskius* e iure eius Ww. ‖ deminuturum] *pars codd.:* diminiturum P al. diminutum M. ‖ dictatore ius (et *om.* ꞔ) *Dukerus, Drakenborchius* dictatore vim et ius *Kreyssigius vann. crit. p.* 57 *cf. comm. de Sall. hist. lib. III. fr. p.* 37. ‖ 9. licentia sola se] M: licentia sola Pꞔ licentias sola uase *Leid.* 1 *Lov.* 4 licentia sola qua (*del.* f.) uase *Harl.* 1 licentia uase F licentia sola vagi (uai *mg. Voss. alt.*) se *I. F. Gronovius* licentia salva se *Walchius ad Tac. Agr. p.* 304 licentia sola sua se *Alschefskius.* ‖ 10. iussu] F *ex silentio Keilii* (?), *om. rell., Gelenio auctore add.* Bas. b. ‖ XXXV, 12. Romano] rē M rei *Alschefskius.* ‖ XXXVI, 1. Crasso, magistro equitum Q. Fabio] *distinxi auctore W. A. Beckero mus. phil. IIII,* 296 *sq. ant. Rom. II,* 2, 55, *cuius incuriosus est du Rieu de gente Fabia p.* 239. ‖ 5. et *om.* M. ‖ comitate *I. F. Gronovius.* ‖ 10. adderat M. ‖ XXXVII, 2. agebatur] ambigebatur *coni. I. F. Gronovius* negabatur *coni.* W. ‖ 3. Aulium] *Gelenius:* aulum; C. Aelius *vocatur a Diod. XVIII,* 26. ‖ 8. quorum] ꞔ (*Lov.* 4?): quorum eorum *codd. meliores cf. I.*

F. Gronovii ac Drakenborchii adn. et Reisigii schol. gramm. Lat. p. 377 quoniam eorum *vel* quod eorum ς ‖ 12. auctorem] M: auctores ‖ polia P. ‖ XXXVIII, 3. ubi noxium adpetebat M. ‖ facturum M. ‖ 8. instituit] M *Lov.* 4: instruit ‖ 11. quisque *Harl.* 1 *ex sil.* (?) ς. ‖ XXXVIIII, 9. (ac) *I. F. Gronovius.* ‖ XXXX, 5. *in voc.* scriptor *expl. Harl.* 1.

Lib. VIIII. *in periocha*: artum] ς: tacitum *Naz.* ς iniquum *ed. princ.* ‖ consules observaverunt] ς (*Bergianus*): *post* consules *add.* in senatu ς, in senatum *Naz.* in senatu legendo *ed. princ.* ‖ quas urbanas appellavit *om. Naz.* ‖ nomen *om. Naz.* ‖ tam facilem] ς: tam *Naz.* ς tantam ς. ‖ I, 9. placarique nequeunt ς, qui placari nequeant *vel* . Placari nequeunt (*sic* ς: *cod. Klock.*) *I. F. Gronovius,* placari qui nequeunt *coni. Drakenborchius.* ‖ 11. sit quam *om.* M. ‖ II, 4. iste] *ed. Camp.*: is et M et is * P is al. ‖ 9. demisso Bas. a: remisso ‖ cum ad] (*Voss.* 1 *ex sil.*) ς: q̅m̅ ad P quad M ad al.; *an* cum (*sc.* quom) iam ad? ‖ III, 1. *alterum* alius *om.* ς, *del. Muretus.* ‖ 10. esset *add. Ald.* ‖ IIII, 3. fore] esse MP *teste Alschefskio??* ‖ 9. ut illis ς? *Ald.* ‖ 15. sit] est M? ‖ V, 7. lapsos] M *ex corr. Voss.* 1 ς: missos F *Leid.* 1 ς missos lapsos, *si recte intellego Alschefskium,* M m. pr. ς *(Klock.)* missos labsos P. ‖ 9. ad *I. F. Gronovius*: ac ‖ 10. sibe nequiquam, M, *Liviani* sibe (*Quint. I*, 7, 24) *vestigio f. servato* ‖ 13. id *add. Drakenborchius.* ‖ fecerunt, *distinctionis nota post* detracta *del. I. F. Gronovius.* ‖ VI, 1. prope *om. Voss. pr. m.* 1, *uncis incl.* Ww. ‖ 2. armati] armis M. ‖ 3. aspicere sibi visi sunt *coni.* W. ‖ 6. *an* (fasces, lictores)? ‖ 8. quidem *om. P. at v. Scheibium phil. V*, 132 *sqq.* ‖ 12. iacere] *Ascensiana, Gruterus*: tacere ‖ salutem salutantibus, non interrogantibus dare responsum *vel* salutem, non (salutantibus) dare responsum *coni.* Ww. ‖ VII, 3. animi *Voss.* 1. ‖ 12. abditi *om.* M. ‖ VIII, 11. omnes] *Lov.* 4, ς *I. F. Gronovius*: homines ‖ 13. modo *om.* ς, *del. Faber*; '*an* ultro?' *Dobraeus advers. II*, 380. ‖ VIIII, 1. *prius* dedite *om.* M, *uncis incl.* Ww. ‖ 4. sponsiones F ς (*Gaertn. ex sil.*)? *ed. Mogunt.*: sponsores ‖ 7. in quod *Voss.* 1, *Leid.* 1, *Lov.* 4. ‖ 12. accerserunt] F *cum plerisque* al.: accenserunt M accersunt P. ‖ XI, 9. hos] F (?) ς (*Neap.*) *I. F. Gronovius*: hosti ‖ 10. ciuitate F *Lov.* 4 ς. ‖ obligatam] ς (*Harl.*): oblactam MPF obluctam *Leid.* 1, *Lov.* 4 pollutam *I. F. Gronovius* obstrictam *I. Gronovius.* ‖ sponsionem M *Leid.* 1. ‖ XII, 1. omnia quae] (*Voss.* 1?) ς: omniaque quae MPF al. omnia quaequae *Alschefskius.* ‖ euenerunt] *Lov.* 4 ς: uenerunt ‖ XIII, 8. Romam] *suspectum Fabro* oram *coni.* Wt. ‖ absumpsissent *I. F. Gronovius.* ‖ 10. obsessis] M ς (*Klock.*): et obsessis ‖ 11. vagus *Dukerus.* ‖ XIIII, 1. parantibusque] MP: parantibus *rell.* ‖ 5. ferri F *Lov.* 4 ς. ‖ 15. *fort.* perirent *I. F. Gronovius.* ‖ XV, 7. amissa erant] M al.: amiserant P amiserant F al. ‖ 8. populi Romani *om.* M. ‖ XVI, 4. a Coss. *Lov.* 4 ad coss. *Voss.* 1. ‖ crederet] F ς: crederent *rell.* (crederet) *I. F. Gronovius.* ‖ clam (nocte)] W: clam nocte *libri* clam hoste *Gelenius* clam hostes *Sigonius* clam suis *I. F. Gronovius.* ‖ XVII, 2. uolutaui ς (*Hav.*) *Bakius ad Cic. de legg. I*, 9, 27 *p.* 356 *sq.* ‖ XVIII, 19. Romanis *Leid.* 1, *Voss.* 1, *Lov.* 4 (*ex sil.*) ς. ‖ XVIIII, 4. a Thuriis] a thuris MP a Bruttiis *I. F. Gronovius.* ‖ tenus (Samnites)] '*nisi forte legendum* omnes' *Dobraeus advers. II*, 380: tenus samnites *libri* tenus: — hos omnis *coni.* Ww. ‖ 5. quattuor] VII P quinque al. *cf. ann. Alschefskii et ad totum h. l. Nipperdeium quaest. Caes. p.* 152. ‖ 13. simul] ς: et simul ‖ 15. verbo] vero *cum cod. Sig.* [al.] *Dobraeus l. l.* ‖ (numquam ab equite hoste, numquam a pedite) *Dobraeus l. l.* ‖ 16. equidem sagittas *Voss.* 1 ς equitum sagittas *Strothius.* ‖ XX, 5. Capuam] MPF al. *I. F. Gronovius v. Niebuhrium hist. Rom. III*, 338, *Madvigium opusc. acad. I*, 234, *Rubinonem in act. ant. Marb.* 1844 *p.* 981. ‖ 9. Forento] *I. F. Gronovius:* torento M florento P. ‖ XXII, 1. novi [L. Papirius Cur-

sor IIII et Q. Publilius Philo IIII] *Sigonius, Pighius ann. I*, 357. ‖ 3. tantum *I. F. Gronovius.* ‖ *an* (quod urbem oppugnabat)? ‖ 4. vallo *om.* M. ‖ *vel* deditum *vel* dii dederunt *Walchius emend. Liv. p.* 75. ‖ XXIII, 10. homines] ς (?) Bas. a: omnes ‖ XXIIII, 1. Ad *om.* M m. pr., *add. m. quarta* ‖ 5. eo collocatis M. ‖ 9. ite defendite *Voss.* 1 ς defendite ς. ‖ 10. incidens] Bas b: incedens ‖ 13. ditionem M. ‖ XXVI, 7. mors] morte *I. F. Gronovius.* ‖ 13. contionem] *vel* concionem F al.: contione ‖ 15. quidem] MPς: quidam *rell.* ‖ 18. dii homines sciant M. ‖ XXVII, 3. utrimque] *Voss.* 1 (?) ς: utrique MP al. utique ς utrisque *Alschefskius.* ‖ 4. conspectum] *I. F. Gronovius:* conspectu ‖ 7. pedite *I. F. Gronovius* (pediti *pro ablativo habet Alschefskius.*) ‖ XXVIII, 6. Atinam et Calatiam] Atellam et Caiatiam *auctore Pellegrinio G. Stierius act. ant. Marb.* 1852, 26, 207. ‖ 7. Pontia] *cf. Niebuhrium hist. R. III*, 278: Pontiae *ed. Mediol. a.* 1480. ‖ 8. Interamnam] *Sigonius:* internam ‖ Casinam] M *et sic vel* Succasinam *vel* Casinatem *Th. Mommsenius mus. phil. VIII*, 623 *sq.:* casinum PF al. ‖ XXVIIII, 3. dictatorem [C. Sulpicium, et is magistrum equitum] C. Iunium *Pighius ann. Rom. I*, 362 dictatorem [C. Sulpicium Longum, is magistrum equitum] C. Iunium *Sigonius.* ‖ 10. essent puberes, a. d. XXX omnes, intra annum *coll. Festo s. v. Potitium p.* 237 *M. Livium scripsisse aut, cum ita, ut nunc legitur, iam Val. Max. I*, 1, 17 *legerit, certe scribere debuisse coni. Th. Mommsenius de coll. et sodal. Rom. Kil.* 1843 *p.* 13. ‖ XXX, 3. militum *om.* M. ‖ seniores deni, *sed ipse dubitans, Huschkius Serv. Tull. p.* 473 *sq.* ‖ 5. abierant *Reizius l. l. p.* 103. ‖ 6. *fort.* (ut) darent *I. F. Gronovius.* ‖ 8. (causa) *Pighius ann. I*, 365 *ad mg., Iac. Gronovius, alii.* ‖ XXXI, 1. Consulibus ... partitis, *I. F. Gronovius.* ‖ 2. Cluviam] F *Leid.* 1, *Gelenius:* cluuiani M *Lov.* 4 ς cluiani P Cluvias *Nipperdeius emend. hist. Tac. p.* 5. ‖ 7. transfugae] F *rell.:* transfugere MPς (*Klock.*) ‖ 9. in veterem disciplinam Fς (in) vetere disciplina *coni. Alschefskius.* ‖ struebantur M. ‖ XXXII, 3. quam tutiora *om.* M. ς (*Oxon. L.* 1.) ‖ 5. utrique M m. 1. ‖ 8. Romana] romanos M *fort.* Romanorum Wt. ‖ XXXIII, 3. fatalis (cum) tribunis ac plebi] *scripsi:* fatalis cum tribunis ac plebi *Voss.* 1 ς fatales cum tribunis ac plebe MPF *Leid.* 1 fatalis cum tribunis ac plebe p *Lov.* 4 ς fatalis tum tribunis ac plebi Bas. a nata litibus cum tr. ac plebe *I. F. Gronovius* fatalis [litibus] cum tr. ac plebe *Strothius* fatalis [ad lites] cum tr. ac plebe W. ‖ XXXIIII, 1. est] en (*Voss.* 1?) ς. ‖ 6. scivit (*Voss.* 1?) ς *Aldus* scit F *Leid.* 1 ς. ‖ 9. uiolentes M. ‖ mali F *et Voss. uterque ex sil., Iac. Gronovius* mala M. ‖ 12. crees? amplexus ... dicet. *distinxi auctore Madvigio ad Cic. de fin. p.* 273. ‖ 14. quod] *Lov.* 4 m. pr. ς: quo ‖ 15. imperiosissima superbissima M, *an* superbissima

imperiosissima *archet.?* ‖ 17. subrogare] M: subrogari ‖ 25. non patiar] patiar (*Voss.* 1?) *Aldus.* ‖ XXXVI, 1. eam intrare] (*Voss.* 1?) ς: ea intrare ‖ 5. accepere (*Voss.* 1?) ς: accipere ‖ 7. qui] quum *du Rieu de gente Fab. p.* 457 *thes. XLIII.* ‖ XXXVII, 3. hostibus ad intruendum ς (*Lov.* 2) hostibus ad instruendam *Voss.* 1? (hostium ad instruendum *uterque Voss. teste Gron.*) hostium ad instruendam ς hostilem ad instruendam *I. F. Gronovius.* ‖ 12. Cortona] *Moguntini:* crotone MP al. cortone ς. ‖ XXXVIII, 7. obterendum] ς (*Harl.*)? *edd. vett.:* obtenendum ς (*Portug.*) optinendum (*vel* obtinendum) MP al. opprimendum ς oppugnandum ς. ‖ 15. C. Iunium] Bas. a: iunium M al. diunium P d. iunium ς. ‖ 15 *sq.* XXXVIIII, 1. *cf. Mercklinii de curiatorum comitiorum principio disp. Dorpati MDCCCLV.* 4. ‖ 4. *ante* nam *excidisse nonnulla videntur:* etrurie *ibi add.* M *m.* 3, *quid m.* 1 *scriptum fuerit, discernere non potuit Alschefskius,* interea res in etruria gestae P *ad mg., ita tamen ut asterisci quidam adiecti locum eorum inter verba* 'non tolerarunt pugnam et ad'

fuisse doceant; eadem vel hic vel post tolerarunt pugnam *add. Voss.* 1 ς, *om.* MP *in contextu* F al. *quod glossema esse perspexit Scheibius, ipse proponens legendum esse* Interea et cum Umbrorum exercitu *philol. III,* 560. Interea (res in Etruria gestae) iam et cum U. e. W. ‖ 8. ad primos] p al.: & primos proximos M ad primos proximos ς (*Gaertn.*) ad proximos PF al. ‖ XXXX, 2. duo] adeo M; *fort.* ac duo *Alschefskius.* ‖ 8. concursurum M; *fort.* concursum, tum *Alschefskius.* ‖ 16. argentariarum] (*Voss.* 1?) *Muretus, Gisb. Cuperus:* argentariorum ‖ 17. ad superbiam Mς (*Lov.* 3.) ‖ XXXXI, 4. eius *om.* M m. pr. ‖ 5. exercitii M m. pr.; *an* exercitu? ‖ 16. minati sint (*Leid.* 1?) *Modius.* ‖ 17. ante concentum] m: ante concentu M deinde concentu PF al. deinde, ante concentum ς (*Neap.*) ‖ XXXXII, 8. septem] IIII. M *edd. ante Aldum.* ‖ 11. populo Romano] p̄. romano MP populi Romano *Niebuhrius hist. Rom. II,* 95 populi Romanis *Cluverius Ital. ant. III,* 6 *p.* 981. ‖ XXXXIII, 5. vetusta gentis gloria] *I. F. Gronovius:* uetustate gentis gloria M uetustate gentis glorie P. ‖ 6. vi mestri *i. e.* semestri *Mommsenius röm. Tribus p.* 38 *cf. tamen Marquardtium ant. R. III,* 2 *n.* 357. ‖ XXXXIIII, 2. Ti.] *Sigonius, Pighius ann. I,* 375: t. (postumiest minutius M postumius & minutius *id. m.* 4.) ‖ 4. memoriane] ς (*fr. Hav. m. pr.*) Bas. a: memoriaene M al. memoriene P. ‖ 14. urbs] *Crevierius:* ubi ‖ 16. Cesennia] M: cessennia P Serennia (*Σεqίνεαν et Σεqίνειαν libri*) *Diod. XX,* 90 Aesernia (Esernia *Glar.*) *Glareanus, Cluverius Ital. ant. III,* 8 *p.* 1044 Cerfennia *Alb. Rubenius.* ‖ XXXXV, 8. quid] quod M. ‖ 12. verteret, est audita *coni.* Ww. ‖ XXXXVI, 1. Cn. Flavius Cn. filius ς (*Ox. C. et in mg. N.*): cn̄. flauius gn̄. fil M cn̄. f *spatio sex fere litterarum post* f *relicto* P cn̄. fil. p. ‖ 6. dedicare *om.* M ‖ 6 sq. *post* templum: dedicare — templum *om.* P. ‖ 11. opes, urbanis humilibus] *I. F. Gronovius:* opes urbanas humilibus ‖ §. 12. tantumque — deponeret *post* §. 3 *extr.* coloniae deducendae *transponendum esset Niebuhrius hist. Rom. III,* 374.

Lib. X. *in periocha:* tertio] *Drakenborchius:* pretio ‖ iure iurando] ς: de iure iurando *Naz.* ς ‖ quo] '*vet. lib.*' *Sigonii:* suo *Naz.* ς ut ς suo quo *ed. princ.* ‖ I, 1. fuit ad soram M fuit . at Soram *coni. Alschefskius* fuit . ac Soram *coni.* Wt. ‖ 7. Dentre] *Voss.* 1 *Lov.* 4 *ex sil. ed. princ. Rom.*: dentrice M dentice P. ‖ M. Aemilio] *Sigonius:* aemilio ‖ II, 1. Thurias] *Voss.* 1 (?) ς: thurios MP Rudias *Doujatius et vel has vel* Uriam *intellegendas putat* Ww. ‖ 5. audisset] *Voss.* 1. 2 (?) *edd. vett.*: audissent ‖ ab tergo] ab terra *coni.* Ww ex adverso *v. Leutschius philol. X,* 125 ‖ (sint) *I. F. Gronovius* ‖ haud procul *ante* esse ostium *lin. sq. collocat* Ww. ‖ cerni ς: cernit ‖ 5 sq. collis, videri esse *Alschefskius.* ‖ 6. p̄ali quo p p̄aliq. P. ‖ vidissent] *ed. Rom. a.* 1472: uidisse MF al. uidisset Pς. ‖ 10. parvas] Fς: paruis MP al. *f.* paucis Ww. ‖ 14 sq. viderunt Patavi . monumentum *cum* Ww *distinxi auctore Heusingero.* ‖ III, 2. Cilnium] ciuium cilicium (cilnium?) M. ‖ V, 13. Cilnio] ς? *edd. vett.:* licinio iacilnio M licnio F licinio *rell. fere omnes.* ‖ 14. credidere] *fort.* tradidere *Dukerus.* ‖ VI, 11. minus adtendere M minus aut tendere *Lov.* 4 minus autem tendere ς. ‖ erat certatum adeptos] Mς (*Harl.*): erat certatum tamen adeptos PF al. certatum erat tamen adeptos al., *quod* tamen *ex cap. sq. initio repetitum esse vidit* Wt. ‖ VII, 7. sint *Dukerus* essent *coni. Alschefskius.* ‖ 10. si] ς *ed. Mog.:* is ‖ caedat — capiat] ς Bas. a: caedet — capiet ‖ 11. non] qui P m. pr. ‖ 12. colimus *om.* P. ‖ VIII, 6. Attum] *I. F. Gronovius cf. meae de nom. Plauti diss. p.* 17: atium ‖ 10. *codd.* ς *lectionibus innisus h. l. parum feliciter temptat Huschkius Serv. Tull. p.* 68 *sq.* ‖ VIIII, 3. sanctum] sancienda *coni. Alschefskius.* ‖ 6. servos ero *Hauptius mus. phil. I,* 474: ser uos | ero M sumr serio P sum serio p. ‖ 8. erat arduus altus atque M al. ‖ 12. Cn.

Domitium] *Pighius ann. I*, 385: c. l. domitium P cl domitium M Cn. *vel* L. Domitium *I. F. Gronovius.* ‖ X, 5. a Nare flumine Narnia ς (*Harl.*), *edd. ante* Bas. b a flumine Nare Narnia *coni.* Wt. ‖ XI, 4. (sententiae) centuriae(que) *Cobetus mnemos. I*, 96. ‖ XII, 1. repetendas] F *Lov.* 4ς: petendas ‖ 6. reliquerant *coni. Heusingerus.* ‖ XIII, 3. increpari (*Lov.* 4, *Voss.* 2) Bas. a: increpare ‖ 14. cupiditati ς (*Port.*) *cf. ann. I. F. Gronovii.* ‖ XIIII, 9. augebat] ς: angebat M agebat *rell.*; *in* P *h. l. est lacuna inde ab* adoriri §. 6 *extr. usque ad* moveri §. 10. ‖ 10. maximum fulvium et F al. *prob. Niebuhrio h. R. III*, 428. ‖ 11. (umquam) *Cobetus mnemos. I*, 96 *cf. Bisschopium ibid.* 400; *at v. Mullachium Zeitschr. f. d. Gymnwesen* 1854 *p.* 391 *sq.* ‖ 13. *locum corruptum vel gloss. inquinatum esse putat* Ww. ‖ 18. tempore inprovisa] MF al.: tempore in se uisa P in tempore visa Ww. ‖ 19. maxime territos] (ς) Bas. a: maximeque territos *libri fere omnes; locus vel lacunosus vel corruptus iudice* W, *qui proposuit:* maximeque terruit eos ‖ 21. octingenti] *Drakenborchius:* a, ccc P accc M * ac cc *notam vel notas, quae quot milia capti sint indicent, abesse ratus Niebuhrius h. R. III*, 428. ‖ XV, 6. duo milia nongenti] *coni. Drakenborchius, nisi quod scr.* millia: duo mil accc. M duo miliaccec P duo millia ac ccc *Leid.* 1ς *Niebuhrius l. l.* ‖ nongenti] *Alschefskius:* acccc MP * ac ccc (*cf. ad c. XIV*, 21) *Niebuhrius l. l.* ‖ 7. vocatae] *Voss.* 1 (*cf. tamen extr. ann. Drakenb.*): uocatum *rell. et sic vel* vocatorum *proposuit* Ww. ‖ XVI, 6. Romanos populum quem] M: romanum populum quem m *rell.* Romanos, quem populum *I. F. Gronovius.* ‖ XVII, 4. (capta est) *I. F. Gronovius* facta est *coni.* Ww. ‖ 8. sex] VII M m. pr. ‖ 11. murcantiam M. ‖ 12. L.] *c. XVI*, 2, *Sigonius:* p. ‖ XVIII, 7. id certum] *Buettnerus observ. Liv. p.* 47 *sq.*, *Kiehlius mnemos. I*, 96 *sq.*: incertum *libri* certum *Crevierius* ut certum *Walchius em. Liv. p.* 35 *sq.* ‖ abnuenti M. ‖ 9. acceperunt] *Lov.* 4: acceperent M. accepere PF al. ‖ XVIIII, 3. omne ς. ‖ 5. inter paucos paucis certatum *Ienickius ap.* Wt. ‖ 18. [alterius exercitus] *addidi* ‖ virtutem alterius aequavit *Heusingerus.* ‖ aequarunt *I. F. Gronovius.* ‖ aequavit. duces] ς: aequauit. ducis F aequauit ducis MP aequauit ducis. al. aequavit ducis: [et duces] *coni.* Ww. ‖ 20. iam ausiatorib. iam pugnatorib. castra M; s *in* ausiatorib. *inducto* li *supscr. m. tert.* ‖ 21. *fort.* inferens — accenderent Ww. ‖ accenderet] ς: accenderant MPF al. accenderat al. ‖ 22. *fort. milia nongenti* (dccc *pro* acccc) *Alschefskius.* ‖ XX, 1. Vescinos] *Sigonius:* uestinos ‖ 4. dimicationib. M. (t *supscr.*) ‖ 13. staiam M stacam M m. 4 statium *Leid.* 1, *Lov.* 4ς, *Mommsenius unterital. Dial. p.* 296. ‖ XXI, 2. vocare *I. F. Gronovius.* ‖ sollicitare *idem* ‖ 7. Vescinum] *Sigonius:* uestinum ‖ 8. Vescino] *Sigonius:* uestino ‖ XXII, 1. Quintus] *Voss.* 1, *Lov.* 4 (?) ς: quintum ‖ praerogativa *Alschefskius prob. Kiehlio l. cum maxime laudando at v. Marquardtium ant. Rom. II*, 3 *ann.* 11 *et quos praeterea l.* Wt *p. IX.* ‖ primo] iure *Kiehlius mnemos. I*, 97. ‖ 5. quamque prope *coni.* Ww. ‖ XXIII, 3. quae] quod ς *du Rieu mnemos. I*, 97, *de gente Fabia p.* 276. ‖ 5. vere *Doujatius, Kiehlius mnemos. l. l.* ‖ 6. matronis] F al.: matrimoniis Mp al. matrimonius P matrimonuis m. ‖ XXIIII, 3. Etruriam] ς: in etruriam ‖ 5. consevisset] *Glareanus:* conseruisset ‖ 8. plebi] *Voss.* 1 *ex corr.* ς: plebis ‖ 14. cum periculum tum dimicatio M cum periculum, cum dimicatio ς (?) *edd. vett.* ‖ 17. id et] Bas. a: et id ‖ et *ante* exemplo *om.* M. ‖ 18. comitio abiit] *edd. vett.*: comitio habuit *Leid.* 1ς (*Gaertn.*) comitia habuit *rell.* ‖ XXV, 3. res M. ‖ 10. mobiliorem *Doujatius, Klockius, Clericus:* nobiliorem ‖ 14. periculum] P '*manu perantiqua corr.*', ς *I. F. Gronovius, v. d. in mg. ed. Curion.*: periculos MP periculo m periculosum *rell.* ‖ XXVI, 1. redit M. ‖ 3. mallet] W: mallit MP *Leid.* 1 mallit F malit

rell. ‖ 6. ut adiecerint *coni.* Ww. ‖ 8. collem] ς *A. Perizonius:* colle ‖ 14. quam Romano] *Dukerus:* quam romani *codd. fere omnes, om.* ς (*Oxon. L.* 1), *suspicit I. F. Gronovius.* ‖ 15. Megellus] *Sigonius:* megillus ‖ XXVIII, 9. carnisque P m. pr. cartisque ς (*Port.*) carpentisque *Dukerus.* ‖ 17. contacturum] (*Leid.* 1?) ς: contracturum ‖ XXVIIII, 7. rarisque] *altera archetypi scriptura, qui* ue rutis
rarisque *videtur exhibuisse, nam* uerarisq. rutis MF *Leid.* 1 uerarisq. ruptis *Lov.* 4 uerrutis P uerutis ς (*Harl.*) *I. F. Gronovius* uerutisque *Voss.* 1 *cum* ς *fere omnibus* rarisque verutis *Drakenborchius, excidisse aliquid videtur* Ww; *an* raris? ‖ 12. *vocc.* Galli — stabant *gloss. esse videntur* Ww. ‖ 18. mille ac centum] mille septingenti (dcc *pro* acc) *coni. Drakenborchius.* ‖ XXX, 5. peditum milia ccc xxx] *scripsi*: peditum x. ccc xxx. M peditum xi ccc xxx P peditum x. ccclxxx *Niebuhrius hist. Rom. III. adn.* 647. ‖ 9. carminibus militaribus] (*Voss.* 1?) ς: militaribus MPF al. militaribus iocis ς. ‖ XXXI, 2. Vescinum] *Sigonius*: uestinum ‖ parte alia] ς (*vet. lib. Sigonii*): partem aliam ‖ Aeserninum] *libri I. F. Gronovii* (?), *Gronovius cf. tamen Niebuhrium hist. Rom. III. adn.* 649: aeserniū M aeseruniū P. ‖ quaeque .. adiacent] *sic vel* qua adiacet *I. F. Gronovius*: quaeque adiacet ‖ XXXII, 4. intrare (vastare)] *scripsi:* intrare uastare M uastare P. ‖ XXXIII, 1. induci P al. ‖ 6. ad ıɔccxxx *coni. Drakenborchius*: ad accxxx. ‖ 10. profectus Sora] *scripsi*: profectu (profectu' *m. tert.*) sorā M profectus ab Sora P *cum rell. fere omnibus.* ‖ XXXIIII, 3. caesa *et deinde* capta *Kiehlius mnemos. I,* 297. 397 *sqq.* ‖ ıɔcc *coni. Drakenborchius*: acc. ‖ 4. fertrum M Trevertinum *I. F. Gronovius* Feretrum *cum* F *Lov.* 4 ς *Niebuhrius h. R. III,* 455 Tifernum *coni. Alschefskius.* ‖ 7. eadem regione] (*Leid.* 1?) ς: eandem regionem ‖ 9. qua adierant F al. ‖ XXXV, 11. pugnata P m. pr. pugna iā *coni. Alschefskius.* ‖ 14. verterent . facerent quod *Dukerus.* ‖ 16. segniter arma capit] *libri fere omnes*: *om.* MP ς (*Lov.* 2.) ‖ XXXVI, 1. In medium *I. Gronovius.* ‖ 4. et alii] alii ς (*Hav.*) (et) alii *coni.* Ww. ‖ 7. ipse *Lov.* 4 ς. ‖ 14 et 15. ac ducentorum] accc *libri*: octingentorum *coni. Drakenborchius.* ‖ 18. vocatis *Voss.* 1 ς evocatis *Dukerus.* ‖ XXXVII, 2. accc MP al: octingenti *Lov.* 4. ‖ XXXVII, 13. Apulia] ς, *Ascensius*: Apuliam ‖ 15. tantum (id est locus templo sacratus) effatus *praeeunte fere Klockio du Rieu de gente Fabia p.* 190. ‖ effatus] *Voss.* 1 ς: efatus P sacratus effatus M effatus sacratus F al. ‖ 16. re publica *I. F. Gronovius:* resp̄. ‖ XXXVIII, 2. adhibuerunt M. ‖ 3. quique] quive *Kiehlius mnemos. I,* 98. ‖ sacratum esset] (*Voss.* 1?) ς: sacratum erat *libri fere omnes* sacrum esset *Cobetus mnemos. l. l.* sacraretur *coni.* W. ‖ 4. quadraginta] lx P al. ‖ 6. ouio pactio M nulo paccio P ‖ 10. dein iurare mp al. ‖ 12. nominati sunt] *Alschefskius:* nominatis ‖ 13. (quod roboris erat)] *coll.* §. 4 Ww: quod roboris erat ‖ ad] ς: *om. libri fere omnes.* ‖ Aquiloniae consedit *vel* Aquiloniam concedit *I. F. Gronovius.* ‖ XXXVIIII, 7. quae *om.* ς (*Harl.*) ? *edd. vett.* ‖ 11. de praesentis ... adparatus vana *I. F. Gronovius.* ‖ XXXX, 1. diei] die Pm. pr. ‖ 7. C.] C. C. *Pighius ann. I,* 388 Caios *I. F. Gronovius.* ‖ T.] *coni. add.* Wt: *om. meliores omnes,* C. *vel* A *add.* ς. ‖ 8. III *addidi post* m, *numerum cohortium omissum esse adnotante Crevierio.* ‖ 9. auditaque M ς (*Harl.*). ‖ XXXXI, 4. a medicia acie P ac media acie *coni. Alschefskius.* ‖ 5. *virgulam ante* erat *posui auctore Heusingero.* ‖ 8. ipsi *coni.* Ww. ‖ ut *om.* Mm. pr. ‖ 10. uicta ui P. ‖ 11. (agmen) *I. F. Gronovius.* ‖ 14. in interiora] F al.: interiora ‖ XXXXII, 4. proxima, ea parte *Iac. Gronovius.* ‖ 5. viginti] xx M x P al. xxx F al. ‖ tria] III M al. IIII P al. ‖ XXXXIII, 8. octingenti *coni. Drakenborchius*: accc. ‖ 11. e regione] ς (?) *Moguntini:* regionem ‖ erant] (*Lov.* 4?) ς: erat ‖ certius *I. F. Gronovius.* ‖ 12. temere]

M: te prope mere P prope temere ς; F al. *ante* eo ipso loco *exhibent* prope ‖ XXXXIIII, 6. cum iam] *fort.* num iam Ww. ‖ 9. Veliam] *v. vv. ll. cp. sq.* §. 8. 9 *coll. Niebuhrio h. R. III n.* 664: uellam ‖ XXXXV, 8. Veliam] ς: ueletiam P uel etiam M. ‖ et herculaneum his etiam signis *med. omissis* P. ‖ 9. ueliā *h. l. certe* M. ‖ 12. saepe acie, saepe agmine *Gruterus.* ‖ 14. rebus, *si v. l. recte h. l. rettulit Alschefskius, om.* MP (?) ‖ XXXXVI, 3. transvecti sunt] ς: transuectis Mς transuecti Pm al. ‖ 5. uicinies (uicies p) centum milia & a xxxiii mil MP $\overline{\text{xxv}}$] xxxiii *scriptum fuisse censet* Ww. ‖ mille octingenta triginta] *Alschefskius:* co. a cccxxx M a cccxxx P. ‖ 9. Vescinum *Sigonius:* uestinum ‖ 10. Troilum] Trossulum *videtur Sigonio cf. Cluverium Ital. ant. II*, 3, 562 *Niebuhrium h. R. III*, 475. ‖ 12. capta *Voss.* 1 *al. Kiehlius mnemos. I*, 400. ‖ centum] c̄. c̄. M; *fort.* cc *Alschefskius.* ‖ 14. de reliquo aere ς (de reliquo aerc) *du Rieu de gente Fab. p.* 457 *thes. XLIV.* ‖ 16. in legatione] ς (*Klock.*) *et vel sic vel* legatione *A. Perizonius:* in legationem. ‖ XXXXVII, 2. unde xx MP: inde vicesimum *Huschkius Serv. Tull. p.* 520 illud vicesimum *coni.* Ww trigesimum *Bellefortius* unum et vicesimum *M. C. Curtius cf. tamen Lachmannum de font. Liv. I, p.* 20 *sq. n.* 3.

In periocha Lib. XI. Samnitibus *post* petentibus *add.* ς, *om. Naz.* ς ‖ post] '*vet. lib.*' *Sigonii:* propter ‖ Thurinis *Pighius ann. I*, 404: turinis ς tyrrhenis *Naz.* ς. ‖ XII. Vibellio] *Naz.:* iubellio ς iubelio ς *ed princ. cf. Mommsenius unterital. Dial. p.* 266 *sq. Huschkius osk. u. sab. Sprachdenkm. p.* 402. ‖ XIII. populabundus usque ad *O. Iahnius.* ‖ is, qui] '*num* Nicias, qui?' *idem.* ‖ XV. in Samnio *om. Naz.* ‖ ut essent octo *om.* ς. ‖ octo] ς (*Leid.*) *Sigonius: om. Naz.* ‖ XVI. equitibus] exercitibus W. ‖ XVII. tibicine canente] ς: tibicinae canentes *Naz.* ‖ XVIII. P.] *Sigonius*: M. ‖ Sophus] Bas. a: tofus *Naz.* stophus *vel* scophus *vel* scopus *etc.* ς. ‖ M'] *Sigonius*: *om. libri.* ‖ Valerius Maximus] ς: *om. Naz.* ς. ‖ XVIIII. Claudium Gliciam] *Sigonius*: cl. claucia *Naz.* cl. glauciam ς. ‖ Fregenae et in *O. Iahnius.* ‖ XX. bis conditum] ς: conditum *Naz.* ς conditum bis ς. ‖ primo lustro] *Naz.:* quo lustro *Guelf.* ex quo *primae edd. et Norvic.* ‖ $\overline{\text{cclxx}}$ alio $\overline{\text{ccxiii}}$ ς cclxx millia, altero cclxxiii millia *Niebuhrius hist. Rom. II*, 81. ‖ C. Flaminius — Flaminiam *add. Sigonius.* ‖ de] Bas. b: *om. Naz.* ς a *vel* ex ς.

GEORGIO FRIDERICO SCHOEMANN

COLLEGAE MAIORI

DIEM NATALEM SEXAGESIMUM QUINTUM

GRATULATUR

MARTINUS HERTZ

GRYPHIAE A. D. IIII. KAL. QUINTILES
A. MDCCCLVII.

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA LIBRI.

Facturusne operae pretium sim, si a primordio urbis res 1
populi Romani perscripserim, nec satis scio, nec, si sciam,
dicere ausim, quippe qui cum veterem tum vulgatam esse 2
rem videam, dum novi semper scriptores aut in rebus
certius aliquid allaturos se aut scribendi arte rudem ve-
tustatem superaturos credunt. utcumque erit, iuvabit ta- 3
men rerum gestarum memoriae principis terrarum populi
pro virili parte et ipsum consuluisse, et si in tanta scrip-
torum turba mea fama in obscuro sit, nobilitate ac mag-
nitudine eorum me, qui nomini officient meo, consoler.
res est praeterea et inmensi operis, ut quae supra septin- 4
gentesimum annum repetatur et quae ab exiguis profecta
initiis eo creverit, ut iam magnitudine laboret sua, et le-
gentium plerisque haud dubito quin primae origines pro-
ximaque originibus minus praebitura voluptatis sint fes-
tinantibus ad haec nova, quibus iam pridem praevalentis
populi vires se ipsae conficiunt. ego contra hoc quoque 5
laboris praemium petam, ut me a conspectu malorum,
quae nostra tot per annos vidit aetas, tantisper certe, dum
prisca tota illa mente repeto, avertam omnis expers cu-
rae, quae scribentis animum, etsi non flectere a vero, sol-
licitum tamen efficere posset.

Quae ante conditam condendamve urbem poeticis ma- 6
gis decora fabulis quam incorruptis rerum gestarum mo-
numentis traduntur, ea nec adfirmare nec refellere in
animo est. datur haec venia antiquitati, ut miscendo hu- 7
mana divinis primordia urbium augustiora faciat, et si cui
populo licere oportet consecrare origines suas et ad deos
referre auctores, ea belli gloria est populo Romano, ut,
cum suum conditorisque sui parentem Martem potissimum
ferat, tam et hoc gentes humanae patiantur aequo animo
quam imperium patiuntur.

Sed haec et his similia, utcumque animadversa aut 8
existimata erunt, haut in magno equidem ponam discri-
mine, ad illa mihi pro se quisque acriter intendat animum, 9
quae vita, qui mores fuerint, per quos viros quibusque
artibus domi militiaeque et partum et auctum imperium

sit, labente deinde paulatim disciplina velut desidentis
primo mores sequatur animo, deinde ut magis magisque
lapsi sint, tum ire coeperint praecipites, donec ad haec
tempora, quibus nec vitia nostra nec remedia pati pos-
10 sumus, perventum est. hoc illud est praecipue in cogni-
tione rerum salubre ac frugiferum, omnis te exempli do-
cumenta in inlustri posita monumento intuēri, inde tibi
tuaeque reipublicae quod imitere capias, inde foedum in-
ceptu, foedum exitu quod vites.

11 Ceterum aut me amor negotii suscepti fallit, aut nulla
umquam respublica nec maior nec sanctior nec bonis
exemplis ditior fuit nec in quam civitatem tam serae
avaritia luxuriaque inmigraverint nec ubi tantus ac tam
diu paupertati ac parsimoniae honos fuerit. adeo quanto
12 rerum minus, tanto minus cupiditatis erat. nuper divitiae
avaritiam et abundantes voluptates desiderium per luxum
atque libidinem pereundi perdendique omnia invexere.
sed querellae, ne tum quidem gratae futurae, cum for-
sitan necessariae erunt, ab initio certe tantae ordiendae
13 rei absint. cum bonis potius ominibus votisque et preca-
tionibus deorum dearumque, si, ut poetis, nobis quoque
mos esset, libentius inciperemus, ut orsis tantum operis
successus prosperos darent.

[PERIOCHA LIBRI I.]

[Adventus Aeneae in Italiam et res gestae. Ascani regnum Albae et Silvi et deinceps Silviorum. Numitoris filia a Marte compressa, nati Romulus et Remus. Amulius obtruncatus, urbs a Romulo condita, senatus lectus, cum Sabinis bellatum, spolia opima Feretrio Iovi lata, in curias populus divisus, Fidenates, Veientes victi, Romulus consecratus.

Numa Pompilius ritus sacrorum tradidit. porta Iani clausa.

Tullus Hostilius Albanos bello diripuit. trigeminorum pugna. Metti Fufeti supplicium. Tullus fulmine consumptus.

Ancus Marcius Latinos devicit, Ostiam condidit.

Tarquinius Priscus Latinos superavit, circum fecit, finitimos devicit, muros et cloacas fecit.

Servio Tullio caput arsit. Servius Tullius Veientes devicit et populum in classes divisit, aedem Dianae dedicavit.

Tarquinius Superbus occiso Tullio regnum invasit. Tulliae scelus in patrem. Turnus Herdonius per Tarquinium occisus. bellum cum Vulscis. fraude Sex. Tarquini Gabii direpti. Capitolium inchoatum. Termini et Iuventae arae moveri non potuerunt. Lucretia se occidit. Superbi expulsio. regnatum est annis CCLV.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER I.

I. Iam primum omnium satis constat, Troia capta in 1
ceteros saevitum esse Troianos, duobus, Aeneae Anteno-
rique, et vetusti iure hospitii et quia pacis reddendaeque
Helenae semper auctores fuerunt, omne ius belli Achivos
abstinuisse, casibus deinde variis Antenorem cum multi- 2
tudine Enetum, qui seditione ex Paphlagonia pulsi et sedes
et ducem rege Pylaemene ad Troiam amisso quaerebant,
venisse in intimum Adriatici maris sinum, Euganeisque, 3
qui inter mare Alpesque incolebant, pulsis Enetos Troia-
nosque eas tenuisse terras. et in quem primo egressi sunt
locum, Troia vocatur pagoque Troiano inde nomen est,
gens universa Veneti appellati. Aeneam ab simili clade 4
domo profugum, sed ad maiora rerum initia ducentibus
fatis primo in Macedoniam venisse, inde in Siciliam quae-
rentem sedes delatum, ab Sicilia classe ad Laurentem
agrum tenuisse. Troia et huic loco nomen est. ubi egressi 5
Troiani, ut quibus ab inmenso prope errore nihil praeter
arma et naves superesset, cum praedam ex agris agerent,
Latinus rex Aboriginesque, qui tum ea tenebant loca, ad
arcendam vim advenarum armati ex urbe atque agris con-
currunt.

Duplex inde fama est. alii proelio victum Latinum 6
pacem cum Aenea, deinde adfinitatem iunxisse tradunt,
alii, cum instructae acies constitissent, priusquam signa 7
canerent, processisse Latinum inter primores ducemque
advenarum evocasse ad conloquium, percunctatum deinde,
qui mortales essent, unde aut quo casu profecti domo
quidve quaerentes in agrum Laurentem exissent, postquam 8
audierit, multitudinem Troianos esse, ducem Aeneam filium
Anchisae et Veneris, cremata patria domo profugos sedem

condendaeque urbis locum quaerere, et nobilitatem ad-
miratum gentis virique et animum vel bello vel paci para-
9 tum, dextra data fidem futurae amicitiae sanxisse. inde
foedus ictum inter duces, inter exercitus salutationem
factam, Aeneam apud Latinum fuisse in hospitio. ubi La-
tinum apud penates deos domesticum publico adiunxisse
10 foedus filia Aeneae in matrimonium data. eā utique res
Troianis spem adfirmat tandem stabili certaque sede
11 finiendi erroris. oppidum condunt, Aeneas ab nomine
uxoris Lavinium appellat. brevi stirps quoque virilis ex
novo matrimonio fuit, cui Ascanium parentes dixere
nomen.

1 II. Bello deinde Aborigines Troianique simul petiti.
Turnus rex Rutulorum, cui pacta Lavinia ante adventum
Aeneae fuerat, praelatum sibi advenam aegre patiens,
2 simul Aeneae Latinoque bellum intulerat. neutra acies
laeta ex eo certamine abiit: victi Rutuli, victores Abori-
3 gines Troianique ducem Latinum amisere. inde Turnus
Rutulique diffisi rebus ad florentes opes Etruscorum Me-
zentiumque regem eorum confugiunt, qui Caere, opulento
tum oppido, imperitans, iam inde ab initio minime laetus
novae origine urbis et tum nimio plus quam satis tutum
esset accolis rem Troianam crescere ratus, haud gravatim
socia arma Rutulis iunxit.

4 Aeneas, adversus tanti belli terrorem ut animos Abo-
riginum sibi conciliaret nec sub eodem iure solum sed
etiam nomine omnes essent, Latinos utramque gentem
5 appellavit. nec deinde Aborigines Troianis studio ac fide
erga regem Aeneam cessere fretusque his animis coales-
centium in dies magis duorum populorum Aeneas, quam-
quam tanta opibus Etruria erat, ut iam non terras solum,
sed mare etiam per totam Italiae longitudinem ab Alpibus
ad fretum Siculum fama nominis sui implesset, tamen,
cum moenibus bellum propulsare posset, in aciem copias
6 eduxit. secundum inde proelium Latinis, Aeneae etiam
ultimum mortalium operum fuit. situs est, quemcumque
eum dici ius fasque est, super Numicum fluvium, Iovem
Indigetem appellant.

1 III. Nondum maturus imperio Ascanius Aeneae filius

erat, tamen id imperium ei ad puberem aetatem incolume
mansit. tantisper tutela muliebri — tanta indoles in La-
vinia erat — res Latina et regnum avitum paternumque
puero stetit. haud ambigam — quis enim rem tam vete- 2
rem pro certo adfirmet? — hicine fuerit Ascanius an maior
quam hic, Creusa matre Ilio incolumi natus comesque
inde paternae fugae, quem Iulum eundem Iulia gens
auctorem nominis sui nuncupat. is Ascanius, ubicumque 3
et quacumque matre genitus — certe natum Aenea con-
stat — abundante Lavini multitudine florentem iam, ut
tum res erant, atque opulentam urbem matri seu novercae
reliquit, novam ipse aliam sub Albano monte condidit,
quae ab situ porrectae in dorso urbis Longa Alba appellata.

Inter Lavinium et Albam Longam deductam coloniam 4
triginta ferme interfuere anni. tantum tamen opes creve-
rant maxime fusis Etruscis, ut ne morte quidem Aeneae
nec deinde inter muliebrem tutelam rudimentumque pri-
mum puerilis regni movere arma aut Mezentius Etrusci-
que aut ulli alii accolae ausi sint. pax ita convenerat, ut 5
Etruscis Latinisque fluvius Albula, quem nunc Tiberim
vocant, finis esset. Silvius deinde regnat, Ascani filius, 6
casu quodam in silvis natus. is Aeneam Silvium creat, is 7
deinde Latinum Silvium. ab eo coloniae aliquot deductae,
Prisci Latini appellati. mansit Silviis postea omnibus 8
cognomen, qui Albae regnaverunt. Latino Alba ortus,
Alba Atys, Atye Capys, Capye Capetus, Capeto Tiberi-
nus, qui in traiectu Albulae amnis submersus celebre ad
posteros nomen flumini dedit. Agrippa inde Tiberini filius, 9
post Agrippam Romulus Silvius a patre accepto imperio
regnat. Aventino fulmine ipse ictus regnum per manus
tradidit. is sepultus in eo colle, qui nunc pars Romanae
est urbis, cognomen colli fecit. Proca deinde regnat. is
Numitorem atque Amulium procreat, Numitori, qui stirpis 10
maximus erat, regnum vetustum Silviae gentis legat.

Plus tamen vis potuit quam voluntas patris aut vere-
cundia aetatis. pulso fratre Amulius regnat. addit sceleri 11
scelus: stirpem fratris virilem interimit, fratris filiae Reae
Silviae per speciem honoris, cum Vestalem eam legisset,
perpetua virginitate spem partus adimit.

1 IIII. Sed debebatur, ut opinor, fatis tantae origo urbis
2 maximique secundum deorum opes imperii principium. vi
compressa Vestalis cum geminum partum edidisset, seu
ita rata seu quia deus auctor culpae honestior erat, Mar-
3 tem incertae stirpis patrem nuncupat. sed nec dii nec
homines aut ipsam aut stirpem a crudelitate regia vindi-
cant: sacerdos vincta in custodiam datur, pueros in pro-
fluentem aquam mitti iubet.

4 Forte quadam divinitus super ripas Tiberis effusus
lenibus stagnis nec adiri usquam ad iusti cursum poterat
amnis, et posse quamvis languida mergi aqua infantes
5 spem ferentibus dabat. ita velut defuncti regis imperio in
proxima adluvie, ubi nunc ficus Ruminalis est — Romu-
6 larem vocatam ferunt — pueros exponunt. vastae tum in
his locis solitudines erant.

Tenet fama, cum fluitantem alveum, quo iam expositi
erant pueri, tenuis in sicco aqua destituisset, lupam si-
tientem ex montibus, qui circa sunt, ad puerilem vagitum
cursum flexisse, eam summissas infantibus adeo mitem
praebuisse mammas, ut lingua lambentem pueros magister
7 regii pecoris invenerit: Faustulo fuisse nomen ferunt, ab
eo ad stabula Larentiae uxori educandos datos. sunt qui
Larentiam vulgato corpore lupam inter pastores vocatam
putent, inde locum fabulae ac miraculo datum.

8 Ita geniti itaque educati, cum primum adolevit aetas,
nec in stabulis nec ad pecora segnes venando peragrare
9 saltus. hinc robore corporibus animisque sumpto iam non
feras tantum subsistere, sed in latrones praeda onustos
impetus facere pastoribusque rapta dividere et cum his
crescente in dies grege iuvenum seria ac iocos celebrare.

1 V. Iam tum in Palatio monte Lupercal hoc fuisse
ludicrum ferunt et a Pallantio, urbe Arcadica, Pallantium,
2 dein Palatium montem appellatum. ibi Evandrum, qui
ex eo genere Arcadum multis ante tempestatibus tenuerit
loca, sollemne allatum ex Arcadia instituisse, ut nudi
iuvenes Lycaeum Pana venerantes per lusum atque lasci-
viam currerent, quem Romani deinde vocaverunt Inuum.

3 Huic deditis ludicro cum sollemne notum esset insi-
diatos ob iram praedae amissae latrones, cum Romulus

vi se defendisset, Remum cepisse, captum regi Amulio
tradidisse ultro accusantes. crimini maxime dabant in 4
Numitoris agros ab iis impetum fieri, inde eos collecta
iuvenum manu hostilem in modum praedas agere. sic ad
supplicium Numitori Remus deditur.

Iam inde ab initio Faustulo spes fuerat, regiam stir- 5
pem apud se educari, nam et expositos iussu regis infan-
tes sciebat et tempus, quo ipse eos sustulisset, ad id
ipsum congruere, sed rem inmaturam nisi aut per occa-
sionem aut per necessitatem aperiri noluerat. necessitas 6
prior venit. ita metu subactus Romulo rem aperit. forte
et Numitori, cum in custodia Remum haberet audissetque
geminos esse fratres, comparando et aetatem eorum et
ipsam minime servilem indolem tetigerat animum memoria
nepotum sciscitandoque eodem pervenit, ut haut procul
esset, quin Remum agnosceret.

Ita undique regi dolus nectitur. Romulus non cum 7
globo iuvenum—nec enim erat ad apertam vim par—, sed
aliis alio itinere iussis certo tempore ad regiam venire
pastoribus ad regem impetum facit et a domo Numitoris
alia comparata manu adiuvat Remus. ita regem obtruncant.

VI. Numitor inter primum tumultum hostis invasisse 1
urbem atque adortos regiam dictitans, cum pubem Alba-
nam in arcem praesidio armisque obtinendam avocasset,
postquam iuvenes perpetrata caede pergere ad se gratu-
lantes vidit, extemplo advocato concilio scelus in se fratris,
originem nepotum, ut geniti, ut educati, ut cogniti essent,
caedem deinceps tyranni seque eius auctorem ostendit.
iuvenes per mediam contionem agmine ingressi cum avum 2
regem salutassent, secuta ex omni multitudine consen-
tiens vox ratum nomen imperiumque regi efficit.

Ita Numitori Albana re permissa Romulum Remum- 3
que cupido cepit in iis locis, ubi expositi ubique educati
erant, urbis condendae. et supererat multitudo Albano-
rum Latinorumque, ad id pastores quoque accesserant,
qui omnes facile spem facerent, parvam Albam, parvum
Lavinium prae ea urbe, quae conderetur, fore. intervenit 4
deinde his cogitationibus avitum malum, regni cupido,
atque inde foedum certamen coortum a satis miti princi-

pio. quoniam gemini essent nec aetatis verecundia dis-
crimen facere posset, ut dii, quorum tutelae ea loca es-
sent, auguriis legerent, qui nomen novae urbi daret, qui
conditam imperio regeret, Palatium Romulus, Remus
Aventinum ad inaugurandum templa capiunt.

1 VII. Priori Remo augurium venisse fertur sex vul-
tures, iamque nuntiato augurio cum duplex numerus Ro-
mulo sese ostendisset, utrumque regem sua multitudo
consalutaverat. tempore illi praecepto, at hi numero
2 avium regnum trahebant. inde cum altercatione congressi
certamine irarum ad caedem vertuntur. ibi in turba ictus
Remus cecidit. vulgatior fama est, ludibrio fratris Remum
novos transiluisse muros, inde ab irato Romulo, cum ver-
bis quoque increpitans adiecisset 'sic deinde quicumque
3 alius transiliet moenia mea!', interfectum. ita solus poti-
tus imperio Romulus, condita urbs conditoris nomine ap-
pellata.

Palatium primum, in quo ipse erat educatus, muniit.
sacra diis aliis Albano ritu, Graeco Herculi, ut ab Evan-
4 dro instituta erant, facit. Herculem in ea loca Geryone
interempto boves mira specie abegisse memorant ac prope
Tiberim fluvium, qua prae se armentum agens nando
traiecerat, loco herbido, ut quiete et pabulo laetiore re-
5 ficeret boves, et ipsum fessum via procubuisse. ibi cum
eum cibo vinoque gravatum sopor oppressisset, pastor ac-
cola eius loci nomine Cacus, ferox viribus, captus pul-
chritudine boum cum avertere eam praedam vellet, quia,
si agendo armentum in speluncam compulisset, ipsa ves-
tigia quaerentem dominum eo deductura erant, aversos
boves, eximium quemque pulchritudine, caudis in spelun-
cam traxit.

6 Hercules ad primam auroram somno excitus cum gre-
gem perlustrasset oculis et partem abesse numero sensis-
set, pergit ad proximam speluncam, si forte eo vestigia
ferrent. quae ubi omnia foras versa vidit nec in partem
aliam ferre, confusus atque incertus animi ex loco infesto
7 agere porro armentum occepit. inde cum actae boves
quaedam ad desiderium, ut fit, relictarum mugissent, red-
dita inclusarum ex spelunca boum vox Herculem con-

vertit. quem cum ad speluncam vadentem Cacus vi prohibere conatus esset, ictus clava fidem pastorum nequiquam invocans morte occubuit.

Evander tum ea profugus ex Peloponneso auctoritate 8
magis quam imperio regebat loca, venerabilis vir miraculo litterarum, rei novae inter rudes artium homines, venerabilior divinitate credita Carmentae matris, quam fatiloquam ante Sibyllae in Italiam adventum miratae eae
gentes fuerant. is tum Evander concursu pastorum tre- 9
pidantium circa advenam manifestae reum caedis excitus postquam facinus facinorisque causam audivit, habitum formamque viri aliquantum ampliorem augustioremque
humana intuens, rogitat, qui vir esset. ubi nomen pa- 10
tremque ac patriam accepit, 'Iove nate, Hercules, salve' inquit. 'te mihi mater, veridica interpres deum, aucturum caelestium numerum cecinit tibique aram hic dicatum iri, quam opulentissima olim in terris gens maximam
vocet tuoque ritu colat.' dextra Hercules data accipere 11
se omen inpleturumque fata ara condita ac dicata ait.
ibi tum primum bove eximia capta de grege sacrum Her- 12
culi adhibitis ad ministerium dapemque Potitiis ac Pinariis, quae tum familiae maxime inclitae ea loca incole-
bant, factum. forte ita evenit, ut Potitii ad tempus praesto 13
essent hisque exta apponerentur, Pinarii extis adesis ad ceteram venirent dapem. inde institutum mansit, donec Pinarium genus fuit, ne extis sollemnium vescerentur.
Potitii ab Evandro edocti antistites sacri eius per multas 14
aetates fuerunt, donec tradito servis publicis sollemni fa-
miliae ministerio genus omne Potitiorum interiit. haec 15
tum sacra Romulus una ex omnibus peregrina suscepit, iam tum inmortalitatis virtute partae, ad quam eum sua fata ducebant, fautor.

VIII. Rebus divinis rite perpetratis vocataque ad con- 1
cilium multitudine, quae coalescere in populi unius corpus
nulla re praeterquam legibus poterat, iura dedit, quae ita 2
sancta generi hominum agresti fore ratus, si se ipse venerabilem insignibus imperii fecisset, cum cetero habitu se augustiorem, tum maxime lictoribus duodecim sumptis
fecit. alii ab numero avium, quae augurio regnum porten- 3

derant, eum secutum numerum putant, me haut paenitet
eorum sententiae esse, quibus et apparitores et hoc genus
ab Etruscis finitimis, unde sella curulis, unde toga prae-
texta sumpta est, et numerum quoque ipsum ductum pla-
cet, et ita habuisse Etruscos, quod ex duodecim populis
communiter creato rege singulos singuli populi lictores
dederint.

4 Crescebat interim urbs munitionibus alia atque alia
adpetendo loca, cum in spem magis futurae multitudinis
5 quam ad id, quod tum hominum erat, munirent. deinde
ne vana urbis magnitudo esset, adliciendae multitudinis
causa vetere consilio condentium urbes, qui obscuram at-
que humilem conciendo ad se multitudinem natam e terra
sibi prolem ementiebantur, locum, qui nunc saeptus de-
6 scendentibus inter duos lucos est, asylum aperit. eo ex
finitimis populis turba omnis sine discrimine, liber an ser-
vus esset, avida novarum rerum perfugit idque primum
ad coeptam magnitudinem roboris fuit.

7 Cum iam virium haud paeniteret, consilium deinde
viribus parat: centum creat senatores, sive quia is nume-
rus satis erat sive quia soli centum erant, qui creari pa-
tres possent — patres certe ab honore patriciique proge-
nies eorum appellati.

1 VIIII. Iam res Romana adeo erat valida, ut cuilibet
finitimarum civitatium bello par esset, sed penuria mulie-
rum hominis aetatem duratura magnitudo erat, quippe
quibus nec domi spes prolis nec cum finitimis conubia
2 essent. tum ex consilio patrum Romulus legatos circum
vicinas gentes misit, qui societatem conubiumque novo
3 populo peterent: urbes quoque, ut cetera, ex infimo nasci.
dein, quas sua virtus ac dii iuvent, magnas opes sibi
4 magnumque nomen facere. satis scire origini Romanae et
deos adfuisse et non defuturam virtutem: proinde ne gra-
varentur homines cum hominibus sanguinem ac genus
miscere.

5 Nusquam benigne legatio audita est, adeo simul sper-
nebant, simul tantam in medio crescentem molem sibi ac
posteris suis metuebant. a plerisque rogitantibus dimissi,
ecquod feminis quoque asylum aperuissent: id enim de-

mum conpar conubium fore. aegre id Romana pubès 6
passa et haud dubie ad vim spectare res coepit.
Cui tempus locumque aptum ut daret Romulus, aegri-
tudinem animi dissimulans ludos ex industria parat Neptuno
Equestri sollemnis, Consualia vocat. indici deinde finitimis 7
spectaculum iubet, quantoque apparatu tum sciebant aut
poterant concelebrant, ut rem claram exspectatamque face-
rent. multi mortales convenere, studio etiam videndae no- 8
vae urbis, maxime proximi quique, Caeninenses, Crustu-
mini, Antemnates, etiam Sabinorum omnis multitudo cum 9
liberis ac coniugibus venit. invitati hospitaliter per domos
cum situm moeniaque et frequentem tectis urbem vidis-
sent, mirantur, tam brevi rem Romanam crevisse. ubi 10
spectaculi tempus venit deditaeque eo mentes cum oculis
erant, tum ex composito orta vis signoque dato iuventus
Romana ad rapiendas virgines discurrit. magna pars forte, 11
in quem quaeque inciderat, raptae. quasdam forma excel-
lentes primoribus patrum destinatas ex plebe homines, qui-
bus datum negotium erat, domos deferebant. unam longe 12
ante alias specie ac pulchritudine insignem a globo Ta-
lassii cuiusdam raptam ferunt, multisque sciscitantibus,
cuinam eam ferrent, identidem, ne quis violaret, Talassio
ferri clamitatum. inde nuptialem hanc vocem factam.
turbato per metum ludicro maesti parentes virginum pro- 13
fugiunt, incusantes violati hospitii foedus deumque invo-
cantes, cuius ad sollemne ludosque per fas ac fidem de-
cepti venissent. nec raptis aut spes de se melior aut in- 14
dignatio est minor.
Sed ipse Romulus circumibat docebatque, patrum id
superbia factum, qui conubium finitimis negassent, illas
tamen in matrimonio, in societate fortunarum omnium civi-
tatisque et, quo nihil carius humano generi sit, liberum 15
fore; mollirent modo iras et quibus fors corpora dedisset,
darent animos; saepe ex iniuria postmodum gratiam ortam
eoque melioribus usuras viris, quod adnisurus pro se quis-
que sit, ut, cum suam vicem functus officio sit, parentium
etiam patriaeque expleat desiderium. accedebant blandi- 16
tiae virorum, factum purgantium cupiditate atque amore,
quae maxime ad muliebre ingenium efficaces preces sunt.

1 X. Iam admodum mitigati animi raptis erant. at rap-
tarum parentes tum maxime sordida veste lacrimisque et
querellis civitates concitabant. nec domi tantum indigna-
tiones continebant, sed congregabantur undique ad Titum
Tatium, regem Sabinorum, et legationes eo, quod maxi-
mum Tatii nomen in iis regionibus erat, conveniebant.
2 Caeninenses Crustuminique et Antemnates erant, ad quos
eius iniuriae pars pertinebat. lente agere his Tatius Sabi-
nique visi sunt, ipsi inter se tres populi communiter bellum
3 parant. nec Crustumini quidem atque Antemnates pro ar-
dore iraque Caeninensium satis se inpigre movent; ita per
se ipsum nomen Caeninum in agrum Romanum impetum
4 facit. sed effuse vastantibus fit obvius cum exercitu Ro-
mulus levique certamine docet, vanam sine viribus iram
esse. exercitum fundit fugatque, fusum persequitur, regem
in proelio obtruncat et spoliat, duce hostium occiso urbem
primo impetu capit.

5 Inde exercitu victore reducto ipse, cum factis vir magni-
ficus tum factorum ostentator haut minor, spolia ducis
hostium caesi suspensa fabricato ad id apte ferculo gerens
in Capitolium escendit ibique ea cum ad quercum pasto-
ribus sacram deposuisset, simul cum dono designavit tem-
6 plo Iovis finis cognomenque addidit deo. 'Iuppiter Feretri,'
inquit 'haec tibi victor Romulus rex regia arma fero tem-
plumque his regionibus, quas modo animo metatus sum,
dedico sedem opimis spoliis, quae regibus ducibusque
hostium caesis me auctorem sequentes posteri ferent.'

7 Haec templi est origo, quod primum omnium Romae
sacratum est. ita deinde diis visum, nec inritam condito-
ris templi vocem esse, qua laturos eo spolia posteros nun-
cupavit, nec multitudine conpotum eius doni vulgari lau-
dem. bina postea inter tot annos, tot bella opima parta
sunt spolia: adeo rara eius fortuna decoris fuit.

1 XI. Dum ea ibi Romani gerunt, Antemnatium exerci-
tus per occasionem ac solitudinem hostiliter in fines Ro-
manos incursionem facit; raptim et ad hos Romana legio
2 ducta palantes in agris oppressit. fusi igitur primo inpetu
et clamore hostes, oppidum captum, duplicique victoria
ovantem Romulum Hersilia coniunx precibus raptarum

fatigata orat, ut parentibus earum det veniam et in civitatem accipiat; ita rem coalescere concordia posse. facile impetratum.

Inde contra Crustuminos profectus bellum inferentes. 3
ibi minus etiam, quod alienis cladibus ceciderant animi, certaminis fuit. utroque coloniae missae, plures inventi, 4
qui propter ubertatem terrae in Crustuminum nomina darent; et Romam inde frequenter migratum est, a parentibus maxime ac propinquis raptarum.

Novissimum ab Sabinis bellum ortum, multoque id 5
maximum fuit: nihil enim per iram aut cupiditatem actum est, nec ostenderunt bellum prius quam intulerunt. con- 6
silio etiam additus dolus: Spurius Tarpeius Romanae praeerat arci. huius filiam virginem auro corrumpit Tatius, ut armatos in arcem accipiat. aquam forte ea tum sacris extra moenia petitum ierat; accepti obrutam armis neca- 7
vere, seu ut vi capta potius arx videretur seu prodendi exempli causa, ne quid usquam fidum proditori esset. additur fabulae, quod vulgo Sabini aureas armillas magni 8
ponderis brachio laevo gemmatosque magna specie anulos habuerint, pepigisse eam quod in sinistris manibus haberent. eo scuta illi pro aureis donis congesta. sunt qui 9
eam ex pacto tradendi quod in sinistris manibus haberent derecto arma petisse dicant et fraude visam agere sua ipsam peremptam mercede.

XII. Tenuere tamen arcem Sabini atque inde postero 1
die, cum Romanus exercitus instructus quod inter Palatinum Capitolinumque collem campi est complesset, non prius descenderunt in aequum quam ira et cupiditate recuperandae arcis stimulante animos in adversum Romani subiere. principes utrimque pugnam ciebant, ab 2
Sabinis Mettius Curtius, ab Romanis Hostius Hostilius. hic rem Romanam iniquo loco ad prima signa animo atque audacia sustinebat. ut Hostius cecidit, confestim 3
Romana inclinatur acies fusaque est ad veterem portam Palatii. Romulus et ipse turba fugientium actus arma ad caelum tollens 'Iuppiter, tuis' inquit 'iussus avibus hic 4
in Palatio prima urbi fundamenta ieci. arcem iam scelere emptam Sabini habent, inde huc armati superata media

5 valle tendunt. at tu, pater deum hominumque, hinc sal-
tem arce hostes, deme terrorem Romanis fugamque foe-
6 dam siste. hic ego tibi templum Statori Iovi, quod
monumentum sit posteris, tua praesenti ope servatam
7 urbem esse, voveo.' haec precatus, velut si sensisset
auditas preces, 'hinc,' inquit 'Romani, Iuppiter optimus
maximus resistere atque iterare pugnam iubet.' restitere
Romani tamquam caelesti voce iussi. ipse ad primores
Romulus provolat.

8 Mettius Curtius ab Sabinis princeps ab arce decucur-
rerat et effusos egerat Romanos toto quantum foro spa-
tium est; nec procul iam a porta Palatii erat, clamitans
9 'vicimus perfidos hospites, inbelles hostes; iam sciunt,
longe aliud esse virgines rapere, aliud pugnare cum viris.'
in eum haec gloriantem cum globo ferocissimorum iuve-
num Romulus impetum facit. ex equo tum forte Mettius
pugnabat, eo pelli facilius fuit. pulsum Romani perse-
cuntur et alia Romana acies audacia regis accensa
10 fundit Sabinos. Mettius in paludem sese strepitu sequen-
tium trepidante equo coniecit, averteratque ea res etiam
Sabinos tanti periculo viri. et ille quidem adnuentibus ac
vocantibus suis favore multorum addito animo evadit, Ro-
mani Sabinique in media convalle duorum montium red-
integrant proelium. sed res Romana erat superior.

1 XIII. Tum Sabinae mulieres, quarum ex iniuria bel-
lum ortum erat, crinibus passis scissaque veste victo malis
muliebri pavore ausae se inter tela volantia inferre, ex
transverso impetu facto dirimere infestas acies, dirimere
2 iras, hinc patres hinc viros orantes, ne sanguine se ne-
fando soceri generique respergerent, ne parricidio macu-
larent partus suos, nepotum illi, hi liberum progeniem.
3 'si adfinitatis inter vos, si conubii piget, in nos vertite
iras, nos causa belli, nos vulnerum ac caedium viris ac
parentibus sumus; melius peribimus quam sine alteris
vestrum viduae aut orbae vivemus.'

4 Movet res tum multitudinem tum duces; silentium et
repentina fit quies, inde ad foedus faciendum duces prod-
eunt nec pacem modo, sed civitatem unam ex duabus fa-
ciunt, regnum consociant, imperium omne conferunt Ro-

mam. ita geminata urbe, ut Sabinis tamen aliquid dare- 5
tur, Quirites a Curibus appellati. monumentum eius pugnae, ubi primum ex profunda emersus palude equum Curtius in vado statuit, Curtium lacum appellarunt.

Ex bello tam tristi laeta repente pax cariores Sabinas 6
viris ac parentibus et ante omnes Romulo ipsi fecit. itaque, cum populum in curias triginta divideret, nomina earum curiis inposuit. id non traditur, cum haut dubie 7
aliquanto numerus maior hoc mulierum fuerit, aetate an dignitatibus suis virorumve an sorte lectae sint, quae nomina curiis darent.

Eodem tempore et centuriae tres equitum conscriptae 8
sunt: Ramnenses ab Romulo, ab T. Tatio Titienses appellati, Lucerum nominis et originis causa incerta est. inde non modo commune, sed concors etiam regnum duobus regibus fuit.

XIIII. Post aliquot annos propinqui regis Tatii lega- 1
tos Laurentium pulsant, cumque Laurentes iure gentium agerent, apud Tatium gratia suorum et preces plus poterant. igitur illorum poenam in se vertit: nam Lavini, 2
cum ad sollemne sacrificium eo venisset, concursu facto interficitur. eam rem minus aegre quam dignum erat tu- 3
lisse Romulum ferunt, seu ob infidam societatem regni seu quia haut iniuria caesum credebat. itaque bello quidem abstinuit; ut tamen expiarentur legatorum iniuriae regisque caedes, foedus inter Romam Laviniumque urbes renovatum est.

Et cum his quidem insperata pax erat: aliud multo 4
propius atque in ipsis prope portis bellum ortum. Fidenates nimis vicinas prope se convalescere opes rati, priusquam tantum roboris esset, quantum futurum apparebat, occupant bellum facere. iuventute armata immissa vastatur agri quod inter urbem ac Fidenas est. inde ad laevam 5
versi, quia dextra Tiberis arcebat, cum magna trepidatione agrestium populantur, tumultusque repens ex agris in urbem inlatus pro nuntio fuit. excitus Romulus, neque enim 6
dilationem pati tam vicinum bellum poterat, exercitum educit, castra a Fidenis mille passuum locat. ibi modico 7
praesidio relicto egressus omnibus copiis partem militum,

locis circa densis obsitis virgultis, obscuris subsidere in
insidiis iussit, cum parte maiore atque omni equitatu pro-
fectus, id quod quaerebat, tumultuoso et minaci genere
pugnae adequitando ipsis prope portis hostem excivit.
fugae quoque, quae simulanda erat, eadem equestris
8 pugna causam minus mirabilem dedit. et cum velut inter
pugnae fugaeque consilium trepidante equitatu pedes quo-
que referret gradum, plenis repente portis effusi hostes
inpulsa Romana acie studio instandi sequendique trahun-
9 tur ad locum insidiarum. inde subito exorti Romani trans-
versam invadunt hostium aciem. addunt pavorem mota
castris signa eorum, qui in praesidio relicti fuerant. ita
multiplici terrore perculsi Fidenates prius paene quam
Romulus quique cum eo equis ierant circumagerent frenis
10 equos, terga vertunt multoque effusius, quippe vera fuga,
qui simulantes paulo ante secuti erant, oppidum repete-
11 bant. non tamen eripuere se hosti: haerens in tergo
Romanus, priusquam fores portarum obicerentur, velut
agmine uno inrumpit.

1 XV. Belli Fidenatis contagione inritati Veientium animi
et consanguinitate — nam Fidenates quoque Etrusci fue-
runt — et quod ipsa propinquitas loci, si Romana arma
omnibus infesta finitimis essent, stimulabat. in fines Ro-
manos excucurrerunt populabundi magis quam iusti more
2 belli. itaque non castris positis, non exspectato hostium
exercitu, raptam ex agris praedam portantes Veios rediere.
Romanus contra, postquam hostem in agris non invenit,
dimicationi ultimae instructus intentusque Tiberim transit.
3 quem postquam castra ponere et ad urbem accessurum
Veientes audivere, obviam egressi, ut potius acie decer-
nerent, quam inclusi de tectis moenibusque dimicarent.
4 ibi viribus nulla arte adiutis tantum veterani robore exer-
citus rex Romanus vicit persecutusque fusos ad moenia
hostes urbe valida muris ac situ ipso munita abstinuit;
agros rediens vastat ulciscendi magis quam praedae stu-
5 dio. eaque clade haut minus quam adversa pugna sub-
acti Veientes pacem petitum oratores Romam mittunt.
agri parte multatis in centum annos indutiae datae.

6 Haec ferme Romulo regnante domi militiaeque gesta,

quorum nihil absonum fidei divinae originis divinitatisque
post mortem creditae fuit, non animus in regno avito re-
cuperando, non condendae urbis consilium, non bello ac
pace firmandae. ab illo enim profecto viribus datis tan- 7
tum valuit, ut in quadraginta deinde annos tutam pacem
haberet. multitudini tamen gratior fuit quam patribus, 8
longe ante alios acceptissimus militum animis: trecentos-
que armatos ad custodiam corporis, quos celeres appella-
vit, non in bello solum, sed etiam in pace habuit.

XVI. His inmortalibus editis operibus cum ad exer- 1
citum recensendum contionem in campo ad caprae palu-
dem haberet, subito coorta tempestas cum magno fragore
tonitribusque tam denso regem operuit nimbo, ut con-
spectum eius contioni abstulerit. nec deinde in terris
Romulus fuit. Romana pubes sedato tandem pavore, 2
postquam ex tam turbido die serena et tranquilla lux red-
iit, ubi vacuam sedem regiam vidit, etsi satis credebat
patribus, qui proxumi steterant, sublimem raptum pro-
cella, tamen velut orbitatis metu icta maestum aliquamdiu
silentium obtinuit. deinde, a paucis initio facto, deum 3
deo natum, regem parentemque urbis Romanae salvere
universi Romulum iubent, pacem precibus exposcunt, uti
volens propitius suam semper sospitet progeniem. fuisse 4
credo tum quoque aliquos, qui discerptum regem patrum
manibus taciti arguerent: manavit enim haec quoque, sed
obscura fama; illam alteram admiratio viri et pavor prae-
sens nobilitavit.

Et consilio etiam unius hominis addita rei dicitur fides. 5
namque Proculus Iulius, sollicita civitate desiderio regis
et infensa patribus, gravis, ut traditur, quamvis magnae
rei auctor in contionem prodit. 'Romulus,' inquit 'Quiri- 6
tes, parens urbis huius, prima hodierna luce caelo repente
delapsus se mihi obvium dedit. cum perfusus horrore
venerabundus adstitissem, petens precibus, ut contra in-
tueri fas esset: "abi, nuntia" inquit "Romanis, caelestes 7
ita velle, ut mea Roma caput orbis terrarum sit, proinde
rem militarem colant sciantque et ita posteris tradant,
nullas opes humanas armis Romanis resistere posse."
haec' inquit 'locutus sublimis abiit.' mirum quantum illi 8

viro nuntianti haec fidei fuerit quamque desiderium Ro-
muli apud plebem exercitumque facta fide inmortalitatis
lenitum sit.

1 XVII. Patrum interim animos certamen regni ac cu-
pido versabat. necdum ad singulos, quia nemo magnopere
eminebat in novo populo, pervenerat; factionibus inter
2 ordines certabatur. oriundi ab Sabinis, ne, quia post Tati
mortem ab sua parte non erat regnatum, in societate ae-
qua possessionem imperii amitterent, sui corporis creari
regem volebant, Romani veteres peregrinum regem asper-
3 nabantur. in variis voluntatibus regnari tamen omnes
4 volebant, libertatis dulcedine nondum experta. timor de-
inde patres incessit, ne civitatem sine imperio, exercitum
sine duce, multarum circa civitatium inritatis animis, vis
aliqua externa adoriretur. et esse igitur aliquod caput
placebat et nemo alteri concedere in animum inducebat.
5 Ita rem inter se centum patres decem decuriis factis
singulisque in singulas decurias creatis, qui summae re-
rum praeessent, consociant. decem imperitabant, unus
6 cum insignibus imperii et lictoribus erat, quinque dierum
spatio finiebatur imperium ac per omnes in orbem ibat,
annuumque intervallum regni fuit. id ab re, quod nunc
quoque tenet nomen, interregnum appellatum.
7 Fremere deinde plebs: multiplicatam servitutem, cen-
tum pro uno dominos factos, nec ultra nisi regem, et ab
8 ipsis creatum videbantur passuri. cum sensissent ea mo-
veri patres, offerendum ultro rati quod amissuri erant, ita
gratiam ineunt summa potestate populo permissa, ut non
9 plus darent iuris quam detinerent. decreverunt enim, ut,
cum populus regem iussisset, id sic ratum esset, si patres
auctores fierent. hodie quoque in legibus magistratibus-
que rogandis usurpatur idem ius vi adempta: priusquam
populus suffragium ineat, in incertum comitiorum even-
tum patres auctores fiunt.
10 Tum interrex contione advocata 'quod bonum faustum
felixque sit,' inquit 'Quirites, regem create: ita patribus
visum est. patres deinde, si dignum, qui secundus ab Ro-
11 mulo numeretur, crearitis, auctores fient.' adeo id gratum
plebi fuit, ut, ne victi beneficio viderentur, id modo scis-

cerent iuberentque, ut senatus decerneret, qui Romae regnaret.

XVIII. Inclita iustitia religioque ea tempestate Nu- 1
mae Pompili erat. Curibus Sabinis habitabat consultissimus vir, ut in illa quisquam esse aetate poterat, omnis
divini atque humani iuris. auctorem doctrinae eius, quia 2
non extat alius, falso Samium Pythagoram edunt, quem Servio Tullio regnante Romae centum amplius post annos in ultima Italiae ora circa Metapontum Heracleamque et Crotonem iuvenum aemulantium studia coetus habuisse
constat. ex quibus locis, etsi eiusdem aetatis fuisset, 3
quae fama in Sabinos? aut quo linguae commercio quemquam ad cupiditatem discendi exeivisset quove praesidio unus per tot gentes dissonas sermone moribusque pervenisset? suopte igitur ingenio temperatum animum virtuti- 4
bus fuisse opinor magis instructumque non tam peregrinis artibus, quam disciplina tetrica ac tristi veterum Sabinorum, quo genere nullum quondam incorruptius fuit.

Audito nomine Numae patres Romani, quamquam in- 5
clinari opes ad Sabinos rege inde sumpto videbantur, tamen neque se quisquam nec factionis suae alium nec denique patrum aut civium quemquam praeferre illi viro ausi, ad unum omnes Numae Pompilio regnum deferen-
dum decernunt. accitus, sicut Romulus augurato urbe 6
condenda regnum adeptus est, de se quoque deos consuli iussit. inde ab augure, cui deinde honoris ergo publicum id perpetuumque sacerdotium fuit, deductus in
arcem, in lapide ad meridiem versus consedit. augur ad 7
laevam eius capite velato sedem cepit, dextra manu baculum sine nodo aduncum tenens, quem lituum appellarunt. inde ubi prospectu in urbem agrumque capto deos precatus regiones ab oriente ad occasum determinavit, dextras ad meridiem partes, laevas ad septemtrionem
esse dixit, signum contra, quoad longissime conspectum 8
oculi ferebant, animo finivit; tum, lituo in laevam manum translato, dextra in caput Numae imposita, precatus ita
est: 'Iuppiter pater, si est fas hunc Numam Pompilium, 9
cuius ego caput teneo, regem Romae esse, uti tu signa nobis certa adclarassis inter eos fines, quos feci.' tum

peregit verbis auspicia, quae mitti vellet; quibus missis
declaratus rex Numa de templo descendit.

1 XVIIII. Qui regno ita potitus urbem novam, condi-
tam vi et armis, iure eam legibusque ac moribus de in-
2 tegro condere parat. quibus cum inter bella adsuescere
videret non posse, quippe efferari militia animos, miti-
gandum ferocem populum armorum desuetudine ratus,
Ianum ad infimum Argiletum indicem pacis bellique fe-
cit, apertus ut in armis esse civitatem, clausus pacatos
3 circa omnes populos significaret. bis deinde post Numae
regnum clausus fuit, semel T. Manlio consule post Puni-
cum primum perfectum bellum, iterum, quod nostrae ae-
tati dii dederunt ut videremus, post bellum Actiacum ab
imperatore Caesare Augusto pace terra marique parta.
4 Clauso eo cum omnium circa finitimorum societate ac
foederibus iunxisset animos, positis externorum periculo-
rum curis ne luxuriarent otio animi, quos metus hostium
disciplinaque militaris continuerat, omnium primum rem
ad multitudinem inperitam et illis saeculis rudem effica-
5 cissimam, deorum metum iniciendum ratus est. qui cum
descendere ad animos sine aliquo commento miraculi
non posset, simulat sibi cum dea Egeria congressus noc-
turnos esse, eius se monitu, quae acceptissima diis es-
sent, sacra instituere, sacerdotes suos cuique deorum
praeficere.
6 Atque omnium primum ad cursus lunae in duodecim
menses describit annum, quem, quia tricenos dies singu-
lis mensibus luna non explet desuntque dies solido anno,
qui solstitiali circumagitur orbe, intercalares mensibus
interponendo ita dispensavit, ut vicesimo anno ad metam
eandem solis, unde orsi essent, plenis omnium annorum
7 spatiis dies congruerent. idem nefastos dies fastosque
fecit, quia aliquando nihil cum populo agi utile futurum
erat.

1 XX. Tum sacerdotibus creandis animum adiecit, quam-
quam ipse plurima sacra obibat, ea maxime quae nunc ad
2 Dialem flaminem pertinent. sed quia in civitate bellicosa
plures Romuli quam Numae similes reges putabat fore
iturosque ipsos ad bella, ne sacra regiae vicis desereren-

tur flaminem Iovi adsiduum sacerdotem creavit insignique eum veste et curuli regia sella adornavit. huic duos
flamines adiecit, Marti unum, alterum Quirino, virgines- 3
que Vestae legit, Alba oriundum sacerdotium et genti conditoris haud alienum. iis, ut adsiduae templi antistites essent, stipendium de publico statuit, virginitate aliisque caerimoniis venerabiles ac sanctas fecit.

Salios item duodecim Marti Gradivo legit tunicaeque 4
pictae insigne dedit et super tunicam aeneum pectori tegumen caelestiaque arma, quae ancilia appellantur, ferre ac per urbem ire canentes carmina cum tripudiis sollemnique saltatu iussit.

Pontificem deinde Numam Marcium, Marci filium, ex 5
patribus legit eique sacra omnia exscripta exsignataque attribuit, quibus hostiis, quibus diebus, ad quae templa sacra fierent atque unde in eos sumptus pecunia erogaretur. cetera quoque omnia publica privataque sacra pon- 6
tificis scitis subiecit, ut esset, quo consultum plebes veniret, ne quid divini iuris neglegendo patrios ritus peregrinosque adsciscendo turbaretur, nec caelestes modo cae- 7
rimonias, sed iusta quoque funebria placandosque manes ut idem pontifex edoceret quaeque prodigia fulminibus aliove quo visu missa susciperentur atque curarentur. ad ea elicienda ex mentibus divinis Iovi Elicio aram in Aventino dicavit deumque consuluit auguriis, quae suscipienda essent.

XXI. Ad haec consultanda procurandaque multitu- 1
dine omni a vi et armis conversa, et animi aliquid agendo occupati erant et deorum assidua insidens cura, cum interesse rebus humanis caeleste numen videretur, ea pietate omnium pectora imbuerat, ut fides ac iusiurandum
proximo legum ac poenarum metu civitatem regerent. et 2
cum ipsi se homines in regis, velut unici exempli, mores formarent, tum finitumi etiam populi, qui antea castra, non urbem positam in medio ad sollicitandam omnium pacem crediderant, in eam verecundiam adducti sunt, ut civitatem totam in cultum versam deorum violari ducerent nefas.

Lucus erat, quem medium ex opaco specu fons per- 3

enni rigabat aqua: quo quia se persaepe Numa sine ar-
bitris velut ad congressum deae inferebat, Camenis eum
lucum sacravit, quod earum ibi concilia cum coniuge sua
4 Egeria essent. et soli Fidei sollemne instituit. ad id sa-
crarium flamines bigis curru arcuato vehi iussit manu-
que ad digitos usque involuta rem divinam facere, signi-
ficantes, fidem tutandam sedemque eius etiam in dextris
5 sacratam esse. multa alia sacrificia locaque sacris facien-
dis, quae Argeos pontifices vocant, dedicavit. omnium
tamen maximum eius operum fuit tutela per omne regni
tempus haud minor pacis quam regni.

6 Ita duo deinceps reges, alius alia via, ille bello hic
pace, civitatem auxerunt; Romulus septem et triginta reg-
navit annos, Numa tres et quadraginta. cum valida tum
temperata et belli et pacis artibus erat civitas.

1 XXII. Numae morte ad interregnum res rediit. inde
Tullum Hostilium, nepotem Hostili, cuius in infima arce
clara pugna adversus Sabinos fuerat, regem populus ius-
2 sit; patres auctores facti. hic non solum proximo regi
dissimilis, sed ferocior etiam quam Romulus fuit. cum
aetas viresque tum avita quoque gloria animum stimula-
bat. senescere igitur civitatem otio ratus undique mate-
riam excitandi belli quaerebat.

3 Forte evenit, ut agrestes Romani ex Albano agro,
4 Albani ex Romano praedas invicem agerent. imperitabat
tum Gaius Cluilius Albae. utrimque legati fere sub idem
tempus ad res repetendas missi. Tullus praeceperat suis,
ne quid prius quam mandata agerent; satis sciebat, nega-
5 turum Albanum: ita pie bellum indici posse. ab Albanis
socordius res acta; excepti hospitio ab Tullo blande ac
benigne comi fronte regis convivium celebrant. tantisper
Romani et res repetiverant priores et neganti Albano bel-
lum in tricesimum diem indixerant. haec renuntiant Tullo.

6 Tum legatis Tullus dicendi potestatem, quid petentes
venerint, fecit. illi omnium ignari primum purgando te-
runt tempus: se invitos quicquam, quod minus placeat
Tullo, dicturos, sed imperio subigi: res repetitum se ve-
7 nisse, ni reddantur, bellum indicere iussos. ad haec Tul-
lus 'nuntiate' inquit 'regi vestro, regem Romanum deos

facere testes, uter prius populus res repetentes legatos
aspernatus dimiserit, ut in eum omnes expetant huiusce
clades belli.'
XXIII. Haec nuntiant domum Albani. et bellum 1
utrimque summa ope parabatur, civili simillimum bello,
prope inter parentes natosque, Troianam utramque pro-
lem, cum Lavinium ab Troia, ab Lavinio Alba, ab Al-
banorum stirpe regum oriundi Romani essent. eventus 2
tamen belli minus miserabilem dimicationem fecit, quod
nec acie certatum est et tectis modo dirutis alterius urbis
duo populi in unum confusi sunt. Albani priores ingenti 3
exercitu in agrum Romanum impetum fecere. castra ab
urbe haud plus quinque milia passum locant, fossa cir-
cumdant: fossa Cluilia ab nomine ducis per aliquot sae-
cula appellata est, donec cum re nomen quoque vetustate
abolevit. in his castris Cluilius, Albanus rex, moritur, 4
dictatorem Albani Mettium Fufetium creant.

Interim Tullus ferox praecipue morte regis magnum-
que deorum numen, ab ipso capite orsum, in omne nomen
Albanum expetiturum poenas ob bellum impium dicti-
tans, nocte praeteritis hostium castris infesto exercitu in
agrum Albanum pergit. ea res ab stativis excivit Met- 5
tium. ducit quam proxume ad hostem potest. inde lega-
tum praemissum nuntiare Tullo iubet, priusquam dimi-
cent, opus esse colloquio; si secum congressus sit, satis
scire ea se allaturum, quae nihilo minus ad rem Roma-
nam quam ad Albanam pertineant. haud aspernatus Tul- 6
lus, tametsi vana adferri rebatur, in aciem educit. exeunt
contra et Albani.

Postquam structi utrimque stabant, cum paucis pro-
cerum in medium duces prodeunt. ibi infit Albanus: 'in- 7
iurias et non redditas res, ex foedere quae repetitae sint,
et ego regem nostrum Cluilium causam huiusce esse belli
audisse videor nec te dubito, Tulle, eadem prae te ferre.
sed si vera potius quam dictu speciosa dicenda sunt, cu-
pido imperii duos cognatos vicinosque populos ad arma
stimulat. neque recte an perperam interpretor, fuerit ista 8
eius deliberatio, qui bellum suscepit. me Albani gerendo
bello ducem creavere. illud te, Tulle, monitum velim:

Etrusca res quanta circa nos teque maxime sit, quo pro-
pior Tuscis, hoc magis scis. multum illi terra, plurimum
9 mari pollent. memor esto, iam cum signum pugnae da-
bis, has duas acies spectaculo fore, ut fessos confectosque
simul victorem ac victum adgrediantur. itaque si nos di
amant, quoniam non contenti libertate certa in dubiam
imperii servitiique aleam imus, ineamus aliquam viam,
qua, utri utris imperent, sine magna clade, sine multo
10 sanguine utriusque populi decerni possit.' haud displicet
res Tullo, quamquam cum indole animi tum spe victoriae
ferocior erat. quaerentibus utrimque ratio initur, cui et
fortuna ipsa praebuit materiam.

1 XXIIII. Forte in duobus tum exercitibus erant tri-
gemini fratres nec aetate nec viribus dispares: Horatios
Curiatiosque fuisse satis constat nec ferme res antiqua
alia est nobilior, tamen in re tam clara nominum error
manet, utrius populi Horatii, utrius Curiatii fuerint. auc-
tores utroque trahunt: plures tamen invenio, qui Roma-
nos Horatios vocent; hos ut sequar, inclinat animus.

2 Cum trigeminis agunt reges, ut pro sua quisque patria
dimicent ferro: ibi imperium fore, unde victoria fuerit.
3 nihil recusatur, tempus et locus convenit. priusquam
dimicarent, foedus ictum inter Romanos et Albanos est
his legibus, ut, cuiusque populi cives eo certamine vicis-
sent, is alteri populo cum bona pace imperitaret.

Foedera alia aliis legibus, ceterum eodem modo omnia
4 fiunt. tum ita factum accepimus, nec ullius vetustior foe-
deris memoria est: fetialis regem Tullum ita rogavit
'iubesne me, rex, cum patre patrato populi Albani foe-
dus ferire?' iubente rege, 'sagmina' inquit 'te, rex, posco;'
5 rex ait 'puram tollito,' fetialis ex arce graminis herbam
puram attulit, postea regem ita rogavit: 'rex, facisne me
tu regium nuntium populi Romani Quiritium, vasa comi-
tesque meos?', rex respondit: 'quod sine fraude mea po-
6 pulique Romani Quiritium fiat, facio.' fetialis erat M.
Valerius. is patrem patratum Spurium Fusium fecit, ver-
bena caput capillosque tangens. pater patratus ad ius
iurandum patrandum, id est sanciendum fit foedus, mul-
tisque id verbis, quae longo effata carmine non operae est

referre, peragit. legibus deinde recitatis 'audi,' inquit 'Iup- 7
piter, audi, pater patrate populi Albani, audi tu, populus
Albanus: ut illa palam prima postrema ex illis tabulis ce-
rave recitata sunt sine dolo malo utique ea hic hodie rec-
tissime intellecta sunt, illis legibus populus Romanus
prior non deficiet. si prior defexit publico consilio dolo 8
malo, tum, ille Diespiter, populum Romanum sic ferito,
ut ego hunc porcum hic hodie feriam, tantoque magis
ferito, quanto magis potes pollesque.' id ubi dixit, por- 9
cum saxo silice percussit. sua item carmina Albani suum-
que ius iurandum per suum dictatorem suosque sacerdotes
peregerunt.

XXV. Foedere icto trigemini sicut convenerat arma 1
capiunt. cum sui utrosque adhortarentur, deos patrios,
patriam ac parentes, quidquid civium domi, quidquid in
exercitu sit, illorum tunc arma, illorum intueri manus,
feroces et suopte ingenio et pleni adhortantium vocibus
in medium inter duas acies procedunt. consederant utrim- 2
que pro castris duo exercitus, periculi magis praesentis
quam curae expertes, quippe imperium agebatur in tam
paucorum virtute atque fortuna positum. itaque ergo
erecti suspensique in minime gratum spectaculum animo
intenduntur.

Datur signum, infestisque armis, velut acies, terni iu- 3
venes, magnorum exercituum animos gerentes, concurrunt.
nec his nec illis periculum suum, — publicum imperium
servitiumque obversatur animo futuraque ea deinde pa-
triae fortuna, quam ipsi fecissent. ut primo statim con- 4
cursu increpuere arma micantesque fulsere gladii, horror
ingens spectantis perstringit, et neutro inclinata spe tor-
pebat vox spiritusque. consertis deinde manibus, cum iam 5
non motus tantum corporum agitatioque anceps telorum
armorumque, sed vulnera quoque et sanguis spectaculo
essent, duo Romani super alium alius, vulneratis tribus
Albanis, exspirantes corruerunt.

Ad quorum casum cum conclamasset gaudio Albanus 6
exercitus, Romanas legiones iam spes tota, nondum ta-
men cura deseruerat, exanimes vice unius, quem tres Cu-
riatii circumsteterant. forte is integer fuit, ut universis 7

solus nequaquam par, sic adversus singulos ferox. ergo
ut segregaret pugnam eorum, capessit fugam, ita ratus
secuturos, ut quemque vulnere adfectum corpus sineret.
8 iam aliquantum spatii ex eo loco, ubi pugnatum est, au-
fugerat, cum respiciens videt magnis intervallis sequen-
tes, unum haut procul ab sese abesse. in eum magno
9 impetu rediit, et dum Albanus exercitus inclamat Curia-
tiis, uti opem ferant fratri, iam Horatius, caeso hoste vic-
tor, secundam pugnam petebat.

Tunc clamore, qualis ex insperato faventium solet,
Romani adiuvant militem suum et ille defungi proelio
10 festinat. prius itaque quam alter, qui nec procul aberat,
11 consequi posset, et alterum Curiatium conficit. iamque
aequato Marte singuli supererant, sed nec spe nec viri-
bus pares. alterum intactum ferro corpus et geminata
victoria ferocem in certamen tertium dabat, alter, fessum
vulnere, fessum cursu trahens corpus victusque fratrum
12 ante se strage, victori obicitur hosti. nec illud proelium
fuit. Romanus exsultans 'duos' inquit 'fratrum manibus
dedi, tertium causae belli huiusce, ut Romanus Albano
imperet, dabo.' male sustinenti arma gladium superne
iugulo defigit, iacentem spoliat.

13 Romani ovantes ac gratulantes Horatium accipiunt eo
maiore cum gaudio, quo prope metum res fuerat. ad se-
pulturam inde suorum nequaquam paribus animis vertun-
tur, quippe imperio alteri aucti, alteri ditionis alienae
facti. sepulcra extant quo quisque loco cecidit, duo Ro-
14 mana uno loco propius Albam, tria Albana Romam ver-
sus, sed distantia locis, ut et pugnatum est.

1 XXVI. Priusquam inde digrederentur, roganti Met-
tio, ex foedere icto quid imperaret, imperat Tullus, uti
iuventutem in armis habeat; usurum se eorum opera, si
bellum cum Veientibus foret. ita exercitus inde domos
2 abducti. princeps Horatius ibat trigemina spolia prae se
gerens. cui soror virgo, quae desponsa uni ex Curiatiis
fuerat, obvia ante portam Capenam fuit, cognitoque super
umeros fratris paludamento sponsi, quod ipsa confecerat,
solvit crines et flebiliter nomine sponsum mortuum ap-
3 pellat. movet feroci iuveni animum conploratio sororis

in victoria sua tantoque gaudio publico. stricto itaque
gladio simul verbis increpans transfigit puellam. 'abi 4
hinc cum inmaturo amore ad sponsum,' inquit 'oblita
fratrum mortuorum vivique, oblita patriae. sic eat quae-
cumque Romana lugebit hostem.'

Atrox visum id facinus patribus plebique, sed recens 5
meritum facto obstabat. tamen raptus in ius ad regem.
rex, ne ipse tam tristis ingratique ad vulgus iudicii ac
secundum iudicium supplicii auctor esset, concilio populi
advocato 'duumviros,' inquit 'qui Horatio perduellionem
iudicent secundum legem, facio.'

Lex horrendi carminis erat: 'duumviri perduellionem 6
iudicent. si a duumviris provocarit, provocatione certato.
si vincent, caput obnubito, infelici arbori reste suspendito,
verberato vel intra pomerium vel extra pomerium.' hac 7
lege duumviri creati, qui se absolvere non rebantur ea
lege ne innoxium quidem posse, cum condemnassent. tum
alter ex his 'Publi Horati, tibi perduellionem iudico' in-
quit. 'lictor, conliga manus.' accesserat lictor iniciebat- 8
que laqueum. tum Horatius auctore Tullo, clemente legis
interprete, 'provoco' inquit. ita de provocatione certatum
ad populum est.

Moti homines sunt in eo iudicio maxime Publio Horatio 9
patre proclamante, se filiam iure caesam iudicare; ni ita es-
set, patrio iure in filium animadversurum fuisse. orabat de-
inde, ne se, quem paulo ante cum egregia stirpe conspexis-
sent, orbum liberis facerent. inter haec senex iuvenem am- 10
plexus, spolia Curiatiorum fixa eo loco, qui nunc pila Horatia
appellatur, ostentans, 'huncine,' aiebat 'quem modo deco-
ratum ovantemque victoria incedentem vidistis, Quirites,
eum sub furca vinctum inter verbera et cruciatus videre po-
testis, quod vix Albanorum oculi tam deforme spectaculum
ferre possent? i, lictor, conliga manus, quae paulo ante ar- 11
matae imperium populo Romano pepererunt, i, caput obnube
liberatoris urbis huius, arbori infelici suspende, verbera vel
intra pomerium, modo inter illa pila et spolia hostium, vel
extra pomerium, modo inter sepulcra Curiatiorum. quo
enim ducere hunc iuvenem potestis, ubi non sua decora
eum a tanta foeditate supplicii vindicent?'

12 Non tulit populus nec patris lacrimas nec ipsius parem
in omni periculo animum, absolveruntque admiratione ma-
gis virtutis quam iure causae. itaque, ut caedes manifesta
aliquo tamen piaculo lueretur, imperatum patri, ut filium
13 expiaret pecunia publica. is quibusdam piacularibus sacri-
ficiis factis, quae deinde genti Horatiae tradita sunt, trans-
misso per viam tigillo, capite adoperto velut sub iugum
misit iuvenem. id hodie quoque publice semper refectum
14 manet: sororium tigillum vocant. Horatiae sepulcrum, quo
loco corruerat icta, constructum est saxo quadrato.

1 XXVII. Nec diu pax Albana mansit. invidia vulgi,
quod tribus militibus fortuna publica conmissa fuerit, va-
num ingenium dictatoris corrupit et, quoniam recta con-
silia haut bene evenerant, pravis reconciliare popularium
2 animos coepit. igitur ut prius in bello pacem, sic in pace
bellum quaerens, quia suae civitati animorum plus quam
virium cernebat esse, ad bellum palam atque ex edicto
gerundum alios concitat populos, suis per speciem socie-
3 tatis proditionem reservat. Fidenates, colonia Romana,
Veientibus sociis consilii adsumptis, pacto transitionis Al-
banorum ad bellum atque arma incitantur.

4 Cum Fidenae aperte descissent, Tullus, Mettio exer-
cituque eius ab Alba accito, contra hostes ducit. ubi Anie-
nem transiit, ad confluentis collocat castra. inter eum lo-
5 cum et Fidenas Veientium exercitus Tiberim transierat. hi
et in acie prope flumen tenuere dextrum cornu, in sinistro
Fidenates propius montes consistunt. Tullus adversus
Veientem hostem derigit suos, Albanos contra legionem
Fidenatium conlocat. Albano non plus animi erat quam
fidei. nec manere ergo nec transire aperte ausus sensim
6 ad montes succedit. inde, ubi satis subisse sese ratus est,
erigit totam aciem, fluctuansque animo, ut tereret tempus,
ordines explicat. consilium erat, qua fortuna rem daret,
7 ea inclinare vires. miraculo primo esse Romanis, qui pro-
xumi steterant, ut nudari latera sua sociorum digressu sen-
serunt; inde eques citato equo nuntiat regi, abire Albanos.
Tullus in re trepida duodecim vovit Salios fanaque Pallori
8 ac Pavori. equitem clara increpans voce, ut hostes exau-
dirent, redire in proelium iubet; nihil trepidatione opus

esse, suo iussu circumduci Albanum exercitum, ut Fide-
natium nuda terga invadant. idem imperat, ut hastas equi-
tes erigerent. id factum magnae parti peditum Romano- 9
rum conspectum abeuntis Albani exercitus intersaepsit;
qui viderant, id quod ab rege auditum erat rati, eo acrius
pugnant.

Terror ad hostes transit: et audiverant clara voce
dictum et magna pars Fidenatium, ut qui coloni additi
Romanis essent, Latine sciebant. itaque, ne subito ex col- 10
libus decursu Albanorum intercluderentur ab oppido, terga
vertunt. instat Tullus fusoque Fidenatium cornu in Veien-
tem alieno pavore perculsum ferocior redit. nec illi tulere
impetum, sed ab effusa fuga flumen obiectum ab tergo
arcebat. quo postquam fuga inclinavit, alii arma foede 11
iactantes in aquam caeci ruebant, alii, dum cunctantur in
ripis, inter fugae pugnaeque consilium obpressi. non alia
ante Romana pugna atrocior fuit.

XXVIII. Tum Albanus exercitus, spectator certami- 1
nis, deductus in campos. Mettius Tullo devictos hostes
gratulatur, contra Tullus Mettium benigne adloquitur.
quod bene vertat, castra Albanos Romanis castris iungere
iubet, sacrificium lustrale in diem posterum parat. ubi 2
inluxit, paratis omnibus, ut adsolet, vocari ad contionem
utrumque exercitum iubet. praecones, ab extremo orsi,
primos excivere Albanos. ii novitate etiam rei moti, ut
regem Romanum contionantem audirent, proximi consti-
tere. ex conposito armata circumdatur Romana legio; cen- 3
turionibus datum negotium erat, ut sine mora imperia ex-
sequerentur.

Tum ita Tullus infit: 'Romani, si umquam ante alias 4
ullo in bello fuit, quod primum dis inmortalibus gratias
ageretis, deinde vestrae ipsorum virtuti, hesternum id proe-
lium fuit. dimicatum est enim non magis cum hostibus
quam, quae dimicatio maior atque periculosior est, cum
proditione ac perfidia sociorum. nam, ne vos falsa opinio 5
teneat, iniussu meo Albani subiere ad montes nec impe-
rium illud meum, sed consilium et imperii simulatio fuit,
ut nec vobis, ignorantibus deseri vos, averteretur a cer-
tamine animus et hostibus, circumveniri se ab tergo ratis,

6 terror ac fuga iniceretur. nec ea culpa, quam arguo, om-
nium Albanorum est: ducem secuti sunt, ut et vos, si quo
ego inde agmen declinare voluissem, fecissetis. Mettius
ille est ductor itineris huius, Mettius foederis Romani Al-
banique ruptor. audeat deinde talia alius, nisi in hunc in-
signe iam documentum mortalibus dedero.'

7 Centuriones armati Mettium circumsistunt. rex cetera,
ut orsus erat, peragit: 'quod bonum faustum felixque sit
populo Romano ac mihi vobisque, Albani, populum om-
nem Albanum Romam traducere in animo est, civitatem
dare plebi, primores in patres legere, unam urbem, unam
rem publicam facere. ut ex uno quondam in duos popu-
8 los divisa Albana res est, sic nunc in unum redeat.' ad
haec Albana pubes inermis ab armatis saepta, in variis
voluntatibus communi tamen metu cogente, silentium te-
9 net. tum Tullus 'Metti Fufeti,' inquit 'si ipse discere pos-
ses fidem ac foedera servare, vivo tibi ea disciplina a me
adhibita esset; nunc, quoniam tuum insanabile ingenium
est, at tu tuo supplicio doce humanum genus ea sancta
credere, quae a te violata sunt. ut igitur paulo ante ani-
mum inter Fidenatem Romanamque rem ancipitem ges-
sisti, ita iam corpus passim distrahendum dabis.'

10 Exinde duabus admotis quadrigis, in currus earum
distentum inligat Mettium, deinde in diversum iter equi
concitati, lacerum in utroque curru corpus, qua inhaese-
11 rant vinculis membra, portantes. avertere omnes ab tanta
foeditate spectaculi oculos. primum ultimumque illud sup-
plicium apud Romanos exempli parum memoris legum
humanarum fuit. in aliis gloriari licet, nulli gentium mi-
tiores placuisse poenas.

1 XXVIIII. Inter haec iam praemissi Albam erant equi-
tes, qui multitudinem traducerent Romam. legiones deinde
2 ductae ad diruendam urbem. quae ubi intravere portas,
non quidem fuit tumultus ille nec pavor, qualis captarum
esse urbium solet, cum effractis portis stratisve ariete mu-
ris aut arce vi capta clamor hostilis et cursus per urbem
3 armatorum omnia ferro flammaque miscet, sed silentium
triste ac tacita maestitia ita defixit omnium animos, ut prae
metu obliti, quid relinquerent, quid secum ferrent, defi-

ciente consilio rogitantesque alii alios, nunc in liminibus
starent, nunc errabundi domos suas, ultimum illud visuri,
pervagarentur.

Ut vero iam equitum clamor exire iubentium instabat, 4
iam fragor tectorum, quae diruebantur, ultimis urbis par-
tibus audiebatur pulvisque ex distantibus locis ortus velut
nube inducta omnia impleverat, raptim quibus quisque
poterat elatis, cum larem ac penates tectaque, in quibus
natus quisque educatusque esset, relinquentes exirent, iam
continens agmen migrantium impleverat vias. et conspec- 5
tus aliorum mutua miseratione integrabat lacrimas voces-
que etiam miserabiles exaudiebantur mulierum praecipue,
cum obsessa ab armatis templa augusta praeterirent ac
velut captos relinquerent deos. egressis urbem Albanis 6
Romanus passim publica privataque omnia tecta adaequat
solo unaque hora quadringentorum annorum opus, quibus
Alba steterat, excidio ac ruinis dedit; templis tamen deum
— ita enim edictum ab rege fuerat — temperatum est.

XXX. Roma interim crescit Albae ruinis: duplicatur 1
civium numerus, Caelius additur urbi mons et quo fre-
quentius habitaretur, eam sedem Tullus regiae capit ibi-
que deinde habitavit. principes Albanorum in patres, ut 2
ea quoque pars rei publicae cresceret, legit: Tullios, Ser-
vilios, Quinctios, Geganios, Curiatios, Cloelios, templum-
que ordini ab se aucto curiam fecit, quae Hostilia usque
ad patrum nostrorum aetatem appellata est. et ut omnium 3
ordinum viribus aliquid ex novo populo adiceretur, equi-
tum decem turmas ex Albanis legit, legiones et veteres
eodem supplemento explevit et novas scripsit.

Hac fiducia virium Tullus Sabinis bellum indicit, 4
genti ea tempestate secundum Etruscos opulentissimae
viris armisque. utrimque iniuriae factae ac res nequiquam
erant repetitae: Tullus ad Feroniae fanum mercatu fre- 5
quenti negotiatores Romanos conprehensos querebatur;
Sabini suos prius in lucum confugisse ac Romae retentos.
hae causae belli ferebantur.

Sabini, haut parum memores, et suarum virium partem 6
Romae ab Tatio locatam et Romanam rem nuper etiam
adiectione populi Albani auctam, circumspicere et ipsi

7 externa auxilia. Etruria erat vicina, proximi Etruscorum
Veientes. inde ob residuas bellorum iras maxime sollicitatis
ad defectionem animis voluntarios traxere, et apud vagos
quosdam ex inopi plebe etiam merces valuit; publico auxilio
nullo adiuti sunt valuitque apud Veientes — nam de ceteris
minus mirum est — pacta cum Romulo indutiarum fides.

8 Cum bellum utrimque summa ope pararent vertique in
eo res videretur, utri prius arma inferrent, occupat Tullus
9 in agrum Sabinum transire. pugna atrox ad silvam mali-
tiosam fuit, ubi et peditum quidem robore, ceterum equi-
10 tatu aucto nuper plurimum Romana acies valuit. ab equi-
tibus repente invectis turbati ordines sunt Sabinorum, nec
pugna deinde illis constare nec fuga explicari sine magna
caede potuit.

1 XXXI. Devictis Sabinis, cum in magna gloria magnis-
que opibus regnum Tulli ac tota res Romana esset, nun-
tiatum regi patribusque est, in monte Albano lapidibus
2 pluvisse. quod cum credi vix posset, missis ad id visen-
dum prodigium in conspectu haut aliter quam cum gran-
dinem venti glomeratam in terras agunt, crebri cecidere
3 caelo lapides. visi etiam audire vocem ingentem ex summi
cacuminis luco, ut patrio ritu sacra Albani facerent, quae,
velut diis quoque simul cum patria relictis, oblivioni de-
derant et aut Romana sacra susceperant aut fortunae, ut
4 fit, obirati cultum reliquerant deum. Romanis quoque ab
eodem prodigio novendiale sacrum publice susceptum est,
seu voce caelesti ex Albano monte missa — nam id quo-
que traditur — seu aruspicum monitu; mansit certe sol-
lemne, ut, quandoque idem prodigium nuntiaretur, feriae
per novem dies agerentur.

5 Haud ita multo post pestilentia laboratum est. unde
cum pigritia militandi oreretur, nulla tamen ab armis quies
dabatur a bellicoso rege, salubriora etiam credente mili-
tiae quam domi iuvenum corpora esse, donec ipse quoque
6 longinquo morbo est inplicatus. tunc adeo fracti simul
cum corpore sunt spiritus illi feroces, ut, qui nihil ante
ratus esset minus regium, quam sacris dedere animum,
repente omnibus magnis parvisque superstitionibus obno-
7 xius degeret religionibusque etiam populum inpleret. vulgo

iam homines, eum statum rerum, qui sub Numa rege fue-
rat, requirentes, unam opem aegris corporibus relictam, si
pax veniaque ab diis impetrata esset, credebant. ipsum 8
regem tradunt volventem conmentarios Numae, cum ibi
quaedam occulta sollemnia (sacrificia) Iovi Elicio facta inve-
nisset, operatum iis sacris se abdidisse, sed non rite initum
aut curatum id sacrum esse nec solum nullam ei oblatam
caelestium speciem, sed ira Iovis sollicitati prava religione
fulmine ictum cum domo conflagrasse. Tullus magna
gloria belli regnavit annos duos et triginta.

XXXII. Mortuo Tullo, res, ut institutum iam inde ab 1
initio erat, ad patres redierat hique interregem nominave-
rant. quo comitia habente Ancum Marcium regem popu-
lus creavit; patres fuere auctores.

Numae Pompili regis nepos filia ortus Ancus Marcius
erat. qui ut regnare coepit, et avitae gloriae memor et 2
quia proximum regnum, cetera egregium, ab una parte
haut satis prosperum fuerat aut neglectis religionibus aut
prave cultis, longeque antiquissimum ratus, sacra publica
ut a Numa instituta erant facere, omnia ea ex commentariis
regis pontificem in album relata proponere in publico iubet.

Inde et civibus otii cupidis et finitimis civitatibus facta
spes, in avi mores atque instituta regem abiturum. igi- 3
tur Latini, cum quibus Tullo regnante ictum foedus erat,
sustulerant animos, et, cum incursionem in agrum Roma-
num fecissent, repetentibus res Romanis superbe respon-
sum reddunt, desidem Romanum regem inter sacella et
aras acturum esse regnum rati.

Medium erat in Anco ingenium, et Numae et Romuli 4
memor; et praeterquam quod avi regno magis necessariam
fuisse pacem credebat cum in novo tum feroci populo,
etiam quod illi contigisset otium, sine iniuria id se haud
facile habiturum: temptari patientiam et temptatam con-
temni temporaque esse Tullo regi aptiora quam Numae.
ut tamen, quoniam Numa in pace religiones instituisset, a 5
se bellicae caerimoniae proderentur nec gererentur solum,
sed etiam indicerentur bella aliquo ritu, ius ab antiqua
gente Aequiculis, quod nunc fetiales habent, descripsit,
quo res repetuntur.

6 Legatus ubi ad fines eorum venit, unde res repetun-
tur, capite velato filo — lanae velamen est — 'audi Iup-
piter,' inquit 'audite fines' — cuiuscumque gentis sunt,
nominat — 'audiat fas! ego sum publicus nuntius populi
Romani, iuste pieque legatus venio verbisque meis fides
7 sit.' peragit deinde postulata. inde Iovem testem facit:
'si ego iniuste impieque illos homines illasque res dedier
mihi exposco, tum patriae compotem me numquam siris
8 esse.' haec cum fines suprascandit, haec quicumque ei
primus vir obvius fuerit, haec portam ingrediens, haec
forum ingressus paucis verbis carminis concipiendique
9 iuris iurandi mutatis peragit. si non deduntur quos ex-
poscit, diebus tribus et triginta — tot enim sollemnes
10 sunt — peractis bellum ita indicit: 'audi Iuppiter et tu
Iuno, Quirine diique omnes caelestes vosque terrestres
vosque inferni audite! ego vos testor, populum illum' —
quicumque est, nominat — 'iniustum esse neque ius per-
solvere. sed de istis rebus in patria maiores natu con-
sulemus, quo pacto ius nostrum adipiscamur.' cum iis
11 nuntius Romam ad consulendum redit. confestim rex his
ferme verbis patres consulebat: 'quarum rerum, litium,
causarum condixit pater patratus populi Romani Quiritium
patri patrato priscorum Latinorum hominibusque priscis
Latinis, quas res nec dederunt nec solverunt nec fecerunt,
quas res dari, solvi, fieri oportuit, dic,' inquit ei, quem
12 primum sententiam rogabat 'quid censes?' tum ille 'puro
pioque duello quaerendas censeo itaque consentio conscis-
coque.' inde ordine alii rogabantur quandoque pars maior
eorum qui aderant in eandem sententiam ibat, bellum
erat consensum. fieri solitum, ut fetialis hastam ferratam
aut sanguineam praeustam ad fines eorum ferret et, non
13 minus tribus puberibus praesentibus, diceret 'quod populi
priscorum Latinorum homínesque prisci Latini adversus
populum Romanum Quiritium fecerunt, deliquerunt, quod
populus Romanus Quiritium bellum cum priscis Latinis
iussit esse senatusque populi Romani Quiritium censuit,
consensit, conscivit, ut bellum cum priscis Latinis fieret,
ob eam rem ego populusque Romanus populis priscorum
Latinorum hominibusque priscis Latinis bellum indico

facioque.' id ubi dixisset, hastam in fines eorum emitte-
bat. hoc tum modo ab Latinis repetitae res ac bellum 14
indictum moremque eum posteri acceperunt.

XXXIII. Ancus, demandata cura sacrorum flamini- 1
bus sacerdotibusque aliis, exercitu novo conscripto, pro-
fectus Politorium urbem Latinorum vi cepit secutusque
morem regum priorum, qui rem Romanam auxerant hosti-
bus in civitatem accipiendis, multitudinem omnem Romam
traduxit. et cum circa Palatium, sedem veterum Roma- 2
norum, Sabini Capitolium atque arcem, Caelium montem
Albani inplessent, Aventinum novae multitudini datum.
additi eodem haut ita multo post Tellenis Ficanaque
captis novi cives.

Politorium inde rursus bello repetitum, quod vacuum 3
occupaverant prisci Latini. eaque causa diruendae urbis
eius fuit Romanis, ne hostium semper receptaculum esset.
postremo omni bello Latino Medulliam conpulso, ali- 4
quamdiu ibi Marte incerto varia victoria pugnatum est:
nam et urbs tuta munitionibus praesidioque firmata valido
erat et castris in aperto positis aliquotiens exercitus
Latinus comminus cum Romanis signa contulerat. ad 5
ultimum omnibus copiis conisus Ancus acie primum
vincit, inde ingenti praeda potens Romam redit, tum
quoque multis milibus Latinorum in civitatem acceptis,
quibus, ut iungeretur Palatio Aventinum, ad Murciae
datae sedes.

Ianiculum quoque adiectum, non inopia loci, sed ne 6
quando ea arx hostium esset. id non muro solum, sed
etiam ob commoditatem itineris ponte sublicio, tum pri-
mum in Tiberim facto, coniungi urbi placuit. Quiritium 7
quoque fossa, haut parvum munimentum a planioribus
aditu locis, Anci regis opus est. ingenti incremento rebus 8
auctis, cum in tanta multitudine hominum, discrimine recte
an perperam facti confuso, facinora clandestina fierent,
carcer ad terrorem increscentis audaciae media urbe in-
minens foro aedificatur.

Nec urbs tantum hoc rege crevit, sed etiam ager fines-
que: silva Messia Veientibus adempta usque ad mare im- 9
perium prolatum et in ore Tiberis Ostia urbs condita,

salinae circa factae egregieque rebus bello gestis aedis
Iovis Feretrii amplificata.

1 XXXIIII. Anco regnante Lucumo, vir inpiger ac
divitiis potens, Romam commigravit cupidine maxime ac
spe magni honoris, cuius adipiscendi Tarquiniis — nam
ibi quoque peregrina stirpe oriundus erat — facultas non
2 fuerat. Demarati Corinthii filius erat, qui ob seditiones
domo profugus cum Tarquiniis forte consedisset, uxore
ibi ducta duos filios genuit. nomina his Lucumo atque
Arruns fuerunt. Lucumo superfuit patri bonorum omnium
heres, Arruns prior quam pater moritur, uxore gravida
3 relicta. nec diu manet superstes filio pater; qui cum,
ignorans nurum ventrem ferre, inmemor in testando ne-
potis decessisset, puero, post avi mortem in nullam sortem
4 bonorum nato, ab inopia Egerio inditum nomen. Lucu-
moni contra omnium heredi bonorum cum divitiae iam
animos facerent, auxit ducta in matrimonium Tanaquil
summo loco nata et quae haud facile iis, in quibus nata
5 erat, humiliora sineret ea, quo innupsisset. spernentibus
Etruscis Lucumonem, exule advena ortum, ferre indigni-
tatem non potuit oblitaque ingenitae erga patriam carita-
tis, dummodo virum honoratum videret, consilium migrandi
6 ab Tarquiniis cepit. Roma est ad id potissimum visa: in
novo populo, ubi omnis repentina atque ex virtute nobili-
tas sit, futurum locum forti ac strenuo viro; regnasse
Tatium Sabinum, arcessitum in regnum Numam a Curi-
bus et Ancum Sabina matre ortum nobilemque una ima-
7 gine Numae esse. facile persuadet ut cupido honorum et
cui Tarquinii materna tantum patria esset.

8 Sublatis itaque rebus amigrant Romam. ad Ianiculum
forte ventum erat. ibi ei carpento sedenti cum uxore
aquila suspensis demissa leniter alis pilleum aufert super-
que carpentum cum magno clangore volitans, rursus, velut
ministerio divinitus missa, capiti apte reponit, inde subli-
9 mis abit. accepisse id augurium laeta dicitur Tanaquil,
perita, ut vulgo Etrusci, caelestium prodigiorum mu-
lier. excelsa et alta sperare conplexa virum iubet: eam
alitem, ea regione caeli et eius dei nuntiam venisse, circa
summum culmen hominis auspicium fecisse, levasse

humano superpositum capiti decus, ut divinitus eidem
redderet.

Has spes cogitationesque secum portantes urbem in- 10
gressi sunt, domicilioque ibi comparato L. Tarquinium
Priscum edidere nomen. Romanis conspicuum eum novi- 11
tas divitiaeque faciebant et ipse fortunam, benigno adlo-
quio, comitate invitandi beneficiisque quos poterat sibi
conciliando, adiuvabat, donec in regiam quoque de eo
fama perlata est. notitiamque eam brevi apud regem 12
liberaliter dextreque obeundo officia in familiaris amicitiae
adduxerat iura, ut publicis pariter ac privatis consiliis
bello domique interesset et per omnia expertus postremo
tutor etiam liberis regis testamento instituerctur.

XXXV. Regnavit Ancus annos quattuor et viginti, 1
cuilibet superiorum regum belli pacisque et artibus et
gloria par. iam filii prope puberem aetatem erant. eo
magis Tarquinius instare, ut quam primum comitia regi
creando fierent. quibus indictis sub tempus pueros vena- 2
tum ablegavit. isque primus et petisse ambitiose regnum
et orationem dicitur habuisse ad conciliandos plebis ani-
mos conpositam: cum se non rem novam petere, quippe 3
qui non primus, quod quisquam indignari mirarive posset,
sed tertius Romae peregrinus regnum adfectet: et Tatium
non ex peregrino solum, sed etiam ex hoste regem factum
et Numam ignarum urbis, non petentem in regnum ultro
accitum; [tum] se, ex quo sui potens fuerit, Romam cum 4
coniuge ac fortunis omnibus commigrasse, maiorem par-
tem aetatis eius, qua civilibus officiis fungantur homines,
Romae se quam in vetere patria vixisse, domi militiaeque 5
sub haut paenitendo magistro, ipso Anco rege, Romana
se iura, Romanos ritus didicisse, obsequio et observantia
in regem cum omnibus, benignitate erga alios cum rege
ipso certasse. haec eum haut falsa memorantem ingenti 6
consensu populus Romanus regnare iussit.

Ergo virum cetera egregium secuta, quam in petendo
habuerat, etiam regnantem ambitio est, nec minus regni
sui firmandi quam augendae rei publicae memor centum
in patres legit, qui deinde minorum gentium sunt appel-
lati, factio haut dubia regis, cuius beneficio in curiam

7 venerant. bellum primum cum Latinis gessit et oppidum
ibi Apiolas vi cepit praedaque inde maiore, quam quanta
belli fama fuerat, revecta ludos opulentius instructiusque
8 quam priores reges fecit. tunc primum circo, qui nunc
maximus dicitur, designatus locus est. loca divisa patri-
bus equitibusque, ubi spectacula sibi quisque facerent,
9 fori appellati. spectavere furcis duodenos ab terra specta-
cula alta sustinentibus pedes. ludicrum fuit equi pugiles-
que ex Etruria maxime acciti. sollemnes deinde annui
10 mansere ludi, Romani magnique varie appellati. ab eodem
rege et circa forum privatis aedificanda divisa sunt loca,
porticus tabernaeque factae.

1 XXXVI. Muro quoque lapideo circumdare urbem
parabat, cum Sabinum bellum coeptis intervenit. adeoque
ea subita res fuit, ut prius Anienem transirent hostes
quam obviam ire ac prohibere exercitus Romanus posset.
2 itaque trepidatum Romae est. et primo dubia victoria
magna utrimque caede pugnatum est; reductis deinde in
castra hostium copiis datoque spatio Romanis ad conpa-
randum de integro bellum, Tarquinius, equitem maxime
suis deesse viribus ratus, ad Ramnis, Titienses, Luceres,
quas centurias Romulus scripserat, addere alias constituit
suoque insignes relinquere nomine.

3 Id quia inaugurato Romulus fecerat, negare Attus
Navius, inclitus ea tempestate augur, neque mutari neque
4 novum constitui, nisi aves addixissent, posse. ex eo ira
regi mota, eludensque artem, ut ferunt, 'age dum,' in-
quit 'divine tu, inaugura, fierine possit, quod nunc ego
mente concipio.' cum ille in augurio rem expertus pro-
fecto futuram dixisset, 'atqui hoc animo agitavi,' inquit
'te novacula cotem discissurum: cape haec et perage,
quod aves tuae fieri posse portendunt.' tum illum haud
5 cunctanter discidisse cotem ferunt. statua Atti capite ve-
lato, quo in loco res acta est, (in comitio) in gradibus
ipsis ad laevam curiae fuit, cotem quoque eodem loco
sitam fuisse memorant, ut esset ad posteros miraculi eius
monumentum.

6 Auguriis certe sacerdotioque augurum tantus honos
accessit, ut nihil belli domique postea nisi auspicato ge-

reretur, concilia populi, exercitus vocati, summa rerum,
ubi aves non admisissent, dirimerentur. neque tum Tar- 7
quinius de equitum centuriis quicquam mutavit, numero
alterum tantum adiecit, ut mille octingenti equites in tri-
bus centuriis essent. posteriores modo sub isdem nomi- 8
nibus, qui additi erant, appellati sunt, quas nunc, quia
geminatae sunt, sex vocant centurias.

XXXVII. Hac parte copiarum aucta iterum cum 1
Sabinis confligitur. sed praeterquam quod viribus creve-
rat Romanus exercitus, ex occulto etiam additur dolus,
missis qui magnam vim lignorum, in Anienis ripa iacen-
tem, ardentem in flumen conicerent; ventoque iuvante
accensa ligna, et pleraque in ratibus inpacta sublicis cum
haererent, pontem incendunt. ea quoque res in pugna 2
terrorem attulit Sabinis, effusis eadem fugam inpedit
multique mortales, cum hostes effugissent, in flumine
ipso periere; quorum fluitantia arma ad urbem cognita in
Tiberi prius paene, quam nuntiari posset, insignem victo-
riam fecere.

Eo proelio praecipua equitum gloria fuit: utrimque ab 3
cornibus positos, cum iam pelleretur media peditum suo-
rum acies, ita incurrisse ab lateribus ferunt, ut non siste-
rent modo Sabinas legiones ferociter instantes cedentibus,
sed subito in fugam averterent. montes effuso cursu Sa- 4
bini petebant. et pauci tenuere; maxima pars, ut ante
dictum est, ab equitibus in flumen acti sunt. Tarquinius 5
instandum perterritis ratus, praeda captivisque Romam
missis, spoliis hostium — id votum Vulcano erat — in-
genti cumulo accensis, pergit porro in agrum Sabinum
exercitum inducere et, quamquam male gestae res erant 6
nec gesturos melius sperare poterant, tamen, quia con-
sulendi res non dabat spatium, iere obviam Sabini tumul-
tuario milite iterumque ibi fusi, perditis iam prope rebus,
pacem petiere.

XXXVIII. Collatia et quicquid citra Collatiam agri 1
erat Sabinis ademptum, Egerius — fratris hic filius erat
regis — Collatiae in praesidio relictus. deditosque Colla-
tinos ita accipio eamque deditionis formulam esse: rex 2
interrogavit 'estisne vos legati oratoresque missi a populo

Conlatino, ut vos populumque Conlatinum dederetis?'
'sumus.' 'estne populus Conlatinus in sua potestate?'
'est.' 'deditisne vos populumque Conlatinum, urbem,
agros, aquam, terminos, delubra, utensilia, divina huma-
naque omnia in meam populique Romani ditionem?' 'de-
dimus.' 'at ego recipio.'

3 Bello Sabino perfecto Tarquinius triumphans Romam
4 redit. inde priscis Latinis bellum fecit, ubi nusquam ad
universae rei dimicationem ventum est: ad singula oppida
circumferendo arma omne nomen Latinum domuit. Cor-
niculum, Ficulea vetus, Cameria, Crustumerium, Ame-
riola, Medullia, Nomentum, haec de priscis Latinis aut
5 qui ad Latinos defecerant capta oppida. pax deinde est
facta.

Maiore inde animo pacis opera inchoata quam quanta
mole gesserat bella, ut non quietior populus domi esset
6 quam militiae fuisset: nam et muro lapideo, cuius exor-
dium operis Sabino bello turbatum erat, urbem, qua non-
dum munierat, cingere parat et infima urbis loca circa
forum aliasque interiectas collibus convalles, quia ex pla-
nis locis haut facile evehebant aquas, cloacis fastigio in
7 Tiberim ductis siccat et aream ad aedem in Capitolio
Iovis, quam voverat bello Sabino, iam praesagiente animo
futuram olim amplitudinem loci, occupat fundamentis.

1 XXXVIIII. Eo tempore in regia prodigium visum
eventuque mirabile fuit. puero dormienti, cui Servio Tullio
fuit nomen, caput arsisse ferunt multorum in conspectu.
2 plurimo igitur clamore inde ad tantae rei miraculum orto
excitos reges et, cum quidam familiarium aquam ad re-
stinguendum ferret, ab regina retentum, sedatoque iam
tumultu moveri vetuisse puerum, donec sua sponte ex-
perrectus esset. mox cum somno et flammam abisse.
3 tum abducto in secretum viro Tanaquil 'viden tu puerum
hunc,' inquit 'quem tam humili cultu educamus? scire
licet hunc lumen quondam rebus nostris dubiis futurum
praesidiumque regiae adflictae. proinde materiam ingen-
tis publice privatimque decoris omni indulgentia nostra
nutriamus.'

4 Inde puerum liberum loco coeptum haberi erudirique

artibus, quibus ingenia ad magnae fortunae cultum ex-
citantur. evenit facile, quod diis cordi esset: iuvenis eva-
sit vere indolis regiae nec, cum quaereretur gener Tar-
quinio, quisquam Romanae iuventutis ulla arte conferri
potuit filiamque ei suam rex despondit.

Hic quacumque de causa tantus illi honos habitus 5
credere prohibet, serva natum eum parvumque ipsum
servisse. eorum magis sententiae sum, qui, Corniculo
capto, Servi Tulli, qui princeps in illa urbe fuerat, gra-
vidam viro occiso uxorem, cum inter reliquas captivas
cognita esset, ob unicam nobilitatem ab regina Romana
prohibitam, ferunt servitio partum Romae edidisse Prisci
Tarquini domo. inde tanto beneficio et inter mulieres fa- 6
miliaritatem auctam et puerum, ut in domo a parvo educ-
tum, in caritate atque honore fuisse, fortunam matris,
quod capta patria in hostium manus venerit, ut serva
natus crederetur, fecisse.

XXXX. Duodequadragesimo ferme anno, ex quo 1
regnare coeperat Tarquinius, non apud regem modo, sed
apud patres plebemque longe maximo honore Servius
Tullius erat. tum Anci filii duo, etsi antea semper pro 2
indignissimo habuerant, se patrio regno tutoris fraude
pulsos, regnare Romae advenam non modo civicae, sed
ne Italicae quidem stirpis, tum inpensius iis indignitas
crescere, si ne ab Tarquinio quidem ad se rediret regnum,
sed praeceps inde porro ad servitia caderet, ut in eadem 3
civitate post centesimum fere annum quod Romulus, deo
prognatus deus ipse, tenuerit regnum, donec in terris
fuerit, id servus serva natus possideat. cum commune
Romani nominis, tum praecipue id domus suae dedecus
fore, si Anci regis virili stirpe salva non modo advenis,
set servis etiam regnum Romae pateret.

Ferro igitur eam arcere contumeliam statuunt. sed et 4
iniuriae dolor in Tarquinium ipsum magis, quam in Ser-
vium eos stimulabat; et, quia gravior ultor caedis, si
superesset, rex futurus erat quam privatus, tum Servio
occiso quemcumque alium generum delegisset, eundem
regni heredem facturus videbatur — ob haec ipsi regi in- 5
sidiae parantur. ex pastoribus duo ferocissimi delecti ad

facinus, quibus consueti erant uterque agrestibus ferra-
mentis, in vestibulo regiae quam potuere tumultuosissime
specie rixae in se omnes apparitores regios convertunt.
inde, cum ambo regem appellarent clamorque eorum pe-
nitus in regiam pervenisset, vocati ad regem pergunt.
6 primo uterque vociferari et certatim alter alteri obstrepere.
coerciti ab lictore et iussi invicem dicere tandem obloqui
7 desistunt, unus rem ex conposito orditur. dum intentus in
eum se rex totus averteret, alter elatam securim in caput
deicit relictoque in vulnere telo ambo se foras eiciunt.

1 XXXXI. Tarquinium moribundum cum qui circa erant
excepissent, illos fugientes lictores conprehendunt. cla-
mor inde concursusque populi mirantium, quid rei esset.
Tanaquil inter tumultum claudi regiam iubet, arbitros
eicit, simul quae curando vulneri opus sunt, tamquam
spes subesset, sedulo conparat simul, si destituat spes,
alia praesidia molitur.

2 Servio propere accito cum paene exsanguem virum
ostendisset, dextram tenens orat, ne inultam mortem so-
3 ceri, ne socrum inimicis ludibrio esse sinat. 'tuum est,'
inquit 'Servi, si vir es, regnum, non eorum, qui alienis
manibus pessimum facinus fecere. erige te deosque duces
sequere, qui clarum hoc fore caput divino quondam cir-
cumfuso igni portenderunt. nunc te illa caelestis excitet
flamma, nunc expergiscere vere. et nos peregrini regna-
vimus. qui sis, non unde natus sis, reputa. si tua re
4 subita consilia torpent, at tu mea consilia sequere.' cum
clamor impetusque multitudinis vix sustineri posset, ex
superiore parte aedium per fenestras in novam viam ver-
sas — habitabat enim rex ad Iovis Statoris — populum
5 Tanaquil adloquitur. iubet bono animo esse: sopitum
fuisse regem subito ictu, ferrum haut alte in corpus de-
scendisse, iam ad se redisse; inspectum vulnus abterso
cruore, omnia salubria esse. confidere, prope diem ipsum
eos visuros; interim Servio Tullio iubere populum dicto
audientem esse, eum iura redditurum obiturumque alia
6 regis munia esse. Servius cum trabea et lictoribus pro-
dit ac, sede regia sedens, alia decernit, de aliis consultu-
rum se regem esse simulat. itaque per aliquot dies, cum

iam exspirasset Tarquinius, celata morte per speciem alie-
nae fungendae vicis suas opes firmavit: tum demum pa-
lam factum ex conploratione in regia orta. Servius, prae-
sidio firmo munitus, primus iniussu populi voluntate pa-
trum regnavit. Anci liberi iam tum, conprensis sceleris 7
ministris, ut vivere regem et tantas esse opes Servi nun-
tiatum est, Suessam Pometiam exulatum ierant.

XXXXII. Nec iam publicis magis consiliis Servius 1
quam privatis munire opes et ne, qualis Anci liberum ani-
mus adversus Tarquinium fuerat, talis adversus se Tarquini
liberum esset, duas filias iuvenibus regiis Lucio atque
Arrunti Tarquiniis iungit. nec rupit tamen fati necessita- 2
tem humanis consiliis, quin invidia regni etiam inter do-
mesticos infida omnia atque infesta faceret. peroportune
ad praesentis quietem status bellum cum Veientibus — iam
enim indutiae exierant — aliisque Etruscis sumptum. in 3
eo bello et virtus et fortuna enituit Tulli, fusoque ingenti
hostium exercitu haut dubius rex, seu patrum seu plebis
animos periclitaretur, Romam rediit. adgrediturque inde 4
ad pacis longe maximum opus, ut, quemadmodum Numa
divini auctor iuris fuisset, ita Servium conditorem omnis
in civitate discriminis ordinumque, quibus inter gradus
dignitatis fortunaeque aliquid interlucet, posteri fama fer-
rent. censum enim instituit, rem saluberrimam tanto fu- 5
turo imperio, ex quo belli pacisque munia non viritim ut
ante, sed pro habitu pecuniarum fierent. tum classis cen-
turiasque et hunc ordinem ex censu descripsit vel paci
decorum vel bello.

XXXXIII. Ex iis, qui centum milium aeris aut maio- 1
rem censum haberent, octoginta confecit centurias, quadra-
genas seniorum ac iuniorum: primae classis omnes appel- 2
lati, seniores ad urbis custodiam ut praesto essent, iuvenes
ut foris bella gererent. arma his imperata galea, clipeum,
ocreae, lorica, omnia ex aere, haec ut tegumenta corporis
essent, tela in hostem hastaque et gladius. additae huic 3
classi duae fabrum centuriae, quae sine armis stipendia
facerent; datum munus, ut machinas in bello ferrent.
secunda classis intra centum usque ad quinque et septua- 4
ginta milium censum instituta et ex iis, senioribus iunio-

ribusque, viginti conscriptae centuriae. arma imperata
5 scutum pro clipeo et praeter loricam omnia eadem. tertiae
classis in quinquaginta milium censum esse voluit. toti-
dem centuriae et hae eodemque discrimine aetatium factae
nec de armis quicquam mutatum, ocreae tantum ademptae.
6 in quarta classe census quinque et viginti milium; toti-
dem centuriae factae, arma mutata, nihil praeter hastam
7 et verutum datum. quinta classis aucta, centuriae triginta
factae. fundas lapidesque missiles hi secum gerebant; in
his accensi, cornicines tubicinesque, in tres centurias dis-
8 tributi. undecim milibus haec classis censebatur. hoc
minor census reliquam multitudinem habuit: inde una cen-
turia facta est immunis militia.

Ita pedestri exercitu ornato distributoque equitum ex
9 primoribus civitatis duodecim scripsit centurias. sex item
alias centurias, tribus ab Romulo institutis, sub isdem,
quibus inauguratae erant, nominibus fecit. ad equos emen-
dos dena milia aeris ex publico data et, quibus equos
alerent, viduae attributae, quae bina milia aeris in annos
singulos penderent. haec omnia in dites a pauperibus in-
clinata onera.

10 Deinde est honos additus: non enim, ut ab Romulo
traditum ceteri servaverant reges, viritim suffragium ea-
dem vi eodemque iure promisce omnibus datum est, sed
gradus facti, ut neque exclusus quisquam suffragio vide-
11 retur et vis omnis penes primores civitatis esset. equites
enim vocabantur primi, octoginta inde primae classis cen-
turiae primum peditum vocabantur; ibi si variaret, quod
raro incidebat, ut secundae classis vocarentur nec fere
umquam infra ita descenderent, ut ad infimos pervenirent.
12 nec mirari oportet, hunc ordinem, qui nunc post expletas
quinque et triginta tribus duplicato earum numero cen-
turiis iuniorum seniorumque est, ad institutam ab Servio
13 Tullio summam non convenire. quadrifariam enim urbe
divisa regionibus, quae (collibus qui) habitabantur partes,
eas tribus appellavit, ut ego arbitror a tributo — nam
eius quoque aequaliter ex censu conferendi ab eodem
inita ratio est —: neque eae tribus ad centuriarum dis-
tributionem numerumque quicquam pertinuere.

XXXXIIII. Censu perfecto, quem maturaverat metu 1
legis de incensis latae cum vinculorum minis mortisque,
edixit, ut omnes cives Romani, equites peditesque, in suis
quisque centuriis in campo Martio prima luce adessent. ibi 2
instructum exercitum omnem suovetaurilibus lustravit id-
que conditum lustrum appellatum, quia is censendo finis
factus est. milia octoginta eo lustro civium censa dicun-
tur. adicit scriptorum antiquissimus Fabius Pictor, eo-
rum, qui arma ferre possent, eum numerum fuisse.

Ad eam multitudinem urbs quoque amplificanda visa 3
est. addit duos colles, Quirinalem Viminalemque, inde
deinceps auget Esquilias ibique ipse, ut loco dignitas
fieret, habitat. aggere et fossis et muro circumdat urbem;
ita pomerium profert. pomerium, verbi vim solam intuen- 4
tes, postmoerium interpretantur esse; est autem magis
circamoerium, locus, quem in condendis urbibus quon-
dam Etrusci, qua murum ducturi erant, certis circa ter-
minis inaugurato consecrabant, ut neque interiore parte
aedificia moenibus continuarentur, quae nunc vulgo etiam
coniungunt, et extrinsecus puri aliquid ab humano cultu
pateret soli. hoc spatium, quod neque habitari neque 5
arari fas erat, non magis quod post murum esset quam
quod murus post id, pomerium Romani appellarunt, et in
urbis incremento semper, quantum moenia processura
erant, tantum termini hi consecrati proferebantur.

XXXXV. Aucta civitate magnitudine urbis, formatis 1
omnibus domi et ad belli et ad pacis usus, ne semper
armis opes acquirerentur, consilio augere imperium cona-
tus est, simul et aliquod addere urbi decus. iam tum erat 2
inclitum Dianae Ephesiae fanum. id communiter a civi-
tatibus Asiae factum fama ferebat. eum consensum deos-
que consociatos laudare mire Servius inter proceres La-
tinorum, cum quibus publice privatimque hospitia amici-
tiasque de industria iunxerat. saepe iterando eadem
perpulit tandem, ut Romae fanum Dianae populi Latini
cum populo Romano facerent. ea erat confessio, caput 3
rerum Romam esse, de quo totiens armis certatum fuerat.

Id quamquam omissum iam ex omnium cura Latino-
rum ob rem totiens infeliciter temptatam armis videbatur,

uni se ex Sabinis fors dare visa est privato consilio im-
4 perii recuperandi. bos in Sabinis nata cuidam patri fa-
miliae dicitur miranda magnitudine ac specie. fixa per
multas aetates cornua in vestibulo templi Dianae monu-
5 mentum ei fuere miraculo. habita, ut erat, res prodigii
loco est et cecinere vates, cuius civitatis eam civis Dianae
immolassent, ibi fore imperium, idque carmen pervenerat
6 ad antistitem fani Dianae, Sabinusque, ut prima apta dies
sacrificio visa est, bovem, Romam actam, deducit ad fa-
num Dianae et ante aram statuit. ibi antistes Romanus,
cum eum magnitudo victimae celebrata fama movisset,
memor responsi, Sabinum ita adloquitur: 'quidnam tu
hospes pararas?' inquit 'inceste sacrificium Dianae facere?
quin tu ante vivo perfunderis flumine? infima valle prae-
7 fluit Tiberis.' religione tactus hospes, qui omnia, ut pro-
digio responderet eventus, cuperet rite facta, extemplo
descendit ad Tiberim; interea Romanus immolat Dianae
bovem. id mire gratum regi atque civitati fuit.

1 XXXXVI. Servius quamquam iam usu haut dubium
regnum possederat, tamen, quia interdum iactari voces a
iuvene Tarquinio audiebat, se iniussu populi regnare, con-
ciliata prius voluntate plebis agro capto ex hostibus viri-
tim diviso ausus est ferre ad populum, vellent iuberentne
se regnare, tantoque consensu, quanto haud quisquam
2 alius ante, rex est declaratus. neque ea res Tarquinio
spem adfectandi regni minuit, immo eo inpensius, quia
de agro plebis adversa patrum voluntate senserat agi,
criminandi Servii apud patres crescendique in curia sibi
occasionem datam ratus est, et ipse iuvenis ardentis animi
3 et domi uxore Tullia inquietum animum stimulante. tulit
enim et Romana regia sceleris tragici exemplum, ut tae-
dio regum maturior veniret libertas ultimumque regnum
esset, quod scelere partum foret.

4 Hic L. Tarquinius — Prisci Tarquini regis filius ne-
posne fuerit, parum liquet, pluribus tamen auctoribus
filium ediderim — fratrem habuerat Arruntem Tarquinium,
5 mitis ingenii iuvenem. his duobus, ut ante dictum est,
duae Tulliae, regis filiae, nupserant, et ipsae longe dis-
pares moribus. forte ita inciderat, ne duo violenta in-

genia matrimonio iungerentur, fortuna credo populi Ro-
mani, quo diuturnius Servi regnum esset constituique ci-
vitatis mores possent. angebatur ferox Tullia, nihil materiae 6
in viro neque ad cupiditatem neque ad audaciam esse, tota
in alterum aversa Tarquinium eum mirari, eum virum di-
cere ac regio sanguine ortum, spernere sororem, quod,
virum nacta, muliebri cessaret audacia. contrahit cele- 7
riter similitudo eos, ut fere fit malum malo aptissimum;
sed initium turbandi omnia a femina ortum est. ea se-
cretis viri alieni adsuefacta sermonibus, nullis verborum
contumeliis parcere, de viro ad fratrem, de sorore ad vi-
rum, et se rectius viduam et illum caelibem futurum fuisse
contendere quam cum inpari iungi, ut elanguescendum
aliena ignavia esset. si sibi eum, quo digna esset, dii de- 8
dissent virum, domi se prope diem visuram regnum fuisse,
quod apud patrem videat. celeriter adulescentem suae
temeritatis implet. Arruns Tarquinius et Tullia [maior 9
haud multo post morbo eodem obeunt; Lucius Tarquinius
et Tullia] minor prope continuatis funeribus cum domos
vacuas novo matrimonio fecissent, iunguntur nuptiis, ma-
gis non prohibente Servio quam adprobante.

XXXXVII. Tum vero in dies infestior Tulli sene- 1
ctus, infestius coepit regnum esse. iam enim ab scelere ad
aliud spectare mulier scelus, nec nocte nec interdiu virum
conquiescere pati, ne gratuita praeterita parricidia essent:
non sibi defuisse, cui nupta diceretur nec cum quo tacita 2
serviret, defuisse, qui se regno dignum putaret, qui me-
minisset, se esse Prisci Tarquini filium, qui habere quam
sperare regnum mallet. 'si tu is es, cui nuptam esse me 3
arbitror, et virum et regem appello, sin minus, eo nunc
peius mutata res est, quod istic cum ignavia est scelus.
quin accingeris? non tibi ab Corintho nec ab Tarquiniis, 4
ut patri tuo, peregrina regna moliri necesse est, di te pe-
nates patriique et patris imago et domus regia et in domo
regale solium et nomen Tarquinium creat vocatque regem.
aut si ad haec parum est animi, quid frustraris civitatem? 5
quid te ut regium iuvenem conspici sinis? facesse hinc
Tarquinios aut Corinthum, devolvere retro ad stirpem,
fratris similior quam patris.' his aliisque increpando iuve- 6

nem instigat nec conquiescere ipsa potest, si, cum Tana-
quil, peregrina mulier, tantum moliri potuisset animo, ut
duo continua regna viro ac deinceps genero dedisset, ipsa,
regio semine orta, nullum momentum in dando adimen-
doque regno faceret.

7 His muliebribus instinctus furiis Tarquinius circumire
et prensare minorum maxime gentium patres, admonere
paterni beneficii ac pro eo gratiam repetere, adlicere do-
nis iuvenes, cum de se ingentia pollicendo tum regis cri-
8 minibus omnibus locis crescere; postremo, ut iam agen-
dae rei tempus visum est, stipatus agmine armatorum in
forum inrupit. inde omnibus perculsis pavore, in regia
sede pro curia sedens, patres in curiam per praeconem ad
9 regem Tarquinium citari iussit. convenere extemplo, alii
iam ante ad hoc praeparati, alii metu, ne non venisse
fraudi esset, novitate ac miraculo attoniti et iam de Servio
actum rati.

10 Ibi Tarquinius maledicta ab stirpe ultima orsus, ser-
vum servaque natum, post mortem indignam parentis sui,
non interregno, ut antea, inito, non comitiis habitis, non
per suffragium populi, non auctoribus patribus, — muliebri
11 dono regnum occupasse. ita natum, ita creatum regem,
fautorem infimi generis hominum, ex quo ipse sit, odio
alienae honestatis ereptum primoribus agrum sordidissimo
12 cuique divisisse, omnia onera, quae communia quondam
fuerint, inclinasse in primores civitatis, instituisse censum,
ut insignis ad invidiam locupletiorum fortuna esset et pa-
rata, unde, ubi vellet, egentissimis largiretur.

1 XXXXVIII. Huic orationi Servius cum intervenis-
set trepido nuntio excitatus, extemplo a vestibulo curiae
magna voce 'quid hoc,' inquit 'Tarquini, rei est? qua tu
audacia me vivo vocare ausus es patres aut in sede con-
2 sidere mea?' cum ille ferociter ad haec: se patris sui te-
nere sedem, multo quam servum potiorem filium regis
regni heredem, satis illum diu per licentiam eludentem
insultasse dominis, — clamor ab utriusque fautoribus oritur
et concursus populi fiebat in curiam apparebatque, re-
3 gnaturum qui vicisset. tum Tarquinius, necessitate iam
etiam ipsa cogente ultima audere, multo et aetate et viribus

validior, medium arripit Servium elatumque e curia in in-
feriorem partem per gradus deiecit, inde ad cogendum
senatum in curiam rediit. fit fuga regis apparitorum at- 4
que comitum; ipse prope exsanguis (cum semianimis regio
comitatu domum se reciperet pervenissetque ad summum
Cyprium vicum) ab iis, qui missi ab Tarquinio fugientem
consecuti erant, interficitur. creditur, quia non abhorret 5
a cetero scelere, admonitu Tulliae id factum. carpento
certe, id quod satis constat, in forum invecta nec reverita
coetum virorum, evocavit virum e curia regemque prima
appellavit. a quo facessere iussa ex tanto tumultu cum 6
se domum reciperet pervenissetque ad summum Cyprium
vicum, ubi Dianium nuper fuit, flectenti carpentum dextra
in Orbium clivum, ut in collem Esquiliarium eveheretur,
restitit pavidus atque inhibuit frenos is qui iumenta age-
bat iacentemque dominae Servium trucidatum ostendit.
foedum inhumanumque inde traditur scelus monumento- 7
que locus est: sceleratum vicum vocant, quo, amens agi-
tantibus furiis sororis ac viri, Tullia per patris corpus
carpentum egisse fertur partemque sanguinis ac caedis
paternae cruento vehiculo, contaminata ipsa respersaque,
tulisse ad penates suos virique sui, quibus iratis malo
regni principio similes prope diem exitus sequerentur.

Servius Tullius regnavit annos quattuor et quadra- 8
ginta ita, ut bono etiam moderatoque succedenti regi dif-
ficilis aemulatio esset. ceterum id quoque ad gloriam
accessit, quod cum illo simul iusta ac legitima regna oc-
ciderunt. id ipsum tam mite ac tam moderatum impe- 9
rium tamen, quia unius esset, deponere eum in animo
habuisse quidam auctores sunt, ni scelus intestinum libe-
randae patriae consilia agitanti intervenisset.

XXXXVIIII. Inde L. Tarquinius regnare occepit, 1
cui Superbo cognomen facta indiderunt, quia socerum ge-
ner sepultura prohibuit, Romulum quoque insepultum
perisse dictitans, primoresque patrum, quos Servi rebus 2
favisse credebat, interfecit; conscius deinde male quaerendi
regni ab se ipso adversus se exemplum capi posse, ar-
matis corpus circumsaepsit: neque enim ad ius regni quic- 3
quam praeter vim habebat, ut qui neque populi iussu ne-

4 que auctoribus patribus regnaret. eo accedebat, ut in
caritate civium nihil spei reponenti metu regnum tutan-
dum esset. quem ut pluribus incuteret, cognitiones capi-
5 talium rerum sine consiliis per se solus exercebat, perque
eam causam occidere, in exilium agere, bonis multare
poterat non suspectos modo aut invisos, sed unde nihil
aliud quam praedam sperare posset.

6 Praecipue ita patrum numero inminuto statuit nullos
in patres legere, quo contemptior paucitate ipsa ordo esset
7 minusque per se nihil agi indignarentur. hic enim regum
primus traditum a prioribus morem de omnibus senatum
consulendi solvit, domesticis consiliis rem publicam ad-
ministravit, bellum, pacem, foedera, societates per se ipse
cum quibus voluit iniussu populi ac senatus fecit dire-
mitque.

8 Latinorum sibi maxime gentem conciliabat, ut pere-
grinis quoque opibus tutior inter cives esset, neque hospitia
modo cum primoribus eorum, sed adfinitates quoque iun-
9 gebat. Octavio Mamilio Tusculano — is longe princeps
Latini nominis erat, si famae credimus, ab Vlixe deaque
Circa oriundus —, ei Mamilio filiam nuptum dat perque
eas nuptias multos sibi cognatos amicosque eius conciliat.

1 L. Iam magna Tarquini auctoritas inter Latinorum
proceres erat, cum in diem certam ut ad lucum Ferenti-
nae conveniant indicit; esse quae agere de rebus com-
2 munibus velit. conveniunt frequentes prima luce. ipse
Tarquinius diem quidem servavit, sed paulo ante quam
sol occideret venit. multa ibi toto die in concilio variis
3 iactata sermonibus erant. Turnus Herdonius ab Aricia
ferociter in absentem Tarquinium erat invectus: haud mi-
rum esse, Superbo ei inditum cognomen — iam enim ita
clam quidem mussitantes, volgo tamen, eum appella-
bant —; an quicquam superbius esse quam ludificari sic
4 omne nomen Latinum? principibus longe a domo excitis,
ipsum, qui concilium indixerit, non adesse. temptari pro-
fecto patientiam, ut, si iugum acceperint, obnoxios premat.
cui enim non apparere, adfectare eum imperium in Lati-
5 nos? quod si sui bene crediderint cives aut si creditum
illud, et non raptum parricidio sit, credere et Latinos,

quamquam ne sic quidem alienigenae, debere; sin suos
eius paeniteat, quippe qui alii super alios trucidentur, 6
exulatum eant, amittant bona, quid spei melioris Latinis
portendi? si se audiant, domum suam quemque inde abi-
turos neque magis observaturos diem concilii quam ipse,
qui indixerit, observet.

Haec atque alia eodem pertinentia seditiosus facino- 7
rosusque homo iisque artibus opes domi nactus cum ma-
xime dissereret, intervenit Tarquinius. is finis orationi
fuit. aversi omnes ad Tarquinium salutandum, qui, si- 8
lentio facto, monitus a proxumis, ut purgaret se, quod id
temporis venisset, disceptatorem ait se sumptum inter
patrem et filium, cura reconciliandi eos in gratiam mora-
tum esse et, quia ea res exemisset illum diem, postero
die acturum, quae constituisset. ne id quidem ab Turno 9
tulisse tacitum ferunt; dixisse enim, nullam breviorem esse
cognitionem quam inter patrem et filium paucisque transigi
verbis posse: ni pareat patri, habiturum infortunium esse.

LI. Haec Aricinus in regem Romanum increpans ex 1
concilio abiit. quam rem Tarquinius aliquanto quam vi-
debatur aegrius ferens confestim Turno necem machina-
tur, ut eundem terrorem, quo civium animos domi op-
presserat, Latinis iniceret. et quia pro imperio palam in- 2
terfici non poterat, oblato falso crimine insontem oppressit.
per adversae factionis quosdam Aricinos servum Turni
auro corrupit, in deversorium eius vim magnam gladio-
rum inferri clam sineret. ea cum una nocte perfecta es- 3
sent, Tarquinius paulo ante lucem accitis ad se principibus
Latinorum quasi re nova perturbatus, moram suam hes-
ternam, velut deorum quadam providentia inlatam, ait
saluti sibi atque illis fuisse. ab Turno dici sibi et primo- 4
ribus populorum parari necem, ut Latinorum solus im-
perium teneat. adgressurum fuisse hesterno die in con-
cilio, dilatam rem esse, quod auctor concilii afuerit, quem
maxime peteret. inde illam absentis insectationem esse 5
natam, quod morando spem destituerit. non dubitare, si
vera deferantur, quin prima luce, ubi ventum in conci-
lium sit, instructus cum coniuratorum manu armatusque
venturus sit. dici gladiorum ingentem esse numerum ad 6

eum convectum. id vanum necne sit, extemplo sciri posse.
7 rogare eos, ut inde secum ad Turnum veniant. suspectam
fecit rem et ingenium Turni ferox et oratio hesterna et
mora Tarquinii, quod videbatur ob eam differri caedis
potuisse. eunt inclinatis quidem ad credendum animis,
tamen, nisi gladiis deprehensis, cetera vana existimaturi.
8 Ubi est eo ventum, Turnum, ex somno excitatum,
circumsistunt custodes, conprehensisque servis, qui cari-
tate domini vim parabant, cum gladii abditi ex omnibus
locis deverticuli protraherentur, enimvero manifesta res
visa iniectaeque Turno catenae, et confestim Latinorum
9 concilium magno cum tumultu advocatur. ibi tam atrox
invidia orta est gladiis in medio positis, ut indicta causa,
novo genere leti deiectus ad caput aquae Ferentinae crate
superne iniecta saxisque congestis mergeretur.
1 LII. Revocatis deinde ad concilium Latinis Tarqui-
nius conlaudatisque, qui Turnum novantem res pro mani-
festo parricidio merita poena adfecissent, ita verba fecit:
2 posse quidem se vetusto iure agere, quod, cum omnes
Latini ab Alba oriundi sint, in eo foedere teneantur, quo
ab Tullo res omnis Albana cum coloniis suis in Romanum
3 cesserit imperium; ceterum se utilitatis id magis omnium
causa censere, ut renovetur id foedus secundaque potius
fortuna populi Romani ut participes Latini fruantur, quam
urbium excidia vastationesque agrorum, quas Anco prius,
patre deinde suo regnante perpessi sint, semper aut ex-
spectent aut patiantur.
4 Haut difficulter persuasum Latinis, quamquam in eo
foedere superior Romana res erat. ceterum et capita no-
minis Latini stare ac sentire cum rege videbant et Turnus
sui cuique periculi, si adversatus esset, recens erat docu-
5 mentum. ita renovatum foedus indictumque iunioribus
Latinorum, ut ex foedere die certa ad lucum Ferentinae
6 armati frequentes adessent. qui ubi ad edictum Romani
regis ex omnibus populis convenere, ne ducem suum neve
secretum imperium propriave signa haberent, miscuit
manipulos ex Latinis Romanisque, ut ex binis singulos
faceret binosque ex singulis, ita geminatis manipulis cen-
turiones inposuit.

LIII. Nec, ut iniustus in pace rex, ita dux belli pra- 1
vus fuit, quin ea arte aequasset superiores reges, ni de-
generatum in aliis huic quoque decori offecisset. is 2
primus Volscis bellum in ducentos amplius post suam
aetatem annos movit Suessamque Pometiam ex his vi
cepit.

Ubi cum divendenda praeda quadraginta talenta ar- 3
genti refecisset, concepit animo eam amplitudinem Iovis
templi, quae digna deum hominumque rege, quae Romano
imperio, quae ipsius etiam loci maiestate esset. captivam
pecuniam in aedificationem eius templi seposuit.

Excepit deinde eum lentius spe bellum, quo Gabios 4
propinquam urbem, nequiquam vi adortus, cum obsidendi
quoque urbem spes pulso a moenibus adempta esset,
postremo minime arte Romana, fraude ac dolo, adgressus
est. nam cum, velut posito bello, fundamentis templi 5
faciendis aliisque urbanis operibus intentum se esse si-
mularet, Sextus filius eius, qui minimus ex tribus erat,
transfugit ex composito Gabios, patris in se saevitiam in-
tolerabilem conquerens: iam ab alienis in suos vertisse 6
superbiam et liberorum quoque eum frequentiae taedere,
ut quam in curia solitudinem fecerit, domi quoque faciat,
ne quam stirpem, ne quem heredem regni relinquat. se 7
quidem inter tela et gladios patris elapsum nihil usquam
sibi tutum, nisi apud hostes L. Tarquini credidisse. nam
ne errarent, manere iis bellum, quod positum simuletur,
et per occasionem eum incautos invasurum. quod si apud 8
eos supplicibus locus non sit, pererraturum se omne La-
tium, Volscosque se inde et Aequos et Hernicos petitu-
rum, donec ad eos perveniat, qui a patrum crudelibus
atque impiis suppliciis tegere liberos sciant. forsitan 9
etiam ardoris aliquid ad bellum armaque se adversus su-
perbissimum regem ac ferocissimum populum inven-
turum.

Cum, si nihil morarentur, infensus ira porro inde 10
abiturus videretur, benigne ab Gabinis excipitur. vetant
mirari, si, qualis in cives, qualis in socios, talis ad ulti-
mum in liberos esset. in se ipsum postremo saeviturum, 11
si alia desint. sibi vero gratum adventum eius esse fu-

turumque credere brevi, ut, illo adiuvante, a portis Gabinis sub Romana moenia bellum transferatur.

1 LIIII. Inde in consilia publica adhiberi. ubi cum de aliis
rebus adsentire se veteribus Gabinis diceret, quibus eae
notiores essent, ipse identidem belli auctor esse et in eo
sibi praecipuam prudentiam adsumere, quod utriusque
populi vires nosset sciretque, invisam profecto superbiam
regiam civibus esse, quam ferre ne liberi quidem potuis-
2 sent. ita cum sensim ad rebellandum primores Gabino-
rum incitaret, ipse cum promptissimis iuvenum praedatum
atque in expeditiones iret et dictis factisque omnibus ad
fallendum instructis vana accresceret fides, dux ad ulti-
3 mum belli legitur. ibi cum inscia multitudine, quid age-
retur, proelia parva inter Romam Gabiosque fierent, qui-
bus plerumque Gabina res superior esset, tum certatim
summi infimique Gabinorum Sex. Tarquinium dono deum
4 sibi missum ducem credere. apud milites vero obeundo
pericula ac labores pariter, praedam munifice largiendo,
tanta caritate esse, ut non pater Tarquinius potentior Ro-
mae quam filius Gabiis esset.

5 Itaque postquam satis virium collectum ad omnes co-
natus videbat, tum ex suis unum sciscitatum Romam ad
patrem mittit, quidnam se facere vellet, quandoquidem,
ut omnia unus prae [aliis] Gabiis posset, ei dii dedissent.
6 huic nuntio, quia, credo, dubiae fidei videbatur, nihil
voce responsum est. rex velut deliberabundus in hortum
aedium transit sequenti nuntio filii; ibi inambulans tacitus
7 summa papaverum capita dicitur baculo decussisse. inter-
rogando exspectandoque responsum nuntius fessus, ut re
inperfecta, redit Gabios, quae dixerit ipse quaeque vide-
rit, refert: seu ira seu odio seu superbia insita ingenio
8 nullam eum vocem emisisse. Sexto ubi, quid vellet pa-
rens quidve praeciperet tacitis ambagibus, patuit, primores
civitatis criminando alios apud populum, alios sua ipsos
invidia oportunos interemit. multi palam, quidam, in
quibus minus speciosa criminatio erat futura, clam inter-
9 fecti. patuit quibusdam volentibus fuga aut in exilium
acti sunt absentiumque bona iuxta atque interemptorum
10 divisui fuere. largitiones inde praedaeque, et dulcedine

privati commodi sensus malorum publicorum adimi, donec
orba consilio auxilioque Gabina res regi Romano sine ulla
demicatione in manum traditur.

LV. Gabiis receptis Tarquinius pacem cum Aequo- 1
rum gente fecit, foedus cum Tuscis renovavit, inde ad
negotia urbana animum convertit. quorum erat primum,
ut Iovis templum in monte Tarpeio monumentum regni
sui nominisque relinqueret: Tarquinios reges ambos, pa-
trem vovisse, filium perfecisse. et ut libera a ceteris re- 2
ligionibus area esset tota Iovis templique eius, quod in-
aedificaretur, exaugurare fana sacellaque statuit, quae
aliquot ibi a T. Tatio rege primum in ipso discrimine ad-
versus Romulum pugnae vota, consecrata inaugurataque
postea fuerant. inter principia condendi huius operis mo- 3
visse numen ad indicandam tanti imperii molem traditur
deos; nam cum omnium sacellorum exaugurationes ad-
mitterent aves, in Termini fano non addixere. idque omen 4
auguriumque ita acceptum est, non motam Termini sedem
unumque eum deorum non evocatum sacratis sibi finibus
firma stabiliaque cuncta portendere. hoc perpetuitatis au- 5
spicio accepto, secutum aliud magnitudinem imperii por-
tendens prodigium est: caput humanum integra facie
aperientibus fundamenta templi dicitur apparuisse, quae 6
visa species haut per ambages arcem eam imperii caput-
que rerum fore portendebat, idque ita cecinere vates qui-
que in urbe erant quosque ad eam rem consultandam ex
Etruria acciverant. augebatur ad inpensas regis animus.
itaque Pometinae manubiae, quae perducendo ad culmen 7
operi destinatae erant, vix in fundamenta suppeditavere.
eo magis Fabio, praeterquam quod antiquior est, credi- 8
derim, quadraginta ea sola talenta fuisse, quam Pisoni,
qui quadraginta milia pondo argenti seposita in eam rem 9
scribit, summam pecuniae neque ex unius tum urbis
praeda sperandam et nullius, ne horum quidem magnifi-
centiae operum fundamenta non exsuperaturam.

LVI. Intentus perficiendo templo, fabris undique ex 1
Etruria accitis, non pecunia solum ad id publica est usus,
sed operis etiam ex plebe. qui cum haut parvus et ipse
militiae adderetur labor, minus tamen plebs gravabatur,

2 se templa deum exaedificare manibus suis, quam post-
quam et ad alia, ut specie minora, sic laboris aliquanto
maioris, traducebantur opera, foros in circo faciendos
cloacamque maximam, receptaculum omnium purgamen-
torum urbis, sub terram agendam, quibus duobus operi-
bus vix nova haec magnificentia quicquam adaequare
3 potuit. his laboribus exercita plebe, quia et urbi multi-
tudinem, ubi usus non esset, oneri rebatur esse, et colo-
nis mittendis occupari latius imperii fines volebat, Signiam
Circeiosque colonos misit, praesidia urbi futura terra ma-
rique.

4 Haec agenti portentum terribile visum: anguis ex
columna lignea elapsus cum terrorem fugamque in regia
fecisset, ipsius regis non tam subito pavore perculit pectus
5 quam anxiis inplevit curis. itaque cum ad publica pro-
digia Etrusci tantum vates adhiberentur, hoc velut domes-
tico exterritus visu Delphos ad maxime inclitum in terris
6 oraculum mittere statuit. neque responsa sortium ulli alii
committere ausus, duos filios per ignotas ea tempestate
7 terras, ignotiora maria, in Graeciam misit. Titus et Ar-
runs profecti.

Comes iis additus L. Iunius Brutus, Tarquinia, so-
rore regis, natus, iuvenis longe alius ingenio, quam cuius
simulationem induerat. is cum primores civitatis, in qui-
bus fratrem suum ab avunculo interfectum audisset, neque
in animo suo quicquam regi timendum neque in fortuna
concupiscendum relinquere statuit contemptuque tutus esse,
8 ubi in iure parum praesidii esset. ergo ex industria factus
ad imitationem stultitiae cum se suaque praedae esse regi
sineret, Bruti quoque haut abnuit cognomen, ut sub eius
obtentu cognominis liberator ille populi Romani animus
9 latens opperiretur tempora sua. is tum ab Tarquiniis
ductus Delphos, ludibrium verius quam comes, aureum
baculum inclusum corneo cavato ad id baculo tulisse
donum Apollini dicitur, per ambages effigiem ingenii sui.

10 Quo postquam ventum est, perfectis patris mandatis,
cupido incessit animos iuvenum sciscitandi, ad quem
eorum regnum Romanum esset venturum. ex infimo specu
vocem redditam ferunt: 'imperium summum Romae habe-

bit, qui vestrum primus, o iuvenes, osculum matri tulerit.'
Tarquinius Sextus, qui Romae relictus fuerat, ut ignarus 11
responsi expersque imperii esset, rem summa ope taceri
iubent, ipsi inter se, uter prior, cum Romam redisset,
matri osculum daret, sorti permittunt. Brutus alio ratus 12
spectare Pythicam vocem, velut si prolapsus cecidisset,
terram osculo contigit, scilicet quod ea communis mater
omnium mortalium esset. reditum inde Romam, ubi ad- 13
versus Rutulos bellum summa vi parabatur.

LVII. Ardeam Rutuli habebant, gens; ut in ea re- 1
gione atque in ea aetate, divitiis praepollens. eaque ipsa
causa belli fuit, quod rex Romanus cum ipse ditari ex-
haustus magnificentia publicorum operum, tum praeda
delenire popularium animos studebat, praeter aliam super- 2
biam regno infestos etiam, quod se in fabrorum ministerio
ac servili tam diu habitos opere ab rege indignabantur.
temptata res est, si primo impetu capi Ardea posset. ubi id 3
parum processit, obsidione munitionibusque coepti premi
hostes. in stativis, ut fit longo magis quam acri bello, 4
satis liberi commeatus erant, primoribus tamen magis
quam militibus; regii quidem iuvenes interdum otium 5
conviviis comisationibusque inter se terebant.

Forte potantibus his apud Sex. Tarquinium, ubi et 6
Collatinus cenabat Tarquinius, Egerii filius, incidit de
uxoribus mentio; suam quisque laudare miris modis. inde 7
certamine accenso Collatinus negat verbis opus esse, pau-
cis id quidem horis posse sciri, quantum ceteris praestet
Lucretia sua. 'quin, si vigor iuventae inest, conscendi-
mus equos invisimusque praesentes nostrarum ingenia?
id cuique spectatissimum sit, quod necopinato viri ad-
ventu occurrerit oculis.' incaluerant vino. 'age sane!'
omnes.

Citatis equis avolant Romam. quo cum primis se 8
intendentibus tenebris pervenissent, pergunt inde Colla-
tiam, ubi Lucretiam hautquaquam ut regias nurus, quas 9
in convivio luxuque cum aequalibus viderant tempus te-
rentes, sed nocte sera deditam lanae inter lucubrantes
ancillas in medio aedium sedentem inveniunt. muliebris 10
certaminis laus penes Lucretiam fuit; adveniens vir Tar-

quiniique excepti benigne, victor maritus comiter invitat
regios iuvenes. ibi Sex. Tarquinium mala libido Lucre-
tiae per vim stuprandae capit; cum forma tum spectata
11 castitas incitat. et tum quidem ab nocturno iuvenali ludo
in castra redeunt.

1 LVIII. Paucis interiectis diebus Sex. Tarquinius in-
2 scio Collatino cum comite uno Collatiam venit. ubi
exceptus benigne ab ignaris consilii cum post cenam in
hospitale cubiculum deductus esset, amore ardens, post-
quam satis tuta circa sopitique omnes videbantur, stricto
gladio ad dormientem Lucretiam venit, sinistraque manu
mulieris pectore oppresso 'tace Lucretia,' inquit 'Sex.
Tarquinius sum; ferrum in manu est, moriere, si emiseris
3 vocem.' cum pavida ex somno mulier nullam opem, prope
mortem imminentem videret, tum Tarquinius fateri amo-
rem, orare, miscere precibus minas, versare in omnes
4 partes muliebrem animum. ubi obstinatam videbat et ne
mortis quidem metu inclinari, addit ad metum dedecus:
cum mortua iugulatum servum nudum positurum ait, ut
5 in sordido adulterio necata dicatur. quo terrore cum vi-
cisset obstinatam pudicitiam (velut victrix) libido profectus-
que inde Tarquinius ferox expugnato decore muliebri esset,
Lucretia maesta tanto malo nuntium Romam eundem ad
patrem Ardeamque ad virum mittit, ut cum singulis fide-
libus amicis veniant: ita facto maturatoque opus esse, rem
atrocem incidisse.

6 Spurius Lucretius cum P. Valerio, Volesi filio, Colla-
tinus cum L. Iunio Bruto venit, cum quo forte Romam
rediens ab nuntio uxoris erat conventus. Lucretiam
7 sedentem maestam in cubiculo inveniunt; adventu suo-
rum lacrimae obortae, quaerentique viro 'satin salve?'
'minime.' inquit 'quid enim salvi est mulieri amissa
pudicitia? vestigia viri alieni, Collatine, in lecto sunt
tuo. ceterum corpus est tantum violatum, animus in-
sons: mors testis erit. sed date dextras fidemque, haud
8 inpune adultero fore. Sex. est Tarquinius, qui, hostis
pro hospite, priore nocte vi armatus mihi sibique, si
9 vos viri estis, pestiferum hinc abstulit gaudium.' dant
ordine omnes fidem, consolantur aegram animi aver-

tendo noxam ab coacta in auctorem delicti: mentem
peccare, non corpus, et, unde consilium afuerit, culpam
abesse. 'vos' inquit 'videritis, quid illi debeatur; ego me 10
etsi peccato absolvo, supplicio non libero nec ulla deinde
inpudica Lucretiae exemplo vivet.' cultrum, quem sub 11
veste abditum habebat, eum in corde defigit prolapsaque 12
in vulnus moribunda cecidit. conclamat vir paterque.

LVIIII. Brutus illis luctu occupatis cultrum ex vol- 1
nere Lucretiae extractum manantem cruore prae se tenens
'per hunc' inquit 'castissimum ante regiam iniuriam san-
guinem iuro vosque, dii, testes facio, me L. Tarquinium
Superbum cum scelerata coniuge et omni liberorum stirpe
ferro, igni, quacumque dehinc vi possim, exacturum, nec
illos nec alium quemquam regnare Romae passurum.' cul- 2
trum deinde Collatino tradit, inde Lucretio ac Valerio, stu-
pentibus miraculo rei, unde novum in Bruti pectore inge-
nium. ut praeceptum erat, iurant totique ab luctu versi in
iram Brutum, iam inde ad expugnandum regnum vocan-
tem, secuntur ducem. elatum domo Lucretiae corpus in 3
forum deferunt concientque miraculo, ut fit, rei novae at-
que indignitate homines. pro se quisque scelus regium ac
vim queruntur, movet cum patris maestitia tum Brutus 4
castigator lacrimarum atque inertium querellarum auctor-
que, quod viros, quod Romanos deceret, arma capiendi
adversus hostilia ausos. ferocissimus quisque iuvenum 5
cum armis voluntarius adest, sequitur et cetera iuventus.
inde pari praesidio relicto Collatiae ad portas custodibus-
que datis, ne quis eum motum regibus nuntiaret, ceteri
armati, duce Bruto, Romam profecti. ubi eo ventum est, 6
quacumque incedit armata multitudo, pavorem ac tumul-
tum facit. rursus ubi anteire primores civitatis vident,
quidquid sit, haud temere esse rentur. nec minorem mo- 7
tum animorum Romae tam atrox res facit, quam Collatiae
fecerat. ergo ex omnibus locis urbis in forum curritur.
quo simul ventum est, praeco ad tribunum Celerum, in quo
tum magistratu forte Brutus erat, populum advocavit. ibi 8
oratio habita nequaquam eius pectoris ingeniique, quod
simulatum ad eam diem fuerat, de vi ac libidine Sex. Tar-
quinii, de stupro infando Lucretiae et miserabili caede, de

orbitate Tricipitini, cui morte filiae causa mortis indignior
9 ac miserabilior esset. addita superbia ipsius regis mise-
riaeque et labores plebis in fossas cloacasque exhaurien-
das demersae: Romanos homines, victores omnium circa
populorum, opifices ac lapicidas pro bellatoribus factos.
10 indigna Servi Tulli regis memorata caedis et invecta cor-
pore patris nefando vehiculo filia, invocatique ultores pa-
11 rentum dii. his atrocioribusque credo aliis, quae praesens
rerum indignitas haudquaquam relatu scriptoribus facilia
subicit, memoratis incensam multitudinem perpulit, ut im-
perium regi abrogaret exulesque esse iuberet L. Tarqui-
12 nium cum coniuge ac liberis. ipse iunioribus, qui ultro
nomina dabant, lectis armatisque ad concitandum inde
adversus regem exercitum Ardeam in castra est profectus;
imperium in urbe Lucretio, praefecto urbis iam ante ab
13 rege instituto, relinquit. inter hunc tumultum Tullia domo
profugit exsecrantibus quacumque incedebat invocantibus-
que parentum furias viris mulieribusque.

1 LX. Harum rerum nuntiis in castra perlatis, cum re
nova trepidus rex pergeret Romam ad comprimendos mo-
tus, flexit viam Brutus — senserat enim adventum —, ne
obvius fieret; eodemque fere tempore diversis itineribus
2 Brutus Ardeam, Tarquinius Romam venerunt. Tarquinio
clausae portae exiliumque indictum, liberatorem urbis laeta
castra accepere, exactique inde liberi regis: duo patrem
secuti sunt, qui exulatum Caere in Etruscos ierunt; Sextus
Tarquinius Gabios, tamquam in suum regnum, profectus,
ab ultoribus veterum simultatium, quas sibi ipse caedibus
rapinisque concierat, est interfectus.

3 L. Tarquinius Superbus regnavit annos quinque et
viginti. regnatum Romae ab condita urbe ad liberatam
4 annos ducentos quadraginta quattuor. duo consules inde
comitiis centuriatis a praefecto urbis ex commentariis
Servi Tulli creati sunt, L. Iunius Brutus et L. Tarqui-
nius Collatinus.

[PERIOCHA LIBRI II.]

[Brutus iure iurando populum astrinxit neminem Romae regnare passurum. Tarquinium collegam suum propter adfinitatem Tarquiniorum suspectum coegit consulatu se abdicare et civitate cedere. bona regum diripi iussit, agrum Marti consecravit, qui campus Martius nominatus est. adulescentes nobiles, in quibus suos quoque et fratris filios, quia coniuraverant de recipiendis regibus, securi percussit. servo indici, cui Vindicio nomen fuit, libertatem dedit; ex cuius nomine vindicta appellata. cum adversus reges, qui contractis Veientum et Tarquiniensium copiis bellum intulerant, exercitum duxisset, in acie cum Arrunte filio Superbi commortuus est, eumque matronae anno luxerunt. L. Valerius consul legem de provocatione ad populum tulit. Capitolium dedicatum est. Porsenna Clusinorum rex bello pro Tarquiniis suscepto cum ad Ianiculum venisset, ne Tiberim transiret virtute Coclitis Horati prohibitus est, qui, dum alii pontem sublicium rescindunt, solus Etruscos sustinuit, et ponte rupto armatus in flumen se misit et ad suos transnavit. accessit alterum virtutis exemplum a Mucio, qui cum ad feriendum Porsennam castra hostium intrasset, occiso scriba, quem regem esse existimaverat, comprehensus impositam manum altaribus, in quibus sacrificatum erat, exuri passus est dixitque, tales trecentos esse. quorum admiratione coactus Porsenna pacis condiciones ferre bellum omisit acceptis obsidibus. ex quibus virgo una Cloelia deceptis custodibus per Tiberim ad suos transnavit et, cum reddita esset, a Porsenna honorifice remissa equestri statua donata est. adversus Tarquinium Superbum cum Latinorum exercitu bellum inferentem Aulus Postumius dictator prospere pugnavit. Ap. Claudius ex Sabinis Romam transfugit: ob hoc Claudia tribus adiecta est. numerus tribuum ampliatus est, ut essent viginti una. plebs cum propter nexos ob aes alienum in sacrum montem secessisset, consilio Meneni Agrippae a seditione revocata est. idem Agrippa cum decessisset, propter paupertatem publico impendio elatus est. tribuni plebis quinque creati sunt. oppidum Vulscorum Corioli captum est virtute et opera Cn. Marci, qui ob hoc Coriolanus vocatus est. T. Latinius, vir de plebe, cum in visu admonitus, ut de quibusdam religionibus ad senatum perferret, id neglexisset, amisso filio debilis factus postquam delatus ad senatum lectica eadem illa indicaverat, usu pedum recepto domum reversus est. cum Cn. Marcius Coriolanus, qui in exilium erat pulsus, dux Vulscorum factus exercitum hostium urbi admovisset, et missi ad eum primum legati, postea sacerdotes frustra deprecati essent, ne bellum patriae inferret, Veturia mater et Volumnia uxor impetraverunt ab eo, ut recederet. lex agraria primum lata est. Spurius Cassius consularis regni crimine damnatus est necatusque. Opillia virgo Vestalis ob incestum viva defossa est. cum vicini Veientes

incommodi magis quam graves essent, familia Fabiorum id bellum gerendi * depoposcit misitque in id trecentos sex armatos, qui ad Cremeram praeter unum ab hostibus caesi sunt. Appius Claudius consul, cum adversus Vulscos contumacia exercitus male pugnatum esset, decimum quemque militum fuste percussit. res praeterea adversus Vulscos et Hernicos et Veientes, et seditiones inter patres plebemque continet.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER II.

1 I. Liberi iam hinc populi Romani res pace belloque gestas, annuos magistratus imperiaque legum potentiora
2 quam hominum peragam. quae libertas ut laetior esset, proxumi regis superbia fecerat. nam priores ita regnarunt, ut haut inmerito omnes deinceps conditores partium certe urbis, quas novas ipsi sedes ab se auctae multitudinis ad-
3 diderunt, numerentur. neque ambigitur, quin Brutus idem, qui tantum gloriae Superbo exacto rege meruit, pessimo publico id facturus fuerit, si libertatis inmaturae cupidine
4 priorum regum alicui regnum extorsisset. quid enim futurum fuit, si illa pastorum convenarumque plebs, transfuga ex suis populis, sub tutela inviolati templi aut libertatem aut certe inpunitatem adepta, soluta regio metu, agitari
5 coepta esset tribuniciis procellis et in aliena urbe cum patribus serere certamina, priusquam pignera coniugum ac liberorum caritasque ipsius soli, cui longo tempore ad-
6 suescitur, animos eorum consociasset? dissipatae res nondum adultae discordia forent, quas fovit tranquilla moderatio imperii eoque nutriendo perduxit, ut bonam frugem libertatis maturis iam viribus ferre posset.

7 Libertatis autem originem inde magis, quia annuum imperium consulare factum est, quam quod deminutum
8 quicquam sit ex regia potestate, numeres. omnia iura, omnia insignia primi consules tenuere: id modo cautum est, ne, si ambo fasces haberent, duplicatus terror videretur. Brutus prior concedente collega fasces habuit, qui non acrior vindex libertatis fuerat, quam deinde custos fuit.

omnium primum avidum novae libertatis populum, ne post- 9
modum flecti precibus aut donis regiis posset, iure iurando
adegit, neminem Romae passuros regnare; deinde, quo plus 10
virium in senatu frequentia etiam ordinis faceret, caedibus
regis deminutum patrum numerum primoribus equestris
gradus lectis ad trecentorum summam explevit. traditum- 11
que inde fertur, ut in senatum vocarentur qui patres qui-
que conscripti essent; conscriptos videlicet novum [in] sena-
tum appellabant lectos. id mirum quantum profuit ad con-
cordiam civitatis iungendosque patribus plebis animos.

II. Rerum deinde divinarum habita cura; et quia quae- 1
dam publica sacra per ipsos reges factitata erant, ne ubiubi
regum desiderium esset, regem sacrificulum creant. id sa- 2
cerdotium pontifici subiecere, ne additus nomini honos ali-
quid libertati, cuius tunc prima erat cura, officeret. ac
nescio, an nimis undique eam minimisque rebus muniendo
modum excesserint. consulis enim alterius, cum nihil aliud 3
offenderit, nomen invisum civitati fuit: nimium Tarquinios
regno adsuesse. initium a Prisco factum. regnasse dein
Ser. Tullium. ne intervallo quidem facto oblitum, tamquam
alieni, regni Superbum Tarquinium velut hereditatem gen-
tis scelere ac vi repetisse; pulso Superbo penes Collatinum
imperium esse. nescire Tarquinios privatos vivere. non
placere nomen, periculosum libertati esse.

Hinc primo sensim temptantium animos sermo per to- 4
tam civitatem est datus, sollicitamque suspicione plebem
Brutus ad contionem vocat. ibi omnium primum ius iu- 5
randum populi recitat, neminem regnare passuros nec esse
Romae, unde periculum libertati foret. id summa ope tuen-
dum esse neque ullam rem, quae eo pertineat, contemnen-
dam. invitum se dicere hominis causa nec dicturum fuisse,
ni caritas rei publicae vinceret. non credere populum Ro- 6
manum, solidam libertatem reciperatam esse. regium ge-
nus, regium nomen non solum in civitate, sed etiam in
imperio esse; id officere, id obstare libertati. 'hunc tu' 7
inquit 'tua voluntate, L. Tarquini, remove metum. memi-
nimus, fatemur, eiecisti reges; absolve beneficium tuum,
aufer hinc regium nomen. res tuas tibi non solum red-
dent cives tui auctore me, sed, si quid deest, munifice

augebunt. amicus abi, exonera civitatem vano forsitan
metu. ita persuasum est animis, cum gente Tarquinia
regnum hinc abiturum.'

8 Consuli primo tam novae rei ac subitae admiratio
incluserat vocem. dicere deinde incipientem primores ci-
9 vitatis circumsistunt, eadem multis precibus orant. et ce-
teri quidem movebant minus: postquam Spurius Lucre-
tius, maior aetate ac dignitate, socer praeterea ipsius,
agere varie rogando alternis suadendoque coepit, ut vinci
10 se consensu civitatis pateretur, timens consul, ne post-
modum privato sibi eadem illa cum bonorum amissione
additaque alia insuper ignominia acciderent, abdicavit se
consulatu, rebusque suis omnibus Lavinium translatis
11 civitate cessit. Brutus ex senatus consulto ad populum
tulit, ut omnes Tarquiniae gentis exules essent, collegam
sibi comitiis centuriatis creavit P. Valerium, quo adiutore
reges eiecerat.

1 III. Cum haud cuiquam in dubio esset, bellum ab
Tarquiniis inminere, id quidem spe omnium serius fuit.
ceterum, id quod non timebant, per dolum ac proditionem
prope libertas amissa est.

2 Erant in Romana iuventute adulescentes aliquot nec
ii tenui loco orti, quorum in regno libido solutior fuerat,
aequales sodalesque adulescentium Tarquiniorum, adsueti
3 more regio vivere. eam tum, aequato iure omnium, li-
centiam quaerentes, libertatem aliorum in suam vertisse
servitutem, inter se conquerebantur: regem hominem esse,
a quo inpetres, ubi ius, ubi iniuria opus sit, esse gratiae
locum, esse beneficio, et irasci et ignoscere posse, inter
4 amicum atque inimicum discrimen nosse; leges rem sur-
dam, inexorabilem esse, salubriorem melioremque inopi
quam potenti, nihil laxamenti nec veniae habere, si mo-
dum excesseris; periculosum esse in tot humanis errori-
bus sola innocentia vivere.

5 Ita iam sua sponte aegris animis legati ab regibus
superveniunt, sine mentione reditus bona tantum repeten-
tes. eorum verba postquam in senatu audita sunt, per
aliquot dies ea consultatio tenuit, ne non reddita belli
6 causa, reddita belli materia et adiumentum essent. in-

terim legati alia moliri, aperte bona repetentes, clam re-
cuperandi regni consilia struere; et tamquam ad id, quod
agi videbatur, ambientes, nobilium adulescentium animos
pertemptant: a quibus placide oratio accepta est, iis lit- 7
teras ab Tarquiniis reddunt et de accipiendis clam nocte
in urbem regibus conlocuntur.

IIII. Vitelliis Aquiliisque fratribus primo commissa 1
res est. Vitelliorum soror consuli nupta Bruto erat iam-
que ex eo matrimonio adulescentes erant liberi, Titus
Tiberiusque. eos quoque in societatem consilii avunculi 2
adsumunt. praeterea aliquot nobiles adulescentes conscii
adsumpti, quorum vetustate memoria abiit.

Interim cum in senatu vicisset sententia, quae cense- 3
bat reddenda bona, eamque ipsam causam morae in urbe
haberent legati, quod spatium ad vehicula conparanda a
consulibus sumpsissent, quibus regum asportarent res,
omne id tempus cum coniuratis consultando absumunt
evincuntque instando, ut litterae sibi ad Tarquinios daren-
tur: nam aliter qui credituros eos, non vana ab legatis 4
super rebus tantis adferri?

Datae litterae, ut pignus fidei essent, manifestum fa-
cinus fecerunt. nam cum pridie quam legati ad Tarqui- 5
nios proficiscerentur, et cenatum forte apud Vitellios esset
coniuratique ibi, remotis arbitris, multa inter se de novo,
ut fit, consilio egissent, sermonem eorum ex servis unus
excepit, qui iam antea id senserat agi, sed eam occasio- 6
nem, ut litterae legatis darentur, quae deprehensae rem
coarguere possent, exspectabat. postquam datas sensit,
rem ad consules detulit. consules ad deprehendendos le- 7
gatos coniuratosque profecti domo, sine tumultu rem
omnem oppressere, litterarum in primis habita cura, ne
interciderent. proditoribus extemplo in vincla coniectis de
legatis paululum addubitatum est, et quamquam visi sunt
commisisse, ut hostium loco essent, ius tamen gentium
valuit.

V. De bonis regis, quae reddi ante censuerant, res 1
integra refertur ad patres. ibi victi ira vetuere reddi, ve-
tuere in publicum redigi; diripienda plebi sunt data, ut 2
contacta regia praeda spem in perpetuum cum iis pacis

amitteret. ager Tarquiniorum, qui inter urbem ac Tiberim
fuit, consecratus Marti Martius deinde campus fuit.
3 Forte ibi tum seges farris dicitur fuisse matura messi.
quem campi fructum quia religiosum erat consumere, de-
sectam cum stramento segetem magna vis hominum simul
inmissa corbibus fudere in Tiberim tenui fluentem aqua,
ut mediis caloribus solet. ita in vadis haesitantis frumenti
4 acervos sedisse inlitos limo, insulam inde paulatim et aliis,
quae fert temere flumen, eodem invectis factam. postea
credo additas moles manuque adiutum, ut tam eminens
area firmaque templis quoque ac porticibus sustinendis
esset.
5 Direptis bonis regum damnati proditores sumptumque
supplicium, conspectius eo, quod poenae capiendae mini-
sterium patri de liberis consulatus inposuit et, qui spe-
ctator erat amovendus, eum ipsum fortuna exactorem
6 supplicii dedit. stabant deligati ad palum nobilissimi iu-
venes; sed a ceteris, velut ab ignotis capitibus, consulis
liberi omnium in se averterant oculos miserebatque non
poenae magis homines quam sceleris, quo poenam meriti
7 essent: illos eo potissimum anno patriam liberatam, pa-
trem liberatorem, consulatum ortum ex domo Iunia, pa-
tres, plebem, quidquid deorum hominumque Romanorum
esset, induxisse in animum, ut superbo quondam regi,
8 tum infesto exuli proderent. consules in sedem proces-
sere suam, missique lictores ad sumendum supplicium.
nudatos virgis caedunt securique feriunt, cum inter omne
tempus pater vultusque et os eius spectaculo esset, emi-
nente animo patrio inter publicae poenae ministerium.
9 Secundum poenam nocentium, ut in utramque partem
arcendis sceleribus exemplum nobile esset, praemium in-
dici pecunia ex aerario libertas et civitas data. ille pri-
10 mum dicitur vindicta liberatus. quidam vindictae quoque
nomen tractum ab illo putant, Vindicio ipsi nomen fuisse.
post illum observatum, ut qui ita liberati essent, in civi-
tatem accepti viderentur.
1 VI. His sicut acta erant nuntiatis, incensus Tarqui-
nius non dolore solum tantae ad inritum cadentis spei,
sed etiam odio iraque, postquam dolo viam obsaeptam

vidit, bellum aperte moliendum ratus, circumire supplex
Etruriae urbes, orare maxime Veientes Tarquiniensesque, 2
ne se ortum, eiusdem sanguinis, extorrem, egentem ex
tanto modo regno cum liberis adulescentibus ante oculos
suos perire sinerent. alios peregre in regnum Romam ac-
citos, se regem, augentem bello Romanum imperium, a
proximis scelerata coniuratione pulsum. eos inter se, quia 3
nemo unus satis dignus regno visus sit, partes regni ra-
puisse, bona sua diripienda populo dedisse, ne quis ex-
pers sceleris esset. patriam se regnumque suum repetere
et persequi ingratos cives velle; ferrent opem, adiuvarent,
suas quoque veteres iniurias ultum irent, totiens caesas
legiones, agrum ademptum. haec moverunt Veientes ac 4
pro se quisque, Romano saltem duce, ignominias demen-
das belloque amissa repetenda minaciter fremunt. Tar-
quinienses nomen ac cognatio movet; pulchrum videbatur
suos Romae regnare. ita duo duarum civitatium exerci- 5
tus ad repetendum regnum belloque persequendos Roma-
nos secuti Tarquinium.

Postquam in agrum Romanum ventum est, obviam
hosti consules eunt: Valerius quadrato agmine peditem 6
ducit; Brutus ad explorandum cum equitatu antecessit.
eodem modo primus eques hostium agminis fuit, praeerat
Arruns Tarquinius, filius regis; rex ipse cum legionibus
sequebatur. Arruns ubi ex lictoribus procul consulem 7
esse, deinde iam propius ac certius facie quoque Brutum
cognovit, inflammatus ira 'ille est vir,' inquit 'qui nos ex-
torres expulit patria. ipse en ille nostris decoratus in-
signibus magnifice incedit. di regum ultores adeste.' con- 8
citat calcaribus equum atque in ipsum infestus consulem
dirigit. sensit in se iri Brutus. decorum erat tum ipsis
capessere pugnam ducibus, avide itaque se certamini of-
fert, adeoque infestis animis concurrerunt, neuter, dum 9
hostem volneraret, sui protegendi corporis memor, ut con-
trario ictu propter parmam uterque transfixus, duabus
haerentes hastis moribundi ex equis lapsi sint. simul et
cetera equestris pugna coepit, neque ita multo post et pe- 10
dites superveniunt. ibi varia victoria et velut aequo Marte
pugnatum est; dextra utrimque cornua vicere, laeva

11 superata. Veientes, vinci ab Romano milite adsueti, fusi
fugatique, Tarquiniensis novus hostis non stetit solum,
sed etiam ab sua parte Romanum pepulit.

1 VII. Ita cum pugnatum esset, tantus terror Tarqui-
nium atque Etruscos incessit, ut, omissa inrita re, nocte
ambo exercitus, Veiens Tarquiniensisque, suas quisque
2 abirent domos. adiciunt miracula huic pugnae: silentio
proximae noctis ex silva Arsia ingentem editam vocem
— Silvani vocem eam creditam —, haec dicta: uno plus
3 Tuscorum cecidisse in acie, vincere bello Romanum. ita
certe inde abiere Romani ut victores, Etrusci pro victis.
nam postquam inluxit nec quisquam hostium in conspectu
erat, P. Valerius consul spolia legit triumphansque inde
4 Romam rediit. collegae funus quanto tum potuit appa-
ratu fecit, sed multo maius morti decus publica fuit mae-
stitia, eo ante omnia insignis, quia matronae annum ut
parentem eum luxerunt, quod tam acer ultor violatae pu-
dicitiae fuisset.

5 Consuli deinde, qui superfuerat, ut sunt mutabiles
volgi animi, ex favore non invidia modo, sed suspicio
6 etiam cum atroci crimine orta. regnum eum adfectare
fama ferebat, quia nec collegam subrogaverat in locum
Bruti et aedificabat in summa Velia: alto atque munito
7 loco arcem inexpugnabilem fieri (fore). haec dicta vulgo
creditaque cum indignitate angerent consulis animum, vo-
cato ad concilium populo, summissis fascibus in contionem
escendit. gratum id multitudini spectaculum fuit, sub-
missa sibi esse imperii insignia confessionemque factam,
populi quam consulis maiestatem vimque maiorem esse.
8 ibi audire iussis consul laudare fortunam collegae, quod,
liberata patria in summo honore pro re publica dimicans,
matura gloria necdum se vertente in invidiam, mortem
occubuisset. se superstitem gloriae suae ad crimen atque
invidiam superesse, ex liberatore patriae ad Aquilios se
9 Vitelliosque recidisse. 'numquamne ergo' inquit 'ulla
adeo a vobis spectata virtus erit, ut suspicione vio-
lari nequeat? ego me, illum acerrimum regum hostem,
10 ipsum cupiditatis regni crimen subiturum timerem? ego
si in ipsa arce Capitolioque habitarem, metui me crederem

posse a civibus meis? tam levi momento mea apud vos
fama pendet? adeone est fundata leviter fides, ut, ubi sim,
quam qui sim, magis referat? non obstabunt Publi Valeri 11
aedes libertati vestrae, Quirites, tuta erit vobis Velia: de-
feram non in planum modo aedes, sed colli etiam sub-
iciam, ut vos supra suspectum me civem habitetis. in
Velia aedificent, quibus melius quam P. Valerio creditur
libertas.' delata confestim materia omnis infra Veliam 12
et, ubi nunc Vicae Potae est, domus in infimo clivo aedi-
ficata.

VIII. Latae deinde leges, non solum quae regni suspi- 1
cione consulem absolverent, sed quae adeo in contrarium
verterent, ut popularem etiam facerent. inde cognomen 2
factum Publicolae est. ante omnes de provocatione ad-
versus magistratus ad populum sacrandoque cum bonis
capite eius, qui regni occupandi consilia inisset, gratae in
vulgus leges fuere. quas cum solus pertulisset, ut sua 3
unius in his gratia esset, tum deinde comitia collegae sub-
rogando habuit. creatus Sp. Lucretius consul, qui magno 4
natu, non sufficientibus iam viribus ad consularia munera
obeunda, intra paucos dies moritur.

Suffectus in Lucreti locum M. Horatius Pulvillus. apud 5
quosdam veteres auctores non invenio Lucretium consu-
lem, Bruto statim Horatium suggerunt; credo, quia nulla
gesta res insignem fecerit consulatum, memoria intercidisse.

Nondum dedicata erat in Capitolio Iovis aedes, Va- 6
lerius Horatiusque consules sortiti, uter dedicaret; Hora-
tio sorte evenit, Publicola ad Veientium bellum profec-
tus. aegrius, quam dignum erat, tulere Valerii neces- 7
sarii, dedicationem tam incliti templi Horatio dari. id
omnibus modis inpedire conati, postquam alia frustra
temptata erant, postem iam tenenti consuli foedum inter
precationem deum nuntium incutiunt, mortuum eius filium
esse funestaque familia dedicare eum templum non posse.
non crediderit factum an tantum animo roboris fuerit, nec 8
traditur certum nec interpretatio est facilis. nihil aliud ad
eum nuntium a proposito aversus, quam ut cadaver efferri
iuberet, tenens postem precationem peragit et dedicat
templum.

9 Haec post exactos reges domi militiaeque gesta primo
anno. inde P. Valerius iterum, T. Lucretius consules
facti.

1 VIIII. Iam Tarquinii ad Lartem Porsinam, Clusinum
regem, perfugerant. ibi miscendo consilium precesque
nunc orabant, ne se, oriundos ex Etruscis, eiusdem san-
2 guinis nominisque, egentes exulare pateretur, nunc mone-
bant etiam, ne orientem morem pellendi reges inultum
3 sineret. satis libertatem ipsam habere dulcedinis. nisi
quanta vi civitates eam expetant, tanta regna reges de-
fendant, aequari summa infimis, nihil excelsum, nihil quod
supra cetera emineat in civitatibus fore, adesse finem reg-
4 nis, rei inter deos hominesque pulcherrimae. Porsina,
cum regem esse Romae, tum Etruscae gentis regem, am-
5 plum Tuscis ratus, Romam infesto exercitu venit. non um-
quam alias ante tantus terror senatum invasit, adeo valida
res tum Clusina erat magnumque Porsinae nomen. nec
hostes modo timebant, sed suosmet ipsi cives, ne Romana
plebs, metu perculsa, receptis in urbem regibus vel cum
servitute pacem acciperet.

6 Multa igitur blandimenta plebi per id tempus ab senatu
data. annonae in primis habita cura et ad frumentum con-
parandum missi alii in Volscos, alii Cumas. salis quoque
vendendi arbitrium, quia inpenso pretio venibat, in publi-
cum omni sumpto ademptum privatis, portoriisque et tri-
buto plebe liberata, ut divites conferrent, qui oneri ferendo
essent: pauperes satis stipendii pendere, si liberos edu-
7 cerent. itaque haec indulgentia patrum asperis postmodum
rebus in obsidione ac fame adeo concordem civitatem te-
nuit, ut regium nomen non summi magis quam infimi hor-
8 rerent nec quisquam unus malis artibus postea tam popularis
esset quam tum bene imperando universus senatus fuit.

1 X. Cum hostes adessent, pro se quisque in urbem ex
agris demigrant, urbem ipsam saepiunt praesidiis. alia
2 muris, alia Tiberi obiecto videbantur tuta. pons sublicius
iter paene hostibus dedit, ni unus vir fuisset Horatius Co-
cles; id munimentum illo die fortuna urbis Romanae ha-
3 buit. qui positus forte in statione pontis, cum captum
repentino impetu Ianiculum atque inde citatos decurrere

hostes vidisset trepidamque turbam suorum arma ordines-
que relinquere, reprehensans singulos, obsistens obtestans-
que deum et hominum fidem testabatur, nequiquam de- 4
serto praesidio eos fugere; si transitum pontem a tergo
reliquissent, iam plus hostium in Palatio Capitolioque
quam in Ianiculo fore. itaque monere, praedicere, ut pon-
tem ferro, igni, quacumque vi possint, interrumpant; se
impetum hostium, quantum corpore uno posset obsisti,
excepturum. vadit inde in primum aditum pontis insignis- 5
que inter conspecta cedentium pugnae terga, obversis com-
minus ad ineundum proelium armis, ipso miraculo auda-
ciae obstupefecit hostis. duos tamen cum eo pudor te- 6
nuit, Sp. Larcium ac T. Herminium, ambos claros genere
factisque. cum his primam periculi procellam et quod tu- 7
multuosissimum pugnae erat parumper sustinuit. deinde
eos quoque ipsos, exigua parte pontis relicta, revocanti-
bus qui rescindebant, cedere in tutum coegit. circumfe- 8
rens inde trucis minaciter oculos ad proceres Etruscorum,
nunc singulos provocare, nunc increpare omnes, servitia
regum superborum, suae libertatis inmemores alienam
oppugnatum venire. cunctati aliquamdiu sunt, dum alius 9
alium, ut proelium incipiant, circumspectant. pudor deinde
commovit aciem et clamore sublato undique in unum
hostem tela coniciunt. quae cum in obiecto cuncta scuto 10
haesissent neque ille minus obstinatus ingenti pontem ob-
tineret gradu, iam impetu conabantur detrudere virum,
cum simul fragor rupti pontis simul clamor Romanorum,
alacritate perfecti operis sublatus, pavore subito impetum
sustinuit. tum Cocles 'Tiberine pater,' inquit 'te sancte 11
precor, haec arma et hunc militem propitio flumine acci-
pias!' ita sic armatus in Tiberim desiluit multisque su-
perincidentibus telis incolumis ad suos tranavit, rem ausus
plus famae habituram ad posteros quam fidei. grata erga 12
tantam virtutem civitas fuit: statua in comitio posita, agri
quantum uno die circumaravit datum. privata quoque in- 13
ter publicos honores studia eminebant: nam in magna
inopia pro domesticis copiis unusquisque ei aliquid, frau-
dans se ipse victu suo, contulit.

XI. Porsina primo conatu repulsus, consiliis ab op- 1

pugnanda urbe ad obsidendam versis, praesidio in Iani-
culo locato, ipse in plano ripisque Tiberis castra posuit,
2 navibus undique accitis, et ad custodiam, ne quid Romam
frumenti subvehi sineret, et ut praedatum milites trans
flumen per occasiones aliis atque aliis locis traicerent,
3 brevique adeo infestum omnem Romanum agrum reddi-
dit, ut non cetera solum ex agris, sed pecus quoque omne
in urbem compelleretur neque quisquam extra portas pro-
pellere auderet.

4 Hoc tantum licentiae Etruscis non metu magis quam
consilio concessum. namque Valerius consul, intentus in
occasionem multos simul et effusos inproviso adoriundi,
in parvis rebus neglegens ultor, gravem se ad maiora
5 vindicem servabat. itaque, ut eliceret praedatores, edicit
suis, postero die frequentes porta Esquilina, quae aversis-
sima ab hoste erat, expellerent pecus, scituros id hostes
ratus, quod in obsidione et fame servitia infida transfu-
6 gerent. et scierc perfugae indicio multoque plures, ut in
spem universae praedae, flumen traiciunt.

7 P. Valerius T. Herminium cum modicis copiis ad se-
cundum lapidem Gabina via occultum considere iubet,
Sp. Larcium cum expedita iuventute ad portam Collinam
stare, donec hostis praetereat, inde se obicere, ne sit ad
8 flumen reditus. consulum alter T. Lucretius porta Naevia
cum aliquot manipulis militum egressus, ipse Valerius
9 Caelio monte cohortes delectas educit. iique primi ap-
paruere hosti. Herminius ubi tumultum sensit, concurrit
ex insidiis versisque in Valerium Etruscis terga caedit.
dextra laevaque hinc a porta Collina, illinc ab Nae-
10 via redditus clamor; ita caesi in medio praedatores ne-
que ad pugnam viribus pares et ad fugam saeptis om-
nibus viis. finisque ille tam effuse evagandi Etruscis
fuit.

1 XII. Obsidio erat nihilo minus et frumenti cum summa
caritate inopia sedendoque expugnaturum se urbem spem
2 Porsina habebat, cum C. Mucius, adulescens nobilis, cui
indignum videbatur, populum Romanum servientem, cum
sub regibus esset, nullo bello nec ab hostibus ullis ob-
sessum esse, liberum eundem populum ab isdem Etruscis

obsideri, quorum saepe exercitus fuderit, itaque magno 3
audacique aliquo facinore eam indignitatem vindicandam
ratus, primo sua sponte penetrare in hostium castra con-
stituit, dein metuens, ne, si consulum iniussu et ignaris 4
omnibus iret, forte deprehensus a custodibus Romanis re-
traheretur ut transfuga, fortuna tum urbis crimen adfir-
mante, senatum adit. 'transire Tiberim,' inquit 'patres, 5
et intrare, si possim, castra hostium volo, non praedo nec
populationum invicem ultor; maius, si di iuvant, in animo
est facinus.' adprobant patres, abdito intra vestem ferro
proficiscitur. ubi eo venit, in confertissima turba prope 6
regium tribunal constitit. ibi cum stipendium militibus 7
forte daretur et scriba cum rege sedens pari fere ornatu
multa ageret, eum milites volgo adirent, timens sciscitari,
uter Porsina esset, ne ignorando regem semet ipse aperi-
ret quis esset, quo temere traxit fortuna facinus, scribam
pro rege obtruncat.

Vadentem inde, qua per trepidam turbam cruento mu- 8
crone sibi ipse fecerat viam, cum, concursu ad clamorem
facto, conprehensum regii satellites retraxissent, ante tri-
bunal regis destitutus, tum quoque inter tantas fortunae
minas metuendus magis quam metuens, 'Romanus sum' 9
inquit 'civis, C. Mucium vocant. hostis hostem occidere
volui, nec ad mortem minus animi est quam fuit ad cae-
dem: et facere et pati fortia Romanum est. nec unus in 10
te ego hos animos gessi, longus post me ordo est idem
petentium decus. proinde in hoc discrimen, si iuvat, ac-
cingere, ut in singulas horas capite dimices tuo, ferrum
hostemque in vestibulo habeas regiae. hoc tibi iuventus 11
Romana indicimus bellum. nullam aciem, nullum proelium
timueris, uni tibi et cum singulis res erit.' cum rex simul 12
ira infensus periculoque conterritus circumdari ignis mi-
nitabundus iuberet, nisi expromeret propere, quas insidia-
rum sibi minas per ambages iaceret, 'en tibi,' inquit 'ut 13
sentias, quam vile corpus sit iis, qui magnam gloriam vi-
dent' dextramque accenso ad sacrificium foculo inicit.
quam cum velut alienato ab sensu torreret animo, prope
attonitus miraculo rex cum ab sede sua prosiluisset amo-
verique ab altaribus iuvenem iussisset, 'tu vero abi,' in- 14

quit 'in te magis quam in me hostilia ausus. iuberem macte
virtute esse, si pro mea patria ista virtus staret, nunc iure
15 belli liberum te intactum inviolatumque hinc dimitto.' tunc
Mucius, quasi remunerans meritum, 'quandoquidem' in-
quit 'est apud te virtuti honos, ut beneficio tuleris a me,
quod minis nequisti: trecenti coniuravimus principes iu-
16 ventutis Romanae, ut in te hac via grassaremur. mea prima
sors fuit, ceteri, utcumque ceciderit primi, quoad te opor-
tunum fortuna dederit, suo quisque tempore aderunt.'

1 XIII. Mucium dimissum, cui postea Scaevolae a clade
dextrae manus cognomen inditum, legati a Porsina Romam
2 secuti sunt; adeo moverat eum et primi periculi casus, quo
nihil se praeter errorem insidiatoris texisset, et subeunda
dimicatio totiens, quot coniurati superessent, ut pacis con-
3 diciones ultro ferret Romanis. iactatum in condicionibus
nequiquam de Tarquiniis in regnum restituendis, magis
quia id negare ipse nequiverat Tarquiniis, quam quod ne-
4 gatum iri sibi ab Romanis ignoraret. de agro Veientibus
restituendo impetratum expressaque necessitas obsides
dandi Romanis, si Ianiculo praesidium deduci vellent. his
condicionibus conposita pace, exercitum ab Ianiculo de-
5 duxit Porsina et agro Romano excessit. patres C. Mucio
virtutis causa trans Tiberim agrum dono dedere, quae
postea sunt Mucia prata appellata.

6 Ergo ita honorata virtute feminae quoque ad publica de-
cora excitatae. et Cloelia, virgo una ex obsidibus, cum
castra Etruscorum forte haud procul ripa Tiberis locata
essent, frustrata custodes, dux agminis virginum inter tela
hostium Tiberim tranavit sospitesque omnes Romam ad
7 propinquos restituit. quod ubi regi nuntiatum est, primo,
incensus ira, oratores Romam misit ad Cloeliam obsidem
8 deposcendam, alias haud magni facere; deinde, in admira-
tionem versus, supra Coclites Muciosque dicere id facinus
esse et prae se ferre, quemadmodum, si non dedatur
obses, pro rupto foedus se habiturum, sic deditam [in-
9 tactam] inviolatamque ad suos remissurum. utrimque con-
stitit fides: et Romani pignus pacis ex foedere restitue-
runt et apud regem Etruscum non tuta solum, sed honorata
etiam virtus fuit laudatamque virginem parte obsidum se

donare dixit, ipsa quos vellet legeret. productis omnibus 10
elegisse inpubes dicitur, quod virginitati decorum et con-
sensu obsidum ipsorum probabile erat, eam aetatem po-
tissimum liberari ab hoste, quae maxime oportuna iniuriae
esset. pace redintegrata Romani novam in femina virtu- 11
tem novo genere honoris, statua equestri, donavere: in
summa sacra via fuit posita virgo insidens equo.

XIIII. Huic tam pacatae profectioni ab urbe regis 1
Etrusci abhorrens mos, traditus ab antiquis, usque ad
nostram aetatem inter cetera sollemnia manet, bona Por-
sinae regis vendendi. cuius originem moris necesse est 2
aut inter bellum natam esse neque omissam in pace aut
a mitiore crevisse principio quam hic prae se ferat titulus
bona hostiliter vendendi. proximum vero est ex iis, quae 3
traduntur, Porsinam discedentem ab Ianiculo castra opu-
lenta convecto ex propinquis ac fertilibus Etruriae arvis
commeatu Romanis dono dedisse, inopi tum urbe ab lon-
ginqua obsidione, ea deinde, ne populo inmisso diripe- 4
rentur hostiliter, venisse bonaque Porsinae appellata, gra-
tiam muneris magis significante titulo quam auctionem
fortunae regiae, quae ne in potestatem quidem populi
Romani esset.

Omisso Romano bello Porsina, ne frustra in ea loca 5
exercitus adductus videretur, cum parte copiarum filium
Arruntem Ariciam oppugnatum mittit. primo Aricinos 6
res necopinata perculerat. arcessita deinde auxilia et a
Latinis populis et a Cumis tantum spei fecere, ut acie
decernere auderent. proelio inito adeo concitato impetu
se intulerant Etrusci, ut funderent ipso incursu Aricinos.
Cumanae cohortes, arte adversus vim usae, declinavere 7
paululum effuseque praelatos hostes conversis signis ab
tergo adortae sunt: ita in medio prope iam victores caesi
Etrusci. pars perexigua duce amisso, quia nullum pro- 8
pius perfugium erat, Romam inermes et fortuna et specie
supplicum delati sunt, ibi benigne excepti divisique in
hospitia. curatis volneribus alii profecti domos nuntii 9
hospitalium beneficiorum, multos Romae hospitum urbis-
que caritas tenuit. his locus ad habitandum datus, quem
deinde Tuscum vicum appellarunt.

1 XV. Spurius Lucretius inde et P. Valerius Publicola
consules facti. eo anno postremum legati a Porsina de
reducendo in regnum Tarquinio venerunt. quibus cum
responsum esset, missurum ad regem senatum legatos,
2 missi confestim honoratissimus quisque e patribus: non
quin breviter reddi responsum potuerit, non recipi reges,
ideo potius delectos patrum ad eum missos quam legatis
eius Romae daretur responsum, sed ut in perpetuum
mentio eius rei finiretur neu in tantis mutuis beneficiis in-
vicem animi sollicitarentur, cum ille peteret, quod contra
libertatem populi Romani esset, Romani, nisi in perniciem
suam faciles esse vellent, negarent, cui nihil negatum
3 vellent. non in regno populum Romanum, sed in liber-
tate esse, ita induxisse in animum, hostibus potius portas
quam regibus patefacere.

Ea esse vota (eam esse voluntatem) omnium, ut qui
4 libertati erit in illa urbe finis, idem urbi sit; proinde, si
salvam esse vellet Romam, ut patiatur liberam esse, orare.
5 rex verecundia victus 'quando id certum atque obstinatum
est, inquit 'neque ego obtundam saepius eadem nequi-
quam agendo nec Tarquinios spe auxilii, quod nullum in
me est, frustrabor. alium hinc, seu bello opus est seu
quiete, exilio quaerant locum, ne quid meam vobiscum
6 pacem distineat.' dictis facta amiciora adiecit. obsidum
quod reliquum erat reddidit, agrum Veientem foedere ad
7 Ianiculum icto ademptum restituit. Tarquinius, spe omni
reditus incisa, exulatum ad generum Mamilium Octavium
Tusculum abiit. Romanis pax fida ita cum Porsina fuit.

1 XVI. Consules M. Valerius, P. Postumius. eo anno
2 bene pugnatum cum Sabinis; consules triumpharunt. ma-
iore inde mole Sabini bellum parabant. adversus eos et ne
quid simul ab Tusculo, unde, etsi non apertum, suspec-
tum tamen bellum erat, repentini periculi oriretur, P.
Valerius quartum, T. Lucretius iterum consules facti.

3 Seditio inter belli pacisque auctores orta in Sabinis
4 aliquantum inde virium transtulit ad Romanos. namque
Attus Clausus, cui postea Appio Claudio fuit Romae
nomen, cum pacis ipse auctor a turbatoribus belli preme-
retur nec par factioni esset, a vicino Regillo, magna

clientium comitatus manu, Romam transfugit. his civitas 5
data agerque trans Anienem; vetus Claudia tribus, addi-
tis postea novis tribulibus, qui ex eo venirent agro, ap-
pellata. Appius inter patres lectus haud ita multo post
in principum dignationem pervenit. consules infesto exer- 6
citu in agrum Sabinum profecti cum ita vastatione, dein
proelio adflixissent opes hostium, ut diu nihil inde rebel-
lionis timere possent, triumphantes Romam redierunt.

P. Valerius, omnium consensu princeps belli pacisque 7
artibus, anno post Agrippa Menenio, P. Postumio con-
sulibus moritur, gloria ingenti, copiis familiaribus adeo
exiguis, ut funeri sumptus deesset: de publico est elatus,
luxere matronae ut Brutum.

Eodem anno duae coloniae Latinae, Pometia et Cora, 8
ad Auruncos deficiunt. cum Auruncis bellum initum, fu-
soque ingenti exercitu, qui se ingredientibus fines consuli-
bus ferociter obtulerat, omne Auruncum bellum Pometiam
conpulsum est. nec magis post proelium, quam in proe- 9
lio caedibus temperatum est: et caesi aliquanto plures
erant quam capti, et captos passim trucidaverunt; ne ab
obsidibus quidem, qui trecenti accepti numero erant, ira
belli abstinuit. et hoc anno Romae triumphatum.

XVII. Secuti consules Opiter Verginius, Sp. Cassius. 1
Pometiam primo vi, deinde vineis aliisque operibus oppu-
gnarunt. in quos Aurunci magis iam inexpiabili odio 2
quam spe aliqua aut occasione coorti, cum plures igni
quam ferro armati excucurrissent, caede incendioque
cuncta conplent. vineis incensis, multis hostium vulne- 3
ratis et occisis, consulum quoque alterum, sed utrum
auctores non adiciunt, gravi volnere ex equo deiectum
prope interfecerunt. Romam inde male gesta re reditum; 4
inter multos saucios consul spe incerta vitae relatus.
interiecto deinde haud magno spatio, quod vulneribus cu-
randis supplendoque exercitui satis esset, cum ira maiore
(bellum), tum viribus etiam auctis Pometiae arma inlata. et 5
cum vineis refectis aliaque mole belli iam in eo esset, ut
in muros evaderet miles, deditio est facta. ceterum nihilo 6
minus foede dedita urbe quam si capta foret, Aurunci
passim principes securi percussi, sub corona venierunt

coloni alii, oppidum dirutum, ager veniit. consules magis
ob iras graviter ultas quam ob magnitudinem perfecti
belli triumpharunt.

1 XVIII. Insequens annus Postumum Cominium et T.
2 Larcium consules habuit. eo anno Romae cum per ludos
ab Sabinorum iuventute per lasciviam scorta raperentur,
concursu hominum rixa ac prope proelium fuit, parvaque
3 ex re ad rebellionem spectare res videbatur supra belli
Latini metum. id quoque accesserat, quod triginta iam
coniurasse populos concitante Octavio Mamilio satis con-
stabat.

4 In hac tantarum exspectatione rerum sollicita civitate
dictatoris primum creandi mentio orta. sed nec quo anno
nec quibus consulibus, quia ex factione Tarquinia essent
— id quoque enim traditur —, parum creditum sit nec
5 quis primum dictator creatus sit, satis constat. apud
veterrimos tamen auctores T. Larcium dictatorem primum,
Sp. Cassium magistrum equitum creatos invenio. con-
sulares legere: ita lex iubebat de dictatore creando lata.
6 eo magis adducor ut credam, Larcium, qui consularis erat,
potius quam M'. Valerium, M. filium, Volesi nepotem,
qui nondum consul fuerat, moderatorem et magistrum
7 consulibus appositum. quin si maxime ex ea familia legi
dictatorem vellent, patrem multo potius M. Valerium spec-
tatae virtutis et consularem virum legissent.

8 Creato dictatore primum Romae postquam praeferri
secures viderunt, magnus plebem metus incessit, ut in-
tentiores essent ad dicto parendum. neque enim, ut in
consulibus, qui pari potestate essent, alterius auxilium
neque provocatio erat neque ullum usquam, nisi in cura
parendi, auxilium.

9 Sabinis etiam creatus Romae dictator eo magis, quod
propter se creatum crediderant, metum incussit. itaque
10 legatos de pace mittunt. quibus orantibus dictatorem
senatumque, ut veniam erroris hominibus adulescentibus
darent, responsum, ignosci adulescentibus posse, senibus
11 non posse, qui bella ex bellis sererent. actum tamen est
de pace, impetrataque foret, si quod inpensae factum in
bellum erat praestare Sabini — id enim postulatum erat —

in animum induxissent. bellum indictum: tacitae indutiae quietum annum tenuere.

XVIIII. Consules Servius Sulpicius, Manius Tullius 1
— nihil dignum memoria actum —, T. Aebutius deinde et
C. Vetusius. his consulibus Fidenae obsessae, Crustumeria 2
capta, Praeneste ab Latinis ad Romanos descivit. nec
ultra bellum Latinum gliscens iam per aliquot annos dilatum. Aulus Postumius dictator, Titus Aebutius ma- 3
gister equitum magnis copiis peditum equitumque profecti, ad lacum Regillum in agro Tusculano agmini hostium
occurrerunt et, quia Tarquinios esse in exercitu Latinorum 4
auditum est, sustineri ira non potuit, quin extemplo confligerent. ergo etiam proelium aliquanto quam cetera gra- 5
vius atque atrocius fuit. non enim duces ad regendam modo consilio rem adfuere, sed suismet ipsi corporibus dimicantes miscuere certamina. nec quisquam procerum ferme hac aut illa ex acie sine vulnere praeter dictatorem
Romanum excessit. in Postumium prima in acie suos 6
adhortantem instruentemque Tarquinius Superbus, quamquam iam aetate et viribus erat gravior, equum infestus admisit ictusque ab latere concursu suorum receptus in
tutum est; et ad alterum cornu Aebutius magister equi- 7
tum in Octavium Mamilium inpetum dederat, nec fefellit veniens Tusculanum ducem, contra quem et ille concitat
equum; tantaque vis infestis venientium hastis fuit, ut 8
brachium Aebutio traiectum sit, Mamilio pectus percus-
sum. hunc quidem in secundam aciem Latini recepere, 9
Aebutius cum saucio brachio tenere telum non posset,
pugna excessit. Latinus dux, nihil deterritus volnere, 10
proelium ciet et, quia suos perculsos videbat, arcessit cohortem exulum Romanorum, cui Luci Tarquini filius praeerat. ea, quo maiore pugnabat ira ob erepta bona patriamque ademptam, pugnam parumper restituit.

XX. Referentibus iam pedem ab ea parte Romanis, 1
M. Valerius, Publicolae frater, conspicatus ferocem iuvenem Tarquinium ostentantem se in prima exulum acie,
domestica etiam gloria accensus, ut, cuius familiae decus 2
eiecti reges erant, eiusdem interfecti forent, subdit calcaria equo et Tarquinium infesto spiculo petit. Tarquinius 3

retro in agmen suorum infenso cessit hosti. Valerium,
temere invectum in exulum aciem, ex transverso quidam
adortus transfigit: nec quicquam equitis volnere equo re-
tardato, moribundus Romanus, labentibus super corpus
4 armis, ad terram defluxit. dictator Postumius postquam
cecidisse talem virum, exules ferociter citato agmine in-
5 vehi, suos perculsos cedere animadvertit, cohorti suae,
quam delectam manum praesidii causa circa se habebat,
dat signum, ut quem suorum fugientem viderint, pro
hoste habeant. ita metu ancipiti versi a fuga Romani in
6 hostem et restituta acies. cohors dictatoris tum primum
proelium iniit: integris corporibus animisque fessos adorti
7 exules caedunt. ibi alia inter proceres coorta pugna.
imperator Latinus, ubi cohortem exulum a dictatore Ro-
mano prope circumventam vidit, ex subsidiariis manipulos
8 aliquot in primam aciem secum rapit. hos agmine venien-
tes T. Herminius legatus conspicatus interque eos insignem
veste armisque Mamilium noscitans, tanto vi maiore, quam
paulo ante magister equitum, cum hostium duce proelium
9 iniit, ut et uno ictu transfixum per latus occiderit Mami-
lium et ipse inter spoliandum corpus hostis veruto per-
cussus, cum victor in castra esset relatus, inter primam
10 curationem exspiraverit. tum ad equites dictator advolat,
obtestans, ut fesso iam pedite descendant ex equis et
pugnam capessant. dicto paruere. desiliunt ex equis, pro-
volant in primum et pro antesignanis parmas obiciunt.
11 recipit extemplo animum pedestris acies, postquam iuven-
tutis proceres aequato genere pugnae secum partem peri-
culi sustinentes vidit. tum demum inpulsi Latini per-
12 culsaque inclinavit acies; equiti admoti equi, ut persequi
hostem posset, secuta et pedestris acies. ibi nihil nec
divinae nec humanae opis dictator praetermittens aedem
Castori vovisse fertur ac pronuntiasse militi praemia, qui
13 primus, qui secundus castra hostium intrasset, tantusque
ardor fuit, ut eodem impetu, quo fuderant hostem Romani,
castra caperent. hoc modo ad lacum Regillum pugnatum
est. dictator et magister equitum triumphantes in urbem
rediere.

1 XXI. Triennio deinde nec certa pax nec bellum fuit.

consules Quintus Cloelius et T. Larcius, inde A. Sempronius et M. Minucius. his consulibus aedis Saturno 2
dedicata, Saturnalia institutus festus dies.

Aulus deinde Postumius et T. Verginius consules facti.
hoc demum anno ad Regillum lacum pugnatum, apud quos- 3
dam invenio: A. Postumium, quia collega dubiae fidei fuerit, se consulatu abdicasse, dictatorem inde factum.
tanti errores inplicant temporum, aliter apud alios ordi- 4
natis magistratibus, ut nec qui consules secundum quosnam nec quid quoque anno actum sit, in tanta vetustate non rerum modo, sed etiam auctorum digerere possis.

Ap. Claudius deinde et P. Servilius consules facti. 5
insignis hic annus est nuntio Tarquinii mortis. mortuus Cumis, quo se post fractas opes Latinorum ad Aristodemum tyrannum contulerat. eo nuntio erecti patres, erecta 6
plebes. sed patribus nimis luxuriosa ea fuit laetitia; plebi, cui ad eam diem summa ope inservitum erat, iniuriae a primoribus fieri coepere. eodem anno Signia colonia, quam 7
rex Tarquinius deduxerat, suppleto numero colonorum iterum deducta est. Romae tribus una et viginti factae. aedes Mercuri dedicata est idibus Maiis.

XXII. Cum Volscorum gente Latino bello neque pax 1
neque bellum fuerat, nam et Volsci conparaverunt auxilia, quae mitterent Latinis, ni maturatum ab dictatore Romano esset, et maturavit Romanus, ne proelio uno cum Latino Volscoque contenderet. hac ira consules in Volscum agrum 2
legiones duxere. Volscos, consilii poenam non metuentes, necopinata res perculit. armorum inmemores obsides dant trecentos principum a Cora atque Pometia liberos: ita sine certamine inde abductae legiones. nec ita multo post 3
Volscis levatis metu suum rediit ingenium, rursus occultum parant bellum, Hernicis in societatem armorum adsumptis; legatos quoque ad sollicitandum Latium passim dimittunt. sed recens ad Regillum lacum accepta cladis 4
Latinos ira odioque eius, quicumque arma suaderet, ne ab legatis quidem violandis abstinuit. conprehensos Volscos Romam duxere. ibi traditi consulibus, indicatumque est, Volscos Hernicosque parare bellum Romanis. relata re 5
ad senatum adeo fuit gratum patribus, ut et captivorum

sex milia Latinis remitterent et de foedere, quod prope in
perpetuum negatum fuerat, rem ad novos magistratus
6 traicerent. enimvero tum Latini gaudere facto, pacis
auctores in ingenti gloria esse. coronam auream Iovi
donum in Capitolium mittunt. cum legatis donoque qui
captivorum remissi ad suos fuerant, magna circumfusa
7 multitudo venit. pergunt domos eorum, apud quem quis-
que servierant, gratias agunt liberaliter habiti cultique in
calamitate sua, inde hospitia iungunt. numquam alias ante
publice privatimque Latinum nomen Romano imperio con-
iunctius fuit.

1 XXIII. Sed et bellum Volscum imminebat et civitas,
secum ipsa discors, intestino inter patres plebemque fla-
2 grabat odio, maxime propter nexos ob aes alienum. fre-
mebant, se, foris pro libertate et imperio dimicantes, domi
a civibus captos et oppressos esse tutioremque in bello
quam in pace et inter hostis quam inter cives libertatem
plebis esse, invidiamque eam, sua sponte gliscentem, in-
signis unius calamitas accendit.

3 Magno natu quidam cum omnium malorum suorum
insignibus se in forum proiecit. obsita erat squalore vestis,
4 foedior corporis habitus pallore ac macie perempti, ad hoc
promissa barba et capilli efferavérant speciem oris. nosci-
tabatur tamen in tanta deformitate, et ordines duxisse aie-
bant aliaque militiae decora vulgo miserantes eum iacta-
bant, ipse testes honestarum aliquot locis pugnarum cica-
5 trices adverso pectore ostentabat. sciscitantibus, unde ille
habitus, unde deformitas, cum circumfusa turba est prope
in contionis modum, Sabino bello ait se militantem, quia
propter populationes agri non fructu modo caruerit, sed
villa incensa fuerit, direpta omnia, pecora abacta, tributum
6 iniquo suo tempore inperatum, aes alienum fecisse. id,
cumulatum usuris, primo se agro paterno avitoque exuisse,
deinde fortunis aliis, postremo velut tabem pervenisse ad
corpus: ductum se ab creditore non in servitium, sed in
7 ergastulum et carnificinam esse. inde ostentare tergum
foedum recentibus vestigiis verberum. ad haec visa audi-
taque clamor ingens oritur. non iam foro se tumultus sus-
8 tinet, sed passim totam urbem pervadit. nexi vincti soluti-

que se undique in publicum proripiunt, inplorant Quiri-
tium fidem. nullo loco deest seditionis voluntarius comes,
multis passim agminibus per omnes vias cum clamore in
forum curritur. magno cum periculo suo, qui forte patrum 9
in foro erant, in eam turbam inciderunt; nec temperatum 10
manibus foret, ni propere consules P. Servilius et Ap. Clau-
dius ad conprimendam seditionem intervenissent. at in
eos multitudo versa ostentare vincula sua deformitatemque
aliam. haec se meritos dicere exprobrantes suam quisque 11
alius alibi militiam, postulare multo minaciter magis quam
suppliciter, ut senatum vocarent, curiamque ipsi futuri ar-
bitri moderatoresque publici consilii circumsistunt. pauci 12
admodum patrum, quos casus obtulerat, contracti ab con-
sulibus; ceteros metus non curia modo, sed etiam foro
arcebat: nec agi quicquam per infrequentiam poterat sena-
tus. tum vero eludi atque extrahi se multitudo putare: et 13
patrum qui abessent, non casu, non metu, sed inpediendae
rei causa abesse et consules ipsos tergiversari, nec dubie
ludibrio esse miserias suas. iam prope erat, ut ne consu- 14
lum quidem maiestas coerceret iras hominum, cum incerti,
morando an veniendo plus periculi contraherent, tandem
in senatum veniunt; frequentique tandem curia non modo
inter patres, sed ne inter consules quidem ipsos satis con-
veniebat. Appius, vehementis ingenii vir, imperio consu- 15
lari rem agendam censebat: uno aut altero adrepto quie-
turos alios; Servilius, lenibus remediis aptior, concitatos
animos flecti quam frangi putabat cum tutius tum faci-
lius esse.

XXIIII. Inter haec maior alius terror: Latini equites 1
cum tumultuoso advolant nuntio, Volscos infesto exercitu
ad urbem oppugnandam venire. quae audita — adeo duas
ex una civitate discordia fecerat — longe aliter patres ac
plebem adfecere. exultare gaudio plebes, ultores super- 2
biae patrum adesse dicere deos. alius alium confirmare,
ne nomina darent, cum omnibus potius quam solos peri-
turos; patres militarent, patres arma caperent, ut penes
eosdem pericula belli, penes quos praemia essent. at vero 3
curia, maesta ac trepida ancipiti metu et ab cive et ab
hoste, Servilium consulem, cui ingenium magis populare

erat, orare, ut tantis circumventam terroribus expediret
rem publicam.
4 Tum consul misso senatu in contionem prodit. ibi
curae esse patribus ostendit, ut consulatur plebi, ceterum
deliberationi de maxima quidem illa, sed tamen parte civi-
5 tatis metum pro universa re publica intervenisse. nec
posse, cum hostes prope ad portas essent, bello praeverti
quicquam, nec, si sit laxamenti aliquid, aut plebi honestum
esse, nisi mercede prius accepta arma pro patria non ce-
pisse, neque patribus satis decorum, per metum potius
quam postmodo voluntate adflictis civium suorum fortunis
consuluisse.
6 Contioni deinde edicto addidit fidem, quo edixit, ne
quis civem Romanum vinctum aut clausum teneret, quo
minus ei nominis edendi apud consules potestas fieret, neu
quis militis, donec in castris esset, bona possideret aut
7 venderet, liberos nepotesve eius moraretur. hoc proposito
edicto et qui aderant nexi profiteri extemplo nomina et
undique ex tota urbe proripientium se ex privato, cum
retinendi ius creditori non esset, concursus in forum, ut
8 sacramento dicerent, fieri. magna ea manus fuit neque
aliorum magis in Volsco bello virtus atque opera enituit.
consul copias contra hostem educit, parvo dirimente inter-
vallo castra ponit.
1 XXV. Proxima inde nocte Volsci, discordia Romana
freti, si qua nocturna transitio proditiove fieri posset,
temptant castra. sensere vigiles, excitatus exercitus, signo
dato concursum est ad arma. ita frustra id inceptum
2 Volscis fuit, relicum noctis utrimque quieti datum. po-
stero die prima luce Volsci fossis repletis vallum invadunt.
3 iamque ab omni parte munimenta vellebantur, cum consul,
quamquam cuncti undique, et nexi ante omnes, ut signum
daret clamabant, experiendi animos militum causa parum-
per moratus, postquam satis apparebat ingens ardor, dato
tandem ad erumpendum signo militem avidum certaminis
4 emittit. primo statim incursu pulsi hostes; fugientibus, quo-
ad insequi pedes potuit, terga caesa, eques usque ad castra
pavidos egit. mox ipsa castra legionibus circumdatis, cum
Volscos inde etiam pavor expulisset, capta direptaque.

Postero die ad Suessam Pometiam, quo confugerant 5
hostes, legionibus ductis intra paucos dies oppidum capitur; captum praedae datum. inde paulum recreatus egens
miles. consul cum maxima gloria sua victorem exercitum 6
Romam reducit. decedentem Romam Ecetranorum Volscorum legati, rebus suis timentes post Pometiam captam, adeunt. his ex senatus consulto data pax, ager ademptus.

XXVI. Confestim et Sabini Romanos territavere: 1
tumultus enim fuit verius quam bellum. nocte in urbem nuntiatum est, exercitum Sabinum praedabundum ad Anienem amnem pervenisse, ibi passim diripi atque incendi villas. missus extemplo eo cum omnibus copiis 2
equitum A. Postumius, qui dictator bello Latino fuerat, secutus consul Servilius cum delecta peditum manu. ple- 3
rosque palantes eques circumvenit; nec advenienti peditum agmini restitit Sabina legio: fessi cum itinere tum populatione nocturna, magna pars in villis repleti cibo vinoque, vix fugae quod satis esset virium habuere.

Nocte una audito perfectoque bello Sabino, postero 4
die in magna iam spe undique partae pacis legati Aurunci senatum adeunt, ni decedatur Volsco agro, bellum indicentes. cum legatis simul exercitus Auruncorum domo 5
profectus erat, cuius fama haud procul iam ab Aricia visi tanto tumultu concivit Romanos, ut nec consuli ordine patres nec pacatum responsum arma inferentibus arma ipsi capientes dare possent. Ariciam infesto agmine itur, 6
nec procul inde cum Auruncis signa conlata proelioque uno debellatum est.

XXVII. Fusis Auruncis victor tot intra paucos dies 1
bellis Romanus promissa consulis fidemque senatus exspectabat, cum Appius, et insita superbia animo et ut collegae vanam faceret fidem, quam asperrime poterat ius de creditis pecuniis dicere. deinceps et qui ante nexi fuerant creditoribus tradebantur et nectebantur alii. quod 2
ubi cui militi inciderat, collegam appellabat. concursus ad Servilium fiebat, illius promissa iactabant, illi exprobrabant sua quisque belli merita cicatricesque acceptas. postulabant, ut aut referret ad senatum aut ut auxilio esset consul civibus suis, inperator militibus. movebant 3

consulem haec, sed tergiversari res cogebat: adeo in al-
teram causam non collega solum praeceps erat, sed omnis
factio nobilium. ita medium se gerendo nec plebis vitavit
4 odium nec apud patres gratiam iniit. patres mollem con-
sulem et ambitiosum rati, plebes fallacem, brevique ap-
5 paruit, adaequasse eum Appii odium. certamen consuli-
bus inciderat, uter dedicaret Mercuri aedem. senatus a
se rem ad populum reiecit, utri eorum dedicatio iussu po-
puli data esset, eum praeesse annonae, mercatorum col-
legium instituere, sollemnia pro pontifice iussit suscipere.
6 populus dedicationem aedis dat M. Laetorio, primi pili
centurioni, quod facile appareret non tam ad honorem
eius, cui curatio altior fastigio suo data esset, factum
quam ad consulum ignominiam.

7 Saevire inde utique consulum alter patresque, sed
plebi creverant animi et longe alia quam primo insti-
8 tuerant via grassabantur. desperato enim consulum sena-
tusque auxilio, cum in ius duci debitorem vidissent, un-
dique convolabant; neque decretum exaudiri consulis prae
strepitu et clamore poterat neque, cum decresset, quis-
9 quam obtemperabat. vi agebatur, metusque omnis et peri-
culum libertatis, cum in conspectu consulis singuli a plu-
ribus violarentur, in creditores a debitoribus verterant.
10 super haec timor incessit Sabini belli, dilectuque decreto
nemo nomen dedit, furente Appio et insectante ambitio-
nem collegae, qui populari silentio rem publicam proderet
et ad id, quod de credita pecunia ius non dixisset, adice-
ret, ut ne dilectum quidem ex senatus consulto haberet:
11 non esse tamen desertam omnino rem publicam neque
proiectum consulare imperium, se unum et suae et pa-
12 trum maiestatis vindicem fore. cum circumstaret coti-
diana multitudo, licentia accensa, arripi unum insignem
ducem seditionum iussit. ille cum a lictoribus iam trahe-
retur, provocavit, nec cessisset provocationi consul, quia
non dubium erat populi iudicium, nisi aegre victa perti-
nacia foret consilio magis et auctoritate principum quam
populi clamore: adeo supererant animi ad sustinendam
13 invidiam. crescere inde malum in dies non clamoribus
modo apertis sed, quod multo perniciosius erat, secessione

occultisque conloquiis. tandem invisi plebi consules magistratu abeunt, Servilius neutris, Appius patribus mire gratus.

XXVIII. A. Verginius inde et T. Vetusius consulatum ineunt. tum vero plebs incerta, quales habitura consules esset, coetus nocturnos, pars Esquiliis pars in Aventino, facere, ne in foro subitis trepidaret consiliis et omnia temere ac fortuito ageret. eam rem consules rati, ut erat, perniciosam ad patres deferunt, sed delatam consulere ordine non licuit, adeo tumultuose excepta est clamoribus undique et indignatione patrum, si, quod imperio consulari exsequendum esset, invidiam eius consules ad senatum reicerent. profecto, si essent in re publica magistratus, nullum futurum fuisse Romae nisi publicum concilium, nunc in mille curias contionesque, cum alia in Esquiliis, alia in Aventino fiant concilia, dispersam et dissipatam esse rem publicam. unum hercule virum, id enim plus esse quam consulem, qualis Appius Claudius fuerit, momento temporis discussurum illos coetus fuisse. correpti consules, cum, quid ergo se facere vellent — nihil enim segnius molliusve quam patribus placeat acturos —, percunctarentur, decernunt, ut dilectum quam acerrimum habeant: otio lascivire plebem.

Dimisso senatu consules in tribunal escendunt, citant nominatim iuniores. cum ad nomen nemo responderet, circumfusa multitudo in contionis modum negare, ultra decipi plebem posse, numquam unum militem habituros, ni praestaretur fides publica; libertatem unicuique prius reddendam esse quam arma danda, ut pro patria civibusque, non pro dominis, pugnent.

Consules, quid mandatum esset a senatu, videbant, sed eorum, qui intra parietes curiae ferociter loquerentur, neminem adesse invidiae suae participem. et apparebat atrox cum plebe certamen. prius itaque quam ultima experirentur, senatum iterum consulere placuit. tum vero ad sellas consulum prope convolare minimus quisque natu patrum, abdicare consulatum iubentes et deponere imperium, ad quod tuendum animus deesset.

XXVIIII. Utraque re satis experta, tum demum con-

sules: 'ne praedictum negetis, patres conscripti, adest in-
gens seditio. postulamus, ut ii, qui maxime ignaviam
increpant, adsint nobis habentibus dilectum. acerrimi cu-
2 iusque arbitrio, quando ita placet, rem agemus.' redeunt
in tribunal, citari nominatim unum ex iis, qui in con-
spectu erant, dedita opera iubent. cum staret tacitus et
circa eum aliquot hominum, ne forte violaretur, consti-
3 tisset globus, lictorem ad eum consules mittunt. quo re-
pulso, tum vero indignum facinus esse clamitantes qui
patrum consulibus aderant devolant de tribunali, ut lictori
4 auxilio essent. sed ab lictore, nihil aliud quam prendere
prohibito, cum conversus in patres impetus esset, con-
sulum intercursu rixa sedata est, in qua tamen sine la-
pide, sine telo plus clamoris atque irarum quam iniuriae
5 fuerat. senatus, tumultuose vocatus, tumultuosius con-
sulitur, quaestionem postulantibus iis, qui pulsati fuerant,
decernente ferocissimo quoque non sententiis magis quam
6 clamore et strepitu. tandem cum irae resedissent, ex-
probrantibus consulibus, nihilo plus sanitatis in curia
quam in foro esse, ordine consuli coepit.

7 Tres fuere sententiae: P. Verginius rem non vulgabat,
de iis tantum, qui fidem secuti Publi Servili consulis
Volsco, Aurunco Sabinoque militassent bello, agendum
8 censebat. Titus Larcius non id tempus esse, ut merita
tantummodo exsolverentur; totam plebem aere alieno de-
mersam esse nec sisti posse, ni omnibus consulatur, quin,
si alia aliorum sit condicio, accendi magis discordiam
9 quam sedari. Ap. Claudius, et natura inmitis et effera-
tus hinc plebis odio, illinc patrum laudibus, non miseriis
ait, sed licentia tantum concitum turbarum et lascivire
10 magis plebem quam saevire. id adeo malum ex provo-
catione natum, quippe minas esse consulum, non inpe-
rium, ubi ad eos, qui una peccaverint, provocare liceat.
11 'agedum' inquit 'dictatorem, a quo provocatio non est,
creemus! iam hic, quo nunc omnia ardent, conticiscet furor.
12 pulset tum mihi lictorem, qui sciet, ius de tergo vitaque
sua penes unum illum esse, cuius maiestatem violavit!'

1 XXX. Multis, ut erat, horrida et atrox videbatur Ap-
pii sententia; rursus Vergini Larciique exemplo haud sa-

lubres, utique Larcii putabant sententiam, quae totam
fidem tolleret. medium maxime et moderatum utroque
consilium Verginii habebatur; sed factione respectuque 2
rerum privatarum, quae semper offecere officientque pu-
blicis consiliis, Appius vicit ac prope fuit, ut dictator ille
idem crearetur, quae res utique alienasset plebem peri- 3
culosissimo tempore, cum Volsci Aequique et Sabini forte
una omnes in armis essent. sed curae fuit consulibus et 4
senioribus patrum, ut inperium suo vehemens, mansueto
permitteretur ingenio. M. Valerium dictatorem, Volesi 5
filium, creant. plebes etsi adversus se creatum dictatorem
videbat, tamen, cum provocationem fratris lege haberet,
nihil ex ea familia triste nec superbum timebat. edictum 6
deinde a dictatore propositum confirmavit animos Servili
fere consulis edicto conveniens. sed et homini et pote-
stati melius rati credi, omisso certamine, nomina dedere:
quantus numquam ante exercitus, legiones decem effectae; 7
ternae inde datae consulibus, quattuor dictator usus.

Nec iam poterat bellum differri. Aequi Latinum agrum 8
invaserant. oratores Latinorum ab senatu petebant, ut aut
mitterent subsidium aut se ipsos tuendorum finium causa
capere arma sinerent. tutius visum est, defendi inermes 9
Latinos quam pati retractare arma. Vetusius consul mis-
sus est. is finis populationibus fuit. cessere Aequi cam-
pis, locoque magis quam armis freti summis se iugis mon-
tium tutabantur.

Alter consul in Volscos profectus, ne et ipse tereret 10
tempus, vastandis maxime agris hostem ad conferenda
propius castra dimicandumque acie excivit. medio inter 11
castra campo ante suum quisque vallum infestis signis
consistere. multitudine aliquantum Volsci superabant:
itaque effusi et contemptim pugnam inire. consul Ro- 12
manus nec promovit aciem nec clamorem reddi passus,
defixis pilis stare suos iussit: ubi ad manum venisset
hostis, tum coortos tota vi gladiis rem gerere. Volsci 13
cursu et clamore fessi cum se velut stupentibus metu in-
tulissent Romanis, postquam inpressionem sensere ex
adverso factam et ante oculos micare gladios, haud secus,
quam si insidias incidissent, turbati vertunt terga, et ne

ad fugam quidem satis virium fuit, quia cursu in proe-
14 lium ierant. Romani contra, quia principio pugnae quieti
steterant, vigent corporibus. facile adepti fessos et castra
impetu ceperunt et, castris exutum hostem Velitras perse-
cuti, uno agmine victores cum victis in urbem inrupere
15 plusque ibi sanguinis promiscua omnium generum caede
quam in ipsa dimicatione factum. paucis data venia, qui
inermes in deditionem venerunt.

1 XXXI. Dum haec in Volscis geruntur, dictator
Sabinos, ubi longe plurimum belli fuerat, fundit fu-
2 gatque exuitque castris. equitatu inmisso mediam tur-
baverat hostium aciem, qua, dum se cornua latius pan-
dunt, parum apte introrsum ordinibus aciem firmaverant;
turbatos pedes invasit. eodem impetu castra capta de-
3 bellatumque est. post pugnam ad Regillum lacum non
alia illis annis pugna clarior fuit. dictator triumphans
urbem invehitur. super solitos honores locus in circo ipsi
posterisque ad spectaculum datus, sella in eo loco curulis
posita.

4 Volscis devictis Veliternus ager ademptus, Velitras
coloni ab urbe missi et colonia deducta.

Cum Aequis post aliquanto pugnatum est, invito qui-
dem consule, quia loco iniquo subeundum erat ad hostes;
5 sed milites, extrahi rem criminantes, ut dictator, prius-
quam ipsi redirent in urbem, magistratu abiret inritaque,
sicut ante consulis, promissa eius caderent, perpulere, ut
6 forte temere in adversos montis agmen erigeret. id male
commissum ignavia hostium in bonum vertit, qui, prius-
quam ad coniectum teli veniretur, obstupefacti audacia
Romanorum, relictis castris, quae munitissimis tenuerant
locis, in aversas valles desiluere, ubi satis praedae et
victoria incruenta fuit.

7 Ita trifariam re bello bene gesta, de domesticarum
rerum eventu nec patribus nec plebi cura decesserat:
tanta cum gratia tum arte praeparaverant faeneratores,
quae non modo plebem, sed ipsum etiam dictatorem fru-
8 strarentur. namque Valerius post Vetusi consulis redi-
tum omnium actionum in senatu primam habuit pro vic-
tore populo retulitque, quid de nexis fieri placeret. quae

cum reiecta relatio esset, 'non placeo' inquit 'concordiae 9
auctor. optabitis, me dius fidius, prope diem, ut mei si-
miles Romana plebis patronos habeat. quod ad me at- 10
tinet, neque frustrabor ultra cives meos neque ipse frustra
dictator ero. discordiae intestinae, bellum externum fe-
cere, ut hoc magistratu egeret res publica; pax foris parta
est, domi inpeditur, privatus potius quam dictator sedi-
tioni intercro.' ita curia egressus dictatura se abdicavit.
apparuit causa plebi, suam vicem indignantem magistratu 11
abisse. itaque velut persoluta fide, quoniam per eum non
stetisset, quin praestaretur, decedentem domum cum fa-
vore ac laudibus prosecuti sunt.

XXXII. Timor inde patres incessit, ne, si dimissus 1
exercitus foret, rursus coetus occulti coniurationesque fie-
rent. itaque, quamquam per dictatorem dilectus habitus
esset, tamen, quoniam in consulum verba iurassent, sa-
cramento teneri militem rati, per causam renovati ab Ae-
quis belli educi ex urbe legiones iussere. quo facto ma-
turata est seditio. et primo agitatum dicitur de consulum 2
caede, ut solverentur sacramento; doctos deinde, nullam
scelere religionem exsolvi, Sicinio quodam auctore, in-
iussu consulum in sacrum montem secessisse — trans
Anienem amnem est tria ab urbe milia passum —; ea 3
frequentior fama est quam, cuius Piso auctor est, in Aven-
tinum secessionem factam esse. ibi sine ullo duce vallo 4
fossaque communitis castris quieti, rem nullam nisi ne-
cessariam ad victum sumendo, per aliquot dies neque la-
cessiti neque lacessentes sese tenuere. pavor ingens in 5
urbe metuque mutuo suspensa erant omnia. timere relicta
ab suis plebis violentiam patrum, timere patres residem
in urbe plebem, incerti, manere eam an abire mallent.
quamdiu autem tranquillam quae secesserit multitudinem 6
fore? quid futurum deinde, si quod externum interim bel-
lum existat? nullam profecto, nisi in concordia civium, 7
spem reliquam ducere; eam per aequa, per iniqua recon-
ciliandam civitati esse. sic placuit igitur oratorem ad ple- 8
bem mitti Menenium Agrippam, facundum virum et, quod
inde oriundus erat, plebi carum.

Is intromissus in castra prisco illo dicendi et horrido

9 modo nihil aliud quam hoc narrasse fertur: tempore, quo
in homine, non ut nunc, omnia in unum consentientia,
sed singulis membris suum cuique consilium, suus sermo
fuerit, indignatas reliquas partes sua cura, suo labore ac
ministerio ventri omnia quaeri, ventrem in medio quietum
10 nihil aliud quam datis voluptatibus frui, conspirasse inde,
ne manus ad os cibum ferrent nec os acciperet datum
nec dentes [deni]que conficerent. hac ira dum ventrem
fame domare vellent, ipsa una membra totumque corpus
11 ad extremam tabem venisse. inde apparuisse, ventris quo-
que haud segne ministerium esse nec magis ali quam alere
eum, reddentem in omnis corporis partes hunc, quo vivi-
mus vigemusque, divisum pariter in venas maturum con-
12 fecto cibo sanguinem. conparando hinc, quam intestina
corporis seditio similis esset irae plebis in patres, flexisse
mentes hominum.

1 XXXIII. Agi deinde de concordia coeptum conces-
sumque in condiciones, ut plebi sui magistratus essent
sacrosancti, quibus auxilii latio adversus consules esset,
2 neve cui patrum capere eum magistratum liceret. ita tri-
buni plebei creati duo, C. Licinius et L. Albinus. ii tres
collegas sibi creaverunt. in his Sicinium fuisse seditionis
3 auctorem, de duobus qui fuerint minus convenit. sunt qui
duos tantum in sacro monte creatos tribunos esse dicant
ibique sacratam legem latam.

Per secessionem plebis Sp. Cassius et Postumus Co-
4 minius consulatum inierant. iis consulibus cum Latinis
populis ictum foedus. ad id feriendum consul alter Ro-
mae mansit, alter ad Volscum bellum missus Antiates
Volscos fundit fugatque, conpulsos in oppidum Longu-
5 lam persecutus, moenibus potitur. inde protinus Polu-
scam, item Volscorum, cepit, tum magna vi adortus est
Coriolos.

Erat tum in castris inter primores iuvenum C. Mar-
cius, adulescens et consilio et manu promptus, cui cog-
6 nomen postea Coriolano fuit. cum subito exercitum Ro-
manum Coriolos obsidentem atque in oppidanos, quos
intus clausos habebat, intentum sine ullo metu extrinsecus
inminentis belli Volscae legiones, profectae ab Antio,

invasissent eodemque tempore ex oppido erupissent hostes,
forte in statione Marcius fuit. is cum delecta militum 7
manu non modo impetum erumpentium retudit, sed per
patentem portam ferox inrupit, caedeque in proxima urbis
facta ignem temere abreptum inminentibus muro aedifi-
ciis iniecit. clamor inde oppidanorum, mixtus muliebri 8
puerilique ploratu, ad terrorem, ut solet, primo ortu et
Romanis auxit animum et turbavit Volscos, utpote capta
urbe, qui ad ferendam opem venerant. ita fusi Volsci 9
Antiates, Corioli oppidum captum tantumque sua laude
obstitit famae consulis Marcius, ut, nisi foedus cum La-
tinis, columna aenea insculptum, monumento esset, ab
Sp. Cassio uno, quia collega afuerat, ictum, Postumum
Cominium bellum gessisse cum Volscis memoria cessisset.

Eodem anno Agrippa Menenius moritur, vir omnium 10
vita pariter patribus ac plebi carus, post secessionem carior
plebi factus. huic interpreti arbitroque concordiae civium, 11
legato patrum ad plebem, reductori plebis Romanae in
urbem, sumptus funeri defuit. extulit eum plebs sextan-
tibus conlatis in capita.

XXXIIII. Consules deinde T. Geganius, P. Minu- 1
cius facti. eo anno cum et foris quieta omnia a bello es-
sent et domi sanata discordia, aliud multo gravius malum
civitatem invasit, caritas primum annonae ex incultis per 2
secessionem plebis agris, fames deinde, qualis clausis so-
let, ventumque ad interitum servitiorum utique et plebis 3
esset, ni consules providissent dimissis passim ad frumen-
tum coemendum, non in Etruriam modo dextris ab Ostia
litoribus laevoque per Volscos mari usque ad Cumas, sed
quaesitum in Siciliam quoque: adeo finitimorum odia lon-
ginquis coegerant indigere auxiliis. frumentum Cumis cum 4
coemptum esset, naves pro bonis Tarquiniorum ab Ari-
stodemo tyranno, qui heres erat, retentae sunt. in Volscis
Pomptinoque ne emi quidem potuit, periculum quoque ab
impetu hominum ipsis frumentatoribus fuit; ex Tuscis fru- 5
mentum Tiberi venit: eo sustenta est plebs. incommodo
bello in tam artis commeatibus vexati forent, ni Volscos
iam moventes arma pestilentia ingens invasisset. ea clade 6
conterritis hostium animis, ut etiam, ubi ea remisisset,

terrore aliquo tenerentur, et Velitris auxere numerum co-
lonorum Romani et Norbae in montis novam coloniam,
quae arx in Pomptino esset, miserunt.
7 M. Minucio deinde et A. Sempronio consulibus magna
vis frumenti ex Sicilia advecta agitatumque in senatu,
8 quanti plebi daretur. multi venisse tempus premendae
plebis putabant recuperandique iura, quae extorta seces-
sione ac vi patribus essent; in primis Marcius Coriolanus,
9 hostis tribuniciae potestatis, 'si annonam' inquit 'veterem
volunt, ius pristinum reddant patribus. cur ego plebeios
magistratus, cur Sicinium potentem video, sub iugum mis-
10 sus, tamquam ab latronibus redemptus? egone has indig-
nitates diutius patiar quam necesse est? Tarquinium regem
qui non tulerim, Sicinium feram? secedat nunc, avocet
plebem, patet via in sacrum montem aliosque colles. ra-
piant frumenta ex agris, quemadmodum tertio anno ra-
11 puere. fruantur annona, quam furore suo fecere. audeo
dicere, hoc malo domitos ipsos potius cultores agrorum
fore quam ut armati per secessionem coli prohibeant.'
12 haud tam facile dictu est, faciendumne fuerit, quam po-
tuisse arbitror fieri, ut condicionibus laxandi annonam et
tribuniciam potestatem et omnia invitis iura inposita pa-
tres demerent sibi.

1 XXXV. Et senatui nimis atrox visa sententia est et
plebem ira prope armavit: fame se iam sicut hostes peti,
cibo victuque fraudari; peregrinum frumentum, quae sola
alimenta ex insperato fortuna dederit, ab ore rapi, nisi
Gnaeo Marcio vincti dedantur tribuni, nisi de tergo plebis
Romanae satisfiat. eum sibi carnificem novum exortum,
qui aut mori aut servire iubeat.
2 In exeuntem e curia impetus factus esset, ni peropor-
tune tribuni diem dixissent. ibi ira est suppressa: se iu-
dicem quisque, se dominum vitae necisque inimici factum
3 videbat. contemptim primo Marcius audiebat minas tri-
bunicias: auxilii, non poenae ius datum illi potestati plebis-
que, non patrum, tribunos esse. sed adeo infensa erat coorta
4 plebs, ut unius poena defungendum esset patribus. restite-
runt tamen adversa invidia usique sunt qua suis quisque,
qua totius ordinis viribus. ac primo temptata res est, si

dispositis clientibus absterrendo singulos a coitionibus con-
ciliisque disicere rem possent. universi deinde processere 5
— quidquid erat patrum reos diceres — precibus plebem
exposcentes, unum sibi civem, unum senatorem, si inno-
centem absolvere nollent, pro nocente donarent. ipse cum 6
die dicta non adesset, perseveratum in ira est.

Damnatus absens in Volscos exulatum abiit, minitans
patriae hostilesque iam tum spiritus gerens. Venientem
Volsci benigni excepere benigniusque in dies colebant, quo
maior ira in suos eminebat crebraeque nunc querellae, nunc
minae percipiebantur. hospitio utebatur Atti Tulli. longe 7
is tum princeps Volsci nominis erat Romanisque semper
infestus. ita cum alterum vetus odium, alterum ira recens
stimularet, consilia conferunt de Romano bello. haud fa- 8
cile credebant, plebem suam inpelli posse, ut totiens
infeliciter temptata arma caperent. multis saepe bellis,
pestilentia postremo amissa iuventute fractos spiritus esse,
arte agendum in exoleto iam vetustate odio, ut recenti
aliqua ira exacerbarentur animi.

XXXVI. Ludi forte ex instauratione magni Romae 1
parabantur. instaurandi haec causa fuerat: ludis mane
servum quidam pater familiae, nondum commisso specta-
culo, sub furca caesum medio egerat circo. coepti inde
ludi, velut ea res nihil ad religionem pertinuisset. haud 2
ita multo post Tito Latinio, de plebe homini, somnium
fuit. visus Iuppiter dicere, sibi ludis praesultatorem dis-
plicuisse; nisi magnifice instaurarentur ii ludi, periculum
urbi fore: iret, ea consulibus nuntiaret. quamquam haud 3
sane liber erat religione animus, verecundia tamen maiesta-
tis magistratuum timorem vicit, ne in ora hominum pro
ludibrio abiret. magno illi ea cunctatio stetit: filium nam- 4
que intra paucos dies amisit. cuius repentinae cladis ne
causa dubia esset, aegro animi eadem illa in somnis ob-
versata species visa est rogitare, satin magnam spreti
numinis haberet mercedem; maiorem instare, ni eat pro-
pere ac nuntiet consulibus. iam praesentior res erat. cunc- 5
tantem tamen ac prolatantem ingens vis morbi adorta est
debilitate subita. tunc enimvero deorum ira admonuit. 6
fessus igitur malis praeteritis instantibusque, consilio pro-

pinquorum adhibito, cum visa atque audita et obversatum
totiens somno Iovem, minas irasque caelestes repraesen-
tatas casibus suis exposuisset, consensu inde haud dubie
omnium qui aderant in forum ad consules lectica defertur.
7 inde in curiam iussu consulum delatus eadem illa cum
patribus ingenti omnium admiratione enarrasset, ecce
aliud miraculum: qui captus omnibus membris delatus in
curiam esset, eum functum officio pedibus suis domum
redisse traditum memoriae est.

1 XXXVII. Ludi quam amplissimi ut fierent, senatus
decrevit. ad eos ludos auctore Attio Tullio vis magna
2 Volscorum venit. priusquam committerentur ludi, Tullius,
ut domi compositum cum Marcio fuerat, ad consules venit,
3 dicit esse, quae secreto agere de re publica velit. arbitris
remotis, 'invitus' inquit 'quod sequius sit, de meis civi-
bus loquor. non tamen admissum quicquam ab iis crimi-
4 natum venio, sed cautum, ne admittant. nimio plus quam
5 velim nostrorum ingenia sunt mobilia. multis id cladibus
sensimus, quippe qui non nostro merito, sed vestra patien-
tia incolumes simus. magna hic nunc Volscorum multi-
6 tudo est, ludi sunt, spectaculo intenta civitas erit. memini,
quid per eandem occasionem ab Sabinorum iuventute in
hac urbe commissum sit. horret animus, ne quid incon-
sulte ac temere fiat. haec nostra vestraque causa prius
7 dicenda vobis, consules, ratus sum. quod ad me attinet,
extemplo hinc domum abire in animo est, ne cuius facti
dictive contagione praesens violer.' haec locutus abiit.
8 Consules cum ad patres rem dubiam sub auctore certo
detulissent, auctor magis, ut fit, quam res ad praecaven-
dum vel ex supervacuo movit, factoque senatus consulto,
ut urbem excederent Volsci, praecones dimittuntur, qui
9 omnes eos proficisci ante noctem iuberent. ingens pavor
primo discurrentis ad suas res tollendas in hospitia per-
culit, proficiscentibus deinde indignatio oborta, se ut con-
sceleratos contaminatosque ab ludis festis diebus coetu
quodammodo hominum deorumque abactos esse.

1 XXXVIII. Cum prope continuato agmine irent, prae-
gressus Tullius ad caput Ferentinum, ut quisque veniret,
primores eorum excipiens querendo indignandoque, et eos

ipsos, sedulo audientes secunda irae verba, et per eos
multitudinem aliam in subiectum viae campum deduxit.
ibi in contionis modum orationem exorsus 'veteres populi 2
Romani iniurias cladesque gentis Volscorum, ut omnia'
inquit 'obliviscamini alia, hodiernam hanc contumeliam
quo tandem animo fertis, qua per nostram ignominiam
ludos commisere? an non sensistis, triumphatum hodie de 3
vobis esse? vos omnibus, civibus, peregrinis, tot finitimis
populis, spectaculo abeuntes fuisse, vestras coniuges,
vestros liberos traductos per ora hominum? quid eos, qui 4
audivere vocem praeconis, quid, qui nos videre abeuntes,
quid eos, qui huic ignominioso agmini fuere obvii, existi-
masse putatis, nisi aliquod profecto nefas esse; quod, si
intersimus spectaculo, violaturi simus ludos piaculumque
merituri, ideo nos ab sede piorum, coetu concilioque
abigi? quid deinde illud non succurrit, vivere nos, quod 5
maturarimus proficisci? — si hoc profectio et non fuga est.
et hanc urbem vos non hostium ducitis, ubi, si unum diem
morati essetis, moriendum omnibus fuit? bellum vobis in-
dictum est magno eorum malo, qui indixere, si viri estis.'
ita et sua sponte irarum pleni et incitati domos inde di- 6
gressi sunt instigandoque suos quisque populos effecere,
ut omne Volscum nomen deficeret.

XXXVIIII. Imperatores ad id bellum de omnium 1
populorum sententia lecti Attius Tullius et Cn. Marcius,
exul Romanus, in quo aliquanto plus spei repositum.
quam spem nequaquam fefellit, ut facile appareret, duci- 2
bus validiorem quam exercitu rem Romanam esse. Cer-
ceios profectus, primum colonos inde Romanos expulit
liberamque eam urbem Volscis tradidit, inde, in Latinam 3
viam transversis tramitibus transgressus, Satricum, Lon-
gulam, Poluscam, Coriolos, Bovillas, haec Romanis oppida
ademit. inde Lavinium recepit, tum deinceps Corbionem, 4
Vitelliam, Trebium, Labicos, Pedum cepit. postremum ad 5
urbem a Pedo ducit et, ad fossas Cluilias quinque ab urbe
milia passuum castris positis, populatur inde agrum Ro-
manum custodibus inter populatores missis, qui patricio- 6
rum agros intactos servarent, sive infensus plebi magis
sive ut discordia inde inter patres plebemque oreretur.

7 quae profecto orta esset, adeo tribuni iam ferocem per se
plebem criminando in primores civitatis instigabant, — sed
externus timor, maximum concordiae vinculum, quamvis
8 suspectos infensosque inter se iungebat animos. id modo
non conveniebat, quod senatus consulesque nusquam alibi
spem quam in armis ponebant, plebes omnia quam bellum
malebat.

9 Sp. Nautius iam et Sex. Furius consules erant. eos
recensentes legiones, praesidia per muros aliaque, in qui-
bus stationes vigiliasque esse placuerat, loca distribuentis
multitudo ingens pacem poscentium primum seditioso cla-
more conterruit, deinde vocare senatum, referre de legatis
10 ad Cn. Marcium mittendis coegit. acceperunt relationem
patres, postquam apparuit, labare plebis animos, missique
de pace ad Marcium oratores atrox responsum retulerunt:
11 si Volscis ager redderetur, posse agi de pace, si praeda
belli per otium frui velint, memorem se et civium iniuriae
et hospitum beneficii adnisurum, ut appareat exilio sibi
12 inritatos, non fractos animos esse. iterum deinde idem
missi non recipiuntur in castra. sacerdotes quoque, suis
insignibus velatos, isse supplices ad castra hostium tradi-
tum est, nihilo magis quam legatos flexisse animum.

1 XXXX. Tum matronae ad Veturiam, matrem Corio-
lani, Volumniamque uxorem frequentes coeunt. id publi-
cum consilium an muliebris timor fuerit, parum invenio,
2 pervicere certe, ut et Veturia, magno natu mulier, et Vo-
lumnia, duos parvos ex Marcio ferens filios, secum in
castra hostium irent et, quoniam armis viri defendere urbem
non possent, mulieres precibus lacrimisque defenderent.

3 Ubi ad castra ventum est nuntiatumque Coriolano est,
adesse ingens mulierum agmen, primo, ut qui nec publica
maiestate in legatis nec in sacerdotibus tanta offusa oculis
animoque religione motus esset, multo obstinatior adversus
4 lacrumas muliebres erat. dein familiarium quidam, qui in-
signem maestitia inter ceteras cognoverat Veturiam, inter
nurum nepotesque stantem, ‘nisi me frustrantur’ inquit
5 ‘oculi, mater tibi coniunxque et liberi adsunt.’ Coriolanus
prope ut amens consternatus ab sede sua cum ferret matri
obviae complexum, mulier in iram ex precibus versa ‘sine,

priusquam conplexum accipio, sciam,' inquit 'ad hostem
an ad filium venerim, captiva materne in castris tuis sim.
in hoc me longa vita et infelix senecta traxit, ut exulem 6
te, deinde hostem viderem? potuisti populari hanc terram,
quae te genuit atque aluit? non tibi, quamvis infesto animo 7
et minaci perveneras, ingredienti fines ira cecidit? non,
cum in conspectu Roma fuit, succurrit "intra illa moenia
domus ac penates mei sunt, mater, coniunx liberique?"
ergo ego nisi peperissem, Roma non oppugnaretur, nisi 8
filium haberem, libera in libera patria mortua essem. sed
ego nihil iam pati nec tibi turpius, (quam) mihi miserius
possum nec, ut sum miserrima, diu futura sum; de his 9
videris, quos, si pergis, aut inmatura mors aut longa ser-
vitus manet.' uxor deinde ac liberi amplexi fletusque ab
omni turba mulierum ortus et conploratio sui patriaeque
fregere tandem virum. conplexus inde suos dimittit, ipse 10
retro ab urbe castra movit. abductis deinde legionibus ex
agro Romano, invidia rei oppressum perisse tradunt alii
alio leto; apud Fabium, longe antiquissimum auctorem,
usque ad senectutem vixisse eundem invenio: refert certe, 11
hanc saepe eum, exacta aetate, usurpasse vocem, multo
miserius seni exilium esse. non inviderunt laudes suas
mulieribus viri Romani, adeo sine obtrectatione gloriae
alienae vivebatur; monumento quoque quod esset, templum 12
Fortunae muliebri aedificatum dedicatumque est.

Rediere deinde Volsci adiunctis Aequis in agrum Ro-
manum, sed Aequi Attium Tullium haud ultra tulere ducem.
hinc ex certamine, Volsci Aequine imperatorem coniuncto 13
exercitui darent, seditio, deinde atrox proelium ortum. ibi
fortuna populi Romani duos hostium exercitus haud minus
pernicioso quam pertinaci certamine confecit.

Consules Titus Sicinius et C. Aquilius. Sicinio Volsci, 14
Aquilio Hernici — nam ii quoque in armis erant — pro-
vincia evenit. eo anno Hernici devicti, cum Volscis aequo
Marte discessum est.

XXXXI. Sp. Cassius deinde et Proculus Verginius 1
consules facti. cum Hernicis foedus ictum, agri partes
duae ademptae. inde dimidium Latinis, dimidium plebi
divisurus consul Cassius erat. adiciebat huic muneri agri 2

aliquantum, quem publicum possideri a privatis crimina-
batur: id multos quidem patrum, ipsos possessores, peri-
culo rerum suarum terrebat. sed et publica patribus solli-
citudo inerat, largitione consulem periculosas libertati opes
3 struere. tum primum lex agraria promulgata est, num-
quam deinde usque ad hanc memoriam sine maximis
4 motibus rerum agitata. consul alter largitioni resistebat
auctoribus patribus nec omni plebe adversante, quae primo
coeperat fastidire munus: vulgatum, a civibus isse in so-
5 cios. saepe deinde et Verginium consulem in contionibus
velut vaticinantem audiebat, pestilens collegae munus esse,
agros illos servitutem iis qui acceperint laturos, regno
6 viam fieri. quid ita enim adsumi socios et nomen Lati-
num? quid attinuisse Hernicis, paulo ante hostibus, capti
agri partem tertiam reddi, nisi ut eae gentes pro Corio-
7 lano duce Cassium habeant? popularis iam esse dissuasor
et intercessor legis agrariae coeperat. uterque deinde con-
sul, ut certatim, plebi indulgere. Verginius dicere, pas-
surum se adsignari agros, dum ne cui nisi civi Romano
8 adsignentur, Cassius, quia in agraria largitione ambitiosus
in socios eoque civibus vilior erat, ut alio munere sibi re-
conciliaret civium animos, iubere pro Siculo frumento
9 pecuniam acceptam retribui populo. id vero haud secus
quam praesentem mercedem regni aspernata plebes; adeo
propter suspicionem insitam regni, velut abundarent omnia,
munera eius in animis hominum respuebantur.

10 Quem, ubi primum magistratu abiit, damnatum neca-
tumque constat. sunt qui patrem auctorem eius supplicii
ferant: eum, cognita domi causa, verberasse ac necasse
peculiumque filii Cereri consecravisse, signum inde fac-
11 tum esse et inscriptum 'ex Cassia familia datum.' invenio
apud quosdam, idque propius fidem est, a quaestoribus
Caesone Fabio et L. Valerio diem dictam perduellionis
12 damnatumque populi iudicio, dirutas publice aedes. ea est
area ante Telluris aedem. ceterum, sive illud domesticum
sive publicum fuit iudicium, damnatur Servio Cornelio,
Q. Fabio consulibus.

1 XXXXII. Haud diuturna ira populi in Cassium fuit.
dulcedo agrariae legis ipsa per se dempto auctore sub-

ibat animos accensaque ea cupiditas est malignitate patrum, qui, devictis eo anno Volscis Aequisque, militem praeda fraudavere. quidquid captum ex hostibus est, vendidit 2
Fabius consul ac redegit in publicum.

Invisum erat Fabium nomen plebi propter novissimum consulem; tenuere tamen patres, ut cum L. Aemilio Caeso Fabius consul crearetur. eo infestior facta plebes seditione 3
domestica bellum externum excivit. bello deinde civiles discordiae intermissae: uno animo patres ac plebs rebellantes Volscos et Aequos duce Aemilio prospera pugna vicere. plus tamen hostium fuga quam proelium absum- 4
psit; adeo pertinaciter fusos insecuti sunt equites. Castoris 5
aedes eodem anno idibus Quintilibus dedicata est: vota erat Latino bello Postumio dictatore, filius eius duumvir ad id ipsum creatus dedicavit.

Sollicitati et eo anno sunt dulcedine agrariae legis 6
animi plebis. tribuni plebi popularem potestatem lege populari celebrabant, patres, satis superque gratuiti favoris in multitudinem credentes esse, largitiones temeritatisque invitamenta horrebant. acerrimi patribus duces ad resistendum consules fuere.

Ea igitur pars rei publicae vicit: nec in praesens modo, 7
sed in venientem etiam annum M. Fabium, Caesonis fratrem, et magis invisum alterum plebi accusatione Sp. Cassi, L. Valerium, consules dedit. certatum eo quoque 8
anno cum tribunis est. vana lex vanique legis auctores iactando inritum munus facti. Fabium inde nomen ingens, post tres continuos consulatus unoque velut tenore omnes expertos tribuniciis certaminibus, habitum: itaque, ut bene locatus, mansit in ea familia aliquamdiu honos. bellum inde Veiens initum. et Volsci rebellarunt. sed ad 9
bella externa prope supererant vires abutebanturque iis inter semet ipsos certando. accessere ad aegras iam om- 10
nium mentes prodigia caelestia, prope cotidianas in urbe agrisque ostentantia minas, motique ira numinis causam nullam aliam vates canebant publice privatimque, nunc extis, nunc per aves consulti, quam haud rite sacra fieri. qui terrores tamen eo evasere, ut Opillia virgo Vestalis, 11
damnata incesti, poenas dederit.

1 XXXXIII. Q. Fabius inde et C. Iulius consules facti.
eo anno non segnior discordia domi et bellum foris atro-
cius fuit. ab Aequis arma sumpta. Veientes agrum quo-
que Romanorum populantes inierunt.

Quorum bellorum crescente cura Caeso Fabius et Sp.
2 Furius consules fiunt. Ortonam, Latinam urbem, Aequi
oppugnabant, Veientes, pleni iam populationum, Romam
3 ipsam se oppugnaturos minabantur. qui terrores cum
conpescere deberent, auxere insuper animos plebis; red-
ibatque non sua sponte plebi mos detractandi militiam, sed
Spurius Licinius, tribunus plebis, venisse tempus ratus
per ultimam necessitatem legis agrariae patribus iniun-
4 gendae, susceperat rem militarem impediendam. ceterum
tota invidia tribuniciae potestatis versa in auctorem est;
nec in eum consules acrius quam ipsius collegae coorti
5 sunt auxilioque eorum dilectum consules habent. ad duo
simul bella exercitus scribitur: ducendus Fabio in Veien-
tes, in Aequos Furio datur. et in Aequis quidem nihil
6 dignum memoria gestum est; Fabio aliquanto plus negotii
cum civibus quam cum hostibus fuit. unus ille vir, ipse
consul, rem publicam sustinuit, quam exercitus odio con-
7 sulis, quantum in se fuit, prodebat. nam cum consul
praeter ceteras imperatorias artes, quas parando gerendo-
que bello edidit plurimas, ita instruxisset aciem, ut solo
equitatu emisso exercitum hostium funderet, insequi fusos
8 pedes noluit. nec illos, etsi non adhortatio invisi ducis,
suum saltem flagitium et publicum in praesentia dedecus,
postmodo periculum, si animus hosti redisset, cogere po-
tuit, gradum accelerare aut, si aliud nihil, stare instruc-
9 tos. iniussu signa referunt, maestique — crederes victos —
execrantes nunc imperatorem nunc navatam ab equite
10 operam, redeunt in castra. nec huic tam pestilenti exemplo
remedia ulla ab imperatore quaesita sunt: adeo excellenti-
bus ingeniis citius defuerit ars, qua civem regant, quam
11 qua hostem superent. consul Romam rediit, non tam belli
gloria aucta quam inritato exacerbatoque in se militum odio.

Obtinuere tamen patres, ut in Fabia gente consulatus
maneret: M. Fabium consulem creant, Fabio collega Gnaeus
Manlius datur.

XXXXIIII. Et hic annus tribunum auctorem legis 1
agrariae habuit: Tib. Pontificius fuit. is eandem viam,
velut processisset Sp. Licinio, ingressus dilectum pauli-
sper impediit. perturbatis iterum patribus, Appius Clau- 2
dius victam tribuniciam potestatem dicere priore anno, in
praesentia re, exemplo in perpetuum, quando inventum sit,
suis ipsam viribus dissolvi; neque enim umquam defutu- 3
rum, qui et ex collega victoriam sibi et gratiam melioris
partis bono publico velit quaesitam, et plures, si pluribus
opus sit, tribunos ad auxilium consulum paratos fore, et
unum vel adversus omnes satis esse. darent modo et con- 4
sules et primores patrum operam, ut, si minus omnes, ali-
quos tamen ex tribunis rei publicae ac senatui concilia-
rent. praeceptis Appii moniti patres et universi comiter 5
ac benigne tribunos appellare, et consulares, ut cuique
eorum privatim aliquid iuris adversus singulos erat, partim
gratia partim auctoritate obtinuere, ut tribuniciae pote-
statis vires salubres vellent rei publicae esse: quattuorque 6
tribunorum adversus unum, moratorem publici commodi,
auxilio dilectum consules habent. inde ad Veiens bellum 7
profecti, quo undique ex Etruria auxilia convenerant, non
tam Veientium gratia concitata quam quod in spem ven-
tum erat, discordia intestina dissolvi rem Romanam posse;
principesque in omnium Etruriae populorum conciliis fre- 8
mebant, aeternas opes esse Romanas, nisi inter semet ipsi
seditionibus saeviant. id unum venenum, eam labem ci-
vitatibus opulentis repertam, ut magna inperia mortalia
essent. diu sustentatum id malum partim patrum con- 9
siliis partim patientia plebis iam ad extrema venisse: duas
civitates ex una factas, suos cuique parti magistratus, suas
leges esse. primum in dilectibus saevire solitos, eosdem 10
in bello tamen paruisse ducibus, qualicumque urbis statu
manente disciplina militari sisti potuisse; iam non parendi
magistratibus morem in castra quoque Romanum militem
sequi. proximo bello in ipsa acie, in ipso certamine, con- 11
sensu exercitus traditam ultro victoriam victis Aequis,
signa deserta, imperatorem in acie relictum, iniussu in
castra reditum. profecto, si instetur, suo milite vinci Ro- 12
mam posse. nihil aliud opus esse quam indici ostendique

bellum, cetera sua sponte fata et deos gesturos. hac spes
Etruscos armaverant multis invicem casibus victos vic-
toresque.

1 XXXXV. Consules quoque Romani nihil praeterea
aliud quam suas vires, sua arma horrebant. memoria pes-
simi proximo bello exempli terrebantur, ne rem conmit-
2 terent eo, ubi duae simul acies timendae essent. itaque
castris se tenebant tam ancipiti periculo aversi: diem tem-
pusque forsitan ipsum leniturum iras sanitatemque animis
3 adlaturum. Veiens hostis Etruscique eo magis praepro-
pere agere, lacessere ad pugnam primo obequitando castris
provocandoque, postremo, ut nihil movebant, qua consules
4 ipsos, qua exercitum increpando: simulationem intestinae
discordiae remedium timoris inventum et consules magis
non confidere quam non credere suis militibus. novum
seditionis genus silentium otiumque inter armatos. ad
haec in novitatem generis originisque qua falsa, qua vera
5 iacere. haec cum sub ipso vallo portisque streperent, haud
aegre consules pati. at inperitae multitudini nunc indi-
gnatio, nunc pudor pectora versare et ab intestinis avertere
malis: nolle inultos hostes, nolle successum, non patribus,
non consulibus; externa et domestica odia certare in ani-
6 mis. tandem superant externa: adeo superbe insolenter-
que hostis eludebat. frequentes in praetorium conveniunt,
7 poscunt pugnam, postulant, ut signum detur. consules
velut deliberabundi capita conferunt, diu conloquuntur.
pugnare cupiebant, sed retro revocanda et abdenda cupi-
ditas erat, ut adversando remorandoque incitato semel mi-
8 liti adderent impetum. redditur responsum, inmaturam
rem agi, nondum tempus pugnae esse, castris se tenerent.
edicunt inde, ut abstineant pugna; si quis iniussu pug-
9 naverit, ut in hostem animadversuros. ita dimissis, quo
minus consules velle credunt, crescit ardor pugnandi. ac-
cendunt insuper hostes ferocius multo, ut statuisse non
10 pugnare consules cognitum est, quippe inpune se insul-
taturos, non credi militi arma, rem ad ultimum seditionis
erupturam finemque venisse Romano imperio. his freti
occursant portis, ingerunt probra, aegre abstinent, quin
11 castra oppugnent. enimvero non ultra contumeliam pati

Romanus posse; totis castris undique ad consules curri-
tur. non iam sensim, ut ante, per centurionum principes
postulant, sed passim omnes clamoribus agunt. matura
res erat, tergiversantur tamen. Fabius deinde, ad crescen- 12
tem tumultum iam metu seditionis collega concedente, cum
silentium classico fecisset: 'ego istos, Cn. Manli, posse
vincere scio; velle ne scirem, ipsi fecerunt: itaque certum 13
atque decretum est, non dare signum, nisi victores se
redituros ex hac pugna iurant. consulem Romanum miles
semel in acie fefellit, deos numquam fallet.' centurio erat
M. Flavoleius inter primores pugnae flagitator. 'victor,'
inquit 'M. Fabi, revertar ex acie.' si fallat, Iovem pa- 14
trem Gradivumque Martem aliosque iratos invocat deos.
idem deinceps omnis exercitus in se quisque iurat, iura-
tis datur signum, arma capiunt, eunt in pugnam irarum
speique pleni; nunc iubent Etruscos probra iacere, nunc 15
armatis sibi quisque lingua promptum hostem offerri.
omnium illo die, qua plebis, qua patrum, eximia virtus 16
fuit. Fabium nomen, Fabia gens maxime enituit. multis
civilibus certaminibus infensos plebis animos illa pugna
sibi reconciliare statuunt. instruitur acies, nec Veiens
hostis Etruscaeque legiones detrectant.

XXXXVI. Prope certa spes erat, non magis secum 1
pugnaturos quam pugnarint cum Aequis, maius quoque
aliquod in tam inritatis animis et occasione ancipiti haud
desperandum esse facinus. res aliter longe evenit. nam 2
non alio ante bello infestior Romanus — adeo hinc con-
tumeliis hostes, hinc consules mora exacerbaverant —
proelium iniit. vix explicandi ordines spatium Etruscis 3
fuit, cum, pilis inter primam trepidationem abiectis temere
magis quam emissis, pugna iam in manus, iam ad gladios,
ubi Mars est atrocissimus, venerat. inter primores genus 4
Fabium insigni spectaculo exemploque civibus erat. ex
his Quintum Fabium — tertio hic anno ante consul fue-
rat —, principem in confertos Veientes euntem, ferox vi-
ribus et armorum arte Tuscus incautum inter multas ver-
santem hostium manus gladio per pectus transfigit; telo
extracto, praeceps Fabius in vulnus abiit. sensit utraque 5
acies unius viri casum cedebatque inde Romanus, cum

M. Fabius consul transiluit iacentis corpus, obiectaque
parma 'hoc iurastis,' inquit 'milites, fugientes vos in
6 castra redituros? adeo ignavissimos hostis magis timetis
quam Iovem Martemque, per quos iurastis? at ego in-
iuratus aut victor revertar, aut prope te hic, Quinte Fabi,
dimicans cadam.' consuli tum Caeso Fabius, prioris anni
consul: 'verbisne istis, frater, ut pugnent, te impetraturum
7 credis? dii impetrabunt, per quos iuravere. et nos, ut de-
cet proceres, ut Fabio nomine est dignum, pugnando po-
tius quam adhortando accendamus militum animos.' sic
in primum infensis hastis provolant duo Fabii, totamque
moverunt secum aciem.

1 XXXXVII. Proelio ex parte una restituto, nihilo
segnius in cornu altero Cn. Manlius consul pugnam cie-
2 bat, ubi prope similis fortuna est versata. nam ut altero
in cornu Q. Fabium, sic in hoc ipsum consulem Manlium
iam velut fusos agentem hostis et inpigre milites secuti
sunt et, ut ille gravi vulnere ictus ex acie cessit, inter-
3 fectum rati gradum retulere; cessissentque loco, ni con-
sul alter cum aliquot turmis equitum in eam partem citato
equo advectus, vivere clamitans collegam, se victorem fuso
4 altero cornu adesse, rem inclinatam sustinuisset. Manlius
quoque ad restituendam aciem se ipse coram offert. duo-
rum consulum cognita ora accendunt militum animos.
simul et vanior iam erat hostium acies, dum, abundante
multitudine freti, subtracta subsidia mittunt ad castra op-
5 pugnanda. in quae haut magno certamine impetu facto,
dum praedae magis quam pugnae memores tererent tem-
pus, triarii Romani, qui primam inruptionem sustinere non
potuerant, missis ad consules nuntiis, quo loco res essent,
conglobati ad praetorium redeunt et sua sponte ipsi proe-
6 lium renovant. et Manlius consul revectus in castra, ad
omnes portas milite opposito, hostibus viam clauserat. ea
desperatio Tuscis rabiem magis quam audaciam accendit.
nam cum incursantes, quacumque exitum ostenderet spes,
vano aliquotiens impetu issent, globus iuvenum unus in
7 ipsum consulem, insignem armis, invadit. prima excepta
a circumstantibus tela, sustineri deinde vis nequit. con-
sul mortifero vulnere ictus cadit, fusique circa omnes.

Tuscis crescit audacia, Romanos terror per tota castra 8
trepidos agit et ad extrema ventum foret, ni legati, rapto
consulis corpore, patefecissent una porta hostibus viam.
ea erumpunt; consternatoque agmine abeuntes in vic- 9
torem alterum incidunt consulem. ibi iterum caesi fusique
passim.

Victoria egregia parta, tristis tamen duobus tam claris
funeribus. itaque consul, decernente senatu triumphum, 10
si exercitus sine imperatore triumphare possit, pro eximia
eo bello opera facile passurum respondit; se, familia fu-
nesta Quinti Fabi fratris morte, re publica ex parte orba
consule altero amisso, publico privatoque deformem luctu
lauream non accepturum. omni acto triumpho depositus 11
triumphus clarior fuit, adeo spreta in tempore gloria in-
terdum cumulatior redit. funera deinde duo deinceps col-
legae fratrisque ducit, idem in utroque laudator, cum,
concedendo illis suas laudes, ipse maximam partem earum
ferret. neque inmemor eius, quod initio consulatus in- 12
biberat, reconciliandi animos plebis, saucios milites curan-
dos dividit patribus. Fabiis plurimi dati, nec alibi maiore
cura habiti. inde populares iam esse Fabii nec hoc ulla
re, nisi salubri rei publicae arte.

XXXXVIII. Igitur non patrum magis quam plebis 1
studiis K. Fabius cum Tito Verginio consul factus neque
bella neque dilectus neque ullam aliam priorem curam
agere, quam ut, iam aliqua ex parte inchoata concordiae
spe, primo quoque tempore cum patribus coalescerent animi
plebis. itaque principio anni censuit, priusquam quisquam 2
agrariae legis auctor tribunus existeret, occuparent pa-
tres ipsi suum munus facere, captivum agrum plebi quam
maxime aequaliter darent: verum esse, habere eos, quo-
rum sanguine ac sudore partus sit. aspernati patres sunt, 3
questi quoque quidam, nimia gloria luxuriare et evane-
scere vividum quondam illud Caesonis ingenium. nullae
deinde urbanae factiones fuere. vexabantur incursionibus 4
Aequorum Latini; eo cum exercitu Caeso missus, in
ipsorum Aequorum agrum depopulandum transit. Aequi
se in oppida receperunt murisque se tenebant. eo nulla
pugna memorabilis fuit.

5 At a Veiente hoste clades accepta temeritate alterius
consulis, actumque de exercitu foret, ni Caeso Fabius in
tempore subsidio venisset. ex eo tempore neque pax ne-
que bellum cum Veientibus fuit. res proxime in formam
6 latrocinii venerat: legionibus Romanis cedebant in urbem,
ubi abductas senserant legiones agros incursabant, bel-
lum quiete, quietem bello invicem eludentes. ita neque
omitti tota res nec perfici poterat. et alia bella aut prae-
sentia instabant, ut ab Aequis Volscisque, non diutius
quam recens dolor proximae cladis transiret quiescenti-
bus, aut mox moturos se apparebat Sabinos, semper in-
7 festos, Etruriamque omnem. sed Veiens hostis, adsiduus
magis quam gravis, contumeliis saepius quam periculo
animos agitabat, quod nullo tempore neglegi poterat aut
8 averti alio sinebat. tum Fabia gens senatum adiit. con-
sul pro gente loquitur: 'adsiduo magis quam magno prae-
sidio, ut scitis, patres conscripti, bellum Veiens eget. vos
alia bella curate, Fabios hostis Veientibus date. auctores
9 sumus, tutam ibi maiestatem Romani nominis fore. no-
strum id nobis velut familiare bellum privato sumptu ge-
rere in animo est: res publica et milite illic et pecunia
10 vacet.' gratiae ingentes actae. consul e curia egressus,
comitante Fabiorum agmine, qui in vestibulo curiae se-
natus consultum exspectantes steterant, domum redit. iussi
armati postero die ad limen consulis adesse. domos inde
discedunt.

1 XXXXVIIII. Manat tota urbe rumor, Fabios ad cae-
lum laudibus ferunt: familiam unam subisse civitatis onus,
Veiens bellum in privatam curam, in privata arma versum.
2 si sint duae roboris eiusdem in urbe gentes, deposcant
haec Volscos sibi, illa Aequos; populo Romano tranquil-
lam pacem agente, omnes finitimos subigi populos posse.
Fabii postera die arma capiunt, quo iussi erant conve-
3 niunt. consul paludatus egrediens in vestibulo gentem
omnem suam instructo agmine videt, acceptus in medium
signa ferri iubet. numquam exercitus neque minor numero
neque clarior fama et admiratione hominum per urbem
4 incessit: sex et trecenti milites, omnes patricii, omnes
unius gentis, quorum neminem ducem sperneres, egregius

quibuslibet temporibus senatus, ibant, unius familiae vi-
ribus Veienti populo pestem minitantes. sequebatur turba, 5
propria alia cognatorum sodaliumque, nihil medium, nec
spem nec curam, sed inmensa omnia volventium animo,
alia publica sollicitudine excitata, favore et admiratione
stupens. ire fortes, ire felices iubent, inceptis eventus 6
pares reddere; consulatus inde ac triumphos, omnia prae-
mia ab se, omnes honores sperare. praetereuntibus Capi- 7
tolium arcemque et alia templa, quidquid deorum oculis,
quidquid animo occurrit, precantur, ut illud agmen fau-
stum atque felix mittant, sospites brevi in patriam ad pa-
rentes restituant. incassum missae preces. infelici via, 8
dextro Iano portae Carmentalis, profecti, ad Cremeram
flumen perveniunt. is oportunus visus locus communiendo
praesidio.

L. Aemilius inde et C. Servilius consules facti. et 9
donec nihil aliud quam in populationibus res fuit, non ad
praesidium modo tutandum Fabii satis erant, sed tota re-
gione, qua Tuscus ager Romano adiacet, sua tuta omnia,
infesta hostium, vagantes per utrumque finem, fecere. in- 10
tervallum deinde haud magnum populationibus fuit, dum
et Veientes accito ex Etruria exercitu praesidium Cremerae
oppugnant et Romae legiones, ab L. Aemilio consule ad-
ductae, comminus cum Etruscis dimicant acie. quamquam
vix dirigendi aciem spatium Veientibus fuit: adeo inter 11
primam trepidationem, dum post signa ordines introeunt
subsidiaque locant, invecta subito ab latere Romana equi-
tum ala non pugnae modo incipiendae, sed consistendi
ademit locum. ita fusi retro ad saxa rubra — ibi castra 12
habebant — pacem supplices petunt. cuius impetratae
ab insita animis levitate ante deductum Cremera Roma-
num praesidium paenituit.

L. Rursus cum Fabiis erat Veienti populo sine ullo 1
maioris belli apparatu certamen nec erant incursiones modo
in agros aut subiti impetus in incursantes, sed aliquotiens
aequo campo conlatisque signis certatum gensque una po- 2
puli Romani saepe ex opulentissima, ut tum res erant,
Etrusca civitate victoriam tulit. id primo acerbum indi- 3
gnumque Veientibus est visum, inde consilium ex re natum

insidiis ferocem hostem captandi. gaudere etiam, multo
4 successu Fabiis audaciam crescere; itaque et pecora
praedantibus aliquotiens, velut casu incidissent, obviam
acta et agrestium fuga vasti relicti agri, et subsidia ar-
matorum ad arcendas populationes missa saepius simulato
5 quam vero pavore refugerunt. iamque Fabii adeo con-
tempserant hostem, ut sua invicta arma neque loco neque
tempore ullo crederent sustineri posse. haec spes pro-
vexit, ut ad conspecta procul a Cremera magno campi in-
tervallo pecora, quamquam rara hostium apparebant arma,
6 decurrerent. et cum inprovidi effuso cursu insidias circa
ipsum iter locatas superassent palatique passim vaga, ut
fit pavore iniecto, raperent pecora, subito ex insidiis con-
7 surgitur et adversi et undique hostes erant. primo cla-
mor circumlatus exterruit, dein tela ab omni parte ac-
cidebant, coeuntibusque Etruscis iam continenti agmine
armatorum saepti, quo magis se hostis inferebat, coge-
8 bantur breviore spatio et ipsi orbem colligere, quae res
et paucitatem eorum insignem et multitudinem Etrusco-
9 rum multiplicatis in arto ordinibus faciebat. tum omissa
pugna, quam in omnes partis parem intenderant, in unum
locum se omnes inclinant. eo nisi corporibus armisque,
10 rupere cuneo viam. duxit via in editum leniter collem.
inde primo restitere. mox, ut respirandi superior locus
spatium dedit recipiendique a pavore tanto animum, pe-
pulere etiam subeuntes, vincebatque auxilio loci pauci-
tas, ni iugo circummissus Veiens in verticem collis eva-
11 sisset. ita superior rursus hostis factus. Fabii caesi ad
unum omnes praesidiumque expugnatum. trecentos sex
perisse satis convenit, unum propter impuberem aetatem
relictum, stirpem genti Fabiae dubiisque rebus populi
Romani saepe domi bellique vel maximum futurum au-
xilium.

1 LI. Cum haec accepta clades est, iam C. Horatius et
T. Menenius consules erant. Menenius adversus Tuscos
2 victoria elatos confestim missus. tum quoque male pu-
gnatum est et Ianiculum hostes occupavere obsessaque
urbs foret super bellum annona premente — transierant
enim Etrusci Tiberim —, ni Horatius consul ex Volscis

esset revocatus; adeoque id bellum ipsis institit moenibus,
ut primo pugnatum ad Spei sit aequo Marte, iterum ad
portam Collinam. ibi quamquam parvo momento superior 3
Romana res fuit, meliorem tamen militem recepto pristino
animo in futura proelia id certamen fecit.

A. Verginius et Sp. Servilius consules fiunt. post ac- 4
ceptam proximam pugnae cladem Veientes abstinuere acie.
populationes erant et velut ab arce Ianiculi passim in Ro-
manum agrum impetus dabant. non usquam pecora tuta,
non agrestes erant. capti deinde eadem arte sunt, qua 5
ceperant Fabios. secuti dedita opera passim ad inlecebras
propulsa pecora praecipitavere in insidias. quo plures
erant, maior caedes fuit. ex hac clade atrox ira maioris 6
cladis causa atque initium fuit. traiecto enim nocte Tiberi,
castra Servili consulis adorti sunt oppugnare. inde fusi
magna caede in Ianiculum se aegre recepere. confestim 7
consul et ipse transit Tiberim, castra sub Ianiculo com-
munit. postero die luce orta nonnihil et hesterna felicitate
pugnae ferox, magis tamen, quod inopia frumenti quam-
vis in praecipitia, dum celeriora essent, agebat consilia,
temere adverso Ianiculo ad castra hostium aciem erexit
foediusque inde pulsus quam pridie pepulerat, interventu 8
collegae ipse exercitusque est servatus. inter duas acies 9
Etrusci, cum invicem his atque illis terga darent, occi-
dione occisi. ita oppressum temeritate felici Veiens bellum.

LII. Urbi cum pace laxior etiam annona rediit et ad- 1
vecto ex Campania frumento et, postquam timor sibi cui-
que futurae inopiae abiit, eo, quod abditum fuerat, pro-
lato. ex copia deinde otioque lascivire rursus animi et 2
pristina mala, postquam foris deerant, domi quaerere.
tribuni plebem agitare suo veneno, agraria lege, in resi-
stentis incitare patres, nec in universos modo, sed in sin-
gulos. Quintus Considius et T. Genucius, auctores agrariae 3
legis, T. Menenio diem dicunt. invidiae erat amissum
Cremerae praesidium, cum haud procul inde stativa con-
sul habuisset: ea oppressit. cum et patres haut minus 4
quam pro Coriolano adnisi essent et patris Agrippae favor
hautdum exolevisset, in multa temperarunt tribuni: cum 5
capitis anquisissent, duo milia aeris damnato multam

edixerunt. ea in caput vertit. negant tulisse ignominiam aegritudinemque, inde morbo absumptum esse.

6 Alius deinde reus Sp. Servilius, ut consulatu abiit, C. Nautio et P. Valerio consulibus, initio statim anni ab L. Caedicio et T. Statio tribunis die dicta, non ut Menenius precibus suis aut patrum, sed cum multa fiducia
7 innocentiae gratiaeque tribunicios impetus tulit. et huic proelium cum Tuscis ad Ianiculum erat crimini. sed fervidi animi vir, ut in publico periculo ante, sic tum in suo, non tribunos modo, sed plebem oratione feroci refutando exprobrandoque T. Meneni damnationem mortemque, cuius patris munere restituta quondam plebs eos ipsos, quibus tum saeviret, magistratus, eas leges haberet, periculum
8 audacia discussit. iuvit et Verginius collega testis productus participando laudes, magis tamen Menenianum — adeo mutaverant animum — profuit iudicium.

1 LIII. Certamina domi finita. Veiens bellum exortum, quibus Sabini arma coniunxerunt. P. Valerius consul, accitis Latinorum Hernicorumque auxiliis cum exercitu Veios missus, castra Sabina, quae pro moenibus sociorum locata erant, confestim adgreditur, tantamque trepidationem iniecit, ut, dum dispersi alii alia manipulatim excurrunt ad arcendam hostium vim, ea porta, cui signa pri-
2 mum intulerat, caperetur. intra vallum deinde caedes magis quam proelium esse. tumultus e castris et in urbem penetrat: tamquam Veiis captis, ita pavidi Veientes ad arma currunt. pars Sabinis eunt subsidio, pars Romanos
3 toto impetu intentos in castra adoriuntur. paulisper aversi turbatique sunt, deinde et ipsi utroque versis signis resistunt et eques, ab consule inmissus, Tuscos fundit fugatque. eadem hora duo exercitus, duae potentissimae et maximae finitumae gentes superatae sunt.

4 Dum haec ad Veios geruntur, Volsci Aequique in Latino agro posuerant castra populatique fines erant. eos per se ipsi Latini, adsumptis Hernicis, sine Romano aut
5 duce aut auxilio castris exuerunt. ingenti praeda praeter suas reciperatas res potiti sunt. missus tamen ab Roma consul in Volscos C. Nautius. mos, credo, non placebat sine Romano duce exercituque socios propriis viribus con-

siliisque bella gerere. nullum genus calamitatis contume- 6
liaeque non editum in Volscos est, nec tamen perpelli
potuere, ut acie dimicarent.

LIIII. L. Furius inde et C. Manlius consules. Manlio 1
Veientes provincia evenit; non tamen bellatum: indutiae
in annos quadraginta petentibus datae frumento stipendio-
que imperato. paci externae confestim continuatur discor- 2
dia domi. agrariae legis tribuniciis stimulis plebs furebat.
consules, nihil Meneni damnatione, nihil periculo deterriti
Servilii, summa vi resistunt. abeuntes magistratu Cn. Ge-
nucius tribunus plebis arripuit.

L. Aemilius et Opiter Verginius consulatum ineunt; 3
Vopiscum Iulium pro Verginio in quibusdam annalibus
consulem invenio. hoc anno, quoscumque consules ha-
buit, rei ad populum Furius et Manlius circumeunt sor-
didati non plebem magis quam iuniores patrum. suadent, 4
monent, honoribus et administratione rei publicae absti-
neant, consulares vero fasces, praetextam curulemque
sellam nihil aliud quam pompam funeris putent; claris
insignibus velut infulis velatos ad mortem destinari. quod 5
si consulatus tanta dulcedo sit, iam nunc ita in animum
inducant, consulatum captum et oppressum ab tribunicia
potestate esse, consuli, velut apparitori tribunicio, omnia
ad nutum imperiumque tribuni agenda esse. si se com- 6
moverit, si respexerit patres, si aliud quam plebem esse
in re publica crediderit, — exilium Cn. Marci, Meneni
damnationem et mortem sibi proponant ante oculos. his 7
accensi vocibus patres consilia inde non publica, sed in
privato seductaque a plurium conscientia habuere. ubi
cum id modo constaret, iure an iniuria eripiendos esse
reos, atrocissima quaeque maxime placebat sententia, nec
auctor quamvis audaci facinori deerat. igitur iudicii die 8
cum plebs in foro erecta exspectatione staret, mirari primo,
quod non descenderet tribunus, dein, cum iam mora su-
spectior fieret, deterritum a primoribus credere et desertam
ac proditam causam publicam queri; tandem qui obver- 9
sati vestibulo tribuni fuerant, nuntiant domi mortuum esse
inventum. quod ubi in totam contionem pertulit rumor,
sicut acies funditur duce occiso, ita dilapsi passim alii

alio. praecipuus pavor tribunos invaserat, quam nihil
auxilii sacratae leges haberent, morte collegae monitos.
10 nec patres satis moderate ferre laetitiam; adeoque nemi-
nem noxiae paenitebat, ut etiam insontes fecisse videri
vellent palamque ferretur, malo domandam tribuniciam
potestatem.

1 LV. Sub hac pessimi exempli victoria dilectus edici-
tur, paventibusque tribunis sine intercessione ulla consules
2 rem peragunt. tum vero irasci plebs tribunorum magis
silentio quam consulum imperio et dicere, actum esse de
libertate sua, rursus ad antiqua reditum, cum Genucio
uno mortuam ac sepultam tribuniciam potestatem: aliud
3 agendum ac cogitandum, quo modo resistatur patribus; id
autem unum consilium esse, ut se ipsa plebs, quando aliud
nihil auxilii habeat, defendat. quattuor et viginti lictores
apparere consulibus, et eos ipsos plebis homines. nihil
contemptius neque infirmius, si sint qui contemnant; sibi
quemque ea magna atque horrenda facere.

4 His vocibus alii alios cum incitassent, ad Voleronem
Publilium, de plebe hominem, quia, quod ordines duxis-
set, negaret, se militem fieri debere, lictor missus est a
5 consulibus. Volero appellat tribunos. cum auxilio nemo
esset, consules spoliari hominem et virgas expediri iubent.
'provoco' inquit 'ad populum' Volero, 'quoniam tribuni
civem Romanum in conspectu suo virgis caedi malunt
quam ipsi in lecto suo a vobis trucidari.' quo ferocius
clamitabat, eo infestius circumscindere et spoliare lictor.
6 tum Volero et praevalens ipse et adiuvantibus advocatis
repulso lictore, ubi indignantium pro se acerrimus erat
7 clamor, eo se in turbam confertissimam recipit, clamitans
'provoco et fidem plebis imploro: adeste cives, adeste
commilitones. nihil est, quod exspectetis tribunos, quibus
8 ipsis vestro auxilio opus est.' concitati homines veluti ad
proelium se expediunt, apparebatque omne discrimen ad-
esse, nihil cuiquam sanctum non publici fore, non privati
9 iuris. huic tantae tempestati cum se consules obtulissent,
facile experti sunt, parum tutam maiestatem sine viribus
esse. violatis lictoribus, fascibus fractis e foro in curiam
conpelluntur, incerti, quatenus Volero exerceret victoriam.

conticiscente deinde tumultu, cum in senatum vocari ius- 10
sissent, queruntur iniurias suas, vim plebis, Voleronis au-
daciam. multis ferociter dictis sententiis, vicere seniores,
quibus ira patrum adversus temeritatem plebis certari non
placuit.

LVI. Voleronem amplexa favore plebs proximis comi- 1
tiis tribunum plebi creat in eum annum, qui Lucium Pi-
narium, Publium Furium consules habuit. contraque om- 2
nium opinionem, qui eum vexandis prioris anni consulibus
permissurum tribunatum credebant, post publicam causam
privato dolore habito, ne verbo quidem violatis consulibus,
rogationem tulit ad populum, ut plebei magistratus tributis
comitiis fierent. haut parva res sub titulo prima specie 3
minime atroci ferebatur, sed quae patriciis omnem potesta-
tem per clientium suffragia creandi quos vellent tribunos
auferret. huic actioni gratissimae plebi cum summa vi 4
resisterent patres neque, [quae] una vis ad resistendum erat,
ut intercederet aliquis ex collegio auctoritate aut consulum
aut principum adduci posset, res tamen, suo ipsa moli-
mine gravis, certaminibus in annum extrahitur.

Plebs Voleronem tribunum reficit. patres, ad ultimum 5
dimicationis rati rem venturam, Ap. Claudium, Appi filium,
iam inde a paternis certaminibus invisum infestumque plebi,
consulem faciunt. collega ei Titus Quinctius datur.

Principio statim anni nihil prius quam de lege ageba- 6
tur. sed ut inventor legis Volero, sic Laetorius collega
eius auctor cum recentior tum acrior erat. ferocem faciebat 7
belli gloria ingens, quod aetatis eius haut quisquam manu
promptior erat. is, cum Volero nihil praeterquam de lege
loqueretur, insectatione abstinens consulum, ipse in accu-
sationem Appi familiaeque superbissimae ac crudelissimae
in plebem Romanam exorsus, cum a patribus non consu- 8
lem, sed carnificem ad vexandam et lacerandam plebem
creatum esse contenderet, rudis in militari homine lingua
non suppetebat libertati animoque. itaque deficiente ora- 9
tione 'quando quidem non facile loquor,' inquit 'Quirites,
quam quod locutus sum praesto, crastino die adeste. ego
hic aut in conspectu vestro moriar aut perferam legem.'

Occupabant tribuni templum postero die; consules 10

nobilitasque ad inpediendam legem in contione consistunt:
submoveri Laetorius iubet, praeterquam qui suffragium
11 ineant. adulescentes nobiles stabant, nihil cedentes viatori.
tum ex his prendi quosdam Laetorius iubet. consul Ap-
pius negare, ius esse tribuno in quemquam, nisi in ple-
12 beium: non enim populi, sed plebis eum magistratum esse,
nec illum ipsum submovere pro imperio posse more maio-
rum, quia ita dicatur 'si vobis videtur, discedite, Quirites.'
facile haec contemptim de iure disserendo perturbare Lae-
13 torium poterat. ardens igitur ira tribunus viatorem mittit
ad consulem, consul lictorem ad tribunum, privatum esse
14 clamitans sine imperio, sine magistratu, violatusque esset
tribunus, ni et contio omnis atrox coorta pro tribuno in
consulem esset et concursus hominum in forum ex tota
urbe concitatae multitudinis fieret. sustinebat tamen Ap-
15 pius pertinacia tantam tempestatem, certatumque haud in-
cruento proelio foret, ni Quinctius, consul alter, consu-
laribus negotio dato ut collegam vi, si aliter non possent,
de foro abducerent, ipse nunc plebem saevientem precibus
lenisset, nunc orasset tribunos, ut concilium dimitterent,
16 darent irae spatium; non vim suam illis tempus ademptu-
rum, sed consilium viribus additurum; et patres in populi
et consulem in patrum fore potestate.

1 LVII. Aegre sedata ab Quinctio plebs, multo aegrius
2 consul alter a patribus. dimisso tandem concilio plebis,
senatum consules habent. ubi cum timor atque ira invicem
sententias variassent, quo magis spatio interposito ab impetu
ad consultandum advocabantur, eo plus abhorrebant a cer-
tatione animi, adeo ut Quinctio gratias agerent, quod eius
3 opera mitigata discordia esset. ab Appio petitur, ut tantam
consularem maiestatem esse vellet, quanta esse in concordi
civitate posset. dum consules tribunique ad se quisque om-
nia trahant, nihil relictum esse virium in medio; distractam
laceratamque rem publicam magis quorum in manu sit,
4 quam ut incolumis sit, quaeri. Appius contra testari deos
atque homines, rem publicam prodi per metum ac deseri,
non consulem senatui, sed senatum consuli deesse, gra-
viores accipi leges quam in sacro monte acceptae sint. vic-
tus tamen patrum consensu quievit. lex silentio perfertur.

LVIII. Tum primum tributis comitiis creati tribuni 1
sunt. numero etiam additos tres, perinde ac duo antea
fuerint, Piso auctor est. nominat quoque tribunos: Cn. 2
Siccium, L. Numitorium, M. Duellium, Sp. Icilium, L.
Maecilium.

Volscum Aequicumque inter seditionem Romanam est 3
bellum coortum. vastaverant agros, ut, si qua secessio
plebis fieret, ad se receptum haberet; conpositis deinde
rebus, castra retro movere. Ap. Claudius in Volscos mis- 4
sus, Quinctio Aequi provincia evenit. eadem in militia
saevitia Appi quae domi esse, liberior, quod sine tribuni-
ciis vinculis erat; odisse plebem plus quam paterno odio: 5
se victum ab ea, se unico consule electo adversus tribu-
niciam potestatem perlatam legem esse, quam minore co-
natu, nequaquam tanta patrum spe priores inpedierunt
consules. haec ira indignatioque ferocem animum ad 6
vexandum saevo imperio exercitum stimulabat. nec ulla
vi domari poterat, tantum certamen animis inbiberant.
segniter, otiose, neglegenter, contumaciter omnia agere. 7
nec pudor nec metus coercebat. si citius agi vellet agmen,
tardius sedulo incedere, si adhortator operis adesset, omnes
sua sponte motam remittere industriam, praesenti vultus 8
demittere, tacite praetereuntem execrari, ut invictus ille
odio plebeio animus interdum moveretur. omni nequi- 9
quam acerbitate prompta nihil iam cum militibus agere, a
centurionibus corruptum exercitum dicere, tribunos plebei
cavillans interdum et Volerones vocare.

LVIIII. Nihil eorum Volsci nesciebant instabantque 1
eo magis, sperantes idem certamen animorum adversus
Appium habiturum exercitum Romanum, quod adversus
Fabium consulem habuisset. ceterum multo Appio quam 2
Fabio violentior fuit: non enim vincere tantum noluit, ut
Fabianus exercitus, sed vinci voluit. productus in aciem
turpi fuga petit castra, nec ante restitit quam signa in-
ferentem Volscum munimentis vidit foedamque extremi
agminis caedem. tum expressa vis ad pugnandum, ut 3
victor iam a vallo submoveretur hostis, satis tamen ap-
pareret, capi tantum castra militem Romanum noluisse,
aliter gaudere sua clade atque ignominia. quibus nihil 4

infractus ferox Appii animus cum insuper saevire vellet
contionemque advocaret, concurrunt ad eum legati tri-
bunique, monentes, ne utique experiri vellet imperium,
5 cuius vis omnis in consensu oboedientium esset. negare
vulgo milites, se ad contionem ituros, passimque exau-
diri voces postulantium, ut castra ex Volsco agro move-
antur. hostem victorem paulo ante prope in portis ac
vallo fuisse ingentisque mali non suspicionem modo, sed
6 apertam speciem obversari ante oculos. victus tandem,
quandoquidem nihil praeter tempus noxae lucrarentur,
remissa contione iter in insequentem diem pronuntiari
cum iussisset, prima luce classico signum profectionis
7 dedit. cum maxime agmen e castris explicaretur, Volsci,
ut eodem signo excitati, novissimos adoriuntur. a quibus
perlatus ad primos tumultus eo pavore signaque et ordines
turbavit, ut neque imperia exaudiri neque instrui acies
8 posset. nemo ullius nisi fugae memor. ita effuso agmine
per stragem corporum armorumque evasere, ut prius
9 hostis desisteret sequi quam Romanus fugere. tandem
collectis ex dissipato cursu militibus consul, cum revo-
cando nequiquam suos persecutus esset, in pacato agro
castra posuit advocataque contione invectus haud falso
in proditorem exercitum militaris disciplinae, desertorem
10 signorum, ubi signa, ubi arma essent, singulos rogitans,
11 inermes milites, signo amisso signiferos, ad hoc centurio-
nes duplicariosque, qui reliquerant ordines, virgis caesos
securi percussit; cetera multitudo sorte decimus quisque
ad supplicium lecti.

1 LX. Contra ea in Aequis inter consulem ac milites
comitate ac beneficiis certatum est. et natura Quinctius
erat lenior et saevitia infelix collegae, quo is magis gau-
2 deret ingenio suo, effecerat. huic tantae concordiae ducis
exercitusque non ausi offerre se Aequi, vagari popula-
bundum hostem per agros passi; nec ullo ante bello latius
3 inde actae praedae. ea omnis militi data est. addebantur
et laudes, quibus haud minus quam praemio gaudent mi-
litum animi. cum duci, tum propter ducem patribus quo-
que placatior exercitus redit, sibi parentem, alteri exerci-
tui dominum datum ab senatu memorans.

Varia fortuna belli, atroci discordia domi forisque an- 4
num exactum insignem maxime comitia tributa efficiunt,
res maior victoria suscepti certaminis quam usu; plus enim 5
dignitatis comitiis ipsis detractum est patribus ex concilio
submovendis quam virium aut plebi additum est aut
demptum patribus.

LXI. Turbulentior inde annus excepit L. Valerio, 1
T. Aemilio consulibus, cum propter certamina ordinum
de lege agraria tum propter iudicium Appi Claudii, cui 2
acerrimo adversario legis causamque possessorum publici
agri tamquam tertio consuli sustinenti M. Duellius et Cn.
Siccius diem dixere. numquam ante tam invisus plebi 3
reus ad iudicium vocatus populi est, plenus suarum, ple-
nus paternarum irarum. patres quoque non temere pro 4
ullo aeque adnisi sunt: propugnatorem senatus maiesta-
tisque vindicem suae, ad omnes tribunicios plebeiosque
oppositum tumultus, modum dumtaxat in certamine egres-
sum, iratae obici plebi. unus e patribus ipse Ap. Clau- 5
dius et tribunos et plebem et suum iudicium pro nihilo
habebat. illum non minae plebis, non senatus preces per-
pellere umquam potuere, non modo ut vestem mutaret aut
supplex prensaret homines, sed ne ut ex consueta quidem
asperitate orationis, cum ad populum agenda causa esset,
aliquid leniret atque submitteret. idem habitus oris, ea- 6
dem contumacia in vultu, idem in oratione spiritus erat,
adeo ut magna pars plebis Appium non minus reum ti-
meret quam consulem timuerat. semel causam dixit, quo 7
semper agere omnia solitus erat, accusatorio spiritu, adeo-
que constantia sua et tribunos obstupefecit et plebem, ut
diem ipsi sua voluntate prodicerent, trahi deinde rem si-
nerent. haud ita multum interim temporis fuit; ante tamen 8
quam prodicta dies veniret, morbo moritur. cuius cum lau- 9
dationem tribuni plebis impedire conarentur, plebs frau-
dari sollemni honore supremum diem tanti viri noluit et
laudationem tam aequis auribus mortui audivit quam vivi
accusationem audierat et exequias frequens celebravit.

LXII. Eodem anno Valerius consul cum exercitu in 1
Aequos profectus cum hostem ad proelium elicere non
posset, castra oppugnare est adortus. prohibuit foeda

2 tempestas cum grandine ac tonitribus caelo deiecta. ad-
mirationem deinde auxit signo receptui dato adeo tran-
quilla serenitas reddita, ut vel numine aliquo defensa
castra oppugnare iterum religio fuerit. omnis ira belli ad
3 populationem agri vertit. alter consul Aemilius in Sabinis
bellum gessit. et ibi, quia hostis moenibus se tenebat,
4 vastati agri sunt. incendiis deinde non villarum modo,
sed etiam vicorum, quibus frequenter habitabatur, Sabini
exciti cum praedatoribus occurrissent, ancipiti proelio di-
5 gressi postero die retulere castra in tutiora loca. id satis
consuli visum, cur pro victo relinqueret hostem, integro
inde decedens bello.

1 LXIII. Inter haec bella manente discordia domi con-
2 sules Titus Numicius Priscus, A. Verginius facti. non
ultra videbatur latura plebes dilationem agrariae legis ul-
timaque vis parabatur, cum Volscos adesse fumo ex in-
cendiis villarum fugaque agrestium cognitum est. ea res
maturam iam seditionem ac prope erumpentem repressit.
3 consules coacto extemplo senatu, ad bellum educta ex
urbe iuventute tranquilliorem ceteram plebem fecerunt.
4 et hostes quidem, nihil aliud quam perfusis vano timore
5 Romanis, citato agmine abeunt. Numicius Antium adver-
sus Volscos, Verginius contra Aequos profectus. ibi ex
insidiis prope magna accepta clade, virtus militum rem
6 prolapsam neglegentia consulis restituit. melius in Volscis
imperatum est: fusi primo proelio hostes fugaque in ur-
bem Antium, ut tum res erant, opulentissimam acti. quam
consul oppugnare non ausus, Caenonem, aliud oppidum
7 nequaquam tam opulentum, ab Antiatibus cepit. dum
Aequi Volscique Romanos exercitus tenent, Sabini usque
ad portas urbis populantes incessere. deinde ipsi paucis
post diebus ab duobus exercitibus, utroque per iram con-
sule ingresso in finis, plus cladium quam intulerant acce-
perunt.

1 LXIIII. Extremo anno pacis aliquid fuit, sed, ut sem-
per alias, sollicitae pacis certamine patrum et plebis. irata
2 plebs interesse consularibus comitiis noluit; per patres
clientesque patrum consules creati T. Quinctius, Q. Ser-
vilius. similem annum priori consules habent, seditiosa

initia, bello deinde externo tranquilla. Sabini, Crustumi- 3
nos campos citato agmine transgressi, cum caedes et in-
cendia circum Anienem flumen fecissent, a porta prope
Collina moenibusque pulsi, ingentes tamen praedas homi-
num pecorumque egere. quos Servilius consul infesto 4
exercitu insecutus, ipsum quidem agmen adipisci aequis
locis non potuit, populationem adeo effuse fecit, ut nihil
bello intactum relinqueret multiplicique capta praeda
rediret.

Et in Volscis res publica egregie gesta cum ducis tum 5
militum opera. primum, aequo campo signis conlatis, pu-
gnatum ingenti caede utrimque, plurimo sanguine. et Ro- 6
mani, quia paucitas damno sentiendo propior erat, gradum
retulissent, ni salubri mendacio consul, fugere hostes ab
cornu altero clamitans, concitasset aciem. impetu facto,
dum se putant vincere, vicere. consul metuens, ne nimis 7
instando renovaret certamen, signum receptui dedit. in- 8
tercessere pauci dies, velut tacitis indutiis utrimque quiete
sumpta, per quos ingens vis hominum ex omnibus Volscis
Aequisque populis in castra venit, haut dubitans, si sen-
serint, Romanos nocte abituros. itaque tertia fere vigilia 9
ad castra oppugnanda veniunt. Quinctius sedato tumultu, 10
quem terror subitus exciverat, cum manere in tentoriis
quietum militem iussisset, Hernicorum cohortem in sta-
tionem educit, cornicines tubicinesque in equos inpositos
canere ante vallum iubet sollicitumque hostem ad lucem
tenere. relicum noctis adeo tranquilla omnia in castris 11
fuere, ut somni quoque Romanis copia esset. Volscos
species armatorum peditum, quos et plures esse et Ro-
manos putabant, fremitus hinnitusque equorum, qui et in-
sueto sedente equite et insuper aures agitante sonitu sae-
viebant, intentos velut ad impetum hostium tenuit.

LXV. Ubi inluxit, Romanus, integer satiatusque somno, 1
productus in aciem, fessum stando et vigiliis Volscum primo
impetu perculit, quamquam cessere magis quam pulsi hostes 2
sunt, quia ab tergo erant clivi, in quos post principia in-
tegris ordinibus tutus receptus fuit. consul, ubi ad iniquum
locum ventum est, sistit aciem. miles aegre teneri, cla-
mare et poscere, ut perculsis instare liceat. ferocius agunt 3

equites, circumfusi duci vociferantur, se ante signa ituros.
dum cunctatur consul, virtute militum fretus, loco parum
fidens, conclamant, se ituros, clamoremque res est secuta.
fixis in terram pilis, quo leviores ardua evaderent, cursu
4 subeunt. Volscus, effusis ad primum impetum missilibus
telis, saxa obiacentia pedibus ingerit in subeuntes turba-
tosque ictibus crebris urget ex superiore loco. sic prope
oneratum est sinistrum Romanis cornu, ni referentibus
iam gradum consul, increpando simul temeritatem simul
5 ignaviam, pudore metum excussisset. resistere primo ob-
stinatis animis, deinde, ut obtinentes locum vires refece-
rant, audent ultro gradum inferre et clamore renovato
commovent aciem. tum rursus impetu capto enituntur at-
6 que exsuperant iniquitatem loci. iam prope erat, ut in
summum clivi iugum evaderent, cum terga hostes dedere
effusoque cursu paene agmine uno fugientes sequentesque
castris incidere. in eo pavore castra capiuntur. qui Vol-
scorum effugere potuerunt Antium petunt, Antium et Ro-
7 manus exercitus ductus. paucos circumsessum dies de-
ditur nulla oppugnantium nova vi, sed quod iam inde
ab infelici pugna castrisque amissis ceciderant animi.

[PERIOCHA LIBRI III.]

[Seditiones de agrariis legibus fuere. Capitolium ab exulibus et servis occupatum, caesis iis receptum est. census bis actus est: priore lustro censa sunt civium capita † VIII milia DCCXIIII praeter orbos orbasque, sequenti CXVII milia CCXVIIII. cum adversus Aequos male gesta res esset, L. Quintius Cincinnatus dictator factus, cum rure intentus operi rustico esset, ad id bellum gerendum arcessitus est. is victos hostes sub iugum misit. tribunorum plebis numerus ampliatus est, ut essent decem, tricesimo sexto anno a primis tribunis plebis. petitis per legatos et adlatis Atticis legibus, ad constituendas eas proponendasque decemviri pro consulibus sine ullis aliis magistratibus creati altero et trecentesimo anno quam Roma condita erat, et ut a regibus ad consules, ita a consulibus ad decemviros imperium translatum. hi decem tabulis legum positis cum modeste se in eo honore gessissent et ob id in alterum quoque annum eundem esse magistratum placuisset, duabus tabulis ad decem adiectis cum complura impotenter fecissent, magistratum noluerunt deponere et in tertium annum retinuerunt, donec inviso eorum imperio finem attulit

libido Ap. Claudii, qui, cum in amorem virginis incidisset, summisso, qui eam in servitutem peteret, necessitatem patri eius Verginio imposuit. rapto ex taberna proxima cultro filiam occidit, cum aliter effici non posset, ne in potestatem stuprum inlaturi veniret. hoc tam magnae iniuriae exemplo plebs concitata montem Aventinum occupavit coegitque decemviros abdicare se magistratu. ex quibus Appius, qui praecipue poenam meruerat, in carcerem coniectus est, ceteri in exilium sunt acti. res praeterea contra Sabinos et Vulscos prospere gestas continet et parum honestum populi Romani iudicium, qui iudex inter Ardeates et Aricinos sumptus agrum, de quo ambigebatur, sibi adiudicavit.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER III.

I. Antio capto Titus Aemilius et Q. Fabius consules 1
fiunt. hic erat Fabius, qui unus exstinctae ad Cremeram
genti superfuerat. iam priore consulatu Aemilius dandi 2
agri plebi fuerat auctor. itaque secundo quoque consulatu
eius et agrarii se in spem legis erexerant et tribuni rem
contra consules saepe temptatam adiutore utique consule
obtineri posse rati suscipiunt et consul manebat in sen-
tentia sua. possessores et magna pars patrum, tribuniciis 3
se iactare actionibus principem civitatis et largiendo de
alieno popularem fieri querentes, totius invidiam rei a tri-
bunis in consulem averterant. atrox certamen aderat, ni 4
Fabius consilio neutri parti acerbo rem expedisset. T.
Quincti ductu et auspicio agri capti priore anno aliquan-
tum a Volscis esse, Antium, propinquam, oportunam et 5
maritimam urbem, coloniam deduci posse: ita sine que-
rellis possessorum plebem in agros ituram, civitatem in
concordia fore. haec sententia accepta est. triumviros 6
agro dando creat T. Quinctium, A. Verginium, P. Furium.
iussi nomina dare, qui agrum accipere vellent. fecit sta- 7
tim, ut fit, fastidium copia adeoque pauci nomina dedere,
ut ad explendum numerum coloni Volsci adderentur; ce-
tera multitudo poscere Romae agrum malle, quam alibi
accipere. Aequi a Q. Fabio — is eo cum exercitu ve- 8

nerat — pacem petiere inritamque eam ipsi subita incur-
sione in agrum Latinum fecere.

1 II. Q. Servilius insequenti anno — is enim cum Sp.
Postumio consul fuit — in Aequos missus, in Latino agro
stativa habuit. castris quies necessaria morbo inplicitum
2 exercitum tenuit. extractum in tertium annum bellum est
Q. Fabio et T. Quinctio consulibus. Fabio extra ordi-
nem, quia is victor pacem Aequis dederat, ea provincia
3 data, qui haud dubia spe profectus est, famam nominis
sui pacaturam Aequos. legatos in concilium gentis mis-
sos nuntiare iussit, Q. Fabium consulem dicere, se ex
Aequis pacem Romam tulisse, ab Roma Aequis bellum
adferre eadem dextra armata, quam pacatam illis antea
4 dederat. quorum id perfidia et periurio fiat, deos nunc
testes esse, mox fore ultores, se tamen, utcumque sit,
etiam nunc paenitere sua sponte Aequos quam pati ho-
5 stilia malle. si paeniteat, tutum receptum ad expertam cle-
mentiam fore, sin periurio gaudeant, dis magis iratis quam
6 hostibus gesturos bellum. haec dicta adeo nihil moverunt
quemquam, ut legati prope violati sint exercitusque in
7 Algidum adversus Romanos missus. quae ubi Romam
sunt nuntiata, indignitas rei magis quam periculum con-
sulem alterum ab urbe excivit.

Ita duo consulares exercitus ad hostem accessere acie
8 instructa, ut confestim dimicarent. sed cum forte haud
multum diei superesset, unus ab statione hostium exclamat
9 'ostentare hoc est, Romani, non gerere bellum. in noctem
inminentem aciem instruitis. longiore luce ad id certamen,
quod instat, nobis opus est. crastino die oriente sole
10 redite in aciem. erit copia pugnandi, ne timete.' his vo-
cibus inritatus miles in diem posterum in castra reducitur,
longam venire noctem ratus, quae moram certaminis fa-
ceret. tum quidem corpora cibo somnoque curant.

Ubi inluxit postero die, prior aliquanto constitit Ro-
11 mana acies, tandem et Aequi processere. proelium fuit
utrimque vehemens, quod et Romanus ira odioque pu-
gnabat et Aequos conscientia contracti culpa periculi et
desperatio futurae sibi postea fidei ultima audere et ex-
12 periri cogebat. non tamen sustinuere aciem Romanam

Aequi, pulsique cum in fines suos se recepissent, nihilo in-
clinatioribus ad pacem animis ferox multitudo increpare
duces, quod in aciem, qua pugnandi arte Romanus excel-
lat, commissa res sit. Aequos populationibus incursioni- 13
busque meliores esse et multas passim manus quam ma-
gnam molem unius exercitus rectius bella gerere.

III. Relicto itaque castris praesidio egressi tanto 1
cum tumultu invasere fines Romanos, ut ad urbem quo-
que terrorem pertulerint. necopinata etiam res plus tre- 2
pidationis fecit, quod nihil minus, quam ne victus ac prope
in castris obsessus hostis memor populationis esset, timeri
poterat agrestesque pavidi incidentes portis, non popula- 3
tionem nec praedonum parvas manus, sed, omnia vano
augentes timore, exercitus et legiones adesse hostium et
infesto agmine ruere ad urbem clamabant. ab iis pro- 4
xume audita incerta eoque vaniora ferri ad alios. cursus
clamorque vocantium ad arma haut multum a pavore
captae urbis abesse.

Forte ab Algido Quinctius consul redierat Romam. 5
id medium timori fuit tumultuque sedato victos timeri in-
crepans hostes, praesidia portis inposuit. vocato dein se- 6
natu, cum ex auctoritate patrum iustitio indicto profec-
tus ad tutandos fines esset, Q. Servilio praefecto urbis
relicto, hostem in agris non invenit.

Ab altero consule res gesta egregie est, qui qua ven- 7
turum hostem sciebat, gravem praeda eoque inpeditiore
agmine incedentem adgressus, funestam populationem fe-
cit. pauci hostium evasere ex insidiis, praeda omnis re- 8
cepta est. sic finem iustitio, quod quadriduum fuit, redi-
tus Quincti consulis in urbem fecit.

Census deinde actus et conditum ab Quinctio lustrum. 9
censa civium capita centum quattuor milia ac centum quat-
tuordecim dicuntur praeter orbos orbasque. in Aequis ni- 10
hil deinde memorabile actum: in oppida sua se recepere,
uri sua popularique passi. consul cum aliquotiens per om-
nem hostium agrum infesto agmine populabundus isset,
cum ingenti laude praedaque Romam rediit.

IIII. Consules inde A. Postumius Albus, Sp. Furius 1
Fusus. Furios Fusios scripsere quidam; id admoneo, ne

quis inmutationem virorum ipsorum esse, quae nominum
2 est, putet. haud dubium erat, quin cum Aequis alter con-
sulum bellum gereret. itaque Aequi ab Ecetranis Volscis
praesidium petiere, quo cupide oblato — adeo civitates
eae perpetuo in Romanos odio certavere — bellum summa
3 vi parabatur. sentiunt Hernici et praedicunt Romanis Ece-
tranum ad Aequos descisse. suspecta et colonia Antium
fuit, quod magna vis hominum inde, cum oppidum captum
esset, confugisset ad Aequos, isque miles per bellum Ae-
4 quicum vel acerrimus fuit. conpulsis deinde in oppida
Aequis ea multitudo dilapsa cum Antium redisset, sua
5 sponte iam infidos colonos Romanis abalienavit. necdum
matura re cum defectionem parari delatum ad senatum
esset, datum negotium est consulibus, ut principibus co-
6 loniae Romam excitis quaererent, quid rei esset. qui cum
haut gravate venissent, introducti a consulibus ad sena-
tum ita responderunt ad interrogata, ut magis suspecti
quam venerant dimitterentur.

7 Bellum inde haud dubium haberi. Sp. Furius, con-
sulum alter, cui ea provincia evenerat, profectus in Ae-
quos Hernicorum in agro populabundum hostem invenit
ignarusque multitudinis, quia nusquam universa conspecta
fuerat, inparem copiis exercitum temere pugnae conmisit.
8 primo concursu pulsus se intra castra recepit. neque is
finis periculi fuit. namque et proxima nocte et postero
die tanta vi castra sunt circumsessa atque oppugnata, ut
9 ne nuntius quidem inde mitti Romam posset. Hernici et
male pugnatum et consulem exercitumque obsideri nun-
tiaverunt tantumque terrorem incussere patribus, ut, quae
forma senatus consulti ultimae semper necessitatis habita
est, Postumio, alteri consulum, negotium daretur, videret,
10 ne quid respublica detrimenti caperet. ipsum consulem
Romae manere ad conscribendos omnes, qui arma ferre
possent, optimum visum est, pro consule T. Quinctium
11 subsidio castris cum sociali exercitu mitti. ad eum ex-
plendum Latini Hernicique et colonia Antium dare Quinc-
tio subitarios milites — ita tum repentina auxilia appel-
labant — iussi.

1 V. Multi per eos dies motus multique impetus hinc

atque illinc facti, quia superante multitudine hostes car-
pere multifariam vires Romanas, ut non suffecturas ad
omnia, adgressi sunt: simul castra oppugnabantur, simul 2
pars exercitus ad populandum agrum Romanum missa ur-
bemque ipsam, si qua fortuna daret, temptandam. L. Va- 3
lerius ad praesidium urbis relictus, consul Postumius ad
arcendas populationes finium missus. nihil remissum ab 4
ulla parte curae aut laboris: vigiliae in urbe, stationes
ante portas praesidiaque in muris disposita et, quod ne-
cesse erat in tanto tumultu, iustitium per aliquot dies ser-
vatum. interim in castris Furius consul cum primo quie- 5
tus obsidionem passus esset, in incautum hostem decumana
porta erupit et, cum persequi posset, metu subsistit, ne
qua ex parte altera in castra vis fieret.

Furium legatum — frater idem consulis erat — longius 6
extulit cursus, nec suos ille redeuntes persequendi studio
neque hostium ab tergo incursum vidit. ita exclusus mul-
tis saepe frustra conatibus captis, ut viam sibi ad castra
faceret, acriter dimicans cecidit. et consul, nuntio circum- 7
venti fratris conversus ad pugnandum, se temere magis
quam satis caute in mediam dimicationem infert. vulnere
accepto aegre ab circumstantibus ereptus, et suorum ani-
mos turbavit et ferociores hostes fecit, qui, caede legati 8
et consulis vulnere accensi, nulla deinde vi sustineri po-
tuere, quin conpulsi in castra Romani rursus obsideren-
tur nec spe nec viribus pares; venissetque in periculum
summa rerum, ni T. Quinctius peregrinis copiis cum La-
tino Hernicoque exercitu subvenisset. is intentos in castra 9
Romana Aequos legatique caput ferociter ostentantes ab
tergo adortus, simul ad signum a se procul editum ex
castris eruptione facta, magnam vim hostium circumvenit.
minor caedis, fuga effusior Aequorum in agro fuit Ro- 10
mano. in quos palatos, praedam agentes Postumius ali-
quot locis, quibus oportuna inposuerat praesidia, impetum
dedit. hi vagi dissipato agmine fugientes in Quinctium
victorem cum saucio consule revertentem incidere. tum 11
consularis exercitus egregia pugna consulis vulnus, legati
et cohortium ultus est caedem.

Magnae clades ultro citroque illis diebus et inlatae et

12 acceptae. difficile ad fidem est in tam antiqua re, quot
pugnaverint ceciderintve, exacto adfirmare numero. audet
13 tamen Antias Valerius concipere summas: Romanos cecidisse in Hernico agro quinque milia ac ducentos, ex praedatoribus Aequorum, qui populabundi in finibus Romanis vagabantur, ab A. Postumio consule duo milia et quadringentos caesos, ceteram multitudinem praedam agentem, quae inciderit in Quinctium, nequaquam pari defunctam esse caede; interfecta inde quattuor milia et, exequendo subtiliter numerum, ducentos ait et triginta.

14 Ut Romam reditum et iustitium remissum est, caelum visum est ardere plurimo igni portentaque alia aut obversata oculis aut vanas exterritis ostentavere species. his avertendis terroribus in triduum feriae indictae, per quas omnia delubra pacem deum exposcentium virorum mulie-
15 rumque turba inplebantur. cohortes inde Latinae Hernicaeque ab senatu gratiis ob inpigram militiam actis remissae domos. Antiates mille milites, quia serum auxilium post proelium venerant, prope cum ignominia dimissi.

1 VI. Comitia inde habita, creati consules L. Aebutius,
P. Servilius. kalendis Sextilibus, ut tunc principium anni
2 agebatur, consulatum ineunt. grave tempus et forte annus pestilens erat urbi agrisque nec hominibus magis quam pecori, et auxere vim morbi terrore populationis pecoribus
3 agrestibusque in urbem acceptis. ea conluvio mixtorum omnis generis animantium et odore insolito urbanos et agrestem confertum in arta tecta aestu ac vigiliis angebat ministeriaque invicem ac contagio ipsa volgabant mor-
4 bos. vix instantes sustinentibus clades repente legati Hernici nuntiant, in agro suo Aequos Volscosque coniunctis copiis castra posuisse, inde exercitu ingenti fines suos de-
5 populari. praeterquam quod infrequens senatus indicio erat sociis, adflictam civitatem pestilentia esse, maestum etiam responsum tulere, ut per se ipsi Hernici cum Latinis res suas tutarentur: urbem Romanam subita deum ira morbo populari; si qua eius mali quies veniat, ut anno ante, ut semper alias sociis opem laturos.

6 Discessere socii pro tristi nuntio tristiorem domum referentes, quippe quibus per se sustinendum bellum erat,

quod vix Romanis fulti viribus sustinuissent. non diutius 7
se in Hernico hostis continuit, pergit inde infestus in agros
Romanos etiam sine belli iniuria vastatos. ubi cum obvius
nemo, ne inermis quidem, fieret perque omnia non prae-
sidiis modo deserta, sed etiam cultu agresti transirent,
pervenere ad tertium lapidem Gabina via.

Mortuus Aebutius erat Romanus consul, collega eius 8
Servilius exigua in spe trahebat animam, adfecti plerique
principum, patrum maior pars, militaris fere aetas omnis,
ut non modo ad expeditiones, quas in tanto tumultu res
poscebat, sed vix ad quietas stationes viribus sufficerent.
munus vigiliarum senatores, qui per aetatem ac valetudi- 9
nem poterant, per se ipsi obibant, circumitio ac cura aedi-
lium plebi erat; ad eos summa rerum ac maiestas consu-
laris imperii venerat.

VII. Deserta omnia, sine capite, sine viribus, dii prae- 1
sides ac fortuna urbis tutata est, quae Volscis Aequisque
praedonum potius mentem quam hostium dedit: adeo enim 2
nullam spem non potiundi modo, sed ne adeundi quidem
Romana moenia animus eorum cepit, tectaque procul visa
atque inminentes tumuli avertere mentes eorum, ut totis 3
passim castris fremitu orto, quid in vasto ac deserto agro
inter tabem pecorum hominumque desides sine praeda
tempus tererent, cum integra loca, Tusculanum agrum
opimum copiis petere possent, signa repente convellerent
transversisque itineribus per Labicanos agros in Tuscula-
nos colles transirent. eo vis omnis tempestasque belli con- 4
versa est. interim Hernici Latinique, pudore etiam, non
misericordia solum moti, si nec obstitissent communibus
hostibus infesto agmine Romanam urbem petentibus nec
opem ullam obsessis sociis ferrent, coniuncto exercitu Ro-
mam pergunt. ubi cum hostis non invenissent, secuti fa- 5
mam ac vestigia obvii fiunt descendentibus ab Tusculano
in Albanam vallem. ibi haudquaquam aequo proelio pug-
natum est fidesque sua sociis parum felix in praesentia
fuit. haud minor Romae fit morbo strages quam quanta 6
ferro sociorum facta erat. consul, qui unus supererat,
moritur; mortui et alii clari viri, M. Valerius, T. Verginius
Rutilus augures, Ser. Sulpicius curio maximus, et per 7

ignota capita late vagata est vis morbi inopsque senatus
auxilii humani ad deos populum ac vota vertit: iussi cum
coniugibus ac liberis supplicatum ire pacemque exposcere
8 deum. ad id, quod sua quemque mala cogebant, auctori-
tate publica evocati, omnia delubra inplent. stratae pas-
sim matres, crinibus templa verrentes, veniam irarum
caelestium finemque pesti exposcunt.

1 VIII. Inde paulatim, seu pace deum impetrata seu
graviore tempore anni iam circumacto, defuncta morbis
corpora salubriora esse incipere, versisque animis iam ad
2 publicam curam, cum aliquot interregna exissent, P. Va-
lerius Publicola tertio die quam interregnum inierat con-
sules creat L. Lucretium Tricipitinum et T. Veturium
3 Geminum, sive ille Vetusius fuit. ante diem tertium idus
Sextiles consulatum ineunt iam satis valida civitate, ut
non solum arcere bellum, sed ultro etiam inferre posset.
4 igitur nuntiantibus Hernicis in fines suos transcendisse
hostes, inpigre promissum auxilium.

Duo consulares exercitus scripti. Veturius missus in
5 Volscos ad bellum ultro inferendum. Tricipitinus, popu-
lationibus arcendis sociorum agro oppositus, non ultra
quam in Hernicos procedit. Veturius primo proelio hostes
6 fundit fugatque. Lucretium, dum in Hernicis sedet, prae-
donum agmen fefellit supra montes Praenestinos ductum,
inde demissum in campos. vastavere agros Praenestinum
Gabinumque, ex Gabino in Tusculanos flexere colles.

7 Urbi quoque Romae ingens praebitus terror, magis in
re subita quam quod ad arcendam vim parum virium esset.
Quintus Fabius praeerat urbi. is armata iuventute dispo-
8 sitisque praesidiis tuta omnia ac tranquilla fecit. itaque
hostes praeda ex proximis locis rapta adpropinquare urbi
non ausi, cum circumacto agmine redirent, quanto longius
ab urbe hostium abscederent, eo solutiore cura, in Lucre-
tium incidunt consulem, iam ante exploratis itineribus suis
9 instructum et ad certamen intentum. igitur praeparatis
animis repentino pavore perculsos adorti, aliquanto pau-
ciores multitudinem ingentem fundunt fugantque et con-
pulsos in cavas valles, cum exitus haud in facili essent,
10 circumveniunt. ibi Volscum nomen prope deletum est.

tredecim milia quadringentos septuaginta cecidisse in
acie ac fuga, mille ac centum quinquaginta vivos cap-
tos, signa viginti septem militaria relata in quibusdam
annalibus invenio, ubi etsi adiectum aliquid numero sit,
magna certe caedes fuit. victor consul, ingenti praeda 11
potitus, eodem in stativa rediit. tum consules castra con-
iungunt et Volsci Aequique adflictas vires suas in unum
contulere. tertia illa pugna eo anno fuit, eadem fortuna
victoriam dedit: fusis hostibus etiam castra capta.

VIIII. Sic res Romana in antiquum statum rediit se- 1
cundaeque belli res extemplo urbanos motus excitaverunt.
C. Terentilius Harsa tribunus plebis eo anno fuit. is, con- 2
sulibus absentibus ratus locum tribuniciis actionibus datum,
per aliquot dies patrum superbiam ad plebem criminatus,
maxime in consulare imperium tamquam nimium nec
tolerabile liberae civitati invehebatur. nomine enim tan- 3
tum minus invidiosum, re ipsa prope atrocius quam re-
gium esse: quippe duos pro uno domino acceptos, in- 4
moderata, infinita potestate, qui, soluti atque effrenati ipsi,
omnis metus legum omniaque supplicia verterent in ple-
bem. quae ne aeterna illis licentia sit, legem se promul- 5
gaturum, ut quinque viri creentur legibus de imperio con-
sulari scribendis; quod populus in se ius dederit, eo con-
sulem usurum, non ipsos libidinem ac licentiam suam pro
lege habituros.

Qua promulgata lege cum timerent patres, ne absen- 6
tibus consulibus iugum acciperent, senatus a praefecto
urbis Q. Fabio vocatur, qui adeo atrociter in rogationem
latoremque ipsum est invectus, ut nihil, si ambo consules
infesti circumstarent tribunum, relictum minarum atque
terroris sit: insidiatum eum et tempore capto adortum rem 7
publicam, si quem similem eius priore anno inter morbum 8
bellumque irati dii tribunum dedissent, non potuisse sisti:
mortuis duobus consulibus, iacente aegra civitate, in con-
luvione omnium rerum ad tollendum rei publicae consulare
imperium laturum leges fuisse, ducem Volscis Aequisque
ad oppugnandam urbem futurum. quid tandem? illi non 9
licere, si quid consules superbe in aliquem civium aut
crudeliter fecerint, diem dicere, accusare iis ipsis iudici-

10 bus, quorum in aliquem saevitum sit? non illum consulare
imperium, sed tribuniciam potestatem invisam intoleran-
damque facere, quam placatam reconciliatamque patribus
de integro in antiqua redigi mala. neque illum se depre-
11 cari, quo minus pergat ut coeperit: 'vos,' inquit Fabius
'ceteri tribuni, oramus, ut primum omnium cogitetis, po-
testatem istam ad singulorum auxilium, non ad perniciem
universorum comparatam esse, tribunos plebis vos crea-
12 tos, non hostes patribus. nobis miserum, invidiosum vobis
est, desertam rem publicam invadi. non ius vestrum, sed
invidiam minueritis. agite cum collega, ut rem integram
in adventum consulum differat. ne Aequi quidem ac Volsci,
morbo absumptis priore anno consulibus, crudeli superbo-
13 que nobis bello institere.' agunt cum Terentilio tribuni,
dilataque in speciem actione re ipsa sublata consules ex-
templo arcessiti.

1 X. Lucretius cum ingenti praeda, maiore multo glo-
ria rediit. et auget gloriam adveniens exposita omni in
campo Martio praeda, ut suum quisque per triduum co-
gnitum abduceret. reliqua vendita, quibus domini non ex-
2 titere. debebatur omnium consensu consuli triumphus,
sed dilata res est tribuno de lege agente: id antiquius
3 consuli fuit. iactata per aliquot dies cum in senatu res
tum apud populum est. cessit ad ultimum maiestati con-
sulis tribunus et destitit. tum imperatori exercituique honos
4 suus redditus: triumphavit de Volscis Aequisque, trium-
phantem secutae sunt legiones. alteri consuli datum, ut
ovans sine militibus urbem iniret.

5 Anno deinde insequenti lex Terentilia ab toto relata
collegio novos adgressa consules est. erant consules P.
6 Volumnius, Ser. Sulpicius. eo anno caelum ardere visum,
terra ingenti concussa motu est, bovem locutam, cui rei
priore anno fides non fuerat, creditum. inter alia prodigia
et carne pluit, quem imbrem ingens numerus avium inter-
volitando rapuisse fertur, quod intercidit sparsum ita ia-
7 cuisse per aliquot dies, ut nihil odor mutaret. libri per
duumviros sacrorum aditi: pericula a conventu alienige-
narum praedicta, ne qui in loca summa urbis impetus
caedesque inde fierent. inter cetera monitum, ut seditio-

nibus abstineretur. id factum ad inpediendam legem tri-
buni criminabantur ingensque aderat certamen.

Ecce, ut idem in singulos annos orbis volveretur, 8
Hernici nuntiant, Volscos et Aequos, etsi accisae res
sint, reficere exercitus, Antii summam rei positam, Ece-
trae Antiates colonos palam concilia facere, id caput, eas
vires belli esse. ut haec dicta in senatu sunt, dilectus 9
edicitur. consules belli administrationem inter se disper-
tiri iussi, alteri ut Volsci, alteri ut Aequi provincia esset.
tribuni coram in foro personare, fabulam conpositam 10
Volsci belli, Hernicos ad partes paratos. iam ne virtute
quidem premi libertatem populi Romani, sed arte eludi.
quia occidione prope occisos Volscos et Aequos movere 11
sua sponte arma posse iam fides abierit, novos hostes
quaeri, coloniam fidam, propinquam infamem fieri. bellum
innoxiis Antiatibus indici, geri cum plebe Romana, quam 12
oneratam armis ex urbe praecipiti agmine acturi essent,
exilio et relegatione civium ulciscentes tribunos. sic, ne 13
quid aliud actum putent, victam legem esse, nisi, dum in
integro res sit, dum domi, dum togati sint, caveant, ne
possessione urbis pellantur, ne iugum accipiant. si ani- 14
mus sit, non defore auxilium. consentire omnes tribunos,
nullum terrorem externum, nullum periculum esse, ca-
visse deos priore anno, ut tuto libertas defendi posset.
haec tribuni.

XI. At ex parte altera consules in conspectu eorum 1
positis sellis dilectum habebant. eo decurrunt tribuni con-
tionemque secum trahunt. citati pauci, velut rei experiun-
dae causa, et statim vis coorta. quemcumque lictor iussu 2
consulis prendisset, tribunus mitti iubebat. neque suum
cuique ius modum faciebat, sed virium ope et manu ob-
tinendum erat, quod intenderes.

Quemadmodum se tribuni gessissent in prohibendo 3
dilectu, sic patres in lege, quae per omnis comitialis dies
ferebatur, inpedienda gerebant. initium erat rixae, cum 4
discedere populum iussissent tribuni, quod patres se sub-
moveri haud sinebant. nec fere seniores rei intererant,
quippe quae non consilio regenda sed permissa temeritati
audaciaeque esset. multum et consules se abstinebant, 5

ne cui in conluvione rerum maiestatem suam contumeliae
offerrent.

6 Caeso erat Quinctius, ferox iuvenis qua nobilitate gen-
tis, qua corporis magnitudine et viribus. ad ea munera
data a diis et ipse addiderat multa belli decora facundiam-
que in foro, ut nemo non lingua, non manu promptior in
7 civitate haberetur. hic cum in medio patrum agmine con-
stitisset eminens inter alios, velut omnes dictaturas con-
sulatusque gerens in voce ac viribus suis, unus impetus
8 tribunicios popularesque procellas sustinebat. hoc duce
saepe pulsi foro tribuni, fusa ac fugata plebes est. qui
obvius fuerat, mulcatus nudatusque abibat, ut satis appa-
reret, si sic agi liceret, victam legem esse.

9 Tum, prope iam perculsis aliis tribunis, A. Verginius,
ex collegio unus, Caesoni capitis diem dicit. atrox in-
genium accenderat eo facto magis quam conterruerat:
eo acrius obstare legi, agitare plebem, tribunos velut
10 iusto persequi bello. accusator pati reum ruere invidiae-
que flammam ac materiam criminibus suis suggerere, le-
gem interim non tam ad spem perferendi quam ad laces-
11 sendam Caesonis temeritatem ferre. ibi multa saepe ab
iuventute inconsulte dicta factaque in unius Caesonis
12 suspectum incidunt ingenium. tamen legi resistebatur. et
A. Verginius identidem plebi: 'ecquid sentitis iam vos,
Quirites, Caesonem simul civem et legem, quam cupitis,
13 habere non posse? quamquam, quid ego legem loquor?
libertati obstat, omnes Tarquinios superbia exsuperat.
exspectate, dum consul aut dictator fiat, quem privatum
viribus et audacia regnantem videtis.' adsentiebantur
multi, pulsatos se querentes, et tribunum ad rem pera-
gendam ultro incitabant.

1 XII. Iam aderat iudicio dies apparebatque, vulgo
homines in damnatione Caesonis libertatem agi credere.
tum demum coactus cum multa indignitate prensabat sin-
2 gulos. sequebantur necessarii, principes civitatis. Titus
Quinctius Capitolinus, qui ter consul fuerat, cum multa
3 referret sua familiaeque decora, adfirmabat, neque in
Quinctia gente neque in civitate Romana tantam indolem
tam maturae virtutis umquam extitisse, suum primum

militem fuisse, se saepe vidente pugnasse in hostem; Sp. 4
Furius, missum ab Quinctio Capitolino sibi eum in dubiis
suis rebus venisse subsidio: neminem unum esse, cuius
magis opera putet rem restitutam. L. Lucretius, consul 5
anni prioris, recenti gloria nitens, suas laudes participare
cum Caesone, memorare pugnas, referre egregia facinora,
nunc in expeditionibus nunc in acie, suadere et monere, 6
iuvenem egregium, instructum naturae fortunaeque omni-
bus bonis, maximum momentum rerum eius civitatis, in
quamcumque venisset, suum quam alienum mallent civem
esse. quod offendat in eo, fervorem et audaciam, aetatem 7
cotidie auferre, quod desideretur, consilium, id in dies
crescere. senescentibus vitiis, maturescente virtute sine-
rent tantum virum senem in civitate fieri. pater inter hos 8
L. Quinctius, cui Cincinnato cognomen erat, non iterando
laudes, ne cumularet invidiam, sed veniam errori atque
adulescentiae petendo, sibi, qui non dicto, non facto
quemquam offendisset, ut condonarent filium, orabat. sed 9
alii aversabantur preces aut verecundia aut metu, alii, se
suosque mulcatos querentes, atroci responso iudicium suum
praeferebant.

XIII. Premebat reum praeter vulgatam invidiam cri- 1
men unum, quod M. Volscius Fictor, qui ante aliquot
annos tribunus plebis fuerat, testis extiterat, se haut 2
multo post quam pestilentia in urbe fuerat iuventutem
grassantem in Subura incidisse. ibi rixam natam esse
fratremque suum maiorem natu, necdum ex morbo satis
validum, pugno ictum ab Caesone cecidisse, semianimem 3
inter manus domum oblatum, mortuumque inde arbitrari,
nec sibi rem exequi tam atrocem per consules superiorum
annorum licuisse. haec Volscio clamitante adeo concitati
homines sunt, ut haut multum afuerit, quin impetu populi
Caeso interiret. Verginius arripi iubet hominem et in 4
vincula duci. patricii vi contra vim resistunt. T. Quinc-
tius clamitat, cui rei capitalis dies dicta sit et de quo fu-
turum prope diem iudicium, eum indemnatum indicta causa
non debere violari. tribunus supplicium negat sumpturum 5
se de indemnato, servaturum tamen in vinculis esse ad
iudicii diem, ut, qui hominem necaverit, de eo supplicii

6 sumendi copia populo Romano fiat. appellati tribuni me-
dio decreto ius auxilii sui expediunt, in vincla conici
vetant, sisti reum pecuniamque, nisi sistatur, populo pro-
7 mitti placere pronuntiant. summam pecuniae quantam
aecum esset promitti, veniebat in dubium. id ad sena-
tum reicitur. reus, dum consulerentur patres, retentus in
8 publico est. vades dare placuit. unum vadem tribus mi-
libus aeris obligaverunt, quot darentur, permissum tribunis
est. decem finierunt; tot vadibus accusator vadatus est
reum. hic primus vades publicos dedit. dimissus e foro
9 nocte proxima in Tuscos in exilium abiit. iudicii die
cum excusaretur, solum vertisse exilii causa, nihilo mi-
nus Verginio comitia habente, conlegae appellati dimisere
10 concilium. pecunia a patre exacta crudeliter, ut divendi-
tis omnibus bonis aliquamdiu trans Tiberim veluti rele-
gatus devio quodam tugurio viveret.

1 XIIII. Hoc iudicium et promulgata lex exercuit civi-
2 tatem, ab externis armis otium fuit. cum velut victores
tribuni perculsis patribus Caesonis exilio prope perlatam
esse crederent legem et quod ad seniores patrum pertine-
3 ret cessissent possessione rei publicae, iuniores, id maxime
quod Caesonis sodalium fuit, auxere iras in plebem, non
minuerunt animos. sed ibi plurimum profectum est, quod
4 modo quodam temperavere impetus suos. cum primo
post Caesonis exilium lex coepta ferri est, instructi
paratique cum ingenti clientium exercitu sic tribunos,
ubi primum submoventes praebuere causam, adorti sunt,
ut nemo unus inde praecipuum quicquam gloriae domum
invidiaeve ferret, mille pro uno Caesones extitisse ple-
5 bes quereretur. mediis diebus, quibus tribuni de lege
non agerent, nihil eisdem illis placidius aut quietius erat:
benigne salutare, adloqui plebis homines, domum invi-
tare, adesse in foro, tribunos ipsos cetera pati sine inter-
pellatione concilia habere, numquam ulli neque publice
neque privatim truces esse, nisi cum de lege agi coep-
6 tum esset; alibi popularis iuventus erat. nec cetera modo
tribuni tranquillo peregere, sed refecti quoque in inse-
quentem annum, ne voce quidem incommoda, nedum ut
ulla vis fieret, paulatim permulcendo tractandoque man-

sucfecerant plebem. his per totum annum artibus lex
elusa est.
XV. Accipiunt civitatem placidiorem consules C. Clau- 1
dius, Appi filius, et P. Valerius Publicola. nihil novi no-
vus annus attulerat: legis ferendae aut accipiendae cura
civitatem tenebat. quantum iuniores patrum plebi se ma- 2
gis insinuabant, eo acrius contra tribuni tendebant, ut plebi
suspectos eos criminando facerent: coniurationem factam, 3
Caesonem Romae esse, interficiendorum tribunorum, tru-
cidandae plebis consilia inita. id negotii datum ab senio-
ribus patrum, ut iuventus tribuniciam potestatem e re
publica tolleret formaque eadem civitatis esset, quae ante
sacrum montem occupatum fuerat.
Et a Volscis et Aequis statum iam ac prope sollemne 4
in singulos annos bellum timebatur, propiusque aliud no-
vum malum necopinato exortum: exules servique ad duo 5
milia hominum et quingenti duce Appio Herdonio Sabino
nocte Capitolium atque arcem occupavere. confestim in 6
arce facta caedes eorum, qui coniurare et simul capere
arma noluerant. alii inter tumultum praecipites pavore in
forum devolant, alternae voces 'ad arma' et 'hostes in urbe
sunt' audiebantur. consules et armare plebem et inermem 7
pati timebant. incerti, quod malum repentinum, externum
an intestinum, ab odio plebis an ab servili fraude, urbem
invasisset, sedabant tumultus, sedando interdum move-
bant: nec enim poterat pavida et consternata multitudo
regi imperio. dant tamen arma, non vulgo, tantum ut in- 8
certo hoste praesidium satis fidum ad omnia esset. solli-
citi reliquum noctis incertique, qui homines, quantus nu-
merus hostium esset, in stationibus disponendis ad opor-
tuna omnis urbis loca egere. lux deinde aperuit bellum
ducemque belli. servos ad libertatem Appius Herdonius 9
ex Capitolio vocabat: se miserrimi cuiusque suscepisse
causam, ut exules iniuria pulsos in patriam reduceret et
servitiis grave iugum demeret. id malle populo Romano
auctore fieri; si ibi spes non sit, se Volscos et Aequos et
omnia extrema temptaturum et concitaturum.
XVI. Dilucere res magis patribus atque consulibus. 1
praeter ea tamen, quae denuntiabantur, ne Veientium neu

2 Sabinorum id consilium esset timere et, cum tantum in
urbe hostium esset, mox Sabinae Etruscaeque legiones
ex composito adessent, tum aeterni hostes, Volsci et Ae-
qui, non ad populandos, ut ante, fines, sed ad urbem ut
3 ex parte captam, venirent. multi et varii timores. inter
ceteros eminebat terror servilis, ne suus cuique domi hostis
esset, cui nec credere nec non credendo, ne infestior fie-
4 ret, fidem abrogare, satis erat tutum. vixque concordia
sisti videbatur posse. tantum superantibus aliis ac mer-
gentibus malis nemo tribunos aut plebem timebat: man-
suetum id malum et per aliorum quietem malorum sem-
per exoriens tumque esse peregrino terrore sopitum vide-
5 batur. at id prope unum maxime inclinatis rebus incu-
buit. tantus enim tribunos furor tenuit, ut non bellum,
sed vanam imaginem belli ad avertendos ab legis cura
plebis animos Capitolium insedisse contenderent; patricio-
rum hospites clientesque, si perlata lege frustra tumul-
tuatos esse se sentiant, maiore quam venerint silentio abi-
6 turos. concilium inde legi perferendae habere, advocato
populo ab armis. senatum interim consules habent, alio
se maiore ab tribunis metu ostendente quam quem noc-
turnus hostis intulerat.

1 XVII. Postquam arma poni et discedere homines ab
stationibus nuntiatum est, P. Valerius collega senatum
retinente se ex curia proripit, inde in templum ad tribu-
2 nos venit. 'quid hoc rei est,' inquit 'tribuni? Appii Her-
donii ductu et auspicio rem publicam eversuri estis? tam
felix vobis corrumpendis fuit, qui servitia non commovit
auctor? cum hostes supra caput sint, discedi ab armis
3 legesque ferri placet?' inde ad multitudinem oratione versa:
'si vos urbis, Quirites, si vestri nulla cura tangit, at vos
veremini deos vestros ab hostibus captos. Iuppiter opti-
mus maximus, Iuno regina et Minerva, alii dii deaeque
obsidentur. castra servorum publicos vestros penates te-
4 nent. haec vobis forma sanae civitatis videtur? tantum
hostium non solum intra muros est, sed in arce supra fo-
rum curiamque; comitia interim in foro sunt, senatus in
curia est; velut cum otium superat, senator sententiam
5 dicit, alii Quirites suffragium ineunt. non, quidquid pa-

trum plebisque est, consules, tribunos, deos hominesque
omnes armatos opem ferre, in Capitolium currere, liberare
ac pacare augustissimam illam domum Iovis optimi ma-
ximi decuit? Romule pater, tu mentem tuam, qua quon- 6
dam arcem ab his isdem Sabinis auro captam recepisti,
da stirpi tuae. iube hanc ingredi viam, quam tu dux,
quam tuus ingressus exercitus est. primus en ego consul,
quantum mortalis deum possum, te ac tua vestigia sequar.'
ultimum orationis fuit, se arma capere, vocare omnes Qui- 7
rites ad arma; si qui inpediat, iam se consularis imperii, iam
tribuniciae potestatis sacratarumque legum oblitum, quis-
quis ille sit, ubicumque sit, in Capitolio, in foro, pro hoste ha-
biturum. iuberent tribuni, quoniam in Appium Herdonium 8
vetarent, in P. Valerium consulem sumi arma; ausurum
se in tribunis, quod princeps familiae suae ausus in regi-
bus esset. vim ultimam apparebat futuram spectaculoque 9
seditionem Romanam hostibus fore: nec lex tamen ferri
nec ire in Capitolium consul potuit. nox certamina coepta
oppressit; tribuni cessere nocti, timentes consulum arma.
amotis inde seditionis auctoribus patres circumire plebem 10
inserentesque se in circulos sermones tempori aptos serere,
admonere, ut viderent, in quod discrimen rem publicam
adducerent: non inter patres ac plebem certamen esse, 11
sed simul patres plebemque, arcem urbis, templa deorum,
penates publicos privatosque hostibus dedi. dum haec in 12
foro sedandae discordiae causa aguntur, consules interim,
ne Sabini neve Veiens hostis moveretur, circa portas mu-
rosque discesserant.

XVIII. Eadem nocte et Tusculum de arce capta Ca- 1
pitolioque occupato et alio turbatae urbis statu nuntii ve-
niunt. L. Mamilius Tusculi tum dictator erat. is confestim 2
convocato senatu atque introductis nuntiis magno opere
censet, ne exspectent, dum ab Roma legati auxilium pe- 3
tentes veniant; periculum ipsum discrimenque ac sociales
deos fidemque foederum id poscere. demerendi beneficio
tam potentem, tam propinquam civitatem numquam parem
occasionem daturos deos. placet ferri auxilium, iuventus 4
conscribitur, arma dantur. Romam prima luce venientes
procul speciem hostium praebuere; Aequi aut Volsci ve-

nire visi sunt. deinde, ubi vanus terror abiit, accepti in
5 urbem agmine in forum descendunt. ibi iam P. Valerius relicto ad portarum praesidia collega instruebat aciem.
6 auctoritas viri moverat, adfirmantis, Capitolio recuperato et urbe pacata, si edoceri se sissent, quae fraus ab tribunis occulta in lege ferretur, memorem se maiorum suorum, memorem cognominis, quod populi colendi velut hereditaria cura sibi a maioribus tradita esset, concilium
7 plebis non inpediturum. hunc ducem secuti, nequiquam reclamantibus tribunis, in clivum Capitolinum erigunt aciem. adiungitur et Tusculana legio. certare socii cives-
8 que, utri recuperatae arcis suum decus facerent. dux uterque suos adhortatur. trepidare tum hostes nec ulli satis rei, praeterquam loco, fidere. trepidantibus inferunt signa Romani sociique. iam in vestibulum perruperant templi, cum P. Valerius inter primores pugnam ciens interficitur.
9 P. Volumnius consularis vidit cadentem. is dato negotio suis, ut corpus obtegerent, ipse in locum vicemque consulis provolat. prae ardore impetuque tantae rei sensus non pervenit ad militem: prius vicit quam se pugnare
10 sine duce sentiret. multi exulum caede sua foedavere templum, multi vivi capti, Herdonius interfectus. ita Capitolium recuperatum. de captivis, ut quisque liber aut servus esset, suae fortunae a quoque sumptum supplicium est, Tusculanis gratiae actae, Capitolium purgatum atque
11 lustratum. in consulis domum plebes quadrantes, ut funere ampliore efferretur, iactasse fertur.

1 XVIIII. Parta pace instare tum tribuni patribus, ut Publi Valeri fidem exsolverent, instare Claudio, ut collegae deos manes fraude liberaret, agi de lege sineret. consul antequam collegam sibi subrogasset negare pas-
2 surum agi de lege. hae tenuere contentiones usque ad comitia consulis subrogandi. Decembri mense summo patrum studio L. Quinctius Cincinnatus, pater Caesonis,
3 consul creatur, qui magistratum statim occiperet. perculsa erat plebes, consulem habitura iratum, potentem favore patrum, virtute sua, tribus liberis, quorum nemo Caesoni cedebat magnitudine animi, consilium et modum
4 adhibendo, ubi res posceret, priores erant. is ut magistra-

tum iniit, adsiduis contionibus pro tribunali non in plebe
coercenda quam senatu castigando vehementior fuit, cuius
ordinis languore perpetui iam tribuni plebis, non ut in re
publica populi Romani, sed ut in perdita domo, lingua
criminibusque regnarent: cum Caesone filio suo virtutem, 5
constantiam, omnia iuventutis belli domique decora pulsa
ex urbe Romana et fugata esse. loquaces, seditiosos, se-
mina discordiarum, iterum ac tertium tribunos pessimis
artibus regia licentia vivere. 'Aulus' inquit 'ille Vergi- 6
nius, quia in Capitolio non fuit, minus supplicii quam Ap-
pius Herdonius meruit? plus hercule aliquanto, qui vere
rem aestimare velit. Herdonius, si nihil aliud, hostem se
fatendo prope denuntiavit, ut arma caperetis, hic, ne-
gando bella esse, arma vobis ademit nudosque servis
vestris et exulibus obiecit. et vos — C. Claudi pace et 7
Publi Valeri mortui loquar — prius in clivum Capitoli-
num signa intulistis quam hos hostis de foro tolleretis?
pudet deorum hominumque. cum hostes in arce, in Ca-
pitolio essent, exulum et servorum dux, profanatis om-
nibus, in cella Iovis optimi maximi habitaret, Tusculi ante
quam Romae sumpta sunt arma, in dubio fuit, utrum L. 8
Mamilius, Tusculanus dux, an P. Valerius et C. Claudius,
consules, Romanam arcem liberarent, et qui ante Latinos
ne pro se quidem ipsis, cum in finibus hostem haberent,
attingere arma passi sumus, nunc, nisi Latini sua sponte
arma sumpsissent, capti et deleti eramus. hoc est, tribuni, 9
auxilium plebi ferre, inermem eam hosti trucidandam obi-
cere? scilicet, si quis vobis humillimus homo de vestra
plebe, quam partem velut abruptam a cetero populo ve-
stram patriam peculiaremque rem publicam fecistis, si
quis ex his domum suam obsessam a familia armata nun-
tiaret, ferendum auxilium putaretis, Iuppiter optimus ma- 10
ximus, exulum atque servorum saeptus armis, nulla hu-
mana ope dignus erat? et hi postulant, ut sacrosancti
habeantur, quibus ipsi dii neque sacri neque sancti sunt?
at enim divinis humanisque obruti sceleribus legem vos 11
hoc anno perlaturos dictitatis. tum hercule illo die, quo
ego consul sum creatus, male gesta res publica est, peius
multo, quam cum P. Valerius consul periit, si tuleritis.

12 iam primum omnium,' inquit 'Quirites, in Volscos et Ae-
quos mihi atque collegae legiones ducere in animo est.
nescio quo fato magis bellantes quam pacati propitios ha-
bemus deos. quantum periculum ab illis populis fuerit,
si Capitolium ab exulibus obsessum scissent, suspicari
de praeterito quam re ipsa experiri est melius.'

1 XX. Moverat plebem oratio consulis, erecti patres
restitutam credebant rem publicam. consul alter, comes
animosior quam auctor, suscepisse collegam priorem ac-
tiones tam gravis facile passus, in peragendis consularis
2 officii partem ad se vindicabat. tum tribuni eludentes ve-
lut vana dicta persequi quaerendo, quonam modo exerci-
tum educturi consules essent, quos dilectum habere nemo
3 passurus esset? 'nobis vero,' inquit Quinctius 'nihil di-
lectu opus est, cum, quo tempore P. Valerius ad reci-
piundum Capitolium arma plebi dedit, omnes in verba
iuraverint, conventuros se iussu consulis nec iniussu abi-
4 turos. edicimus itaque, omnes, qui in verba iurastis,
crastina die armati ad lacum Regillum adsitis.' cavillari
tum tribuni et populum exsolvere religione velle: priva-
tum eo tempore Quinctium fuisse, cum sacramento adacti
5 sint. sed nondum haec, quae nunc tenet saeculum, ne-
glegentia deum venerat nec interpretando sibi quisque ius
iurandum et leges aptas faciebat, sed suos potius mores
6 ad ea accommodabat. igitur tribuni, ut inpediendae rei
nulla spes erat, de proferendo exercitu agere, eo magis,
quod et augures iussos adesse ad Regillum lacum fama
exierat locumque inaugurari, ubi auspicato cum populo
agi posset, ut quidquid Romae vi tribunicia rogatum esset,
7 id comitiis ibi abrogaretur. omnes id iussuros quod con-
sules vellent, neque enim provocationem esse longius ab
urbe mille passuum et tribunos, si eo veniant, in alia turba
8 Quiritium subiectos fore consulari imperio. terrebant haec,
sed ille maximus terror animos agitabat, quod saepius
Quinctius dictitabat, se consulum comitia non habiturum:
non ita civitatem aegram esse, ut consuetis remediis sisti
posset, dictatore opus esse rei publicae, ut qui se moverit
ad sollicitandum statum civitatis, sentiat, sine provoca-
tione dictaturam esse.

XXI. Senatus in Capitolio erat. eo tribuni cum per- 1
turbata plebe veniunt. multitudo clamore ingenti nunc con-
sulum, nunc patrum fidem inplorant, nec ante moverunt
de sententia consulem quam tribuni se in auctoritate pa-
trum futuros esse polliciti sunt. tunc referente consule 2
de tribunorum et plebis postulatis senatus consulta fiunt,
neque tribuni legem eo anno ferrent neque consules ab
urbe exercitum educerent; in reliquum magistratus conti-
nuari et eos tribunos refici iudicare senatum contra rem
publicam esse. consules fuere in patrum potestate; tri- 3
buni reclamantibus consulibus refecti. patres quoque, ne
quid cederent plebi, et ipsi Lucium Quinctium consulem
reficiebant. nulla toto anno vehementior actio consulis fuit.
'mirer,' inquit 'si vana vestra, patres conscripti, auctoritas 4
ad plebem est? vos elevatis eam, quippe, quia plebs sena-
tus consultum in continuandis magistratibus solvit, ipsi
quoque solutum vultis, ne temeritati multitudinis cedatis,
tamquam id sit plus posse in civitate, plus levitatis ac li- 5
centiae habere. levius enim vaniusque profecto est sua de-
creta et consulta tollere quam aliorum. imitamini, patres 6
conscripti, turbam inconsultam et qui exemplo aliis esse
debetis, aliorum exemplo peccetis potius quam alii vestro
recte faciant, dum ego ne imiter tribunos nec me contra
senatus consulta consulem renuntiari patiar. te vero, C. 7
Claudi, adhortor, ut et ipse populum Romanum hac licentia
arceas et de me hoc tibi persuadeas, me ita accepturum,
ut non honorem meum a te impeditum, sed gloriam spreti
honoris auctam invidiamque, quae ex continuato eo in-
penderet, levatam putem.' communiter inde edicunt, ne 8
quis L. Quinctium consulem faceret; si quis fecisset, se
id suffragium non observaturos.

XXII. Consules creati Q. Fabius Vibulanus tertio et 1
L. Cornelius Maluginensis. census actus eo anno; lustrum
propter Capitolium captum, consulem occisum condi reli-
giosum fuit.

Quinto Fabio, L. Cornelio consulibus principio anni 2
statim res turbulentae. instigabant plebem tribuni. bel-
lum ingens a Volscis et Aequis Latini atque Hernici nun-
tiabant: iam Antii Volscorum legiones esse. et ipsam

coloniam ingens metus erat defecturam, aegreque impe-
3 tratum a tribunis, ut bellum praeverti sinerent. consules
inde partiti provincias: Fabio, ut legiones Antium duce-
ret, datum, Cornelius ut Romae praesidio esset, ne qua
pars hostium, qui Aequis mos erat, ad populandum ve-
4 niret. Hernici et Latini iussi milites dare ex foedere, duae-
que partes sociorum in exercitu, tertia civium fuit. post-
quam ad diem praestitutum venerunt socii, consul extra
portam Capenam castra locat. inde lustrato exercitu An-
tium profectus, haud procul oppido stativisque hostium
5 consedit. ubi cum Volsci, quia nondum ab Aequis ve-
nisset exercitus, dimicare non ausi, quemadmodum quieti
vallo se tutarentur, pararent, postero die Fabius non per-
mixtam unam sociorum civiumque, sed trium populorum
6 tres separatim acies circa vallum hostium instruxit. ipse
erat medius cum legionibus Romanis. inde signum ob-
servare iussit, ut pariter et socii rem inciperent referrent-
que pedem, si receptui cecinisset. equites item suae cui-
7 que parti post principia collocat. ita trifariam adortus
castra circumvenit et, cum undique instaret, non susti-
nentes impetum Volscos vallo deturbat. transgressus inde
munitiones, pavidam turbam inclinatamque in partem unam
8 castris expellit. inde effuse fugientes eques, cui superare
vallum haud facile fuerat, cum ad id spectator pugnae
adstitisset, libero campo adeptus, parte victoriae fruitur
9 territos caedendo. magna et in castris et extra munimenta
caedis fugientium fuit, sed praeda maior, quia vix arma
secum efferre hostis potuit. deletusque exercitus foret,
nisi fugientis silvae texissent.

1 XXIII. Dum ad Antium haec geruntur, interim Ae-
qui robore iuventutis praemisso arcem Tusculanam in-
proviso nocte capiunt, reliquo exercitu haud procul moe-
nibus Tusculi considunt, ut distenderent hostium copias.
2 haec celeriter Romam, ab Roma in castra Antium perlata
movent Romanos haud secus quam si Capitolium captum
nuntiaretur; adeo et recens erat Tusculanorum meritum et
similitudo ipsa periculi reposcere datum auxilium vide-
3 batur. Fabius omissis omnibus praedam ex castris raptim
Antium convehit; ibi modico praesidio relicto citatum

agmen Tusculum rapit. nihil praeter arma et quod cocti ad
manum fuit cibi ferre militi licuit. commeatum ab Roma
consul Cornelius subvehit. aliquot menses Tusculi bella- 4
tum. parte exercitus consul castra Aequorum oppugnabat,
partem Tusculanis dederat ad arcem recuperandam. vi num-
quam eo subiri potuit, fames postremo inde detraxit ho-
stem. quo postquam ventum ad extremum est, inermes 5
nudique omnes sub iugum ab Tusculanis missi. hos igno-
miniosa fuga domum se recipientes Romanus consul in
Algido consecutus ad unum omnes occidit. victor ad Co- 6
lumen — id loco nomen est — exercitu relicto castra lo-
cat. et alter consul, postquam moenibus iam Romanis
pulso hoste periculum esse desierat, et ipse ab Roma pro-
fectus. ita bifariam consules ingressi hostium fines ingenti 7
certamine hinc Volscos, hinc Aequos populantur.

Eodem anno descisse Antiates apud plerosque auctores invenio. L. Cornelium consulem id bellum gessisse oppidumque cepisse, certum adfirmare, quia nulla apud vetustiores eius rei mentio est, non ausim.

XXIIII. Hoc bello perfecto tribunicium domi bellum 1
patres territat. clamant, fraude fieri, quod foris teneatur
exercitus: frustrationem eam legis tollendae esse, se ni-
hilo minus rem susceptam peracturos. obtinuit tamen L. 2
Lucretius praefectus urbis, ut actiones tribuniciae in ad-
ventum consulum differrentur.

Erat et nova exorta causa motus. A. Cornelius et Q. 3
Servilius quaestores M. Volscio, quod falsus haud dubie
testis in Caesonem extitisset, diem dixerant. multis enim 4
emanabat indiciis, neque fratrem Volsci, ex quo semel
fuerit aeger, umquam non modo visum in publico, sed ne
adsurrexisse quidem ex morbo multorumque tabe men-
sum mortuum, nec his temporibus, in quae testis crimen 5
coniecisset, Caesonem Romae visum, adfirmantibus qui
una meruerant, secum eum tum frequentemque ad signa
sine ullo commeatu fuisse; nisi ita esset, multi privatim
ferebant Volscio iudicem. cum ad iudicium ire non au- 6
deret, omnes eae res in unum congruentes haud magis
dubiam damnationem Volsci, quam Caesonis Volscio teste
fuerat, faciebant. in mora tribuni erant, qui comitia quae- 7

stores habere de reo, nisi prius habita de lege essent, pas-
suros negabant.
8 Ita extracta utraque res in consulum adventum est.
qui ubi triumphantes victore cum exercitu urbem inierunt,
quia silentium de lege erat, perculsos magna pars crede-
9 bant tribunos. at illi — etenim extremum anni iam erat —,
quartum adfectantes tribunatum, in comitiorum discepta-
tionem ab lege certamen averterant. et cum consules ni-
hilo minus adversus continuationem tribunatus, quam si
lex minuendae suae maiestatis causa promulgata ferretur,
tetendissent, victoria certaminis penes tribunos fuit.
10 Eodem anno Aequis pax est petentibus data. census,
res priore anno inchoata, perficitur, idque lustrum ab ori-
gine urbis decimum conditum ferunt. censa civium capita
centum septemdecim milia trecenta undeviginti.
11 Consulum magna domi bellique eo anno gloria fuit,
quod et foris pacem peperere et domi, etsi non concors,
minus tamen quam alias infesta civitas fuit.
1 XXV. L. Minucius inde et C. Nautius consules facti
2 duas residuas anni prioris causas exceperunt. eodem modo
consules legem, tribuni iudicium de Volscio inpediebant,
sed in quaestoribus novis maior vis, maior auctoritas erat.
3 cum M. Valerio, Valeri filio, Volesi nepote, quaestor erat
T. Quinctius Capitolinus, qui ter consul fuerat. is, quoniam
neque Quinctiae familiae Caeso neque rei publicae maxi-
mus iuvenum restitui posset, falsum testem, qui dicendae
causae innoxio potestatem ademisset, iusto ac pio bello
4 persequebatur. cum Verginius maxime ex tribunis de lege
ageret, duum mensum spatium consulibus datum est ad in-
spiciendam legem, ut, cum edocuissent populum, quid frau-
dis occultae ferretur, sinerent deinde suffragium inire. hoc
5 intervalli datum res tranquillas in urbe fecit. nec diutur-
nam quietem Aequi dederunt, qui rupto foedere, quod ictum
erat priore anno cum Romanis, imperium ad Gracchum
Cloelium deferunt. is tum longe princeps in Aequis erat.
6 Graccho duce in Lanuvinum agrum, inde in Tusculanum
hostili populatione veniunt pleni que praedae in Algido castra
locant. in ea castra Q. Fabius, P. Volumnius, A. Postumius
legati ab Roma venerunt questum iniurias et ex eo foedere

res repetitum. eos Aequorum imperator, quae mandata 7
habeant ab senatu Romano, ad quercum iubet dicere: se
alia interim acturum. quercus ingens arbor praetorio im-
minebat, cuius umbra opaca sedes erat. tum ex legatis 8
unus abiens 'et haec' inquit 'sacrata quercus et quidquid
deorum est audiant foedus a vobis ruptum nostrisque et
nunc querellis adsint et mox armis, cum deorum homi-
numque simul violata iura exsequemur.' Romam ut re- 9
diere legati, senatus iussit alterum consulem contra Grac-
chum in Algidum exercitum ducere, alteri populationem
finium Aequorum provinciam dedit. tribuni suo more im-
pedire dilectum; et forsitan ad ultimum impedissent, sed
novus subito additus terror est.

XXVI. Vis Sabinorum ingens prope ad moenia urbis 1
infesta populatione venit: foedati agri, terror iniectus urbi
est. tum plebs benigne arma cepit; reclamantibus frustra
tribunis magni duo exercitus scripti. alterum Nautius con- 2
tra Sabinos duxit castrisque ad Eretum positis per expe-
ditiones parvas, plerumque nocturnis incursionibus, tantam
vastitatem in Sabino agro reddidit, ut conparati ad eam
prope intacti bello fines Romani viderentur.

Minucio neque fortuna nec vis animi eadem in gerendo 3
negotio fuit: nam cum haud procul ab hoste castra po-
suisset, nulla magnopere clade accepta, castris se pavidus
tenebat. quod ubi senserant hostes, crevit ex metu alieno, 4
ut fit, audacia, et nocte adorti castra, postquam parum vis
aperta profecerat, munitiones postero die circumdant. quae
priusquam undique vallo obiectae clauderent exitus, quin-
que equites inter stationes hostium emissi Romam pertu-
lere, consulem exercitumque obsideri. nihil tam necopi- 5
natum nec tam insperatum accidere potuit. itaque tantus
pavor, tanta trepidatio fuit, quanta, si urbem, non castra,
hostes obsiderent. Nautium consulem arcessunt. in quo 6
cum parum praesidii videretur dictatoremque dici place-
ret, qui rem perculsam restitueret, L. Quinctius Cincin-
natus consensu omnium dicitur.

Operae pretium est audire, qui omnia prae divitiis 7
humana spernunt neque honori magno locum neque virtuti
putant esse, nisi ubi effusae adfluant opes: spes unica im- 8

perii populi Romani, L. Quinctius, trans Tiberim contra
eum ipsum locum, ubi nunc Navalia sunt, quattuor iuge-
9 rum colebat agrum, quae prata Quinctia vocantur. ibi ab
legatis, seu fossam fodiens palae innixus seu cum araret,
operi certe, id quod constat, agresti intentus, salute data
invicem redditaque rogatus, ut, quod bene verteret ipsi
reique publicae, togatus mandata senatus audiret, admira-
tus rogitansque 'satin salve?' togam propere e tugurio
10 proferre uxorem Raciliam iubet. qua simul abterso pul-
vere ac sudore velatus processit, dictatorem eum legati
gratulantes consalutant, in urbem vocant, qui terror sit in
11 exercitu, exponunt. navis Quinctio publice parata fuit
transvectumque tres obviam egressi filii excipiunt, inde
alii propinqui atque amici, tum patrum maior pars. ea
frequentia stipatus antecedentibus lictoribus deductus est
domum. et plebis concursus ingens fuit; sed ea nequa-
12 quam tam laeta Quinctium vidit, et imperii nimium et
virum (in) ipso imperio vehementiorem rata.

Et illa quidem nocte nihil praeterquam vigilatum est
in urbe.

1 XXVII. Postero die dictator cum ante lucem in fo-
rum venisset, magistrum equitum dicit L. Tarquitium,
patriciae gentis, sed qui, cum stipendia pedibus propter
paupertatem fecisset, bello tamen primus longe Romanae
2 iuventutis habitus esset. cum magistro equitum in con-
tionem venit, iustitium edicit, claudi tabernas tota urbe
3 iubet, vetat quemquam privatae quicquam rei agere, tum
quicumque aetate militari essent, armati cum cibariis in
dies quinque coctis vallisque duodenis ante solis occasum
4 Martio in campo adessent; quibus aetas ad militandum
gravior esset, vicino militi, dum is arma pararet vallum-
5 que peteret, cibaria coquere iussit. sic iuventus discurrit
ad vallum petendum. sumpsere, unde cuique proximum
fuit, prohibitus nemo est inpigreque omnes ad edictum
6 dictatoris praesto fuere. inde conposito agmine non iti-
neri magis apti quam proelio, si res ita tulisset, legiones
ipse dictator, magister equitum suos equites ducit. in
utroque agmine quas tempus ipsum poscebat adhortationes
7 erant: adderent gradum; maturato opus esse, ut nocte ad

hostem perveniri posset; consulem exercitumque Romanum
obsideri, tertium diem iam clausos esse. quid quaeque
nox aut dies ferat, incertum esse, puncto saepe temporis
maximarum rerum momenta verti; 'accelera signifer, se- 8
quere miles' inter se quoque gratificantes ducibus clama-
bant. media nocte in Algidum perveniunt et, ut sensere
se iam prope hostes esse, signa constituunt.

XXVIII. Ibi dictator, quantum nocte prospici poterat, 1
equo circumvectus contemplatusque, qui tractus castrorum
quaeque forma esset, tribunis militum imperavit, ut sar-
cinas in unum conici iubeant, militem cum armis valloque
redire in ordines suos. facta quae imperavit. tum, quo 2
fuerant ordine in via, exercitum omnem longo agmine cir-
cumdat hostium castris et, ubi signum datum sit, clamo-
rem omnes tollere iubet, clamore sublato ante se quemque
ducere fossam et iacere vallum. edito imperio signum 3
secutum est: iussa miles exsequitur, clamor hostes cir-
cumsonat; superat inde castra hostium et in castra con-
sulis venit, alibi pavorem, alibi gaudium ingens facit.
Romani, civilem esse clamorem atque auxilium adesse 4
inter se gratulantes, ultro ex stationibus ac vigiliis terri-
tant hostem. consul differendum negat: illo clamore non 5
adventum modo significari, sed rem ab suis coeptam, mi-
rumque esse, ni iam exteriore parte castra hostium oppug-
nentur. itaque arma suos capere et se subsequi iubet.
nocte initum proelium est a legionibus; dictatori clamore 6
significant, ab ea quoque parte rem in discrimine esse.
iam se ad prohibenda circumdari opera Aequi parabant, 7
cum ab interiore hoste proelio coepto, ne per media sua
castra fieret eruptio, a munientibus ad pugnantes intror-
sum versi vacuam noctem operi dedere; pugnatumque cum
consule ad lucem est. luce prima iam circumvallati ab 8
dictatore erant et vix adversus unum exercitum pugnam
sustinebant. tum a Quinctiano exercitu, qui confestim a
perfecto opere ad arma rediit, invaditur vallum. hic instabat
nova pugna, illa nihil remiserat prior. tum ancipiti malo ur- 9
gente a proelio ad preces versi, hinc dictatorem, hinc con-
sulem orare, ne in occidione victoriam ponerent, ut inermes
se inde abire sinerent. ab consule ad dictatorem ire iussis

10 ignominiam incensus addidit: Gracchum Cloelium ducem
principesque alios vinctos ad se adduci iubet, oppido Cor-
bione decedi. sanguinis se Aequorum non egere, licere
abire; sed ut exprimatur tandem confessio, subactam do-
11 mitamque esse gentem, (sub iugum) abituros. tribus hastis
iugum fit, humi fixis duabus superque eas transversa una
deligata. sub hoc iugo dictator Aequos misit.

1 XXVIIII. Castris hostium receptis plenis omnium
rerum — nudos enim emiserat —, praedam omnem suo
2 tantum militi dedit. consularem exercitum ipsumque con-
sulem increpans, 'carebis' inquit 'praedae parte, miles,
ex eo hoste, cui prope praedae fuisti, et tu, L. Minuci,
donec consularem animum incipias habere, legatus his
3 legionibus praeeris.' ita se Minucius abdicat consulatu
iussusque ad exercitum manet. sed adeo tum imperio
meliori animus mansuete oboediens erat, ut beneficii ma-
gis quam ignominiae hic exercitus memor et coronam
auream dictatori libram pondo decreverit et proficiscentem
4 eum patronum salutaverit. Romae a Q. Fabio praefecto
urbis senatus habitus triumphantem Quinctium quo venie-
bat agmine urbem ingredi iussit. ducti ante currum ho-
stium duces, militaria signa praelata, secutus exercitus
5 praeda onustus. epulae instructae dicuntur fuisse ante
omnium domos, epulantesque cum carmine triumphali et
sollemnibus iocis comisantium modo currum secuti sunt.
6 eo die L. Mamilio Tusculano adprobantibus cunctis civi-
tas data est.

Confestim se dictator magistratu abdicasset, ni comi-
tia M. Volsci, falsi testis, tenuissent; ea ne inpedirent
tribuni, dictatoris obstitit metus. Volscius damnatus La-
7 nuvium in exilium abiit. Quinctius sexto decimo die
dictatura in sex menses accepta se abdicavit.

Per eos dies consul Nautius ad Eretum cum Sabinis
egregie pugnat: ad vastatos agros ea quoque clades ac-
cessit Sabinis. Minucio Fabius Quintus successor in Al-
8 gidum missus. extremo anno agitatum de lege ab tribunis
est, sed quia duo exercitus aberant, ne quid ferretur ad
populum, patres tenuere. plebes vicit, ut quintum eosdem
tribunos crearent.

Lupos visos in Capitolio ferunt a canibus fugatos, ob 9
id prodigium lustratum Capitolium esse. haec eo anno
gesta.

XXX. Secuntur consules Quintus Minucius, C. Ho- 1
ratius Pulvillus. cuius initio anni cum foris otium esset,
domi seditiones idem tribuni, eadem lex faciebat, ulterius- 2
que ventum foret — adeo exarserant animis —, ni velut
dedita opera nocturno impetu Aequorum Corbione amissum
praesidium nuntiatum esset. senatum consules vocant; iu- 3
bentur subitarium scribere exercitum atque in Algidum
ducere. inde posito legis certamine nova de dilectu con-
tentio orta, vincebaturque consulare imperium tribunicio 4
auxilio, cum alius additur terror, Sabinum exercitum prae-
datum descendisse in agros Romanos, inde ad urbem ve-
nire. is metus perculit, ut scribi militem tribuni sinerent, 5
non sine pactione tamen, ut, quoniam ipsi quinquennium
elusi essent parvumque id plebi praesidium foret, decem
deinde tribuni plebis crearentur. expressit hoc necessitas 6
patribus. id modo excepere, ne postea eosdem tribunos
viderent. tribunicia comitia, ne id quoque post bellum ut
cetera vanum esset, extemplo habita. tricesimo sexto anno 7
a primis tribuni plebis decem creati sunt, bini ex singulis
classibus, itaque cautum est ut postea crearentur.

Dilectu deinde habito Minucius contra Sabinos pro- 8
fectus non invenit hostem. Horatius, cum iam Aequi
Corbione interfecto praesidio Ortonam etiam cepissent,
in Algido pugnat, multos mortalis occidit, fugat hostem
non ex Algido modo, sed a Corbione Ortonaque. Cor-
bionem etiam diruit propter proditum praesidium.

XXXI. Deinde M. Valerius, Sp. Verginius consules 1
facti. domi forisque otium fuit; annona propter aquarum
intemperiem laboratum est. de Aventino publicando lata
lex est, tribuni plebis idem refecti.

Hi sequente anno T. Romilio, C. Veturio consulibus 2
legem omnibus contionibus suis celebrant: pudere se nu-
meri sui nequiquam aucti, si ea res aeque suo biennio
iaceret ac toto superiore lustro iacuisset. cum maxime 3
haec agerent, trepidi nuntii ab Tusculo veniunt, Aequos
in agro Tusculano esse. fecit pudorem recens eius populi

meritum morandi auxilii. ambo consules cum exercitu
4 missi hostem in sua sede in Algido inveniunt. ibi pugna-
tum. supra septem milia hostium caesa, alii fugati, praeda
parta ingens. eam propter inopiam aerarii consules ven-
diderunt. invidiae tamen res ad exercitum fuit eademque
tribunis materiam criminandi ad plebem consules praebuit.

5 Itaque ergo, ut magistratu abiere, Spurio Tarpeio, A.
Aternio consulibus dies dicta est Romilio ab C. Calvio
Cicerone tribuno plebis, Veturio ab L. Alieno aedile
6 plebis. uterque magna patrum indignatione damnatus,
Romilius decem milibus aeris, Veturius quindecim. nec
haec priorum calamitas consulum segniores novos fecerat
consules; et se damnari posse aiebant, et plebem et tribu-
7 nos legem ferre non posse. tum abiecta lege, quae pro-
mulgata consenuerat, tribuni lenius agere cum patribus,
finem tandem certaminum facerent. si plebeiae leges dis-
plicerent, at illi communiter legum latores et ex plebe et
ex patribus, qui utrisque utilia ferrent quaeque aequandae
8 libertatis essent, sinerent creari. rem non aspernabantur
patres; daturum leges neminem nisi ex patribus, aiebant.
cum de legibus conveniret, de latore tantum discreparet,
missi legati Athenas Spurius Postumius Albus, A. Man-
lius, P. Sulpicius Camerinus iussique inclitas leges Solo-
nis describere et aliarum Graeciae civitatium instituta,
mores iuraque noscere.

1 XXXII. Ab externis bellis quietus annus fuit, quie-
tior insequens P. Curiatio et Sex. Quinctilio consulibus
perpetuo silentio tribunorum, quod primo legatorum, qui
Athenas ierant, legumque peregrinarum exspectatio prae-
2 buit, dein duo simul mala ingentia exorta, fames pestilen-
tiaque foeda homini, foeda pecori. vastati agri sunt, urbs
adsiduis exhausta funeribus. multae et clarae lugubres
3 domus: flamen Quirinalis Servius Cornelius mortuus, au-
gur C. Horatius Pulvillus, in cuius locum C. Veturium
eo cupidius, quia damnatus a plebe erat, augures legere,
4 mortuus consul Quinctilius, quattuor tribuni plebi. mul-
tiplici clade foedatus annus. ab hoste otium fuit.

5 Inde consules C. Menenius, P. Sestius Capitolinus.
neque eo anno quicquam belli externi fuit: domi motus

orti. iam redierant legati cum Atticis legibus, eo intentius 6
instabant tribuni, ut tandem scribendarum legum initium
fieret. placet creari decemviros sine provocatione et ne
quis eo anno alius magistratus esset. admiscerenturne 7
plebei, controversia aliquamdiu fuit, postremo concessum
patribus, modo ne lex Icilia de Aventino aliaeque sacra-
tae leges abrogarentur.

XXXIII. Anno trecentesimo altero quam condita 1
Roma erat, iterum mutatur forma civitatis ab consulibus
ad decemviros, quemadmodum ab regibus ante ad con-
sules venerat, translato imperio. minus insignis, quia non 2
diuturna, mutatio fuit. laeta enim principia magistratus
eius nimis luxuriavere; eo citius lapsa res est repetitum-
que, duobus uti mandaretur consulum nomen imperium-
que. decemviri creati Appius Claudius, T. Genucius, P. 3
Sestius, L. Veturius, C. Iulius, A. Manlius, P. Sulpicius,
P. Curiatius, T. Romilius, Sp. Postumius. Claudio et Ge- 4
nucio, quia designati consules in eum annum fuerant, pro
honore honos redditus et Sestio, alteri consulum prioris
anni, quod eam rem collega invito ad patres retulerat.
his proximi habiti legati tres, qui Athenas ierant, simul 5
ut pro legatione tam longinqua praemio esset honos, si-
mul peritos legum peregrinarum ad condenda nova iura
usui fore credebant. supplevere ceteri numerum. graves 6
quoque aetate electos novissimis suffragiis ferunt, quo
minus ferociter aliorum scitis adversarentur. regimen to- 7
tius magistratus penes Appium erat favore plebis, adeo-
que novum sibi ingenium induerat, ut plebicola repente
omnisque aurae popularis captator evaderet pro truci sae-
voque insectatore plebis.

Decumo die ius populo singuli reddebant. eo die pe- 8
nes praefectum iuris fasces duodecim erant, conlegis
novem singuli accensi apparebant. et in unica concordia
inter ipsos, qui consensus privatis interdum inutilis esset,
summa adversus alios aequitas erat. moderationis eorum 9
argumentum exemplo unius rei notasse satis erit: cum
sine provocatione creati essent, defosso cadavere domi
apud Sestium, patriciae gentis virum, invento prolatoque 10
in contionem, in re iuxta manifesta atque atroci C. Iulius

decemvir diem Sestio dixit et accusator ad populum
extitit cuius rei iudex legitimus erat decessitque ex iure
suo, ut demptum de vi magistratus populi libertati adiceret.

1 XXXIIII. Cum promptum hoc ius velut ex oraculo
incorruptum pariter ab iis summi infimique ferrent, tum
legibus condendis opera dabatur. ingentique hominum
exspectatione propositis decem tabulis populum ad contio-
2 nem advocaverunt et, quod bonum faustum felixque rei
publicae, ipsis liberisque eorum esset, ire et legere leges
3 propositas iussere; se, quantum decem hominum ingeniis
provideri potuerit, omnibus, summis infimisque, iura ae-
4 quasse, plus pollere multorum ingenia consiliaque. ver-
sarent in animis secum unamquamque rem, agitarent de-
inde sermonibus atque in medium, quid in quaque re plus
5 minusve esset, conferrent. eas leges habiturum populum
Romanum, quas consensus omnium non iussisse latas ma-
gis quam tulisse videri posset.

6 Cum ad rumores hominum de unoquoque legum ca-
pite editos satis correctae viderentur, centuriatis comitiis
decem tabularum leges perlatae sunt, quae nunc quoque
in hoc inmenso aliarum super alias acervatarum legum
7 cumulo fons omnis publici privatique est iuris. vulgatur
deinde rumor, duas deesse tabulas, quibus adiectis ab-
solvi posse velut corpus omnis Romani iuris. ea exspec-
tatio, cum dies comitiorum adpropinquaret, desiderium
8 decemviros iterum creandi fecit. iam plebs, praeterquam
quod consulum nomen haud secus quam regum perosa
erat, ne tribunicium quidem auxilium cedentibus invicem
appellatione decemviris quaerebat.

1 XXXV. Postquam vero comitia decemviris creandis
in trinum nundinum indicta sunt, tanta exarsit ambitio,
2 ut primores quoque civitatis — metu, credo, ne tanti pos-
sessio imperii vacuo ab se relicto loco haud satis dignis
pateret — prensarent homines, honorem summa ope a se
inpugnatum ab ea plebe, cum qua contenderant, suppli-
3 citer petentes. dimissa iam in discrimen dignitas ea ae-
tate iisque honoribus actis stimulabat Appium Claudium;
nescires, utrum inter decemviros an inter candidatos nu-
4 merares. propior interdum petendo quam gerendo ma-

gistratui erat: criminari optimates, extollere candidatorum
levissimum quemque humillimumque, ipse medius inter 5
tribunicios, Duellios Iciliosque, in foro volitare, per illos
se plebi venditare, donec collegae quoque, qui unice illi
dediti fuerant ad id tempus, coniecere in eum oculos, mi-
rantes, quid sibi vellet. apparere, nihil sinceri esse; pro- 6
fecto haud gratuitam in tanta superbia comitatem fore;
nimium in ordinem se ipsum cogere et volgari cum pri-
vatis, non tam properantis abire magistratu quam viam
ad continuandum magistratum quaerentis esse. propalam 7
obviam ire cupiditati parum ausi, obsequendo mollire im-
petum adgrediuntur. comitiorum illi habendorum, quando
minimus natu sit, munus consensu iniungunt. ars haec 8
erat, ne semet ipse creare posset, quod praeter tribunos
plebi, et id ipsum pessimo exemplo, nemo umquam fecis-
set. ille enimvero, quod bene vertat, habiturum se comitia
professus, impedimentum pro occasione arripuit deiectis- 9
que honore per coitionem duobus Quinctiis, Capitolino et
Cincinnato, et patruo suo C. Claudio, constantissimo viro
in optimatium causa, et aliis eiusdem fastigii civibus, ne-
quaquam splendore vitae pares decemviros creat, se in 10
primis, quod haud secus factum inprobant boni, quam
nemo facere ausurum crediderat. creati cum eo M. Cor- 11
nelius Maluginensis, M. Sergius, L. Minucius, Q. Fabius
Vibulanus, Q. Poetilius, T. Antonius Merenda, K. Duel-
lius, Sp. Oppius Cornicen, M'. Rabuleius.

XXXVI. Ille finis Appio alienae personae ferendae 1
fuit; suo iam inde vivere ingenio coepit novosque colle-
gas iam priusquam inirent magistratum in suos mores
formare. cotidie coibant remotis arbitris: inde inpotenti- 2
bus instructi consiliis, quae secreto ab aliis coquebant, iam
haud dissimulando superbiam, rari aditus, conloquentibus
difficiles, ad idus Maias rem perduxere. idus tum Maiae 3
sollemnes ineundis magistratibus erant. initio igitur ma-
gistratus primum honoris diem denuntiatione ingentis ter-
roris insignem fecere. nam cum ita priores decemviri
servassent, ut unus fasces haberet et hoc insigne regium
in orbem suam cuiusque vicem per omnes iret, subito
omnes cum duodenis fascibus prodiere. centum viginti 4

lictores forum inpleverant et cum fascibus secures inligatas praeferebant; nec adtinuisse demi securem, cum sine
5 provocatione creati essent, interpretabantur. decem regum species erat multiplicatusque terror non infimis solum, sed primoribus patrum, ratis, caedis causam ac principium quaeri, ut, si quis memorem libertatis vocem aut in senatu aut in populum misisset, statim virgae securesque
6 etiam ad ceterorum metum expedirentur. nam praeterquam quod in populo nihil erat praesidii sublata provocatione, intercessionem quoque consensu sustulerant, cum priores decemviri appellatione collegae corrigi reddita ab se iura tulissent et quaedam, quae sui iudicii videri pos-
7 sent, ad populum reiecissent. aliquamdiu aequatus inter omnes terror fuit, paulatim totus vertere in plebem coepit. abstinebatur a patribus, in humiliores libidinose crudeliterque consulebatur. hominum, non causarum, toti erant, ut apud quos gratia vim aequi haberet. iudicia domi con-
8 flabant, pronuntiabant in foro. si quis collegam appellasset, ab eo, ad quem venerat, ita discedebat, ut paeniteret, non
9 prioris decreto stetisse. opinio etiam sine auctore exierat, non in praesentis modo temporis eos iniuriam conspirasse, sed foedus clandestinum inter ipsos iure iurando ictum, ne comitia haberent perpetuoque decemviratu possessum semel obtinerent imperium.

1 XXXVII. Circumspectare tum patriciorum vultus plebei et inde libertatis captare auram, unde servitutem ti-
2 mendo in eum statum rem publicam adduxerant. primores patrum odisse decemviros, odisse plebem, nec probare quae fierent et credere haud indignis accidere, avide ruendo ad libertatem in servitutem elapsos iuvare nolle, cumulare
3 quoque iniurias, ut taedio praesentium consules duo tandem et status pristinus rerum in desiderium veniant.

4 Iam et processerat pars maior anni et duae tabulae legum ad prioris anni decem tabulas erant adiectae, nec quicquam iam supererat, si eae quoque leges centuriatis comitiis perlatae essent, cur eo magistratu rei publicae
5 opus esset. exspectabant, quam mox consulibus creandis comitia edicerentur. id modo plebem agitabat, quonam modo tribuniciam potestatem, munimentum libertati, rem

intermissam, repararent, cum interim mentio comitiorum 6
nulla fieri. et decemviri, qui primo tribunicios homines,
quia id populare habebatur, circum se ostentaverant ple-
bei, patriciis iuvenibus saepserant latera. eorum catervae
tribunalia obsidebant. hi ferre, agere plebem plebisque 7
res, cum (fortuna) qua quidquid cupitum foret potentioris
esset. et iam ne tergo quidem abstinebatur: virgis caedi, 8
alii securi subici et, ne gratuita crudelitas esset, bonorum
donatio sequi domini supplicium. hac mercede iuventus
nobilis corrupta non modo non ire obviam iniuriae, sed
propalam licentiam suam malle quam omnium libertatem.

XXXVIII. Idus Maiae venire. nullis subrogatis ma- 1
gistratibus, privati pro decemviris neque animis ad impe-
rium inhibendum inminutis neque ad speciem honoris
insignibus prodeunt. id vero regnum haud dubie videri.
deploratur in perpetuum libertas, nec vindex quisquam 2
existit aut futurus videtur. nec ipsi solum desponderant
animos, sed contemni coepti erant a finitimis populis; im-
periumque ibi esse, ubi non esset libertas, indignabantur.
Sabini magna manu incursionem in agrum Romanum fe- 3
cere; lateque populati cum hominum atque pecudum inulti
praedas egissent, recepto ad Eretum, quod passim vaga-
tum erat, agmine castra locant, spem in discordia Romana
ponentes, eam inpedimentum dilectui fore. non nuntii 4
solum, sed per urbem agrestium fuga trepidationem in-
iecit. decemviri consultant, quid opus facto sit, destituti
inter patrum et plebis odia. addit terrorem insuper alium
fortuna. Aequi alia ex parte castra in Algido locant; de- 5
populanturque inde excursionibus Tusculanum agrum. le-
gati ab Tusculo praesidium orantes nuntiant. is pavor 6
perculit decemviros, ut senatum simul duobus circumstan-
tibus urbem bellis consulerent. citari iubent in curiam pa-
tres, haud ignari, quanta invidiae immineret tempestas:
omnes vastati agri periculorumque imminentium causas in 7
se congesturos temptationemque eam fore abolendi sibi
magistratus, ni consensu resisterent imperioque inhibendo
acriter in paucos praeferocis animi conatus aliorum con-
primerent. postquam audita vox in foro est praeconis pa- 8
tres in curiam ad decemviros vocantis, velut nova res, quia

intermiserant iam diu morem consulendi senatus, mira-
bundam plebem convertit, quidnam incidisset, cur ex
9 tanto intervallo rem desuetam usurparent. hostibus bello-
que gratiam habendam, quod solitum quicquam liberae
civitatis fieret. circumspectare omnibus fori partibus se-
10 natorem raroque usquam noscitare; curiam inde ac soli-
tudinem circa decemviros intueri, cum et ipsi consensu
invisum imperium et plebs, quia privatis ius non esset
vocandi senatum, non convenire patres interpretarentur.
iam caput fieri libertatem repetentium, si se plebs comitem
senatui det et, quemadmodum patres vocati non coeant in
senatum, sic plebs abnuat dilectum. haec fremunt plebes.
11 patrum haud fere quisquam in foro, in urbe rari erant.
indignitate rerum cesserant in agros suarumque rerum
erant amissa publica, tantum ab iniuria se abesse rati,
quantum a coetu congressuque inpotentium dominorum
12 se amovissent. postquam citati non conveniebant, dimissi
circa domos adparitores simul ad pignera capienda sciscі-
tandumque, num consulto detrectarent, referunt senatum
in agris esse. laetius id decemviris accidit quam si prae-
13 sentis detrectare imperium referrent. iubent acciri omnes
senatumque in diem posterum indicunt. qui aliquanto spe
ipsorum frequentior convenit. quo facto proditam a patri-
bus plebs libertatem rata, quod iis, qui iam magistratu
abissent, privatisque, si vis abesset, tamquam iure cogen-
tibus senatus paruisset.

1 XXXVIIII. Sed magis oboedienter ventum in curiam
2 est quam obnoxie dictas sententias accepimus. L. Vale-
rium Potitum proditum memoriae est post relationem Appii
Claudii, priusquam ordine sententiae rogarentur, postu-
lando, ut de re publica liceret dicere, prohibentibus mina-
citer decemviris, proditurum se ad plebem denuntiantem
3 tumultum excivisse. nec minus ferociter Marcum Horatium
Barbatum isse in certamen, decem Tarquinios appellantem
admonentemque, Valeriis et Horatiis ducibus pulsos reges.
4 nec nominis tum pertaesum esse, quippe quo Iovem ap-
pellari fas sit, quo Romulum conditorem urbis deinceps-
que reges appellatos, quod sacris etiam ut sollemne re-
5 tentum sit: superbiam violentiamque tum perosos regis.

quae si in rege (tum eodem) aut in filio regis ferenda non
fuerint, quem laturum in tot privatis? viderent, ne ve- 6
tando in curia libere homines loqui extra curiam etiam
moverent voçem; neque se videre, qui sibi minus privato
ad contionem populum vocare quam illis senatum cogere
liceat. ubi vellent, experirentur, quanto fortior dolor liber- 7
tate sua vindicanda quam cupiditas iniusta dominatione
esset. de bello Sabino eos referre, tamquam maius ullum 8
populo Romano bellum sit quam cum iis, qui, legum
ferundarum causa creati, nihil iuris in civitate reliquerint,
qui comitia, qui annuos magistratus, qui vicissitudinem
imperitandi, quod unum exaequandae sit libertatis, sustu-
lerint, qui privati fasces et regium imperium habeant.
fuisse regibus exactis patricios magistratus, creatos postea 9
post secessionem plebis plebeios. cuius illi partis essent,
rogitare. populares? quid enim eos per populum egisse?
optimates? qui anno iam prope senatum non habuerint,
tunc ita habeant, ut de re publica loqui prohibeant? ne 10
nimium in metu alieno spei ponerent. graviora, quae pa-
tiantur, videri iam hominibus quam quae metuant.

XXXX. Haec vociferante Horatio cum decemviri nec 1
irae nec ignoscendi modum reperirent nec quo evasura res
esset cernerent, C. Claudi, qui patruus Appi decemviri 2
erat, oratio fuit precibus quam iurgio similis, orantis per
sui fratris parentisque eius manes, ut civilis potius socie- 3
tatis, in qua natus esset, quam foederis nefarie icti cum
collegis meminisset. multo id magis se illius causa orare
quam rei publicae: quippe rem publicam, si a volentibus 4
nequeat, ab invitis ius expetituram; sed ex magno certa-
mine magnas excitari ferme iras, earum eventum se hor-
rere. cum aliud praeterquam de quo retulissent, decem- 5
viri dicere prohiberent, Claudium interpellandi verecundia
fuit. sententiam igitur peregit, nullum placere senatus
consultum fieri. omnesque ita accipiebant, privatos eos a 6
Claudio iudicatos, multique ex consularibus verbo adsensi
sunt. alia sententia, asperior in speciem, vim minorem 7
aliquanto habuit, quae patricios coire ad prodendum inter-
regem iubebat. censendo enim, quoscumque magistratus
esse qui senatum haberent, iudicabant, quos privatos fecerat

8 auctor nullius senatus consulti faciendi. ita labente iam
causa decemvirorum L. Cornelius Maluginensis, M. Cor-
neli decemviri frater, cum ex consularibus ad ultimum
dicendi locum consulto servatus esset, simulando curam
9 belli fratrem collegasque eius tuebatur, quonam fato inci-
disset mirari se dictitans, ut decemviros qui decemviratum
10 petissent, aut socii aut hi maxime, oppugnarent, aut quid
ita, cum per tot menses vacua civitate nemo, iustine ma-
gistratus summae rerum praeessent, controversiam fecerit,
nunc demum, cum hostes prope ad portas sint, civilis
discordias serant, nisi quod in turbido minus perspicuum
11 fore putent, quid agatur. ceterum neminem, maiore cura
occupatis animis, verum esse praeiudicium rei tantae au-
ferre. sibi placere de eo, quo Valerius Horatiusque ante
idus Maias decemviros abisse magistratu insimulent, bellis,
quae immineant, perfectis, re publica in tranquillum red-
12 acta, senatu disceptante agi et iam nunc ita se parare
Ap. Claudium, ut comitiorum, quae decemviris creandis
decemvirûm ipse habuerit, sciat sibi rationem reddendam
esse, utrum in unum annum creati sint an donec leges,
13 quae deessent, perferrentur. in praesentia omnia praeter
bellum omitti placere; cuius si falso famam volgatam
vanaque non nuntios solum, sed Tusculanorum etiam lega-
tos adtulisse putent, speculatores mittendos censere, qui
14 certius explorata referant: sin fides et nuntiis et legatis
habeatur, dilectum primo quoque tempore haberi, decem-
viros, quo cuique eorum videatur, exercitus ducere nec
rem aliam praeverti.

1 XXXXI. In hanc sententiam ut discederetur, iunio-
res patrum evincebant. ferocioresque iterum coorti Valerius
Horatiusque vociferari, ut de re publica liceret dicere. dic-
turos ad populum, si in senatu per factionem non liceat:
neque enim sibi privatos aut in curia aut in contione posse
obstare neque se imaginariis fascibus eorum cessuros esse.
2 tum Appius, iam prope esse ratus, ut, ni violentiae eorum
3 pari resisteretur audacia, victum inperium esset, 'non erit
melius,' inquit 'nisi de quo consulimus, vocem misisse'
et ad Valerium, negantem se privato reticere, lictorem ac-
4 cedere iussit. iam Quiritium fidem inplorante Valerio a

curiae limine, L. Cornelius conplexus Appium non cui
simulabat consulendo diremit certamen. factaque per Cor-
nelium Valerio dicendi gratia quae vellet, cum libertas non
ultra vocem excessisset, decemviri propositum tenuere.
consulares quoque ac seniores ab residuo tribuniciae po- 5
testatis odio, cuius desiderium plebi multo acrius quam
consularis imperii rebantur esse, prope malebant postmodo
ipsos decemviros voluntate abire magistratu quam invidia
eorum exsurgere rursus plebem. si leniter ducta res sine 6
populari strepitu ad consules redisset, aut bellis interposi-
tis aut moderatione consulum in imperiis exercendis posse
in oblivionem tribunorum plebem adduci.

Silentio patrum edicitur dilectus. iuniores, cum sine 7
provocatione imperium esset, ad nomina respondent. le-
gionibus scriptis inter se decemviri comparabant, quos ire
ad bellum, quos praeesse exercitibus oporteret. principes 8
inter decemviros erant Q. Fabius et Appius Claudius.
bellum domi maius quam foris apparebat. Appii violen-
tiam aptiorem rati ad conprimendos urbanos motus, in
Fabio minus in bono constans quam navum in malitia
ingenium esse. hunc enim virum, egregium olim domi 9
militiaeque, decemviratus collegaeque ita mutaverant, ut
Appi quam sui similis mallet esse. huic bellum in Sabi-
nis M'. Rabuleio et Q. Poetilio additis conlegis mandatum.
M. Cornelius in Algidum missus cum L. Minucio et T. 10
Antonio et Caesone Duillio et M. Sergio. Sp. Oppium
Ap. Claudio adiutorem ad urbem tuendam aequo omnium
decemvirorum imperio decernunt.

XXXXII. Nihilo militiae quam domi melius res pu- 1
blica administrata est. illa modo in ducibus culpa, quod 2
ut odio essent civibus fecerant; alia omnis penes milites
noxia erat, qui, ne quid ductu atque auspicio decemviro-
rum prospere usquam gereretur, vinci se per suum atque
illorum dedecus patiebantur. fusi et ab Sabinis ad Ere- 3
tum et in Algido ab Aequis exercitus erant. ab Ereto per
silentium noctis profugi propius urbem inter Fidenas Cru-
stumeriamque loco edito castra communierant. persecutis 4
hostibus nusquam se aequo certamine committentes, natura
loci ac vallo, non virtute aut armis tutabantur. maius 5

flagitium in Algido, maior etiam clades accepta: castra
quoque amissa erant, exutusque omnibus utensilibus mi-
les Tusculum se, fide misericordiaque victurus hospitum,
6 quae tamen non fefellerunt, contulerat. Romam tanti erant
terrores allati, ut posito iam decemvirali odio patres vigi-
lias in urbe habendas censerent; omnes, qui per aetatem
arma ferre possent, custodire moenia ac pro portis statio-
7 nes agere iuberent, arma Tusculum ad supplementum de-
cernerent decemvirosque ab arce Tusculi digressos in
castris militem habere; castra alia a Fidenis in Sabinum
agrum transferri belloque ultro inferendo deterreri hostes
a consilio urbis oppugnandae.

1 XXXXIII. Ad clades ab hostibus acceptas duo ne-
2 fanda facinora decemviri belli domique adiciunt. L. Sic-
cium, in Sabinis per invidiam decemviralem tribunorum
creandorum secessionisque mentiones ad vulgus militum
sermonibus occultis serentem, prospeculatum ad locum
3 castris capiendum mittunt. datur negotium militibus, quos
miserant expeditionis eius comites, ut eum oportuno adorti
4 loco interficerent. haud inultum interfecere: nam circa re-
pugnantem aliquot insidiatores cecidere, cum ipse se prae-
5 validus pari viribus animo circumventus tutaretur. nun-
tiant in castra ceteri, praecipitatum in insidias esse, Sic-
cium egregie pugnantem militesque quosdam cum eo
6 amissos. primo fides nuntiantibus fuit; profecta deinde
cohors ad sepeliendos qui ceciderant decemvirorum per-
missu, postquam nullum spoliatum ibi corpus Sicciumque
in medio iacentem armatumque omnibus in eum versis cor-
poribus videre, hostium neque corpus ullum nec vestigia
abeuntium, profecto ab suis interfectum memorantes rettu-
7 lere corpus. invidiaeque plena castra erant et Romam ferri
protinus Siccium placebat, ni decemviri funus militare ei
publica inpensa facere maturassent. sepultus ingenti mi-
litum maestitia, pessima decemvirorum in vulgus fama est.

1 XXXXIIII. Sequitur aliud in urbe nefas ab libidine
ortum haud minus foedo eventu quam quod per stuprum
caedemque Lucretiae urbe regnoque Tarquinios expulerat,
ut non finis solum idem decemviris, qui regibus, sed causa
etiam eadem inperii amittendi esset.

Ap. Claudium virginis plebeiae stuprandae libido ce-
pit. pater virginis L. Verginius honestum ordinem in Al- 2
gido ducebat, vir exempli recti domi militiaeque. perinde
uxor instituta fuerat liberique instituebantur. desponderat 3
filiam L. Icilio tribunicio, viro acri et pro causa plebis ex-
pertae virtutis. hanc virginem adultam, forma excellentem 4
Appius amore ardens pretio ac spe perlicere adortus, post-
quam omnia pudore saepta animadverterat, ad crudelem
superbamque vim animum convertit. M. Claudio clienti 5
negotium dedit, ut virginem in servitutem adsereret neque
cederet secundum libertatem postulantibus vindicias, quod
pater puellae abesset locum iniuriae esse ratus. virgini 6
venienti in forum — ibi namque in tabernis litterarum ludi
erant — minister decemviri libidinis manum iniecit, serva
sua natam servamque appellans, sequique se iubebat: cunc-
tantem vi abstracturum. pavida puella stupente, ad cla- 7
morem nutricis fidem Quiritium inplorantis fit concursus.
Vergini patris sponsique Icili populare nomen celebraba-
tur. notos gratia eorum, turbam indignitas rei virgini con-
ciliat. iam a vi tuta erat, cum adsertor nihil opus esse 8
multitudine concitata ait: se iure grassari, non vi. vocat
puellam in ius; auctoribus, qui aderant, ut sequeretur, ad
tribunal Appi perventum est. notam iudici fabulam peti- 9
tor, quippe apud ipsum auctorem argumenti, peragit: puel-
lam, domi suae natam furtoque inde in domum Verginii
translatam, suppositam ei esse; id se indicio conpertum 10
adferre probaturumque vel ipso Verginio iudice, ad quem
maior pars iniuriae eius pertineat; interim dominum sequi
ancillam aequum esse. advocati puellae cum Verginium 11
rei publicae causa dixissent abesse, biduo adfuturum, si
nuntiatum ei sit, iniquum esse absentem de liberis dimi- 12
care, postulant, ut rem integram in patris adventum dif-
ferat, lege ab ipso lata vindicias det secundum libertatem
neu patiatur, virginem adultam famae prius quam liber-
tatis periculum adire.

XXXXV. Appius decreto praefatus, quam libertati 1
faverit, eam ipsam legem declarare, quam Vergini amici
postulationi suae praetendant; ceterum ita in ea firmum 2
libertati fore praesidium, si nec causis nec personis variet.

in iis enim, qui adserantur in libertatem, quia quivis lege
agere possit, id iuris esse: in ea, quae in patris manu sit,
3 neminem esse alium, cui dominus possessione cedat. pla-
cere itaque patrem arcessiri; interea iuris sui iacturam
adsertorem non facere, quin ducat puellam sistendamque
4 in adventum eius, qui pater dicatur, promittat. adversus
iniuriam decreti cum multi magis fremerent quam quis-
quam unus recusare auderet, P. Numitorius, puellae avus,
5 et sponsus Icilius interveniunt. dataque inter turbam via,
cum multitudo Icili maxime interventu resisti posse Ap-
pio crederet, lictor decresse ait vociferantemque Icilium
6 submovet. placidum quoque ingenium tam atrox iniuria
accendisset: 'ferro hinc tibi submovendus sum, Appi,'
inquit 'ut tacitum feras quod celari vis. virginem ego
7 hanc sum ducturus nuptamque pudicam habiturus. proinde
omnes collegarum quoque lictores convoca, expediri vir-
gas et secures iube: non manebit extra domum patris
8 sponsa Icili. non, si tribunicium auxilium et provocatio-
nem plebi Romanae, duas arces libertatis tuendae, ade-
mistis, ideo in liberos quoque nostros coniugesque regnum
9 vestrae libidini datum est. saevite in tergum et in cervices
nostras: pudicitia saltem in tuto sit. huic si vis adferetur,
ego praesentium Quiritium pro sponsa, Verginius militum
pro unica filia, omnes deorum hominumque inplorabimus
fidem neque tu istud umquam decretum sine caede nostra
10 referes. postulo, Appi, etiam atque etiam consideres, quo
progrediare. Verginius viderit de filia, ubi venerit, quid
11 agat; hoc tantum sciat, sibi, si huius vindiciis cesserit,
condicionem filiae quaerendam esse. me vindicantem spon-
sam in libertatem vita citius deseret quam fides.'

1 XXXXVI. Concitata multitudo erat certamenque in-
stare videbatur. lictores Icilium circumsteterant. nec ul-
2 tra minas tamen processum est, cum Appius non Vergi-
niam defendi ab Icilio, sed inquietum hominem et tribu-
natum etiam nunc spirantem locum seditionis quaerere
3 diceret. non praebiturum se illi eo die materiam, sed, ut
iam sciret, non id petulantiae suae, sed Verginio absenti
et patrio nomini et libertati datum, ius eo die se non dic-
turum neque decretum interpositurum; a M. Claudio pe-

titurum, ut decederet iure suo vindicarique puellam in po-
sterum diem pateretur. quod nisi pater postero die adfuis- 4
set, denuntiare se Icilio similibusque Icili, neque legi suae
latorem neque decemviro constantiam defore; nec se uti-
que collegarum lictores convocaturum ad coercendos se-
ditionis auctores, contentum se suis lictoribus fore.

Cum dilatum tempus iniuriae esset secessissentque ad- 5
vocati puellae, placuit omnium primum fratrem Icili filium-
que Numitorii, inpigros iuvenes, pergere inde recta ad
portam et quantum accelerari posset Verginium acciri e
castris: in eo verti puellae salutem, si postero die vindex 6
iniuriae ad tempus praesto esset. iussi pergunt citatisque
equis nuntium ad patrem perferunt. cum instaret adsertor 7
puellae, ut vindicaret sponsoresque daret, atque id ipsum
agi diceret Icilius, sedulo tempus terens, dum praeciperent
iter nuntii missi in castra, manus tollere undique multi-
tudo et se quisque paratum ad spondendum Icilio osten-
dere. atque ille lacrimabundus 'gratum est,' inquit 'cra- 8
stina die vestra opera utar, sponsorum nunc satis est.' ita
vindicatur Verginia spondentibus propinquis. Appius pau- 9
lisper moratus, ne eius rei causa sedisse videretur, post-
quam omissis rebus aliis prae cura unius nemo adibat,
domum se recepit collegisque in castra scribit, ne Ver-
ginio commeatum dent atque etiam in custodia habeant.
inprobum consilium serum, ut debuit, fuit et iam com- 10
meatu sumpto profectus Verginius prima vigilia erat, cum
postero die mane de retinendo eo nequiquam litterae red-
duntur.

XXXXVII. At in urbe prima luce cum civitas in 1
foro exspectatione erecta staret, Verginius sordidatus filiam
secum obsoleta veste, comitantibus aliquot matronis, cum
ingenti advocatione in forum deducit. circumire ibi et 2
prensare homines coepit et non orare solum precariam
opem, sed pro debita petere: se pro liberis eorum ac con-
iugibus cotidie in acie stare nec alium virum esse, cuius
strenue ac ferociter facta in bello plura memorari possent:
quid prodesse, si incolumi urbe quae capta ultima timean-
tur liberis suis sint patienda? haec prope contionabundus
circumibat homines. similia his ab Icilio iactabantur. 3

comitatus muliebris plus tacito fletu quam ulla vox move-
4 bat. adversus quae omnia obstinato animo Appius — tanta
vis amentiae verius quam amoris mentem turbaverat — in
tribunal escendit, et ultro querente pauca petitore, quod
ius sibi pridie per ambitionem dictum non esset, prius-
quam aut ille postulatum perageret aut Verginio respon-
5 dendi daretur locus, Appius interfatur. quem decreto ser-
monem praetenderit, forsan aliquem verum auctores antiqui
tradiderint; quia nusquam ullum in tanta foeditate decreti
veri similem invenio, id quod constat nudum videtur pro-
6 ponendum, decresse vindicias secundum servitutem. primo
stupor omnes admiratione rei tam atrocis defixit; silentium
inde aliquamdiu tenuit. dein, cum M. Claudius circum-
stantibus matronis iret ad prendendam virginem lamenta-
bilisque eum mulierum comploratio excepisset, Verginius
7 intentans in Appium manus, 'Icilio,' inquit 'Appi, non tibi
filiam despondi et ad nuptias, non ad stuprum educavi.
placet pecudum ferarumque ritu promisce in concubitus
ruere? passurine haec isti sint, nescio; non spero esse pas-
8 suros illos qui arma habent.' cum repelleretur adsertor
virginis a globo mulierum circumstantiumque advocato-
rum, silentium factum per praeconem.

1 XXXXVIII. Decemvir, alienatus ad libidinem animo,
negat ex hesterno tantum convitio Icili violentiaque Ver-
ginii, cuius testem populum Romanum habeat, sed certis
quoque indiciis conpertum se habere, nocte tota coetus in
2 urbe factos esse ad movendam seditionem. itaque se haud
inscium eius dimicationis cum armatis descendisse, non ut
quemquam quietum violaret, sed ut turbantes civitatis
3 otium pro maiestate imperii coerceret. 'proinde quiesse
erit melius,' inquit. 'lictor, submove turbam et da viam
domino ad prendendum mancipium.' cum haec intonuisset
plenus irae, multitudo ipsa se sua sponte dimovit deserta-
4 que praeda iniuriae puella stabat. tum Verginius, ubi ni-
hil usquam auxilii vidit, 'quaeso,' inquit 'Appi, primum
ignosce patrio dolori, si quo inclementius in te sum in-
vectus, deinde sinas hic coram virgine nutricem percon-
tari, quid hoc rei sit, ut, si falso pater dictus sum, aequiore
5 hinc animo discedam.' data venia seducit filiam ac nutri-

cem prope Cloacinae ad tabernas, quibus nunc novis est
nomen, atque ibi ab lanio cultro arrepto 'hoc te uno, quo
possum,' ait 'modo, filia, in libertatem vindico': pectus
deinde puellae transfigit respectansque ad tribunal 'te,'
inquit 'Appi, tuumque caput sanguine hoc consecro.' cla- 6
more ad tam atrox facinus orto excitus Appius conprendi
Verginium iubet. ille ferro quacumque ibat viam facere,
donec multitudine etiam prosequentium tuente ad portam
perrexit. Icilius Numitoriusque exsangue corpus sublatum 7
ostentant populo; scelus Appi, puellae infelicem formam,
necessitatem patris deplorant. sequentes clamitant matro- 8
nae, eamne liberorum procreandorum condicionem, ea pu-
dicitiae praemia esse, cetera, quae in tali re muliebris
dolor, quo est maestior inbecillo animo, eo miserabilia
magis querentibus subicit. virorum et maxime Icili vox 9
tota tribuniciae potestatis ac provocationis ad populum
ereptae publicarumque indignationum erat.

XXXXVIIII. Concitatur multitudo partim atrocitate 1
sceleris partim spe per occasionem repetendae libertatis.
Appius nunc vocari Icilium, nunc retractantem arripi, po- 2
stremo, cum locus adeundi apparitoribus non daretur, ipse
cum agmine patriciorum iuvenum per turbam vadens in
vincula duci iubet. iam circa Icilium non solum multitudo, 3
sed duces quoque multitudinis erant L. Valerius et M. Ho-
ratius, qui repulso lictore, si iure ageret, vindicare se a
privato Icilium aiebant, si vim adferre conarentur, ibi quo-
que haud inpares fore. hinc atrox rixa oritur. Valerium 4
Horatiumque lictor decemviri invadit: franguntur a mul-
titudine fasces. in contionem Appius escendit, secuntur
Horatius Valeriusque; eos contio audit, decemviro obstre-
pitur. iam pro imperio Valerius discedere a privato licto- 5
res iubebat, cum fractis animis Appius, vitae metuens, in
domum se propinquam foro insciis adversariis, capite ob-
voluto recipit. Sp. Oppius ut auxilio collegae esset, in 6
forum ex altera parte inrumpit. videt imperium vi victum.
agitatus deinde consiliis atque ex omni parte adsentiendo
multis auctoribus trepidaverat: senatum postremo vocari
iussit. ea res, quod magnae parti patrum displicere acta 7
decemvirorum videbantur, spe per senatum finiendae

8 potestatis eius multitudinem sedavit. senatus nec plebem
inritandam censuit et multo magis providendum, ne quid
Verginii adventus in exercitu motus faceret.

1 L. Itaque missi iuniores patrum in castra, quae tum
in monte Vecilio erant, nuntiant decemviris, ut omni ope
2 ab seditione milites contineant. ibi Verginius maiorem,
3 quam reliquerat in urbe, motum excivit. nam praeterquam
quod agmine prope quadringentorum hominum veniens,
qui ab urbe indignitate rei accensi comites ei se dederant,
conspectus est, strictum etiam telum respersusque ipse
cruore tota in se castra convertit. et togae multifariam
in castris visae maioris aliquanto, quam erat, speciem ur-
4 banae multitudinis fecerant. quaerentibus, quid rei esset,
flens diu vocem non misit; tandem, ut iam ex trepidatione
concurrentium turba constitit ac silentium fuit, ordine
5 cuncta, ut gesta erant, exposuit. supinas deinde tendens
manus, conmilitones appellans orabat, ne, quod scelus
Appi Claudi esset, sibi attribuerent neu se ut parricidam
6 liberum aversarentur. sibi vitam filiae sua cariorem fuisse,
si liberae ac pudicae vivere licitum fuisset: cum velut ser-
vam ad stuprum rapi videret, morte amitti melius ratum
quam contumelia liberos, misericordia se in speciem cru-
7 delitatis lapsum. nec se superstitem filiae futurum fuisse,
nisi spem ulciscendae mortis eius in auxilio conmilitonum
habuisset. illis quoque enim filias, sorores coniugesque
esse, nec cum filia sua libidinem Appi Claudi extinctam
8 esse, sed quo inpunitior sit, eo effrenatiorem fore. aliena
calamitate documentum datum illis cavendae similis in-
iuriae. quod ad se adtineat, uxorem sibi fato ereptam,
filiam, quia non ultra pudica victura fuerit, miseram, sed
9 honestam morte occubuisse. non esse iam Appi libidini
locum in domo sua; ab alia violentia eius eodem se animo
suum corpus vindicaturum, quo vindicaverit filiae; ceteri
10 sibi ac liberis suis consulerent. haec Verginio vociferanti
succlamabat multitudo, nec illius dolori nec suae libertati
se defuturos. et inmixti turbae militum togati cum eadem
illa querendo docendoque, quanto visa quam audita in-
digniora potuerint videri, simul profligatam iam rem nun-
11 tiando Romae esse insecutosque, qui Appium prope inter-

emptum in exilium abisse dicerent, perpulerunt, ut ad
arma conclamaretur vellerentque signa et Romam profi-
ciscerentur. decemviri, simul his, quae videbant, iisque, 12
quae acta Romae audierant, perturbati, alius in aliam
partem castrorum ad sedandos motus discurrunt. et leni-
ter agentibus responsum non redditur; imperium si quis
inhiberet, et viros et armatos se esse respondetur. eunt 13
agmine ad urbem et Aventinum insidunt, ut quisque oc-
currerat, plebem ad repetendam libertatem creandosque
tribunos plebis adhortantes. alia vox nulla violenta audita
est. senatum Sp. Oppius habet. nihil placet aspere agi: 14
quippe ab ipsis datum locum seditionis esse. mittuntur 15
tres legati consulares, Sp. Tarpeius, C. Iulius, P. Sulpi-
cius, qui quaererent senatus verbis, cuius iussu castra
deseruissent aut quid sibi vellent, qui armati Aventinum
obsedissent belloque averso ab hostibus patriam suam
cepissent. non defuit quod responderetur, deerat qui da- 16
ret responsum, nullodum certo duce nec satis audentibus
singulis invidiae se offerre. id modo a multitudine con-
clamatum est, ut L. Valerium et M. Horatium ad se mit-
terent: his se daturos responsum.

LI. Dimissis legatis admonet milites Verginius, in re 1
non maxima paulo ante trepidatum esse, quia sine capite
multitudo fuerit, responsumque, quamquam non inutiliter,
fortuito tamen magis consensu quam communi consilio
esse. placere, decem creari, qui summae rei praeessent, 2
militarique honore tribunos militum appellare. cum ad 3
eum ipsum primum is honos deferretur, 'melioribus meis
vestrisque rebus reservate' inquit 'ista de me iudicia; nec 4
mihi filia inulta honorem ullum iucundum esse patitur
nec in perturbata re publica eos utile est praeesse vobis,
qui proximi invidiae sint. si quis usus mei est, nihilo 5
minor ex privato capietur.' ita decem numero tribunos 6
militares creant.

Neque in Sabinis quievit exercitus. ibi quoque auc- 7
tore Icilio Numitorioque secessio ab decemviris facta est,
non minore motu animorum Sicci caedis memoria reno-
vata quam quem nova fama de virgine adeo foede ad
libidinem petita accenderat. Icilius ubi audivit, tribunos 8

militum in Aventino creatos, ne comitiorum militarium
praerogativam urbana comitia isdem tribunis plebis crean-
9 dis sequerentur, peritus rerum popularium inminensque
ei potestati, et ipse, priusquam iretur ad urbem, pari po-
10 testate eundem numerum ab suis creandum curat. porta
Collina urbem intravere sub signis, mediaque urbe agmine
in Aventinum pergunt. ibi coniuncti alteri exercitui vi-
ginti tribunis militum negotium dederunt, ut ex suo nu-
mero duos crearent, qui summae rerum praeessent. M.
Oppium, Sex. Manilium creant.

11 Patres solliciti de summa rerum, cum senatus cotidie
12 esset, iurgiis saepius terunt tempus quam consiliis. Sicci
caedes decemviris et Appiana libido et dedecora militiae
obiciebantur. placebat, Valerium Horatiumque ire in Aven-
tinum. illi negabant, se aliter ituros quam si decemviri
deponerent insignia magistratus eius, quo anno iam ante
13 abissent. decemviri, querentes se in ordinem cogi, non
ante quam perlatis legibus, quarum causa creati essent,
depositoros imperium se aiebant.

1 LII. Per M. Duilium, qui tribunus plebis fuerat,
certior facta plebs, contentionibus adsiduis nihil transigi,
2 in sacrum montem ex Aventino transit, adfirmante Duilio,
non prius, quam deseri urbem videant, curam in animos
patrum descensuram: admoniturum sacrum montem con-
stantiae plebis, sciturosque, nisi restituta potestate redigi
3 in concordiam res nequire. via Nomentana, cui tum Fi-
culensi nomen fuit, profecti castra in monte sacro loca-
vere, modestiam patrum suorum nihil violando imitati.
secuta exercitum plebs nullo, qui per aetatem ire posset,
4 retractante. prosecuntur coniuges liberique, cuinam se
relinquerent in ea urbe, in qua nec pudicitia nec libertas
sancta esset, miserabiliter rogitantes.

5 Cum vasta Romae omnia insueta solitudo fecisset, in
foro praeter paucos seniorum nemo esset, vocatis utique
in senatum patribus desertum apparuisset forum plures-
6 que iam quam Horatius ac Valerius vociferarentur: 'quid
exspectabitis, patres conscripti? si decemviri finem perti-
naciae non faciunt, ruere ac deflagrare omnia passuri
estis? quod autem istud imperium est, decemviri, quod

amplexi tenetis? tectis ac parietibus iura dicturi estis? non 7
pudet, lictorum vestrorum maiorem prope numerum in foro
conspici quam togatorum aliorum(que)? quid, si hostes ad
urbem veniant, facturi estis? quid, si plebs mox, ubi parum
secessione moveatur, armata veniat? occasune urbis vultis
finire imperium? atqui aut plebs non est habenda aut ha- 8
bendi sunt tribuni plebis: nos citius caruerimus patriciis
magistratibus quam illi plebeis. novam inexpertamque eam 9
potestatem eripuere patribus nostris, ne nunc dulcedine se-
mel capti ferant desiderium, cum praesertim nec nos tem-
peremus imperiis, quo minus illi auxilii egeant' — cum 10
haec ex omni parte iactarentur, victi consensu decemviri
futuros se, quando ita videatur, in potestate patrum adfir-
mant. id modo simul orant ac monent, ut ipsis ab invidia 11
caveatur nec suo sanguine ad supplicia patrum plebem
adsuefaciant.

LIII. Tum Valerius Horatiusque missi ad plebem 1
condicionibus quibus videretur revocandam conponendas-
que res, decemviris quoque ab ira et impetu multitudinis
praecavere iubentur. profecti gaudio ingenti plebis in 2
castra accipiuntur, quippe liberatores haud dubie et motus
initio et exitu rei. ob haec iis advenientibus gratiae actae.
Icilius pro multitudine verba facit. idem, cum de condi- 3
cionibus ageretur, quaerentibus legatis quae postulata ple-
bis essent, conposito iam ante adventum legatorum con-
silio ea postulavit, ut appareret in aequitate rerum plus
quam in armis reponi spei. potestatem enim tribuniciam 4
provocationemque repetebant, quae ante decemviros crea-
tos auxilia plebis fuerant, et ne cui fraudi esset concisse
milites aut plebem ad repetendam per secessionem liber-
tatem. de decemvirorum modo supplicio atrox postulatum 5
fuit: dedi quippe eos aequum censebant vivosque igni
concrematuros minabantur. legati ad ea: 'quae consilii 6
fuerunt, adeo aequa postulastis, ut ultro vobis deferenda
fuerint: libertati enim ea praesidia petitis, non licentiae ad
inpugnandos alios. irae vestrae magis ignoscendum quam 7
indulgendum est, quippe qui crudelitatis odio in crudeli-
tatem ruitis et prius paene quam ipsi liberi sitis, dominari
iam in adversarios vultis. numquamne quiescit civitas 8

nostra a suppliciis aut patrum in plebem Romanam aut
9 plebis in patres? scuto vobis magis quam gladio opus est.
satis superque humilis est, qui iure aequo in civitate vivit
10 nec inferendo iniuriam nec patiendo. etiam si quando
metuendos vos praebituri estis, cum reciperatis magistra-
tibus legibusque vestris iudicia penes vos erunt de capite
nostro fortunisque, tunc ut quaeque causa erit statuetis:
nunc libertatem repeti satis est.'

1 LIIII. Facerent ut vellent permittentibus cunctis mox
2 redituros se legati rebus perfectis adfirmant. profecti cum
mandata plebis patribus exposuissent, alii decemviri, quando
quidem praeter spem ipsorum supplicii sui nulla mentio
3 fieret, haud quicquam abnuere; Appius truci ingenio et
invidia praecipua odium in se aliorum suo in eos metiens
4 odio 'haud ignaro' inquit 'imminet fortuna. video, donec
arma adversariis tradantur, differri adversus nos certamen.
dandus invidiae est sanguis. nihil ne ego quidem moror,
5 quo minus decemviratu abeam.' factum senatus consul-
tum, ut decemviri se primo quoque tempore magistratu
abdicarent, Q. Furius pontifex maximus tribunos plebis
crearet et ne cui fraudi esset secessio militum plebisque.
6 his senatus consultis perfectis, dimisso senatu, decemviri
prodeunt in contionem abdicantque se magistratu, ingenti
7 hominum laetitia. nuntiantur haec plebi. legatos quidquid
in urbe hominum supererat prosequitur. huic multitudini
laeta alia turba ex castris occurrit. congratulantur liber-
8 tatem concordiamque civitati restitutam. legati pro con-
tione: 'quod bonum faustum felixque sit vobis reique
publicae, redite in patriam ad penates, coniuges liberos-
que vestros. sed, qua hic modestia fuistis, ubi nullius ager
in tot rerum usu necessario tantae multitudini est violatus,
eam modestiam ferte in urbem. in Aventinum ite, unde
9 profecti estis. ibi felici loco, ubi prima initia inchoastis
libertatis vestrae, tribunos plebi creabitis. praesto erit
10 pontifex maximus, qui comitia habeat.' ingens adsensus
alacritasque cuncta adprobantium fuit. convertunt inde
signa, profectique Romam certant cum obviis gaudio. ar-
11 mati per urbem silentio in Aventinum perveniunt. ibi ex-
templo pontifice maximo comitia habente tribunos plebis

creaverunt, omnium primum L. Verginium, inde L. Icilium
et P. Numitorium, avunculum Vergini, auctores secessio-
nis, tum C. Sicinium, progeniem eius, quem primum tri- 12
bunum plebis creatum in sacro monte proditum memoriae
est, et M. Duillium, qui tribunatum insignem ante de-
cemviros creatos gesserat nec in decemviralibus certami-
nibus plebi defuerat. spe deinde magis quam meritis 13
electi M. Titinius, M. Pomponius, C. Apronius, Appius
Villius, C. Oppius. tribunatu inito Lucius Icilius extem- 14
plo plebem rogavit et plebs scivit, ne cui fraudi esset se-
cessio ab decemviris facta. confestim de consulibus crean- 15
dis cum provocatione Marcus Duillius rogationem pertulit.
ea omnia in pratis Flaminiis concilio plebis acta, quem
nunc circum Flaminium appellant.

LV. Per interregem deinde consules creati L. Vale- 1
rius, M. Horatius, qui extemplo magistratum occeperunt.
quorum consulatus popularis sine ulla patrum iniuria, nec
sine offensione fuit: quidquid enim libertati plebis cave- 2
retur, id suis decedere opibus credebant. omnium primum, 3
cum velut in controverso iure esset, tenerenturne patres
plebi scitis, legem centuriatis comitiis tulere, ut quod tri-
butim plebis iussisset, populum teneret, qua lege tribuni-
niciis rogationibus telum acerrimum datum est. aliam de- 4
inde consularem legem de provocatione, unicum praesi-
dium libertatis, decemvirali potestate eversam non resti-
tuunt modo, sed etiam in posterum muniunt sanciendo
novam legem, ne quis ullum magistratum sine provoca- 5
tione crearet, qui creasset, eum ius fasque esset occidi,
neve ea caedes capitalis noxae haberetur. et cum plebem 6
hinc provocatione, hinc tribunicio auxilio satis firmassent,
ipsis quoque tribunis, ut sacrosancti viderentur, cuius rei
prope iam memoria aboleverat, relatis quibusdam ex magno
intervallo caerimoniis renovarunt et cum religione invio- 7
latos eos, tum lege etiam fecerunt sanciendo, ut qui tri-
bunis plebis, aedilibus, iudicibus decemviris nocuisset,
eius caput Iovi sacrum esset, familia ad aedem Cereris,
Liberi Liberaeque venum iret. hac lege iuris interpretes 8
negant quemquam sacrosanctum esse, sed eum, qui eorum
cui nocuerit, sacrum sanciri. itaque aedilem prendi duci- 9

que a maioribus magistratibus, quod etsi non iure fiat
— noceri enim ei, cui hac lege non liceat —, tamen
argumentum esse, non haberi pro sacro sanctoque aedi-
10 lem, tribunos vetere iure iurando plebis, cum primum eam
11 potestatem creavit, sacrosanctos esse. fuere qui interpre-
tarentur, eadem hac Horatia lege consulibus quoque et
praetoribus, quia eisdem auspiciis quibus consules crea-
rentur, cautum esse: iudicem enim consulem appellari.
12 quae refellitur interpretatio, quod iis temporibus nondum
consulem iudicem, sed praetorem appellari mos fuerit.
hae consulares leges fuere.

13 Institutum etiam ab isdem consulibus, ut senatus con-
sulta in aedem Cereris ad aediles plebis deferrentur, quae
antea arbitrio consulum supprimebantur vitiabanturque.
14 M. Duillius deinde tribunus plebis plebem rogavit plebes-
que scivit, qui plebem sine tribunis reliquisset quique ma-
gistratum sine provocatione creasset, tergo ac capite pu-
15 niretur. haec omnia, ut invitis, ita non adversantibus
patriciis transacta, quia nondum in quemquam unum sae-
viebatur.

1 LVI. Fundata deinde et potestate tribunicia et plebis
libertate tum tribuni, adgredi singulos tutum maturumque
iam rati, accusatorem primum Verginium et Appium reum
2 deligunt. cum diem Appio Verginius dixisset et Appius,
stipatus patriciis iuvenibus, in forum descendisset, red-
integrata extemplo est omnibus memoria foedissimae po-
3 testatis, cum ipsum satellitesque eius vidissent. tum Ver-
ginius 'oratio' inquit 'rebus dubiis inventa est: itaque
neque ego accusando apud vos eum tempus teram, a cuius
crudelitate vosmet ipsi armis vindicastis, nec istum ad ce-
tera scelera inpudentiam in defendendo se adicere patiar.
4 omnium igitur tibi, Appi Claudi, quae impie nefarieque
per biennium alia super alia es ausus, gratiam facio: unius
tantum criminis, nisi vindices, te ab libertate in servitu-
tem contra leges vindicias non dedisse, in vincla te duci
5 iubebo.' nec in tribunicio auxilio Appius nec in iudicio
populi ullam spem habebat: attamen et tribunos appella-
vit et, nullo morante arreptus a viatore, 'provoco' inquit.
6 audita vox una, vindex libertatis, ex eo missa ore, quo

vindiciae nuper ab libertate dictae erant, silentium fecit.
et dum pro se quisque deos tandem esse et non neglegere 7
humana fremunt et superbiae crudelitatique, etsi seras,
non leves tamen venire poenas; provocare, qui provoca- 8
tionem sustulisset, et inplorare praesidium populi, qui
omnia iura populi obtrisset, rapique in vincla egentem
iure libertatis, qui liberum corpus in servitutem addixis-
set: ipsius Appi, inter contionis murmur fidem populi Ro-
mani inplorantis, vox audiebatur. maiorum merita in rem 9
publicam domi militiaeque commemorabat; suum infelix
erga plebem Romanam studium, quo aequandarum legum
causa cum maxima offensione patrum consulatu abisset;
suas leges, quibus manentibus lator earum in vincla du-
catur. ceterum sua propria bona malaque, cum causae 10
dicendae data facultas sit, tum se experturum; in prae-
sentia se communi iure civitatis civem Romanum die dicta
postulare, ut dicere liceat, ut iudicium populi Romani ex-
periri. non ita se invidiam pertimuisse, ut nihil in aequi-
tate et misericordia civium suorum spei habeat. quod si 11
indicta causa in vincla ducatur, iterum se tribunos plebei
appellare et monere, ne imitentur quos oderint. quod si 12
tribuni eodem foedere obligatos se fateantur tollendae ap-
pellationis causa, in quam conspirasse decemviros crimi-
nati sint, at se provocare ad populum, inplorare leges de
provocatione et consulares et tribunicias eo ipso anno
latas. quem enim provocaturum, si hoc indemnato in- 13
dicta causa non liceat? cui plebeio et humili praesidium
in legibus fore, si Ap. Claudio non sit? se documento fu-
turum, utrum novis legibus dominatio an libertas firmata
sit et appellatio provocatioque adversus iniuriam magi-
stratuum ostentata tantum inanibus litteris an vere data sit.

LVII. Contra ea Verginius unum Ap. Claudium et 1
legum expertem et civilis et humani foederis esse aiebat.
respicerent tribunal homines, castellum omnium scelerum, 2
ubi decemvir ille perpetuus, bonis, tergo, sanguini civium
infestus, virgas securesque omnibus minitans, deorum ho- 3
minumque contemptor, carnificibus, non lictoribus stipa-
tus, iam ab rapinis et caedibus animo ad libidinem verso
virginem ingenuam in oculis populi Romani velut bello

captam, ab conplexu patris abreptam, ministro cubiculi
4 sui clienti dono dederit, ubi crudeli decreto nefandisque
vindiciis dextram patris in filiam armaverit, ubi tollentis
corpus semianime virginis sponsum avumque in carcerem
duci iusserit, stupro interpellato magis quam caede motus.
et illi carcerem aedificatum esse, quod domicilium plebis
5 Romanae vocare sit solitus. proinde ut ille iterum ac
saepius provocet, sic se iterum ac saepius iudicem illi
ferre, ni vindicias ab libertate in servitutem dederit. si
ad iudicem non eat, pro damnato in vincla duci iubere.
6 ut haud quoquam inprobante sic magno motu animorum,
cum tanti viri supplicio suamet plebi iam nimia libertas
videretur, in carcerem est coniectus. tribunus ei diem
prodixit.

7 Inter haec ab Latinis et Hernicis legati gratulatum de
concordia patrum ac plebis Romam venerunt, donumque
ob eam Iovi optumo maximo coronam auream in Capito-
lium tulere parvi ponderis, prout res haud opulentae erant
8 colebanturque religiones pie magis quam magnifice. isdem
auctoribus cognitum est, Aequos Volscosque summa vi
9 bellum apparare, itaque partiri provincias consules iussi.
Horatio Sabini, Valerio Aequi evenere. cum ad ea bella
dilectum edixissent, favore plebis non iuniores modo, sed
emeritis etiam stipendiis pars magna voluntariorum ad
nomina danda praesto fuere eoque non copia modo, sed
genere etiam militum, veteranis admixtis, firmior exercitus
10 fuit. priusquam urbem egrederentur, leges decemvirales,
quibus tabulis duodecim est nomen, in aes incisas in pu-
blico proposuerunt. sunt, qui iussu tribunorum aediles
functos eo ministerio scribant.

1 LVIII. C. Claudius, qui perosus decemvirorum sce-
lera et ante omnes fratris fili superbiae infestus Regillum
antiquam in patriam se contulerat, is magno iam natu cum
ad pericula eius deprecanda redisset, cuius vitia fugerat,
sordidatus cum gentilibus clientibusque in foro prensabat
2 singulos orabatque, ne Claudiae genti eam inustam macu-
lam vellent, ut carcere et vinculis viderentur digni. virum
honoratissimae imaginis futurum ad posteros, legum la-
torem conditoremque Romani iuris, iacere vinctum inter

fures nocturnos ac latrones! adverterent ab ira parumper 3
ad cognitionem cogitationemque animos et potius unum
tot Claudiis deprecantibus condonarent quam propter unius
odium multorum preces aspernarentur. se quoque id ge- 4
neri ac nomini dare, nec cum eo in gratiam redisse, cuius
adversae fortunae velit succursum. virtute libertatem re-
cuperatam esse, clementia concordiam ordinum stabiliri
posse. erant quos moveret sua magis pietate quam eius, 5
pro quo agebat, causa. sed Verginius sui potius ut mi-
sererentur orabat filiaeque, nec gentis Claudiae regnum in
plebem sortitae, sed necessariorum Verginiae, trium tri-
bunorum, preces audirent, qui ad auxilium plebis creati
ipsi plebis fidem atque auxilium inplorarent. iustiores 6
hae lacrimae videbantur. itaque spe incisa, priusquam
prodicta dies adesset, Appius mortem sibi conscivit.

Subinde arreptus a P. Numitorio Sp. Oppius, proxi- 7
mus invidiae, quod in urbe fuerat, cum iniustae vindiciae
a collega dicerentur. plus tamen facta iniuria Oppio 8
quam non prohibita invidiae fecit. testis productus, qui
septem et viginti enumeratis stipendiis octiens extra ordi-
nem donatus donaque ea gerens in conspectu populi, scissa
veste tergum laceratum virgis ostendit, nihilum deprecans,
quin, si quam suam noxam reus dicere posset, privatus
iterum in se saeviret. Oppius quoque ductus in vincula 9
est et ante iudicii diem finem ibi vitae fecit. bona Claudii 10
Oppiique tribuni publicavere. collegae eorum exilii causa
solum verterunt, bona publicata sunt. et M. Claudius ad-
sertor Verginiae die dicta damnatus, ipso remittente Ver-
ginio ultimam poenam dimissus, Tibur exulatum abiit:
manesque Verginiae, mortuae quam vivae felicioris, per 11
tot domos ad petendas poenas vagati, nullo relicto sonte
tandem quieverunt.

LVIIII. Ingens metus incesserat patres vultusque iam 1
inde tribunorum erant, qui decemvirorum fuerant, cum M.
Duillius tribunus plebis inhibito salubriter modo nimiae
potestati 'et libertatis' inquit 'nostrae et poenarum ex 2
inimicis satis est. itaque hoc anno nec diem dici cuiquam
nec in vincla duci quemquam sum passurus. nam neque 3
vetera peccata repeti iam oblitterata placet, cum nova ex-

piata sint decemvirorum suppliciis, et nihil admissum iri,
quod vim tribuniciam desideret, spondet perpetua consu-
4 lum amborum in libertate vestra tuenda cura.' ea primum
moderatio tribuni metum patribus dempsit eademque auxit
consulum invidiam, quod adeo toti plebis fuissent, ut pa-
trum salutis libertatisque prior plebeio magistratui quam
patricio cura fuisset, et ante inimicos satietas poenarum
suarum cepisset quam obviam ituros licentiae eorum con-
5 sules appareret. multique erant, qui mollius consultum
dicerent, quod legum ab iis latarum patres auctores fuis-
sent, neque erat dubium, quin turbato rei publicae statu
tempori succubuissent.

1 LX. Consules rebus urbanis conpositis fundatoque
plebis statu in provincias diversi abire. Valerius adver-
sus coniunctos iam in Algido exercitus Aequorum Volsco-
2 rumque sustinuit consilio bellum; quod si extemplo rem
fortunae commisisset, haud scio an, qui tum animi ab de-
cemvirorum infelicibus auspiciis Romanis hostibusque
3 erant, magno detrimento certamen staturum fuerit. castris
mille passuum ab hoste positis copias continebat. hostes
medium inter bina castra spatium acie instructa conple-
bant provocantibusque ad proelium responsum Romanus
4 nemo reddebat. tandem fatigati stando ac nequiquam ex-
spectando certamen Aequi Volscique, postquam conces-
sum propemodum de victoria credebant, pars in Hernicos,
pars in Latinos praedatum abeunt. relinquitur magis ca-
5 stris praesidium quam satis virium ad certamen. quod
ubi consul sensit, reddit inlatum antea terrorem instructa-
6 que acie ultro hostem lacessit. ubi illi conscientia, quid
abesset virium, detractavere pugnam, crevit extemplo Ro-
manis animus et pro victis habebant paventes intra val-
7 lum. cum per totum diem stetissent intenti ad certamen,
nocti cessere. et Romani quidem pleni spei corpora cura-
bant; haudquaquam pari hostes animo nuntios passim tre-
pidi ad revocandos praedatores dimittunt: recurritur ex
8 proximis locis, ulteriores non inventi. ubi inluxit, egredi-
tur castris Romanus vallum invasurus, ni copia pugnae
fieret. et postquam multa iam dies erat neque movebatur
quicquam ab hoste, iubet signa inferri consul. motaque

acie indignatio Aequos et Volscos incessit, si victores exer-
citus vallum potius quam virtus et arma tegerent. igitur
et ipsi efflagitatum ab ducibus signum pugnae accepere.
iamque pars egressa portis erat deincepsque alii servabant 9
ordinem in suum quisque locum descendentes, cum con-
sul Romanus, priusquam totis viribus fulta contra staret
hostium acies, intulit signa; adortusque nec omnes dum 10
eductos nec, qui erant, satis explicatis ordinibus, prope
fluctuantem turbam trepidantium huc atque illuc circum-
spectantiumque se ac suos addito turbatis mentibus cla-
more atque impetu invadit. retulere primo pedem hostes; 11
deinde, cum animos collegissent et undique duces, victisne
cessuri essent, increparent, restituitur pugna.

LXI. Consul ex altera parte Romanos meminisse iu- 1
bebat, illo die primum liberos pro libera urbe Romana pu-
gnare. sibimet ipsis victuros, non ut decemvirorum victores
praemium essent. non Appio duce rem geri, sed consule 2
Valerio, ab liberatoribus populi Romani orto, liberatore
ipso. ostenderent, prioribus proeliis per duces, non per mi-
lites stetisse, ne vincerent: turpe esse, contra cives plus 3
animi habuisse quam contra hostes et domi quam foris
servitutem magis timuisse. unam Verginiam fuisse, cuius 4
pudicitiae in pace periculum esset, unum Appium civem
periculosae libidinis: at, si fortuna belli inclinet, omnium
liberis ab tot milibus hostium periculum fore. nolle omi- 5
nari, quae nec Iuppiter nec Mars pater passuri sint iis
auspiciis conditae urbi accidere. Aventini sacrique montis
admonebat, ut, ubi libertas parta esset paucis ante men- 6
sibus, eo inperium inlibatum referrent ostenderentque, ean-
dem indolem militibus Romanis post exactos decemviros
esse, quae ante creatos fuerit, nec aequatis legibus inmi-
nutam virtutem populi Romani esse. haec ubi inter signa 7
peditum dicta dedit, advolat deinde ad equites: 'agite iu-
venes,' inquit 'praestate virtute peditem, ut honore atque
ordine praestatis. primo concursu pedes movebit hostem, 8
pulsum vos inmissis equis exigite e campo. non susti-
nebunt impetum, et nunc cunctantur magis quam resi-
stunt.' concitant equos permittuntque in hostem pedestri 9
iam turbatum pugna et, perruptis ordinibus elati ad no-

vissimam aciem, pars libero spatio circumvecti iam fugam
undique capessentes plerosque a castris avertunt praeter-
10 equitantesque absterrent. peditum acies et consul ipse
visque omnis belli fertur in castra captisque cum ingenti
caede, maiore praeda potitur.
11 Huius pugnae fama perlata non in urbem modo, sed
in Sabinos ad alterum exercitum, in urbe laetitia modo
celebrata est, in castris animos militum ad aemulandum
12 decus accendit. iam Horatius eos excursionibus sufficiendo
proeliisque levibus experiundo adsuefecerat, sibi potius
fidere quam meminisse ignominiae decemvirorum ductu
acceptae, parvaque certamina in summam totius profece-
13 rant spei. nec cessabant Sabini, feroces ab re priore anno
bene gesta, lacessere atque instare rogitantes, quid latro-
cinii modo procursantes pauci recurrentesque tererent tem-
pus et in multa proelia parvaque carperent summam unius
14 belli? quin illi congrederentur acie inclinandamque semel
fortunae rem darent?
1 LXII. Ad id quod sua sponte satis conlectum animo-
rum erat, indignitate etiam Romani accendebantur. iam
alterum exercitum victorem in urbem rediturum, sibi ultro
per contumelias hostem insultare. quando autem se, si
2 tum non sint, pares hostibus fore? ubi haec fremere mi-
litem in castris consul sensit, contione advocata 'quem-
admodum' inquit 'in Algido res gesta sit, arbitror vos,
milites, audisse. qualem liberi populi exercitum decuit
esse, talis fuit. consilio collegae, virtute militum victoria
3 parta est. quod ad me attinet, id consilii animique habi-
turus sum, quod vos, milites, geritis. et trahi bellum sa-
4 lubriter et mature perfici potest. si trahendum est, ego,
ut in dies spes virtusque vestra crescat, eadem qua in-
stitui disciplina efficiam; si iam satis animi est decerni-
que placet, agitedum clamorem, qualem in acie sublaturi
estis, tollite hic indicem voluntatis virtutisque vestrae.'
5 postquam ingenti alacritate clamor est sublatus, quod bene
vertat, gesturum se illis morem posteroque die in aciem
deducturum adfirmat. reliquum diei apparandis armis con-
6 sumptum est. postero die simul instrui Romanam aciem
Sabini videre, et ipsi iam pridem avidi certaminis procedunt.

proelium fuit, quale inter fidentes sibimet ambo exercitus,
veteris perpetuaeque alterum gloriae, alterum nuper nova
victoria elatum. consilio etiam Sabini vires adiuvere. 7
nam cum aequassent aciem, duo extra ordinem milia,
quae in sinistrum cornu Romanorum in ipso certamine
inpressionem facerent, tenuere. quae ubi inlatis ex trans- 8
verso signis degravabant prope circumventum cornu, equi-
tes duarum legionum sescenti fere ex equis desiliunt ce-
dentibusque iam suis provolant in primum simulque et
hosti se opponunt et aequato primum periculo, pudore
deinde animos peditum accendunt. verecundiae erat, equi- 9
tem suo alienoque Marte pugnare, peditem ne ad pedes
quidem degresso equiti parem esse.

LXIII. Vadunt igitur in proelium ab sua parte omis- 1
sum et locum, ex quo cesserant, repetunt: momentoque
non restituta modo pugna, sed inclinatur etiam Sabinis
cornu. eques, inter ordines peditum tectus, se ad equos 2
recipit, transvolat inde in partem alteram suis victoriae
nuntius, simul et in hostes iam pavidos, quippe fuso suae
partis validiore cornu, impetum facit. non aliorum eo
proelio virtus magis enituit. consul providere omnia, lau- 3
dare fortis, increpare sicubi segnior pugna esset. castigati
fortium statim virorum opera edebant, tantumque hos
pudor, quantum alios laudes excitabant. redintegrato cla- 4
more undique omnes conisi hostem avertunt, nec deinde
Romana vis sustineri potuit. Sabini fusi passim per agros
castra hosti ad praedam relinquunt. ibi non sociorum,
sicut in Algido, res, sed suas Romanus, populationibus
agrorum amissas, recipit.

Gemina victoria duobus bifariam proeliis parta maligne 5
senatus in unum diem supplicationis consulum nomine de-
crevit. populus iniussu et altero die frequens iit supplica-
tum, et haec vaga popularisque supplicatio studiis prope
celebratior fuit. consules ex composito eodem biduo ad 6
urbem accessere senatumque in Martium campum evoca-
vere. ubi cum de rebus ab se gestis agerent, questi pri-
mores patrum, senatum inter milites dedita opera terroris
causa haberi. itaque inde consules, ne criminationi locus 7
esset, in prata Flaminia, ubi nunc aedes Apollinis est —

iam tum Apollinare appellabant — avocavere senatum.
8 ubi cum ingenti consensu patrum negaretur triumphus,
L. Icilius tribunus plebis tulit ad populum de triumpho
consulum, multis dissuasum prodeuntibus, maxime C.
Claudio vociferante: de patribus non de hostibus consules
9 triumphare velle, gratiamque pro privato merito in tribunum,
non pro virtute honorem peti. numquam ante de
triumpho per populum actum, semper aestimationem ar-
10 bitriumque eius honoris penes senatum fuisse. ne reges
quidem maiestatem summi ordinis inminuisse. ne ita
omnia tribuni potestatis suae inplerent, ut nullum publicum
consilium sinerent esse. ita demum liberam civitatem
fore, ita aequatas leges, si sua quisque iura ordo, suam
11 maiestatem teneat. in eandem sententiam multa et ceteris
senioribus patrum cum essent dicta, omnes tribus eam rogationem
acceperunt. tum primum sine auctoritate senatus
populi iussu triumphatum est.

1 LXIIII. Haec victoria tribunorum plebisque prope in
haud salubrem luxuriam vertit conspiratione inter tribunos
facta, ut idem tribuni reficerentur et, quo sua minus cupiditas
emineret, consulibus quoque continuarent magi-
2 stratum. consensum patrum causabantur, quo per contu-
3 meliam consulum iura plebis labefacta essent. quid futurum
nondum firmatis legibus, si novos tribunos per factionis
suas consules adorti essent? non enim semper Valerios
Horatiosque consules fore, qui libertati plebis suas opes
postferrent.

4 Forte quadam utili ad tempus ut comitiis praeesset
potissimum M. Duillio sorte evenit, viro prudenti et ex
continuatione magistratus invidiam inminentem cernenti.
5 qui cum ex veteribus tribunis negaret se ullius rationem
habiturum, pugnarentque collegae, ut liberas tribus in
suffragium mitteret aut concederet sortem comitiorum collegis
habituris e lege potius comitia quam ex voluntate
6 patrum, iniecta contentione Duillius consules ad subsellia
accitos cum interrogasset, quid de comitiis consularibus
in animo haberent, respondissentque, se novos consules
creaturos, auctores populares sententiae haud popularis
7 nactus, in contionem cum iis processit. ubi cum consules

producti ad populum interrogatique, si eos populus Ro-
manus, memor libertatis per illos receptae domi, memor
militiae rerumque gestarum, consules iterum faceret, quid-
nam facturi essent, nihil sententiae suae mutassent, con- 8
laudatis consulibus, quod perseverarent ad ultimum dissi-
miles decemvirorum esse, comitia habuit et quinque tri-
bunis plebi creatis, cum prae studiis aperte petentium
novem tribunorum alii candidati tribus non explerent,
concilium dimisit nec deinde comitiorum causa habuit.
satisfactum legi aiebat, quae numero nusquam praefinito 9
tribunis, modo ut relinquerentur sanciret et ab iis, qui
creati essent, cooptari collegas iuberet, recitabatque roga-
tionis carmen, in quo: 'si tribunos plebei decem rogabo, 10
si qui vos minus hodie decem tribunos plebis feceritis, ii
tum uti, quos sibi collegas cooptassint, ut illi legitimi
eadem lege tribuni plebei sint, ut illi, quos hodie tribunos
plebei feceritis.' Duillius cum ad ultimum perseverasset 11
negando, quindecim tribunos plebei rem publicam habere
posse, victa collegarum cupiditate pariter patribus plebei-
que acceptus magistratu abiit.

LXV. Novi tribuni plebis in cooptandis collegis pa- 1
trum voluntatem foverunt, duos etiam patricios consulares-
que Sp. Tarpeium et A. Aternium cooptavere. consules 2
creati Spurius Herminius, T. Verginius Caelimontanus,
nihil magnopere ad patrum aut plebis causam inclinati,
otium domi ac foris habuere. L. Trebonius tribunus ple- 3
bis infestus patribus, quod se ab iis in cooptandis tribunis
fraude captum proditumque a collegis aiebat, rogationem 4
tulit, ut qui plebem Romanam tribunos plebi rogaret, is
usque eo rogaret, dum decem tribunos plebei faceret, in-
sectandisque patribus, unde Aspero etiam inditum est
cognomen, tribunatum gessit.

Inde M. Geganius Macerinus et C. Iulius consules 5
facti contentiones tribunorum adversus nobilium iuventu-
tem ortas sine insectatione potestatis eius, conservata
maiestate patrum sedavere. plebem decreto ad bellum 6
Volscorum et Aequorum dilectu sustinendo rem ab sedi-
tionibus continuere, urbano quoque otio foris omnia tran-
quilla esse adfirmantes, per discordias civiles externos

7 tollere animos. cura pacis concordiae quoque intestinae
causa fuit. sed alter semper ordo gravis alterius modestiae
erat. quiescenti plebi ab iunioribus patrum iniuriae fieri
8 coeptae. ubi tribuni auxilio humilioribus essent, in primis
parum proderat, deinde ne ipsi quidem inviolati erant,
utique postremis mensibus, cum et per coitiones potentio-
rum iniuria fieret et vis potestatis omnis aliquanto poste-
9 riore anni parte languidior ferme esset. iamque plebs ita
in tribunatu ponere aliquid spei, si similes Icilio tribunos
10 haberet: nomina tantum se biennio habuisse. seniores
contra patrum, ut nimis feroces suos credere iuvenes esse,
ita malle, si modus excedendus esset, suis quam adver-
11 sariis superesse animos. adeo moderatio tuendae liberta-
tis, dum aequari velle simulando ita se quisque extollit,
ut deprimat alium, in difficili est, cavendoque, ne metu-
ant, homines metuendos ultro se efficiunt, et iniuriam ab
nobis repulsam, tamquam aut facere aut pati necesse sit,
iniungimus aliis.

1 LXVI. T. Quinctius Capitolinus quartum et Agrippa
Furius consules inde facti nec seditionem domi nec foris
2 bellum acceperunt: sed inminebat utrumque. iam non
ultra discordia civium reprimi poterat et tribunis et plebe
incitata in patres, cum dies alicui nobilium dicta novis
3 semper certaminibus contiones turbaret. ad quarum pri-
mum strepitum velut signo accepto arma cepere Aequi
ac Volsci, simul quod persuaserant iis duces cupidi prae-
darum, biennio ante dilectum indictum haberi non po-
4 tuisse abnuente iam plebe inperium. eo adversus se non
esse missos exercitus. dissolvi licentia militandi morem
nec pro communi iam patria Romam esse. quidquid ira-
rum simultatiumque cum externis fuerit, in ipsos verti.
occaecatos lupos intestina rabie opprimendi occasionem
esse.

5 Coniunctis exercitibus Latinum primum agrum per-
populati sunt; deinde, postquam ibi nemo vindex occurre-
bat, tum vero, exultantibus belli auctoribus, ad moenia
ipsa Romae populabundi regione portae Esquilinae acces-
sere, vastationem agrorum per contumeliam urbi osten-
6 tantes. unde postquam inulti, praedam prae se agentes

retro ad Corbionem agmine iere, Quinctius consul ad contionem populum vocavit.

LXVII. Ibi in hanc sententiam locutum accipio: 'etsi 1
mihi nullius noxae conscius, Quirites, sum, tamen cum
pudore summo in contionem vestram processi. hoc vos
scire, hoc posteris memoriae traditum iri, Aequos et Vol-
scos, vix Hernicis modo pares, T. Quinctio quartum con-
sule ad moenia urbis Romae inpune armatos venisse!
hanc ego ignominiam — quamquam iam diu ita vivitur, is 2
status rerum est, ut nihil boni divinet animus — si huic
potissimum imminere anno scissem, vel exilio vel morte,
si alia fuga honoris non esset, vitassem. ergo si viri arma 3
illa habuissent, quae in portis fuere nostris, capi Roma me
consule potuit? satis honorum, satis superque vitae erat;
mori consulem tertium oportuit. quem tandem ignavissimi 4
hostium contempsere? nos consules an vos, Quirites? si
culpa in nobis est, auferte imperium indignis et, si id pa-
rum est, insuper poenas expetite: si in vobis, nemo deo- 5
rum nec hominum sit, qui vestra puniat peccata, Quirites,
vosmet tantum eorum paeniteat. non illi vestram ignaviam
contempsere nec suae virtuti confisi sunt, quippe totiens
fusi fugatique, castris exuti, agro multati, sub iugum
missi, et se et vos novere. discordia ordinum est vene- 6
num urbis huius, patrum ac plebis certamina. dum nec
nobis imperii nec vobis libertatis est modus, dum taedet
vos patriciorum, hos plebeiorum magistratuum, sustulere
illi animos. pro deum fidem quid vobis vultis? tribunos 7
plebis concupistis: concordiae causa concessimus; decem-
viros desiderastis: creari passi sumus; decemvirorum vos
pertaesum est: coegimus abire magistratu. manente in 8
eosdem privatos ira vestra, mori atque exulare nobilissi-
mos viros honoratissimosque passi sumus. tribunos ple- 9
bis creare iterum voluistis: creastis. consules facere
vestrarum partium, etsi patribus videbamus iniquum,
patricium quoque magistratum plebi donum fieri vidimus.
auxilium tribunicium, provocationem ad populum, scita
plebis iniuncta patribus, sub titulo aequandarum legum
nostra iura oppressa tulimus et ferimus. qui finis erit 10
discordiarum? ecquando unam urbem habere, ecquando

communem hanc esse patriam licebit? victi nos aequiore
11 animo quiescimus, quam vos victores. satisne est, nobis
vos metuendos esse? adversus nos Aventinum capitur,
adversus nos sacer occupatur mons. Esquilias quidem
ab hoste prope captas et scandentem in aggerem Vol-
scum hostem nemo submovit. in nos viri, in nos armati
estis.

1 LXVIII. Agitedum, ubi hic curiam circumsederitis
et forum infestum feceritis et carcerem impleveritis prin-
2 cipibus, isdem istis ferocibus animis egredimini extra por-
tam Esquilinam aut, si ne hoc quidem audetis, ex muris
visite agros vestros ferro ignique vastatos, praedam abigi,
3 fumare incensa passim tecta. at enim communis res per
haec loco est peiore: ager uritur, urbs obsidetur, belli glo-
ria penes hostis est. quid tandem? privatae res vestrae
quo statu sunt? iam unicuique ex agris sua damna nun-
4 tiabuntur. quid est tandem domi, unde ea expleatis? tri-
buni vobis amissa reddent ac restituent? vocis verborum-
que quantum voletis ingerent et criminum in principes et
legum aliarum super alias et contionum. sed ex illis con-
tionibus numquam vestrum quisquam re (fortuna) domum
5 auctior rediit. ecquis retulit aliquid ad coniugem ac libe-
ros praeter odia, offensiones, simultates publicas privatas-
que? a quibus semper non vestra virtute innocentiaque,
6 sed auxilio alieno tuti sitis. at hercules, cum stipendia
nobis consulibus, non tribunis ducibus et in castris, non
in foro faciebatis, et in acie vestrum clamorem hostes,
non in contione patres Romani horrebant, praeda parta,
agro ex hoste capto, pleni fortunarum gloriaeque simul
publicae simul privatae, triumphantes domum ad penates
redibatis: nunc oneratum vestris fortunis hostem abire si-
7 nitis. haerete adfixi contionibus et in foro vivite: sequitur
vos necessitas militandi, quam fugitis. grave erat in Ae-
quos et Volscos proficisci: ante portas est bellum. si inde
non pellitur, iam intra moenia erit et arcem et Capitolium
8 scandet et in domos vestras vos persequetur. biennio
ante senatus dilectum haberi et educi exercitum in Algi-
dum iussit: sedemus desides domi, mulierum ritu inter
nos altercantes, praesenti pace laeti nec cernentes, ex otio

illo brevi multiplex bellum rediturum. his ego gratiora 9
dictu alia esse scio; sed me vera pro gratis loqui, etsi
meum ingenium non moneret, necessitas cogit. vellem
equidem vobis placere, Quirites, sed multo malo vos sal-
vos esse, qualicumque erga me animo futuri estis. natura 10
hoc ita comparatum est, ut qui apud multitudinem sua
causa loquitur, gratior eo sit, cuius mens nihil praeter
publicum commodum videt, nisi forte adsentatores publi-
cos, plebicolas istos, qui vos nec in armis nec in otio esse
sinunt, vestra vos causa incitare et stimulare putatis. con- 11
citati aut honori aut quaestui illis estis et, quia in con-
cordia ordinum nullos se usquam esse vident, malae rei
se quam nullius, turbarum ac seditionum duces esse vo-
lunt. quarum rerum si vos taedium tandem capere potest 12
et patrum vestrosque antiquos mores vultis pro his novis
sumere, nulla supplicia recuso, nisi paucis diebus hos 13
populatores agrorum nostrorum fusos fugatosque castris
exuero et a portis nostris moenibusque ad illorum urbes
hunc belli terrorem, quo nunc vos attoniti estis, trans-
tulero.'

LXVIIII. Raro alias tribuni popularis oratio accep- 1
tior plebi quam tunc severissimi consulis fuit. iuventus 2
quoque, quae inter tales metus detractationem militiae te-
lum acerrimum adversus patres habere solita erat, arma
et bellum spectabat. et agrestium fuga spoliatique in agris
et vulnerati foediora iis, quae subiciebantur oculis, nun-
tiantes totam urbem ira inplevere. in senatum ubi ven- 3
tum est, ibi vero in Quinctium omnes versi, ut unum vin-
dicem maiestatis Romanae intueri, et primores patrum
dignam dicere contionem imperio consulari, dignam tot
consulatibus ante actis, dignam vita omni, plena honorum
saepe gestorum, saepius meritorum. alios consules aut per 4
proditionem dignitatis patrum plebi adulatos aut acerbe
tuendo iura ordinis asperiorem domando multitudinem fe-
cisse: Titum Quinctium orationem memorem maiestatis
patrum concordiaeque ordinum et temporum inprimis ha-
buisse. orare eum collegamque, ut capesserent rem pu- 5
blicam; orare tribunos, ut uno animo cum consulibus bel-
lum ab urbe ac moenibus propulsari vellent plebemque

oboedientem in re tam trepida patribus praeberent; ap-
pellare tribunos communem patriam auxiliumque eorum
6 inplorare vastatis agris, urbe prope obpugnata. consensu
omnium dilectus decernitur habeturque. cum consules in
contione pronuntiassent, tempus non esse causas cogno-
scendi, omnes iuniores postero die prima luce in campo
7 Martio adessent, cognoscendis causis eorum, qui nomina
non dedissent, bello perfecto se daturos tempus, pro de-
sertore futurum, cuius non probassent causam, omnis iu-
8 ventus adfuit postero die. cohortes sibi quaeque centu-
riones legerunt, bini senatores singulis cohortibus prae-
positi. haec omnia adeo mature perfecta accepimus, ut
signa, eo ipso die a quaestoribus ex aerario prompta de-
lataque in campum, quarta diei hora mota ex campo
sint exercitusque novus, paucis cohortibus veterum mili-
tum voluntate sequentibus, manserit ad decimum lapidem.
9 insequens dies hostem in conspectum dedit castraque ad
Corbionem castris sunt coniuncta. tertio die cum ira Ro-
manos, illos, cum totiens rebellassent, conscientia culpae
ac desperatio inritaret, mora dimicandi nulla est facta.
1 LXX. In exercitu Romano cum duo consules essent
potestate pari, quod saluberrimum in administratione ma-
gnarum rerum est, summa imperii, concedente Agrippa,
penes collegam erat, et praelatus ille facilitate summitten-
tis se comiter respondebat communicando consilia laudes-
2 que et aequando inparem sibi. in acie Quinctius dextrum
cornu, Agrippa sinistrum tenuit; Sp. Postumio Albo le-
gato datur media acies tuenda, legatum alterum P. Sul-
3 picium equitibus praeficiunt. pedites ab dextro cornu
egregie pugnavere haud segniter resistentibus Volscis.
4 P. Sulpicius per mediam hostium aciem cum equitatu
perrupit. unde cum eadem reverti posset ad suos, prius-
quam hostis turbatos ordines reficeret, terga inpugnare
hostium satius visum est. momentoque temporis in aver-
sam incursando aciem ancipiti terrore dissipasset hostes,
ni suo proprio eum proelio equites Volscorum et Aequo-
5 rum exceptum aliquamdiu tenuissent. ibi vero Sulpicius
negare cunctandi tempus esse, circumventos interclusos-
que ab suis vociferans, ni equestre proelium conixi omni

vi perficerent. nec fugare equitem integrum satis esse: 6
conficerent equos virosque, ne quis reveheretur inde ad
proelium aut integraret pugnam. non posse illos resistere
sibi, quibus conferta peditum acies cessisset. haud surdis 7
auribus dicta. inpressione una totum equitatum fudere,
magnam vim ex equis praecipitavere, ipsos equosque spi-
culis confodere. is finis pugnae equestris fuit. tunc adorti 8
peditum aciem nuntios ad consules rei gestae mittunt, ubi
iam inclinabatur hostium acies. nuntius deinde et vincen-
tibus Romanis animos auxit et referentes gradum perculit
Aequos. in media primum acie vinci coepti, qua permis- 9
sus equitatus turbaverat ordines. sinistrum deinde cornu 10
ab Quinctio consule pelli coeptum. in dextro plurimum
laboris fuit. ibi Agrippa, aetate viribusque ferox cum
omni parte pugnae melius rem geri quam apud se videret,
accepta signa ab signiferis ipse inferre, quaedam iacere
etiam in confertos hostes coepit; cuius ignominiae metu 11
concitati milites invasere hostem. ita aequata ex omni
parte victoria est. nuntius tum a Quinctio venit, victorem
iam se imminere hostium castris, nolle inrumpere antequam
sciat, debellatum et in sinistro cornu esse: si iam fudisset 12
hostes, conferret ad se signa, ut simul omnis exercitus
praeda potiretur. victor Agrippa cum mutua gratulatione 13
ad victorem collegam castraque hostium venit. ibi paucis
defendentibus momentoque fusis sine certamine in muni-
tiones inrumpunt praedaque ingenti conpotem exercitum,
suis etiam rebus recuperatis, quae populatione agrorum
amissae erant, reducunt. triumphum nec ipsos postulasse 14
nec delatum iis ab senatu accipio, nec traditur causa spreti
aut non sperati honoris. ego quantum in tanto intervallo 15
temporum conicio, cum Valerio atque Horatio consulibus,
qui praeter Volscos et Aequos Sabini etiam belli perfecti
gloriam pepererant, negatus ab senatu triumphus esset,
verecundiae fuit pro parte dimidia rerum consulibus pe-
tere triumphum, ne, etiam si impetrassent, magis homi-
num ratio quam meritorum habita videretur.

LXXI. Victoriam honestam ex hostibus partam turpe 1
domi de finibus sociorum iudicium populi deformavit. Ari- 2
cini atque Ardeates de ambiguo agro cum saepe bello

certassent, multis invicem cladibus fessi iudicem popu-
3 lum Romanum cepere. cum ad causam orandam venis-
sent, concilio populi a magistratibus dato magna conten-
tione actum. iamque editis testibus cum tribus vocari et
populum inire suffragium oporteret, consurgit P. Scaptius
de plebe magno natu et 'si licet,' inquit 'consules, de re
publica dicere, errare ego populum in hac causa non pa-
4 tiar.' cum ut vanum eum negarent consules audiendum
esse vociferantemque, prodi publicam causam, submoveri
5 iussissent, tribunos appellat. tribuni, ut fere semper re-
guntur a multitudine magis quam regunt, dedere cupidae
6 audiendi plebi, ut quae vellet Scaptius diceret. ibi infit,
annum se tertium et octogesimum agere et in eo agro, de
quo agitur, militasse non iuvenem, vicesima iam stipendia
merentem, cum ad Coriolos sit bellatum. eo rem se ve-
tustate oblitteratam, ceterum suae memoriae infixam ad-
7 ferre: agrum, de quo ambigitur, finium Coriolanorum
fuisse captisque Coriolis iure belli publicum populi Ro-
mani factum. mirari se, quonam more Ardeates Aricini-
que, cuius agri ius numquam usurpaverint incolumi Co-
riolana re, eum se a populo Romano, quem pro domino
8 iudicem fecerint, intercepturos sperent. sibi exiguum vitae
tempus superesse, non potuisse se tamen inducere in ani-
mum, quin, quem agrum miles pro parte virili manu ce-
pisset, eum senex quoque voce, qua una posset, vindicaret.
magnopere se suadere populo, ne inutili pudore suam ipse
causam damnaret.

1 LXXII. Consules cum Scaptium non silentio modo,
sed cum adsensu etiam audiri animadvertissent, deos ho-
minesque testantes, flagitium ingens fieri, patrum primores
2 arcessunt. cum iis circumire tribus, orare, ne pessimum
facinus peiore exemplo admitterent iudices in suam rem
litem vertendo, cum praesertim, etiam si fas sit curam
emolumenti sui iudici esse, nequaquam tantum agro inter-
cipiendo acquiratur, quantum amittatur alienandis iniuria
3 sociorum animis. nam famae quidem ac fidei damna ma-
iora esse, quam quae aestimari possent. hoc legatos re-
ferre domum, hoc vulgari, hoc socios audire, hoc hostes:
4 quo cum dolore hos, quo cum gaudio illos! Scaptione hoc,

contionali seni, adsignaturos putarent finitimos populos? clarum hac fore imagine Scaptium, populum Romanum quadruplatoris et interceptoris litis alienae personam laturum. quem enim hoc privatae rei iudicem fecisse, ut sibi 5
controversiosam adiudicaret rem? Scaptium ipsum id quidem, etsi praemortui iam sit pudoris, non facturum. haec 6
consules, haec patres vociferantur: sed plus cupiditas et auctor cupiditatis Scaptius valet. vocatae tribus iudicaverunt, agrum publicum populi Romani esse. nec abnuitur 7
ita fuisse, si ad iudices alios itum foret: nunc haut sane quicquam bono causae levatur dedecus iudicii. idque non Aricinis Ardeatibusque quam patribus Romanis foedius atque acerbius visum. reliquum anni quietum ab urbanis motibus et ab externis mansit.

[PERIOCHA LIBRI IIII.]

[Lex de conubio patrum et plebis a tribunis plebis contentione magna patribus repugnantibus perlata est. tribuni ** plebis. aliquot annos res populi Romani domi militiaeque per hoc genus magistratus administratae sunt. item censores tunc primum creati sunt. ager Ardeatibus populi Romani iudicio ablatus missis in eum colonis restitutus est. cum fame populus Romanus laboraret, Spurius Maelius eques Romanus frumentum populo sua impensa largitus est et ob id factum conciliata sibi plebe regnum adfectans a C. Servilio Ahala magistro equitum iussu Quincti Cincinnati dictatoris occisus est; L. Minucius index bove aurato donatus est. legatis Romanis a Fidenatibus occisis, quoniam ob rem publicam occubuerant, statuae in rostris positae sunt. Cossus Cornelius tribunus militum occiso Tolumnio Veientum rege opima spolia secunda retulit. Mam. Aemilius dictator censurae honore, qui antea per quinquennium gerebatur, anni et sex mensium spatio finito, ob eam rem a censoribus notatus est. Fidenae in potestatem redactae eoque coloni missi sunt; quibus occisis Fidenates cum defecissent, ab Mam. Aemilio dictatore victi sunt et Fidenae captae. coniuratio servorum oppressa. Postumius tribunus militum propter crudelitatem ab exercitu occisus est. stipendium ex aerario tum primum militibus datum est. res praeterea gestas adversus Vulscos et Fidenates et Faliscos continet.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER IIII.

1 I. Hos secuti M. Genucius et C. Curtius consules. fuit annus domi forisque infestus. nam anni principio et de conubio patrum et plebis C. Canuleius tribunus plebis
2 rogationem promulgavit, qua contaminari sanguinem suum patres confundique iura gentium rebantur, et mentio primo sensim inlata a tribunis, ut alterum ex plebe consulem liceret fieri, eo processit deinde, ut rogationem novem tribuni promulgarent, ut populo potestas esset seu de
3 plebe seu de patribus vellet consules faciendi. id vero si fieret, non volgari modo cum infimis, sed prorsus auferri a primoribus ad plebem summum imperium credebant.
4 laeti ergo audiere patres, Ardeatium populum ob iniuriam agri abiudicati descisse et Veientes depopulatos extrema agri Romani et Volscos Aequosque ob communitam Verruginem fremere; adeo vel infelix bellum ignominiosae paci praeferebant.

5 His itaque in maius etiam acceptis, ut inter strepitum tot bellorum conticiscerent actiones tribuniciae, dilectus haberi, bellum armaque vi summa apparari iubent, si quo intentius possit quam T. Quinctio consule apparatum sit.
6 tum C. Canuleius pauca in senatu vociferatus: nequiquam territando consules avertere plebem a cura novarum legum; numquam eos se vivo dilectum habituros, antequam ea, quae promulgata ab se collegisque essent, plebes scivisset. et confestim ad contionem advocavit.

1 II. Eodem tempore et consules senatum in tribunum et tribunus populum in consules incitabat. negabant consules, iam ultra ferri posse furores tribunicios, ventum iam ad finem esse, domi plus belli concitari quam foris. id non adeo plebis quam patrum, neque tribunorum magis

quam consulum culpa accidere. cuius rei praemium sit in 2
civitate, eam maxumis semper auctibus crescere: sic pace
bonos, sic bello fieri. maximum Romae praemium sedi- 3
tionum esse, id et singulis universisque semper honori
fuisse. reminiscerentur, quam maiestatem senatus ipsi a 4
patribus accepissent, quam liberis tradituri essent, ut,
quemadmodum plebs, gloriari possent, auctiorem amplio-
remque esse. finem ergo non fieri, nec futuram, donec
quam felices seditiones tam honorati seditionum auctores
essent. quas quantasque res C. Canuleium adgressum! 5
conluvionem gentium, perturbationem auspiciorum publi-
corum privatorumque adferre, ne quid sinceri, ne quid
incontaminati sit, ut discrimine omni sublato nec se quis-
quam nec suos noverit. quam enim aliam vim conubia 6
promiscua habere nisi ut ferarum prope ritu vulgentur
concubitus plebis patrumque? ut qui natus sit ignoret,
cuius sanguinis, quorum sacrorum sit, dimidius patrum
(sit), dimidius plebis, ne secum quidem ipse concors.
parum id videri, quod omnia divina humanaque turben- 7
tur: iam ad consulatum vulgi turbatores accingi. et primo,
ut alter consul ex plebe fieret, id modo sermonibus temp-
tasse: nunc rogari, ut, seu ex patribus seu ex plebe velit,
populus consules creet. et creaturos haud dubie ex plebe
seditiosissimum quemque: Canuleios igitur Iciliosque con-
sules fore. ne id Iuppiter optimus maximus sineret, re- 8
giae maiestatis imperium eo recidere; et se miliens mori-
turos potius, quam ut tantum dedecoris admitti patiantur.
certum habere, maiores quoque, si divinassent, concedendo 9
omnia non mitiorem in se plebem, sed asperiorem alia ex
aliis iniquiora postulando, cum prima impetrasset, futuram, 10
primo quamlibet dimicationem subituros fuisse potius quam
eas leges sibi inponi paterentur. quia tum concessum sit
de tribunis, iterum concessum esse; finem non fieri. [non] 11
posse in eadem civitate tribunos plebis et patres esse: aut
hunc ordinem aut illum magistratum tollendum esse po-
tiusque sero quam numquam obviam eundum audaciae
temeritatique. illine ut inpune primo discordias serentes 12
concitent finitima bella, deinde adversus ea, quae conci-
taverint, armari civitatem defendique prohibeant et, cum

hostes tantum non arcessierint, exercitus conscribi adver-
13 sus hostes non patiantur, sed audeat Canuleius in senatu
proloqui, se, nisi suas leges tamquam victoris patres ac-
cipi sinant, dilectum haberi prohibiturum? quid esse aliud
quam minari, se proditurum patriam, oppugnari atque capi
passurum? quid eam vocem animorum non plebi Roma-
nae, sed Volscis et Aequis et Veientibus allaturam?
14 nonne Canuleio duce se speraturos Capitolium atque arcem
scandere posse, si patribus tribuni cum iure ac maiestate
adempta animos etiam eripuerint? consules paratos esse
duces prius adversus scelus civium quam adversus ho-
stium arma.

1 III. Cum maxume haec in senatu agerentur, Canu-
leius pro legibus suis et adversus consules ita disseruit:
2 'quanto opere vos, Quirites, contemnerent patres, quam
indignos ducerent, qui una secum urbe intra eadem moe-
nia viveretis, saepe equidem et ante videor animadver-
tisse, nunc tamen maxime, quod adeo atroces in has
3 rogationes nostras coorti sunt, quibus quid aliud quam
admonemus cives, nos eorum esse et, si non easdem opes
4 habere, eandem tamen patriam incolere? altera conubium
petimus, quod finitumis externisque dari solet: et nos
quidem civitatem, quae plus quam conubium est, hostibus
5 etiam victis dedimus —, altera nihil novi ferimus, sed id
quod populi est repetimus atque usurpamus, ut quibus
6 velit populus Romanus honores mandet. quid tandem est
cur caelum ac terras misceant, cur in me impetus modo
paene in senatu sit factus, negent se manibus tempera-
turos violaturosque denuntient sacrosanctam potestatem?
7 si populo Romano liberum suffragium datur, ut quibus
velit consulatum mandet, et non praeciditur spes plebeio
quoque, si dignus summo honore erit, apiscendi summi
honoris, stare urbs haec non poterit? de imperio actum
est? et perinde hoc valet "plebeiusne consul fiat" tam-
quam servum aut libertinum aliquis consulem futurum
8 dicat? ecquid sentitis, in quanto contemptu vivatis? lucis
vobis huius partem, si liceat, adimant. quod spiratis,
quod vocem mittitis, quod formas hominum habetis, in-
dignantur, quin etiam, si dis placet, nefas aiunt esse con-

sulem plebeium fieri. obsecro vos, si non ad fastos, non 9
ad conmentarios pontificum admittimur, ne ea quidem sci-
mus, quae omnes peregrini etiam sciunt, consules in locum
regum successisse, nec aut iuris aut maiestatis quicquam
habere, quod non in regibus ante fuerit? en umquam cre- 10
ditis fando auditum esse, Numam Pompilium non modo
non patricium, sed ne civem quidem Romanum, ex Sabino
agro accitum, populi iussu patribus auctoribus Romae
regnasse? L. deinde Tarquinium non Romanae modo, sed 11
ne Italicae quidem gentis, Demarati Corinthii filium, in-
colam a Tarquiniis vivis liberis Anci regem factum?
Servium Tullium post hunc captiva Corniculana natum 12
patre nullo, matre serva, ingenio, virtute regnum tenuisse?
quid enim de T. Tatio Sabino dicam, quem ipse Romulus
parens urbis in societatem regni accepit? ergo dum nul- 13
lum fastiditur genus, in quo eniteret virtus, crevit impe-
rium Romanum. paeniteat nunc vos plebeii consulis, cum
maiores nostri advenas reges non fastidierint et ne regi-
bus quidem exactis clausa urbs fuerit peregrinae virtuti?
Claudiam certe gentem post reges exactos ex Sabinis non 14
in civitatem modo accepimus, sed etiam in patriciorum
numerum. ex peregrinone patricius, deinde consul fiat, 15
civis Romanus si sit ex plebe, praecisa consulatus spes
erit? utrum tandem non credimus fieri posse, ut vir fortis 16
ac strenuus, pace belloque bonus ex plebe sit Numae,
L. Tarquinio, Ser. Tullio similis: an ne si sit quidem ad 17
gubernacula rei publicae accedere eum patiemur potius-
que decemviris, taeterrimis mortalium, qui tamen omnes
ex patribus erant, quam optimis regum novis hominibus
similis consules sumus habituri?

IIII. "At enim nemo post reges exactos de plebe 1
consul fuit." quid postea? nullane res nova institui debet
et, quod nondum est factum, — multa enim nondum sunt
facta in novo populo — ea, ne si utilia quidem sunt, fieri
oportet? pontifices, augures Romulo regnante nulli erant: 2
a Numa Pompilio creati sunt. census in civitate et de-
scriptio centuriarum classiumque non erat: ab Ser. Tullio
est facta. consules numquam fuerunt: regibus exactis 3
creati sunt. dictatoris nec imperium nec nomen fuerat:

apud patres esse coepit. tribuni plebi, aediles, quaestores
nulli erant: institutum est, ut fierent. decemviros legibus
scribendis intra decem hos annos et creavimus et e re
4 publica sustulimus. quis dubitat, quin in aeternum urbe
condita, in inmensum crescente, nova imperia, sacerdotia,
5 iura gentium hominumque instituantur? hoc ipsum, ne
conubium patribus cum plebe esset, non decemviri tule-
runt paucis his annis pessimo (exemplo) publico cum
summa iniuria plebis? an esse ulla maior aut insignitior
contumelia potest quam partem civitatis velut contamina-
6 tam indignam conubio haberi? quid est aliud quam exilium
intra eadem moenia, quam relegationem pati? ne adfini-
tatibus, ne propinquitatibus inmisceamur, cavent, ne so-
7 cietur sanguis. quid? hoc si polluit nobilitatem istam
vestram, quam plerique oriundi ex Albanis et Sabinis
non genere nec sanguine, sed per cooptationem in patres
habetis aut ab regibus lecti aut post reges exactos iussu
populi, sinceram servare privatis consiliis non poteratis
nec ducendo ex plebe neque vestras filias sororesque enu-
8 bere sinendo e patribus? nemo plebeius patriciae virgini
vim adferret: patriciorum ista lubido est. nemo invitum
9 pactionem nuptialem quemquam facere coegisset. verum
enim vero lege id prohibere et conubium tolli patrum ac
plebis, id demum contumeliosum plebi est. cur enim non
10 confertis, ne sit conubium divitibus ac pauperibus? quod
privatorum consiliorum ubique semper fuit, ut in quam
cuique feminae convenisset domum nuberet, ex qua pactus
esset vir domo in matrimonium duceret, id vos sub legis
superbissumae vincula conicitis, qua dirimatis societatem
11 civilem duasque ex una civitates faciatis. cur non san-
citis, ne vicinus patricio sit plebeius nec eodem itinere
eat, ne idem convivium ineat, ne in foro eodem consistat?
quid enim in re est aliud, si plebeiam patricius duxerit,
si patriciam plebeius? quid iuris tandem immutatur?
12 nempe patrem secuntur liberi. nec quod nos ex conubio
vestro petamus quicquam est praeterquam ut hominum,
ut civium numero simus; nec vos, nisi in contumeliam
ignominiamque nostram certare iuvat, quod contendatis
quicquam est.

V. Denique utrum tandem populi Romani an vestrum 1
summum imperium est? regibus exactis utrum vobis do-
minatio an omnibus aequa libertas parta est? oportet licere 2
populo Romano, si velit, iubere legem; an, ut quaeque ro-
gatio promulgata erit, vos dilectum pro poena decernetis?
et simul ego tribunus vocare tribus in suffragium coe-
pero, tu statim consul sacramento iuniores adiges et in
castra educes et minaberis plebi, minaberis tribuno? quid, 3
si non, quantum istae minae adversus plebis consensum
valerent, bis iam experti essetis? scilicet, quia nobis con-
sultum volebatis, certamine abstinuistis; an ideo non est
dimicatum, quod quae pars firmior, eadem modestior fuit?
nec nunc erit certamen, Quirites. animos vestros illi 4
temptabunt semper, vires non experientur. itaque ad bella 5
ista, seu falsa seu vera sunt, consules, parata vobis plebes
est, si conubiis redditis unam hanc civitatem tandem fa-
citis, si coalescere, si iungi miscerique vobis privatis ne-
cessitudinibus possunt, si spes, si aditus ad honores viris
strenuis et fortibus datur, si in consortio, si in societate
rei publicae esse, si, quod aequae libertatis est, invicem
annuis magistratibus parere atque imperitare licet. si haec 6
inpediet aliquis, ferte sermonibus et multiplicate fama bella:
nemo est nomen daturus, nemo arma capturus, nemo di-
micaturus pro superbis dominis, cum quibus nec in re pu-
blica honorum nec in privata conubii societas est.'

VI. Cum in contionem et consules processissent et 1
res a perpetuis orationibus in altercationem vertisset, in-
terroganti tribuno, cur plebeium consulem fieri non opor-
teret, ut fortasse vere, sic parum utiliter in praesens cer- 2
tamen respondit, quod nemo plebeius auspicia haberet,
ideoque decemviros conubium diremisse, ne incerta prole
auspicia turbarentur. plebes ad id maxime indignatione 3
exarsit, quod auspicari tamquam invisi diis inmortalibus
negarentur posse. nec ante finis contentionum fuit, cum
et tribunum acerrimum auctorem plebes nacta esset et
ipsa cum eo pertinacia certaret, quam victi tandem patres
ut de conubio ferretur consensere, ita maxime rati con- 4
tentionem de plebeiis consulibus tribunos aut totam de-
posituros aut post bellum dilaturos esse contentamque

5 interim conubio plebem paratam dilectui fore. cum Canu-
leius victoria de patribus et plebis favore ingens esset,
accensi alii tribuni ad certamen pro rogatione sua summa
vi pugnant, et crescente in dies fama belli dilectum inpe-
6 diunt. consules, cum per senatum intercedentibus tribu-
nis nihil agi posset, consilia principum domi habebant.
apparebat, aut hostibus aut civibus de victoria conceden-
7 dum esse. soli ex consularibus Valerius atque Horatius
non intererant consiliis. C. Claudi sententia consules ar-
mabat in tribunos, Quinctiorum, Cincinnatique et Capi-
tolini, sententiae abhorrebant a caede violandisque, quos
8 foedere icto cum plebe sacrosanctos accepissent. per haec
consilia eo deducta est res, ut tribunos militum consulari
potestate promiscue ex patribus ac plebe creari sinerent,
de consulibus creandis nihil mutaretur. eoque contenti
tribuni, contenta plebs fuit.

9 Comitia tribunis consulari potestate tribus creandis in-
dicuntur. quibus indictis extemplo quicumque aliquid se-
ditiose dixerat aut fecerat umquam, maxime tribunicii, et
prensare homines et concursare toto foro candidati coe-
10 pere, ut patricios desperatio primo inritata plebe apiscendi
honoris, deinde indignatio, si cum his gerendus esset ho-
nos, deterreret. postremo coacti tamen a primoribus pe-
11 tiere, ne cessisse possessione rei publicae viderentur. even-
tus eorum comitiorum docuit, alios animos in contentione
libertatis dignitatisque, alios secundum deposita certa-
mina incorrupto iudicio esse: tribunos enim omnes patri-
cios creavit populus, contentus eo, quod ratio habita ple-
12 beiorum esset. hanc modestiam aequitatemque et altitu-
dinem animi ubi nunc in uno inveneris, quae tum populi
universi fuit?

1 VII. Anno trecentesimo decimo quam urbs Roma
condita erat primum tribuni militum pro consulibus ma-
gistratum ineunt A. Sempronius Atratinus, L. Atilius, T.
Cluilius, quorum in magistratu concordia domi pacem
2 etiam foris praebuit. sunt qui propter adiectum Aequorum
Volscorumque bello et Ardeatium defectioni Veiens bel-
lum, quia duo consules obire tot simul bella nequirent,
tribunos militum tres creatos dicant sine mentione pro-

mulgatae legis de consulibus creandis ex plebe, et imperio
et insignibus consularibus usos. non tamen pro firmato 3
iam stetit magistratus eius ius, quia tertio mense quam
inierunt augurum decreto perinde ac vitio creati honore
abiere, quod C. Curtius, qui comitiis eorum praefuerat,
parum recte tabernaculum cepisset.

Legati ab Ardeatibus Romam venerunt ita de iniuria 4
querentes, ut, si demeretur ea, in foedere atque amicitia
mansuros restituto agro appareret. ab senatu responsum 5
est, iudicium populi rescindi ab senatu non posse, prae-
terquam quod nullo nec exemplo nec iure fieret, concordiae
etiam ordinum causa. si Ardeates sua tempora exspectare 6
velint arbitriumque senatui levandae iniuriae suae permit-
tant, fore ut postmodo gaudeant, se irae moderatos, sciant-
que, patribus aeque curae fuisse, ne qua iniuria in eos
oreretur ac ne orta diuturna esset. ita legati, cum se rem 7
integram relaturos dixissent, comiter dimissi.

Patricii, cum sine curuli magistratu res publica esset,
coiere et interregem creavere. contentio, consulesne an
tribuni militum crearentur, in interregno rem dies con-
plures tenuit. interrex ac senatus consulum comitia, tri- 8
buni plebis et plebs tribunorum militum ut habeantur ten-
dunt. vicerunt patres, quia et plebs patriciis seu hunc
seu illum delatura honorem frustra certare supersedit et 9
principes plebis ea comitia malebant, quibus non habere-
tur ratio sua, quam quibus ut indigni praeterirentur. tri-
buni quoque plebi certamen sine effectu in beneficio apud
primores patrum reliquere.

T. Quinctius Barbatus interrex consules creat Lucium 10
Papirium Mugilanum, L. Sempronium Atratinum. his
consulibus cum Ardeatibus foedus renovatum est. idque
monumenti est, consules eos illo anno fuisse, qui neque
in annalibus priscis neque in libris magistratuum inve-
niuntur: credo, quod tribuni militum initio anni fuerunt, 11
eo perinde ac si totum annum in imperio fuerint, suffectis
iis consulibus praetermissa nomina consulum horum. Li- 12
cinius Macer auctor est, et in foedere Ardeatino et in
linteis libris ad Monetae inventa. et foris, cum tot terro-
res a finitimis ostentati essent, et domi otium fuit.

1 VIII. Hunc annum, seu tribunos modo seu tribunis
suffectos consules quoque habuit, sequitur annus haud
dubiis consulibus M. Geganio Macerino iterum, T. Quinctio
2 Capitolino quintum consule. idem hic annus censurae in-
itium fuit, rei a parva origine ortae, quae deinde tanto in-
cremento aucta est, ut morum disciplinaeque Romanae
penes eam regimen, senatus equitumque centuriae, decoris
dedecorisque discrimen sub dicione eius magistratus, pu-
blicorum ius privatorumque locorum vectigalia populi Ro-
3 mani sub nutu atque arbitrio essent. ortum autem initiumst
rei, quod in populo per multos annos incenso neque
differri census poterat neque consulibus, cum tot popu-
lorum bella imminerent, operae erat id negotium agere.
4 mentio inlata ad senatum est, rem operosam ac minime
consularem suo proprio magistratu egere, cui scribarum
ministerium custodiaeque (et) tabularum cura, cui arbi-
5 trium formulae censendi subiceretur. et patres quamquam
rem parvam, tamen, quo plures patricii magistratus in re
publica essent, laeti accepere, id quod evenit futurum
credo etiam rati, ut mox opes eorum, qui praeessent, ipsi
6 honori ius maiestatemque adicerent. et tribuni id quod
tunc erat magis necessarium quam speciosi ministerii pro-
curationem intuentes, ne in parvis quoque rebus incom-
7 mode adversarentur, haut sane tetendere. cum a primori-
bus civitatis spretus honor esset, Papirium Semproniumque-
que, quorum de consulatu dubitabatur, ut eo magistratu
parum solidum consulatum explerent, censui agendo po-
pulus suffragiis praefecit. censores ab re appellati sunt.

1 VIIII. Dum haec Romae geruntur, legati ab Ardea
veniunt pro veterrima societate renovatoque foedere re-
2 centi auxilium prope eversae urbi inplorantes; frui nam-
que pace, optimo consilio cum populo Romano servata,
per intestina arma non licuit. quorum causae atque initium
3 traditur ex certamine factionum ortum, quae fuerunt erunt-
que pluribus populis magis exitio quam bella externa,
quam fames morbive quaeque alia in deum iras velut ul-
tima publicorum malorum vertunt.

4 Virginem plebeii generis maxime forma notam petiere
iuvenes, alter virgini genere par, tutoribus fretus, qui et

ipsi eiusdem corporis erant, nobilis alter, nulla re praeter-
quam forma captus. adiuvabant eum optumatium studia, 5
per quae in domum quoque puellae certamen partium pe-
netravit. nobilis superior iudicio matris esse, quae quam
splendidissimis nuptiis iungi puellam volebat; tutores in
ea quoque re partium memores ad suum tendere. cum res 6
peragi intra parietes nequisset, ventum in ius est. postu-
latu audito matris tutorumque magistratus secundum pa-
rentis arbitrium dant ius nuptiarum. sed vis potentior fuit.
namque tutores, inter suae partis homines de iniuria de- 7
creti palam in foro contionati, manu facta virginem ex domo
matris rapiunt. adversus quos infestior coorta optumatium 8
acies sequitur accensum iniuria iuvenem. fit proelium atrox.
pulsa plebs, nihil Romanae plebi similis, armata ex urbe
profecta, colle quodam capto in agros optumatium cum
ferro ignique excursiones facit, urbem quoque, omni etiam 9
experte ante certaminis multitudine opificum ad spem prae-
dae evocata, obsidere parat. nec ulla species cladesque 10
belli abest velut contacta civitate rabie duorum iuvenum
funestas nuptias ex occasu patriae petentium. parum parti 11
utrique domi armorum bellique est visum. optumates Ro-
manos ad auxilium urbis obsessae, plebs ad expugnan-
dam secum Ardeam Volscos excivere. priores Volsci duce 12
Aequo Cluilio Ardeam venere et moenibus hostium val-
lum obiecere. quod ubi Romam est nuntiatum, extemplo 13
M. Geganius consul cum exercitu profectus tria milia pas-
sum ab hoste locum castris cepit praecipitique iam die
curare corpora milites iubet. quarta deinde vigilia signa
profert coeptumque opus adeo adproperatum est, ut sole
orto Volsci firmiore se munimento ab Romanis circum-
vallatos quam a se urbem viderent. et alia parte consul 14
muro Ardeae brachium iniunxerat, qua ex oppido sui com-
meare possent.

X. Volscus imperator, qui ad eam diem non com- 1
meatu praeparato, sed ex populatione agrorum rapto in
diem frumento aluisset militem, postquam saeptus vallo
repente inops omnium rerum erat, ad conloquium consule
evocato, si solvendae obsidionis causa venerit Romanus,
abducturum se inde Volscos ait. adversus ea consul victis 2

condiciones accipiendas esse, non ferendas respondit, ne-
que, ut venerint ad oppugnandos socios populi Romani
3 suo arbitrio, ita abituros Volscos esse. dedi imperatorem,
arma poni iubet, fatentes victos se esse et imperio parere:
aliter tam abeuntibus quam manentibus se hostem infen-
sum victoriam potius ex Volscis quam pacem infidam Ro-
4 mam relaturum. Volsci exiguam spem in armis, alia un-
dique abscisa, cum temptassent, praeter cetera adversa
loco quoque iniquo ad pugnam congressi, iniquiore ad fu-
gam, cum ab omni parte caederentur, ad preces a certa-
mine versi dedito imperatore traditisque armis sub iugum
missi cum singulis vestimentis ignominiae cladisque pleni
5 dimittuntur. et cum haud procul urbe Tusculo consedis-
sent, vetere Tusculanorum odio inermes oppressi dede-
6 runt poenas vix nuntiis caedis relictis. Romanus Ardeae
turbatas seditione res principibus eius motus securi per-
cussis bonisque eorum in publicum Ardeatium redactis
composuit; demptamque iniuriam iudicii tanto beneficio
populi Romani Ardeates credebant, senatui superesse ali-
quid ad delendum publicae avaritiae monimentum vide-
7 batur. consul triumphans in urbem redit Cluilio duce
Volscorum ante currum ducto praelatisque spoliis, quibus
dearmatum exercitum hostium sub iugum miserat.

8 Aequavit, quod haud facile est, Quinctius consul to-
gatus armati gloriam collegae, qua concordiae pacisque
domesticam curam iura infimis summisque moderando ita
tenuit, ut cum et patres severum consulem et plebs satis
9 comem crediderint. et adversus tribunos auctoritate plura
quam certamine tenuit. quinque consulatus eodem tenore
gesti vitaque omnis consulariter acta verendum paene
ipsum magis quam honorem faciebant. eo tribunorum
militarium nulla mentio his consulibus fuit.

1 XI. Consules creant M. Fabium Vibulanum, Postu-
2 mum Aebutium Cornicinem. Fabius et Aebutius consu-
les, quo maiori gloriae rerum domi forisque gestarum
succedere se cernebant, maxime autem memorabilem an-
num apud finitimos socios hostesque esse, quod Ardeatibus
3 in re praecipiti tanta foret cura subventum, eo inpensius,
ut delerent prorsus ex animis hominum infamiam iudicii,

senatus consultum fecerunt, ut, quoniam civitas Ardeatium
intestino tumultu redacta ad paucos esset, coloni eo prae-
sidii causa adversus Volscos scriberentur. hoc palam re- 4
latum in tabulas, ut plebem tribunosque falleret iudicii
rescindendi consilium initum. consenserant autem, ut multo
maiore parte Rutulorum colonorum quam Romanorum
scripta nec ager ullus divideretur nisi is, qui interceptus
iudicio infami erat, nec ulli prius Romano ibi quam om-
nibus Rutulis divisus esset gleba ulla agri adsignaretur.
sic ager ad Ardeates rediit. triumviri ad coloniam Ardeam 5
deducendam creati Agrippa Menenius, T. Cluilius Siculus,
M. Aebutius Helva, qui praeter minime populare mini- 6
sterium agro adsignando sociis, quem populus Romanus
suum iudicasset, cum plebem offendissent, ne primoribus
quidem patrum satis accepti, quod nihil gratiae cuiusquam
dederant, vexationes, ad populum iam die dicta ab tribu- 7
nis, coloni adscripti remanendo in colonia, quam testem
integritatis iustitiaeque habebant, vitavere.

XII. Pax domi forisque fuit et hoc et insequente anno, 1
C. Furio Pacilo et M. Papirio Crasso consulibus. ludi, ab 2
decemviris per secessionem plebis a patribus ex senatus
consulto voti, eo anno facti sunt. causa seditionum nequi- 3
quam a Poetilio quaesita, qui tribunus plebis iterum ea ipsa 4
denuntiando factus neque ut de agris dividendis plebi re-
ferrent consules ad senatum pervincere potuit, et cum ma-
gno certamine obtinuisset, ut consulerentur patres, consu-
lum an tribunorum placeret comitia haberi, consules creari
iussi sunt, ludibrioque erant minae tribuni denuntiantis se 5
dilectum inpediturum, cum quietis finitimis neque bello
neque belli apparatu opus esset.

Sequitur hanc tranquillitatem rerum annus Proculo 6
Geganio Macerino, L. Menenio Lanato consulibus multi-
plici clade ac periculo insignis, seditionibus, fame, regno
prope per largitionis dulcedinem in cervices accepto.
unum afuit bellum externum, quo si adgravatae res es- 7
sent, vix ope deorum omnium resisti potuisset. coepere a
fame mala, seu adversus annus frugibus fuit seu dulce-
dine contionum et urbis deserto agrorum cultu, nam utrum-
que traditur. et patres plebem desidem et tribuni plebis

nunc fraudem nunc neglegentiam consulum accusabant.
8 postremo perpulere plebem haud adversante senatu, ut
L. Minucius praefectus annonae crearetur, felicior in eo
magistratu ad custodiam libertatis futurus quam ad cura-
tionem ministerii sui, quamquam postremo annonae quo-
que levatae haud inmeritam et gratiam et gloriam tulit.
9 qui cum multis circa finitimos populos legationibus terra
marique nequiquam missis, nisi quod ex Etruria haud ita
multum frumenti advectum est, nullum momentum anno-
10 nae fecisset et revolutus ad dispensationem inopiae profi-
teri cogendo frumentum et vendere, quod usu menstruo
superesset, fraudandoque parte diurni cibi servitia, crimi-
nando inde et obiciendo irae populi frumentarios, acerba in-
11 quisitione aperiret magis quam levaret inopiam, multi ex
plebe spe amissa potius quam ut cruciarentur trahendo ani-
mam capitibus obvolutis se in Tiberim praecipitaverunt.
1 XIII. Tum Sp. Maelius ex equestri ordine, ut illis
temporibus praedives, rem utilem pessimo exemplo, peiore
2 consilio est adgressus. frumento namque ex Etruria pri-
vata pecunia per hospitum clientiumque ministeria coempto,
quae, credo, ipsa res ad levandam publica cura annonam
impedimento fuerat, largitiones frumenti facere instituit,
3 plebemque hoc munere delinitam, quacumque incederet,
conspectus elatusque supra modum hominis privati secum
trahere, haud dubium consulatum favore ac spe despon-
4 dentem. ipse, ut est humanus animus insatiabilis eo,
quod fortuna spondet, ad altiora et non concessa tendere
et, quoniam consulatus quoque eripiendus invitis patribus
esset, de regno agitare: id unum dignum tanto apparatu
consiliorum et certaminum, quod ingens exsudandum esset,
praemium fore.
5 Iam comitia consularia instabant; quae res eum nec-
6 dum compositis maturisve satis consiliis oppressit. consul
sextum creatus T. Quinctius Capitolinus, minime opor-
tunus vir novanti res; collega additur ei Agrippa Mene-
7 nius, cui Lanato erat cognomen. et Lucius Minucius prae-
fectus annonae seu refectus seu quoad res posceret in
incertum creatus; nihil enim constat nisi in libros linteos
utroque anno relatum inter magistratus praefecti nomen.

hic Minucius eandem rei publicae curationem agens, quam 8
Maelius privatim agendam susceperat, cum in utraque domo
genus idem hominum versaretur, rem conpertam ad sena-
tum refert, tela in domum Maelii conferri eumque contio- 9
nes domi habere ac non dubia regni consilia esse; tempus
agendae rei nondum stare, cetera iam convenisse et tri-
bunos mercede emptos ad prodendam libertatem et par-
tita ducibus multitudinis ministeria esse. serius se paene
quam tutum fuerit, ne cuius incerti vanique auctor esset,
ea deferre.

Quae postquam sunt audita et undique primores patrum 10
et prioris anni consules increparent, quod eas largitiones
coetusque plebis in privata domo passi essent fieri, et no-
vos consules, quod exspectassent, donec a praefecto anno-
nae tanta res ad senatum deferretur, quae consulem non
auctorem solum desideraret, sed etiam vindicem: tum 11
Quinctius consules inmerito increpari ait, qui constricti
legibus de provocatione ad dissolvendum imperium latis
nequaquam tantum virium in magistratu ad eam rem pro
atrocitate vindicandam, quantum animi haberent. opus
esse non forti solum viro, sed etiam libero exsolutoque
legum vinclis. itaque se dictatorem L. Quinctium dicturum, 12
ibi animum parem tantae potestati esse. adprobantibus
cunctis primo Quinctius abnuere et quid sibi vellent rogi-
tare, qui se aetate exacta tantae dimicationi obicerent.
dein, cum undique plus in illo senili animo non consilii 13
modo, sed etiam virtutis esse quam in omnibus aliis dice-
rent laudibusque haud inmeritis onerarent et consul nihil
remitteret, precatus tandem deos inmortales Cincinnatus, 14
ne senectus sua in tam trepidis rebus damno dedecorive
rei publicae esset, dictator a consule dicitur. ipse deinde
C. Servilium Ahalam magistrum equitum dicit.

XIIII. Postero die dispositis praesidiis cum in forum 1
descendisset conversaque in eum plebs novitate rei ac mi-
raculo esset et Maeliani atque ipse dux eorum in se inten-
tam vim tanti imperii cernerent, expertes consiliorum regni, 2
qui tumultus, quod bellum repens aut dictatoriam maiesta-
tem aut Quinctium post octogesimum annum rectorem rei
publicae quaesisset, rogitarent, missus ab dictatore Servilius 3

magister equitum ad Maelium 'vocat te' inquit 'dictator.'
cum pavidus ille quid vellet quaereret Serviliusque cau-
sam dicendam esse proponeret crimenque a Minucio de-
4 latum ad senatum diluendum, tunc Maelius recipere se
in catervam suorum et primum circumspectans tergiver-
sari, postremo, cum apparitor iussu magistri equitum du-
ceret, ereptus a circumstantibus fugiensque fidem plebis
5 Romanae inplorare et opprimi se consensu patrum dicere,
quod plebi benigne fecisset, orare, ut opem sibi ultimo in
discrimine ferrent neve ante oculos suos trucidari sinerent.
6 haec eum vociferantem adsecutus Ahala Servilius ob-
truncat respersusque cruore obtruncati, stipatus caterva
patriciorum iuvenum, dictatori renuntiat, vocatum ad eum
Maelium repulso apparitore concitantem multitudinem
7 poenam meritam habere. tum dictator 'macte virtute,' in-
quit 'C. Servili, esto liberata re publica!'

1 XV. Tumultuantem deinde multitudinem incerta exi-
stimatione facti ad contionem vocare iussit et Maelium
iure caesum pronuntiavit, etiam si regni crimine insons
fuerit, qui vocatus a magistro equitum ad dictatorem non
2 venisset. se ad causam cognoscendam consedisse, qua
cognita habiturum fuisse Maelium similem causae fortu-
nam; vim parantem, ne iudicio se committeret, vi coer-
citum esse. nec cum eo tamquam cum cive agendum
3 fuisse, qui natus in libero populo inter iura legesque, ex
qua urbe reges exactos sciret eodemque anno sororis filios
regis et liberos consulis, liberatoris patriae, propter pactio-
nem indicatam recipiendorum in urbem regum a patre
4 securi esse percussos, ex qua Conlatinum Tarquinium
consulem nominis odio abdicare se magistratu atque exu-
lare iussum, in qua de Spurio Cassio post aliquot annos
propter consilia inita de regno supplicium sumptum, in
qua nuper decemviros bonis, exilio, capite multatos ob
superbiam regiam — in ea Sp. Maelius spem regni conce-
5 perit. et quis homo? quamquam nullam nobilitatem, nullos
honores, nulla merita cuiquam ad dominationem pandere
viam; sed tamen Claudios, Cassios consulatibus, decem-
viratibus suis maiorumque honoribus, splendore familia-
6 rum sustulisse animos, quo nefas fuerit: Spurium Maelium,

cui tribunatus plebis magis optandus quam sperandus
fuerit, frumentarium divitem, bilibris farris sperasse li-
bertatem se civium suorum emisse ciboque obiciendo ra-
tum victorem finitimorum omnium populum in servitutem
perlici posse, ut quem senatorem concoquere civitas vix 7
posset, regem ferret, Romuli conditoris, ab diis orti, re-
cepti ad deos, insignia atque imperium habentem. non
pro scelere id magis quam pro monstro habendum nec 8
satis esse sanguine eius expiatum, nisi tecta parietesque,
intra quae tantum amentiae conceptum esset, dissiparen-
tur bonaque contacta pretiis regni mercandi publicarentur.
iubere itaque, quaestores vendere ea bona atque in publi-
cum redigere.

XVI. Domum deinde, ut monumento area esset op- 1
pressae nefariae spei, dirui extemplo iussit. id Aequi-
maelium appellatum est. L. Minucius bove aurato extra 2
portam trigeminam est donatus ne plebe quidem invita,
quia frumentum Maelianum assibus in modios aestimatum
plebi divisit. hunc Minucium apud quosdam auctores trans- 3
isse a patribus ad plebem undecimumque tribunum plebis
cooptatum seditionem motam ex Maeliana caede sedasse
invenio. ceterum vix credibile est, numerum tribunorum 4
patres augeri passos idque potissimum exemplum a patri-
cio homine introductum; nec deinde id plebem concessum
semel obtinuisse aut certe temptasse. sed ante omnia re-
fellit falsum imaginis titulum paucis ante annis lege cau-
tum, ne tribunis collegam cooptare liceret. Q. Caecilius, 5
Q. Iunius, Sex. Titinius soli ex collegio tribunorum neque
tulerant de honoribus Minuci legem et criminari nunc Mi-
nucium nunc Servilium apud plebem querique indignam
necem Maelii non destiterant. pervicerunt igitur, ut tri- 6
bunorum militum potius quam consulum comitia haberen-
tur, haut dubii, quin sex locis — tot enim iam creari lice-
bat — et plebeii aliqui profitendo se ultores fore Maelianae
caedis crearentur.

Plebs quamquam agitata multis eo anno et variis mo- 7
tibus erat, nec plures quam tres tribunos consulari po-
testate creavit et in his L. Quinctium Cincinnati filium,
ex cuius dictaturae invidia tumultus quaerebatur. praela- 8

tus suffragiis Quinctio Mamercus Aemilius, vir summae
dignitatis; L. Iulium tertium creant.
1 XVII. In horum magistratu Fidenae, colonia Romana,
ad Lartem Tolumnium Veientium regem ac Veientes de-
2 fecere. maius additum defectioni scelus: C. Fulcinium,
Cloelium Tullum, Sp. Antium, L. Roscium, legatos Ro-
manos, causam novi consilii quaerentes, iussu Tolumni
3 interfecerunt. levant quidam regis facinus: in tesserarum
prospero iactu vocem eius ambiguam, ut occidi iussisse
videretur, a Fidenatibus exceptam causam mortis legatis
4 fuisse, rem incredibilem, interventu Fidenatium novorum
sociorum, consulentium de caede ruptura ius gentium, non
aversum ab intentione lusus animum nec deinde in erro-
5 rem versum facinus. propius est fidem, obstringi Fide-
natium populum, ne respicere spem ullam ab Romanis
6 posset, conscientia tanti sceleris voluisse. legatorum, qui
Fidenis caesi erant, statuae publice in rostris positae sunt.
Cum Veientibus Fidenatibusque, praeterquam finitumis
populis, ab causa etiam tam nefanda bellum exorsis atrox
7 dimicatio instabat. itaque ad curam summae rerum quieta
plebe tribunisque eius nihil controversiae fuit, quin con-
sules crearentur M. Geganius Macerinus tertium et L.
Sergius Fidenas; a bello credo, quod deinde gessit, ap-
8 pellatum. hic enim primus cis Anienem cum rege Veien-
tium secundo proelio conflixit nec incruentam victoriam
retulit. maior itaque ex civibus amissis dolor quam lae-
titia fusis hostibus fuit; et senatus, ut in trepidis rebus,
9 dictatorem dici Mamercum Aemilium iussit. is magistrum
equitum ex collegio prioris anni, quo simul tribuni mili-
tum consulari potestate fuerant, L. Quinctium Cincinna-
10 tum, dignum parente iuvenem, dixit. ad dilectum a con-
sulibus habitum centuriones veteres belli periti adiecti et
numerus amissorum proxima pugna expletus. legatos
Quinctium Capitolinum et M. Fabium Vibulanum sequi
11 se dictator iussit. cum potestas maior tum vir quoque
potestati par hostes ex agro Romano trans Anienem sub-
movere. collesque inter Fidenas atque Anienem ceperunt
referentes castra nec ante in campos degressi sunt quam
12 legiones auxilio Faliscorum venerunt. tum demum castra

Etruscorum pro moenibus Fidenarum posita. et dictator
Romanus haut procul inde ad confluentis consedit in utri-
usque ripis amnis, qua sequi munimento poterat, vallo
interposito. postero die in aciem eduxit.

XVIII. Inter hostes variae fuere sententiae. Faliscus, 1
procul ab domo militiam aegre patiens, satisque fidens sibi,
poscere pugnam: Veienti Fidenatique plus spei in trahendo
bello esse. Tolumnius, quamquam suorum magis place- 2
bant consilia, ne longinquam militiam non paterentur Fa-
lisci, postero die se pugnaturum edicit. dictatori ac Ro- 3
manis, quod detrectasset pugnam hostis, animi accessere;
posteroque die, iam militibus castra urbemque se oppug-
naturos frementibus, ni copia pugnae fiat, utrimque acies
inter bina castra in medium campi procedunt. Veiens, 4
multitudine abundans, qui inter dimicationem castra Ro-
mana adgrederentur post montes circummisit. trium po-
pulorum exercitus ita stetit instructus, ut dextrum cornu
Veientes, sinistrum Falisci tenerent, medii Fidenates essent.
dictator dextro cornu adversus Faliscos, sinistro contra 5
Veientem Capitolinus Quinctius intulit signa, ante mediam
aciem cum equitatu magister equitum processit. parumper 6
silentium et quies fuit nec Etruscis, nisi cogerentur pug-
nam inituris et dictatore arcem Romanam respectante, ut
ab auguribus, simul aves rite admisissent, ex conposito
tolleretur signum. quod (simul) ubi conspexit, primos 7
equites clamore sublato in hostem emisit. secuta peditum
acies ingenti vi conflixit. nulla parte legiones Etruscae 8
sustinuere impetum Romanorum: eques maxume resiste-
bat; equitumque longe fortissimus ipse rex ab omni parte
effuse sequentibus obequitans Romanis trahebat certamen.

XVIIII. Erat tum inter equites tribunus militum A. 1
Cornelius Cossus, eximia pulchritudine corporis, animo ac
viribus par memorque generis, quod amplissimum accep-
tum maius auctiusque reliquit posteris. is cum ad impe- 2
tum Tolumnii quacumque se intendisset trepidantis Ro-
manas videret turmas insignemque eum regio habitu voli-
tantem tota acie cognosset, 'hicine est' inquit 'ruptor 3
foederis humani violatorque gentium iuris? iam ego hanc
mactatam victimam, si modo sancti quicquam in terris esse

4 dii volunt, legatorum manibus dabo.' calcaribus subditis
infesta cuspide in unum fertur hostem. quem cum ictum
equo deiecisset, confestim et ipse hasta innixus se in
5 pedes excepit. adsurgentem ibi regem umbone resupinat,
repetitumque saepius cuspide ad terram adfixit. tum ex-
sangui detracta spolia, caputque abscisum victor spiculo
gerens terrore caesi regis hostes fudit. ita equitum quo-
6 que fusa acies, quae una fecerat anceps certamen. dicta-
tor legionibus fugatis instat et ad castra conpulsos caedit.
Fidenatium plurimi locorum notitia effugere in montes.
Cossus Tiberim cum equitatu transvectus ex agro Veien-
7 tano ingentem detulit praedam ad urbem. inter proelium
et ad castra Romana pugnatum est adversus partem co-
piarum ab Tolumnio, ut ante dictum est, ad castra mis-
8 sam. Fabius Vibulanus corona primum vallum defendit;
intentos deinde hostes in vallum egressus dextra principali
cum triariis repente invadit. quo pavore iniecto caedes
minor, quia pauciores erant, fuga non minus trepida quam
in acie fuit.

1 XX. Omnibus locis re bene gesta dictator senatus
2 consulto iussuque populi triumphans in urbem rediit. longe
maximum triumphi spectaculum fuit Cossus spolia opima
regis interfecti gerens. in eum milites carmina incondita
3 aequantes cum Romulo canere. spolia in aede Iovis Fe-
retrii prope Romuli spolia, quae prima opima appellata
sola ea tempestate erant, cum sollemni dedicatione dono
fixit. averteratque in se a curru dictatoris civium ora et
4 celebritatis eius diei fructum prope solus tulerat. dictator
coronam auream libram pondo ex publica pecunia populi
iussu in Capitolio Iovi donum posuit.

5 Omnis ante me auctores secutus A. Cornelium Cos-
sum tribunum militum secunda spolia opima Iovis Feretrii
6 templo intulisse exposui. ceterum, praeterquam quod ea
rite opima spolia habentur, quae dux duci detraxit, nec
ducem novimus nisi cuius auspicio bellum geritur, titulus
ipse spoliis inscriptus illos meque arguit, consulem ea
Cossum cepisse.

7 Hoc ego cum Augustum Caesarem, templorum om-
nium conditorem ac restitutorem, ingressum aedem Fere-

trii Iovis, quam vetustate dilapsam refecit, se ipsum in
thorace linteo scriptum legisse audissem, prope sacrile-
gium ratus sum, Cosso spoliorum suorum Caesarem, ip-
sius templi auctorem, subtrahere testem. qui si ea in re 8
sit error, quod tam veteres annales quodque magistratum
libri quos[que] linteos in aede repositos Monetae Macer
Licinius citat identidem auctores, septimo post demum
anno cum T. Quinctio Penno A. Cornelium Cossum con-
sulem habeant, existimatio communis omnibus est. nam 9
etiam illud accedit, ne tam clara pugna in eum annum
transferri posset, quod inbelle triennium ferme pestilentia
inopiaque frugum circa A. Cornelium consulem fuit, adeo
ut quidam annales velut funesti nihil praeter nomina con-
sulum suggerant. tertius ab consulatu Cossi annus tribu- 10
num eum militum consulari potestate habet, eodem anno
magistrum equitum; quo in imperio alteram insignem edi-
dit pugnam equestrem. ea libera coniectura est. sed, ut 11
ego arbitror, vana versare in omnes opiniones licet, cum
auctor pugnae recentibus spoliis in sacra sede positis Io-
vem prope ipsum, cui vota erant, Romulumque intuens,
haut spernendos falsi tituli testes, se A. Cornelium Cos-
sum consulem scripserit.

XXI. M. Cornelio Maluginense, L. Papirio Crasso 1
consulibus exercitus in agrum Veientem ac Faliscum ducti,
praedae abactae hominum pecorumque. hostis in agris 2
nusquam inventus neque pugnandi copia facta. urbes
tamen non obpugnatae, quia pestilentia populum invasit.
et seditiones domi quaesitae sunt nec motae tamen ab 3
Sp. Maelio tribuno plebis, qui favore nominis moturum
se aliquid ratus et Minucio diem dixerat et rogationem de
publicandis bonis Servili Ahalae tulerat, falsis criminibus 4
a Minucio circumventum Maelium arguens, Servilio cae-
dem civis indemnati obiciens. quae vaniora ad populum
ipso auctore fuere. ceterum magis vis morbi ingravescens 5
curae erat terroresque ac prodigia, maxime quod crebris
motibus terrae ruere in agris nuntiabantur tecta. obsecra-
tio itaque a populo duumviris praeeuntibus est facta.

Pestilentior inde annus C. Iulio iterum et L. Verginio 6
consulibus tantum metum vastitatis in urbe agrisque fecit,

ut non modo praedandi causa quisquam ex agro Romano
non exiret bellive inferendi memoria patribus aut plebi
7 esset, sed ultro Fidenates, qui se primo aut oppido aut
montibus aut muris tenuerant, populabundi descenderent
8 in agrum Romanum. deinde Veientium exercitu accito —
nam Falisci perpelli ad instaurandum bellum neque clade
Romanorum neque sociorum precibus potuere — duo
populi transiere Anienem atque haut procul Collina porta
9 signa habuere. trepidatum itaque non in agris magis
quam in urbe est. Iulius consul in aggere murisque ex-
plicat copias, a Verginio senatus in aede Quirini con-
sulitur. dictatorem dici Q. Servilium placet, cui Prisco
10 alii, alii Structo fuisse cognomen tradunt. Verginius dum
collegam consuleret moratus, permittente eo nocte dicta-
torem dixit. is sibi magistrum equitum Postumum Aebu-
tium Helvam dicit.

1 XXII. Dictator omnes luce prima extra portam Col-
linam adesse iubet. quibuscumque vires subpetebant ad
arma ferenda praesto fuere. signa ex aerario prompta
2 feruntur ad dictatorem. quae cum agerentur, hostes in
loca altiora concessere. eo dictator agmine infesto subit
nec procul Nomento signis conlatis fudit Etruscas legio-
nes; conpulit inde in urbem Fidenas valloque circumdedit.
3 sed neque scalis capi poterat urbs alta et munita neque
in obsidione vis ulla erat, quia frumentum non necessitati
modo satis, sed copiae quoque abunde ex ante convecto
4 sufficiebat. ita expugnandi pariter cogendique ad deditio-
nem spe amissa, dictator in locis propter propinquitatem
notis ab aversa parte urbis maxime neglecta, quia suapte
natura tutissima erat, agere in arcem cuniculum instituit.
5 ipse diversissimis locis subeundo ad moenia quadrifariam
diviso exercitu, qui alii aliis succederent ad pugnam, con-
tinenti die ac nocte proelio ab sensu operis hostes averte-
6 bat, donec perfosso a castris monte erecta in arcem via
est intentisque Etruscis ad vanas a certo periculo minas
clamor supra caput hostilis captam urbem ostendit.

7 Eo anno C. Furius Pacilus et M. Geganius Macerinus
censores villam publicam in campo Martio probaverunt,
ibique primum census populi est actus.

XXIII. Eosdem consules insequenti anno refectos 1
Iulium tertium, Verginium iterum apud Macrum Licinium
invenio. Valerius Antias et Q. Tubero M. Manlium et 2
Q. Sulpicium consules in eum annum edunt. ceterum in
tam discrepante editione et Tubero et Macer libros linteos
auctores profitentur: neuter, tribunos militum eo anno
fuisse, traditum a scriptoribus antiquis dissimulat. Licinio 3
libros haut dubie sequi linteos placet et Tubero incertus
veri est. sed inter cetera vetustate inconperta hoc quoque
in incerto positum.

Trepidatum in Etruria est post Fidenas captas non 4
Veientibus solum exterritis metu similis excidii, sed etiam
Faliscis memoria initi primo cum his belli, quamquam re-
bellantibus non adfuerant. igitur cum duae civitates legatis 5
circa duodecim populos missis impetrassent, ut ad Vol-
tumnae fanum indiceretur omni Etruriae concilium, velut
magno inde tumultu inminente senatus Mam. Aemilium
dictatorem iterum dici iussit. ab eo A. Postumius Tuber- 6
tus magister equitum est dictus, bellumque tanto maiore
quam proximo conatu apparatum est, quanto plus erat ab
omni Etruria periculi quam ab duobus populis fuerat.

XXIIII. Ea res aliquanto exspectatione omnium tran- 1
quillior fuit. itaque cum renuntiatum a mercatoribus esset, 2
negata Veientibus auxilia iussosque suo consilio bellum
initum suis viribus exsequi nec adversarum rerum quaerere
socios, cum quibus spem integram communicati non sint,
tum dictator, ne nequiquam creatus esset, materia quae- 3
rendae bello gloriae adempta in pace aliquid operis edere,
quod monumentum esset dictaturae, cupiens, censuram
minuere parat, seu nimiam potestatem ratus, seu non tam
magnitudine honoris quam diuturnitate offensus. contione 4
itaque advocata rem (publicam) foris gerendam ait tuta-
que omnia praestanda deos inmortales suscepisse; se, quod
intra muros agendum esset, libertati populi Romani con-
sulturum. maximam autem eius custodiam esse, si magna
imperia diuturna non essent et temporis modus inponere-
tur, quibus iuris inponi non posset. alios magistratus an- 5
nuos esse, quinquennalem censuram. grave esse isdem
per tot annos magna parte vitae obnoxios vivere. se legem

laturum, ne plus quam annua ac semenstris censura esset.
6 consensu ingenti populi legem postero die pertulit et 'ut
re ipsa' inquit 'sciatis, Quirites, quam mihi diuturna non
7 placeant imperia, dictatura me abdico.' deposito suo ma-
gistratu, modo aliorum magistratui inposito, fine alteri,
cum gratulatione ac favore ingenti populi domum est
reductus. censores aegre passi Mamercum, quod magi-
stratum populi Romani minuisset, tribu moverunt octipli-
8 catoque censu aerarium fecerunt. quam rem ipsum in-
genti animo tulisse ferunt, causam potius notae intuentem
quam ignominiam; primores patrum, quamquam deminu-
tum censurae ius noluissent, exemplo acerbitatis censoriae
offensos, quippe cum se quisque diutius ac saepius sub-
iectum censoribus fore cerneret quam censuram gesturum.
9 populi certe tanta indignatio coorta dicitur, ut vis a cen-
soribus nullius auctoritate praeterquam ipsius Mamerci
deterreri quiverit.

1 XXV. Tribuni plebi adsiduis contionibus prohibendo
consularia comitia, cum res prope ad interregnum per-
ducta esset, evicere tandem, ut tribuni militum consulari
2 potestate crearentur. victoriae praemium quod petebatur,
ut plebeius crearetur, nullus fuit: omnes patricii creati sunt:
M. Fabius Vibulanus, M. Foslius, L. Sergius Fidenas.

3 Pestilentia eo anno aliarum rerum otium praebuit. aedis
Apollini pro valetudine populi vota est. multa duumviri ex
libris placandae deum irae avertendaeque a populo pestis
4 causa fecere: magna tamen clades in urbe agrisque pro-
miscue hominum pecorumque pernicie accepta. famem
cultoribus agrorum timentes in Etruriam Pomptinumque
agrum et Cumas, postremo in Siciliam quoque frumenti
causa misere. consularium comitiorum nulla mentio habita
5 est; tribuni militum consulari potestate omnes patricii creati
sunt: L. Pinarius Mamercus, L. Furius Medullinus, Sp.
Postumius Albus.

6 Eo anno vis morbi levata neque a penuria frumenti,
7 quia ante provisum erat, periculum fuit. consilia ad mo-
venda bella in Volscorum Aequorumque conciliis et in
8 Etruria ad fanum Voltumnae agitata. ibi prolatae in an-
num res decretoque cautum, ne quod ante concilium fieret,

nequiquam Veiente populo querente, eandem, qua Fidenae
deletae sint, inminere Veiis fortunam.

Interim Romae principes plebis, iam diu nequiquam 9
imminentes spei maioris honoris, dum foris otium esset,
coetus indicere in domos tribunorum plebis; ibi secreta 10
consilia agitare, queri, se a plebe adeo spretos, ut, cum
per tot annos tribuni militum consulari potestate creentur,
nulli umquam plebeio ad eum honorem aditus fuerit. mul- 11
tum providisse suos maiores, qui caverint, ne cui patricio
plebeii magistratus paterent — aut patricios habendos
fuisse tribunos plebi: adeo se suis etiam sordere nec a
plebe minus quam a patribus contemni. alii purgare ple- 12
bem, culpam in patres vertere: eorum ambitione artibus-
que fieri, ut obsaeptum plebi sit ad honorem iter. si plebi
respirare ab eorum mixtis precibus minisque liceat, me-
morem eam suorum inituram suffragia esse et parto auxi-
lio imperium quoque adscituram.

Placet, tollendae ambitionis causa tribunos legem pro- 13
mulgare, ne cui album in vestimentum addere petitionis
liceret causa. parva nunc res et vix serio agenda videri
possit, quae tunc ingenti certamine patres ac plebem ac-
cendit. vicere tamen tribuni, ut legem perferrent, appa- 14
rebatque, inritatis animis plebem ad suos studia inclina-
turam. quae ne libera essent, senatus consultum factum
est, ut consularia comitia haberentur.

XXVI. Tumultus causa fuit, quem ab Aequis et Vol- 1
scis Latini atque Hernici nuntiarent. T. Quinctius L. 2
filius Cincinnatus — eidem et Penno cognomen additur —
et Gnaeus Iulius Mento consules facti. nec ultra terror
belli est dilatus. lege sacrata, quae maxima apud eos vis 3
cogendae militiae erat, dilectu habito utrimque validi exer-
citus profecti in Algidum convenere ibique seorsum Aequi 4
seorsum Volsci castra communivere intentiorque quam um-
quam ante muniendi exercendique militem cura ducibus
erat. eo plus nuntii terroris Romam adtulere. senatui dic-
tatorem dici placuit, quia etsi saepe victi populi, maiore 5
tamen conatu quam alias umquam rebellarent; et aliquan-
tum Romanae iuventutis morbo absumptum erat. ante 6
omnia pravitas consulum discordiaque inter ipsos et cer-

tamina in consiliis omnibus terrebant. sunt qui male pu-
gnatum ab his consulibus in Algido auctores sint, eamque
7 causam dictatoris creandi fuisse. illud satis constat, ad
alia discordes in uno adversus patrum voluntatem con-
sensisse, ne dicerent dictatorem; donec, cum alia aliis ter-
ribiliora adferrentur nec in auctoritate senatus consules
essent, Q. Servilius Priscus summis honoribus egregie
8 usus 'vos,' inquit 'tribuni plebis, quoniam ad extrema
ventum est, senatus appellat, ut in tanto discrimine rei
publicae dictatorem dicere consules pro potestate vestra
9 cogatis.' qua voce audita occasionem oblatam rati tribuni
augendae potestatis secedunt proque collegio pronuntiant,
placere consules senatui dicto audientes esse; si adversus
consensum amplissimi ordinis ultra tendant, in vincla se
10 duci eos iussuros. consules ab tribunis quam ab senatu
vinci maluerunt, proditum a patribus summi imperii ius
datumque sub iugum tribuniciae potestati consulatum me-
morantes, si quidem cogi aliquid pro potestate ab tribuno
consules et — quo quid ulterius privato timendum foret? —
11 in vincla etiam duci possent. sors ut dictatorem diceret,
nam ne id quidem inter collegas convenerat, T. Quinctio
evenit. is A. Postumium Tubertum socerum suum, se-
verissimi imperii virum, dictatorem dixit. ab eo L. Iulius
12 magister equitum est dictus. simul edicitur et iustitium
neque aliud tota urbe agi quam bellum apparari. cognitio
vacantium militiae munere post bellum differtur. ita du-
bii quoque inclinant ad nomina danda. et Hernicis La-
tinisque milites imperati. utrimque enixe oboeditum dicta-
tori est.

1 XXVII. Haec omnia celeritate ingenti acta; relictoque
Cn. Iulio consule ad praesidium urbis et L. Iulio magistro
equitum ad subita belli ministeria, ne qua res, qua eguis-
sent in castris, moraretur, dictator praeeunte A. Cornelio
2 pontifice maximo ludos magnos tumultus causa vovit, pro-
fectusque ab urbe diviso cum Quinctio consule exercitu
3 ad hostes pervenit. sicut bina castra hostium parvo inter
se spatio distantia viderant, ipsi quoque mille ferme pas-
sus ab hoste, dictator Tusculo, consul Lanuvio propio-
4 rem locum castris ceperunt. ita quattuor exercitus totidem

munimenta planitiem in medio non parvis modo excursio-
nibus ad proelia, sed vel ad explicandas utrimque acies
satis patentem habebant. nec ex quo castris castra con- 5
lata sunt cessatum a levibus proeliis est, facile patiente
dictatore, conferendo vires spem universae victoriae temp-
tato paulatim eventu certaminum suos praecipere. itaque 6
hostes, nulla in proelio iusto relicta spe, noctu adorti ca-
stra consulis rem in casum ancipitis eventus committunt.
clamor subito ortus non consulis modo vigiles, exercitum
deinde omnem, sed dictatorem quoque ex somno excivit.
ubi praesenti ope res egebant, consul nec animo defecit 7
nec consilio; pars militum portarum stationes firmat, pars
corona vallum cingunt. in alteris apud dictatorem castris 8
quo minus tumultus est, eo plus animadvertitur, quid opus
facto sit. missum extemplo ad castra subsidium, cui Sp.
Postumius Albus legatus praeficitur; ipse parte copiarum
parvo circuitu locum maxime secretum ab tumultu petit,
unde ex necopinato aversum hostem invadat. Q. Sulpi- 9
cium legatum praeficit castris, M. Fabio legato adsignat
equites, nec ante lucem movere iubet manum inter noc-
turnos tumultus moderatu difficilem. omnia, quae vel alius
imperator prudens et inpiger in tali re praeciperet ageret-
que, praecipit ordine atque agit: illud eximium consilii 10
animique specimen et neutiquam volgatae laudis, quod
ultro ad oppugnanda castra hostium, unde maiore agmine
profectos exploratum fuerat, M. Geganium cum cohorti-
bus delectis misit. qui postquam intentos homines in even- 11
tum periculi alieni pro se incautos neglectis vigiliis sta-
tionibusque est adortus, prius paene cepit castra quam
obpugnari hostes satis scirent. inde fumo, ut convenerat, 12
datum signum ubi conspectum ab dictatore est, exclamat,
capta hostium castra; nuntiarique passim iubet.

XXVIII. Et iam luciscebat omniaque sub oculis erant. 1
et Fabius cum equitatu impetum dederat et consul eruptio-
nem e castris in trepidos iam hostes fecerat: dictator au- 2
tem, parte altera subsidia et secundam aciem adortus,
circumagenti se ad dissonos clamores ac subitos tumultus
hosti undique obiecerat victorem peditem equitemque. cir- 3
cumventi igitur iam in medio ad unum omnes poenas re-

bellionis dedissent, ni Vettius Messius ex Volscis, nobi-
lior vir factis quam genere, iam orbem volventes suos in-
4 crepans clara voce 'hic praebituri' inquit 'vos telis hostium
estis indefensi, inulti? quid igitur arma habetis aut quid
ultro bellum intulistis, in otio tumultuosi, in bello segnes?
quid hic stantibus spei est? an deum aliquem protecturum
vos rapturumque hinc putatis? ferro via facienda est.
5 hac, qua me praegressum videritis, agite, qui visuri do-
mos, parentes, coniuges, liberos estis, ite mecum. non
murus nec vallum, sed armati armatis obstant. virtute
pares, necessitate, quae ultimum ac maximum telum est,
6 superiores estis.' haec locutum exsequentemque dicta
redintegrato clamore secuti dant inpressionem, qua Po-
stumius Albus cohortes obiecerat, et moverunt victorem,
donec dictator pedem iam referentibus suis advenit eoque
7 omne proelium versum est. uni viro Messio fortuna ho-
stium innititur. multa utrimque vulnera, multa passim
caedes est. iam ne duces quidem Romani incruenti pu-
8 gnant. unus Postumius ictus saxo perfracto capite acie
excessit. non dictatorem umerus vulneratus, non Fabium
prope adfixum equo femur, non brachium abscisum con-
sulem ex tam ancipiti proelio summovit.

1 XXVIIII. Messium impetus per stratos caede hostes
cum globo fortissimorum iuvenum extulit ad castra Vol-
2 scorum, quae nondum capta erant. eodem omnis acies
inclinatur. consul effusos usque ad vallum persecutus ipsa
castra vallumque adgreditur. eodem et dictator alia parte
copias admovet. non segnior oppugnatio est quam pugna
3 fuerat. consulem signum quoque intra vallum iniecisse
ferunt, quo milites acrius subirent, repetendoque signo pri-
mam inpressionem factam. et dictator proruto vallo iam
4 in castra proelium intulerat. tum abici passim arma ac
dedi hostes coepti; castrisque et his captis hostes praeter
senatores omnes venumdati sunt. praedae pars sua cogno-
scentibus Latinis atque Hernicis reddita, partem sub hasta
dictator vendidit; praepositoque consule castris ipse trium-
5 phans invectus urbem dictatura se abdicavit. egregiae
dictaturae tristem memoriam faciunt, qui filium ab A. Po-
stumio, quod occasione bene pugnandi captus iniussu

discesserit praesidio, victorem securi percussum tradunt.
nec libet credere — et licet in variis opinionibus — et ar- 6
gumento est, quod imperia Manliana, non Postumiana ap-
pellata sint, quem qui prior auctor tam saevi exempli foret
occupaturus insignem titulum crudelitatis fuerit. Imperioso
quoque Manlio cognomen inditum, Postumius nulla tristi
nota est insignitus.

Cn. Iulius consul aedem Apollinis absente collega sine 7
sorte dedicavit. aegre id passus Quinctius cum dimisso
exercitu in urbem redisset, nequiquam in senatu est con-
questus.

Insigni magnis rebus anno additur nihil tum ad rem 8
Romanam pertinere visum, quod Carthaginienses, tanti
hostes futuri, tum primum per seditiones Siculorum ad
partis alterius auxilium in Siciliam exercitum traiecere.

XXX. Agitatum in urbe ab tribunis plebis, ut tri- 1
buni militum consulari potestate crearentur, nec obtineri
potuit. consules fiunt L. Papirius Crassus, L. Iulius. Ae-
quorum legati foedus ab senatu cum petissent et pro foe-
dere deditio ostentaretur, indutias annorum octo impetra-
verunt. Volscorum res super acceptam in Algido cladem 2
pertinaci certamine inter pacis bellique auctores in iurgia
et seditiones versa. undique otium fuit Romanis. legem 3
de multarum aestimatione pergratam populo cum ab tri-
bunis parari consules unius ex collegio proditione exce-
pissent, ipsi praeoccupaverunt ferre.

Consules L. Sergius Fidenas iterum, Hostius Lucre- 4
tius Tricipitinus. nihil dignum dictu actum iis consulibus.
secuti eos consules A. Cornelius Cossus, T. Quinctius Pen-
nus iterum. Veientes in agrum Romanum excursiones fe- 5
cerunt. fama fuit, quosdam ex Fidenatium iuventute par-
ticipes eius populationis fuisse, cognitioque eius rei L.
Sergio et Q. Servilio et Mam. Aemilio permissa. quidam 6
Ostiam relegati, quod, cur per eos dies a Fidenis afuis-
sent, parum constabat. colonorum additus numerus ager-
que his bello interemptorum adsignatus. siccitate eo anno 7
plurimum laboratum est, nec caelestes modo defuerunt
aquae, sed terra quoque ingenito umore egens vix ad
perennes suffecit amnes. defectus alibi aquarum circa 8

torridos fontes rivosque stragem siti pecorum morientium
dedit; scabie alia absumpta. volgatique contactu in homi-
9 nes morbi. et primo in agrestes ingruerant servitiaque. urbs
deinde inpletur. nec corpora modo adfecta tabo, sed ani-
mos quoque multiplex religio et pleraque externa invasit,
novos ritus sacrificandi vaticinando inferentibus in domos,
10 quibus quaestui sunt capti superstitione animi, donec pu-
blicus iam pudor ad primores civitatis pervenit, cernentes
in omnibus vicis sacellisque peregrina atque insolita pia-
11 cula pacis deum exposcendae. datum inde negotium ae-
dilibus, ut animadverterent, ne qui nisi Romani dii neu
quo alio more quam patrio colerentur.

12 Irae adversus Veientes in insequentem annum, Gaium
Servilium Ahalam, L. Papirium Mugilanum consules di-
13 latae sunt. tunc quoque, ne confestim bellum indiceretur
neve exercitus mitterentur, religio obstitit: fetialis prius
14 mittendos ad res repetendas censuere. cum Veientibus
nuper acie dimicatum ad Nomentum et Fidenas fuerat in-
dutiaeque inde, non pax facta, quarum et dies exierat et
ante diem rebellaverant; missi tamen fetiales. nec eorum,
cum more patrum iurati repeterent res, verba sunt audita.
15 controversia inde fuit, utrum populi iussu indiceretur bel-
lum an satis esset senatus consultum? pervicere tribuni
denuntiando, inpedituros se dilectum, ut Quinctius con-
sul de bello ad populum ferret. omnes centuriae iussere.
16 in eo quoque plebs superior fuit, quod tenuit, ne consu-
les in proximum annum crearentur.

1 XXXI. Tribuni militum consulari potestate quattuor
creati sunt: T. Quinctius Pennus ex consulatu, C. Furius,
2 M. Postumius, A. Cornelius Cossus. ex his Cossus prae-
fuit urbi, tres dilectu habito profecti sunt Veios docu-
mentoque fuere, quam plurium imperium bello inutile es-
set. tendendo ad sua quisque consilia, cum aliud alii
3 videretur, aperuerunt ad occasionem locum hosti. incer-
tam namque aciem, signum aliis dari, receptui aliis cani
iubentibus, invasere oportune Veientes. castra propinqua
turbatos ac terga dantes accepere. plus itaque ignominiae
4 quam cladis est acceptum. maesta civitas fuit vinci in-
sueta: odisse tribunos, poscere dictatorem, in eo verti spes

civitatis. et cum ibi quoque religio obstaret, ne non pos-
set nisi ab consule dici dictator, augures consulti eam re-
ligionem exemere. A. Cornelius dictatorem Mam. Aemi- 5
lium dixit et ipse ab eo magister equitum est dictus: adeo,
simul fortuna civitatis virtute vera eguit, nihil censoria
animadversio effecit, quo minus regimen rerum ex notata
indigne domo peteretur. Veientes, re secunda elati, mis- 6
sis circum Etruriae populos legatis iactando, tres duces
Romanos ab se uno proelio fusos, cum tamen nullam pu-
blici consilii societatem movissent, voluntarios undique ad
spem praedae adsciverunt. uni Fidenatium populo rebel- 7
lare placuit, et tamquam nisi ab scelere bellum ordiri nefas
esset, sicut legatorum ante, ita tum novorum colonorum
caede inbutis armis, Veientibus sese coniungunt. consul- 8
tare inde principes duorum populorum, Veios an Fidenas
sedem belli caperent. Fidenae visae oportuniores. itaque
traiecto Tiberi Veientes Fidenas transtulerunt bellum. Ro- 9
mae terror ingens erat. accito exercitu a Veiis eoque ipso
ab re male gesta perculso, castra locantur ante portam
Collinam, et in muris armati dispositi et iustitium in foro
tabernaeque clausae, fiuntque omnia castris quam urbi si-
miliora.

XXXII. Cum trepidam civitatem praeconibus per vi- 1
cos dimissis dictator ad contionem advocatam increpuit,
quod animos ex tam levibus momentis fortunae suspensos 2
gererent, ut parva iactura accepta, quae ipsa non virtute
hostium nec ignavia Romani exercitus, sed discordia im-
peratorum accepta sit, Veientem hostem sexiens victum
pertimescant Fidenasque prope saepius captas quam op-
pugnatas. eosdem et Romanos et hostes esse, qui per tot 3
saecula fuerint, eosdem animos, easdem corporis vires,
eadem arma gerere; se quoque eundem dictatorem Mam.
Aemilium esse, qui antea Veientium Fidenatiumque ad-
iunctis Faliscis ad Nomentum exercitus fuderit, et magi- 4
strum equitum A. Cornelium eundem in acie fore, qui
priore bello tribunus militum Larte Tolumnio rege Veien-
tium in conspectu duorum exercituum occiso spolia opima
Iovis Feretrii templo intulerit. proinde memores, secum 5
triumphos, secum spolia, secum victoriam esse, cum hosti-

bus scelus legatorum contra ius gentium interfectorum,
caedem in pace Fidenatium colonorum, indutias ruptas,
6 septimam infelicem defectionem, arma caperent. simul
castra castris coniunxissent, satis confidere, nec scelera-
tissimis hostibus diuturnum ex ignominia exercitus Ro-
7 mani gaudium fore et populum Romanum intellecturum,
quanto melius de re publica meriti sint, qui se dictatorem
tertium dixerint, quam (eos) qui ob ereptum censurae re-
gnum labem secundae dictaturae suae inposuerint.
8 Votis deinde nuncupatis profectus mille et quingentos
passus citra Fidenas castra locat, dextra montibus, laeva
9 Tiberi amne saeptus. T. Quinctium Pennum legatum oc-
cupare montes iubet occultumque id iugum capere, quod
10 ab tergo hostibus foret. ipse postero die, cum Etrusci pleni
animorum ab pristini diei meliore occasione quam pugna
in aciem processissent, cunctatus parumper, dum specula-
tores referrent, Quinctium evasisse in iugum propinquum
arci Fidenarum, signa profert peditumque aciem instructam
11 pleno gradu in hostem inducit. magistro equitum praecipit,
ne iniussu pugnam incipiat: se, cum opus sit equestri au-
xilio, signum daturum, tum ut memor regiae pugnae, me-
mor opimi doni Romulique ac Iovis Feretrii rem gereret.
12 legiones impetu ingenti confligunt. Romanus odio accen-
sus, inpium Fidenatem, praedonem Veientem ruptores in-
dutiarum, cruentos legatorum infanda caede, respersos
sanguine colonorum suorum, perfidos socios, inbelles ho-
stes compellans, factis simul dictisque odium explet.
1 XXXIII. Concusserat primo statim congressu hostem,
cum repente patefactis Fidenarum portis nova erumpit acies
2 inaudita ante id tempus invisitataque: ignibus armata in-
gens multitudo facibusque ardentibus tota conlucens velut
fanatico instincta cursu in hostem ruit formaque insolitae
3 pugnae Romanos parumper exterruit. tum dictator ma-
gistro equitum equitibusque, tum ex montibus Quinctio
accito proelium ciens, ipse in sinistrum cornu, quod in-
cendio similius quam proelio territum cesserat flammis,
4 accurrit, claraque voce 'fumone victi' inquit 'velut examen
apium, loco vestro exacti inermi cedetis hosti? non ferro
extinguitis ignes? non faces has ipsas pro se quisque, si

igni, non telis pugnandum est, ereptas ultro infertis?
agite, nominis Romani ac virtutis patrum vestraeque me- 5
mores vertite incendium hoc in hostium urbem et suis
flammis delete Fidenas, quas vestris beneficiis placare non
potuistis. legatorum hoc vos vestrorum colonorumque san-
guis vastatique fines monent.' ad imperium dictatoris mota 6
cuncta acies. faces partim emissae excipiuntur, partim vi
eripiuntur; utraque acies armatur igni. magister equitum 7
et ipse novat pugnam equestrem. frenos ut detrahant equis
imperat; et ipse princeps calcaribus subditis evectus ef-
freno equo in medios ignes infertur, et alii concitati equi
libero cursu ferunt equitem in hostem. pulvis elatus mix- 8
tusque fumo lucem ex oculis virorum equorumque aufert.
ea quae militem terruerat species nihil terruit equos. rui-
nae igitur similem stragem eques, quacumque pervaserat,
dedit. clamor deinde accidit novus; qui cum utramque mi- 9
rabundam in se aciem vertisset, dictator exclamat, Quinc-
tium legatum et suos ab tergo hostem adortos; ipse red-
integrato clamore infert acrius signa. cum duae acies duo 10
diversa proelia circumventos Etruscos et a fronte et ab
tergo urgerent neque in castra retro neque in montes — inde
se novus hostis obiecerat — iter fugae esset et equitem
passim liberis frenis distulissent equi, Veientium maxima
pars Tiberim effusi petunt, Fidenatium qui supersunt ad 11
urbem Fidenas tendunt. infert pavidos fuga in mediam
caedem; obtruncantur in ripis; alios in aquam conpulsos
gurgites ferunt, etiam peritos nandi lassitudo et vulnera
et pavor degravant, pauci ex multis tranant. alterum agmen
fertur per castra in urbem. eadem et Romanos sequentes
impetus rapit, Quinctium maxime et cum eo degressos 12
modo de montibus, recentissimum ad laborem militem,
quia ultimo proelio advenerat.

XXXIIII. Hi postquam mixti hostibus portam in- 1
travere, in muros evadunt suisque capti oppidi signum ex
muro tollunt. quod ubi dictator conspexit — iam enim 2
et ipse in deserta hostium castra penetraverat — cupien-
tem militem discurrere ad praedam spe iniecta maioris in
urbe praedae ad portam ducit receptusque intra muros in
arcem, quo ruere fugientium turbam videbat, pergit. nec 3

minor caedes in urbe quam in proelio fuit, donec abiectis
armis nihil praeter vitam petentes dictatori deduntur.
4 urbs, castra diripiuntur. postero die, singulis captivis
ab equite ad centurionem sorte ductis et quorum eximia
virtus fuerat binis, aliis sub corona venundatis, exerci-
tum victorem opulentumque praeda triumphans dictator
5 Romam reduxit, iussoque magistro equitum abdicare se
magistratu, ipse deinde abdicat die sexto decimo reddito
in pace imperio, quod in bello trepidisque rebus acce-
6 perat. classi quoque ad Fidenas pugnatum cum Veien-
tibus quidam in annales retulere, rem aeque difficilem
atque incredibilem, nec nunc lato satis ad hoc amne et
7 tum aliquanto, ut a veteribus accepimus, artiore, nisi in
traiectu forte fluminis prohibendo aliquarum navium con-
cursum in maius, ut fit, celebrantes navalis victoriae va-
num titulum appetivere.

1 XXXV. Insequens annus tribunos militares consulari
potestate habuit A. Sempronium Atratinum, L. Quinctium
Cincinnatum, L. Furium Medullinum, L. Horatium Bar-
2 batum. Veientibus annorum viginti indutiae datae et Ae-
quis triennii, cum plurium annorum petissent. et a sedi-
tionibus urbanis otium fuit.

3 Annum insequentem, neque bello foris neque domi
seditione insignem, ludi bello voti celebrem et tribunorum
4 militum apparatu et finitimorum concursu fecere. tribuni
consulari potestate erant [Ap.] Claudius Crassus, Spurius
Nautius Rutilus, L. Sergius Fidenas, Sex. Iulius Iulus.
spectaculum comitate etiam hospitium, ad quam consen-
5 sum erat consilio publico, advenis gratius fuit. post ludos
contiones seditiosae tribunorum plebi fuerunt obiurgantium
multitudinem, quod admiratione eorum, quos odissent,
6 stupens in aeterno se ipsa teneret servitio et non modo
ad spem consulatus in partem revocandam aspirare non
auderet, sed ne in tribunis quidem militum creandis, quae
communia essent comitia patrum ac plebis, aut sui aut
7 suorum meminisset. desineret ergo mirari, cur nemo de
commodis plebis ageret. eo inpendi laborem ac periculum,
unde emolumentum atque honos speretur; nihil non ad-
gressuros homines, si magna conatis magna praemia pro-

ponantur. ut quidem aliquis tribunus plebis ruat caecus 8
in certamina periculo ingenti, fructu nullo, ex quibus pro
certo habeat, patres, adversus quos tenderet, bello inex-
piabili se persecuturos, aput plebem, pro qua dimicaverit,
nihilo se honoratiorem fore, neque sperandum neque po-
stulandum esse. magnos animos magnis honoribus fieri. 9
neminem se plebeium contempturum, ubi contemni desis-
sent. experiundam rem denique in uno aut altero esse,
sitne aliqui plebeius ferendo magno honori an portento
simile miraculoque sit, fortem ac strenuum virum aliquem
existere ortum ex plebe. summa vi expugnatum esse, ut 10
tribuni militum consulari potestate et ex plebe crearentur.
petisse viros domi militiaeque spectatos: primis annis sug-
gillatos, repulsos risui patribus fuisse, desisse postremo
praebere ad contumeliam os. nec se videre, cur non lex 11
quoque abrogetur, qua id liceat, quod numquam futurum
sit: minorem quippe ruborem fore in iuris iniquitate quam
si per indignitatem ipsorum praetereantur.

XXXVI. Huius generis orationes cum adsensu audi- 1
tae incitavere quosdam ad petendum tribunatum militum,
alium alia de commodis plebis laturum se in magistratu
profitentem. agri publici dividendi coloniarumque dedu- 2
cendarum ostentatae spes et vectigali possessoribus agro-
rum inposito in stipendium militum erogandi aeris. capta- 3
tum deinde tempus ab tribunis militum, quo per discessum
hominum ab urbe, cum patres clandestina denuntiatione
revocati ad diem certam essent, senatus consultum fieret
absentibus tribunis plebi, ut, quoniam Volscos in Herni- 4
corum agros praedatum exisse fama esset, ad rem inspi-
ciendam tribuni militum proficiscerentur consulariaque co-
mitia haberentur. profecti Ap. Claudium filium decemviri 5
praefectum urbis relinquunt, inpigrum iuvenem et iam
inde ab incunabulis inbutum odio tribunorum plebisque.
tribuni plebi nec cum absentibus iis, qui senatus consul-
tum fecerant, nec cum Appio, transacta re, quod conten-
derent fuit.

XXXVII. Creati consules sunt C. Sempronius Atra- 1
tinus, Q. Fabius Vibulanus. peregrina res, sed memoria
digna traditur eo anno facta, Vulturnum Etruscorum urbem,

quae nunc Capua est, ab Samnitibus captam, Capuam-
que ab duce eorum Capye vel, quod propius vero est, a
2 campestri agro appellatam. cepere autem prius bello fati-
gatis Etruscis in societatem urbis agrorumque accepti,
deinde festo die gravis somno epulisque incolas veteres
novi coloni nocturna caede adorti.

3 His rebus actis consules ii, quos diximus, idibus De-
4 cembribus magistratum occepere. iam non solum, qui ad
id missi erant, retulerant, inminere Volscum bellum, sed
legati quoque ab Latinis et Hernicis nuntiabant, non ante
umquam Volscos nec ducibus legendis nec exercitui scri-
5 bendo intentiores fuisse: vulgo fremere, aut in perpetuum
arma bellumque oblivioni danda iugumque accipiendum
aut iis, cum quibus de imperio certetur, nec virtute nec
6 patientia nec disciplina rei militaris cedendum esse. haut
vana adtulere, sed nec perinde patres moti sunt et C.
Sempronius, cui ea provincia sorti evenit, tamquam con-
stantissimae rei, fortunae fretus, quod victoris populi ad-
versus victos dux esset, omnia temere ac neglegenter
7 egit, adeo ut disciplinae Romanae plus in Volsco exercitu
quam in Romano esset. ergo fortuna, ut saepe alias,
8 virtutem est secuta. primo proelio, quod ab Sempronio
incaute inconsulteque conmissum est, non subsidiis fir-
9 mata acie, non equite apte locato concursum est. clamor
indicium primum fuit, qua res inclinatura esset, excitatior
crebriorque ab hoste sublatus; ab Romanis dissonus, in-
par, segnius saepe iteratus incerto clamore prodidit pa-
10 vorem animorum. eo ferocior inlatus hostis urgere scutis,
micare gladiis. altera ex parte nutant circumspectantibus
11 galeae et incerti trepidant adplicantque se turbae. signa
nunc resistentia deseruntur ab antesignanis, nunc inter
suos manipulos recipiuntur. nondum fuga certa, nondum
victoria erat. tegi magis Romanus quam pugnare: Vol-
scus inferre signa, urgere aciem, plus caedis hostium
videre quam fugae.

1 XXXVIII. Iam omnibus locis ceditur nequiquam
2 Sempronio consule obiurgante atque hortante. nihil nec
imperium nec maiestas valebat, dataque mox terga hosti-
bus forent, ni Sex. Tempanius decurio equitum labante

iam re praesenti animo subvenisset. qui cum magna voce
exclamasset, ut equites, qui salvam rem publicam vellent
esse, ex equis desilirent, omnium turmarum equitibus 3
velut ad consulis imperium motis 'nisi haec' inquit 'par-
mata cohors sistit impetum hostium, actum de imperio
est. sequimini pro vexillo cuspidem meam, ostendite Ro-
manis Volscisque, neque equitibus vobis ullos equites nec
peditibus esse pedites pares.' cum clamore conprobata ad- 4
hortatio esset, vadit alte cuspidem gerens. quacumque
incedunt, vi viam faciunt, eo se inferunt obiectis parmis,
ubi suorum plurimum laborem vident. restituitur omnibus 5
locis pugna, in quae eos inpetus tulit, nec dubium erat,
quin, si tam pauci simul obire omnia possent, terga daturi
hostes fuerint.

XXXVIIII. Et cum iam parte nulla sustinerentur, 1
dat signum Volscus imperator, ut parmatis, novae cohorti
hostium, locus detur, donec impetu inlati ab suis exclu-
dantur. quod ubi est factum, interclusi equites nec per- 2
rumpere eadem, qua transierant, posse, ibi maxime con-
fertis hostibus, quaqua viam fecerant, et consul legionesque 3
Romanae, cum, quod tegumen modo omnis exercitus fuerat,
nusquam viderent, ne tot fortissimos viros interclusos op-
primeret hostis, tendunt in quemcumque casum. diversi 4
Volsci hinc consulem ac legiones sustinere, altera fronte
instare Tempanio atque equitibus; qui cum saepe conati
nequissent perrumpere ad suos, tumulo quodam occupato
in orbem se tutabantur, nequaquam inulti. nec pugnae 5
finis ante noctem fuit. consul quoque nusquam remisso
certamine, dum quicquam superfuit lucis, hostem tenuit.
nox incertos diremit, tantusque ab inprudentia eventus 6
utraque castra tenuit pavor, ut relictis sauciis et magna
parte inpedimentorum ambo pro victis exercitus se in
montes proximos reciperent. tumulus tamen circumsessus 7
ultra mediam noctem est. quo cum circumsedentibus nun-
tiatum esset, castra deserta esse, victos rati suos et ipsi,
qua quemque in tenebris pavor tulit, fugerunt. Tempanius 8
metu insidiarum suos ad lucem tenuit. degressus deinde
ipse cum paucis speculatum cum ab sauciis hostibus scisci-
tando comperisset, castra Volscorum deserta esse, laetus

ab tumulo suos devocat et in castra Romana penetrat.
9 ubi cum vasta desertaque omnia atque eandem quam apud
hostes foeditatem invenisset, priusquam Volscos cognitus
error reduceret, quibus poterat sauciis ductis secum, igna-
rus, quam regionem consul petisset, ad urbem proximis
itineribus pergit.

1 XXXX. Iam eo fama pugnae adversae castrorumque
desertorum perlata erat et ante omnia deplorati erant equi-
2 tes non privato magis quam publico luctu Fabiusque con-
sul terrore urbi quoque iniecto stationem ante portas age-
bat, cum equites procul visi non sine terrore ab ducibus,
quinam essent, mox cogniti tantam ex metu laetitiam
fecere, ut clamor urbem pervaderet gratulantium, salvos
3 victoresque redisse equites, et ex maestis paulo ante do-
mibus, quae conclamaverant suos, procurreretur in vias
pavidaeque matres ac coniuges, oblitae prae gaudio de-
coris, obviam agmini occurrerent, in suos quaeque simul
corpore atque animo vix prae gaudio compote effusae.
4 tribunis plebi, qui M. Postumio et T. Quinctio diem dixe-
rant, quod ad Veios eorum opera male pugnatum esset,
occasio visa est per recens odium Semproni consulis re-
5 novandae in eos invidiae. itaque advocata contione cum
proditam Veiis rem publicam esse ab ducibus, proditum
deinde, quia illis inpune fuerit, in Volscis ab consule
exercitum, traditos ad caedem fortissimos equites, deserta
6 foede castra vociferati essent, C. Iunius unus ex tribunis
Tempanium equitem vocari iussit coramque ei 'Sexte
Tempani,' inquit 'quaero de te, arbitrerisne, Gaium Sem-
pronium consulem aut in tempore pugnam inisse aut fir-
masse subsidiis aciem aut ullo boni consulis functum officio?
7 et tunc ipse victis legionibus Romanis tuo consilio equitem
ad pedes deduxeris restituerisque pugnam? excluso deinde
ab acie nostra tibi atque equitibus num aut consul ipse
8 subvenerit aut miserit praesidium? postero denique die
ecquid praesidi usquam habueris an tu cohorsque in castra
vestra virtute perruperitis, ecquem in castris consulem,
ecquem exercitum inveneritis an deserta castra, relictos
9 saucios milites? haec pro virtute tua fideque, qua una
hoc bello res publica stetit, dicenda tibi sunt hodie, deni-

que ubi C. Sempronius, ubi legiones nostrae sint, desertus sis an deserueris consulem exercitumque, victi denique simus an vicerimus?'

XXXXI. Adversus haec Tempani oratio incompta 1
fuisse dicitur, ceterum militariter gravis, non suis vana laudibus, non crimine alieno laeta. quanta prudentia rei bellicae 2
in C. Sempronio esset, non militis de imperatore existimationem esse, sed populi Romani fuisse, cum eum comitiis consulem legeret. itaque ne ab se imperatoria consilia neu con- 3
sulares artes exquirerent, quae pensitanda quoque magnis animis atque ingeniis essent; sed quod viderit, referre posse.
vidisse autem se, priusquam ab acie intercluderetur, con- 4
sulem in prima acie pugnantem, adhortantem inter signa
Romana telaque hostium versantem. postea se a conspectu 5
suorum ablatum ex strepitu tamen et clamore sensisse, usque ad noctem extractum certamen; nec ad tumulum, quem ipse tenuerat, prae multitudine hostium credere perrumpi potuisse. exercitus ubi esset, se nescire: arbitrari, 6
velut ipse in re trepida loci praesidio se suosque sit tutatus, sic consulem servandi exercitus causa loca tutiora
castris cepisse. nec Volscorum meliores res esse credere 7
quam populi Romani: fortunam noctemque omnia erroris mutui inplesse. precantemque deinde, ne se fessum labore ac volneribus tenerent, cum ingenti laude non virtutis magis quam moderationis dimissum.

Cum haec agerentur, iam consul via Labicana ad fa- 8
num Quietis erat. eo missa plaustra iumentaque alia ab urbe exercitum adfectum proelio ac via nocturna excepere.
paulo post in urbem est ingressus consul, non ab se magis 9
enixe amovens culpam quam Tempanium meritis laudibus
ferens. maestae civitati ab re male gesta et iratae ducibus 10
M. Postumius reus obiectus, qui tribunus militum pro consule ad Veios fuerat, decem milibus aeris gravis damnatur.
T. Quinctium collegam eius, quia et in Volscis consul 11
auspicio dictatoris Postumi Tuberti et ad Fidenas legatus dictatoris alterius Mam. Aemili res prospere gesserat, totam culpam eius temporis in praedamnatum collegam
transferentem omnes tribus absolverunt. profuisse ei Cin- 12
cinnati patris memoria dicitur, venerabilis viri, et exactae

iam aetatis Capitolinus Quinctius suppliciter orans, ne se
brevi reliquo vitae spatio tam tristem nuntium ferre ad
Cincinnatum paterentur.

1 XXXXII. Plebs tribunos plebi absentes Sex. Tem-
panium, A. Sellium, Sex. Antistium et Sp. Icilium fecit,
quos et pro centurionibus sibi praefecerant Tempanio auc-
2 tore equites. senatus, cum odio Semproni consulare nomen
offenderet, tribunos militum consulari potestate creari ius-
sit. creati sunt L. Manlius Capitolinus, Q. Antonius Me-
renda, L. Papirius Mugilanus.

3 Principio statim anni L. Hortensius tribunus plebis
C. Sempronio consuli anni prioris diem dixit. quem cum
quattuor collegae inspectante populo Romano orarent, ne
imperatorem suum innoxium, in quo nihil praeter fortunam
4 reprehendi posset, vexaret, aegre Hortensius pati, tempta-
tionem eam credens esse perseverantiae suae, nec precibus
tribunorum, quae in speciem modo iactentur, sed auxilio
5 confidere reum. itaque modo ad eum conversus, ubi illi
patricii spiritus, ubi subnixus et fidens innocentiae animus
esset, quaerebat: sub tribunicia umbra consularem virum
6 delituisse; modo ad collegas: 'vos autem, si reum perago,
quid acturi estis? an erepturi ius populo et eversuri tribu-
7 niciam potestatem pl[ebeii]?' cum illi et de Sempronio et
de omnibus summam populi Romani potestatem esse dice-
rent, nec se iudicium populi tollere aut velle aut posse;
sed si preces suae pro imperatore, qui sibi parentis esset
8 loco, non valuissent, se vestem cum eo mutaturos: tum
Hortensius 'non videbit' inquit 'plebs Romana sordidatos
tribunos suos. C. Sempronium nihil moror, quando hoc
est in imperio consecutus, ut tam carus esset militibus.'
9 nec pietas quattuor tribunorum quam Hortensi tam placa-
bile ad iustas preces ingenium pariter plebi patribusque
gratius fuit.

10 Non diutius fortuna Aequis indulsit, qui ambiguam
victoriam Volscorum pro sua amplexi fuerant.

1 XXXXIII. Proximo anno N. Fabio Vibulano, T.
Quinctio Capitolini filio Capitolino consulibus ductu Fabi,
cui sorte ea provincia evenerat, nihil dignum memoratu
2 actum. cum trepidam tantum ostendissent aciem Aequi,

turpi fuga funduntur haud magno consulis decore. itaque
triumphus negatus, ceterum ob Sempronianae cladis leva-
tam ignominiam ut ovans urbem intraret concessum est.

Quemadmodum bellum minore quam timuerant dimi- 3
catione erat perfectum, sic in urbe ex tranquillo necopi-
nata moles discordiarum inter plebem ac patres exorta
est, coepta ab duplicando quaestorum numero. quam rem 4
— praeter duos urbanos quaestores duo ut consulibus ad
ministeria belli praesto essent — a consulibus relatam cum
et patres summa ope adprobassent, (a consulibus) tribuni
plebi certamen intulerunt, ut pars quaestorum — nam ad
id tempus patricii creati erant — ex plebe fieret. adver- 5
sus quam actionem primo et consules et patres summa
ope adnisi sunt: concedendo deinde, ut quemadmodum in
tribunis consulari potestate creandis usi sunt, adaeque in
quaestoribus liberum esset arbitrium populi, cum parum
proficerent, totam rem de augendo quaestorum numero
omittunt. excipiunt omissam tribuni aliaeque subinde, in- 6
ter quas et agrariae legis, seditiosae actiones existunt;
propter quos motus cum senatus consules quam tribunos
creari mallet neque posset per intercessiones tribunicias
senatus consultum fieri, res (publica) a consulibus ad in- 7
terregnum, neque id ipsum — nam coire patricios tribuni
prohibebant — sine certamine ingenti, redit.

Cum pars maior insequentis anni per novos tribunos 8
plebi et aliquot interreges certaminibus extracta esset,
modo prohibentibus tribunis patricios coire ad prodendum
interregem, modo interregem interpellantibus, ne senatus
consultum de comitiis consularibus faceret, postremo L. 9
Papirius Mugilanus proditus interrex castigando nunc pa-
tres nunc tribunos plebi, desertam omissamque ab homi-
nibus rem publicam, deorum providentia curaque excep-
tam, memorabat Veientibus indutiis et cunctatione Aequo-
rum stare. unde si quid increparet terroris, sine patricio 10
magistratu placere rem publicam opprimi? non exercitum,
non ducem scribendo exercitui esse? an bello intestino
bellum externum propulsaturos? quae si in unum conve- 11
niant, vix deorum opibus quin obruatur Romana res re-
sisti posse. quin illi remittendo de summa quisque iuris

12 mediis copularent concordiam, patres patiendo tribunos
militum pro consulibus fieri, tribuni plebi non interce-
dendo, quominus quattuor quaestores promisce de plebe
ac patribus libero suffragio populi fierent.
1 XXXXIIII. Tribunicia primum comitia sunt habita.
creati tribuni consulari potestate omnes patricii: L. Quinc-
tius Cincinnatus tertio, L. Furius Medullinus iterum, M.
2 Manlius, A. Sempronius Atratinus. hoc tribuno comitia
quaestorum habente petentibusque inter aliquot plebeios
filio Antisti tribuni plebis et fratre alterius tribuni plebis
Sexti Pompili, nec potestas nec suffragatio horum valuit,
quin, quorum patres avosque consules viderant, eos nobi-
3 litate praeferrent. furere omnes tribuni plebi, ante omnes
4 Pompilius Antistiusque repulsa suorum accensi: quidnam
id rei esset, quod non suis beneficiis, non patrum iniuriis,
non denique usurpandi libidine, cum liceat quod ante non
licuerit, si non tribunum militarem, — ne quaestorem qui-
5 dem quemquam ex plebe factum! non valuisse patris pro
filio, fratris pro fratre preces, tribunorum plebis, potesta-
tis sacrosanctae ad auxilium libertatis creatae. fraudem
profecto in re esse et A. Sempronium comitiis plus artis
adhibuisse quam fidei. eius iniuria queri suos honore de-
6 iectos. itaque cum in ipsum et innocentia tutum et ma-
gistratu, in quo tunc erat, impetus fieri non posset, flexere
iras in C. Sempronium, patruelem Atratini, eique ob igno-
miniam Volsci belli adiutore collega M. Canuleio diem
7 dixere. subinde ab isdem tribunis mentio in senatu de
agris dividendis illata est, cui actioni semper acerrime C.
Sempronius restiterat, ratis, id quod erat, aut deposita
causa leviorem futurum apud patres reum aut perseveran-
8 tem sub iudicii tempus plebem offensurum. adversae in-
vidiae obici maluit et suae nocere causae quam publicae
9 deesse, stetitque in eadem sententia, ne qua largitio ces-
sura in trium gratiam tribunorum fieret. nec tam agrum
plebi, sed sibi invidiam quaeri. se quoque subiturum eam
tempestatem forti animo. nec senatui tanti se civem aut
quemquam alium debere esse, ut in parcendo uni malum
10 publicum fiat. nihilo demissiore animo, cum dies venit,
causa ipse pro se dicta, nequiquam omnia expertis pa-

tribus, ut mitigarent plebem, quindecim milibus aeris damnatur.

Eodem anno Postumia virgo Vestalis de incestu causam dixit, criminis innoxia, ab suspicione propter cultum amoeniorem ingeniumque liberius quam virginem decet parum abhorrens. eam ampliatam, deinde absolutam pro collegii sententia pontifex maximus abstinere iocis colique sancte potius quam scite iussit.

Eodem anno a Campanis Cumae, quam Graeci tum urbem tenebant, capiuntur.

Insequens annus tribunos militum consulari potestate habuit Agrippam Menenium Lanatum, P. Lucretium Tricipitinum, Spurium Nautium Rutilum.

XXXXV. Annus felicitate populi Romani periculo potius ingenti quam clade insignis. servitia urbem ut incenderent distantibus locis coniurarunt populoque ad opem passim ferendam tectis intento ut arcem Capitoliumque armati occuparent. avertit nefanda consilia Iuppiter indicioque duorum conprehensi sontes poenas dederunt. indicibus dena milia gravis aeris, quae tum divitiae habebantur, ex aerario numerata et libertas praemium fuit.

Bellum inde ab Aequis reparari coeptum. et novos hostes Labicanos consilia cum veteribus iungere, haud incertis auctoribus Romam est allatum. Aequorum iam velut anniversariis armis adsueverat civitas, Labicos legati missi cum responsa inde retulissent dubia, quibus nec tum bellum parari nec diuturnam pacem fore appareret, Tusculanis negotium datum, adverterent animos, ne quid novi tumultus Labicis oreretur.

Ad insequentis anni tribunos militum consulari potestate inito magistratu legati ab Tusculo venerunt, L. Sergium Fidenatem, M. Papirium Mugilanum, C. Servilium Prisci filium, quo dictatore Fidenae captae fuerant. nuntiabant legati, Labicanos arma cepisse et cum Aequorum exercitu depopulatos agrum Tusculanum castra in Algido posuisse. tum Labicanis bellum indictum; factoque senatus consulto, ut duo ex tribunis ad bellum proficiscerentur, unus res Romae curaret, certamen subito inter tribunos exortum. se quisque belli ducem potiorem ferre,

8 curam urbis ut ingratam, ignobilem aspernari. cum pa-
rum decorum inter collegas certamen mirabundi patres
conspicerent, Q. Servilius 'quando nec ordinis huius ulla'
inquit 'nec rei publicae est verecundia, patria maiestas
altercationem istam dirimet. filius meus extra sortem urbi
praeerit. bellum utinam qui adpetunt consideratius con-
cordiusque quam cupiunt gerant.'

1 XXXXVI. Dilectum haberi non ex toto passim po-
pulo placuit: decem tribus sorte ductae sunt. ex his scriptos
2 iuniores duo tribuni ad bellum duxere. coepta inter eos
in urbe certamina cupiditate eadem imperii multo inpen-
sius in castris accendi: nihil sentire idem, pro sententia
pugnare, sua consilia velle, sua imperia sola rata esse,
3 contemnere invicem et contemni, donec castigantibus le-
gatis tandem ita comparatum est, ut alternis diebus sum-
4 mam imperii haberent. quae cum allata Romam essent,
dicitur Q. Servilius, aetate et usu doctus, precatus ab diis
inmortalibus, ne discordia tribunorum damnosior rei pu-
blicae esset quam ad Veios fuisset, et velut haud dubia
clade inminente, institisse filio, ut milites scriberet et arma
5 pararet. nec falsus vates fuit. nam ductu L. Sergi, cuius
dies imperii erat, loco iniquo sub hostium castris, cum,
quia simulato metu receperat se hostis ad vallum, spes
vana expugnandi castra eo traxisset, repentino impetu Ae-
quorum per supinam vallem fusi sunt, multique in ruina
6 maiore quam fuga oppressi obtruncatique. castraque eo
die aegre retenta, postero die circumfusis iam magna ex
parte hostibus per aversam portam fuga turpi deseruntur.
duces legatique et quod circa signa roboris de exercitu
7 fuit Tusculum petiere. palati alii per agros passim mul-
tis itineribus maioris quam accepta erat cladis nuntii Ro-
8 mam contenderunt. minus trepidationis fuit, quod even-
tus timori hominum congruens fuerat et quod subsidia,
quae respicerent in re trepida, praeparata erant ab tribuno
9 militum. iussuque eiusdem, per minores magistratus se-
dato in urbe tumultu, speculatores propere missi nuntia-
vere, Tusculi duces exercitumque esse, hostem castra loco
10 non movisse. et, quod plurimum animorum fecit, dictator
ex senatus consulto dictus Q. Servilius Priscus, vir cuius

providentiam in re publica cum multis aliis tempestatibus
ante experta civitas erat, tum eventu eius belli, quod uni
certamen tribunorum suspectum ante rem male gestam
fuerat; magistro equitum creato, a quo ipse tribuno mi- 11
litum dictator erat dictus, filio suo — ut tradidere quidam,
nam alii Ahalam Servilium magistrum equitum eo anno
fuisse scribunt — novo exercitu profectus ad bellum, ac- 12
citis qui Tusculi erant, duo milia passum ab hoste locum
castris cepit.

XXXXVII. Transierat ex re bene gesta superbia ne- 1
glegentiaque ad Aequos, quae in Romanis ducibus fuerat.
itaque primo statim proelio cum dictator equitatu inmisso 2
antesignanos hostium turbasset, legionum inde signa in-
ferri propere iussit signiferumque ex suis unum cunctan-
tem occidit. tantus ardor ad dimicandum fuit, ut impetum 3
Aequi non tulerint, victique acie cum fuga effusa petissent
castra, brevior tempore et certamine minor castrorum op-
pugnatio fuit quam proelium fuerat. captis direptisque 4
castris cum praedam dictator militi concessisset secutique
fugientem ex castris hostem equites renuntiassent, omnes
Labicanos victos, magnam partem Aequorum Labicos con-
fugisse, postero die ad Labicos ductus exercitus, oppidum- 5
que corona circumdata scalis captum ac direptum est.
dictator exercitu victore Romam reducto, die octavo quam 6
creatus erat, magistratu se abdicavit; et oportune senatus,
priusquam ab tribunis plebi agrariae seditiones mentione
illata de agro Labicano dividendo fierent, censuit frequens,
coloniam Labicos deducendam. coloni ab urbe mille et 7
quingenti missi bina iugera acceperant.

Captis Labicis ac deinde tribunis militum consulari
potestate Agrippa Menenio Lanato et L. Servilio Structo
et P. Lucretio Tricipitino, iterum omnibus his, et Spurio
Veturio Crasso, et insequente anno A. Sempronio Atra- 8
tino tertium et duobus iterum M. Papirio Mugilano et Sp.
Nautio Rutilo, biennium tranquillae externae res, discor-
dia domi ex agrariis legibus fuit.

XXXXVIII. Turbatores vulgi erant Sp. Maecilius 1
quarto et [M.] Metilius tertio tribuni plebis, ambo absen-
tes creati. et cum rogationem promulgassent, ut ager ex 2

hostibus captus viritim divideretur magnaeque partis no-
3 bilium eo plebi scito publicarentur fortunae — nec enim
ferme quicquam agri, ut in urbe alieno solo posita, non
armis partum erat, nec quod venisset adsignatumve pu-
4 blice esset praeterquam plebs habebat — atrox plebi pa-
tribusque propositum videbatur certamen. nec tribuni mi-
litum nunc in senatu nunc in consiliis privatis principum
5 cogendis viam consilii inveniebant, cum Ap. Claudius, ne-
pos eius, qui decemvir legibus scribendis fuerat, minimus
6 natu ex patrum concilio, dicitur dixisse, vetus se ac fa-
miliare consilium domo adferre: proavum enim suum Ap.
Claudium ostendisse patribus viam unam dissolvendae tri-
7 buniciae potestatis per collegarum intercessionem. facile
homines novos auctoritate principum de sententia deduci,
si temporum interdum potius quam maiestatis memor ad-
8 hibeatur oratio. pro fortuna illis animos esse. ubi vi-
deant, collegas principes agendae rei gratiam omnem ad
9 plebem praeoccupasse nec locum in ea relictum sibi, haut
gravate adclinaturos se ad causam senatus, per quam uni-
10 verso ordini, tum primoribus se patrum concilient. adpro-
bantibus cunctis et ante omnes Q. Servilio Prisco quod
non degenerasset ab stirpe Claudia conlaudante iuvenem,
negotium datur, ut quos quisque posset ex collegio tribu-
11 norum ad intercessionem perlicerent. misso senatu pren-
santur ab principibus tribuni. suadendo, monendo polli-
cendoque, gratum id singulis privatim, gratum universo
12 senatui fore, sex ad intercessionem conparavere; postero-
que die cum ex composito relatum ad senatum esset de
seditione, quam Maecilius Metiliusque largitione pessimi
13 exempli concirent, eae orationes a primoribus patrum ha-
bitae sunt, ut pro se quisque iam nec consilium sibi sup-
petere diceret nec se ullam opem cernere aliam usquam
praeterquam in tribunicio auxilio. in eius potestatis fidem
circumventam rem publicam tamquam privatum inopem
14 confugere. praeclarum ipsis potestatique esse, non ad ve-
xandum senatum discordiamque ordinum movendam plus
in tribunatu virium esse quam ad resistendum inprobis
15 conlegis. fremitus deinde universi senatus ortus, cum ex
omnibus partibus curiae tribuni appellarentur. tum silentio

facto ii, qui praeparati erant gratia principum, quam ro-
gationem a collegis promulgatam senatus censeat dissol-
vendae rei publicae esse, ei se intercessuros ostendunt.
gratiae intercessoribus ab senatu actae. latores rogationis 16
contione advocata proditores plebis commodorum ac ser-
vos consularium appellantes aliaque truci oratione in col-
legas invecti actionem deposuere.

XXXXVIIII. Ac duo bella insequens annus habuis- 1
set, quo P. Cornelius Cossus, C. Valerius Potitus, Q. Quinc-
tius Cincinnatus, N. Fabius Vibulanus tribuni militum con-
sulari potestate fuerunt, ni Veiens bellum religio princi- 2
pum distulisset, quorum agros Tiberis super ripas effusus
maxime ruinis villarum vastavit. simul Aequos triennio 3
ante accepta clades prohibuit Bolanis, suae gentis populo,
praesidium ferre. excursiones inde in confinem agrum La- 4
bicanum factae erant novisque colonis bellum inlatum.
quam noxam cum se consensu omnium Aequorum defen- 5
suros sperassent, deserti ab suis ne memorabili quidem
bello per obsidionem levemque unam pugnam et oppidum
et fines amisere. temptatum ab L. Sextio tribuno plebis, 6
ut rogationem ferret, qua Bolas quoque sicut Labicos co-
loni mitterentur, per intercessionem collegarum, qui nul-
lum plebi scitum nisi ex auctoritate senatus passuros se
perferri ostenderunt, discussum est.

Bolis insequente anno receptis Aequi coloniaque eo 7
deducta novis viribus oppidum firmarunt, tribunis militum
Romae consulari potestate Cn. Cornelio Cosso, L. Valerio
Potito, Q. Fabio Vibulano iterum, M. Postumio Regillensi.
huic bellum adversus Aequos permissum est, pravae men- 8
tis homini, quam tamen victoria magis quam bellum osten-
dit. nam exercitu inpigre scripto ductoque ad Bolas cum 9
levibus proeliis Aequorum animos fregisset, postremo in
oppidum inrupit. deinde ab hostibus in civis certamen
vertit et, cum inter oppugnationem praedam militis fore
edixisset, capto oppido fidem mutavit. eam magis addu- 10
cor ut credam irae causam exercitui fuisse, quam quod
in urbe nuper direpta coloniaque nova minus praedica-
tione tribuni praedae fuerit. auxit eam iram, postquam 11
ab collegis arcesstius propter seditiones tribunicias in ur-

bem revertit, audita vox eius in contione stolida ac prope
vecors, qua Sextio tribuno plebis legem agrariam ferenti,
simul Bolas quoque ut mitterentur coloni laturum se di-
centi — dignos enim esse, qui armis cepissent, eorum ur-
bem agrumque Bolanum esse — 'malum quidem militibus
meis,' inquit 'nisi quieverint.' quod auditum non contio-
12 nem magis quam mox patres offendit. et tribunus plebis,
vir acer nec infacundus, nactus inter adversarios super-
bum ingenium inmodicamque linguam, quam inritando
agitandoque in eas inpelleret voces, quae invidiae non ipsi
tantum, sed causae atque universo ordini essent, neminem
ex collegio tribunorum militum saepius quam Postumium
13 in disceptationem trahebat. tum vero secundum tam sae-
vum atque inhumanum dictum 'auditis,' inquit 'Quirites,
14 sicut servis malum minantem militibus? tamen haec belua
dignior vobis tanto honore videbitur quam qui vos urbe
agrisque donatos in colonias mittunt, qui sedem senectuti
vestrae prospiciunt, qui pro vestris commodis adversus
15 tam crudeles superbosque adversarios depugnant? incipite
deinde mirari, cur pauci iam vestram suscipiant causam.
quid ut a vobis sperent? an honores, quos adversariis ve-
stris potius quam populi Romani propugnatoribus datis?
16 ingemuistis modo voce huius audita. quid id refert? iam
si suffragium detur, hunc, qui malum vobis minatur, iis, qui
agros sedesque ac fortunas stabilire volunt, praeferetis.'

1 L. Perlata haec vox Postumi ad milites multo in ca-
stris maiorem indignationem movit: praedaene intercepto-
2 rem fraudatoremque etiam malum minari militibus? itaque
cum fremitus aperte esset et quaestor P. Sestius eadem
violentia coerceri putaret seditionem posse, qua mota erat,
misso ad vociferantem quendam militem lictore, cum inde
3 clamor et iurgium oreretur, saxo ictus turba excedit, in-
super increpante qui vulneraverat, habere quaestorem, quod
4 inperator esset militibus minatus. ad hunc tumultum ac-
citus Postumius asperiora omnia fecit acerbis quaestioni-
bus, crudelibus suppliciis. postremo cum modum irae nul-
lum faceret, ad vociferationem eorum, quos necari sub crate
iusserat, concursu facto, ipse ad interpellantis poenam ve-
5 cors de tribunali decurrit. ibi cum submoventes passim

lictores centurionesque vexarent turbam, eo indignatio eru-
pit, ut tribunus militum ab exercitu suo lapidibus coope-
riretur. quod tam atrox facinus postquam est Romam 6
nuntiatum, tribunis militum de morte collegae per senatum
quaestionis decernentibus tribuni plebis intercedebant. sed 7
ea contentio ex certamine alio pendebat, quod cura inces-
serat patres, ne metu quaestionum plebs iraque tribunos
militum ex plebe crearet, tendebantque summa ope, ut con-
sules crearentur. cum senatus consultum fieri tribuni plebis 8
non paterentur, idem intercederent consularibus comitiis,
res ad interregnum rediit. victoria deinde penes patres fuit.

LI. Q. Fabio Vibulano interrege comitia habente con- 1
sules creati sunt A. Cornelius Cossus, [L.] Furius Medul-
linus. his consulibus principio anni senatus consultum 2
factum est, ut de quaestione Postumianae caedis tribuni
primo quoque tempore ad plebem ferrent plebesque prae-
ficeret quaestioni quem vellet. a plebe consensu populi 3
consulibus negotium mandatur; qui summa moderatione
ac lenitate per paucorum supplicium, quos sibimet ipsos
conscisse mortem satis creditum est, transacta re, nequivere
tamen consequi, ut non aegerrime id plebs ferret. iacere 4
tam diu inritas actiones quae de suis commodis ferrentur,
cum interim de sanguine ac supplicio suo latam legem con-
festim exerceri et tantam vim habere. aptissimum tempus 5
fuerat, vindicatis seditionibus delenimentum animis Bolani
agri divisionem obici, quo facto minuissent desiderium
agrariae legis, quae possesso per iniuriam agro publico
patres pellebat. tunc haec ipsa indignitas angebat animos, 6
non in retinendis modo publicis agris, quos vi teneret, per-
tinacem nobilitatem esse, sed ne vacuum quidem agrum
nuper ex hostibus captum plebi dividere, mox paucis ut
cetera futurum praedae.

Eodem anno adversus Volscos populantes Hernicorum 7
fines legiones ductae a Furio consule cum hostem ibi non
invenissent, Ferentinum, quo magna multitudo Volscorum
se contulerat, cepere. minus praedae quam speraverant 8
fuit, quod Volsci, postquam spes tuendi exigua erat, subla-
tis rebus nocte oppidum reliquerunt. postero die prope de-
sertum capitur. Hernicis ipsum agerque dono datus.

1 LII. Annum modestia tribunorum quietum excepit tri-
bunus plebis L. Icilius Q. Fabio Ambusto, C. Furio Pacilo
2 consulibus. is cum principio statim anni velut pensum
nominis familiaeque seditionis agrariis legibus promulgan-
3 dis cieret, pestilentia coorta, minacior tamen quam perni-
ciosior, cogitationes hominum a foro certaminibusque pu-
blicis ad domum curamque corporum nutriendorum avertit;
minusque eam damnosam fuisse quam seditio futura fuerit
credunt.

4 Defuncta civitate plurimorum morbis, perpaucis fune-
ribus, pestilentem annum inopia frugum neglecto cultu
agrorum, ut plerumque fit, excepit M. Papirio Atratino,
5 C. Nautio Rutilo consulibus. iam fames quam pestilentia
tristior erat, ni dimissis circa omnes populos legatis, qui
Etruscum mare quique Tiberim accolunt, ad frumentum
6 mercandum annonae foret subventum. superbe ab Samni-
tibus, qui Capuam habebant Cumasque, legati prohibiti
conmercio sunt, contra ea benigne ab Siculorum tyrannis
adiuti. maximos conmeatus summo Etruriae studio Ti-
7 beris devexit. solitudinem in civitate aegra experti con-
sules sunt, cum in legationes non plus singulis senatoribus
8 invenientes coacti sunt binos equites adicere. praeter-
quam ab morbo annonaque nihil eo biennio intestini ex-
ternive incommodi fuit. at ubi eae sollicitudines disces-
sere, omnia, quibus turbari solita erat civitas, domi discor-
dia, foris bellum exortum.

1 LIII. M'. Aemilio, C. Valerio Potito consulibus bellum
Aequi parabant, Volscis quamquam non publico consilio
capessentibus arma, voluntariis mercede secutis militiam.
2 ad quorum famam hostium — iam enim in Latinum Her-
nicumque transcenderant agrum — dilectum habentem Va-
lerium consulem M. Menenius tribunus plebis, legis agra-
riae lator, cum inpediret auxilioque tribuni nemo invitus
3 sacramento diceret, repente nuntiatur, arcem Carventanam
4 ab hostibus occupatam esse. ea ignominia accepta cum
apud patres invidiae Menenio fuit, tum ceteris tribunis,
iam ante praeparatis intercessoribus legis agrariae, prae-
5 buit iustiorem causam resistendi collegae. itaque cum res
diu ducta per altercationem esset, consulibus deos homi-

nesque testantibus, quidquid ab hostibus cladis ignominiae-
que aut iam acceptum esset aut immineret, culpam penes
Menenium fore, qui dilectum impediret; Menenio contra 6
vociferante, si iniusti domini possessione agri publici ce-
derent, se moram dilectui non facere: decreto interposito
novem tribuni sustulerunt certamen pronuntiaveruntque ex 7
collegii sententia, C. Valerio consuli se, damnum aliam-
que coercitionem adversus intercessionem collegae dilectus
causa detractantibus militiam inhibenti, auxilio futuros
esse. hoc decreto consul armatus cum paucis appellanti- 8
bus tribunum collum torsisset, metu ceteri sacramento di-
xere. ductus exercitus ad Carventanam arcem, quamquam 9
invisus infestusque consuli erat, inpigre primo statim ad-
ventu deiectis qui in praesidio erant, arcem recepit, prae-
datores ex praesidio per neglegentiam dilapsi occasionem
aperuere ad invadendum. praedae ex adsiduis populatio- 10
nibus, quod omnia in locum tutum congesta erant, fuit
aliquantum. venditum sub hasta consul in aerarium redi-
gere quaestores iussit, tum praedicans participem praedae
fore exercitum, cum militiam non abnuisset. auctae inde 11
plebis ac militum in consulem irae. itaque cum ex sena-
tus consulto urbem ovans introiret, alternis inconditi ver-
sus militari licentia iactati, quibus consul increpitus, Meneni 12
celebre nomen laudibus fuit, cum ad omnem mentionem
tribuni favor circumstantis populi plausuque et adsensu
cum vocibus militum certaret. plusque ea res quam prope 13
sollemnis militum lascivia in consulem curae patribus in-
iecit, et tamquam haut dubius inter tribunos militum honos
Meneni, si peteret, consularibus comitiis est exclusus.

LIIII. Creati consules sunt Cn. Cornelius Cossus, L. 1
Furius Medullinus iterum. non alias aegrius plebs tulit 2
tribunicia comitia sibi non commissa. eum dolorem quae-
storiis comitiis simul ostendit et ulta est, tunc primum ple-
beiis quaestoribus creatis, ita ut in quattuor creandis uni 3
patricio K. Fabio Ambusto relinqueretur locus, tres ple-
beii Q. Silius, P. Aelius, P. Pupius clarissimarum familia-
rum iuvenibus praeferrentur. auctores fuisse tam liberi 4
populo suffragi Icilios accipio — ex familia infestissima
patribus tres in eum annum tribunos plebis creatos, (hi)

multarum magnarumque rerum molem avidissimo adeo po-
5 pulo ostentantes —, cum adfirmassent, nihil se moturos,
si ne quaestoriis quidem comitiis, quae sola promiscua ple-
bei patribusque reliquisset senatus, satis animi populo es-
6 set ad id, quod tam diu vellent et per leges liceret. pro
ingenti itaque victoria id fuit plebi quaesturamque eam
non honoris ipsius fine aestimabant, sed patefactus ad con-
sulatum ac triumphos locus novis hominibus videbatur.
7 patres contra non pro communicatis, sed pro amissis ho-
noribus fremere; negare, si ea ita sint, liberos tollendos
esse, qui pulsi maiorum loco cernentesque alios in posses-
sione dignitatis suae salii flaminesque nusquam alio quam
ad sacrificandum pro populo sine imperiis ac potestatibus
8 relinquantur. inritatis utriusque partis animis, cum et spi-
ritus plebs sumpsisset et tres ad popularem causam cele-
berrimi nominis haberet duces, patres omnia quaestoriis
comitiis, ubi utrumque plebi liceret, similia fore cernentes
tendere ad consulum comitia, quae nondum promiscua
9 essent; Icilii contra tribunos militum creandos dicere et
tandem aliquando inpertiendos plebi honores.

1 LV. Sed nulla erat consularis actio, quam inpediendo
id quod petebant exprimerent, cum mira oportunitate Vol-
scos et Aequos praedatum extra fines exisse in agrum La-
2 tinum Hernicumque adfertur. ad quod bellum ubi ex se-
natus consulto consules dilectum habere occipiunt, obstare
tunc enixe tribuni, sibi plebique eam fortunam oblatam
3 memorantes. tres erant et omnes acerrimi viri generosi-
que iam ut inter plebeios. duo singuli singulos sibi con-
sules adservandos adsidua opera desumunt, uni contionibus
4 data nunc detinenda nunc concienda plebs. nec dilectum
consules nec comitia, quae petebant, tribuni expediebant.
inclinante deinde se fortuna ad causam plebis nuntii ve-
niunt, arcem Carventanam dilapsis ad praedam militibus,
qui in praesidio erant, Aequos interfectis paucis custodi-
bus arcis invasisse; alios recurrentes in arcem, alios pa-
5 lantes in agris caesos. ea adversa civitatis res vires tribu-
niciae actioni adiecit. nequiquam enim temptati, ut tum
denique desisterent inpediendo bello, postquam non ces-
sere nec publicae tempestati nec suae invidiae, pervincunt,

ut senatus consultum fiat de tribunis militum creandis,
certo tamen pacto, ne cuius ratio haberetur, qui eo anno 6
tribunus plebis esset, neve quis reficeretur in annum tri-
bunus plebis, haut dubie Icilios denotante senatu, quos 7
mercedem seditiosi tribunatus petere consulatum insimu-
labant. tum dilectus haberi bellumque omnium ordinum
consensu apparari coeptum. consules ambo profecti sint 8
ad arcem Carventanam an alter ad comitia habenda sub-
stiterit, incertum diversi auctores faciunt: illa pro certo
habenda, in quibus non dissentiunt, ab arce Carventana,
cum diu nequiquam oppugnata esset, recessum, Verrugi-
nem in Volscis eodem exercitu receptam populationesque
et praedas et in Aequis et in Volsco agro ingentes factas.

LVI. Romae sicut plebis victoria fuit in eo, ut quae 1
mallent comitia haberent, ita eventu comitiorum patres evi-
cere; namque tribuni militum consulari potestate contra 2
spem omnium tres patricii creati sunt: C. Iulius Iulus, P.
Cornelius Cossus, C. Servilius Ahala. artem adhibitam 3
ferunt a patriciis, cuius eos Icilii tum quoque insimula-
bant, quod turbam indignorum candidatorum intermiscendo
dignis taedio sordium in quibusdam insignium populum ab
plebeiis avertissent.

Volscos deinde et Aequos, seu Carventana arx retenta 4
in spem seu Verrugine amissum praesidium ad iram cum
inpulisset, fama adfertur summa vi ad bellum coortos,
caput rerum Antiates esse, eorum legatos utriusque gen- 5
tis populos circumisse castigantes [increpantes]que igna-
viam, quod abditi intra muros populabundos in agris va-
gari Romanos priore anno et opprimi Verruginis praesi-
dium passi essent. iam non exercitus modo armatos, sed 6
colonias etiam in suos fines mitti; nec ipsos modo Ro-
manos sua divisa habere, sed Ferentinum etiam de se
captum Hernicis donasse. ad haec cum inflammarentur 7
animi, ut ad quosque ventum erat, numerus iuniorum con-
scribebatur. ita omnium populorum iuventus Antium con-
tracta. ibi castris positis hostem opperiebantur. quae ubi 8
tumultu maiore etiam, quam res erat, nuntiantur Romam,
senatus extemplo, quod in rebus trepidis ultimum consi-
lium erat, dictatorem dici iussit. quam rem aegre passos 9

Iulium Corneliumque ferunt, magnoque certamine animo-
10 rum rem actam, cum primores patrum nequiquam con-
questi, non esse in auctoritate senatus tribunos militum,
postremo etiam tribunos plebi appellarent et consulibus
quoque ab ea potestate vim super tali re inhibitam refer-
11 rent; tribuni plebi, laeti discordia patrum, nihil esse in
iis auxilii dicerent, quibus non civium, non denique homi-
12 num numero essent. si quando promisci honores, com-
municata res publica esset, tum se animadversuros, ne
qua superbia magistratuum inrita senatus consulta essent;
13 interim patricii, soluti legum magistratumque verecundia,
per se quoque tribuniciam potestatem agerent.

1 LVII. Haec contentio minime idoneo tempore, cum
tantum belli in manibus esset, occupaverat cogitationes
2 hominum, donec, ubi diu alternis Iulius Corneliusque,
cum ad id bellum ipsi satis idonei duces essent, non esse
aequum, mandatum sibi a populo eripi honorem disse-
3 ruere, tum Ahala Servilius tribunus militum tacuisse se
tam diu ait, non quia incertus sententiae fuerit — quem
enim bonum civem secernere sua a publicis consilia? —,
sed quia maluerit collegas sua sponte cedere auctoritati
senatus quam tribuniciam potestatem adversus se inplo-
4 rari paterentur. tum quoque, si res sineret, libenter se
daturum tempus iis fuisse ad receptum nimis pertinacis
sententiae. sed cum belli necessitates non expectent hu-
mana consilia, potiorem sibi collegarum gratia rem pu-
5 blicam fore et, si maneat in sententia senatus, dictatorem
nocte proxima dicturum ac, si quis intercedat senatus
6 consulto, auctoritate se fore contentum. quo facto cum
haud inmeritam laudem gratiamque aput omnis tulisset,
dictatore P. Cornelio dicto, ipse ab eo magister equitum
creatus est. exemplo fuit collegas eumque intuentibus,
quam gratia atque honos oportuniora interdum non cu-
pientibus essent.

7 Bellum haud memorabile fuit. uno atque eo facili
proelio caesi ad Antium hostes, victor exercitus depo-
pulatus Volscum agrum, castellum ad lacum Fucinum
vi expugnatum atque in eo tria milia hominum capta,
ceteris Volscis intra moenia conpulsis nec defendentibus

agros. dictator bello ita gesto, ut tantum non defuisse 8
fortunae videretur, felicitate quam gloria maior in urbem
redit, magistratuque se abdicavit. tribuni militum men- 9
tione nulla comitiorum consularium habita, credo ob iram
dictatoris creati, tribunorum militum comitia edixerunt.
tum vero gravior cura patribus incessit, quippe cum prodi 10
causam ab suis cernerent. itaque sicut priore anno per 11
indignissimos ex plebeiis candidatos omnium etiam di-
gnorum taedium fecerant, sic tum primoribus patrum
splendore gratiaque ad petendum praeparatis omnia loca
obtinuere, ne cui plebeio aditus esset. quattuor creati 12
sunt, omnes iam functi eo honore: L. Furius Medullinus,
C. Valerius Potitus, N. Fabius Vibulanus, C. Servilius
Ahala, hic refectus continuato honore cum ob alias vir-
tutes tum ob recentem favorem unica moderatione partum.

LVIII. Eo anno quia tempus indutiarum cum Veienti 1
populo exierat, per legatos fetialesque res repeti coeptae.
quibus venientibus ad finem legatio Veientium obviam
fuit. petiere, ne prius quam ipsi senatum Romanum adis- 2
sent, Veios iretur. ab senatu impetratum, quia discordia
intestina laborarent Veientes, ne res ab iis repeterentur:
tantum afuit, ut ex incommodo alieno sua occasio pete-
retur. et in Volscis accepta clades amisso Verrugine 3
praesidio; ubi tantum in tempore fuit momenti, ut, cum
precantibus opem militibus, qui ibi a Volscis obsideban-
tur, succurri, si maturatum esset, potuisset, ad id venerit
exercitus subsidio missus, ut ab recenti caede palati ad
praedandum hostes opprimerentur. tarditatis causa in se- 4
natu magis fuit quam tribunis; qui, quia summa vi restare
nuntiabantur, parum cogitaverunt, nulla virtute superari
humanarum virium modum. fortissimi milites non tamen 5
nec vivi nec post mortem inulti fuere.

Insequenti anno P. et Cn. Corneliis Cossis, N. Fabio 6
Ambusto, L. Valerio Potito tribunis militum consulari
potestate Veiens bellum motum ob superbum responsum
Veientis senatus, qui legatis repetentibus res, ni facesse- 7
rent propere urbe finibusque, daturos quod Lars Tolum-
nius dedisset, responderi iussit. id patres aegre passi 8
decrevere, ut tribuni militum de bello indicendo Veientibus

9 primo quoque die ad populum ferrent. quod ubi primo
promulgatum est, fremere iuventus, nondum debellatum
cum Volscis esse, modo duo praesidia occidione occisa et
10 cum periculo retineri; nullum annum esse, quo non acie
dimicetur, et tamquam paeniteat laboris novum bellum
cum finitimo populo et potentissimo parari, qui omnem
11 Etruriam sit concitaturus. haec sua sponte agitata in-
super tribuni plebis accendunt. maximum bellum patri-
12 bus cum plebe esse dictitant: eam de industria vexandam
militia trucidandamque hostibus obici, eam procul urbe
haberi atque ablegari, ne domi per otium memor libertatis
coloniarumque aut agri publici aut suffragii libere ferendi
13 consilia agitet. prensantesque veteranos stipendia cuius-
que et volnera ac cicatrices numerabant, quid iam integri
esset in corpore loci ad nova volnera accipienda, quid
super sanguinis, qui dari pro re publica posset, rogitantes.
14 haec cum in sermonibus contionibusque interdum agitan-
tes avertissent plebem ab suscipiendo bello, profertur tem-
pus ferundae legis, quam, si subiecta invidiae esset, an-
tiquari apparebat.

1 LVIIII. Interim tribunos militum in Volscum agrum
ducere exercitum placuit; Cn. Cornelius unus Romae re-
2 lictus. tres tribuni, postquam nullo loco castra Volsco-
rum esse nec commissuros se proelio apparuit, tripertito
ad devastandos fines discessere. Valerius Antium petit,
3 Cornelius Ecetras; quacumque incessere, late populati sunt
tecta agrosque, ut distinerent Volscos; Fabius, quod ma-
xime petebatur, ad Anxur oppugnandum sine ulla popu-
4 latione accessit. Anxur fuit quae nunc Tarracinae sunt,
urbs prona in paludes. ab ea parte Fabius oppugnatio-
5 nem ostendit. circummissae quattuor cohortes cum C. Ser-
vilio Ahala cum inminentem urbi collem cepissent, ex loco
altiore qua nullum erat praesidium ingenti clamore ac tu-
6 multu moenia invasere. ad quem tumultum obstupefacti
qui adversus Fabium urbem infimam tuebantur locum de-
dere scalas admovendi, plenaque hostium cuncta erant et
inmitis diu caedes pariter fugientium ac resistentium, ar-
7 matorum atque inermium fuit. cogebantur itaque victi,
quia cedentibus spei nil erat, pugnam inire, cum pronun-

tiatum repente, ne quis praeter armatus violaretur, reli-
quam omnem multitudinem voluntariam exuit armis; quo-
rum ad duo milia et quingenti vivi capiuntur. a cetera 8
praeda Fabius militem abstinuit, donec collegae venirent,
ab illis quoque exercitibus captum Anxur dictitans esse, 9
qui ceteros Volscos a praesidio eius loci avertissent. qui 10
ubi venerunt, oppidum vetere fortuna opulentum tres exer-
citus diripuere. eaque primum benignitas imperatorum
plebem patribus conciliavit. additum deinde omnium ma- 11
xime tempestivo principum in multitudinem munere, ut
ante mentionem ullam plebis tribunorumque decerneret
senatus, ut stipendium miles de publico acciperet, cum
ante id tempus de suo quisque functus eo munere esset.

LX. Nihil acceptum umquam a plebe tanto gaudio 1
traditur. concursum itaque ad curiam esse prensatasque
exeuntium manus et patres vere appellatos, effectum esse
fatentibus, ut nemo pro tam munifica patria, donec quic-
quam virium superesset, corpori aut sanguini suo parceret.
cum commoditas iuvabat, rem familiarem saltem adquie- 2
scere eo tempore, quo corpus addictum atque operatum
rei publicae esset, tum, quod ultro sibi oblatum esset, non
a tribunis plebis umquam agitatum, non suis sermonibus
efflagitatum, id efficiebat multiplex gaudium cumulatio-
remque gratiam rei. tribuni plebis, communis ordinum 3
laetitiae concordiaeque soli expertes, negare, tam id laetum
patribus, universis (nec) prosperum fore quam ipsi crede-
rent. consilium specie prima melius fuisse quam usu ap-
pariturum. unde enim eam pecuniam confici posse nisi 4
tributo populo indicto? ex alieno igitur aliis largitos. neque
id, etiam si ceteri ferant, passuros eos, quibus iam emerita
stipendia essent, meliore condicione alios militare quam
ipsi militassent, et eosdem in sua stipendia inpensas fe-
cisse et in aliorum facere. his vocibus moverunt partem 5
plebis. postremo indicto iam tributo edixerunt etiam tri-
buni, auxilio se futuros, si quis in militare stipendium tri-
butum non contulisset. patres bene coeptam rem perse- 6
veranter tueri; conferre ipsi primi, et quia nondum argentum
signatum erat, aes grave plaustris quidam ad aerarium con-
vehentes speciosam etiam conlationem faciebant. cum se- 7

natus summa fide ex censu contulisset, primores plebis,
8 nobilium amici, ex conposito conferre incipiunt. quos
cum et a patribus conlaudari et a militari aetate tamquam
bonos cives conspici vulgus hominum vidit, repente spreto
9 tribunicio auxilio certamen conferendi est ortum. et lege
perlata de indicendo Veientibus bello, exercitum magna
ex parte voluntarium novi tribuni militum consulari potestate Veios duxere.

1 LXI. Fuere autem tribuni T. Quinctius Capitolinus,
Q. Quinctius Cincinnatus, C. Iulius Iulus iterum, A. Manlius, L. Furius Medullinus tertium, M'. Aemilius Mamer-
2 cus. ab iis primum circumsessi Veii sunt; sub cuius initium obsidionis cum Etruscorum concilium ad fanum
Voltumnae frequenter habitum esset, parum constitit, bel-
3 lone publico gentis universae tuendi Veientes essent. ea
oppugnatio segnior insequenti anno fuit parte tribunorum
exercitusque ad Volscum avocata bellum.

4 Tribunos militum consulari potestate is annus habuit
C. Valerium Potitum tertio, M'. Sergium Fidenatem, P.
Cornelium Maluginensem, Cn. Cornelium Cossum, K. Fa-
5 bium Ambustum, Sp. Nautium Rutilum iterum. cum Volscis inter Ferentinum atque Ecetram signis conlatis dimi-
6 catum; Romanis secunda fortuna pugnae fuit. Artena
inde, Volscorum oppidum, ab tribunis obsideri coepta. inde
inter eruptionem temptatam conpulso in urbem hoste occasio data est Romanis inrumpendi, praeterque arcem cetera capta. in arcem munitam natura globus armatorum
7 concessit, infra arcem caesi captique multi mortales. arx
deinde obsidebatur; nec aut vi capi poterat, quia pro spatio
loci satis praesidii habebat, aut spem dabat deditionis
omni publico frumento, priusquam urbs caperetur, in ar-
8 cem convecto. taedioque recessum inde foret, ni servus
arcem Romanis prodidisset. ab eo milites per locum arduum accepti cepere; a quibus cum custodes trucidarentur, cetera multitudo repentino pavore obpressa in dedi-
9 tionem venit. diruta et arce et urbe Artena reductae
legiones ex Volscis omnisque vis Romana Veios conversa
10 est. proditori praeter libertatem duarum familiarum bona
in praemium data, Servius Romanus vocitatus. sunt qui

Artenam Veientium, non Volscorum fuisse credant. praebet 11
errorem, quod eiusdem nominis urbs inter Caere atque Veios fuit; sed eam reges Romani delevere, Caeretumque non Veientium fuerat. altera haec nomine eodem in Volsco agro fuit, cuius exeidium est dictum.

[PERIOCHA LIBRI V.]

[In obsidione Veiorum hibernacula militibus facta sunt. ea res cum esset nova, indignationem tribunorum plebis movit querentium, non dari plebi nec per hiemem militiae requiem. equites tum primum equis suis merere coeperunt. cum inundatio ex lacu Albano facta esset, vates, qui eam rem interpretaretur, de hostibus captus est. Furius Camillus dictator decem annos obsessos Veios cepit, simulacrum Iunonis Romam transtulit, decimam partem praedae Delphos Apollini misit. item tribunus militum cum Faliscos obsideret, proditos hostium filios parentibus remisit statimque deditione facta Faliscorum victoriam iustitia consecutus est. cum alter ex censoribus C. Iulius decessisset, in locum eius M. Cornelius suffectus est, nec id postea factum est, quoniam eo lustro a Gallis Roma capta est. Furius Camillus, cum ei dies a L. Apuleio tribuno plebis dicta esset, in exilium abiit. cum Galli Senones Clusium obsiderent et legati a senatu missi ad conponendam inter eos et Clusinos pacem pugnantes contra Gallos in acie Clusinorum stetissent, hoc facto eorum concitati Senones urbem infesto exercitu petierunt, fusisque ad Aliam Romanis cepere urbem praeter Capitolium, (in) quo se iuventus contulerat; maiores natu cum insignibus honorum, quos quisque gesserat, in vestibulis aedium sedentes occiderunt. et cum per aversam partem Capitolii iam in summum evasissent, proditi clangore anserum M. Manlii praecipue opera deiecti sunt. coactis deinde propter famem Romanis descendere, ut mille pondo auri darent et hoc pretio finem obsidionis emerent, Furius Camillus, dictator absens creatus, inter ipsum conloquium, quo de pacis condicionibus agebatur, cum exercitu venit et Gallos post sextum mensem urbe expulit ceciditque. dictum est, ad Veios migrandum esse propter incensam et dirutam urbem, quod consilium Camillo auctore discussum est. movit populum vocis quoque omen ex centurione auditae, qui cum in forum venisset manipulariis suis dixerat: 'sta miles, hic optime manebimus.' aedes Iovi Capitolino facta est, quod ante urbem captam vox audita erat adventare Gallos.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER V.

1 I. Pace alibi parata Romani Veiique in armis erant
tanta ira odioque, ut victis finem adesse appareret. comitia
2 utriusque populi longe diversa ratione facta sunt. Romani
auxere tribunorum militum consulari potestate numerum;
octo, quot numquam antea creati: M'. Aemilius Mamercus
iterum, L. Valerius Potitus tertium, Ap. Claudius Crassus,
M. Quinctilius Varus, L. Iulius Iulus, M. Postumius, M.
3 Furius Camillus, M. Postumius Albinus. Veientes con-
tra taedio annuae ambitionis, quae interdum discordiarum
causa erat, regem creavere. offendit ea res populorum
Etruriae animos non maiore odio regni quam ipsius regis.
4 gravis iam is antea genti fuerat opibus superbiaque, quia
sollemnia ludorum, quos intermitti nefas est, violenter di-
5 remisset, cum ob iram repulsae, quod suffragio duodecim
populorum alius sacerdos ei praelatus esset, artifices, quo-
rum magna pars ipsius servi erant, ex medio ludicro re-
6 pente abduxit. gens itaque ante omnes alias eo magis de-
dita religionibus, quod excelleret arte colendi eas, auxilium
Veientibus negandum, donec sub rege essent, decrevit.
7 cuius decreti suppressa fama est Veiis propter metum re-
gis, qui, a quo tale quid dictum referretur, pro seditionis
8 cum principe, non vani sermonis auctore habebat. Ro-
manis etsi quietae res ex Etruria nuntiabantur, tamen,
quia omnibus conciliis eam rem agitari adferebatur, ita mu-
9 niebant, ut ancipitia munimenta essent, alia in urbem et
contra oppidanorum eruptiones versa, aliis frons in Etruriam
spectans auxiliis, si qua forte inde venirent, obstruebatur.
1 II. Cum spes maior imperatoribus Romanis in obsi-
dione quam in obpugnatione esset, hibernacula etiam, res
nova militi Romano, aedificari coepta, consiliumque erat

hiemando continuare bellum. quod postquam tribunis ple- 2
bis iam diu nullam novandi res causam invenientibus Ro-
mam est adlatum, in contionem prosiliunt, sollicitant plebis
animos, hoc illud esse dictitantes, quod aera militibus sint 3
constituta. nec se fefellisse, id donum inimicorum veneno
inlitum fore. venisse libertatem plebis; remotam in perpe- 4
tuum et ablegatam ab urbe et ab re publica iuventutem
iam ne hiemi quidem aut tempori anni cedere ac domos ac
res invisere suas. quam putarent continuatae militiae cau- 5
sam esse? nullam profecto aliam inventuros, quam ne quid
per frequentiam iuvenum eorum, in quibus vires omnes ple-
bis essent, agi de commodis eorum posset. vexari praeterea 6
et subigi multo acrius quam Veientes: quippe illos hie-
mem sub tectis suis agere, egregiis muris situque naturali
urbem tutantes; militem Romanum in opere ac labore, ni- 7
vibus pruinisque obrutum, sub pellibus durare ne hiemis
quidem spatio, quae omnium bellorum terra marique sit
quies, arma deponentem. hoc neque reges neque ante tri- 8
buniciam potestatem creatam superbos illos consules ne-
que triste dictatoris imperium neque inportunos decemviros
iniunxisse servitutis, ut perennem militiam facerent, quod
tribuni militum in plebe Romana regnum exercerent. quid- 9
nam illi consules dictatoresve facturi essent, qui procon-
sularem imaginem tam saevam ac trucem fecerint! sed id
accidere haud inmerito. non fuisse ne in octo quidem tri-
bunis militum locum ulli plebeio. antea trina loca cum 10
contentione summa patricios explere solitos, nunc iam octo-
iuges ad imperia obtinenda ire et ne in turba quidem hae-
rere plebeium quemquam, qui, si nihil aliud, admoneat 11
collegas, liberos et cives eorum, non servos militare, quos
hieme saltem in domos ac tecta reduci oporteat et aliquo 12
tempore anni parentes liberosque ac coniuges invisere et
usurpare libertatem et creare magistratus.

Haec taliaque vociferantes adversarium haud inparem 13
nacti sunt Ap. Claudium, relictum a collegis ad tribuni-
cias seditiones conprimendas, virum inbutum iam ab iu-
venta certaminibus plebeiis, quem auctorem aliquot annis 14
ante fuisse memoratum est per collegarum intercessionem
tribuniciae potestatis dissolvendae.

1 III. Iste, iam non promptus ingenio tantum, sed usu
2 etiam exercitatus talem orationem habuit: 'si umquam
dubitatum est, Quirites, utrum tribuni plebis vestra an sua
causa seditionum semper auctores fuerint, id ego hoc anno
3 desisse dubitari certum habeo. et cum laetor, tandem
longi erroris vobis finem factum esse, tum, quod secun-
dis potissimum vestris rebus hic error est sublatus, et
4 vobis et propter vos rei publicae gratulor. an est quis-
quam, qui dubitet, nullis iniuriis vestris, si quae forte
aliquando inciderunt, umquam aeque quam munere pa-
trum in plebem, cum aera militantibus constituta sunt,
5 tribunos plebis offensos ac concitatos esse? quid illos
aliud aut tum timuisse creditis aut hodie turbare velle nisi
concordiam ordinum, quam dissolvendae maxume tribu-
6 niciae potestatis rentur esse? sic hercule tamquam arti-
fices inprobi opus quaerunt, qui et semper aegri aliquid
esse in re publica volunt, ut sit, ad cuius curationem a
7 vobis adhibeantur. utrum enim defenditis an inpugnatis
plebem? utrum militantium adversarii estis an causam agi-
tis? nisi forte hoc dicitis, quidquid patres faciunt displicet,
8 sive illud pro plebe sive contra plebem est. et quemad-
modum (cum) servis suis vetant domini quicquam rei cum
alienis hominibus esse pariterque in iis beneficio ac ma-
leficio abstineri aecum censent, sic vos interdicto patri-
bus commercio plebis, ne nos comitate ac munificentia
nostra provocemus plebem nec plebs nobis dicto audiens
9 atque oboediens sit. quanto tandem, si quicquam in vobis
non dico civilis, sed humani esset, favere vos magis et,
quantum in vobis esset, indulgere potius comitati patrum
10 atque obsequio plebis oportuit? quae si perpetua concor-
dia sit, quis non spondere ausit, maximum hoc imperium
inter finitimos brevi futurum esse?

1 IIII. Atque ego, quam hoc consilium collegarum meo-
rum, quo abducere infecta re a Veiis exercitum noluerunt,
non utile solum, sed etiam necessarium fuerit, postea dis-
seram; nunc de ipsa condicione dicere militantium libet.
2 quam orationem non aput vos solum, sed etiam in castris
si habeatur ipso exercitu disceptante aequam arbitror vi-
deri posse, in qua, si mihi ipse nihil quod dicerem in

mentem venire posset, adversariorum certe orationibus contentus essem. negabant nuper, danda esse aera militibus, 3
quia numquam data essent. quonam modo igitur nunc indignari possunt, quibus aliquid novi adiectum commodi
sit, eis laborem etiam novum pro portione iniungi? nus- 4
quam nec opera sine emolumento nec emolumentum ferme sine inpensa opera est. labor voluptasque, dissimillima natura, societate quadam inter se naturali sunt iuncta. moleste 5
antea ferebat miles, se suo sumptu operam rei publicae praebere; gaudebat idem, partem anni se agrum suum colere, quaerere, unde domi militiaeque se ac suos tueri
posset; gaudet nunc, fructui sibi rem publicam esse, et 6
laetus stipendium accipit. aequo igitur animo patiatur se ab domo, ab re familiari, cui gravis inpensa non est, paulo
diutius abesse. an, si ad calculos eum res publica vocet, 7
non merito dicat: "annua aera habes, annuam operam ede. an tu aequum censes, militia semenstri solidum te stipen-
dium accipere?" invitus in hac parte orationis, Quirites, 8
moror: sic enim agere debent qui mercennario milite utuntur. nos tamquam cum civibus agere volumus agique
tamquam cum patria nobiscum aecum censemus. aut non 9
suscipi bellum oportuit aut geri pro dignitate populi Ro-
mani et perfici quam primum oportet. perficietur autem, 10
si urgemus obsessos, si non ante abscedimus quam spei nostrae finem captis Veiis inposuerimus. si hercules nulla alia causa, ipsa indignitas perseverantiam inponere debuit.
decem quondam annos urbs oppugnata est ob unam mu- 11
lierem ab universa Graecia quam procul a domo, quot ter-
ras, quot maria distans: nos intra vicensimum lapidem in 12
conspectu prope urbis nostrae annuam oppugnationem perferre piget? scilicet quia levis causa belli est nec satis quicquam iusti doloris est, quod nos ad perseverandum
stimulet. septiens rebellarunt, in pace numquam fida fue- 13
runt, agros nostros miliens depopulati sunt, Fidenates deficere a nobis coegerunt, colonos nostros ibi interfecerunt,
auctores fuere contra ius caedis inpiae legatorum nostro- 14
rum, Etruriam omnem adversus nos concitare voluerunt hodieque id moliuntur, res repetentis legatos nostros haut procul afuit quin violarent.

1 V. Cum his molliter et per dilationes bellum geri
oportet? si nos tam iustum odium nihil movet, ne illa qui-
2 dem, oro vos, movent? operibus ingentibus saepta urbs
est, quibus intra muros coercetur hostis. agrum non co-
3 luit, et culta evastata sunt bello. si reducimus exercitum,
quis est qui dubitet, illos non a cupiditate solum ulciscendi,
sed etiam necessitate inposita ex alieno praedandi, cum
sua amiserint, agrum nostrum invasuros? non differimus
igitur bellum isto consilio, sed intra fines nostros accipi-
4 mus. quid? illud, quod proprie ad milites pertinet, quibus
boni tribuni plebis cum stipendium extorquere voluerunt,
5 nunc consultum repente volunt, quale est? vallum fossam-
que, ingentis utrumque rem operis, per tantum spatii du-
xerunt, castella primo pauca, postea exercitu aucto cre-
berrima fecerunt, munitiones non in urbem modo, sed in
Etruriam etiam spectantes, si qua inde auxilia veniant,
6 opposuere. quid turres, quid vineas testudinesque et alium
oppugnandarum urbium apparatum loquar? cum tantum
laboris exhaustum sit et ad finem iam operis tandem per-
ventum, relinquendane haec censetis, ut ad aestatem rur-
sus novus de integro his instituendis exsudetur labor?
7 quanto est minus, opera tueri facta et instare ac perseve-
rare defungique cura? brevis enim profecto res est, si uno
tenore peragitur, nec ipsi per intermissiones has interval-
laque lentiorem spem nostram facimus. loquor de opere
8 et de temporis iactura. quid? periculi, quod differendo
bello adimus, num oblivisci nos haec tam crebra Etruriae
9 concilia de mittendis Veios auxiliis patiuntur? ut nunc res
se habet, irati sunt, oderunt, negant missuros; quantum
in illis est, capere Veios licet. quis est qui spondeat, eun-
10 dem, si differtur bellum, animum postea fore, cum, si la-
xamentum dederis, maior frequentiorque legatio itura sit,
cum id quod nunc offendit Etruscos, rex creatus Veiis,
mutari spatio interposito possit vel consensu civitatis, ut
eo reconcilient Etruriae animos, vel ipsius voluntate regis,
11 qui obstare regnum suum saluti civium nolit? videte, quot
res, quam inutiles sequantur illam viam consilii, iactura
operum tanto labore factorum, vastatio inminens finium
12 nostrorum, Etruscum bellum pro Veiente concitatum. haec

sunt, tribuni, consilia vestra, non hercule dissimilia ac si qui aegro, qui curari se fortiter passus extemplo convalescere possit, cibi gratia praesentis aut potionis longinquum et forsitan insanabilem morbum efficiat.

VI. Si, me dius fidius, ad hoc bellum nihil pertine- 1
ret, ad disciplinam certe militiae plurimum intererat, in-
suescere militem nostrum non solum parta victoria frui,
sed, si etiam res lentior sit, pati taedium et quamvis serae 2
spei exitum exspectare et, si non sit aestate perfectum
bellum, hiemem opperiri nec sicut aestivas aves statim
autumno tecta ac recessum circumspicere. obsecro vos, 3
venandi studium ac voluptas homines per nives ac pruinas
in montes silvasque rapit: belli necessitatibus eam patien-
tiam non adhibebimus, quam vel lusus ac voluptas elicere
solet? adeone effeminata corpora militum nostrorum esse 4
putamus, adeo molles animos, ut hiemem unam durare in
castris, abesse ab domo non possint? ut tamquam navale
bellum tempestatibus captandis et observando tempore anni
gerant, non aestus, non frigora pati possint? erubescant 5
profecto, si quis eis haec obiciat, contendantque, et ani-
mis et corporibus suis virilem patientiam inesse et se iuxta
hieme atque aestate bella gerere posse nec se patrocinium
mollitiae inertiaeque mandasse tribunis et meminisse, hanc
ipsam potestatem non in umbra nec in tectis maiores suos
creasse. haec virtute militum vestrorum, haec Romano 6
nomine sunt digna, non Veios tantum nec hoc bellum in-
tueri, quod instat, sed famam ad alia bella et ad ceteros
populos in posterum quaerere. an mediocre discrimen 7
opinionis secuturum ex hac re putatis, utrum tandem fini-
tumi populum Romanum eum esse putent, cuius si qua
urbs primum illum brevissimi temporis sustinuerit impe-
petum, nihil deinde timeat: an hic sit terror nominis nostri, 8
ut exercitum Romanum non taedium longinquae oppugna-
tionis, non vis hiemis ab urbe circumsessa semel amovere
possit nec finem ullum alium belli quam victoriam noverit
nec impetu potius bella quam perseverantia gerat? quae 9
in omni quidem genere militiae, maxime tamen in obsi-
dendis urbibus necessaria est, quarum plerasque munitio-
nibus ac naturali situ inexpugnabiles fame sitique tempus

10 ipsum vincit atque expugnat, sicut Veios expugnabit, nisi
auxilio hostibus tribuni plebis fuerint et Romae invenerint
praesidia Veientes, quae nequiquam in Etruria quaerunt.
11 an est quicquam, quod Veientibus optatum aeque con-
tingere possit, quam ut seditionibus primum urbs Romana,
12 deinde velut ex contagione castra impleantur? at hercule
aput hostis tanta modestia est, ut non obsidionis taedio,
non denique regni quicquam aput eos novatum sit, non
13 negata auxilia ab Etruscis inritaverint animos. morietur
enim extemplo quicumque erit seditionis auctor nec cui-
quam dicere ea licebit, quae aput vos inpune dicuntur.
14 fustuarium meretur qui signa relinquit aut praesidio de-
cedit: auctores signa relinquendi et deserendi castra non
uni aut alteri militi, sed universis exercitibus palam in
15 contione audiuntur. adeo quidquid tribunus plebi loqui-
tur, et si prodendae patriae dissolvendaeque rei publicae
est, adsuestis aequi audire et dulcedine potestatis eius
16 capti quaelibet sub ea scelera latere sinitis. reliquum
est, ut, quae hic vociferantur, eadem in castris et apud
milites agant et exercitus conrumpant ducibusque parere
17 non patiantur, quoniam ea demum Romae libertas est,
non senatum, non magistratus, non leges, non mores
maiorum, non instituta patrum, non disciplinam vereri
militiae.'

1 VII. Par iam etiam in contionibus erat Appius tribu-
nis plebis, cum subito, unde minime quis crederet, accepta
calamitas apud Veios et superiorem Appium in causa et
concordia ordinum maiorem ardorem ad obsidendos per-
2 tinacius Veios fecit. nam cum agger promotus ad urbem
vineaeque tantum non iam iniunctae moenibus essent,
dum opera interdiu fiunt intentius quam nocte custodiun-
tur, patefacta repente porta ingens multitudo facibus
3 maxime armata ignes coniecit horaeque momento simul
aggerem ac vineas, tam longi temporis opus, incendium
hausit; multique ibi mortales nequiquam opem ferentes
4 ferro ignique absumpti sunt. quod ubi Romam est nun-
tiatum, maestitiam omnibus, senatui curam metumque
iniecit, ne tum vero sustineri nec in urbe seditio nec in
castris posset et tribuni plebis velut ab se victae rei publi-

cae insultarent, cum repente quibus census equester erat, 5
equi publici non erant adsignati, consilio prius inter sese
habito senatum adeunt factaque dicendi potestate equis se
suis stipendia facturos promittunt. quibus cum amplissi- 6
mis verbis gratiae ab senatu actae essent famaque ea fo-
rum atque urbem pervasisset, subito ad curiam concursus
fit plebis; pedestris ordinis se aiunt nunc esse operamque 7
rei publicae extra ordinem polliceri, seu Veios seu quo alio
ducere velint. si Veios ducti sint, negant se inde prius
quam capta urbe hostium redituros esse. tum vero iam 8
superfundenti se laetitiae vix temperatum est. non enim
sicut equites dato magistratibus negotio laudari iussi neque
aut in curiam vocati, quibus responsum daretur, aut limine 9
curiae continebatur senatus, sed pro se quisque ex supe-
riore loco ad multitudinem in comitio stantem voce mani-
busque significare publicam laetitiam, beatam urbem Ro- 10
manam et invictam et aeternam illa concordia dicere,
laudare equites, laudare plebem, diem ipsum laudibus
ferre, victam esse fateri comitatem benignitatemque sena-
tus. certatim patribus plebique manare gaudio lacrimae, 11
donec revocatis in curiam patribus senatus consultum
factum est, ut tribuni militares contione advocata pediti- 12
bus equitibusque gratias agerent, memorem pietatis eorum
erga patriam dicerent senatum fore; placere autem, omni-
bus his voluntariam extra ordinem professis militiam aera
procedere. et equiti certus numerus aeris est adsignatus.
tum primum equis merere equites coeperunt. voluntarius 13
ductus exercitus Veios non amissa modo restituit opera,
sed nova etiam instituit. ab urbe commeatus intentiore
quam antea subvehi cura, ne quid tam bene merito exer-
citui ad usum deesset.

VIII. Insequens annus tribunos militum consulari po- 1
testate habuit C. Servilium Ahalam tertium, Q. Servilium,
L. Verginium, Q. Sulpicium, A. Manlium iterum, M'. Ser-
gium iterum. his tribunis, dum cura omnium in Veiens 2
bellum intenta est, neglectum Anxuri praesidium vaca-
tionibus militum et Volscos mercatores vulgo receptando
proditis repente portarum custodibus oppressum est. mi- 3
nus militum periit, quia praeter aegros lixarum in modum

4 omnes per agros vicinasque urbes negotiabantur. nec
Veiis melius gesta res, quod tum caput omnium curarum
publicarum erat. nam et duces Romani plus inter se ira-
rum quam adversus hostes animi habuerunt, et auctum
est bellum adventu repentino Capenatium atque Falisco-
5 rum. hi duo Etruriae populi, quia proximi regione erant,
devictis Veiis bello quoque Romano se proximos fore cre-
6 dentes, Falisci propria etiam causa infesti, quod Fidenati
bello se iam antea inmiscuerant, per legatos ultro citroque
missos iure iurando inter se obligati cum exercitibus nec-
7 opinato ad Veios accessere. forte ea regione, qua M'.
Sergius tribunus militum praeerat, castra adorti sunt in-
gentemque terrorem intulere, quia Etruriam omnem ex-
citam sedibus magna mole adesse Romani crediderant.
8 eadem opinio Veientes in urbe concitavit. ita ancipiti
proelio castra Romana oppugnabantur; concursantesque
cum huc atque illuc signa transferrent, nec Veientem satis
cohibere intra munitiones nec suis munimentis arcere vim
9 ac tueri se ab exteriore poterant hoste. una spes erat, si
ex maioribus castris subveniretur, ut diversae legiones,
aliae adversus Capenatem ac Faliscum, aliae contra erup-
tionem oppidanorum pugnarent. sed castris praeerat Ver-
10 ginius, privatim Sergio invisus infestusque. is, cum plera-
que castella oppugnata, superatas munitiones, utrimque
invehi hostem nuntiaretur, in armis milites tenuit, si opus
11 foret auxilio, collegam dictitans ad se missurum. huius
adrogantiam pertinacia alterius aequabat, qui, ne quam
opem ab inimico videretur petisse, vinci ab hoste quam
12 vincere per civem maluit. diu in medio caesi milites;
postremo desertis munitionibus perpauci in maiora castra,
pars maxima atque ipse Sergius Romam pertenderunt.
ubi cum omnem culpam in collegam inclinaret, acciri Ver-
13 ginium ex castris, interea praeesse legatos placuit. acta
deinde in senatu res est certatumque inter collegas male-
dictis. pauci rei publicae, huic atque illi, ut quosque stu-
dium privatim aut gratia occupaverunt, adsunt.

1 VIIII. Primores patrum, sive culpa sive infelicitate
imperatorum tam ignominiosa clades accepta esset, cen-
suere, non exspectandum iustum tempus comitiorum, sed

extemplo novos tribunos militum creandos esse, qui a Kal.
Octobribus magistratum occiperent. in quam sententiam 2
cum pedibus iretur, ceteri tribuni militum nihil contradi-
cere. at enimvero Sergius Verginiusque, propter quos 3
paenitere magistratuum eius anni senatum apparebat, primo
deprecari ignominiam, deinde intercedere senatus consulto,
negare, se ante idus Decembris, sollemnem ineundis ma-
gistratibus diem, honore abituros esse. inter haec tribuni 4
plebis, cum in concordia hominum secundisque rebus ci-
vitatis inviti silentium tenuissent, feroces repente minari
tribunis militum, nisi in auctoritate senatus essent, se in
vincla eos duci iussuros esse. tum C. Servilius Ahala 5
tribunus militum: 'quod ad vos attinet, tribuni plebis,
minasque vestras, ne ego libenter experirer, quam non
plus in his iuris quam in vobis animi esset; sed nefas est
tendere adversus auctoritatem senatus. proinde et vos de- 6
sinite inter nostra certamina locum iniuriae quaerere, et
collegae aut facient quod censet senatus aut si pertinacius
tendent, dictatorem extemplo dicam, qui eos abire magi-
stratu cogat.' cum omnium adsensu conprobata oratio 7
esset gauderentque patres sine tribuniciae potestatis terri-
culis inventam esse aliam vim maiorem ad coercendos
magistratus, victi consensu omnium comitia tribunorum 8
militum habuere, qui Kal. Octobribus magistratum occi-
perent, seque ante eam diem magistratu abdicavere.

X. L. Valerio Potito quartum, M. Furio Camillo ite- 1
rum, M'. Aemilio Mamerco tertium, Cn. Cornelio Cosso
iterum, K. Fabio Ambusto, L. Iulio Iulo tribunis militum
consulari potestate multa domi militiaeque gesta. nam et 2
bellum multiplex fuit eodem tempore ad Veios et ad Ca-
penam et ad Falerios et in Volscis, ut Anxur ab hostibus
recuperaretur, et Romae simul dilectu simul tributo con- 3
ferendo laboratum est et de tribunis plebi cooptandis con-
tentio fuit et haud parvum motum duo iudicia eorum, qui
paulo ante consulari potestate fuerant, excivere.

Omnium primum tribunis militum fuit dilectum haberi. 4
nec iuniores modo conscripti, sed seniores etiam coacti
nomina dare, ut urbis custodiam agerent. quantum autem 5
augebatur militum numerus, tanto maiore pecunia in sti-

pendium opus erat, eaque tributo conferebatur invitis con-
ferentibus, qui domi remanebant, quia tuentibus urbem
opera quoque militari laborandum serviendumque rei pu-
6 blicae erat. haec per se gravia. indignioraque ut vide-
rentur, tribuni plebis seditiosis contionibus faciebant, ideo
aera militibus constituta esse arguendo, ut plebis partem
7 militia, partem tributo conficerent. unum bellum annum
iam tertium trahi et consulto male geri, ut diutius gerant.
in quattuor deinde bella uno dilectu exercitus scriptos et
8 pueros quoque ac senes extractos. iam non aestatis nec
hiemis discrimen esse, ne ulla quies umquam miserae
plebi sit, quae nunc etiam vectigalis ad ultimum facta sit,
9 ut cum confecta labore, vulneribus, postremo aetate cor-
pora rettulerint incultaque omnia diutino dominorum de-
siderio domi invenerint, tributum ex adfecta re familiari
pendant aeraque militaria velut faenore accepta multiplicia
rei publicae reddant.

10 Inter dilectum tributumque et occupatos animos ma-
iorum rerum curis comitiis tribunorum plebis numerus
11 expleri nequit. pugnatum est inde, in loca vacua ut pa-
tricii cooptarentur. postquam obtineri non poterat, tamen
labefactandae legis Treboniae causa effectum est, ut
cooptarentur tribuni plebis C. Lacerius et M. Acutius
haud dubie patriciorum opibus.

1 XI. Fors ita tulit, ut eo anno tribunus plebis Cn. Tre-
bonius esset, qui nomini ac familiae debitum praestare vide-
2 retur Treboniae legis patrocinium. is, quod petissent patres
quondam primo incepto repulsi, tamen (tribunos militum)
expugnasse vociferans, legem Treboniam sublatam et co-
optatos tribunos plebis non suffragiis populi, sed imperio
patriciorum, eo revolvi rem, ut aut patricii aut patriciorum
3 adseculae habendi tribuni plebis sint, eripi sacratas leges,
extorqueri tribuniciam potestatem, id fraude patriciorum,
scelere ac proditione collegarum factum arguere.

4 Cum arderent invidia non patres modo, sed etiam tri-
buni plebis cooptati pariter et qui cooptaverant, tum ex
collegio tres, P. Curatius, M. Metilius, M. Minucius, tre-
pidi rerum suarum, in Sergium Verginiumque prioris anni
tribunos militares incurrunt, in eos ab se iram plebis in-

vidiamque die dicta avertunt. quibus dilectus, quibus tri- 5
butum, quibus diutina militia longinquitasque belli sit gravis,
qui clade accepta ad Veios doleant, qui amissis liberis, fra-
tribus, propinquis, adfinibus lugubres domos habeant, his
publici privatique doloris exsequendi ius potestatemque ex
duobus noxiis capitibus datam ab se memorant. omnium 6
namque malorum in Sergio Verginioque causas esse; nec
id accusatorem magis arguere quam fateri reos, qui noxii
ambo, alter in alterum causam conferant, fugam Sergi
Verginius, Sergius proditionem increpans Verginii. quo- 7
rum adeo incredibilem amentiam fuisse, ut multo veri si-
milius sit, conpecto eam rem et communi fraude patricio-
rum actam. ab his et prius datum locum Veientibus ad 8
incendenda opera belli trahendi causa et nunc proditum
exercitum, tradita Faliscis Romana castra. omnia fieri, ut 9
consenescat ad Veios iuventus nec de agris nec de aliis
commodis plebis ferre ad populum tribuni, frequentia ur-
bana celebrare actiones et resistere conspirationi patricio-
rum possint. praeiudicium iam de reis et ab senatu et ab 10
populo Romano et ab ipsorum collegis factum esse: nam 11
et senatus consulto eos ab re publica remotos esse et re-
cusantes abdicare se magistratu dictatoris metu ab collegis
coercitos esse et populum Romanum tribunos creasse, qui
non Idibus Decembribus, die sollemni, sed extemplo Kal.
Octobribus magistratum occiperent, quia stare diutius res
publica his manentibus in magistratu non posset. et tamen 12
eos tot iudiciis confossos praedamnatosque venire ad populi
iudicium et existimare, defunctos se esse satisque poena-
rum dedisse, quod duobus mensibus citius privati facti sint,
neque intellegere, nocendi sibi diutius tum potestatem erep- 13
tam esse, non poenam inrogatam: quippe et collegis abro-
gatum imperium, qui certe nihil deliquissent. illos repeterent 14
animos Quirites, quos recenti clade accepta habuissent, cum
fuga trepidum, plenum volnerum ac pavore incidentem por-
tis exercitum viderint non fortunam aut quemquam deorum,
sed hos duces accusantem. pro certo se habere, neminem 15
in contione stare, qui illo die non caput, domum fortunas-
que L. Verginii ac M'. Sergi sit execratus detestatusque.
minime convenire, quibus iratos quisque deos precatus sit, 16

in iis sua potestate, cum liceat et oporteat, non uti. num-
quam deos ipsos admovere nocentibus manus; satis esse,
si occasione ulciscendi laesos arment.

1 XII. His orationibus incitata plebs denis milibus aeris
gravis reos condemnat, nequiquam Sergio Martem com-
munem belli fortunamque accusante, Verginio deprecante,
2 ne infelicior domi quam militiae esset. in hos versa ira
populi cooptationis tribunorum fraudisque contra legem
3 Treboniam factae memoriam obscuram fecit. victores tri-
buni, ut praesentem mercedem iudicii plebes haberet, legem
4 agrariam promulgant tributumque conferri prohibent, cum
tot exercitibus stipendio opus esset resque militia ita pro-
spere gererentur, ut nullo bello veniretur ad exitum rei.
namque Veiis castra, quae amissa erant, recuperata castel-
lis praesidiisque firmantur. praeerant tribuni militum M'.
5 Aemilius et K. Fabius. a M. Furio in Faliscis et Cn.
Cornelio in Capenate agro hostes nulli extra moenia in-
venti, praedae actae incendiisque villarum ac frugum vastati
6 fines, oppida oppugnata nec obsessa sunt. at in Volscis
depopulato agro Anxur nequiquam oppugnatum, loco alto
situm et, postquam vis inrita erat, vallo fossaque obsideri
coeptum. Valerio Potito Volsci provincia evenerat.

7 Hoc statu militarium rerum seditio intestina maiore
mole coorta quam bella tractabantur. et cum tributum
conferri per tribunos non posset nec stipendium impera-
toribus mitteretur aeraque militaria flagitaret miles, haud
procul erat, quin castra quoque urbanae seditionis conta-
8 gione turbarentur. inter has iras plebis in patres cum
tribuni plebi nunc illud tempus esse dicerent stabiliendae
libertatis et ab Sergiis Verginiisque ad plebeios viros for-
9 tes ac strenuos transferendi summi honoris, non tamen
ultra processum est, quam ut unus ex plebe usurpandi
iuris causa P. Licinius Calvus tribunus militum consulari
10 potestate crearetur; ceteri patricii creati: P. Manlius, L.
Titinius, P. Maelius, L. Furius Medullinus, L. Poplilius
11 Volscus. ipsa plebes mirabatur, se tantam rem obtinuisse,
non is modo qui creatus erat, vir nullis ante honoribus
12 usus, vetus tantum senator et aetate iam gravis. nec satis
constat, cur primus ac potissimus ad novum delibandum

honorem sit habitus. alii Cn. Corneli fratris, qui tribunus militum priore anno fuerat triplexque stipendium equitibus dederat, gratia extractum ad tantum honorem credunt, alii orationem ipsum tempestivam de concordia ordinum patribus plebique gratam habuisse. hac victoria 13
comitiorum exultantes tribuni plebis, quod maxime rem publicam impediebat, de tributo remiserunt. collatum oboedienter missumque ad exercitum est.

XIII. Anxur in Volscis brevi receptum est neglectis 1
die festo custodiis urbis.

Insignis annus hieme gelida ac nivosa fuit adeo, ut viae clausae, Tiberis innavigabilis fuerit. annona ex ante convecta copia nihil mutavit. et quia P. Licinius, ut ce- 2
perat haud tumultuose magistratum maiore gaudio plebis quam indignatione patrum, ita etiam gessit, dulcedo invasit proximis comitiis tribunorum militum plebeios creandi. unus M. Veturius ex patriciis candidatis locum te- 3
nuit; plebeios alios tribunos militum consulari potestate omnes fere centuriae dixere: M. Pomponium, Cn. Duilium, Voleronem Publilium, Cn. Genucium, L. Atilium.

Tristem hiemem, sive ex intemperie caeli raptim mu- 4
tatione in contrarium facta sive alia qua de causa, gravis pestilensque omnibus animalibus aestas excepit. cuius in- 5
sanabili pernicie quando nec causa nec finis inveniebatur, libri Sibyllini ex senatus consulto aditi sunt. duumviri 6
sacris faciundis, lectisternio tunc primum in urbe Romana facto, per dies octo Apollinem Latonamque et Dianam, Herculem, Mercurium atque Neptunum tribus quam amplissume tum apparari poterat stratis lectis placavere. pri- 7
vatim quoque id sacrum celebratum est. tota urbe patentibus ianuis promiscoque usu rerum omnium in propatulo posito notos ignotosque passim advenas in hospitium ductos ferunt et cum inimicis quoque benigne ac comiter sermones habitos, iurgiis ac litibus temperatum, vinctis 8
quoque dempta in eos dies vincula: religioni deinde fuisse quibus eam opem dii tulissent vinciri.

Interim ad Veios terror multiplex fuit tribus in unum 9
bellis conlatis. namque eodem quo antea modo circa munimenta, cum repente Capenates Faliscique subsidio ve-

nissent, adversus tres exercitus ancipiti proelio pugnatum
10 est. ante omnia adiuvit memoria damnationis Sergii ac
Verginii. itaque [e] maioribus castris, unde antea cessa-
tum fuerat, brevi spatio circumductae copiae Capenates
11 in vallum Romanum versos ab tergo adgrediuntur. inde
pugna coepta et Faliscis intulit terrorem, trepidantesque
eruptio ex castris oportune facta avertit. repulsos deinde
12 insecuti victores ingentem ediderunt caedem. nec ita multo
post iam palantes veluti forte ablati populatores Capena-
13 tis agri reliquias pugnae absumpsere. et Veientium re-
fugientes in urbem multi ante portas caesi, dum prae metu,
ne simul Romanus inrumperet, obiectis foribus extremos
suorum exclusere.

1 XIIII. Haec eo anno acta. et iam comitia tribuno-
rum militum aderant, quorum prope maior patribus quam
belli cura erat, quippe non communicatum modo cum plebe,
2 sed prope amissum cernentibus summum imperium. ita-
que clarissimis viris ex composito praeparatis ad peten-
dum, quos praetereundi verecundiam crederent fore, nihilo
minus ipsi, perinde ac si omnes candidati essent, cuncta
experientes non homines modo, sed deos etiam excipie-
3 bant, in religionem vertentes comitia biennio habita. priore
anno intolerandam hiemem prodigiisque divinis similem
coortam, proxumo non prodigia, sed iam eventus, pesti-
4 lentiam agris urbique inlatam haud dubia ira deum, quos
pestis eius arcendae causa placandos esse in libris fatali-
bus inventum sit. comitiis, auspicato quae fierent, indi-
gnum dis visum, honores volgari discriminaque gentium
5 confundi. praeterquam maiestate petentium religione etiam
attoniti homines patricios omnis, partem magnam honora-
tissimum quemque, tribunos militum consulari potestate
creavere: L. Valerium Potitum quintum, M. Valerium
Maximum, M. Furium Camillum iterum, L. Furium Me-
dullinum tertium, Q. Servilium Fidenatem iterum, Q. Sul-
6 picium Camerinum iterum. his tribunis ad Veios nihil
admodum memorabile actum est; tota vis in populationi-
7 bus fuit. duo summi imperatores, Potitus a Faleriis, Ca-
millus a Capena praedas ingentes egere nulla incolumi
relicta re, cui ferro aut igni noceri possit.

XV. Prodigia interim multa nuntiavere, quorum ple- 1
raque et quia singuli auctores erant parum credita spre-
taque et quia hostibus Etruscis, per quos ea procurarent,
haruspices non erant. in unum omnium curae versae sunt, 2
quod lacus in Albano nemore sine ullis caelestibus aquis
causave qua alia, quae rem miraculo eximeret, in altitu-
dinem insolitam crevit. quidnam eo die portenderent pro- 3
digio, missi sciscitatum oratores ad Delphicum oraculum.
sed propior interpres fatis oblatus senior quidam Veiens, 4
qui inter cavillantes in stationibus ac custodiis milites Ro-
manos Etruscosque vaticinantis in modum cecinit, prius-
quam ex lacu Albano aqua emissa foret, numquam poti-
turum Veiis Romanum. quod primo velut temere iactum 5
sperni, agitari deinde sermonibus coeptum est, donec unus
ex statione Romana percunctatus proximum oppidanorum,
iam per longinquitatem belli conmercio sermonum facto,
quisnam is esset, qui per ambages de lacu Albano iaceret,
postquam audivit haruspicem esse, vir haud intacti reli- 6
gione animi, causatus de privati portenti procuratione, si
operae illi esset, consulere velle, ad conloquium vatem
elicuit. cumque progressi ambo a suis longius essent in- 7
ermes sine ullo metu, praevalens iuvenis Romanus senem
infirmum in conspectu omnium raptum nequiquam tumul-
tuantibus Etruscis ad suos transtulit. qui cum perductus 8
ad imperatorem, inde Romam ad senatum missus esset,
sciscitantibus, quidnam id esset, quod de lacu Albano do-
cuisset, respondit, profecto iratos deos Veienti populo illo 9
fuisse die, quo sibi eam mentem obiecissent, ut excidium
patriae fatale proderet. itaque quae tum cecinerit divino 10
spiritu instinctus, ea se nec ut indicta sint revocare posse,
et tacendo forsitan, quae di inmortales vulgari velint, haud
minus quam celanda effando nefas contrahi. sic igitur 11
libris fatalibus, sic disciplina Etrusca traditum esse, ut
quando aqua Albana abundasset, tum, si eam Romanus
rite emisisset, victoriam de Veientibus dari, antequam id
fiat, deos moenia Veientium deserturos non esse. exse- 12
quebatur inde, quae sollemnis derivatio esset. sed aucto-
rem levem nec satis fidum super tanta re patres rati de-
crevere, legatos sortesque oraculi Pythici exspectandas.

1 XVI. Priusquam a Delphis oratores redirent Alba-
nive prodigii piacula invenirentur, novi tribuni militum
consulari potestate L. Iulius Iulus, L. Furius Medullinus
quartum, L. Sergius Fidenas, A. Postumius Regillensis,
P. Cornelius Maluginensis, A Manlius magistratum in-
2 ierunt. eo anno Tarquinienses novi hostes exorti, quia
multis simul bellis, Volscorum ad Anxur, ubi praesidium
obsidebatur, Aequorum ad Labicos, qui Romanam ibi
coloniam oppugnabant, ad hoc Veientique et Falisco et
Capenati bello occupatos videbant Romanos nec intra mu-
ros quietiora negotia esse certaminibus patrum ac plebis,
3 inter haec locum iniuriae rati esse, praedatum in agrum
Romanum cohortes expeditas mittunt: aut enim passuros
inultam eam iniuriam Romanos, ne novo bello se onera-
rent, aut exiguo eoque parum valido exercitu persecuturos.
4 Romanis indignitas maior quam cura populationis Tar-
quiniensium fuit. eo nec magno conatu suscepta nec in
5 longum dilata res est. A. Postumius et L. Iulius non
iusto dilectu — etenim ab tribunis plebis inpediebantur —,
sed prope voluntariorum, quos adhortando incitaverant,
coacta manu per agrum Caeretem obliquis tramitibus
egressi redeuntes a populationibus gravesque praeda Tar-
6 quinienses oppressere. multos mortales obtruncant, omnes
exuunt inpedimentis et receptis agrorum suorum spoliis
7 Romam revertuntur. biduum ad recognoscendas res da-
tum dominis, tertio incognita — erant autem ea pleraque
hostium ipsorum — sub hasta veniere quodque inde red-
actum militibus est divisum.

8 Cetera bella maximeque Veiens incerti exitus erant.
iamque Romani desperata ope humana fata et deos specta-
bant, cum legati ab Delphis venerunt, sortem oraculi adfe-
9 rentes congruentem responso captivi vatis: 'Romane, aquam
Albanam cave lacu contineri, cave in mare manare suo flu-
mine sinas. emissam per agros rigabis dissipatamque rivis
10 extingues. tum tu insiste audax hostium muris, memor,
quam per tot annos obsides urbem, ex ea tibi his quae
11 nunc panduntur fatis victoriam datam. bello perfecto do-
num amplum victor ad mea templa portato sacraque pa-
tria, quorum omissa cura est, instaurata ut adsolet facito.'

XVII. Ingens inde haberi captivo vati honos coeptus, 1
eumque adhibere tribuni militum Cornelius Postumius-
que ad prodigii Albani procurationem ac deos rite pla-
candos coepere. inventumque tandem est, ubi neglectas 2
caerimonias intermissumve sollemne dii arguerent, nihil
profecto aliud esse quam magistratus vitio creatos Lati-
nas sacrumque in Albano monte non rite concepisse. unam 3
expiationem eorum esse, ut tribuni militum abdicarent se
magistratu, auspicia de integro repeterentur et interregnum
iniretur.

Ea ita facta sunt ex senatus consulto. interreges tres 4
deinceps fuere L. Valerius, Q. Servilius Fidenas, M. Fu-
rius Camillus. numquam desitum interim turbari comitia 5
interpellantibus tribunis plebis, donec convenisset prius,
ut maior pars tribunorum militum ex plebe crearetur.

Quae dum aguntur, concilia Etruriae ad fanum Vol- 6
tumnae habita postulantibusque Capenatibus ac Faliscis,
ut Veios communi animo consilioque omnes Etruriae po-
puli ex obsidione eriperent, responsum est, antea se id 7
Veientibus negasse, quia, unde consilium non petissent
super tanta re, auxilium petere non deberent: nunc iam
pro se fortunam suam illis negare. maxime in ea parte
Etruriae gentem invisitatam novos accolas Gallos esse, 8
cum quibus nec pax satis fida nec bellum pro certo sit.
sanguini tamen nominique et praesentibus periculis con- 9
sanguineorum id dari, ut, si qui iuventutis suae voluntate
ad id bellum eant, non inpediant. eum magnum advenisse 10
hostium numerum fama Romae erat, eoque mitescere dis-
cordiae intestinae metu communi, ut fit, coeptae.

XVIII. Haut invitis patribus P. Licinium Calvum prae- 1
rogativa tribunum militum non petentem creant, modera-
tionis expertae in priore magistratu virum, ceterum iam
tum exactae aetatis; omnesque deinceps ex collegio eius- 2
dem anni refici apparebat, L. Titinium, [P. Manlium,] P.
Maelium, Cn. Genucium, L. Atilium. qui priusquam renun-
tiarentur, iure vocatis tribubus permissu interregis P. Lici-
nius Calvus ita verba fecit: 'omen concordiae, Quirites, rei 3
maxime in hoc tempus utili, memoria nostri magistratus
vos his comitiis petere in insequentem annum video. si 4

collegas eosdem reficitis etiam usu meliores factos, me iam
non eundem, sed umbram nomenque P. Licini relictum vide-
tis. vires corporis adfectae, sensus oculorum atque aurium
5 hebetes, memoria labat, vigor animi obtunsus. en vobis,'
inquit iuvenem filium tenens, 'effigiem atque imaginem eius,
quem vos antea tribunum militum ex plebe primum fecistis.
hunc ego institutum disciplina mea vicarium pro me rei pu-
blicae do dicoque, vosque quaeso, Quirites, delatum mihi
ultro honorem huic petenti meisque pro eo adiectis precibus
6 mandetis.' datum id petenti patri, filiusque eius P. Licinius
tribunus militum consulari potestate cum iis, quos supra
7 scripsimus, declaratus. Titinius Genuciusque tribuni mili-
tum profecti adversus Faliscos Capenatesque, dum bellum
maiore animo gerunt quam consilio, praecipitavere se in
8 insidias. Genucius morte honesta temeritatem luens ante
signa inter primores cecidit: Titinius in editum tumulum
ex multa trepidatione militibus collectis aciem restituit nec
9 se tamen aequo loco hosti commisit. plus ignominiae erat
quam cladis acceptum, quae prope in cladem ingentem
vertit: tantum inde terroris non Romae modo, quo multi-
plex fama pervenerat, sed in castris quoque fuit ad Veios.
10 aegre ibi miles retentus a fuga est, cum pervasisset ca-
stra rumor, ducibus exercituque caeso victorem Capena-
tem ac Faliscum Etruriaeque omnem iuventutem haut pro-
11 cul inde abesse. his tumultuosiora Romae, iam castra ad
Veios oppugnari, iam partem hostium tendere ad urbem
agmine infesto crediderant, concursumque in muros est et
matronarum, quas ex domo conciverat publicus pavor, ob-
secrationes in templis factae precibusque ab dis petitum,
12 ut exitium ab urbis tectis templisque ac moenibus Roma-
nis arcerent Veiosque eum averterent terrorem, si sacra
renovata rite, si procurata prodigia essent.

1 XVIIII. Iam ludi Latinaeque instaurata erant, iam ex
lacu Albano aqua emissa in agros, Veiosque fata adpete-
2 bant. igitur fatalis dux ad excidium illius urbis servandae-
que patriae M. Furius Camillus dictator dictus magistrum
3 equitum P. Cornelium Scipionem dixit. omnia repente mu-
taverant imperatore mutato: alia spes, alius animus homi-
4 num, fortuna quoque alia urbis videri. omnium primum in

eos, qui a Veiis in illo pavore fugerant, more militari anim-
advertit effecitque, ne hostis maxime timendus militi esset.
deinde indicto dilectu in diem certam ipse interim Veios ad
confirmandos militum animos intercurrit; inde Romam ad 5
scribendum novum exercitum redit nullo detractante mili-
tiam. peregrina etiam iuventus, Latini Hernicique operam
suam pollicentes ad id bellum venere; quibus cum gratias 6
in senatu egisset dictator, satis iam omnibus ad id bellum
paratis, ludos magnos ex senatus consulto vovit Veiis captis
se facturum aedemque Matutae matris refectam dedicatu-
rum, iam ante ab rege Servio Tullio dedicatam. profectus 7
cum exercitu ab urbe exspectatione hominum maiore quam
spe in agro primum Nepesino cum Faliscis et Capenatibus
signa confert. omnia ibi summa ratione consilioque acta 8
fortuna etiam, ut fit, secuta est. non proelio tantum fudit
hostes, sed castris quoque exuit ingentique praeda est po-
titus, cuius pars maxima ad quaestorem redacta est, haud
ita multum militi datum. inde ad Veios exercitus ductus 9
densioraque castella facta et a procursationibus, quae mul-
tae temere inter murum ac vallum fiebant, edicto, ne quis
iniussu pugnaret, ad opus milites traducti. operum fuit 10
omnium longe maximum ac laboriosissimum cuniculus in
arcem hostium agi coeptus. quod ne intermitteretur opus 11
neu sub terra continuus labor eosdem conficeret, in partes
sex munitorum numerum divisit. senae horae in orbem
operi attributae sunt, nocte ac die numquam ante omis-
sum quam in arcem viam facerent.

XX. Dictator cum iam in manibus videret victoriam 1
esse, urbem opulentissimam capi tantumque praedae fore,
quantum non omnibus in unum conlatis ante bellis fuisset,
ne quam inde aut militum iram ex malignitate praedae 2
partitae aut invidiam aput patres ex prodiga largitione
caperet, literas ad senatum misit: deum inmortalium be- 3
nignitate, suis consiliis, patientia militum Veios iam fore
in potestate populi Romani: quid de praeda faciendum
censerent? duae senatum distinebant sententiae, senis P. 4
Licini, quem primum dixisse a filio interrogatum ferunt,
edici palam placere populo, ut qui particeps esse praedae
vellet, in castra Veios iret; altera Appi Claudii, qui, lar- 5

gitionem novam, prodigam, inaequalem, inconsultam ar-
guens, si semel nefas ducerent, captam ex hostibus in ae-
rario exhausto bellis pecuniam esse, auctor erat stipendii
ex ea pecunia militi numerandi, ut eo minus tributi plebes
6 conferret. eius enim doni societatem sensuras aequaliter
omnium domos: non avidas in direptiones manus otioso-
rum urbanorum praerepturas fortium bellatorum praemia
esse, cum ita ferme eveniat, ut segnior sit praedator, ut
quisque laboris periculique praecipuam petere partem so-
7 leat. Licinius contra suspectam et invisam semper eam
pecuniam fore aiebat causasque criminum ad plebem se-
8 ditionum inde ac legum novarum praebituram. satius igi-
tur esse, reconciliari eo dono plebis animos, exhaustis at-
que exinanitis tributo tot annorum succurri et sentire
praedae fructum ex eo bello, in quo prope consenuerint.
gratius id fore laetiusque quod quisque sua manu ex hoste
captum domum rettulerit, quam si multiplex alterius ar-
9 bitrio accipiat. ipsum dictatorem fugere invidiam ex eo
criminaque, eo delegasse ad senatum. senatum quoque
debere reiectam rem ad se permittere plebi ac pati ha-
10 bere, quod cuique fors belli dederit. haec tutior visa sen-
tentia est, quae popularem senatum faceret. edictum ita-
que est, ad praedam Veientem quibus videretur in castra
ad dictatorem proficiscerentur.

1 XXI. Ingens profecta multitudo replevit castra. tum
dictator auspicato egressus cum edixisset, ut arma milites
2 caperent, 'tuo ductu,' inquit 'Pythice Apollo, tuoque nu-
mine instinctus pergo ad delendam urbem Veios tibique
3 hinc decimam partem praedae voveo. te simul, Iuno regina,
quae nunc Veios colis, precor, ut nos victores in nostram
tuamque mox futuram urbem sequare, ubi te dignum am-
4 plitudine tua templum accipiat.' haec precatus superante
multitudine ab omnibus locis urbem adgreditur, quo minor
5 ab cuniculo ingruentis periculi sensus esset. Veientes
ignari, se iam a suis vatibus, iam ab externis oraculis pro-
ditos, iam in partem praedae suae vocatos deos, alios votis
ex urbe sua evocatos hostium templa novasque sedes spec-
6 tare seque ultimum illum diem agere, nihil minus timen-
tes quam subrutis cuniculo moenibus arcem iam plenam

hostium esse, in muros pro se quisque armati discurrunt
mirantes, quidnam id esset, quod, cum tot per dies nemo 7
se ab stationibus Romanus movisset, tum velut repentino
icti furore inprovidi currerent ad muros.

Inseritur huic loco fabula: immolante rege Veientium 8
vocem haruspicis dicentis, qui eius hostiae exta prosecuis-
set, ei victoriam dari, exauditam in cuniculo movisse Ro-
manos milites, ut adaperto cuniculo exta raperent et ad
dictatorem ferrent. sed in rebus tam antiquis si quae si- 9
milia veri sint pro veris accipiantur, satis habeam: haec
ad ostentationem scaenae gaudentis miraculis aptiora quam
ad fidem neque adfirmare neque refellere operae pretium est.

Cuniculus delectis militibus eo tempore plenus in aede 10
Iunonis, quae in Veientana arce erat, armatos repente edi-
dit. et pars aversos in muris invadunt hostes, pars claustra
portarum revellunt, pars, cum ex tectis saxa tegulaeque a
mulieribus ac servitiis iacerentur, inferunt ignes. clamor 11
omnia variis terrentium ac paventium vocibus mixto mu-
lierum ac puerorum ploratu complet. momento temporis 12
deiectis ex muro undique armatis patefactisque portis cum
alii agmine inruerent, alii desertos scanderent muros, urbs
hostibus inpletur, omnibus locis pugnatur. deinde multa 13
iam edita caede senescit pugna et dictator praecones edi-
cere iubet, ut ab inermi abstineatur. is finis sanguinis fuit.
dedi inde inermes coepti et ad praedam miles permissu 14
dictatoris discurrit. quae cum ante oculos eius aliquantum
spe atque opinione maior maiorisque pretii rerum ferretur,
dicitur manus ad caelum tollens precatus esse, ut, si cui 15
deorum hominumque nimia sua fortuna populique Romani
videretur, ut eam invidiam lenire quam minimo suo pri-
vato incommodo publicoque populi Romani liceret. con- 16
vertentem se inter hanc venerationem traditur memoriae
prolapsum cecidisse; idque omen pertinuisse postea eventu
rem coniectantibus visum ad damnationem ipsius Camilli,
captae deinde urbis Romanae, quod post paucos accidit
annos, cladem. atque ille dies caede hostium ac direptione 17
urbis opulentissimae est consumptus.

XXII. Postero die libera corpora dictator sub corona 1
vendidit. ea sola pecunia in publicum redigitur haud sine

ira plebis. et quod rettulere secum praedae, nec duci, qui
ad senatum, malignitatis auctores quaerendo, rem arbitrii
2 sui reiecisset, nec senatui, sed Liciniae familiae, ex qua
filius ad senatum rettulisset, pater tam popularis sententiae
3 auctor fuisset, acceptum referebant. cum iam humanae
opes egestae a Veiis essent, amoliri tum deum dona ipsos-
que deos, sed colentium magis quam rapientium modo,
4 coepere. namque delecti ex omni exercitu iuvenes pure
lautis corporibus, candida veste, quibus deportanda Ro-
mam regina Iuno adsignata erat, venerabundi templum
5 iniere, primo religiose admoventes manus, quod id signum
more Etrusco nisi certae gentis sacerdos adtrectare non
esset solitus. dein cum quidam seu spiritu divino tactus
seu iuvenali ioco: 'visne Romam ire, Iuno?' dixisset, ad-
nuisse ceteri deam conclamaverunt. inde fabulae adiectum
6 est, vocem quoque dicentis velle auditam; motam certe
sede sua parvi molimenti adminiculis sequentis modo ac-
7 cepimus levem ac facilem tralatu fuisse integramque in
Aventinum, aeternam sedem suam, quo vota Romani dic-
tatoris vocaverant, perlatam, ubi templum ei postea idem
qui voverat Camillus dedicavit.
8 Hic Veiorum occasus fuit, urbis opulentissimae Etrusci
nominis, magnitudinem suam vel ultima clade indicantis,
quod decem aestates hiemesque continuas circumsessa, cum
plus aliquanto cladium intulisset quam accepisset, postremo
iam fato quoque urgente operibus tamen, non vi expug-
nata est.
1 XXIII. Romam ut nuntiatum est Veios captos, quam-
quam et prodigia procurata fuerant et vatum responsa et
Pythicae sortes notae et, quantum humanis adiuvari con-
siliis potuerat res, ducem M. Furium maximum impera-
2 torum omnium legerant, tamen, quia tot annis varie ibi
bellatum erat multaeque clades acceptae, velut ex inspe-
3 rato inmensum gaudium fuit, et priusquam senatus decer-
neret, plena omnia templa Romanarum matrum grates dis
agentium erant. senatus in quadriduum, quot dierum nullo
4 ante bello, supplicationes decernit. adventus quoque dic-
tatoris omnibus ordinibus obviam effusis celebratior quam
ullius umquam antea fuit triumphusque omnem consuetum

honorandi diei illius modum aliquantum excessit. maxime 5
conspectus ipse est curru equis albis iuncto urbem invec-
tus, parumque id non civile modo, sed humanum etiam
visum. Iovis Solisque equis aequiperatum dictatorem in 6
religionem etiam trahebant triumphusque ob eam unam
maxime rem clarior quam gratior fuit. tum Iunoni regi- 7
nae templum in Aventino locavit dedicavitque Matutae
matris. atque his divinis humanisque rebus gestis dicta-
tura se abdicavit. agi deinde de Apollinis dono coeptum. 8
cui se decimam vovisse praedae partem cum diceret Ca-
millus, pontifices solvendum religione populum censerent,
haud facile inibatur ratio iubendi referre praedam popu- 9
lum, ut ex ea pars debita in sacrum secerneretur. tandem 10
eo quod lenissimum videbatur decursum est, ut qui se
domumque religione exsolvere vellet, cum sibimet ipse
praedam aestumasset suam, decumae pretium partis in
publicum deferret, ut ex eo donum aureum dignum am- 11
plitudine templi ac numine dei ex dignitate populi Romani
fieret. ea quoque conlatio plebis animos a Camillo alie-
navit. inter haec pacificatum legati a Volscis et Aequis 12
venerunt, impetrataque pax, magis ut fessa tam diutino
bello adquiesceret civitas, quam quod digni peterent.

XXIIII. Veiis captis sex tribunos militum consulari 1
potestate insequens annus habuit: duos Publios Cornelios,
Cossum et Scipionem, M. Valerium Maximum iterum, Cae-
sonem Fabium Ambustum tertium, L. Furium Medullinum
quintum, Q. Servilium tertium. Corneliis Faliscum bellum, 2
Valerio ac Servilio Capenas sorte evenit. ab iis non urbes
vi aut operibus temptatae, sed ager est depopulatus prae-
daeque rerum agrestium actae, nulla felix arbor, nihil fru-
giferum in agro relictum. ea clades Capenatem populum 3
subegit, pax petentibus data; in Faliscis bellum restabat.

Romae interim multiplex seditio erat, cuius leniendae 4
causa coloniam in Volscos, quo tria milia civium Roma-
norum scriberentur, deducendam censuerant; triumvirique
ad id creati terna iugera et septunces viritim diviserant.
ea largitio sperni coepta, quia spei maioris avertendae so- 5
lacium obiectum censebant: cur enim relegari plebem in
Volscos, cum pulcherrima urbs Veii agerque Veientanus

6 in conspectu sit, uberior ampliorque Romano agro? urbem
quoque urbi Romae vel situ vel magnificentia publicorum
7 privatorumque tectorum ac locorum praeponebant. quin
illa quoque actio movebatur, quae post captam utique
Romam a Gallis celebratior fuit, transmigrandi Veios.
8 ceterum partem plebi partem senatus destinabant habitan-
dis Veiis; duasque urbes communis rei publicae incoli a
9 populo Romano posse. adversus quae cum optimates ita
tenderent, ut morituros se citius dicerent in conspectu
populi Romani quam quicquam earum rerum rogaretur:
10 quippe nunc in una urbe tantum dissensionum esse, quid
in duabus urbibus fore? victamne ut quisquam victrici
patriae praeferret sineretque maiorem fortunam captis esse
11 Veiis quam incolumibus fuerit? postremo se relinqui a
civibus in patria posse, ut relinquant patriam atque cives
nullam vim umquam subacturam; et: T. Sicinium, is enim
ex tribunis plebis rogationis eius lator erat, conditorem
Veios sequantur relicto deo Romulo, dei filio, parente et
auctore urbis Romae: —

1 XXV. Haec cum foedis certaminibus agerentur, nam
partem tribunorum plebi patres in suam sententiam traxe-
2 rant, nulla res alia manibus temperare plebem cogebat
quam quod, ubi rixae committendae causa clamor ortus
esset, principes senatus primi turbae offerentes se peti
3 feririque atque occidi iubebant. ab horum aetatibus digni-
tatibusque et honoribus violandis dum abstinebatur, et ad
4 reliquos similes conatus verecundia irae obstabat. Camil-
lus, identidem omnibus locis contionabundus, haud mirum,
[inquit,] id quidem esse, furere civitatem, quae damnata voti
omnium rerum potiorem curam quam religione se exsol-
5 vendi habeat, nihil de conlatione dicere stipis verius quam
decumae, quando ea se quisque privatim obligaverit, libe-
6 ratus sit populus: enimvero illud se tacere suam conscien-
tiam non pati, quod ex ea tantum praeda, quae rerum
moventium sit, decuma designetur, urbis atque agri capti,
7 quae et ipsa voto contineatur, mentionem nullam fieri. cum
ea disceptatio anceps senatui visa delegata ad pontifices
esset, adhibito Camillo visum collegio, quod eius ante
conceptum votum Veientium fuisset et post votum in po-

testatem populi Romani venisset, eius partem decimam
Apollini sacram esse. ita in aestimationem urbs agerque 8
venit. pecunia ex aerario prompta et tribunis militum
consularibus, ut aurum ex ea coemerent, negotium datum.
cuius cum copia non esset, matronae, coetibus ad eam rem
consultandam habitis, communi decreto pollicitae tribunis
militum aurum et omnia ornamenta sua in aerarium detulerunt. grata ea res ut quae maxime senatui umquam fuit, 9
honoremque ob eam munificentiam ferunt matronis habitum, ut pilento ad sacra ludosque, carpentis festo profestoque uterentur. pondere ab singulis auri accepto 10
aestimatoque, ut pecuniae solverentur, crateram auream
fieri placuit, quae donum Apollini Delphos portaretur.

Simul ab religione animos remiserunt, integrant sedi- 11
tionem tribuni plebis; incitatur multitudo in omnes principes, ante alios in Camillum: eum praedam Veientanam 12
publicando sacrandoque ad nihilum redegisse. absentes
ferociter increpant: praesentium, cum se ultro iratis offerrent, verecundiam habent. simul extrahi rem ex eo anno 13
viderunt, tribunos plebis latores legis in annum eosdem
reficiunt. et patres hoc idem de intercessoribus legis adnisi. ita tribuni plebis magna ex parte idem refecti.

XXVI. Comitiis tribunorum militum patres summa 1
ope evicerunt, ut M. Furius Camillus crearetur. propter
bella simulabant parari ducem, sed largitioni tribuniciae
adversarius quaerebatur. cum Camillo creati tribuni mili- 2
tum consulari potestate L. Furius Medullinus sextum, C.
Aemilius, L. Valerius Publicola, Sp. Postumius, P. Cornelius iterum. principio anni tribuni plebis nihil moverunt, 3
donec M. Furius Camillus in Faliscos, cui id bellum mandatum erat, proficisceretur. differendo deinde elanguit res
et Camillo, quem adversarium maxime metuerant, gloria in
Faliscis crevit. nam cum primo moenibus se hostes tene- 4
rent tutissimum id rati, populatione agrorum atque incendiis villarum coegit eos egredi urbe. sed timor longius progredi prohibuit. mille fere passum ab oppido castra locant, 5
nulla re alia fidentes ea satis tuta esse quam difficultate
aditus asperis confragosisque circa et partim artis partim
arduis viis. ceterum Camillus captivum indicem ex agris 6

secutus ducem castris multa nocte motis prima luce ali-
7 quanto superioribus locis se ostendit. trifariam Romani
muniebant, alius exercitus proelio intentus stabat. ibi in-
pedire opus conatos hostes fundit fugatque; tantumque inde
pavoris Faliscis iniectum est, ut effusa fuga castra sua,
8 quae propiora erant, praelati urbem peterent. multi caesi
vulneratique, priusquam paventes portis inciderent. castra
capta, praeda ad quaestores redacta cum magna militum
ira: sed severitate imperii victi eandem virtutem et ode-
9 rant et mirabantur. obsidio inde urbis et munitiones; et
interdum per occasionem impetus oppidanorum in Roma-
nas stationes proeliaque parva fieri et teri tempus neutro
inclinata spe, cum frumentum copiaeque aliae ex ante
convecto largius obsessis quam obsidentibus subpeterent.
10 videbaturque aeque diuturnus futurus labor ac Veiis fuis-
set, ni fortuna imperatori Romano simul et cognitae rebus
bellicis virtutis specimen et maturam victoriam dedisset.

1 XXVII. Mos erat Faliscis eodem magistro liberorum
et comite uti, simulque plures pueri, quod hodie quoque
in Graecia manet, unius curae demandabantur. principum
liberos, sicut fere fit, qui scientia videbatur praecellere
2 erudiebat. is cum in pace instituisset pueros ante urbem
lusus exercendique causa producere, nihil eo more per belli
tempus intermisso (dum) modo brevioribus modo longiori-
bus spatiis trahendo eos a porta, lusu sermonibusque va-
riatis longius solito, ubi res dedit, progressus inter stationes
eos hostium castraque inde Romana in praetorium ad
3 Camillum perduxit. ibi scelesto facinori scelestiorem ser-
4 monem addit, Falerios se in manus Romanis tradidisse,
quando eos pueros, quorum parentes capita ibi rerum
5 sint, in potestatem dediderit. quae ubi Camillus audivit:
'non ad similem' inquit 'tui nec populum nec imperatorem
6 scelestus ipse cum scelesto munere venisti. nobis cum
Faliscis quae pacto fit humano societas non est, — quam
ingeneravit natura, utriusque est eritque. sunt et belli
sicut pacis iura, iusteque ea non minus quam fortiter di-
7 dicimus gerere. arma habemus non adversus eam aetatem,
cui etiam captis urbibus parcitur, sed adversus armatos et
ipsos, qui nec laesi nec lacessiti a nobis castra Romana

ad Veios oppugnarunt. eos tu, quantum in te fuit, novo 8
scelere vicisti: ego Romanis artibus, virtute, opere, armis,
sicut Veios vincam.' denudatum deinde cum manibus post 9
tergum inligatis reducendum Falerios pueris tradidit vir-
gasque eis, quibus proditorem agerent in urbem verbe-
rantes, dedit. ad quod spectaculum concursu populi pri- 10
mum facto, deinde a magistratibus de re nova vocato
senatu, tanta mutatio animis est iniecta, ut qui modo effe-
rati odio iraque Veientium exitum paene quam Capenatium
pacem mallent, apud eos pacem universa posceret civitas.
fides Romana, iustitia imperatoris in foro et curia cele- 11
brantur consensuque omnium legati ad Camillum in castra
atque inde permissu Camilli Romam ad senatum, qui de-
derent Falerios, proficiscuntur.

Introducti ad senatum ita locuti traduntur: 'patres con- 12
scripti, victoria, cui nec deus nec homo quisquam invideat,
victi a vobis et imperatore vestro dedimus nos vobis, rati,
quo nihil victori pulchrius est, melius nos sub imperio
vestro quam legibus nostris victuros. eventu huius belli 13
duo salutaria exempla prodita humano generi sunt: vos
fidem in bello quam praesentem victoriam maluistis, nos
fide provocati victoriam ultro detulimus. sub ditione vestra 14
sumus. mittite, qui arma, qui obsides, qui urbem paten-
tibus portis accipiant. nec vos fidei nostrae nec nos im-
perii vestri paenitebit.' Camillo et ab hostibus et a civi- 15
bus gratiae actae. Faliscis in stipendium militum eius
anni, ut populus Romanus tributo vacaret, pecunia im-
perata. pace data exercitus Romam reductus.

XXVIII. Camillus meliore multo laude, quam cum 1
triumphantem albi per urbem vexerant equi, insignis iu-
stitia fideque hostibus victis cum in urbem redisset, taciti
eius verecundiam non tulit senatus, quin sine mora voti
liberaretur: crateramque auream donum Apollini Delphos 2
legati qui ferrent L. Valerius, L. Sergius, A. Manlius missi
longa una nave haud procul freto Siculo a piratis Liparen-
sium excepti devehuntur Liparas. mos erat civitatis velut 3
publico latrocinio partam praedam dividere. forte eo anno
in summo magistratu erat Timasitheus quidam, Romanis
vir similior quam suis, qui legatorum nomen donumque et 4

deum, cui mitteretur, et doni causam veritus ipse, multi-
tudinem quoque, quae semper ferme regenti est similis,
religionis iustae inplevit adductosque in publicum hospi-
tium legatos cum praesidio etiam navium Delphos prose-
5 cutus Romam inde sospites restituit. hospitium cum eo
senatus consulto est factum donaque publice data.

Eodem anno in Aequis varie bellatum, adeo ut in in-
certo fuerit et apud ipsos exercitus et Romae, vicissent
6 victine essent. imperatores Romani fuere ex tribunis mi-
litum C. Aemilius, Sp. Postumius. primo rem communiter
gesserunt; fusis inde acie hostibus Aemilium praesidio
Verruginem obtinere placuit, Postumium fines vastare.
7 ibi eum incomposito agmine neglegentius ab re bene gesta
euntem adorti Aequi terrore iniecto in proximos conpulere
tumulos, pavorque inde Verruginem etiam ad praesidium
8 alterum est perlatus. Postumius suis in tutum receptis
cum contione advocata terrorem increparet ac fugam, fu-
sos esse ab ignavissimo ac fugacissimo hoste: conclamat
universus exercitus, merito se ea audire et fateri admis-
sum flagitium, sed eosdem correcturos esse neque diutur-
9 num id gaudium hostibus fore. poscentes, ut confestim
inde ad castra hostium duceret — ea in conspectu erant
posita in plano —, nihil poenae recusabant, ni ea ante
10 noctem expugnassent. conlaudatos corpora curare para-
tosque esse quarta vigilia iubet. et hostes, nocturnam
fugam ex tumulo Romanorum ut ab ea via, quae ferebat
Verruginem, excluderent, fuere obvii proeliumque ante
lucem — sed luna pernox erat — commissum est. et
11 haud incertius diurno proelium fuit. sed clamor Verrugi-
nem perlatus, cum castra Romana crederent oppugnari,
tantum iniecit pavoris, ut nequiquam retinente atque ob-
12 secrante Aemilio Tusculum palati fugerent. inde fama
Romam perlata est, Postumium exercitumque occisum.
qui, ubi prima lux metum insidiarum effuse sequentibus
sustulit, cum perequitasset aciem promissa repetens, tan-
tum iniecit ardoris, ut non ultra sustinuerint impetum
13 Aequi. caedis inde fugientium, qualis ubi ira magis
quam virtute res geritur, ad perniciem hostium facta est;
tristemque ab Tusculo nuntium nequiquam exterrita civi-

tate litterae a Postumio laureatae secuntur, victoriam populi Romani esse, Aequorum exercitum deletum.

XXVIIII. Tribunorum plebis actiones quia nondum 1
invenerant finem, et plebs continuare latoribus legis tribunatum et patres reficere intercessores legis adnisi sunt.
sed plus suis comitiis plebs valuit. quem dolorem ulti 2
patres sunt senatus consulto facto, ut consules, invisus plebi magistratus, crearentur. annum post quintum decimum creati consules L. Lucretius Flavus, Ser. Sulpicius Camerinus.

Principio huius anni ferociter, quia nemo ex collegio 3
intercessurus erat, coortis ad perferendam legem tribunis plebis nec segnius ob id ipsum consulibus resistentibus omnique civitate in unam eam curam conversa, Vitelliam coloniam Romanam in suo agro Aequi expugnant. colo- 4
norum pars maxima incolumis, quia nocte proditione oppidum captum liberam per aversa urbis fugam dederat,
Romam perfugere. L. Lucretio consuli ea provincia 5
evenit. is cum exercitu profectus acie hostes vincit victorque Romam ad maius aliquanto certamen redit.

Dies dicta erat tribunis plebi bienni superioris A. Ver- 6
ginio et Q. Pomponio, quos defendi patrum consensu ad fidem senatus pertinebat: neque enim eos aut vitae ullo crimine alio aut gesti magistratus quisquam arguebat, praeterquam quod gratificantes patribus rogationi tribuniciae
intercessissent. vicit tamen gratiam senatus plebis ira et 7
pessimo exemplo innoxii denis milibus gravis aeris con-
demnati sunt. id aegre passi patres. Camillus palam sce- 8
leris plebem arguere, quae iam in suos versa non intellegeret, se pravo iudicio de tribunis intercessionem sustulisse,
intercessione sublata tribuniciam potestatem evertisse. nam 9
quod illi sperarent, effrenatam licentiam eius magistratus patres laturos, falli eos. si tribunicia vis tribunicio auxilio
repelli nequeat, aliud telum patres inventuros esse. con- 10
sulesque increpabat, quod fide publica decipi tribunos eos taciti tulissent, qui senatus auctoritatem secuti essent. haec propalam contionabundus in dies magis augebat iras hominum.

XXX. Senatum vero incitare adversus legem haut 1

desistebat: ne aliter descenderent in forum, cum dies fe-
rendae legis venisset, quam ut qui meminissent sibi pro
aris focisque et deum templis ac solo, in quo nati essent,
2 dimicandum fore. nam quod ad se privatim attineat, si
suae gloriae sibi inter dimicationem patriae meminisse sit
fas, sibi amplum quoque esse, urbem ab se captam fre-
quentari, cotidie se frui monumento gloriae suae et ante
oculos habere urbem latam in triumpho suo, insistere
3 omnes vestigiis laudum suarum. sed nefas ducere, deser-
tam ac relictam ab dis inmortalibus incoli urbem et in cap-
tivo solo habitare populum Romanum et victrice patria
4 victam mutari. his adhortationibus principis concitati pa-
tres, senes iuvenesque, cum ferretur lex, agmine facto in
forum venerunt dissipatique per tribus suos quisque tri-
5 bules prensantes orare cum lacrimis coepere, ne eam pa-
triam, pro qua fortissime felicissimeque ipsi ac patres
eorum dimicassent, desererent, Capitolium, aedem Vestae,
6 cetera circa templa deorum ostentantes; ne exulem, ex-
torrem populum Romanum ab solo patrio ac diis penati-
bus in hostium urbem agerent eoque rem adducerent, ut
7 melius fuerit non capi Veios, ne Roma desereretur. quia
non vi agebant, sed precibus, et inter preces multa deo-
rum mentio erat, religiosum parti maximae fuit et legem
8 una plures tribus antiquarunt quam iusserunt; adeoque ea
victoria laeta patribus fuit, ut postero die referentibus
consulibus senatus consultum fieret, ut agri Veientani
septena iugera plebi dividerentur, nec patribus familiae
tantum, sed ut omnium in domo liberorum capitum ratio
haberetur, vellentque in eam spem liberos tollere.

1 XXXI. Eo munere delenita plebe nihil certatum est,
2 quo minus consularia comitia haberentur. creati consules
L. Valerius Potitus, M. Manlius, cui Capitolino postea
fuit cognomen. ii consules magnos ludos fecere, quos M.
3 Furius dictator voverat Veienti bello. eodem anno aedes
Iunonis reginae ab eodem dictatore eodemque bello vota
dedicatur, celebratamque dedicationem ingenti matronarum
4 studio tradunt. bellum haut memorabile in Algido cum
Aequis gestum est fusis hostibus prius paene quam ma-
nus consererent. Valerio, quod perseverantior caedendis

in fuga fuit, triumphus, Manlio, ut ovans ingrederetur ur-
bem, decretum est.

Eodem anno novum bellum cum Volsiniensibus exor- 5
tum, quo propter famem pestilentiamque in agro Romano
ex siccitate caloribusque nimiis ortam exercitus duci ne-
quivit. ob quae Volsinienses Salpinatibus adiunctis su-
perbia elati ultro agros Romanos incursavere. bellum inde
duobus populis indictum.

C. Iulius censor decessit; in eius locum M. Cornelius 6
suffectus, quae res postea religioni fuit, quia eo lustro
Roma est capta; nec deinde umquam in demortui locum 7
censor sufficitur. consulibusque morbo inplicitis placuit
per interregnum renovari auspicia. itaque cum ex sena- 8
tus consulto consules magistratu se abdicassent, interrex
creatur M. Furius Camillus, qui P. Cornelium Scipionem,
is deinde L. Valerium Potitum interregem prodidit. ab 9
eo creati sex tribuni militum consulari potestate, ut, etiam
si cui eorum incommoda valitudo fuisset, copia magistra-
tuum rei publicae esset.

XXXII. Kal. Quinctilibus magistratum occepere L. 1
Lucretius, Servius Sulpicius, M. Aemilius, L. Furius Me-
dullinus septimum, Agrippa Furius, C. Aemilius iterum.
ex his L. Lucretio et C. Aemilio Volsiniensis provincia 2
evenit, Salpinates Agrippae Furio et Ser. Sulpicio. prius 3
cum Volsiniensibus pugnatum est. bellum numero hostium
ingens, certamine haud sane asperum fuit. fusa concursu
primo acies in fugam; milia octo armatorum ab equitibus
interclusa positis armis in deditionem venerunt. eius belli 4
fama effecit, ne se pugnae committerent Salpinates: moe-
nibus armati se tutabantur. Romani praedas passim et ex
Salpinati agro et ex Volsiniensi nullo eam vim arcente
egerunt, donec Volsiniensibus fessis bello ea condicione, 5
ut res populo Romano redderent stipendiumque eius anni
exercitui praestarent, in viginti annos indutiae datae.

Eodem anno M. Caedicius de plebe nuntiavit tribunis, 6
se in nova via, ubi nunc sacellum est supra aedem Vestae,
vocem noctis silentio audisse clariorem humana, quae ma-
gistratibus dici iuberet, Gallos adventare. id, ut fit, propter 7
auctoris humilitatem spretum et quod longinqua eoque

ignotior gens erat. neque deorum modo monita ingruente
fato spreta, sed humanam quoque opem, quae una erat,
8 M. Furium, ab urbe amovere: qui die dicta ab L. Apu-
leio tribuno plebis propter praedam Veientanam, filio quo-
que adulescente per idem tempus orbatus, cum accitis do-
mum tribulibus et clientibus, quae magna pars plebis erat,
percunctatus animos eorum responsum tulisset, se conla-
9 turos quanti damnatus esset, absolvere eum non posse, in
exilium abiit precatus ab diis inmortalibus, si innoxio sibi
ea iniuria fieret, primo quoque tempore desiderium sui
civitati ingratae facerent. absens quindecim milibus gra-
vis aeris damnatur.

1 XXXIII. Expulso cive, quo manente, si quicquam
humanorum certi est, capi Roma non potuerat, adventante
fatali urbi clade, legati ab Clusinis veniunt auxilium ad-
2 versus Gallos petentes. eam gentem traditur fama dul-
cedine frugum maximeque vini, nova tum voluptate, cap-
tam Alpes transisse agrosque ab Etruscis ante cultos
3 possedisse; et invexisse in Galliam vinum inliciendae gen-
tis causa Arruntem Clusinum ira corruptae uxoris ab Lu-
cumone, cui tutor is fuerat ipse, praepotente iuvene et a
quo expeti poenae, nisi externa vis quaesita esset, nequi-
4 rent: hunc transeuntibus Alpes ducem auctoremque Clu-
sium oppugnandi fuisse.

Equidem haut abnuerim, Clusium Gallos ab Arrunte
5 seu quo alio Clusino adductos; sed eos, qui oppugnave-
rint Clusium, non fuisse qui primi Alpes transierint, satis
constat. ducentis quippe annis ante quam Clusium op-
pugnarent urbemque Romam caperent, in Italiam Galli
6 transcenderunt; nec cum his primum Etruscorum, sed
multo ante cum iis, qui inter Appenninum Alpesque in-
7 colebant, saepe exercitus Gallici pugnaverunt. Tuscorum
ante Romanum imperium late terra marique opes patuere.
mari supero inferoque, quibus Italia insulae modo cingi-
tur, quantum potuerint, nomina sunt argumento, quod al-
terum Tuscum, communi vocabulo gentis, alterum Atria-
ticum mare ab Atria Tuscorum colonia vocavere Italicae
8 gentes; Graeci eadem Tyrrhenum atque Adriaticum vocant.
9 et in utrumque mare vergentes incoluere urbibus duodenis

terras, prius cis Appenninum ad inferum mare, postea
trans Appenninum totidem, quot capita originis erant, co-
loniis missis, quae trans Padum omnia loca excepto Ve- 10
netorum angulo, qui sinum circumcolunt maris, usque ad
Alpes tenuere. Alpinis quoque ea gentibus haud dubie 11
origo est, maxime Raetiis; quos loca ipsa efferarunt, ne
quid ex antiquo praeter sonum linguae, nec eum incor-
ruptum, retinerent.

XXXIIII. De transitu in Italiam Gallorum haec ac- 1
cepimus. Prisco Tarquinio Romae regnante Celtarum,
quae pars Galliae tertia est, penes Bituriges summa im-
perii fuit. ii regem Celtico dabant. Ambigatus is fuit, 2
virtute fortunaque cum sua tum publica praepollens, quod
in imperio eius Gallia adeo frugum hominumque fertilis
fuit, ut abundans multitudo vix regi videretur posse. hic 3
magno natu ipse iam exonerare praegravante turba regnum
cupiens Bellovesum ac Segovesum sororis filios, inpigros
iuvenes, missurum se esse in quas dii dedissent auguriis
sedes ostendit: quantum ipsi vellent numerum hominum 4
excirent, ne qua gens arcere advenientes posset. tum Se-
goveso sortibus dati Hercynei saltus; Belloveso haut paulo
laetiorem in Italiam viam di dabant. is, quod eius ex po- 5
pulis abundabat, Bituriges, Arvernos, Senones, Aeduos,
Ambarros, Carnutes, Aulercos excivit. profectus ingen-
tibus peditum equitumque copiis in Tricastinos venit.
Alpes inde oppositae erant; quas inexsuperabiles visas 6
haud equidem miror, nulladum via — quod quidem con-
tinens memoria sit, nisi de Hercule fabulis credere libet —
superatas. ibi cum velut saeptos montium altitudo teneret 7
Gallos, circumspectarentque, quanam per iuncta caelo iuga
in alium orbem terrarum transirent, religio etiam tenuit,
quod adlatum est, advenas quaerentes agrum ab Salluvium
gente oppugnari. Massilienses erant ii, navibus a Pho- 8
caea profecti. id Galli fortunae suae omen rati adiuvere,
ut quem primum in terram egressi occupaverant locum
patentibus silvis communirent. ipsi per Taurinos saltus-
que Iuliae Alpis transcenderunt fusisque acie Tuscis haud 9
procul Ticino flumine, cum in quo consederant agrum In-
subrium appellari audissent, cognomine Insubribus pago

Haeduorum, ibi omen sequentes loci condidere urbem, Mediolanium appellarunt.

1 XXXV. Alia subinde manus Cenomanorum Elitovio duce vestigia priorum secuta eodem saltu favente Belloveso cum transcendisset Alpes, ubi nunc Brixia ac Verona urbes
2 sunt — locos tenuere Libui — considunt; post hos Salluvii (qui) praeter antiquam gentem Laevos Ligures incolentes circa Ticinum amnem. Poeninon deinde Boii Lingonesque transgressi, cum iam inter Padum atque Alpes omnia tenerentur, Pado ratibus traiecto non Etruscos modo, sed etiam Umbros agro pellunt: intra Appenninum tamen sese te-
3 nuere. tum Senones recentissimi advenarum ab Utente flumine usque ad Aesim fines habuere. hanc gentem Clusium Romamque inde venisse comperio; id parum certum est, solamne an ab omnibus Cisalpinorum Gallorum populis adiutam.

4 Clusini novo bello exterriti cum multitudinem, cum formas hominum invisitatas cernerent et genus armorum audirentque saepe ab iis cis Padum ultraque legiones Etruscorum fusas, quamquam adversus Romanos nullum eis ius societatis amicitiaeve erat, nisi quod Veientes consanguineos adversus populum Romanum non defendissent, legatos Romam, qui auxilium ab senatu peterent, misere.
5 de auxilio nihil impetratum: legati M. Fabi Ambusti filii missi, qui senatus populi Romani nomine agerent cum Gallis, ne, a quibus nullam iniuriam accepissent, socios
6 populi Romani atque amicos oppugnarent. Romanis eos bello quoque, si res cogat, tuendos esse; sed melius visum bellum ipsum amoveri, si posset, et Gallos, novam gentem, pace potius cognosci quam armis.

1 XXXVI. Mitis legatio, ni praeferoces legatos Gallisque magis quam Romanis similes habuisset. quibus, postquam mandata ediderunt in concilio Gallorum, datur re-
2 sponsum: etsi novum nomen audiant Romanorum, tamen credere, viros fortes esse, quorum auxilium a Clusinis in
3 re trepida sit inploratum. et quoniam legatione adversus se maluerint quam armis tueri socios, ne se quidem pacem quam illi adferant aspernari, si Gallis egentibus agro, quem latius possideant quam colant Clusini, partem finium con-

cedant; aliter pacem impetrari non posse. et responsum 4
coram Romanis accipere velle et, si negetur ager, coram
iisdem Romanis dimicaturos, ut nuntiare domum possent,
quantum Galli virtute ceteros mortales praestarent. quod- 5
nam id ius esset, agrum a possessoribus petere aut minari
arma, Romanis quaerentibus, et quid in Etruria rei Gallis
esset, cum illi se in armis ius ferre et omnia fortium vi-
rorum esse ferociter dicerent, accensis utrimque animis ad
arma discurritur et proelium conseritur.

Ibi, iam urgentibus Romanam urbem fatis, legati con- 6
tra ius gentium arma capiunt. nec id clam esse potuit,
cum ante signa Etruscorum tres nobilissimi fortissimique
Romanae iuventutis pugnarent: tantum eminebat pere-
grina virtus. quin etiam Q. Fabius evectus extra aciem 7
equo ducem Gallorum, ferociter in ipsa signa Etruscorum
incursantem, per latus transfixum hasta occidit; spoliaque
eius legentem Galli agnovere perque totam aciem Roma-
num legatum esse signum datum est. omissa inde in 8
Clusinos ira receptui canunt minantes Romanis. erant
qui extemplo Romam eundum censerent; vicere seniores,
ut legati prius mitterentur questum iniurias postulatumque,
ut pro iure gentium violato Fabii dederentur. legati Gal- 9
lorum cum ea, sicut erant mandata, exposuissent, senatui
nec factum placebat Fabiorum et ius postulare barbari
videbantur. sed ne id quod placebat decerneret in tan-
tae nobilitatis viris, ambitio obstabat. itaque ne penes 10
ipsos culpa esset cladis forte Gallico bello acceptae, co-
gnitionem de postulatis Gallorum ad populum reiciunt.
ubi tanto plus gratia atque opes valuere, ut, quorum de
poena agebatur, tribuni militum consulari potestate in
insequentem annum crearentur. quo facto haud secus 11
quam dignum erat infensi Galli bellum propalam minan-
tes ad suos redeunt. tribuni militum cum tribus Fabiis 12
creati Q. Sulpicius Longus, Q. Servilius quarto, P. Cor-
nelius Maluginensis.

XXXVII. Cum tanta moles mali instaret — adeo ob- 1
caecat animos fortuna, ubi vim suam ingruentem refringi
non vult —, civitas, quae adversus Fidenatem ac Veien-
tem hostem aliosque finitimos populos ultima experiens

2 auxilia dictatorem multis tempestatibus dixisset, ea tunc
invisitato atque inaudito hoste ab Oceano terrarumque ul-
timis oris bellum ciente nihil extraordinarii imperii aut
3 auxilii quaesivit. tribuni, quorum temeritate bellum con-
tractum erat, summae rerum praeerant dilectumque nihilo
accuratiorem quam ad media bella haberi solitus erat ex-
tenuantes etiam famam belli habebant.

4 Interim Galli, postquam accepere ultro honorem ha-
bitum violatoribus iuris humani elusamque legationem suam
esse, flagrantes ira, cuius inpotens est gens, confestim si-
5 gnis convulsis citato agmine iter ingrediuntur. ad quorum
praetereuntium raptim tumultum cum exterritae urbes ad
arma concurrerent fugaque agrestium fieret, Romam se
ire magno clamore significabant, quacumque ibant equis
virisque longe ac late fuso agmine inmensum obtinentes
6 loci. sed antecedente fama nuntiisque Clusinorum, dein-
ceps inde aliorum populorum, plurimum terroris Romam
7 celeritas hostium tulit, quippe quibus velut tumultuario
exercitu raptim ducto aegre ad undecimum lapidem oc-
cursum est, qua flumen Alia, Crustuminis montibus prae-
alto defluens alveo, haud multum infra viam Tiberino amni
8 miscetur. iam omnia contra circaque hostium plena erant
et nata in vanos tumultus gens truci cantu clamoribusque
variis horrendo cuncta conpleverant sono.

1 XXXVIII. Ibi tribuni militum non loco castris ante
capto, non praemunito vallo, quo receptus esset, non deo-
rum saltem, si non hominum, memores, nec auspicato nec
litato instruunt aciem diductam in cornua, ne circumveniri
2 multitudine hostium possent. nec tamen aequari frontes
poterant, cum extenuando infirmam et vix cohaerentem
mediam aciem haberent. paulum erat ab dextera editi loci,
quem subsidiariis repleri placuit; eaque res, ut initium
3 pavoris ac fugae, sic una salus fugientibus fuit. nam Bren-
nus regulus Gallorum, in paucitate hostium artem maxime
timens, ratus ad id captum superiorem locum, ut, ubi Galli
cum acie legionum recta fronte concucurrissent, subsidia
in aversos transversosque impetum darent, ad subsidiarios
4 signa convertit, si eos loco depulisset haud dubius facilem
in aequo campi tantum superanti multitudine victoriam

fore. adeo non fortuna modo, sed ratio etiam cum bar-
baris stabat. in altera acie nihil simile Romanis, non apud 5
duces, non apud milites erat. pavor fugaque occupaverat
animos et tanta omnium oblivio, ut multo maior pars Veios
in hostium urbem, cum Tiberis arceret, quam recto itinere
Romam ad coniuges ac liberos fugerent. parumper sub- 6
sidiarios tutatus est locus: in reliqua acie simul est cla-
mor proximis ab latere, ultimis ab tergo auditus, ignotum
hostem prius paene quam viderent, non modo non temp-
tato certamine, sed ne clamore quidem reddito, integri
intactique fugerunt. nec ulla caedes pugnantium fuit: 7
terga caesa suomet ipsorum certamine in turba inpedien-
tium fugam. circa ripam Tiberis, quo armis abiectis to- 8
tum sinistrum cornu defugit, magna strages facta est;
multosque inperitos nandi aut invalidos graves loricis aliis-
que tegminibus hausere gurgites. maxima tamen pars in- 9
columis Veios perfugit, unde non modo praesidii quicquam,
sed ne nuntius quidem cladis Romam est missus. ab dex- 10
tro cornu, quod procul a flumine et magis sub monte ste-
terat, Romam omnes petiere et ne clausis quidem portis
urbis in arcem confugerunt.

XXXVIIII. Gallos quoque velut obstupefactos mira- 1
culum victoriae tam repentinae tenuit. et ipsi pavore defixi
primum steterunt velut ignari, quid accidisset; deinde in-
sidias vereri; postremo caesorum spolia legere armorum-
que cumulos, ut mos eis est, coacervare. tum demum, 2
postquam nihil usquam hostile cernebatur, viam ingressi
haud multo ante solis occasum ad urbem Romam perve-
niunt. ubi cum praegressi equites non portas clausas,
non stationem pro portis excubare, non armatos esse in
muris rettulissent, aliud priori simile miraculum eos sus-
tinuit; noctemque veriti et ignotae situm urbis, inter Ro- 3
mam atque Anienem consedere exploratoribus missis circa
moenia aliasque portas, quaenam hostibus in perdita re
consilia essent. Romani, cum pars maior ex acie Veios 4
petisset (quam Romam), nemo superesse quemquam prae-
ter eos qui Romam refugerant crederent, conplorati om-
nes pariter vivi mortuique totam prope urbem lamentis
inpleverunt. privatos deinde luctus stupefecit publicus 5

pavor, postquam hostes adesse nuntiatum est. mox ulu-
latus cantusque dissonos vagantibus circa moenia turma-
6 tim barbaris audiebant. omne inde tempus suspensos ita
tenuit animos usque ad lucem alteram, ut identidem iam
in urbem futurus videretur impetus: primò adventu, quia
accesserant ad urbem, mansuros enim ad Aliam fuisse,
7 nisi hoc consilii foret; deinde sub occasum solis, quia
haud multum diei supererat, ante noctem rati se invasu-
ros; tum in noctem dilatum consilium esse, quo plus pa-
8 voris inferrent; postremo lux adpropinquans exanimare.
timorique perpetuo ipsum malum continens fuit, cum signa
infesta portis sunt inlata. nequaquam tamen ea nocte ne-
que insequenti die similis illi, quae ad Aliam tam pavide
9 fugerat, civitas fuit. nam cum defendi urbem posse tam
parva relicta manu spes nulla esset, placuit cum coniugi-
bus ac liberis iuventutem militarem senatusque robur in
10 arcem Capitoliumque concedere armisque et frumento
conlato ex loco inde munito deos hominesque et Roma-
11 num nomen defendere, flaminem sacerdotesque Vestales
sacra publica a caede, ab incendiis procul auferre nec
ante deseri cultum eorum quam non superessent qui co-
12 lerent. si arx Capitoliumque, sedes deorum, si senatus,
caput publici consilii, si militaris iuventus superfuerit in-
minenti ruinae urbis, facilem iacturam esse seniorum, re-
13 lictae in urbe utique periturae turbae. et quo id aequiore
animo de plebe multitudo ferret, senes triumphales con-
sularesque simul se cum illis palam dicere obituros nec
his corporibus, quibus non arma ferre, non tueri patriam
possent, oneraturos inopiam armatorum.

1 XXXX. Haec inter seniores morti destinatos iactata
solacia. versae inde adhortationes ad agmen iuvenum, quos
in Capitolium atque in arcem prosequebantur, commendan-
tes virtuti eorum iuventaeque urbis, per trecentos sexaginta
annos omnibus bellis victricis, quaecumque reliqua essent
2 fortuna. digredientibus, qui spem omnem atque opem se-
cum ferebant, ab his, qui captae urbis non superesse statue-
3 rant exitio, cum ipsa res speciesque miserabilis erat, tum
muliebris fletus et concursatio incerta nunc hos nunc illos se-
quentium rogitantiumque viros natosque, cui se fato darent,

nihil quod humanis superesset malis relinquebant. magna 4
pars tamen earum in arcem suos persecutae sunt nec pro-
hibente ullo nec vocante, quia, quod utile obsessis ad
minuendam inbellem multitudinem, id parum humanum
erat. alia maxime plebis turba, quam nec capere tam 5
exiguus collis nec alere in tanta inopia frumenti poterat,
ex urbe effusa velut agmine iam uno petiit Ianiculum.
inde pars per agros dilapsi, pars urbes petunt finitimas, 6
sine ullo duce aut consensu, suam quisque spem, sua
consilia communibus deploratis exsequentes. flamen in- 7
terim Quirinalis virginesque Vestales omissa rerum suarum
cura, quae sacrorum secum ferenda, quae, quia vires ad
omnia ferenda deerant, relinquenda essent consultantes
quisve ea locus fideli adservaturus custodia esset, optimum 8
ducunt condita in doliolis sacello proximo aedibus flaminis
Quirinalis, ubi nunc despui religio est, defodere; cetera
inter se onere partito ferunt via, quae sublicio ponte ducit
ad Ianiculum. in eo clivo eas cum L. Albinius de plebe 9
Romana homo conspexisset, plaustro coniugem ac liberos
habens, inter ceteram turbam, quae inutilis bello urbe ex-
cedebat, salvo etiam tum discrimine divinarum humana- 10
rumque rerum inreligiosum ratus, sacerdotes publicos
sacraque populi Romani pedibus ire ferrique, se ac suos
in vehiculo conspici, descendere uxorem ac pueros iussit,
virgines sacraque in plaustrum inposuit et Caere, quo iter
sacerdotibus erat, pervexit.

XXXXI. Romae interim satis iam omnibus ut in tali 1
re ad tuendam arcem compositis turba seniorum domos
regressa adventum hostium obstinato ad mortem animo
exspectabat. qui eorum curules gesserant magistratus, ut 2
in fortunae pristinae honorumque aut virtutis insignibus
morerentur, quae augustissima vestis est tensas ducentibus
triumphantibusve, ea vestiti medio aedium eburnis sellis
sedere. sunt qui M. Fabio pontifice maximo praefante 3
carmen devovisse eos se pro patria Quiritibusque Romanis
tradant. Galli, et quia interposita nocte a contentione 4
pugnae remiserant animos et quod nec in acie ancipiti
usquam certaverant proelio nec tum impetu aut vi capie-
bant urbem, sine ira, sine ardore animorum ingressi

postero die urbem patente Collina porta in forum per-
veniunt, circumferentes oculos ad templa deum arcemque
5 (totam) solam belli speciem tenentem. inde modico relicto
praesidio, ne quis in dissipatos ex arce aut Capitolio im-
petus fieret, dilapsi ad praedam vacuis occursu hominum
viis, pars in proxima quaeque tectorum agmine ruunt,
pars ultima, velut ea demum intacta et referta praeda,
6 petunt. inde rursus ipsa solitudine absterriti, ne qua fraus
hostilis vagos exciperet, in forum ac propinqua foro loca
7 conglobati redibant; ubi eos plebis aedificiis obseratis, pa-
tentibus atriis principum, maior prope cunctatio tenebat
8 aperta quam clausa invadendi: adeo haud secus quam
venerabundi intuebantur in aedium vestibulis sedentes
viros praeter ornatum habitumque humano augustiorem
maiestate etiam, quam vultus gravitasque oris prae se
9 ferebat, simillimos dis. ad eos velut simulacra versi cum
starent, M. Papirius unus ex his dicitur Gallo barbam
suam, ut tum omnibus promissa erat, permulcenti scipione
eburneo in caput incusso iram movisse; atque ab eo ini-
tium caedis ortum, ceteros in sedibus suis trucidatos.
10 post principum caedem nulli deinde mortalium parci, diripi
tecta, exhaustis inici ignes.

1 XXXXII. Ceterum — seu non omnibus delendi ur-
bem libido erat seu ita placuerat principibus Gallorum, et
ostentari quaedam incendia terroris causa, si compelli ad
2 deditionem caritate sedum suarum obsessi possent, et non
omnia concremari tecta, ut quodcumque superesset urbis,
id pignus ad flectendos hostium animos haberent, — ne-
quaquam perinde atque in capta urbe prima die aut pas-
3 sim aut late vagatus est ignis. Romani ex arce plenam
hostium urbem cernentes vagosque per vias omnes cursus,
cum alia atque alia parte nova aliqua clades oreretur, non
mentibus solum concipere, sed ne auribus quidem atque
4 oculis satis constare poterant. quocumque clamor hostium,
mulierum puerorumque ploratus, sonitus flammae et fragor
ruentium tectorum avertisset, paventes ad omnia animos
oraque et oculos flectebant velut ad spectaculum a fortuna
positi occidentis patriae nec ullius rerum suarum relicti
5 praeterquam corporum vindices, tanto ante alios miserandi

magis, qui umquam obsessi sunt, quod interclusi a patria 5
obsidebantur omnia sua cernentes in hostium potestate.
nec tranquillior nox diem tam foede actum excepit, lux 6
deinde noctem inquietam insecuta est, nec ullum erat
tempus, quod a novae semper cladis alicuius spectaculo
cessaret. nihil tamen tot onerati atque obruti malis flexe- 7
runt animos, quin, etsi omnia flammis ac ruinis aequata
vidissent, quamvis inopem parvumque quem tenebant col-
lem libertati relictum virtute defenderent. et iam, cum 8
eadem cotidie acciderent, velut adsueti malis abalienave-
rant ab sensu rerum suarum animos, arma tantum ferrum-
que in dextris velut solas reliquias spei suae intuentes.

XXXXIII. Galli quoque, per aliquot dies in tecta 1
modo urbis nequiquam bello gesto, cum inter incendia ac
ruinas captae urbis nihil superesse praeter armatos hostes
viderent, nequiquam tot cladibus territos nec flexuros ad
deditionem animos, ni vis adhiberetur, experiri ultima et
impetum facere in arcem statuunt. prima luce signo dato 2
multitudo omnis in foro instruitur; inde clamore sublato
ac testudine facta subeunt. adversus quos Romani nihil
temere nec trepide ad omnis aditus stationibus firmatis,
qua signa ferri videbant, ea robore virorum opposito scan-
dere hostem sinunt, quo successerit magis in arduum, eo
pelli posse per proclive facilius rati. medio fere clivo re- 3
stitere atque inde ex loco superiore, qui prope sua sponte
in hostem inferebat, impetu facto strage ac ruina fudere
Gallos, ut numquam postea nec pars nec universi tempta-
verint tale pugnae genus. omissa itaque spe per vim at- 4
que arma subeundi obsidionem parant, cuius ad id tempus
inmemores et quod in urbe fuerat frumentum incendiis
urbis absumpserant et ex agris per ipsos dies raptum
omne Veios erat. igitur exercitu diviso partim per finiti- 5
mos populos praedari placuit, partim obsideri arcem, ut
obsidentibus frumentum populatores agrorum praeberent.
proficiscentes Gallos ab urbe ad Romanam experiendam 6
virtutem fortuna ipsa Ardeam, ubi Camillus exulabat,
duxit; qui maestior ibi fortuna publica quam sua, cum 7
diis hominibusque accusandis senesceret indignando mi-
randoque, ubi illi viri essent, qui secum Veios Faleriosque

8 cepissent, qui alia bella fortius semper quam felicius ges-
sissent, repente audit Gallorum exercitum adventare atque
de eo pavidos Ardeates consultare. nec secus quam di-
vino spiritu tactus, cum se in mediam contionem intulis-
set, abstinere suetus ante talibus conciliis:

1 XXXXIIII. 'Ardeates,' inquit 'veteres amici, novi
etiam cives mei, quando et vestrum beneficium ita tulit
et fortuna hoc egit mea, nemo vestrum condicionis meae
oblitum me huc processisse putet. sed res ac periculum
commune cogit, quod quisque possit in re trepida prae-
2 sidii in medium conferre. et quando ego vobis pro tantis
vestris in me meritis gratiam referam, si nunc cessavero?
aut ubi usus erit mei vobis, si in bello non fuerit? hac
arte in patria steti et invictus bello, in pace ab ingratis
3 civibus pulsus sum. vobis autem, Ardeates, fortuna ob-
lata est et pro tantis populi Romani beneficiis, quanta ipsi
meministis — nec enim exprobranda ea apud memores
sunt —, gratiae referendae et huic urbi decus ingens belli
4 ex hoste communi pariendi. qui effuso agmine adventant,
gens est, cui natura corpora animosque magna magis quam
firma dederit. eo in certamen omne plus terroris quam vi-
5 rium ferunt. argumento sit clades Romana: patentem ce-
pere urbem; ex arce Capitolioque his exigua resistitur
manu. iam obsidionis taedio victi abscedunt vagique per
6 agros palantur. cibo vinoque raptim hausto repleti, ubi
nox adpetit, prope rivos aquarum sine munimento, sine
stationibus ac custodiis, passim ferarum ritu sternuntur,
7 nunc a secundis rebus magis etiam solito incauti. si vobis
in animo est, tueri moenia vestra nec pati haec omnia
Galliam fieri, prima vigilia capite arma frequentes, me
sequimini ad caedem, non ad pugnam. nisi vinctos somno
velut pecudes trucidandos tradidero, non recuso eundem
Ardeae rerum mearum exitum, quem Romae habui.'

1 XXXXV. Aequis iniquisque persuasum erat, tantum
bello virum neminem usquam ea tempestate esse. contione
dimissa corpora curant intenti, quam mox signum daretur.
quo dato primae silentio noctis ad portas Camillo praesto
2 fuere. egressi haud procul urbe, sicut praedictum erat,
castra Gallorum intuta neglectaque ab omni parte nacti

cum ingenti clamore invadunt. nusquam proelium, omni- 3
bus locis caedes est; nuda corpora et soluta somno truci-
dantur. extremos tamen pavor e cubilibus suis excitos,
quae aut unde vis esset ignaros, in fugam et quosdam in
hostem ipsum improvidos tulit. magna pars in agrum
Antiatem delati incursione ab oppidanis in palatos facta
circumveniuntur.

Similis in agro Veienti Tuscorum facta strages est, qui 4
urbis, iam prope quadringentesimum annum vicinae, op-
pressae ab hoste invisitato, inaudito adeo nihil miseriti
sunt, ut in agrum Romanum eo tempore incursiones fa-
cerent plenique praedae Veios etiam praesidiumque et
spem ultimam Romani nominis in animo habuerint op-
pugnare. viderant eos milites Romani vagantes per agros 5
et congregatos agmine praedam prae se agentes et castra
cernebant haud procul Veiis posita. inde primum mise- 6
ratio sui, deinde indignitas atque ex ea ira animos cepit.
Etruscisne etiam, a quibus bellum Gallicum in se avertis-
sent, ludibrio esse clades suas? vix temperavere animis, 7
quin extemplo impetum facerent, conpressique a Caedicio
centurione, quem sibimet ipsi praefecerant, rem in noctem
sustinuere. tantum par Camillo defuit auctor, cetera eo- 8
dem ordine eodemque fortunae eventu gesta. quin etiam
ducibus captivis, qui caedi nocturnae superfuerant, ad
aliam manum Tuscorum ad salinas profecti nocte inse-
quente ex inproviso maiorem caedem edidere, duplicique
victoria ovantes Veios redeunt.

XXXXVI. Romae interim plerumque obsidio segnis 1
et utrimque silentium esse, ad id tantum intentis Gallis,
ne quis hostium evadere inter stationes posset, cum re-
pente iuvenis Romanus admiratione in se cives hostesque
convertit. sacrificium erat statum in Quirinali colle genti 2
Fabiae. ad id faciendum C. Fabius Dorsuo Gabino cinctu
sacra manibus gerens cum de Capitolio descendisset, per
medias hostium stationes egressus nihil ad vocem cuius-
quam terroremve motus, in Quirinalem collem pervenit;
ibique omnibus sollemniter peractis eadem revertens simi- 3
liter constanti vultu graduque, satis sperans, propitios esse
deos, quorum cultum ne mortis quidem metu prohibitus

deseruisset, in Capitolium ad suos rediit seu attonitis
Gallis miraculo audaciae seu religione etiam motis, cuius
haudquaquam neglegens gens est.

4 Veiis interim non animi tantum in dies, sed etiam
vires crescebant. nec Romanis solum eo convenientibus
ex agris, qui aut proelio adverso aut clade captae urbis
palati fuerant, sed etiam ex Latio voluntariis confluenti-
5 bus, ut in parte praedae essent, maturum iam videbatur,
repeti patriam eripique ex hostium manibus. sed corpori
6 valido caput deerat. locus ipse admonebat Camilli et magna
pars militum erat, qui ductu auspicioque eius res prospere
gesserant; et Caedicius negare, se commissurum, cur sibi
aut deorum aut hominum quisquam imperium finiret po-
tius quam ipse memor ordinis sui posceret imperatorem.
7 consensu omnium placuit ab Ardea Camillum acciri, sed
antea consulto senatu, qui Romae esset: adeo regebat
omnia pudor, discriminaque rerum prope perditis rebus
8 servabant. ingenti periculo transeundum per hostium
custodias erat. ad eam rem Pontius Cominius inpiger
iuvenis operam pollicitus, incubans cortici secundo Tiberi
9 ad urbem defertur. inde, qua proximum fuit a ripa, per
praeruptum eoque neglectum hostium custodiae saxum in
Capitolium evadit et ad magistratus ductus mandata exer-
10 citus edit. accepto inde senatus consulto, uti comitiis cu-
riatis revocatus de exilio iussu populi Camillus dictator
extemplo diceretur militesque haberent imperatorem quem
11 vellent, eadem degressus nuntius Veios contendit, missi-
que Ardeam legati ad Camillum Veios eum perduxere,
seu — quod magis credere libet, non prius profectum ab
Ardea quam conperit legem latam, quod nec iniussu po-
puli mutari finibus posset nec nisi dictator dictus auspicia
in exercitu habere — lex curiata lata est dictatorque ab-
sens dictus.

1 XXXXVII. Dum haec Veiis agebantur, interim arx
2 Romae Capitoliumque in ingenti periculo fuit. namque
Galli seu vestigio notato humano, qua nuntius a Veiis
pervenerat, seu sua sponte animadverso ad Carmentis
saxo ascensu aequo, nocte sublustri, cum primo iner-
mem, qui temptaret viam, praemisissent, tradentes inde

arma, ubi quid iniqui esset, alterni innixi sublevantesque
invicem et trahentes alii alios, prout postularet locus, 3
tanto silentio in summum evasere, ut non custodes solum
fallerent, sed ne canes quidem, sollicitum animal ad noc-
turnos strepitus, excitarent. anseres non fefellere, quibus 4
sacris Iunonis in summa inopia cibi tamen abstinebatur.
quae res saluti fuit: namque clangore eorum alarumque
crepitu excitus M. Manlius, qui triennio ante consul fue-
rat, vir bello egregius, armis arreptis simul ad arma ce-
teros ciens vadit et, dum ceteri trepidant, Gallum, qui iam
in summo constiterat, umbone ictum deturbat. cuius ca- 5
sus prolapsi cum proximos sterneret, trepidantes alios ar-
misque omissis saxa, quibus adhaerebant, manibus ample-
xos trucidat. iamque et alii congregati telis missilibusque
saxis proturbare hostes ruinaque tota prolapsa acies in
praeceps deferri. sedato deinde tumultu reliquum noctis, 6
quantum in turbatis mentibus poterat, cum praeteritum
quoque periculum sollicitaret, quieti datum est. luce orta 7
vocatis classico ad concilium militibus ad tribunos, cum
et recte et perperam facto pretium deberetur, Manlius pri-
mum ob virtutem laudatus donatusque non ab tribunis
solum militum, sed consensu etiam militari; cui universi 8
selibras farris et quartarios vini ad aedes eius, quae in
arce erant, contulerunt, rem dictu parvam; ceterum inopia
fecerat eam argumentum ingens caritatis, cum se quisque
victu suo fraudans detractum corpori atque usibus neces-
sariis ad honorem unius viri conferret. tum vigiles eius 9
loci, qua fefellerat ascendens hostis, citati; et cum in om-
nes more militari se animadversurum Q. Sulpicius tribu-
nus militum pronuntiasset, consentiente clamore militum 10
in unum vigilem coicientium culpam deterritus a ceteris
abstinuit, reum haud dubium eius noxae adprobantibus
cunctis de saxo deiecit. inde intentiores utrimque custo- 11
diae esse, et apud Gallos, quia vulgatum erat inter Veios
Romamque nuntios commeare, et apud Romanos ab noc-
turni periculi memoria.

XXXXVIII. Sed ante omnia obsidionis bellique mala 1
fames utrimque exercitum urgebat, Gallos pestilentia etiam, 2
cum loco iacente inter tumulos castra habentes tum ab in-
cendiis torrido et vaporis pleno cineremque, non pulverem
modo ferente, cum quid venti motum esset. quorum in- 3
tolerantissima gens umorique ac frigori adsueta, cum
aestu et angore vexata vulgatis velut in pecua morbis

morerentur, iam pigritia singulos sepeliendi promisce acer-
vatos cumulos hominum urebant; bustorumque inde Gal-
licorum nomine insignem locum fecere.
4 Indutiae deinde cum Romanis factae et conloquia per-
missu imperatorum habita; in quibus cum identidem Galli
famem obicerent eaque necessitate ad deditionem vocarent,
dicitur avertendae eius opinionis causa multis locis panis
5 de Capitolio iactatus esse in hostium stationes. sed iam
neque dissimulari neque ferri ultra fames poterat. itaque
dum dictator dilectum per se Ardeae habet, magistrum
equitum L. Valerium a Veiis abducere exercitum iubet,
6 parat instruitque quibus haud inpar adoriatur hostes, in-
terim Capitolinus exercitus stationibus, vigiliis fessus, su-
peratis tamen humanis omnibus malis, cum famem unam
natura vinci non sineret, diem de die prospectans, ecquod
7 auxilium ab dictatore appareret, postremo spe quoque,
iam non solum cibo deficiente et, cum stationes procede-
rent, prope obruentibus infirmum corpus armis, vel dedi
vel redimi se quacumque pactione possent iussit, iactan-
tibus non obscure Gallis, haud magna mercede se adduci
8 posse, ut obsidionem relinquant. tum senatus habitus
tribunisque militum negotium datum, ut paciscerentur.
inde inter Q. Sulpicium tribunum militum et Brennum
regulum Gallorum conloquio transacta res est et mille
pondo auri pretium populi gentibus mox imperaturi fac-
9 tum. rei foedissimae per se adiecta indignitas est: pon-
dera ab Gallis adlata iniqua et tribuno recusante additus
ab insolente Gallo ponderi gladius auditaque intoleranda
Romanis vox: vae victis esse.
1 XXXXVIIII. Sed diique et homines prohibuere,
redemptos vivere Romanos. nam forte quadam, prius-
quam infanda merces perficeretur, per altercationem non-
dum omni auro appenso dictator intervenit auferrique
2 aurum de medio et Gallos summoveri iubet. cum illi re-
nitentes pactos dicerent sese, negat, eam pactionem ratam
esse, quae, postquam ipse dictator creatus esset, iniussu
suo ab inferioris iuris magistratu facta esset, denuntiatque
3 Gallis, ut se ad proelium expediant. suos in acervum
conicere sarcinas et arma aptare ferroque, non auro recu-
perare patriam iubet, in conspectu habentes fana deum et
coniuges et liberos et solum patriae deforme belli malis
4 et omnia, quae defendi repetique et ulcisci fas sit. instruit
deinde aciem, ut loci natura patiebatur, in semirutae solo

urbis et natura inaequali, et omnia, quae arte belli secunda
suis eligi praepararive poterant, providit. Galli nova re 5
trepidi arma capiunt iraque magis quam consilio in Ro-
manos incurrunt. iam verterat fortuna, iam deorum opes
humanaque consilia rem Romanam adiuvabant. igitur
primo concursu haud maiore momento fusi Galli sunt
quam ad Aliam vicerant.

Iustiore altero deinde proelio ad octavum lapidem Ga- 6
bina via, quo se ex fuga contulerant, eiusdem ductu auspi-
cioque Camilli vincuntur. ibi caedes omnia obtinuit. castra
capiuntur, et ne nuntius quidem cladis relictus. dictator 7
recuperata ex hostibus patria triumphans in urbem redit,
interque iocos militares, quos inconditos iaciunt, Romulus
ac parens patriae conditorque alter urbis haud vanis lau-
dibus appellabatur.

Servatam deinde bello patriam iterum in pace haud 8
dubie servavit, cum prohibuit migrari Veios et tribunis
rem intentius agentibus post incensam urbem et per se
inclinata magis plebe ad id consilium. eaque causa fuit 9
non abdicandae post triumphum dictaturae, senatu obse-
crante, ne rem publicam in incerto relinqueret statu.

L. Omnium primum, ut erat diligentissimus religio- 1
num cultor, quae ad deos inmortales pertinebant rettulit
et senatus consultum facit, fana omnia, quod ea hostis 2
possedisset, restituerentur, terminarentur expiarenturque
expiatioque eorum in libris per duumviros quaereretur;
cum Caeretibus hospitium publice fieret, quod sacra po- 3
puli Romani ac sacerdotes recepissent beneficioque eius
populi non intermissus honos deum inmortalium esset;
ludi Capitolini fierent, quod Iuppiter optimus maximus 4
suam sedem atque arcem populi Romani in re trepida
tutatus esset, collegiumque ad eam rem M. Furius dictator
constitueret ex iis, qui in Capitolio atque arce habitarent.
expiandae etiam vocis nocturnae, quae nuntia cladis ante 5
bellum Gallicum audita neglectaque esset, mentio inlata,
iussumque templum in Nova via Aio Locutio fieri. au- 6
rum, quod Gallis ereptum erat quodque ex aliis templis
inter trepidationem in Iovis cellam conlatum, cum, in quae
referri oporteret, confusa memoria esset, sacrum omne iu-
dicatum et sub Iovis sella poni iussum. iam ante in eo 7
religio civitatis apparuerat, quod, cum in publico deesset
aurum, ex quo summa pactae mercedis Gallis confieret,
a matronis conlatum acceperant, ut sacro auro abstineretur.

matronis gratiae actae; honosque additur, ut earum sicut
virorum post mortem sollemnis laudatio esset.
8 His peractis, quae ad deos pertinebant quaeque per
senatum agi poterant, tum demum agitantibus tribunis
plebem adsiduis contionibus, ut relictis ruinis in urbem
paratam Veios transmigrarent, in contionem universo se-
natu prosequente escendit atque ita verba fecit:
1 LI. 'Adeo mihi acerbae sunt, Quirites, contentiones
cum tribunis plebis, ut nec tristissimi exilii solacium aliud
habuerim, quoad Ardeae vixi, quam quod procul ab his
certaminibus eram; et ob eadem haec non si mille senati
consultis populique iussu revocaretis, rediturus umquam
2 fuerim. nec nunc me ut redirem mea voluntas mutata,
sed vestra fortuna perpulit: quippe ut in sua sede maneret
patria, id agebatur, non ut ego utique in patria essem.
et nunc quiescerem ac tacerem libenter, nisi haec quoque
pro patria dimicatio esset, cui deesse, quoad vita sup-
3 petat, aliis turpe, Camillo etiam nefas est. quid enim re-
petiimus, quid obsessam ex hostium manibus eripuimus,
si reciperatam ipsi deserimus? et cum victoribus Gallis
capta tota urbe Capitolium tamen atque arcem diique et
homines Romani tenuerint (habitaverint), victoribus Ro-
manis, recuperata urbe, arx quoque et Capitolium dese-
retur et plus vastitatis huic urbi secunda nostra fortuna
4 faciet quam adversa fecit? equidem, si nobis cum urbe
simul positae traditaeque per manus religiones nullae es-
sent, tamen tam evidens numen hac tempestate rebus ad-
fuit Romanis, ut omnem neglegentiam divini cultus ex-
5 emptam hominibus putem. intuemini enim horum deinceps
annorum vel secundas res vel adversas, invenietis, omnia
prospere evenisse sequentibus deos, adversa spernentibus.
6 iam omnium primum Veiens bellum — per quot annos
quanto labore gestum! — non ante cepit finem, quam mo-
7 nitu deorum aqua ex lacu Albano emissa est. quid haec
tandem urbis nostrae clades nova num ante exorta est
quam spreta vox caelo emissa de adventu Gallorum, quam
gentium ius ab legatis nostris violatum, quam a nobis,
cum vindicari deberet, eadem neglegentia deorum prae-
8 termissum? igitur victi captique ac redempti tantum poe-
narum dis hominibusque dedimus, ut terrarum orbi do-
cumento essemus. adversae deinde res admonuerunt re-
9 ligionum. confugimus in Capitolium ad deos, ad sedem
Iovis optimi maximi; sacra in ruina rerum nostrarum alia

terrae celavimus, alia avecta in finitimas urbes amovimus
ab hostium oculis; deorum cultum deserti ab diis homi-
nibusque tamen non intermisimus. reddidere igitur pa- 10
triam et victoriam et antiquum belli decus amissum, et in
hostes, qui caeci avaritia in pondere auri foedus ac fidem
fefellerunt, verterunt terrorem fugamque et caedem.

LII. Haec culti neglectique numinis tanta monimenta 1
in rebus humanis cernentes ecquid sentitis, Quirites, quan-
tum vixdum e naufragiis prioris culpae cladisque emer-
gentes paremus nefas? urbem auspicato inauguratoque 2
conditam habemus; nullus locus in ea non religionum
deorumque est plenus, sacrificiis sollemnibus non dies ma-
gis stati quam loca sunt, in quibus fiant. hos omnes deos 3
publicos privatosque, Quirites, deserturi estis? quam par
vestrum factum est [ei], quod in obsidione nuper in egre-
gio adulescente C. Fabio non minore hostium admiratione
quam vestra conspectum est, cum inter Gallica tela de-
gressus ex arce sollemne Fabiae gentis in colle Quirinali
obiit? an gentilicia sacra ne in bello quidem intermitti, 4
publica sacra et Romanos deos etiam in pace deseri pla-
cet? et pontifices flaminesque neglegentiores publicarum
religionum esse quam privatus in sollemni gentis fuerit?
forsitan aliquis dicat, aut Veiis ea nos facturos aut huc 5
inde missuros sacerdotes nostros, qui faciant; quorum neu-
trum fieri salvis caerimoniis potest. et ne omnia genera- 6
tim sacra omnesque percenseam deos, in Iovis epulo num
alibi quam in Capitolio pulvinar suscipi potest? quid de 7
aeternis Vestae ignibus signoque, quod imperii pignus
custodia eius templi tenetur, loquar? quid de ancilibus
vestris, Mars Gradive tuque Quirine pater? haec omnia
in profano deseri placet sacra aequalia urbi, quaedam ve-
tustiora origine urbis? et videte, quid inter nos ac maio- 8
res intersit: illi sacra quaedam in monte Albano Lavinio-
que nobis facienda tradiderunt: — an ex hostium urbibus
Romam ad nos transferri sacra religiosum fuit, hinc sine
piaculo in hostium urbem Veios transferemus? recorda- 9
mini, agitedum, quotiens sacra instaurentur, quia aliquid
ex patrio ritu neglegentia casuve praetermissum est. modo
quae res post prodigium Albani lacus nisi instauratio sa-
crorum auspiciorumque renovatio adfectae Veienti bello
rei publicae remedio fuit? at etiam, tamquam veterum re- 10
ligionum memores, et peregrinos deos transtulimus Ro-
mam et instituimus novos. Iuno regina transvecta a Veiis

nuper in Aventino quam insigni ob excellens matrona-
11 rum studium celebrique dedicata est die! Aio Locutio
templum propter caelestem vocem exauditam in Nova via
iussimus fieri; Capitolinos ludos sollemnibus aliis addi-
dimus collegiumque ad id novum auctore senatu condi-
12 dimus: quid horum opus fuit suscipi, si una cum Gallis
urbem Romanam relicturi fuimus, si non voluntate man-
simus in Capitolio per tot menses obsidionis, si ab hosti-
13 bus metu retenti sumus? de sacris loquimur et de templis.
quid tandem? de sacerdotibus nonne in mentem venit
quantum piaculi committatur? Vestalibus nempe una illa
sedes est, ex qua nihil umquam praeterquam urbs capta
movit. flamini Diali noctem unam manere extra urbem
nefas est: hos Veientes pro Romanis facturi estis sacer-
14 dotes? et Vestales tuae te deserent, Vesta? et flamen
peregre habitando in singulas noctes tantum sibi reique
15 publicae piaculi contrahet? quid alia, quae auspicato agi-
mus omnia fere intra pomerium, cui oblivioni aut cui ne-
16 glegentiae damus? comitia curiata, quae rem militarem
continent, comitia centuriata, quibus consules tribunosque
militares creatis, ubi auspicato, nisi ubi adsolent, fieri
17 possunt? Veiosne haec transferemus an comitiorum causa
populus tanto incommodo in desertam hanc ab dis homi-
nibusque urbem conveniet?

1 LIII. Sed res ipsa cogit vastam incendiis ruinisque
relinquere urbem et ad integra omnia Veios migrare nec
2 hic aedificando inopem plebem vexare. hanc autem iactari
magis causam quam veram esse, ut ego non dicam, appa-
rere vobis, Quirites, puto, qui meministis, ante Gallorum
adventum salvis tectis publicis privatisque, stante inco-
lumi urbe hanc eandem rem actam esse, ut Veios trans-
3 migraremus. et videte, quantum inter meam sententiam
vestramque intersit, tribuni. vos, etiamsi tunc faciundum
non fuerit, nunc utique faciendum putatis: ego contra —
nec id mirati sitis, priusquam quale sit audieritis — etiam
si tum migrandum fuisset incolumi tota urbe, nunc has
4 ruinas relinquendas non censerem. quippe tum causa no-
bis in urbem captam migrandi victoria esset, gloriosa
nobis ac posteris nostris; nunc haec migratio nobis mi-
5 sera ac turpis, Gallis gloriosa est. non enim reliquisse
victores, sed amisisse victi patriam videbimus; hoc ad
Aliam fuga, hoc capta urbs, hoc circumsessum Capitolium
necessitatis inposuisse, ut desereremus penates nostros,

exiliumque ac fugam nobis ex eo loco consisceremus,
quem tueri non possemus. et Galli evertere potuerunt
Romam, quam Romani restituere non videbuntur potuisse?
quid restat, nisi ut, si iam novis copiis veniant — constat 6
enim, vix credibilem multitudinem esse — et habitare in
capta ab se, deserta a vobis hac urbe velint, sinatis? quid? 7
si non Galli hoc, sed veteres hostes vestri Aequi Volscive
faciant, ut commigrent Romam, velitisne, illos Romanos,
vos Veientes esse, an malitis hanc solitudinem vestram
quam urbem hostium esse? non equidem video, quid ma-
gis nefas sit. haec scelera, quia piget aedificare, haec
dedecora pati parati estis? si tota urbe nullum melius am- 8
pliusve tectum fieri possit quam casa illa conditoris est
nostri, non in casis ritu pastorum agrestiumque habitare
est satius inter sacra penatesque nostros quam exulatum
publice ire? maiores nostri, convenae pastoresque, cum in 9
his locis nihil praeter silvas paludesque esset, novam ur-
bem tam brevi aedificarunt: nos Capitolio, arce incolumi,
stantibus templis deorum, aedificare incensa piget? et quod
singuli facturi fuimus, si aedes nostrae deflagrassent, hoc
in publico incendio universi recusamus facere?

LIIII. Quid tandem, si fraude, si casu Veiis incen- 1
dium ortum sit, ventoque, ut fieri potest, diffusa flamma
magnam partem urbis absumat, Fidenas inde aut Gabios
aliamve quam urbem quaesituri sumus, quo transmigre-
mus? adeo nihil tenet solum patriae nec haec terra, quam 2
matrem appellamus, sed in superficie tignisque caritas
nobis patriae pendet? equidem — fatebor vobis, etsi mi- 3
nus iniuriae vestrae quam meae calamitatis meminisse iu-
vat — cum abessem, quotienscumque patria in mentem
veniret, haec omnia occurrebant, colles campique et Ti-
beris et adsueta oculis regio et hoc caelum, sub quo na-
tus educatusque essem; quae vos, Quirites, nunc moveant
potius caritate sua, ut maneatis in sede vestra, quam
postea, cum reliqueritis, ea macerent desiderio. non sine 4
causa dii hominesque hunc urbi condendae locum elege-
runt, saluberrimos colles, flumen oportunum, quo ex me-
diterraneis locis fruges devehantur, quo maritimi com-
meatus accipiantur, mari vicinum ad commoditates nec
expositum nimia propinquitate ad pericula classium ex-
ternarum, regionum Italiae medium, ad incrementum ur-
bis natum unice locum. argumento est ipsa magnitudo 5
tam novae urbis. trecentesimus sexagensimus quintus

annus urbis, Quirites, agitur; inter tot veterrimos populos tam diu bella geritis, cum interea, ne singulas loquar urbes, non coniuncti cum Aequis Volsci, tot tam valida oppida, non universa Etruria tantum terra marique pollens atque inter duo maria latitudinem obtinens Italiae bello
6 vobis par est. quod cum ita sit, quae — malum! — ratio est expertis alia experiri, cum, iam ut virtus vestra transire alio possit, fortuna certe loci huius transferri non possit?
7 hic Capitolium est, ubi quondam capite humano invento responsum est, eo loco caput rerum summamque imperii fore; hic, cum augurato liberaretur Capitolium, Iuventas Terminusque maximo gaudio patrum vestrorum moveri se non passi; hic Vestae ignes, hic ancilia caelo demissa, hic omnes propitii manentibus vobis dii.'

1 LV. Movisse eos Camillus cum alia oratione tum ea, quae ad religiones pertinebat, maxime dicitur. sed rem dubiam decrevit vox oportune emissa, quod, cum senatus post paulo de his rebus in curia Hostilia haberetur cohortesque ex praesidiis revertentes forte agmine forum transirent, centurio in comitio exclamavit: 'signifer, statue
2 signum, hic manebimus optime.' qua voce audita et senatus accipere se omen ex curia egressus conclamavit et plebs circumfusa adprobavit. antiquata deinde lege pro-
3 misce urbs aedificari coepta. tegula publice praebita est, saxi materiaeque caedendae, unde quisque vellet, ius factum: praedibus acceptis eo anno aedificia perfecturos.
4 festinatio curam exemit vicos dirigendi, dum omisso sui
5 alienique discrimine in vacuo aedificant. ea est causa, ut veteres cloacae, primo per publicum ductae, nunc privata passim subeant tecta formaque urbis sit occupatae magis quam divisae similis.

[PERIOCHA LIBRI VI.]

[Res adversus Vulscos et Aequos et Praenestinos prospere gestas continet. quattuor tribus adiectae: Stellatina, Tromentina, Sabatina, Arniensis. M. Manlius, qui Capitolium a Gallis defenderat, cum obstrictos aere alieno liberaret, nexos exsolveret, crimine adfectati regni damnatus de saxo deiectus est; in cuius notam senatus consultum factum est, ne cui de Manlia gente Marco nomen esset. C. Licinius et L. Sextius tribuni plebis legem promulgaverunt, ut consules ex plebe fierent, qui ex patribus creabantur; eamque cum magna contentione repugnantibus patribus, cum idem tribuni plebis per quinquennium soli magistratus fuissent, pertulerunt, et primus ex plebe consul L. Sextius creatus est. lata est altera lex, ne cui plus quingentis iugeribus agri liceret possidere.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER VI.

I. Quae ab condita urbe Roma ad captam eandem 1
urbem Romani sub regibus primum, consulibus deinde ac
dictatoribus decemvirisque ac tribunis consularibus gessere, foris bella, domi seditiones, quinque libris exposui,
res cum vetustate nimia obscuras, velut quae magno ex- 2
intervallo loci vix cernuntur, tum quod parvae et rarae per eadem tempora litterae fuere, una custodia fidelis memoriae rerum gestarum, et quod, etiam si quae in commentariis pontificum aliisque publicis privatisque erant
monumentis, incensa urbe pleraeque interiere. clariora 3
deinceps certioraque ab secunda origine velut ab stirpibus laetius feraciusque renatae urbis gesta domi militiaeque
exponentur. ceterum primo quo adminiculo erecta erat, 4
eodem innixa M. Furio principe stetit, neque eum abdicare se dictatura nisi anno circumacto passi sunt. comitia 5

in insequentem annum tribunos habere, quorum in ma-
gistratu capta urbs esset, non placuit: res ad interregnum
6 rediit. cum civitas in opere ac labore adsiduo reficiendae
urbis teneretur, interim Q. Fabio, simul primum magi-
stratu abiit, ab Cn. Marcio tribuno plebis dicta dies est,
quod (legatus) in Gallos, ad quos missus erat orator,
7 contra ius gentium pugnasset. cui iudicio cum mors adeo
oportuna, ut voluntariam magna pars crederet, subtraxit.
8 interregnum initum: P. Cornelius Scipio interrex et post
eum M. Furius Camillus. iterum is tribunos militum con-
sulari potestate creat: L. Valerium Publicolam iterum,
L. Verginium, P. Cornelium, A. Manlium, L. Aemilium,
L. Postumium.

9 Hi ex interregno cum extemplo magistratum inissent,
nulla de re prius quam de religionibus senatum consuluere.
10 in primis foedera ac leges — erant autem eae duodecim
tabulae et quaedam regiae leges — conquiri quae conpa-
rerent iusserunt. alia ex eis edita etiam in volgus; quae
autem ad sacra pertinebant, a pontificibus maxime, ut re-
ligione obstrictos haberent multitudinis animos, suppressa.
11 tum de diebus religiosis agitari coeptum, diemque ante
diem xv kal. Sextiles duplici clade insignem, quo die ad
Cremeram Fabii caesi, quo deinde ad Aliam cum exitio
urbis foede pugnatum, a posteriore clade Aliensem appel-
larunt insignemque rei nullius publice privatimque agendae
12 fecerunt. quidam, quod postridie idus Quinctilis non li-
tasset Sulpicius tribunus militum neque inventa pace deum
post diem tertium obiectus hosti exercitus Romanus esset,
etiam postridie idus rebus divinis supersederi iussum, inde
ut postridie kal. quoque ac nonas eadem religio esset,
traditum putant.

1 II. Nec diu licuit quietis consilia erigendae ex tam
2 gravi casu rei publicae secum agitare. hinc Volsci, veteres
hostes, ad extinguendum nomen Romanum arma ceperant,
hinc Etruriae principum ex omnibus populis coniurationem
de bello ad fanum Voltumnae factam mercatores adfere-
3 bant; novus quoque terror accesserat defectione Latinorum
Hernicorumque, qui post pugnam ad lacum Regillum fac-
tam per annos prope centum numquam ambigua fide in

amicitiam populi Romani fuerant. itaque, cum tanti un- 4
dique terrores circumstarent appareretque omnibus, non
odio solum apud hostis, sed contemptu etiam inter socios
nomen Romanum laborare, placuit eiusdem auspiciis de- 5
fendi rem publicam, cuius recuperata esset, dictatoremque
dici M. Furium Camillum. is dictator C. Servilium Aha- 6
lam magistrum equitum dixit iustitioque indicto dilectum
iuniorum habuit, ita ut seniores quoque, quibus aliquid
roboris superesset, in verba sua iuratos centuriaret. exer- 7
citum conscriptum armatumque trifariam divisit. partem
unam in agro Veiente Etruriae opposuit, alteram ante
urbem castra locare iussit: tribuni militum his A. Man- 8
lius, illis, qui adversus Etruscos mittebantur, L. Aemilius
praepositus; tertiam partem ipse ad Volscos duxit nec
procul a Lanuvio — ad Marcium is locus dicitur — castra
oppugnare est adortus. quibus ab contemptu, quod prope 9
omnem deletam a Gallis Romanam iuventutem crederent,
ad bellum profectis tantum Camillus auditus imperator
terroris intulerat, ut vallo se ipsi, vallum congestis arbo-
ribus saepirent, ne qua intrare ad munimenta hostis pos-
set. quod ubi animadvertit Camillus, ignem in obiectam 10
saepem coici iussit. et forte erat vis magna venti versa
in hostem. itaque non aperuit solum incendio viam, sed 11
flammis in castra tendentibus vapore etiam ac fumo cre-
pituque viridis materiae flagrantis ita consternavit hostes,
ut minor moles superantibus vallum in castra Volscorum
Romanis fuerit quam transcendentibus saepem incendio
absumptam fuerat. fusis hostibus caesisque cum castra 12
impetu cepisset dictator, praedam militi dedit, quo minus
speratam minime largitore duce, eo militi gratiorem. per- 13
secutus deinde fugientes cum omnem Volscum agrum de-
populatus esset, ad deditionem Volscos septuagesimo de-
mum anno subegit. victor ex Volscis in Aequos transiit 14
et ipsos bellum molientes: exercitum eorum ad Bolas
oppressit, nec castra modo, sed urbem etiam adgressus,
impetu primo cepit.

III. Cum in ea parte, in qua caput rei Romanae Ca- 1
millus erat, ea fortuna esset, aliam in partem terror ingens
ingruerat. Etruria prope omnis armata Sutrium, socios 2

populi Romani, obsidebat, quorum legati opem rebus ad-
fectis orantes cum senatum adissent, decretum tulere, ut
dictator primo quoque tempore auxilium Sutrinis ferret.
3 cuius spei moram cum pati fortuna obsessorum non po-
tuisset confectaque paucitas oppidanorum opere, vigiliis,
vulneribus, quae semper eosdem urgebant, per pactionem
urbe hostibus tradita, inermis cum singulis emissa vesti-
4 mentis miserabili agmine penates relinqueret, eo forte
tempore Camillus cum exercitu Romano intervenit. cui
cum se maesta turba ad pedes provolvisset principumque
orationem necessitate ultima expressam fletus mulierum
ac puerorum, qui exilii comites trahebantur, excepisset,
parcere lamentis Sutrinos iussit: Etruscis se luctum la-
5 crimasque ferre. sarcinas inde deponi Sutrinosque ibi
considere modico praesidio relicto, arma secum militem
ferre iubet. ita expedito exercitu profectus ad Sutrium, id
quod rebatur, soluta omnia rebus, ut fit, secundis invenit,
nullam stationem ante moenia, patentes portas, victorem
6 vagum praedam ex hostium tectis egerentem. iterum igi-
tur eodem die Sutrium capitur; victores Etrusci passim
trucidantur ab novo hoste neque se conglobandi coeundi-
7 que in unum aut arma capiundi datur spatium. cum pro
se quisque tenderent ad portas, si qua forte se in agros
eicere possent, clausas — id enim primum dictator impe-
8 raverat — portas inveniunt. inde alii arma capere, alii,
quos forte armatos tumultus occupaverat, convocare suos,
ut proelium inirent. quod accensum ab desperatione ho-
stium fuisset, ni praecones per urbem dimissi poni arma
et parci inermi iussissent nec praeter armatos quemquam
9 violari. tum etiam quibus animi in spe ultima obstinati
ad decertandum fuerant, postquam data spes vitae est,
iactare passim arma inermesque, quod tutius fortuna fe-
10 cerat, se hosti offerre. magna multitudo in custodias
divisa; oppidum ante noctem redditum Sutrinis inviolatum
integrumque ab omni clade belli, quia non vi captum, sed
traditum per condiciones fuerat.

1 IIII. Camillus in urbem triumphans rediit trium si-
2 mul bellorum victor. longe plurimos captivos ex Etruscis
ante currum duxit, quibus sub hasta venundatis tantum

aeris redactum est, ut pretio pro auro matronis persoluto
ex eo quod supererat tres paterae aureae factae sint, quas 3
cum titulo nominis Camilli ante Capitolium incensum in
Iovis cella constat ante pedes Iunonis positas fuisse.

Eo anno in civitatem accepti, qui Veientium Capena- 4
tiumque ac Faliscorum per ea bella transfugerant ad Ro-
manos, agerque his novis civibus adsignatus. revocati 5
quoque in urbem senatus consulto a Veiis, qui aedificandi
Romae pigritia occupatis ibi vacuis tectis Veios se con-
tulerant. et primo fremitus fuit aspernantium imperium;
dies deinde praestituta capitalisque poena, qui non remi-
grasset Romam, ex ferocibus universis singulos metu suo
quemque oboedientes fecit. et Roma cum frequentia cre- 6
scere, tum tota simul exsurgere aedificiis et re publica in-
pensas adiuvante et aedilibus velut publicum exigentibus
opus et ipsis privatis — admonebat enim desiderium usus
— festinantibus ad effectum operis. intraque annum nova
urbs stetit.

Exitu anni comitia tribunorum militum consulari po- 7
testate habita. creati T. Quinctius Cincinnatus, Q. Ser-
vilius Fidenas quintum, L. Iulius Iulus, L. Aquilius Cor-
vus, L. Lucretius Tricipitinus, Ser. Sulpicius Rufus exer-
citum alterum in Aequos non ad bellum — victos namque 8
se fatebantur —, sed ab odio ad pervastandos fines, ne
quid ad nova consilia relinquerent virium, duxere, alterum
in agrum Tarquiniensem.

Ibi oppida Etruscorum Cortuosa et Contenebra vi 9
capta. ad Cortuosam nihil certaminis fuit: inproviso ad-
orti primo clamore atque impetu cepere. direptum oppi-
dum atque incensum est. Contenebra paucos dies op- 10
pugnationem sustinuit, laborque continuus non die, non
nocte remissus subegit eos. cum in sex partes divisus
exercitus Romanus senis horis in orbem succederet proe-
lio, oppidanos eosdem integro semper certamini paucitas
fessos obiceret, cessere tandem, locusque invadendi ur-
bem Romanis datus est. publicari praedam tribunis place- 11
bat; sed imperium quam consilium segnius fuit: dum
cunctantur, iam militum praeda erat nec nisi per invidiam
adimi poterat.

12 Eodem anno, ne privatis tantum operibus cresceret
urbs, Capitolium quoque saxo quadrato substructum est,
opus vel in hac magnificentia urbis conspiciendum.

1 V. Iam et tribuni plebis civitate aedificando occupata
contiones suas frequentare legibus agrariis conabantur.
2 ostentabatur in spem Pomptinus ager tum primum post
accisas a Camillo Volscorum res possessionis haud am-
3 biguae. criminabantur, multo eum infestiorem agrum ab
nobilitate esse quam a Volscis fuerit: ab illis enim tan-
tum, quoad vires et arma habuerunt, incursiones eo fac-
4 tas, nobiles homines in possessionem agri publici grassari:
nec nisi, antequam omnia praecipiant, divisus sit, locum
5 ibi plebi fore. haud magno opere plebem moverant et
infrequentem in foro propter aedificandi curam et eodem
exhaustam inpensis eoque agri inmemorem, ad quem in-
struendum vires non essent.

6 In civitate plena religionum, tunc etiam ab recenti
clade superstitiosis principibus, ut renovarentur auspicia,
res ad interregnum rediit. interreges deinceps M. Manlius
Capitolinus, Ser. Sulpicius Camerinus, L. Valerius Poti-
7 tus. hic demum tribunorum militum consulari potestate
comitia habuit: L. Papirium, [C. Cornelium], C. Sergium,
L. Aemilium iterum, L. Menenium, L. Valerium Publico-
lam tertium creat; ii ex interregno magistratum occepere.

8 Eo anno aedis Martis Gallico bello vota dedicata est a
Tito Quinctio duumviro sacris faciendis. tribus quattuor ex
novis civibus additae: Stellatina, Tromentina, Sabatina, Ar-
niensis, eaeque viginti quinque tribuum numerum explevere.

1 VI. De agro Pomptino ab L. Sicinio tribuno plebis
actum ad frequentiorem iam populum mobilioremque ad
2 cupiditatem agri quam fuerat. et de Latino Hernicoque
bello mentio facta in senatu maioris belli cura, quod Etru-
ria in armis erat, dilata est.

3 Res ad Camillum tribunum militum consulari potestate
rediit. collegae additi quinque: Ser. Cornelius Maluginen-
sis, Q. Servilius Fidenas sextum, L. Quinctius Cincinna-
4 tus, L. Horatius Pulvillus, P. Valerius. principio anni
aversae curae hominum sunt a bello Etrusco, quod fu-
gientium ex agro Pomptino agmen repente inlatum in

urbem attulit, Antiates in armis esse Latinorumque popu-
los iuventutem suam misisse ad id bellum, eo abnuentes 5
publicum fuisse consilium, quod non prohibitos tantum-
modo voluntarios dicerent militare ubi vellent. desierant 6
iam ulla contemni bella. itaque senatus diis agere gratias,
quod Camillus in magistratu esset: dictatorem quippe di-
cendum eum fuisse, si privatus esset. et collegae fateri,
regimen omnium rerum, ubi quid bellici terroris ingruat,
in viro uno esse sibique destinatum in animo esse, Camillo 7
summittere imperium, nec quicquam de maiestate sua de-
tractum credere, quod maiestati eius viri concessissent.
conlaudatis ab senatu tribunis et ipse Camillus, confusus
animo, gratias egit. ingens inde ait onus a populo Romano 8
sibi, qui se dictatorem iam quartum creasset, magnum a
senatu talibus de se iudiciis eius ordinis, maxumum tam
honoratorum collegarum obsequio iniungi. itaque si quid 9
laboris vigiliarumque adici possit, certantem secum ipsum
adnisurum, ut tanto de se consensu civitatis opinionem,
quae maxima sit, etiam constantem efficiat. quod ad bel- 10
lum atque Antiates attineat, plus ibi minarum quam peri-
culi esse. se tamen, ut nihil timendi, sic nihil contem-
nendi auctorem esse. circumsederi urbem Romanam ab 11
invidia et odio finitimorum: itaque et ducibus pluribus et
exercitibus administrandam rem publicam esse. 'te,' in- 12
quit 'P. Valeri, socium imperii consiliique legiones mecum
adversus Antiatem hostem ducere placet; te, Q. Servili, 13
altero exercitu instructo paratoque in urbe castra habere,
intentum, sive Etruria se interim, ut nuper, sive nova haec
cura, Latini atque Hernici moverint. pro certo habeo, ita
rem gesturum, ut patre, avo teque ipso ac sex tribunati-
bus dignum est. tertius exercitus ex causariis senioribus- 14
que a L. Quinctio scribatur, qui urbi moenibusque praesidio
sit. L. Horatius arma, tela, frumentum, quaeque belli alia
tempora poscent provideat. te, Servi Corneli, praesidem 15
huius publici consilii, custodem religionum, comitiorum,
legum, rerum omnium urbanarum collegae facimus.' cunc- 16
tis in partes muneris sui benigne pollicentibus operam Va-
lerius socius imperii lectus adiecit, M. Furium sibi pro
dictatore seque ei pro magistro equitum futurum; proinde, 17

quam opinionem de unico imperatore, eam spem de bello
haberent. se vero bene sperare patres et de bello et de
18 pace universaque re publica erecti gaudio fremunt nec
dictatore umquam opus fore rei publicae, si tales viros in
magistratu habeat, tam concordibus iunctos animis, parere
atque imperare iuxta paratos laudemque conferentes po-
tius in medium quam ex communi ad se trahentes.

1 VII. Iustitio indicto dilectuque habito Furius ac Va-
lerius ad Satricum profecti, quo non Volscorum modo
iuventutem Antiates ex nova subole lectam, sed ingentem
Latinorum Hernicorumque conciverant ex integerrimis
diutina pace populis. itaque novus hostis veteri adiunc-
2 tus commovit animos militis Romani. quod ubi aciem iam
instruenti Camillo centuriones renuntiaverunt, turbatas mi-
litum mentes esse, segniter arma capta cunctabundosque
et resistentes egressos castris esse, quin voces quoque
auditas, cum centenis hostibus singulos pugnaturos et
aegre inermem tantam multitudinem, nedum armatam
3 sustineri posse, in equum insilit et ante signa obversus in
aciem, ordines interequitans: 'quae tristitia, milites, haec,
quae insolita cunctatio est? hostem an me an vos ignora-
tis? hostis est quid aliud quam perpetua materia virtutis
4 gloriaeque vestrae? vos contra me duce, ut Falerios Veios-
que captos et in capta patria Gallorum legiones caesas
taceam, modo trigeminae victoriae triplicem triumphum
5 ex his ipsis Volscis et Aequis et ex Etruria egistis. an
me, quod non dictator vobis, sed tribunus signum dedi,
non agnoscitis ducem? neque ego maxima imperia in vos
desidero et vos in me nihil praeter me ipsum intueri de-
cet; neque enim dictatura mihi umquam animos fecit, ut
6 ne exilium quidem ademit. iidem igitur omnes sumus, et
cum eadem omnia in hoc bellum adferamus, quae in
priora attulimus, eundem eventum belli exspectemus. si-
mul concurreritis, quod quisque didicit ac consuevit, fa-
ciet: vos vincetis, illi fugient.'

1 VIII. Dato deinde signo ex equo desilit et proximum
signiferum manu arreptum secum in hostem rapit 'infer,
2 miles,' clamitans 'signum.' quod ubi videre ipsum Camil-
lum iam ad munera corporis senecta invalidum vadentem

in hostes, procurrunt pariter omnes clamore sublato 'se-
quere imperatorem' pro se quisque clamantes. emissum 3
etiam signum Camilli iussu in hostium aciem ferunt idque
ut repeteretur concitatos antesignanos. ibi primum pulsum 4
Antiatem terroremque non in primam tantum aciem, sed
etiam ad subsidiarios perlatum. nec vis tantum militum 5
movebat excitata praesentia ducis, sed quod Volscorum
animis nihil terribilius erat quam ipsius Camilli forte ob-
lata species: ita, quocumque se intulisset, victoriam secum 6
haud dubiam trahebat. maxime id evidens fuit, cum in
laevum cornu prope iam pulsum arrepto repente equo cum
scuto pedestri advectus conspectu suo proelium restituit,
ostentans vincentem ceteram aciem. iam inclinata res erat, 7
sed turba hostium et fugam inpediebat et longa caede con-
ficienda multitudo tanta fesso militi erat, cum repente in-
gentibus procellis fusus imber certam magis victoriam quam
proelium diremit. signo deinde receptui dato nox insecuta 8
quietis Romanis perfecit bellum. Latini namque et Her-
nici relictis Volscis domos profecti sunt, malis consiliis
pares adepti eventus; Volsci ubi se desertos ab eis vi- 9
dere, quorum fiducia rebellaverant, relictis castris moe-
nibus Satrici se includunt. quos primo Camillus vallo cir-
cumdare et aggere atque operibus oppugnare est adortus.
quae postquam nulla eruptione inpediri videt, minus esse 10
animi ratus in hoste quam ut in eo tam lentae spei victo-
riam exspectaret, cohortatus milites, ne tamquam Veios
oppugnantes in opere longinquo sese tererent, victoriam
in manibus esse, ingenti militum alacritate moenia undi-
que adgressus scalis oppidum cepit. Volsci abiectis armis
sese dediderunt.

VIIII. Ceterum animus ducis rei maiori, Antio, inmi- 1
nebat: id caput Volscorum, eam fuisse originem proximi
belli. sed quia nisi magno apparatu, tormentis machinis- 2
que, tam valida urbs capi non poterat, relicto ad exerci-
tum collega Romam est profectus, ut senatum ad exci-
dendum Antium hortaretur. inter sermonem eius — credo 3
rem Antiatem diuturniorem manere diis cordi fuisse —
legati ab Nepete ac Sutrio auxilium adversus Etruscos
petentes veniunt, brevem occasionem esse ferendi auxilii

4 memorantes. eo vim Camilli ab Antio fortuna avertit. nam-
que cum ea loca opposita Etruriae et velut claustra inde
portaeque essent, et illis occupandi ea, cum quid novi
molirentur, et Romanis recuperandi tuendique cura erat.
5 igitur senatui cum Camillo agi placuit, ut omisso Antio
bellum Etruscum susciperet. legiones urbanae, quibus
6 Servilius praefuerat, ei decernuntur. quamquam exper-
tum exercitum adsuetumque imperio, qui in Volscis erat,
mallet, nihil recusavit, Valerium tantummodo imperi so-
cium depoposcit. Quinctius Horatiusque successores Va-
lerio in Volscis missi.

7 Profecti ab urbe Sutrium Furius et Valerius partem
oppidi iam captam ab Etruscis invenere, ex parte altera
intersaeptis itineribus aegre oppidanos vim hostium ab se
8 arcentes. cum Romani auxilii adventus tum Camilli nomen
celeberrimum apud hostis sociosque et in praesentia rem
inclinatam sustinuit et spatium ad opem ferendam dedit.
9 itaque diviso exercitu Camillus collegam in eam partem
circumductis copiis, quam hostes tenebant, moenia ad-
gredi iubet, non tam a spe, scalis capi urbem posse, quam
ut aversis eo hostibus et oppidanis iam pugnando fessis
laxaretur labor et ipse spatium intrandi sine certamine
10 moenia haberet. quod cum simul utrimque factum esset
ancepsque terror Etruscos circumstaret et moenia summa
vi oppugnari et intra moenia esse hostem viderent, porta
se, quae una forte non obsidebatur, trepidi uno agmine
11 eiecere. magna caedes fugientium et in urbe et per agros
est facta. plures a Furianis intra moenia caesi, Valeriani
expeditiores ad persequendos fuere nec ante noctem, quae
12 conspectum ademit, finem caedendi fecere. Sutrio recepto
restitutoque sociis Nepete exercitus ductus, quod per de-
ditionem acceptum iam totum Etrusci habebant.

1 X. Videbatur plus in ea urbe recipienda laboris fore,
non eo solum, quod tota hostium erat, sed etiam quod
parte Nepesinorum prodente civitatem facta erat deditio.
2 mitti tamen ad principes eorum placuit, ut secernerent se
ab Etruscis fidemque, quam inplorassent ab Romanis, ipsi
3 praestarent. unde cum responsum allatum esset, nihil
suae potestatis esse, Etruscos moenia custodiasque por-

tarum tenere, primo populationibus agri terror est oppi-
danis admotus; deinde, postquam deditionis quam socie- 4
tatis fides sanctior erat, fascibus sarmentorum ex agro
conlatis ductus ad moenia exercitus conpletisque fossis
scalae admotae; et clamore primo impetuque oppidum ca-
pitur. Nepesinis inde edictum, ut arma ponant, parcique 5
iussum inermi; Etrusci pariter armati atque inermes caesi.
Nepesinorum quoque auctores deditionis securi percussi;
innoxiae multitudini redditae res oppidumque cum prae-
sidio relictum. ita duabus sociis urbibus ex hoste re- 6
ceptis victorem exercitum tribuni cum magna gloria Ro-
mam reduxerunt.

Eodem anno ab Latinis Hernicisque res repetitae quae-
situmque, cur per eos annos militem ex instituto non de-
dissent. responsum frequenti utriusque gentis concilio 7
est, nec culpam in eo publicam nec consilium fuisse, quod
suae iuventutis aliqui apud Volscos militaverint. eos ta- 8
men ipsos pravi consilii poenam habere nec quemquam
ex his reducem esse. militis autem non dati causam ter-
rorem adsiduum a Volscis fuisse, quam pestem adhae-
rentem lateri suo tot super alia aliis bellis exhauriri ne-
quisse. quae relata patribus magis tempus quam causam 9
non visa belli habere.

XI. Insequenti anno, A. Manlio, P. Cornelio, T. et 1
L. Quinctiis Capitolinis, L. Papirio Cursore iterum, [C.
Sergio iterum] tribunis consulari potestate, grave bellum
foris, gravior domi seditio exorta: bellum ab Volscis ad- 2
iuncta Latinorum atque Hernicorum defectione, seditio,
unde minime timeri potuit, a patriciae gentis viro et in-
clitae famae, M. Manlio Capitolino. qui nimius animi cum 3
alios principes sperneret, uni invideret eximio simul hono-
ribus atque virtutibus, M. Furio, aegre ferebat, solum eum
in magistratibus, solum apud exercitus esse, tantum iam 4
eminere, ut isdem auspiciis creatos non pro collegis, sed
pro ministris habeat, cum interim, si quis vere aestimare
velit, a M. Furio recuperari patria ex obsidione hostium
non potuerit, nisi a se prius Capitolium atque arx servata
esset; et ille inter aurum accipiendum et in spem pacis 5
solutis animis Gallos adgressus sit, ipse armatos capien-

tesque arcem depulerit; illius gloriae pars virilis apud
omnes milites sit, qui simul vicerint, suae victoriae nemi-
6 nem omnium mortalium socium esse. his opinionibus in-
flato animo, ad hoc vitio quoque ingenii vehemens et inpo-
tens, postquam inter patres non quantum aequum censebat
7 excellere suas opes animadvertit, primus omnium ex pa-
tribus popularis factus cum plebeiis magistratibus consilia
communicare, criminando patres, adliciendo ad se plebem,
iam aura, non consilio ferri famaeque magnae malle quam
8 bonae esse. et non contentus agrariis legibus, quae ma-
teria semper tribunis plebi seditionum fuisset, fidem mo-
liri coepit: acriores quippe aeris alieni stimulos esse, qui
non egestatem modo atque ignominiam minentur, sed nervo
9 ac vinculis corpus liberum territent. et erat aeris alieni
magna vis re damnosissima etiam divitibus, aedificando,
contracta. bellum itaque Volscum, grave per se, onera-
tum Latinorum atque Hernicorum defectione, in speciem
10 causae iactatum, ut maior potestas quaereretur: sed nova
consilia Manlii magis conpulere senatum ad dictatorem
creandum. creatus A. Cornelius Cossus magistrum equi-
tum dixit T. Quinctium Capitolinum.

1 XII. Dictator etsi maiorem dimicationem propositam
domi quam foris cernebat, tamen, seu quia celeritate ad
bellum opus erat seu victoria triumphoque dictaturae ipsi
vires se additurum ratus, dilectu habito in agrum Pompti-
num, quo a Volscis exercitum indictum audierat, pergit.
2 non dubito, praeter satietatem tot iam libris adsidua bella
cum Volscis gesta legentibus illud quoque succursurum,
quod mihi percensenti propiores temporibus harum rerum
auctores miraculo fuit, unde totiens victis Volscis et Ae-
3 quis suffecerint milites. quod cum ab antiquis tacitum
praetermissumque sit, cuius tandem ego rei praeter opi-
nionem, quae sua cuique coniectanti esse potest, auctor
4 sim? simile veri est, aut intervallis bellorum, sicut nunc
in dilectibus fit Romanis, alia atque alia subole iuniorum
ad bella instauranda totiens usos esse, aut non ex isdem
semper populis exercitus scriptos, quamquam eadem sem-
5 per gens bellum intulerit, aut innumerabilem multitudi-
nem liberorum capitum in eis fuisse locis, quae nunc, vix

seminario exiguo militum relicto, servitia Romana ab so-
litudine vindicant. ingens certe, quod inter omnes auc- 6
tores convenit, quamquam nuper Camilli ductu atque
auspicio accisae res erant, Volscorum exercitus fuit. ad
hoc Latini Hernicique accesserant et Cerceiensium qui-
dam et coloni etiam a Velitris Romani.

Dictator, castris eo die positis, postero cum auspicato 7
prodisset hostiaque caesa pacem deum adorasset, laetus
ad milites iam arma ad propositum pugnae signum, sicut
edictum erat, luce prima capientes processit. 'nostra vic- 8
toria est, milites,' inquit 'si quid di vatesve eorum in fu-
turum vident. itaque, ut decet certae spei plenos et cum
inparibus manus conserturos, pilis ante pedes positis
gladiis tantum dextras armemus. ne procurri quidem ab
acie velim, sed obnixos vos stabili gradu impetum ho-
stium excipere. ubi illi vana iniecerint missilia et effusi 9
stantibus vobis se intulerint, tum micent gladii et veniat
in mentem unicuique, deos esse, qui Romanum adiuvent,
deos, qui secundis avibus in proelium miserint. tu, T. 10
Quincti, equitem intentus ad primum initium moti certa-
minis teneas; ubi haerere iam aciem conlato pede videris,
tum terrorem equestrem occupatis alio pavore infer invec-
tusque ordines pugnantium dissipa.' sic eques, sic pedes, 11
ut praeceperat, pugnant, nec dux legiones nec fortuna fe-
fellit ducem.

XIII. Multitudo hostium, nulli rei praeterquam nu- 1
mero freta et oculis utramque metiens aciem, temere proe-
lium iniit, temere omisit; clamore tantum missilibusque 2
telis et primo pugnae impetu ferox gladios et conlatum
pedem et vultum hostis ardore animi micantem ferre non
potuit. inpulsa frons prima et trepidatio subsidiis inlata. 3
et suum terrorem intulit eques; rupti inde multis locis or-
dines motaque omnia et fluctuantis similis acies erat. dein,
postquam cadentibus primis iam ad se quisque perventu-
ram caedem credebat, terga vertunt. instare Romanus; 4
et donec armati confertique abibant, peditum labor in per-
sequendo fuit: postquam iactari arma passim fugaque per
agros spargi aciem hostium animadversum est, tum equi-
tum turmae emissae dato signo, ne in singulorum morando

caede spatium ad evadendum interim multitudini darent:
5 satis esse, missilibus ac terrore inpediri cursum obequi-
tandoque agmen teneri, dum adsequi pedes et iusta caede
6 conficere hostem posset. fugae sequendique non ante
noctem finis fuit. capta quoque ac direpta eodem die
castra Volscorum praedaque omnis praeter libera corpora
7 militi concessa est. pars maxima captivorum ex Latinis
atque Hernicis fuit, nec hominum de plebe, ut credi pos-
set mercede militasse, sed principes quidam iuventutis
inventi, manifesta fides, publica ope Volscos hostes ad-
8 iutos. Cerceiensium quoque quidam cogniti et coloni a
Velitris; Romamque omnes missi percunctantibus primo-
ribus patrum eadem, quae dictatori, defectionem sui quis-
que populi, haud perplexe indicavere.

1 XIIII. Dictator exercitum in stativis tenebat, minime
dubius, bellum cum iis populis patres iussuros, cum maior
domi exorta moles coegit acciri Romam cum gliscente in
dies seditione, quam solito magis metuendam auctor fa-
2 ciebat. non enim iam orationes modo M. Manli, sed facta
popularia in speciem, tumultuosa eadem qua mente fie-
3 rent intuenti erant. centurionem nobilem militaribus fac-
tis iudicatum pecuniae cum duci vidisset, medio foro
cum caterva sua accurrit et manum iniecit, vociferatus-
que de superbia patrum ac crudelitate faeneratorum et mi-
4 seriis plebis, virtutibus eius viri fortunaque: 'tum vero
ego,' inquit 'nequiquam hac dextra Capitolium arcemque
servaverim, si civem commilitonemque meum tamquam
Gallis victoribus captum in servitutem ac vincula duci
5 videam.' inde rem creditori palam populo solvit libraque
et aere liberatum emittit, deos atque homines obtestan-
tem, ut M. Manlio, liberatori suo, parenti plebis Roma-
6 nae, gratiam referant. acceptus extemplo in tumultuosam
turbam et ipse tumultum augebat, cicatrices acceptas
7 Veienti, Gallico aliisque deinceps bellis ostentans: se mi-
litantem, se restituentem eversos penates, multiplici iam
sorte exsoluta mergentibus semper sortem usuris, obru-
tum faenore esse; videre lucem, forum, civium ora M. Manli
8 opera, omnia parentium beneficia ab illo se habere, illi
devovere corporis vitaeque ac sanguinis quod supersit:

quodcumque sibi cum patria, penatibus publicis ac pri-
vatis iuris fuerit, id cum uno homine esse.

His vocibus instincta plebes cum iam unius hominis 9
esset, addita alia commotioris ad omnia turbanda consilii
res. fundum in Veienti, caput patrimonii, subiecit prae- 10
coni: 'ne quem vestrum,' inquit 'Quirites, donec quicquam
in re mea supererit, iudicatum addictumve duci patiar.'
id vero ita accendit animos, ut per omne fas ac nefas se-
cuturi vindicem libertatis viderentur.

Ad hoc domi contionantis in modum sermones pleni 11
criminum in patres; inter quos cum omisso discrimine vera
an vana iaceret, thesauros Gallici auri occultari a patribus
iecit, nec iam possidendis publicis agris contentos esse,
nisi pecuniam quoque publicam avertant; ea res si palam
fiat, exsolvi plebem aere alieno posse. quae ubi obiecta 12
spes est, enimvero indignum facinus videri, cum confe-
rendum ad redimendam civitatem a Gallis aurum fuerit:
tributo conlationem factam, idem aurum ex hostibus cap-
tum in paucorum praedam cessisse. itaque exsequeban- 13
tur quaerendo, ubi tantae rei furtum occultaretur, differen-
tique et tempore suo se indicaturum dicenti ceteris omissis
eo versae erant omnium curae, apparebatque, nec veri
indicii gratiam mediam nec falsi offensionem fore.

XV. Ita suspensis rebus dictator accitus ab exercitu 1
in urbem venit. postero die senatu habito cum satis pe-
riclitatus voluntates hominum discedere senatum ab se
vetuisset, stipatus ea multitudine, sella in comitio posita,
viatorem ad M. Manlium misit; qui dictatoris iussu vo- 2
catus, cum signum suis dedisset, adesse certamen, agmine
ingenti ad tribunal venit. hinc senatus, hinc plebs, suum 3
quisque intuentes ducem, velut in acie constiterant. tum 4
dictator silentio facto: 'utinam,' inquit 'mihi patribusque
Romanis ita de ceteris rebus cum plebe conveniat, quem-
admodum quod ad te attinet eamque rem, quam de te
sum quaesiturus, conventurum satis confido. spem fac- 5
tam a te civitati video, fide incolumi ex thesauris Gallicis,
quos primores patrum occultent, creditum solvi posse.
cui ego rei tantum abest, ut inpedimento sim, ut contra
te, M. Manli, adhorter, liberes faenore plebem Romanam

et istos incubantes publicis thensauris ex praeda clande-
6 stina evolvas. quod nisi facis, sive ut et ipse in parte
praedae sis sive quia vanum indicium est, in vincla te
duci iubebo nec diutius patiar, a te multitudinem fallaci
7 spe concitari.' ad ea Manlius nec se fefellisse ait, non
adversus Volscos, totiens hostis quotiens patribus expe-
diat, nec adversus Latinos Hernicosque, quos falsis cri-
minibus in arma agant, sed adversus se ac plebem Roma-
8 nam dictatorem creatum esse: iam omisso bello, quod
simulatum sit, in se impetum fieri, iam dictatorem profi-
teri patrocinium faeneratorum adversus plebem, iam sibi
9 ex favore multitudinis crimen et perniciem quaeri. 'offen-
dit' inquit 'te, A. Corneli, vosque, patres conscripti, cir-
cumfusa turba lateri meo: quin eam diducitis a me singuli
vestris beneficiis, intercedendo, eximendo de nervo cives
vestros, prohibendo iudicatos addictosque duci, ex eo quod
10 affluit opibus vestris sustinendo necessitates aliorum? sed
quid ego vos, de vestro inpendatis, hortor? sortem ali-
quam ferte, de capite deducite quod usuris pernumeratum
est: iam nihilo mea turba quam ullius conspectior erit.
11 at enim quid ita solus ego civium curam ago? nihilo ma-
gis quod respondeam habeo quam si quaeras, quid ita
solus Capitolium arcemque servaverim. et tum universis
12 quam potui opem tuli et nunc singulis feram. nam quod
ad thesauros Gallicos attinet, rem suapte natura facilem
difficilem interrogatio facit. cur enim quaeritis quod scitis?
cur quod in sinu vestro est excuti iubetis potius quam po-
13 natis, nisi aliqua fraus subest? quo magis argui praesti-
gias iubetis vestras, eo plus vereor, ne abstuleritis obser-
vantibus etiam oculos. itaque non ego vobis ut indicem
praedas vestras, sed vos id cogendi estis, ut in medium
proferatis.'

1 XVI. Cum mittere ambages dictator iuberet et aut
peragere verum indicium cogeret aut fateri facinus in-
simulati falso crimine senatus oblataeque vani furti invi-
diae, negantem arbitrio inimicorum se locuturum in vincla
2 duci iussit. arreptus a viatore 'Iuppiter' inquit 'optime
maxime Iunoque regina ac Minerva ceterique dii deae-
que, qui Capitolium arcemque incolitis, sicine vestrum

militem ac praesidem sinitis vexari ab inimicis? haec dextra, qua Gallos fudi a delubris vestris, iam in vinclis et catenis erit?'

Nullius nec oculi nec aures indignitatem ferebant, sed 3
invicta sibi quaedam patientissima iusti imperii civitas fecerat nec adversus dictatoriam vim aut tribuni plebis aut ipsa plebs attollere oculos aut hiscere audebant. con- 4
iecto in carcerem Manlio satis constat magnam partem plebis vestem mutasse, multos mortales capillum ac barbam promisisse obversatamque vestibulo carceris maestam turbam.

Dictator de Volscis triumphavit, invidiaeque magis 5
triumphus quam gloriae fuit: quippe domi, non militiae partum eum actumque de cive, non de hoste fremebant; unum defuisse tantum superbiae, quod non M. Manlius ante currum sit ductus. iamque haud procul seditione res 6
erat. cuius leniendae causa postulante nullo largitor voluntarius repente senatus factus Satricum coloniam duo milia civium Romanorum deduci iussit. bina iugera et semisses agri adsignati. quod cum et parvum et paucis 7
datum et mercedem esse prodendi M. Manli interpretarentur, remedio inritatur seditio. et iam magis insignis 8
sordibus et facie reorum turba Manliana erat, amotusque post triumphum abdicatione dictaturae terror et linguam et animos liberaverat hominum.

XVII. Audiebantur itaque propalam voces expro- 1
brantium multitudini, quod defensores suos semper in praecipitem locum favore tollat, deinde in ipso discrimine periculi destituat. sic Sp. Cassium in agros plebem vo- 2
cantem, sic Sp. Maelium ab ore civium famem suis inpensis propulsantem oppressos, sic M. Manlium mersam et obrutam faenore partem civitatis in libertatem ac lucem extrahentem proditum inimicis. saginare plebem populares suos, ut iugulentur. hocine patiendum fuisse, si ad 3
nutum dictatoris non responderit vir consularis? fingerent mentitum ante, atque ideo non habuisse quod tum responderet: cui servo umquam mendacii poenam vincula fuisse? non obversatam esse memoriam noctis illius, quae paene 4
ultima atque aeterna nomini Romano fuerit? non speciem

agminis Gallorum per Tarpeiam rupem scandentis? non
ipsius M. Manli, qualem eum armatum plenum sudoris
ac sanguinis ipso paene Iove erepto ex hostium manibus
5 vidissent? selibrisne farris gratiam servatori patriae rela-
tam? et quem prope caelestem, cognomine certe Capito-
lino Iovi parem fecerint, eum pati vinctum in carcere, in
tenebris obnoxiam carnificis arbitrio ducere animam? adeo
in uno omnibus satis auxilii fuisse, nullam opem in tam
multis uni esse?

6 Iam ne nocte quidem turba ex eo loco dilabebatur,
refracturosque carcerem minabantur, cum remisso, id
quod erepturi erant, ex senatus consulto Manlius vinclis
liberatur. quo facto non seditio finita, sed dux seditioni
datus est.

7 Per eosdem dies Latinis et Hernicis simul colonis
Circeiensibus et a Velitris, purgantibus se Volsci crimine
belli captivosque repetentibus, ut suis legibus in eos anim-
adverterent, tristia responsa reddita, tristiora colonis, quod
cives Romani patriae oppugnandae nefanda consilia inis-
8 sent. non negatum itaque tantum de captivis, sed, in quo
ab sociis tamen temperaverant, denuntiatum senatus ver-
bis, facesserent propere ex urbe ab ore atque oculis po-
puli Romani, ne nihil eos legationis ius, externo, non
civi conparatum, tegeret.

1 XVIII. Recrudescente Manliana seditione sub exitu
anni comitia habita creatique tribuni militum consulari
potestate Servius Cornelius Maluginensis iterum, P. Va-
lerius Potitus iterum, M. Furius Camillus quintum, Ser-
vius Sulpicius Rufus iterum, C. Papirius Crassus, T.
2 Quinctius Cincinnatus iterum. cuius principio anni et
patribus et plebi peroportune externa pax data: plebi,
quod non avocata dilectu spem cepit, dum tam potentem
haberet ducem, faenoris expugnandi; patribus, ne quo ex-
terno terrore avocarentur animi ab sanandis domesticis
3 malis. igitur cum pars utraque acrior aliquanto coorta
esset, iam propinquum certamen aderat; et Manlius ad-
vocata domum plebe cum principibus novandarum rerum
interdiu noctuque consilia agitat, plenior aliquanto animo-
4 rum irarumque quam antea fuerat. iram accenderat igno-

minia recens in animo ad contumeliam inexperto; spiritus
dabat, quod nec ausus esset idem in se dictator, quod in
Spurio Maelio Cincinnatus Quinctius fecisset, et vinculo-
rum suorum invidiam non dictator modo abdicando dicta-
turam fugisset, sed ne senatus quidem sustinere potuisset.
His simul inflatus exacerbatusque iam per se accensos 5
incitabat plebis animos: 'quo usque tandem ignorabitis
vires vestras, quas natura ne beluas quidem ignorare vo-
luit? numerate saltem, quot ipsi sitis, quot adversarios
habeatis. si singuli singulos adgressuri essetis, tamen 6
acrius crederem vos pro libertate quam illos pro domina-
tione certaturos. quot enim clientes circa singulos fuistis
patronos, tot nunc adversus unum hostem eritis. osten- 7
dite modo bellum: pacem habebitis. videant vos paratos
ad vim: ius ipsi remittent. audendum est aliquid univer-
sis aut omnia singulis patienda. quo usque me circum-
spectabitis? ego quidem nulli vestrum deero; ne fortuna 8
mea desit, videte. ipse vindex vester, ubi visum inimicis
est, nullus repente fui, et vidistis in vincula duci universi
eum, qui a singulis vobis vincula depuleram. quid sperem, 9
si plus in me audeant inimici? an exitum Cassi Maeliique
exspectem? bene facitis, quod abominamini: dii prohibe-
bunt haec. sed numquam propter me de caelo descen-
dent. vobis dent mentem oportet, ut prohibeatis, sicut
mihi dederunt armato togatoque, ut vos a barbaris hosti-
bus, a superbis defenderem civibus. tam parvus animus 10
tanti populi est, ut semper vobis auxilium adversus ini-
micos satis sit, nec ullum, nisi quatenus imperari vobis
sinatis, certamen adversus patres noritis? nec hoc natura
insitum vobis est, sed usu possidemini. cur enim adver- 11
sus externos tantum animorum geritis, ut imperare illis
aequum censeatis? quia consuestis cum eis pro imperio
certare, adversus hos temptare magis quam tueri liberta-
tem. tamen, qualescumque duces habuistis, qualescum- 12
que ipsi fuistis, omnia adhuc, quantacumque petistis, ob-
tinuistis seu vi seu fortuna vestra. tempus est etiam
maiora conari: experimini modo et vestram felicitatem et 13
me, ut spero, feliciter expertum; minore negotio qui im-
peret patribus inponetis, quam qui resisterent imperantibus

14 inposuistis. solo aequandae sunt dictaturae consulatus-
que, ut caput attollere Romana plebes possit. proinde
adeste, prohibete ius de pecuniis dici. ego me patronum
profiteor plebis, quod mihi cura mea et fides nomen in-
15 duit: vos si quo insigni magis imperii honorisve nomine
vestrum appellabitis ducem, eo utemini potentiore ad ob-
16 tinenda ea quae vultis.' inde de regno agendi ortum ini-
tium dicitur, sed nec cum quibus nec quem ad finem
consilia pervenerint, satis planum traditur.

1 XVIIII. At in parte altera senatus de secessione in
domum privatam plebis, forte etiam in arce positam, et
2 inminenti mole libertati agitat. magna pars vociferantur,
Servilio Ahala opus esse, qui non in vincla duci iubendo
inritet publicum hostem, sed unius iactura civis finiat
3 intestinum bellum. decurritur ad leniorem verbis senten-
tiam, vim tamen eandem habentem, ut videant magistra-
tus, ne quid ex perniciosis consiliis M. Manli res publica
4 detrimenti capiat. tum tribuni consulari potestate tribuni-
que plebi — nam et [ei], quia eundem et suae potestatis
quem libertatis omnium finem cernebant, patrum auctori-
tati se dediderant —, hi tum omnes quid opus facto sit,
5 consultant. cum praeter vim et caedem nihil cuiquam
occurreret, eam autem ingentis dimicationis fore appare-
6 ret, tum M. Menenius et Q. Publilius tribuni plebis: 'quid
patrum et plebis certamen facimus, quod civitatis esse
adversus unum pestiferum civem debet? quid cum plebe
adgredimur eum, quem per ipsam plebem tutius adgredi
7 est, ut suis ipse oneratus viribus ruat? diem dicere ei
nobis in animo est. nihil minus populare quam regnum
est. simul multitudo illa non secum certari viderint, et
ex advocatis iudices facti erunt et accusatores de plebe,
patricium reum intuebuntur et regni crimen in medio,
nulli magis quam libertati favebunt suae.'

1 XX. Adprobantibus cunctis diem Manlio dicunt. quod
ubi est factum, primo commota plebs est, utique postquam
2 sordidatum reum viderunt nec cum eo non modo patrum
quemquam, sed ne cognatos quidem aut adfines, postremo
ne fratres quidem Aulum et Titum Manlios, quod ad eum
diem numquam usu venisset, ut in tanto discrimine non

et proximi vestem mutarent. Ap. Claudio in vincula ducto 3
C. Claudium inimicum Claudiamque omnem gentem sor-
didatam fuisse. consensu opprimi popularem virum, quod
primus a patribus ad plebem defecisset. cum dies venit, 4
quae praeter coetus multitudinis seditiosasque voces et
largitionem et fallax indicium pertinentia proprie ad regni
crimen ab accusatoribus obiecta sint reo, apud neminem
auctorem invenio; nec dubito, haud parva fuisse, cum 5
damnandi mora plebi non in causa, sed in loco fuerit.
illud notandum videtur, ut sciant homines, quae et quanta
decora foeda cupiditas regni non ingrata solum, sed invisa
etiam reddiderit: homines prope quadringentos produxisse 6
dicitur, quibus sine faenore expensas pecunias tulisset, quo-
rum bona venire, quos duci addictos prohibuisset; ad haec 7
decora quoque belli non commemorasse tantum, sed pro-
tulisse etiam conspicienda, spolia hostium caesorum ad
triginta, dona imperatorum ad quadraginta, in quibus in-
signes duas murales coronas, civicas octo. ad hoc ser- 8
vatos ex hostibus cives produxit, inter quos C. Servilium,
magistrum equitum absentem nominatum. et cum ea quo-
que, quae bello gesta essent, pro fastigio rerum oratione
etiam magnifica facta dictis aequando memorasset, nu-
dasse pectus insigne cicatricibus bello acceptis et identi- 9
dem Capitolium spectans Iovem deosque alios devocasse
ad auxilium fortunarum suarum precatusque esse, ut
quam mentem sibi Capitolinam arcem protegenti ad sa-
lutem populi Romani dedissent, eam populo Romano in
suo discrimine darent, et orasse singulos universosque, ut
Capitolium atque arcem intuentes, ut ad deos inmortales
versi de se iudicarent. in campo Martio cum centuriatim 10
populus citaretur et reus ad Capitolium manus tendens ab
hominibus ad deos preces avertisset, apparuit tribunis,
nisi oculos quoque hominum liberassent tanti memoria
decoris, numquam fore in praeoccupatis beneficio animis
vero crimini locum. ita prodicta die in Petelinum lucum 11
extra portam Flumentanam, unde conspectus in Capito-
lium non esset, concilium populi indictum est. ibi crimen
valuit, et obstinatis animis triste iudicium invisumque
etiam iudicibus factum. sunt qui per duumviros, qui de 12

perduellione anquirerent creatos, auctores sint damnatum.
tribuni de saxo Tarpeio deiecerunt, locusque idem in uno
homine et eximiae gloriae monumentum et poenae ultimae
13 fuit. adiectae mortuo notae sunt: publica una, quod, cum
domus eius fuisset, ubi nunc aedes atque officina Mone-
tae est, latum ad populum est, ne quis patricius in arce
14 aut Capitolio habitaret; gentilicia altera, quod gentis
Manliae decreto cautum est, ne quis deinde M. Manlius
vocaretur. hunc exitum habuit vir, nisi in libera civitate
15 natus esset, memorabilis. populum brevi, postquam peri-
culum ab eo nullum erat, per se ipsas recordantem vir-
tutes desiderium eius tenuit. pestilentia etiam brevi con-
secuta nullis occurrentibus tantae cladis causis ex Manliano
16 supplicio magnae parti videri orta: violatum Capitolium
esse sanguine servatoris nec dis cordi fuisse poenam eius
oblatam prope oculis suis, a quo sua templa erepta mani-
bus hostium essent.

1 XXI. Pestilentiam inopia frugum et volgatam utrius-
que mali famam anno insequente multiplex bellum ex-
cepit, L. Valerio quartum, Aulo Manlio tertium, Servio
Sulpicio tertium, Lucio Lucretio, L. Aemilio tertium,
2 M. Trebonio tribunis militum consulari potestate. hostes
novi praeter Volscos velut sorte quadam prope in aeter-
num exercendo Romano militi datos, Cerceiosque et Ve-
litras colonias iam diu molientes defectionem et suspec-
tum Latium, Lanuvini etiam, quae fidelissima urbs fuerat,
3 subito exorti. id patres rati contemptu accidere, quod
Veliternis civibus suis tam diu inpunita defectio esset,
decreverunt, ut primo quoque tempore ad populum fer-
4 retur de bello eis indicendo. ad quam militiam quo para-
tior plebes esset, quinqueviros Pomptino agro dividendo
et triumviros Nepete coloniae deducendae creaverunt.
5 tum ut bellum iuberent latum ad populum est, et nequi-
quam dissuadentibus tribunis plebis omnes tribus bellum
6 iusserunt. apparatum eo anno bellum est, exercitus prop-
ter pestilentiam non eductus. eaque cunctatio colonis
spatium dederat deprecandi senatum; et magna hominum
pars eo, ut legatio supplex Romam mitteretur inclinabat,
7 ni privato, ut fit, periculo publicum inplicitum esset

auctoresque defectionis ab Romanis metu, ne soli crimini subiecti piacula irae Romanorum dederentur, avertissent colonias a consiliis pacis. neque in senatu solum per eos 8
legatio inpedita est, sed magna pars plebis incitata, ut praedatum in agrum Romanum exirent. haec nova iniuria exturbavit omnem spem pacis. de Praenestinorum 9
quoque defectione eo anno primum fama exorta; arguentibusque eos Tusculanis et Gabinis et Labicanis, quorum in fines incursatum erat, ita placide ab senatu responsum est, ut minus credi de criminibus, quia nollent ea vera esse, appareret.

XXII. Insequenti anno Sp. et L. Papirii novi tribuni 1
militum consulari potestate Velitras legiones duxere, quattuor collegis, Ser. Cornelio Maluginensi tertium, Q. Servilio, C. Sulpicio, L. Aemilio quartum (tribunis), ad praesidium urbis et si qui ex Etruria novi motus nuntiarentur — omnia enim inde suspecta erant — relictis. ad 2
Velitras adversus maiora paene auxilia Praenestinorum quam ipsam colonorum multitudinem secundo proelio pugnatum est ita, ut propinquitas urbis hosti et causa maturioris fugae et unum ex fuga receptaculum esset. oppidi oppugnatione tribuni abstinuere, quia et anceps 3
erat nec in perniciem coloniae pugnandum censebant. literae Romam ad senatum cum victoriae nuntiis acriores in Praenestinum quam in Veliternum hostem missae. itaque ex senatus consulto populique iussu bellum Prae- 4
nestinis indictum, qui coniuncti Volscis anno insequente Satricum, coloniam populi Romani pertinaciter a colonis defensam, vi expugnarunt foedeque in captis exercuere victoriam. eam rem aegre passi Romani M. Furium Ca- 5
millum sextum tribunum militum creavere. additi collegae A. et L. Postumii Regillenses ac L. Furius cum L. Lucretio et M. Fabio Ambusto.

Volscum bellum M. Furio extra ordinem decretum. 6
adiutor ex tribunis sorte L. Furius datur, non tam e re publica quam ut collegae materia ad omnem laudem esset, et publice, quod rem temeritate eius prolapsam restituit, et privatim, quod ex errore gratiam potius eius sibi quam suam gloriam petiit. exactae iam aetatis Camillus erat, 7

comitiisque iurare parato in verba excusandae valetudini
solita consensus populi restiterat: sed vegetum ingenium
in vivido pectore vigebat virebatque integris sensibus et
civiles iam res haud magnopere obeuntem bella excita-
8 bant. quattuor legionibus quaternum milium scriptis,
exercitu indicto ad portam Esquilinam in posteram diem,
ad Satricum profectus. ibi eum expugnatores coloniae
haudquaquam perculsi, fidentes militum numero, quo ali-
9 quantum praestabant, opperiebantur. postquam appropin-
quare Romanos senserunt, extemplo in aciem procedunt,
nihil dilaturi, quin periculum summae rerum facerent: ita
paucitati hostium nihil artes imperatoris unici, quibus solis
confiderent, profuturas esse.

1 XXIII. Idem ardor et in Romano exercitu erat et in
altero duce, nec praesentis dimicationis fortunam ulla res
praeterquam unius viri consilium atque imperium mora-
batur, qui occasionem iuvandarum ratione virium trahendo
2 bello quaerebat. eo magis hostis instare, nec iam pro
castris tantum suis explicare aciem, sed procedere in
medium campi, et vallo prope hostium signa inferendo
3 superbam fiduciam virium ostentare. id aegre patiebatur
Romanus miles, multo aegrius alter ex tribunis militum,
L. Furius, ferox cum aetate et ingenio tum multitudinis
4 ex incertissimo sumentis animos spe inflatus. hic per se
iam milites incitatos insuper instigabat elevando, qua una
poterat, aetate auctoritatem collegae, iuvenibus bella data
dictitans et cum corporibus vigere et deflorescere animos;
5 cunctatorem ex acerrimo bellatore factum, et qui adve-
niens castra urbesque primo impetu rapere sit solitus,
eum residem intra vallum tempus terere, quid accessurum
6 suis decessurumve hostium viribus sperantem, quam oc-
casionem, quod tempus, quem insidiis instruendis locum?
7 frigere ac torpere senis consilia. sed Camillo cum vitae
satis tum gloriae esse. quid attinere cum mortali corpore
uno civitatis, quam inmortalem esse deceat, pati con-
senescere vires?

8 His sermonibus tota in se averterat castra, et cum
omnibus locis posceretur pugna: 'sustinere,' inquit 'M.
Furi, non possumus impetum militum, et hostis, cuius

animos cunctando auximus, iam minime toleranda superbia insultat. cede unus omnibus et patere te vinci consilio,
ut maturius bello vincas.' ad ea Camillus, quae bella suo 9
unius auspicio gesta ad eam diem essent, negare in eis neque se neque populum Romanum aut consilii sui aut fortunae paenituisse. nunc scire se collegam habere iure
imperioque parem, vigore aetatis praestantem. itaque se 10
quod ad exercitum attineat regere consuesse, non regi, collegae imperium se non posse inpedire. diis bene iu-
vantibus ageret quod e re publica duceret. aetati suae se 11
veniam etiam petere, ne in prima acie esset: quae senis munia in bello sint, iis se non defuturum. id a diis inmortalibus precari, ne qui casus suum consilium lauda-
bile efficiat. nec ab hominibus salutaris sententia nec a 12
diis tam piae preces auditae sunt. primam aciem auctor pugnae instruit, subsidia Camillus firmat validamque stationem pro castris opponit; ipse edito loco spectator intentus in eventu alieni consilii constitit.

XXIIII. Simul primo concursu concrepuere arma, 1
hostis dolo, non metu pedem rettulit. lenis ab tergo cli- 2
vus erat inter aciem et castra, et, quod multitudo suppeditabat, aliquot validas cohortes in castris armatas instructasque reliquerant, quae inter commissum iam certamen, ubi vallo adpropinquasset hostis, erumperent.
Romanus cedentem hostem effuse sequendo in locum ini- 3
quum pertractus oportunus huic eruptioni fuit. versus itaque in victorem terror et novo hoste et supina valle Ro-
manam inclinavit aciem. instant Volsci recentes, qui e 4
castris impetum fecerant; integrant et illi pugnam, qui simulata cesserant fuga. iam non recipiebat se Romanus miles, sed inmemor recentis ferociae veterisque decoris terga passim dabat atque effuso cursu castra repetebat,
cum Camillus subiectus ab circumstantibus in equum et 5
raptim subsidiis oppositis: 'haec est,' inquit 'milites, pugna, quam poposcistis? quis homo, quis deus est, quem accusare possitis? vestra illa temeritas, vestra ignavia haec
est. secuti alium ducem sequimini nunc Camillum et, 6
quod ductu meo soletis, vincite. quid vallum et castra spectatis? neminem vestrum illa nisi victorem receptura

7 sunt.' pudor primo tenuit effusos; inde ut circumagi signa
obvertique aciem viderunt in hostem, et dux, praeterquam
quod tot insignis triumphis, etiam aetate venerabilis, inter
prima signa, ubi plurimus labor periculumque erat, se of-
ferebat, increpare singuli se quisque et alios, et adhor-
8 tatio invicem totam alacri clamore pervasit aciem. neque
alter tribunus rei defuit, sed missus a collega restituente
peditum aciem ad equites, non castigando, ad quam rem
leviorem auctorem eum culpae societas fecerat, sed ab
imperio totus ad preces versus orare singulos universos-
que, ut se reum fortunae eius dici crimine eximerent:
9 'abnuente ac prohibente collega temeritatis me omnium
potius socium quam unius prudentiae dedi. Camillus in
utraque vestra fortuna suam gloriam videt: ego, ni resti-
tuitur pugna, quod miserrimum est, fortunam cum omni-
10 bus, infamiam solus sentiam.' optimum visum est in fluc-
tuantem aciem, tradi equos et pedestri pugna invadere
hostem. eunt insignes armis animisque, qua premi parte
maxime peditum copias vident. nihil neque apud duces
neque apud milites remittitur a summo certamine animi.
11 sensit ergo eventus virtutis enixae opem, et Volsci, qua
modo simulato metu cesserant, ea in veram fugam effusi,
magna pars et in ipso certamine et post in fuga caesi,
ceteri in castris, quae capta eodem impetu sunt. plures
tamen capti quam occisi.

1 XXV. Ubi in recensendis captivis cum Tusculani
aliquot noscitarentur, secreti ab aliis ad tribunos addu-
cuntur, percontantibusque fassi, publico consilio se mili-
2 tasse. cuius tam vicini belli metu Camillus motus extem-
plo se Romam captivos ducturum ait, ne patres ignari
sint, Tusculanos ab societate descisse. castris exercitui-
3 que interim, si videatur, praesit collega. documento unus
dies fuerat, ne sua consilia melioribus praeferret. nec ta-
men aut ipsi aut in exercitu cuiquam satis placato animo
Camillus laturus culpam eius videbatur, qua data in tam
4 praecipitem casum res publica esset, et cum in exercitu
tum Romae constans omnium fama erat, cum varia for-
tuna in Volscis gesta res esset, adversae pugnae fugae-
que in L. Furio culpam, secundae decus omne penes

M. Furium esse. introductis in senatum captivis cum bello 5
persequendos Tusculanos patres censuissent Camilloque
id bellum mandassent, adiutorem sibi ad eam rem unum
petit, permissoque, ut ex collegis optaret quem vellet, con-
tra spem omnium L. Furium optavit. qua moderatione 6
animi cum collegae levavit infamiam, tum sibi gloriam in-
gentem peperit. nec fuit cum Tusculanis bellum: pace
constanti vim Romanam arcuerunt, quam armis non pote-
rant. intrantibus fines Romanis non demigratum ex pro- 7
pinquis itineris locis, non cultus agrorum intermissus,
patentibus portis urbis togati obviam frequentes impera-
toribus processere, commeatus exercitui comiter in castra
ex urbe et ex agris devehitur. Camillus, castris ante por- 8
tas positis, eademne forma pacis, quae in agris ostentare-
tur, etiam intra moenia esset, scire cupiens, ingressus ur- 9
bem ubi patentes ianuas et tabernis apertis proposita omnia
in medio vidit intentosque opifices suo quemque operi et
ludos litterarum strepere discentium vocibus ac repletas
semitas inter vulgus aliud puerorum et mulierum huc
atque illuc euntium, qua quemque suorum usuum causae
ferrent, nihil usquam non pavidis modo, sed ne miranti- 10
bus quidem simile, circumspiciebat omnia inquirens ocu-
lis, ubinam bellum fuisset; adeo nec amotae rei usquam 11
nec oblatae ad tempus vestigium ullum erat, sed ita om-
nia constanti tranquilla pace, ut eo vix fama belli perlata
videri posset.

XXVI. Victus igitur patientia hostium senatum eo- 1
rum vocari iussit. 'soli adhuc,' inquit 'Tusculani, vera
arma verasque vires, quibus ab ira Romanorum vestra tu-
taremini, invenistis. ite Romam ad senatum; aestimabunt 2
patres, utrum plus ante poenae an nunc veniae meriti sitis.
non praecipiam gratiam publici beneficii: deprecandi po-
testatem a me habueritis; precibus eventum vestris sena-
tus, quem videbitur, dabit.' postquam Romam Tusculani 3
venerunt senatusque paulo ante fidelium sociorum mae-
stus in vestibulo curiae est conspectus, moti extemplo pa-
tres vocari eos iam tum hospitaliter magis quam hostiliter
iussere.

Dictator Tusculanus ita verba fecit: 'quibus bellum 4

indixistis intulistisque, patres conscripti, sicut nunc videtis
nos stantes in vestibulo curiae vestrae, ita armati parati-
que obviam imperatoribus legionibusque vestris processi-
5 mus. hic noster, hic plebis nostrae habitus fuit eritque
semper, nisi si quando a vobis proque vobis arma acce-
perimus. gratias agimus et ducibus vestris et exercitibus,
quod oculis magis quam auribus crediderunt et, ubi nihil
6 hostile erat, ne ipsi quidem fecerunt. pacem quam nos
praestitimus, eam a vobis petimus; bellum eo, sicubi est,
avertatis precamur: in nos quid arma polleant vestra, si
patiendo experiundum est, inermes experiemur. haec mens
nostra est, dii inmortales faciant, tam felix quam pia.
7 quod ad crimina attinet, quibus moti bellum indixistis,
etsi revicta rebus verbis confutare nihil attinet, tamen,
etiam si vera sint, vel fateri nobis ea, cum tam evidenter
paenituerit, tutum censemus. peccetur in vos, dum digni
8 sitis quibus ita satisfiat.' tantum fere verborum ab Tuscu-
lanis factum. pacem in praesentia, nec ita multo post
civitatem etiam impetraverunt. ab Tusculo legiones re-
ductae.

1 XXVII. Camillus, consilio et virtute in Volsco bello,
felicitate in Tusculana expeditione, utrubique singulari
adversus collegam patientia et moderatione insignis, ma-
2 gistratu abiit creatis tribunis militaribus in insequentem
annum L. et P. Valeriis, Lucio quintum, Publio tertium,
et Gaio Sergio tertium, Lucio Menenio iterum, Publio
3 Papirio, Servio Cornelio Maluginense. censoribus quo-
que eguit annus maxime propter incertam famam aeris
alieni, adgravantibus summam etiam invidiae eius tribu-
nis plebis, cum ab iis elevaretur, quibus fide magis quam
fortuna debentium laborare creditum videri expediebat.
4 creati censores C. Sulpicius Camerinus, Sp. Postumius
Regillensis, coeptaque iam res morte Postumi, quia col-
5 legam suffici censori religio erat, interpellata est. igitur
cum Sulpicius abdicasset se magistratu, censores alii vi-
tio creati non gesserunt magistratum. tertios creari velut
diis non accipientibus in eum annum censuram religiosum
6 fuit. eam vero ludificationem plebis tribuni ferendam ne-
gabant: fugere senatum testes tabulas publicas census

cuiusque, quia nolint conspici summam aeris alieni, quae
indicatura sit, demersam partem a parte civitatis, cum
interim obaeratam plebem obiectari aliis atque aliis hosti-
bus. passim iam sine ullo discrimine bella quaeri: ab 7
Antio Satricum, ab Satrico Velitras, inde Tusculum le-
giones ductas. Latinis, Hernicis, Praenestinis iam inten-
tari arma civium magis quam hostium odio, ut in armis
terant plebem nec respirare in urbe aut per otium liber-
tatis meminisse sinant aut consistere in contione, ubi ali-
quando audiant vocem tribuniciam de levando faenore et
fine aliarum iniuriarum agentem. quod si sit animus plebi 8
memor patrum libertatis, se nec addici quemquam civem
Romanum ob creditam pecuniam passuros neque dilectum
haberi, donec inspecto aere alieno initaque ratione mi-
nuendi eius sciat unus quisque, quid sui, quid alieni sit,
supersit sibi liberum corpus an id quoque nervo debea-
tur. merces seditionis proposita confestim seditionem ex- 9
citavit. nam et addicebantur multi et ad Praenestini fa-
mam belli novas legiones scribendas patres censuerant.
quae utraque simul auxilio tribunicio et consensu plebis
inpediri coepta; nam neque duci addictos tribuni sinebant 10
neque iuniores nomina dabant. cum patribus minor prae-
sens cura creditae pecuniae iuris exsequendi quam dilec-
tus esset — quippe iam a Praeneste profectos hostis in
agro Gabino consedisse nuntiabatur —, interim tribunos 11
plebis fama ea ipsa inritaverat magis ad susceptum cer-
tamen quam deterruerat, neque aliud ad seditionem ex-
tinguendam in urbe quam prope inlatum moenibus ipsis
bellum valuit.

XXVIII. Nam cum esset Praenestinis nuntiatum, nul- 1
lum exercitum conscriptum Romae, nullum ducem certum
esse, patres ac plebem in semet ipsos versos, occasionem 2
rati duces eorum raptim agmine acto, pervastatis proti-
nus agris ad portam Collinam signa intulere. ingens in 3
urbe trepidatio fuit. conclamatum ad arma concursumque
in muros atque portas est, tandemque ab seditione ad bel-
lum versi dictatorem T. Quinctium Cincinnatum creavere.
is magistrum equitum Aulum Sempronium Atratinum di- 4
xit. quod ubi auditum est — tantus eius magistratus terror

erat —, simul hostes a moenibus recessere et iuniores
5 Romani ad edictum sine retractatione convenere. dum
conscribitur Romae exercitus, castra interim hostium haud
procul Alia flumine posita, inde agrum late populantes
fatalem se urbi Romanae locum cepisse inter se iacta-
6 bant: similem pavorem inde ac fugam fore ac bello Gal-
lico fuerit. etenim si diem contactum religione insignem-
que nomine eius loci timeant Romani, quanto magis Aliensi
die Aliam ipsam, monumentum tantae cladis, reformida-
turos? species profecto his ibi truces Gallorum sonumque
7 vocis in oculis atque auribus fore. has inanium rerum
inanes ipsas volventes cogitationes fortunae loci delega-
verant spes suas. Romani contra, ubicumque esset La-
tinus hostis, satis scire, eum esse, quem ad Regillum la-
cum devictum centum annorum pace obnoxia tenuerint.
8 locum insignem memoria cladis inritaturum se potius ad
delendam memoriam dedecoris quam ut timorem faciat,
9 ne qua terra sit nefasta victoriae suae. quin ipsi sibi
Galli si offerantur illo loco, se ita pugnaturos, ut Romae
pugnaverint in repetenda patria, ut postero die ad Ga-
bios, tunc cum effecerint, ne quis hostis, qui moenia Ro-
mana intrasset, nuntium secundae adversaeque fortunae
domum perferret.

1 XXVIIII. His utrimque animis ad Aliam ventum est.
dictator Romanus, postquam in conspectu hostes erant in-
structi intentique: 'videsne tu,' inquit 'A. Semproni, loci
fortuna illos fretos ad Aliam constitisse? nec illis di in-
mortales certioris quicquam fiduciae maiorisve quod sit
2 auxilii dederint. at tu fretus armis animisque concitatis
equis invade mediam aciem; ego cum legionibus in tur-
batos trepidantesque inferam signa. adeste dii testes foe-
deris et expetite poenas debitas simul vobis violatis no-
3 bisque per vestrum numen deceptis.' non equitem, non
peditem sustinuere Praenestini. primo impetu ac clamore
dissipati ordines sunt; dein, postquam nullo loco constabat
acies, terga vertunt consternatique et praeter castra etiam
sua pavore praelati non prius se ab effuso cursu sistunt
4 quam in conspectu Praeneste fuit. ibi ex fuga dissipati
locum, quem tumultuario opere communirent, capiunt, ne,

si intra moenia se recepissent, extemplo ureretur ager de-
populatisque omnibus obsidio urbi inferretur. sed post- 5
quam direptis ad Aliam castris victor Romanus aderat, id
quoque munimentum relictum; et vix moenia tuta rati op-
pido se Praeneste includunt. octo praeterea oppida erant 6
sub ditione Praenestinorum. ad ea circumlatum bellum,
deincepsque haud magno certamine captis Velitras exer-
citus ductus. eae quoque expugnatae. tum ad caput belli 7
Praeneste ventum. id non vi, sed per deditionem recep-
tum est. T. Quinctius, semel acie victor, binis castris 8
hostium, novem oppidis vi captis, Praeneste in deditionem
accepto, Romam revertit triumphansque signum Praeneste
devectum Iovis Imperatoris in Capitolium tulit. dedica- 9
tum est inter cellam Iovis ac Minervae tabulaque sub eo
fixa, monumentum rerum gestarum, his ferme incisa lit-
teris fuit: 'Iuppiter atque divi omnes hoc dederunt, ut T.
Quinctius dictator oppida novem caperet.' die vicensimo 10
quam creatus erat dictatura se abdicavit.

XXX. Comitia inde habita tribunorum militum con- 1
sulari potestate, quibus aequatus patriciorum plebeiorum-
que numerus. ex patribus creati P. et C. Manlii cum L. 2
Iulio, plebes C. Sextilium, M. Albinium, L. Antistium
dedit. Manliis, quod genere plebeios, gratia Iulium antei- 3
bant, Volsci provincia sine sorte, sine conparatione extra
ordinem data, cuius et ipsos postmodo et patres, qui de-
derant, paenituit. inexplorato pabulatum cohortes misere; 4
quibus velut circumventis, cum id falso nuntiatum esset,
dum praesidio ut essent citati feruntur, ne auctore qui-
dem adservato, qui eos hostis Latinus pro milite Romano
frustratus erat, ipsi in insidias praecipitavere. ibi dum 5
iniquo loco sola virtute militum restantes caedunt caedun-
turque, castra interim Romana iacentia in campo ab altera
parte hostes invasere. ab ducibus utrubique proditae te- 6
meritate atque inscitia res. quidquid superfuit fortunae
populi Romani, id militum etiam sine rectore stabilis vir-
tus tutata est. quae ubi Romam sunt relata, primum dic- 7
tatorem dici placebat; deinde, postquam quietae res ex
Volscis adferebantur, et apparuit, nescire eos victoria et
tempore uti, revocati etiam inde exercitus ac duces, otium-

8 que inde, quantum a Volscis, fuit; id modo extremo anno
tumultuatum, quod Praenestini concitatis Latinorum populis rebellarunt.

9 Eodem anno Setiam, ipsis querentibus penuriam hominum, novi coloni adscripti. rebusque haud prosperis bello domestica quies, quam tribunorum militum ex plebe gratia maiestasque inter suos obtinuit, solacium fuit.

1 XXXI. Insequentis anni principia statim seditione ingenti arsere tribunis militum consulari potestate Sp. Furio, Q. Servilio iterum, L. Menenio tertium, P. Cloelio,
2 M. Horatio, L. Geganio. erat autem et materia et causa seditionis aes alienum, cuius noscendi gratia Sp. Servilius Priscus, Q. Cloelius Siculus censores facti, ne rem age-
3 rent, bello inpediti sunt. namque trepidi nuntii primo, fuga deinde ex agris legiones Volscorum ingressas fines
4 popularique passim Romanum agrum attulere. in qua trepidatione tantum afuit, ut civilia certamina terror externus cohiberet, ut contra eo violentior potestas tribunicia inpediendo dilectu esset, donec condiciones inpositae patribus, ne quis, quoad bellatum esset, tributum daret
5 aut ius de pecunia credita diceret. eo laxamento plebi sumpto mora dilectui non est facta. legionibus novis scriptis placuit duos exercitus in agrum Volscum legionibus divisis duci: Sp. Furius, M. Horatius dextrorsus maritumam oram atque Antium, Q. Servilius et L. Geganius
6 laeva ad montes Ecetram pergunt. neutra parte hostis obvius fuit. populatio itaque non illi vagae similis, quam Volscus latrocinii more, discordiae hostium fretus et virtutem metuens, per trepidationem raptim fecerat, sed ab iusto exercitu iusta ira facta spatio quoque temporis gra-
7 vior. quippe a Volscis timentibus, ne interim exercitus ab Roma exiret, incursiones in extrema finium factae erant: Romano contra etiam in hostico morandi causa erat,
8 ut hostem ad certamen eliceret. itaque omnibus passim tectis agrorum vicisque etiam quibusdam exustis, non arbore frugifera, non satis in spem frugum relictis, omni quae extra moenia fuit hominum pecudumque praeda abacta, Romam utrimque exercitus reducti.

1 XXXII. Parvo intervallo ad respirandum debitoribus

dato, postquam quietae res ab hostibus erant, celebrari
de integro iuris dictio, et tantum abesse spes veteris le-
vandi faenoris, ut tributo novum faenus contraheretur in
murum a censoribus locatum saxo quadrato faciundum.
cui succumbere oneri coacta plebes, quia quem dilectum 2
inpedirent non habebant tribuni plebis. tribunos etiam 3
militares patricios omnes coacta principum opibus fecit:
L. Aemilium, P. Valerium quartum, C. Veturium, Ser.
Sulpicium, L. et C. Quinctios Cincinnatos. isdem opibus 4
obtinuere, ut adversus Latinos Volscosque, qui coniunctis
legionibus ad Satricum castra habebant, nullo inpediente
omnibus iunioribus sacramento adactis tres exercitus scri-
berent: unum ad praesidium urbis, alterum qui, si qui alibi 5
motus extitisset, ad subita belli mitti posset; tertium longe
validissimum P. Valerius et L. Aemilius ad Satricum du-
xere. ubi cum aciem instructam hostium loco aequo in- 6
venissent, extemplo pugnatum; et ut nondum satis claram
victoriam, sic prosperae spei pugnam imber ingentibus
procellis fusus diremit. postero die iterata pugna. et ali- 7
quamdiu aequa virtute fortunaque Latinae maxime legio-
nes, longa societate militiam Romanam edoctae, resta-
bant. eques inmissus ordines turbavit, turbatis signa pe- 8
ditum inlata, quantumque Romana se invexit acies, tantum
hostes gradu demoti. et ut semel inclinavit pugna, iam
intolerabilis Romana vis erat. fusi hostes cum Satricum, 9
quod duo milia inde aberat, non castra peterent, ab equite
maxime caesi, castra capta direptaque. ab Satrico nocte, 10
quae proelio proxima fuit, fugae simili agmine petunt An-
tium; et cum Romanus exercitus prope vestigiis sequere-
tur, plus tamen timor quam ira celeritatis habuit. prius 11
itaque moenia intravere hostes quam Romanus extrema
agminis carpere aut morari posset. inde aliquot dies va-
stando agro absumpti, nec Romanis satis instructis appa-
ratu bellico ad moenia adgredienda nec illis ad subeun-
dum pugnae casum.

XXXIII. Seditio tum inter Antiates Latinosque coorta, 1
cum Antiates victi malis subactique bello, in quo et nati
erant et consenuerant, deditionem spectarent, Latinos ex 2
diutina pace nova defectio recentibus adhuc animis fero-

ciores ad perseverandum in bello faceret. finis certaminis
fuit, postquam utrisque apparuit, nihil per alteros stare,
3 quo minus incepta persequerentur. Latini profecti a so-
cietate pacis, ut rebantur, inhonestae sese vindicaverunt,
Antiates incommodis arbitris salutarium consiliorum re-
4 motis urbem agrosque Romanis dedunt. ira et rabies La-
tinorum, quia nec Romanos bello laedere nec Volscos in
armis retinere potuerant, eo erupit, ut Satricum urbem,
quae receptaculum primum eis adversae pugnae fuerat,
igni concremarent; nec aliud tectum eius superfuit urbis,
cum faces pariter sacris profanisque inicerent, quam ma-
5 tris Matutae templum. inde eos nec sua religio nec ve-
recundia deum arcuisse dicitur, sed vox horrenda edita
templo cum tristibus minis, ni nefandos ignes procul de-
6 lubris amovissent. incensos ea rabie impetus Tusculum
tulit ob iram, quod deserto communi concilio Latinorum
non in societatem modo Romanam, sed etiam in civita-
7 tem se dedissent. patentibus portis cum inproviso inci-
dissent, primo clamore oppidum praeter arcem captum
est. in arcem oppidani refugere cum coniugibus ac libe-
ris, nuntiosque Romam, qui certiorem de suo casu se-
8 natum facerent, misere. haud segnius quam fide populi
Romani dignum fuit exercitus Tusculum ductus. L. Quinc-
9 tius et Ser. Sulpicius tribuni militum duxere. clausas
portas Tusculi Latinosque simul obsidentium atque obses-
sorum animo hinc moenia Tusculi tueri vident, illinc ar-
10 cem oppugnare, terrere una ac pavere. adventus Roma-
norum mutaverat utriusque partis animos: Tusculanos ex
ingenti metu in summam alacritatem, Latinos ex prope
certa fiducia mox capiendae arcis, quoniam oppido poti-
11 rentur, in exiguam de se ipsis spem verterat. tollitur ex
arce clamor ab Tusculanis; excipitur aliquanto maiore ab
exercitu Romano. utrimque urgentur Latini: nec impetus
Tusculanorum decurrentium ex superiore loco sustinent
nec Romanos subeuntes moenia molientesque obices por-
12 tarum arcere possunt. scalis prius moenia capta, inde
effracta claustra portarum. et cum anceps hostis et a
fronte et a tergo urgueret nec ad pugnam ulla vis nec ad
fugam loci quicquam superesset, in medio caesi ad unum

omnes. recuperato ab hostibus Tusculo exercitus Romam est reductus.

XXXIIII. Quanto magis prosperis eo anno bellis 1
tranquilla omnia foris erant, tanto in urbe vis patrum in
dies miseriaeque plebis crescebant, cum eo ipso, quod ne-
cesse erat solvi, facultas solvendi inpediretur. itaque cum 2
iam ex re nihil dari posset, fama et corpore, iudicati at-
que addicti, creditoribus satisfaciebant, poenaque in vicem
fidei cesserat. adeo ergo obnoxios summiserant animos 3
non infimi solum, sed principes etiam plebis, ut non modo
ad tribunatum militum inter patricios petendum, quod tanta
vi ut liceret tetenderant, sed ne ad plebeios quidem ma- 4
gistratus capessendos petendosque ulli viro acri experien-
tique animus esset possessionemque honoris usurpati modo
a plebe per paucos annos recuperasse in perpetuum pa-
tres viderentur. ne id nimis laetum parti alteri esset, parva, 5
ut plerumque solet, rem ingentem moliundi causa inter-
venit.

M. Fabi Ambusti, potentis viri cum inter sui corporis
homines tum etiam ad plebem, quod haudquaquam inter
id genus contemptor eius habebatur, filiae duae nuptae,
Ser. Sulpicio maior, minor C. Licinio Stoloni erat, inlustri
quidem viro, tamen plebeio, eaque ipsa adfinitas haud spreta
gratiam Fabio ad vulgum quaesierat. forte ita incidit, ut, 6
in Servi Sulpici tribuni militum domo sorores Fabiae cum
inter se, ut fit, sermonibus tempus tererent, lictor Sulpici,
cum is de foro se domum reciperet, forem, ut mos est,
virga percuteret. cum ad id moris eius insueta expavisset
minor Fabia, risui sorori fuit miranti, ignorare id sororem.
ceterum is risus stimulos parvis mobili rebus animo mu- 7
liebri subdidit. frequentia quoque prosequentium rogan-
tiumque, num quid vellet, credo fortunatum matrimonium
ei sororis visum suique ipsam malo arbitrio, quo a proxi-
mis quisque minime anteiri vult, paenituisse. confusam 8
eam ex recenti morsu animi cum pater forte vidisset, per-
contatus: 'satin salve?' avertentem causam doloris, quippe
nec satis piam adversus sororem nec admodum in virum
honorificam, elicuit comiter sciscitando, ut fateretur, eam 9
esse causam doloris, quod iuncta inpari esset, nupta in

10 domo, quam nec honos nec gratia intrare posset. conso-
lans inde filiam Ambustus bonum animum habere iussit:
eosdem prope diem domi visuram honores, quos apud so-
11 rorem videat. inde consilia inire cum genero coepit ad-
hibito L. Sextio, strenuo adulescente et cuius spei nihil
praeter genus patricium deesset.

1 XXXV. Occasio videbatur rerum novandarum propter
ingentem vim aeris alieni, cuius levamen mali plebis nisi
2 suis in summo imperio locatis nullum speraret. accingen-
dum ad eam cogitationem esse. conando agendoque iam
eo gradum fecisse plebeios, unde, si porro adnitantur, per-
venire ad summa et patribus aequari tam honore quam
virtute possent.

3 In praesentia tribunos plebis fieri placuit, quo in ma-
gistratu sibimet ipsi viam ad ceteros honores aperirent.
4 creatique tribuni C. Licinius et L. Sextius promulga-
vere leges omnes adversus opes patriciorum et pro com-
modis plebis: unam de aere alieno, ut deducto eo de
capite, quod usuris pernumeratum esset, id quod su-
5 peresset triennio aequis portionibus persolveretur; alte-
ram de modo agrorum, ne quis plus quingenta iugera
agri possideret; tertiam, ne tribunorum militum comitia
fierent, consulumque utique alter ex plebe crearetur;
cuncta ingentia et quae sine certamine maximo obtineri
non possent.

6 Omnium igitur simul rerum, quarum inmodica cupido
inter mortales est, agri, pecuniae, honorum discrimine pro-
posito conterriti patres cum trepidassent, publicis privatis-
que consiliis nullo remedio alio praeter expertam multis iam
ante certaminibus intercessionem invento, collegas adver-
7 sus tribunicias rogationes conparaverunt. qui ubi tribus
ad suffragium ineundum citari a Licinio Sextioque vide-
runt, stipati patrum praesidiis nec recitari rogationes nec
sollemne quicquam aliud ad sciscendum plebi fieri passi
8 sunt. iamque frustra saepe concilio advocato cum pro
antiquatis rogationes essent: 'bene habet' inquit Sextius;
'quando quidem tantum intercessionem pollere placet,
9 isto ipso telo tutabimur plebem. agitedum, comitia indi-
cite, patres, tribunis militum creandis: faxo, ne iuvet vox

ista "veto," qua nunc concinentes collegas nostros tam
laeti auditis.'

Haud inritae cecidere minae: comitia praeter aedilium 10
tribunorumque plebi nulla sunt habita. Licinius Sextius-
que tribuni plebis refecti nullos curules magistratus creari
passi sunt, eaque solitudo magistratuum, et plebe refi-
ciente duos tribunos et iis comitia tribunorum militum
tollentibus, per quinquennium urbem tenuit.

XXXVI. Alia bella oportune quievere: Veliterni co- 1
loni gestientes otio, quod nullus exercitus Romanus esset,
et agrum Romanum aliquotiens incursavere et Tusculum
oppugnare adorti sunt. eaque res Tusculanis veteribus 2
sociis, novis civibus opem orantibus verecundia maxime
non patres modo, sed etiam plebem movit. remittentibus 3
tribunis plebis, comitia per interregem sunt habita, crea-
tique tribuni militum: L. Furius, A. Manlius, Ser. Sul-
picius, Ser. Cornelius, P. et C. Valerii haudquaquam tam
oboedientem in dilectu quam in comitiis plebem habuere;
ingentique contentione exercitu scripto profecti non ab 4
Tusculo modo summovere hostem, sed intra suamet ip-
sum moenia conpulere. obsidebanturque haud paulo vi 5
maiore Velitrae quam Tusculum obsessum fuerat. nec
tamen ab eis, a quibus obsideri coeptae erant, expugnari
potuere. ante novi creati sunt tribuni militum: Q. Servi- 6
lius, Gaius Veturius, Aulus et Marcus Cornelii, Q. Quinc-
tius, M. Fabius. nihil ne ab iis quidem tribunis ad Veli-
tras memorabile factum.

In maiore discrimine domi res vertebantur. nam 7
praeter Sextium Liciniumque latores legum, iam octavum
tribunos plebis refectos, Fabius quoque tribunus militum,
Stolonis socer, quarum legum auctor fuerat, earum sua-
sorem se haud dubium ferebat. et cum octo ex collegio 8
tribunorum plebi primo intercessores legum fuissent, quin-
que soli erant; et, ut ferme solent qui a suis desciscunt,
capti et stupentes animi vocibus alienis id modo, quod
domi praeceptum erat, intercessioni suae praetendebant:
Velitris in exercitu plebis magnam partem abesse, in ad- 9
ventum militum comitia differri debere, ut universa plebes
de suis commodis suffragium ferret. Sextius Liciniusque 10

cum parte collegarum et uno ex tribunis militum Fabio, artifices iam tot annorum usu tractandi animos plebis, primores patrum productos interrogando de singulis, quae
11 ferebantur ad populum, fatigabant: auderentne postulare, ut, cum bina iugera agri plebi dividerentur, ipsis plus quingenta iugera habere liceret, ut singuli prope trecentorum civium possiderent agros, plebeio homini vix ad tectum necessarium aut locum sepulturae suus pateret
12 ager? an placeret faenore circumventam plebem, ni potius quam sortem creditum solvat, corpus in nervum ac supplicia dare et gregatim cotidie de foro addictos duci et repleri vinctis nobiles domus et, ubicumque patricius habitet, ibi carcerem privatum esse?

1 XXXVII. Haec indigna miserandaque auditu cum apud timentes sibimet ipsos maiore audientium indigna-
2 tione quam sua increpuissent, atqui nec agros occupandi modum nec faenore trucidandi plebem alium patribus umquam fore adfirmabant, nisi alterum ex plebe consulem,
3 custodem suae libertatis, plebis fecisset. contemni iam tribunos plebis, quippe quae potestas iam suam ipsa vim
4 frangat intercedendo. non posse aequo iure agi, ubi imperium penes illos, penes se auxilium tantum sit. nisi imperio communicato numquam plebem in parte pari rei publicae fore. nec esse quod quisquam satis putet, si plebeiorum ratio comitiis consularibus habeatur; nisi alterum consulem utique ex plebe fieri necesse sit, neminem
5 fore. an iam memoria exisse, cum tribunos militum idcirco potius quam consules creari placuisset, ut et plebeiis pateret summus honos, quattuor et quadraginta annis ne-
6 minem ex plebe tribunum militum creatum esse? qui crederent, duobus nunc in locis sua voluntate inpertituros plebi honorem, qui octona loca tribunis militum creandis occupare soliti sint, et ad consulatum viam fieri passuros,
7 qui tribunatum saeptum tam diu habuerint? lege obtinendum esse, quod comitiis per gratiam nequeat, et seponendum extra certamen alterum consulatum, ad quem plebi sit aditus, quoniam in certamine relictus praemium sem-
8 per potentioris futurus sit. nec iam posse dici id, quod antea iactare soliti sint, non esse in plebeiis idoneos viros

ad curulis magistratus: numqui enim socordius aut segnius
rem publicam administrari post Publi Licini Calvi tribu-
natum, qui primus ex plebe creatus sit, quam per eos
annos gesta sit, quibus praeter patricios nemo tribunus
militum fuerit? quin contra patricios aliquot damnatos post
tribunatum, neminem plebeium. quaestores quoque sicut 9
tribunos militum paucis ante annis ex plebe coeptos creari,
nec ullius eorum populum Romanum paenituisse. consu- 10
latum superesse plebeiis; eam esse arcem libertatis, id
columen. si eo perventum sit, tum populum Romanum
vere exactos ex urbe reges et stabilem libertatem suam
existimaturum: quippe ex illa die in plebem ventura omnia, 11
quibus patricii excellant, imperium atque honorem, gloriam
belli, genus, nobilitatem, magna ipsis fruenda, maiora li-
beris relinquenda. huius generis orationes ubi accipi videre, 12
novam rogationem promulgant, ut pro duumviris sacris fa-
ciundis decemviri creentur ita, ut pars ex plebe, pars ex
patribus fiat, omniumque earum rogationum comitia in ad-
ventum eius exercitus differunt, qui Velitras obsidebat.

XXXVIII. Prius circumactus est annus quam a Ve- 1
litris reducerentur legiones. ita suspensa de legibus res
ad novos tribunos militum dilata: nam plebis tribunos
eosdem, duos utique, quia legum latores erant, plebes
reficiebat. tribuni militum creati T. Quinctius, Ser. Cor- 2
nelius, Ser. Sulpicius, Sp. Servilius, L. Papirius, L. Ve-
turius. principio statim anni ad ultimam dimicationem de 3
legibus ventum; et cum tribus vocarentur nec intercessio
collegarum latoribus obstaret, trepidi patres ad duo ultima
auxilia, summum imperium summumque ad civem, decur-
runt. dictatorem dici placet. dicitur M. Furius Camillus, 4
qui magistrum equitum L. Aemilium cooptat. legum quo-
que latores adversus tantum apparatum adversariorum et
ipsi causam plebis ingentibus animis armant concilioque
plebis indicto tribus ad suffragium vocant. cum dictator 5
stipatus agmine patriciorum plenus irae minarumque con-
sedisset, atque ageretur res solito primum certamine inter
se tribunorum plebi ferentium legem intercedentiumque,
et, quanto iure potentior intercessio erat, tantum vincere-
tur favore legum ipsarum latorumque, et 'uti rogas' primae

6 tribus dicerent, tum Camillus: 'quando quidem,' inquit
'Quirites, iam vos tribunicia libido, non potestas regit, et
intercessionem secessione quondam plebis partam vobis
eadem vi facitis inritam, qua peperistis, non rei publicae
magis universae quam vestra causa dictator intercessioni
7 adero eversumque vestrum auxilium imperio tutabor. ita-
que, si C. Licinius et L. Sextius intercessioni conlegarum
cedunt, nihil patricium magistratum inseram concilio ple-
bis: si adversus intercessionem tamquam captae civitati
leges inponere tendent, vim tribuniciam a se ipsa dissolvi
8 non patiar.' adversus ea cum contemptim tribuni plebis
rem nihilo segnius peragerent, tum percitus ira Camillus
lictores, qui de medio plebem emoverent, misit et addidit
minas, si pergerent, sacramento omnes iuniores adactu-
9 rum exercitumque extemplo ex urbe educturum. terrorem
ingentem incusserat plebi; ducibus plebis accendit magis
certamine animos quam minuit; sed re neutro inclinata
magistratu se abdicavit, seu quia vitio creatus erat, ut
scripsere quidam, seu quia tribuni plebis tulerunt ad ple-
bem idque plebs scivit, ut, si M. Furius pro dictatore
10 quid egisset, quingentum milium ei multa esset. sed au-
spiciis magis quam novi exempli rogatione deterritum ut
potius credam, cum ipsius viri facit ingenium, tum quod
11 ei suffectus est extemplo P. Manlius dictator — quem quid
creari attinebat ad id certamen, quo M. Furius victus
esset? — et quod eundem M. Furium dictatorem inse-
quens annus habuit, haud sine pudore certe fractum priore
12 anno in se imperium repetiturum; simul quod eo tempore,
quo promulgatum de multa eius traditur, aut et huic ro-
gationi, qua se in ordinem cogi videbat, obsistere potuit,
aut ne illas quidem, propter quas et haec lata erat, in-
13 pedire, et quod usque ad memoriam nostram tribuniciis
consularibusque certatum viribus est, dictaturae semper
altius fastigium fuit.

1 XXXVIIII. Inter priorem dictaturam abdicatam no-
vamque a Manlio initam ab tribunis velut per interregnum
concilio plebis habito apparuit, quae ex promulgatis plebi,
2 quae latoribus gratiora essent. nam de faenore atque agro
rogationes iubebant, de plebeio consule antiquabant. et

perfecta utraque res esset, ni tribuni se in omnia simul
consulere plebem dixissent. P. Manlius deinde dictator 3
rem in causam plebis inclinavit C. Licinio, qui tribunus
militum fuerat, magistro equitum de plebe dicto. id aegre 4
patres passos accipio; dictatorem propinqua cognatione Li-
cini se apud patres excusare solitum, simul negantem, ma-
gistri equitum maius quam tribuni consularis imperium esse.

Licinius Sextiusque, cum tribunorum plebi creando- 5
rum indicta comitia essent, ita se gerere, ut negando,
iam sibi velle continuari honorem, acerrime accenderent
ad id, quod dissimulando petebant plebem: nonum se 6
annum iam velut in aciem adversus optumates maximo
privatim periculo, nullo publice emolumento stare. con-
senuisse iam secum et rogationes promulgatas et vim
omnem tribuniciae potestatis. primo intercessione colle- 7
garum in leges suas pugnatum esse, deinde ablegatione
iuventutis ad Veliternum bellum, postremo dictatorium
fulmen in se intentatum. iam nec collegas nec bellum nec 8
dictatorem obstare, quippe qui etiam omen plebeio consuli
magistro equitum ex plebe dicendo dederit. se ipsam ple-
bem et commoda morari sua; liberam urbem ac forum a 9
creditoribus, liberos agros ab iniustis possessoribus ex-
templo, si velit, habere posse. quae munera quando tan- 10
dem satis grato animo aestimaturos, si inter accipiendas
de suis commodis rogationes spem honoris latoribus earum
incidant? non esse modestiae populi Romani, id postulare,
ut ipse faenore levetur et in agrum iniuria possessum a
potentibus inducatur, per quos ea consecutus sit, senes
tribunicios non sine honore tantum, sed etiam sine spe
honoris relinquat. proinde ipsi primum statuerent apud 11
animos, quid vellent, deinde comitiis tribuniciis declara-
rent voluntatem. si coniuncte ferri ab se promulgatas
rogationes vellent, esse, quod eosdem reficerent tribunos
plebis, perlaturos enim quae promulgaverint; sin, quod 12
cuique privatim opus sit, id modo accipi velint, opus esse
nihil invidiosa continuatione honoris: nec se tribunatum
nec illos ea, quae promulgata sint, habituros.

XXXX. Adversus tam obstinatam orationem tribu- 1
norum cum prae indignitate rerum stupor silentiumque

2 inde ceteros patrum defixisset, Ap. Claudius Crassus, ne-
pos decemviri, dicitur odio magis iraque quam spe ad
dissuadendum processisse et locutus in hanc fere senten-
3 tiam esse: ‘neque novum neque inopinatum mihi sit, Qui-
rites, si, quod unum familiae nostrae semper obiectum est
ab seditiosis tribunis, id nunc ego quoque audiam, Clau-
diae genti iam inde ab initio nihil antiquius in re publica
patrum maiestate fuisse, semper plebis commodis adver-
4 satos esse. quorum alterum neque nego neque infitias eo,
nos, ex quo adsciti sumus simul in civitatem et patres,
enixe operam dedisse, ut per nos aucta potius quam in-
minuta maiestas earum gentium, inter quas nos esse vo-
5 luistis, dici vere posset. illud alterum pro me maioribus-
que meis contendere ausim, Quirites, nisi, quae pro uni-
versa re publica fiant, ea plebi tamquam aliam incolenti
urbem adversa quis putet, nihil nos neque privatos neque
in magistratibus, quod incommodum plebi esset, scientes
fecisse nec ullum factum dictumve nostrum contra utilita-
tem vestram, etsi quaedam contra voluntatem fuerint, vere
6 referri posse. an hoc, si Claudiae familiae non sim nec
ex patricio sanguine ortus, sed unus Quiritum quilibet,
qui modo me duobus ingenuis ortum et vivere in libera
7 civitate sciam, reticere possim, L. illum Sextium et C.
Licinium, perpetuos, si diis placet, tribunos, tantum li-
centiae novem annis quibus regnant sumpsisse, ut vobis
negent potestatem liberam suffragii non in comitiis, non
8 in legibus iubendis se permissuros esse? “sub condicione”
inquit “nos reficietis decimum tribunos.” quid est aliud
dicere: “quod petunt alii, nos adeo fastidimus, ut sine
9 mercede magna non accipiamus?” sed quae tandem ista
merces est, qua vos semper tribunos plebis habeamus?
“ut rogationes” inquit “nostras, seu placent seu displicent,
seu utiles seu inutiles sunt, omnes coniunctim accipiatis.”
10 obsecro vos, Tarquinii tribuni plebis, putate, me ex media
contione unum civem succlamare “bona venia vestra li-
ceat ex his rogationibus legere, quas salubres nobis cen-
11 semus esse, antiquare alias.” “non” inquit “licebit. tu de
faenore atque agris, quod ad vos omnes pertinet, iubeas, et
hoc portenti non fiat in urbe Romana, uti L. Sextium at-

que hunc Gaium Licinium consules, quod indignaris, quod
abominaris, videas? aut omnia accipe aut nihil fero." ut 12
si quis ei, quem urgeat fames, venenum ponat cum cibo
et aut abstinere eo quod vitale sit iubeat aut mortiferum
vitali admisceat. ergo si esset libera haec civitas, non tibi
frequentes succlamassent "abi hinc cum tribunatibus ac
rogationibus tuis!" quid? si tu non tuleris, quod commo-
dum est populo accipere, nemo erit qui ferat illud? si 13
quis patricius, si quis — quod illi volunt invidiosius esse
— Claudius diceret "aut omnia accipite aut nihil fero,"
quis vestrum, Quirites, ferret? numquamne vos res po- 14
tius quam auctores spectabitis, sed omnia semper, quae
magistratus ille dicet, secundis auribus, quae ab nostrum
quo dicentur, adversis accipietis? at hercule sermo est 15
minime civilis: quid? rogatio qualis est, quam a vobis
antiquatam indignantur? sermoni, Quirites, simillima.
"consules" inquit "rogo, ne vobis quos velitis facere
liceat." an aliter rogat, qui utique alterum ex plebe fieri 16
consulem iubet nec duos patricios creandi potestatem vo-
bis permittit? si hodie bella sint, quale Etruscum fuit, 17
cum Porsina Ianiculum insedit, quale Gallicum modo,
cum praeter Capitolium atque arcem omnia haec hostium
erant, et consulatum cum hoc M. Furio et quolibet alio ex
patribus L. ille Sextius peteret, possetisne ferre, Sextium
haud pro dubio consulem esse, Camillum de repulsa di-
micare? hocine est in commune honores vocare, ut duos 18
plebeios fieri consules liceat, duos patricios non liceat, et
alterum ex plebe creari necesse sit, utrumque ex patribus
praeterire liceat? quaenam ista societas, quaenam consor-
tio est? parum est, si, cuius pars tua nulla adhuc fuit, in
partem eius venis, nisi partem petendo totum traxeris?
"timeo" inquit "ne, si duos licebit creari patricios, ne- 19
minem creetis plebeium." quid est dicere aliud: "quia
indignos vestra voluntate creaturi non estis, necessitatem
vobis creandi quos non vultis inponam?" quid sequitur, 20
nisi ut ne beneficium quidem debeat populo, si cum duo-
bus patriciis unus petierit plebeius et lege se, non suffra-
gio creatum dicat?

XXXXI. Quo modo extorqueant, non quo modo petant 1

honores, quaerunt; et ita maxuma sunt adepturi, ut nihil ne
pro minimis quidem debeant; et occasionibus potius quam
2 virtute petere honores malunt. est aliquis, qui se inspici,
aestimari fastidiat, qui certos sibi uni honores inter dimi-
cantes conpetitores aequum censeat esse, qui se arbitrio
vestro eximat, qui vestra necessaria suffragia pro volun-
3 tariis et serva pro liberis faciat — omitto Licinium Sex-
tiumque, quorum annos in perpetua potestate tamquam
regum in Capitolio numeratis —, quis est hodie in civi-
tate tam humilis, cui non via ad consulatum facilior per
istius legis occasionem quam nobis ac liberis nostris fiat?
si quidem nos ne cum volueritis quidem creare interdum
poteritis, istos etiam si nolueritis necesse sit.
4 De indignitate satis dictum est, etenim dignitas ad
homines pertinet: quid de religionibus atque auspiciis,
quae propria deorum inmortalium contemptio atque iniuria
est, loquar? auspiciis hanc urbem conditam esse, auspi-
ciis bello ac pace, domi militiaeque omnia geri, quis est
5 qui ignoret? penes quos igitur sunt auspicia more maio-
rum? nempe penes patres. nam plebeius quidem magi-
6 stratus nullus auspicato creatur: nobis adeo propria sunt
auspicia, ut non solum quos populus creat patricios ma-
gistratus non aliter quam auspicato creet, sed nos quoque
ipsi sine suffragio populi auspicato interregem prodamus
et privatim auspicia habeamus, quae isti ne in magistra-
7 tibus quidem habent. quid igitur aliud quam tollit ex
civitate auspicia, qui plebeios consules creando a patribus,
8 qui soli ea habere possunt, aufert? eludant nunc licet re-
ligiones: quid enim est, si pulli non pascentur, si ex
cavea tardius exierint, si occecinerit avis? parva sunt
haec, sed parva ista non contemnendo maiores vestri
9 maximam hanc rem fecerunt; nunc nos, tamquam iam
nihil pace deorum opus sit, omnes caerimonias polluimus.
vulgo ergo pontifices, augures, sacrificuli reges creentur;
cuilibet apicem dialem, dummodo homo sit, inponamus,
tradamus ancilia, penetralia, deos deorumque curam qui-
10 bus nefas est; non leges auspicato ferantur, non magi-
stratus creentur, nec centuriatis nec curiatis comitiis patres
auctores fiant: Sextius et Licinius tamquam Romulus ac

Tatius in urbe Romana regnent, quia pecunias alienas,
quia agros dono dant. tanta dulcedo est ex alienis fortu- 11
nis praedandi, nec in mentem venit, altera lege solitudines
vastas in agris fieri pellendo finibus dominos, altera fidem
abrogari, cum qua omnis humana societas tollitur. omnium 12
rerum causa vobis antiquandas censeo istas rogationes.
quod faxitis, deos velim fortunare.'

XXXXII. Oratio Appi ad id modo valuit, ut tempus 1
rogationum iubendarum proferretur. refecti decumum idem 2
tribuni Sextius et Licinius de decemviris sacrorum ex parte
de plebe creandis legem pertulere. creati quinque patrum,
quinque plebis, graduque eo iam via facta ad consulatum
videbatur. hac victoria contenta plebes cessit patribus, 3
ut in praesentia consulum mentione omissa tribuni mili-
tum crearentur. creati A. et M. Cornelii iterum, M. Ge-
ganius, P. Manlius, L. Veturius, P. Valerius sextum.
cum praeter Velitrarum obsidionem, tardi magis rem exi- 4
tus quam dubii, quietae externae res Romanis essent,
fama repens belli Gallici allata perpulit civitatem, ut M.
Furius dictator quintum diceretur. is T. Quinctium Pen-
num magistrum equitum dixit. bellatum cum Gallis eo 5
anno circa Anienem flumen auctor est Claudius, incli-
tamque in ponte pugnam, qua T. Manlius Gallum, cum
quo provocatus manus conseruit, in conspectu duorum
exercituum caesum torque spoliavit, tum pugnatam. plu- 6
ribus auctoribus magis adducor ut credam, decem haud
minus post annos ea acta, hoc autem anno in Albano
agro cum Gallis dictatore M. Furio signa conlata. nec 7
dubia nec difficilis Romanis, quamquam ingentem Galli
terrorem memoria pristinae cladis attulerant, victoria fuit.
multa milia barbarorum in acie, multa captis castris caesa;
palati alii Apuliam maxime petentes cum fuga longinqua, 8
tum quod passim eos simul pavor terrorque distulerant,
ab hoste sese tutati sunt. dictatori consensu patrum ple-
bisque triumphus decretus. vixdum perfunctum eum bello 9
atrocior domi seditio excepit; et per ingentia certamina
dictator senatusque victus, ut rogationes tribuniciae acci-
perentur, et comitia consulum adversa nobilitate habita,
quibus L. Sextius de plebe primus consul factus.

10 Et ne is quidem finis certaminum fuit. quia patricii
se auctores futuros negabant prope secessionem plebis res
11 terribilesque alias minas civilium certaminum venit, cum
tamen per dictatorem condicionibus sedatae discordiae sunt
concessumque ab nobilitate plebi de consule plebeio, a
plebe nobilitati de praetore uno, qui ius in urbe diceret,
12 ex patribus creando. ita ab diutina ira tandem in con-
cordiam redactis ordinibus cum dignam eam rem senatus
censeret esse, meritoque id, si quando umquam alias,
deum inmortalium (causa libenter facturos) fore, ut ludi
13 maximi fierent et dies unus ad triduum adiceretur, recu-
santibus id munus aedilibus plebis conclamatum a patri-
ciis est iuvenibus, se id honoris deum inmortalium causa
14 libenter acturos, ut aediles fierent. quibus cum ab uni-
versis gratiae actae essent, factum senatus consultum, ut
duoviros aediles ex patribus dictator populum rogaret,
patres auctores omnibus eius anni comitiis fierent.

[PERIOCHA LIBRI VII.]

[Duo novi magistratus adiecti sunt, praetura et curulis aedilitas. pestilentia civitas laboravit, eamque insignem fecit mors Furi Camilli; cuius remedium et finis cum per novas religiones quaereretur, ludi scaenici tunc primum facti sunt. cum dies L. Manlio dicta esset a M. Pomponio tribuno plebis propter dilectum acerbe actum et T. Manlium filium rus relegatum sine ullo crimine, adulescens ipse, cuius relegatio patri obiciebatur, venit in cubiculum tribuni strictoque gladio coegit eum in verba sua iurare, se non perseveraturum in accusatione. cum telluris hiatu tota ad ultimum territa patria foret, tunc omnia pretiosa missa sunt in praealtam voraginem urbis Romanae. in eam Curtius armatus sedens equo praecipitavit, et expletast. T. Manlius adulescens, qui patrem a tribunicia vexatione vindicaverat, contra Gallum provocantem aliquem ex militibus Romanis in singulare certamen descendit eique occiso torquem aureum detraxit, quem ipse postea tulit et ex eo Torquatus est nuncupatus. duae tribus additae, Pomptina et Publilia. Licinius Stolo lege lata damnatus est, quod plus quingentis iugeribus agri possideret. M. Valerius tribunus militum Gallum, a quo provocatus erat, insidente galeae corvo et unguibus rostroque hostem infestante occidit et ex eo Corvi nomen accepit consulque proximo anno, cum annos viginti tres haberet, ob virtutem creatus est. amicitia cum Carthaginensibus iuncta est.

Campani cum a Samnitibus bello urgerentur, auxilio adversus eos a senatu petito, cum id non inpetrarent, urbem et agros populo Romano dediderunt: ob quam causam ea, quae populi Romani facta essent, defendi bello adversus Samnites placuit. cum ab Aulo Cornelio consule exercitus in locum iniquum deductus in magno discrimine esset, P. Deci Muris tribuni militum opera servatus est, qui occupato colle super id iugum, in quo Samnites consederant, occasionem consuli in aequiorem locum evadendi dedit, ipse ab hostibus circumsessus erupit. cum milites Romani, qui Capuae in praesidio relicti erant, de occupanda urbe conspirassent et detecto consilio metu supplici a populo Romano defecissent, per M. Valerium Corvum dictatorem, qui consilio suo eos a furore revocaverat, patriae restituti sunt. res praeterea contra Hernicos et Gallos et Tiburtes et Privernates et Tarquinienses et Samnites et Volscos prospere gestas continet.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER VII.

I. Annus hic erit insignis novi hominis consulatu, insignis novis duobus magistratibus, praetura et curuli aedilitate. hos sibi patricii quaesivere honores pro concesso plebi altero consulatu. plebes consulatum L. Sextio, cu- 2
ius lege partus erat, dedit; patres praeturam Sp. Furio Marci filio Camillo, aedilitatem Gnaeo Quinctio Capitolino et P. Cornelio Scipioni, suarum gentium viris, gratia campestri ceperunt. L. Sextio collega ex patribus datus L. Aemilius Mamercus. principio anni et de Gallis, quos 3
primo palatos per Apuliam congregari iam fama erat, et de Hernicorum defectione agitata mentio. cum de indu- 4
stria omnia, ne quid per plebeium consulem ageretur, proferrentur, silentium omnium rerum ac iustitio simile otium fuit, nisi quod non patientibus tacitum tribunis, quod pro 5
consule uno plebeio tres patricios magistratus curulibus sellis praetextatos tamquam consules sedentes nobilitas sibi sumpsisset, praetorem quidem etiam iura reddentem 6
et collegam consulibus atque isdem auspiciis creatum, verecundia inde inposita est senatui ex patribus iubendi

aediles curules creari. primo ut alternis annis ex plebe
fierent convenerat; postea promiscum fuit.
7 Inde L. Genucio et Q. Servilio consulibus et ab sedi-
tione et a bello quietis rebus, ne quando a metu ac peri-
8 culis vacarent, pestilentia ingens orta. censorem, aedilem
curulem, tres tribunos plebis mortuos ferunt, pro portione
et ex multitudine alia multa funera fuisse. maxumeque
eam pestilentiam insignem mors quam matura tam acerba
9 M. Furi fecit. fuit enim vere vir unicus in omni fortuna,
princeps pace belloque priusquam exulatum iret; clarior
in exilio vel desiderio civitatis, quae capta absentis in-
ploravit opem, vel felicitate, qua restitutus in patriam se-
10 cum patriam ipsam restituit; par deinde per quinque et
viginti annos — tot enim postea vixit — titulo tantae
gloriae fuit dignusque habitus, quem secundum a Romulo
conditorem urbis Romanae ferrent.
1 II. Et hoc et insequenti anno C. Sulpicio Petico, C.
2 Licinio Stolone consulibus pestilentia fuit. eo nihil di-
gnum memoria actum, nisi quod pacis deum exposcendae
causa tertio tum post conditam urbem lectisternium fuit.
3 et cum vis morbi nec humanis consiliis nec ope divina
levaretur, victis superstitione animis ludi quoque scae-
nici, nova res bellicoso populo — nam circi modo spec-
taculum fuerat —, inter alia caelestis irae placamina in-
4 stituti dicuntur. ceterum parva quoque, ut ferme principia
omnia, et ea ipsa peregrina res fuit: sine carmine ullo,
sine imitandorum carminum actu ludiones ex Etruria ac-
citi ad tibicinis modos saltantes haud indecoros motus
5 more Tusco dabant. imitari deinde eos iuventus, simul
inconditis inter se iocularia fundentes versibus, coepere;
6 nec absoni a voce motus erant. accepta itaque res sae-
piusque usurpando excitata. vernaculis artificibus, quia
ister Tusco verbo ludio vocabatur, nomen histrionibus in-
7 ditum, qui non, sicut ante, Fescennino versu similem in-
compositum temere ac rudem alternis iaciebant, sed inpletas
modis saturas descripto iam ad tibicinem cantu motuque
8 congruenti peragebant. Livius post aliquot annis, qui ab
saturis ausus est primus argumento fabulam serere, idem
scilicet, id quod omnes tum erant, suorum carminum ac-

tor, dicitur, cum saepius revocatur, vocem obtudisse et, 9
venia petita puerum ad canendum ante tibicinem cum
statuisset, canticum egisse aliquanto magis vigente motu,
quia nihil vocis usus inpediebat. inde ad manum cantari 10
histrionibus coeptum diverbiaque tantum ipsorum voci
relicta. postquam lege hac fabularum ab risu ac soluto 11
ioco res avocabatur et ludus in artem paulatim verterat,
iuventus histrionibus fabellarum actu relicto ipsa inter se
more antiquo ridicula intexta versibus iactitare coepit,
quae exodia postea appellata consertaque fabellis potissi-
mum Atellanis sunt. quod genus ludorum ab Oscis ac- 12
ceptum tenuit iuventus nec ab histrionibus pollui passa
est. eo institutum manet, ut actores Atellanarum nec
tribu moveantur et stipendia, tamquam expertes artis lu-
dicrae, faciant. inter aliarum parva principia rerum ludo- 13
rum quoque prima origo ponenda visa est, ut appareret,
quam ab sano initio res in hanc vix opulentis regnis to-
lerabilem insaniam venerit.

III. Nec tamen ludorum primum initium procurandis 1
religionibus datum aut religione animos aut corpora mor-
bis levavit, quin etiam, cum medios forte ludos circus 2
Tiberi superfuso inrigatus inpedisset, id vero velut aver-
sis iam diis aspernantibusque placamina irae terrorem in-
gentem fecit. itaque C. Genucio, L. Aemilio Mamerco 3
iterum consulibus cum piaculorum magis conquisitio ani-
mos quam corpora morbi adficerent, repetitum ex senio-
rum memoria dicitur, pestilentiam quondam clavo ab dic-
tatore fixo sedatam. ea religione adductus senatus dicta- 4
torem clavi figendi causa dici iussit. dictus L. Manlius
Imperiosus L. Pinarium magistrum equitum dixit.

Lex vetusta est, priscis literis verbisque scripta, ut 5
qui praetor maximus sit idibus Septembribus clavum
pangat. fixa fuit dextro lateri aedis Iovis optimi maximi,
ex qua parte Minervae templum est. eum clavum, quia 6
rarae per ea tempora literae erant, notam numeri anno-
rum fuisse ferunt, eoque Minervae templo dicatam legem, 7
quia numerus Minervae inventum sit. Volsiniis quoque
clavos indices numeri annorum fixos in templo Nortiae
Etruscae deae conparere diligens talium monumentorum

8 auctor Cincius adfirmat. Horatius consul ea lege templum
Iovis optimi maximi dedicavit anno post reges exactos; a
consulibus postea ad dictatores, quia maius imperium erat,
sollemne clavi figendi translatum est. intermisso deinde
more digna etiam per se visa res, propter quam dictator
9 crearetur. qua de causa creatus L. Manlius, perinde ac
rei gerendae ac non solvendae religionis gratia creatus
esset, bellum Hernicum adfectans dilectu acerbo iuventu-
tem agitavit tandemque omnibus in eum tribunis plebis
coortis seu vi seu verecundia victus dictatura abiit.

1 IIII. Neque eo minus principio insequentis anni Q.
Servilio Ahala, L. Genucio consulibus dies Manlio dicitur
2 a M. Pomponio tribuno plebis. acerbitas in dilectu non
damno modo civium, sed etiam laceratione corporum lata,
partim virgis caesis, qui ad nomina non respondissent,
3 partim in vincula ductis, invisa erat et ante omnia invi-
sum ipsum ingenium atrox cognomenque Imperiosi grave
liberae civitati ab ostentatione saevitiae adscitum, quam
non magis in alienis quam in proximis ac sanguine ipso
4 suo exerceret. criminique ei tribunus inter cetera dabat,
quod filium iuvenem, nullius probri conpertum, extorrem
urbe, domo, penatibus, foro, luce, congressu aequalium
prohibitum, in opus servile, prope in carcerem atque in
5 ergastulum dederit, ubi summo loco natus dictatorius
iuvenis cotidiana miseria disceret, vere Imperioso patre se
natum esse. at quam ob noxam? quia infacundior sit et
6 lingua inpromptus. quod naturae damnum utrum nutrien-
dum patri, si quicquam in eo humani esset, an castigan-
dum ac vexatione insigne faciendum fuisse? ne mutas
quidem bestias minus alere ac fovere, si quid ex pro-
7 genie sua parum prosperum sit. at hercule L. Manlium
malum malo augere filii et tarditatem ingenii insuper pre-
mere et, si quid in eo exiguum naturalis vigoris sit, id
exstinguere vita agresti et rustico cultu inter pecudes
habendo.

1 V. Omnium potius his criminationibus quam ipsius
iuvenis inritatus est animus: quin contra se quoque pa-
renti causam invidiae atque criminum esse aegre passus,
2 ut omnes dii hominesque scirent, se parenti opem latam

quam inimicis eius malle, capit consilium rudis quidem
atque agrestis animi et quamquam non civilis exempli,
tamen pietate laudabile. inscientibus cunctis cultro suc- 3
cinctus mane in urbem atque a porta domum confestim
ad M. Pomponium tribunum pergit, ianitori opus esse sibi
domino eius convento extemplo ait: nuntiaret, Titum Man-
lium L. filium esse. mox introductus — etenim perci- 4
tum ira in patrem spes erat aut criminis aliquid novi aut
consilii ad rem agendam deferre —, salute accepta red-
ditaque esse ait, quae cum eo agere arbitris remotis velit.
procul inde omnibus abire iussis cultrum stringit et super 5
lectum stans ferro intento, nisi in quae ipse concepisset
verba iuraret, se patris eius accusandi causa concilium
plebis numquam habiturum, se eum extemplo transfixu-
rum minatur. pavidus tribunus, quippe qui ferrum ante 6
oculos micare, se solum inermem, illum praevalidum iu-
venem et, quod haud minus timendum erat, stolide fero-
cem viribus suis cerneret, adiurat in quae adactus est
verba, et prae se deinde tulit, ea vi subactum se incepto
destitisse. nec perinde ut maluisset plebes, sibi suffragii 7
ferendi de tam crudeli et superbo reo potestatem fieri, ita
aegre habuit, filium id pro parente ausum. eoque id lau-
dabilius erat, quod animum eius tanta acerbitas patria
nihil a pietate avertisset. itaque non patri modo remissa 8
causae dictio est, sed ipsi etiam adulescenti ea res honori
fuit, et cum eo anno primum placuisset tribunos militum 9
ad legiones suffragio fieri — nam et antea, sicut nunc
quos Rufulos vocant, imperatores ipsi faciebant —, se-
cundum in sex locis tenuit, nullis domi militiaeque ad
conciliandam gratiam meritis, ut qui rure et procul coetu
hominum iuventam egisset.

VI. Eodem anno seu motu terrae seu qua vi alia 1
forum medium ferme specu vasto conlapsum in inmensam
altitudinem dicitur, neque eam voraginem coniectu terrae, 2
cum pro se quisque gereret, explere potuisse prius quam
deum monitu quaeri coeptum, quo plurimum populus
Romanus posset; id enim illi loco dicandum vates cane- 3
bant, si rem publicam Romanam perpetuam esse vellent.
tum M. Curtium, iuvenem bello egregium, castigasse fe-

runt dubitantes, an ullum magis Romanum bonum quam
4 arma virtusque esset? silentio facto templa deorum in-
mortalium, quae foro inminent, Capitoliumque intuentem
et manus nunc in caelum nunc in patentes terrae hiatus
5 ad deos manes porrigentem se devovisse, equoque deinde
quam poterat maxime exornato insidentem armatum se in
specum inmisisse; donaque ac fruges super eum a multi-
tudine virorum ac mulierum congestas lacumque Curtium
non ab antiquo illo Titi Tati milite Curtio Mettio, sed ab
6 hoc appellatum. cura non deesset, si qua ad verum via
inquirentem ferret; nunc fama rerum standum est, ubi
certam derogat vetustas fidem, et lacus nomen ab hac
recentiore insignitius fabula est.

7 Post tanti prodigii procurationem eodem anno de Her-
nicis consultus senatus cum fetiales ad res repetendas
nequiquam misisset, primo quoque die ferendum ad po-
pulum de bello indicendo Hernicis censuit, populusque id
8 bellum frequens iussit. L. Genucio consuli ea provincia
sorte evenit. in exspectatione civitas erat, quod primus
ille de plebe consul bellum suis auspiciis gesturus esset,
perinde ut evenisset res, ita communicatos honores pro
9 bene aut secus consulto habitura. forte ita tulit casus, ut
Genucius ad hostes magno conatu profectus in insidias
praecipitaret, legionibus necopinato pavore fusis consul,
circumventus ab insciis quem interfecissent, occideret.
10 quod ubi est Romam nuntiatum, nequaquam tantum pu-
blica calamitate maesti patres quantum feroces infelici
consulis plebeii ductu fremunt omnibus locis: irent, crea-
rent consules ex plebe, transferrent auspicia quo nefas
11 esset. potuisse patres plebi scito pelli honoribus suis; num
etiam in deos inmortales inauspicatam legem valuisse?
vindicasse ipsos suum numen, sua auspicia, quae ut pri-
mum contacta sint ab eo, a quo nec ius nec fas fuerit,
deletum cum duce exercitum documento fuisse, ne deinde
12 turbato gentium iure comitia haberentur. his vocibus curia
et forum personat. Ap. Claudium, quia dissuaserat legem,
maiore nunc auctoritate eventum reprehensi ab se consilii
incusantem, dictatorem consensu patriciorum Servilius
consul dicit, dilectusque et iustitium indictum.

VII. Priusquam dictator legionesque novae in Hernicos 1
venirent, ductu C. Sulpici legati res per occasionem gesta
egregie est. in Hernicos, morte consulis contemptim ad 2
castra Romana cum haud dubia expugnandi spe succeden-
tes, hortante legato et plenis irae atque indignitatis mili-
tum animis eruptio est facta. multum ab spe adeundi
valli res Hernicis afuit: adeo turbatis inde ordinibus abs-
cessere. dictatoris deinde adventu novus veteri exercitus 3
iungitur et copiae duplicantur; et pro contione dictator
laudibus legati militumque, quorum virtute castra defensa
erant, simul audientibus laudes meritas tollit animos, si-
mul ceteros ad aemulandas virtutes acuit. neque segnius 4
ad hostes bellum apparatur, qui et parti ante decoris me-
mores neque ignari auctarum virium hostis suas quoque
vires augent. omne Hernicum nomen, omnis militaris
aetas excitur: quadringenariae octo cohortes, lecta robora
virorum, scribuntur. hunc eximium florem iuventutis eo 5
etiam, quod ut duplex acciperent stipendium decreverant,
spei animorumque inplevere. inmunes quoque operum
militarium erant, ut in unum pugnae laborem reservati
plus sibi quam pro virili parte adnitendum scirent. extra 6
ordinem etiam in acie locati, quo conspectior virtus esset.
Duum milium planities castra Romana ab Hernicis
dirimebat: ibi pari ferme utrimque spatio in medio pugna-
tum est. primo stetit ambigua spe pugna, nequiquam 7
saepe conatis equitibus Romanis impetu turbare hostium
aciem. postquam equestris pugna effectu quam conatibus 8
vanior erat, consulto prius dictatore equites permissu
deinde eius relictis equis clamore ingenti provolant ante
signa et novam integrant pugnam. neque sustineri pote- 9
rant, ni extraordinariae cohortes pari corporum animorum-
que robore se obiecissent.

VIII. Tunc inter primores duorum populorum res 1
geritur. quidquid hinc aut illinc communis Mars belli
aufert, multiplex quam pro numero damnum est. vulgus
aliud armatorum, velut delegata primoribus pugna, even-
tum suum in virtute aliena ponit. multi utrimque cadunt,
plures vulnera accipiunt. tandem equites alius alium in- 2
crepantes, quid deinde restaret, quaerendo, si neque ex

equis pepulissent hostem neque pedites quicquam momenti
facerent? quam tertiam exspectarent pugnam? quid ante
signa feroces prosiluissent et alieno pugnarent loco? —
3 his inter se vocibus concitati clamore renovato inferunt
pedem: et primum gradu moverunt hostem, deinde pepu-
4 lerunt, postremo iam haud dubie avertunt; neque tam
vires pares quae superaverit res facile dictu est, nisi quod
perpetua fortuna utriusque populi et extollere animos et
5 minuere potuit. usque ad castra fugientes Hernicos Ro-
manus sequitur; castrorum oppugnatione, quia serum erat
diei, abstinuere. diu non perlitatum tenuerat dictatorem,
ne ante meridiem signum dare posset: eo in noctem trac-
6 tum erat certamen. postero die deserta fuga castra Her-
nicorum et saucii relicti quidam inventi, agmenque fugien-
tium ab Signinis, cum praeter moenia eorum infrequentia
conspecta signa essent, fusum ac per agros trepida fuga
7 palatum est. nec Romanis incruenta victoria fuit: quarta
pars militum amissa, et ubi haud minus iacturae fuit, ali-
quot equites Romani cecidere.

1 VIIII. Insequenti anno cum C. Sulpicius et C. Lici-
nius Calvus consules in Hernicos exercitum duxissent,
neque inventis in agro hostibus Ferentinum, urbem eorum,
vi cepissent, revertentibus inde eis Tiburtes portas clau-
2 sere. ea ultima fuit causa, cum multae ante querimoniae
ultro citroque iactatae essent, cur per fetiales rebus repe-
titis bellum Tiburti populo indiceretur.

3 Dictatorem T. Quinctium Pennum eo anno fuisse satis
constat et magistrum equitum Ser. Cornelium Maluginen-
4 sem. Macer Licinius comitiorum habendorum causa et
ab Licinio consule dictum scribit, quia collega comitia
bello praeferre festinante, ut continuaret consulatum, ob-
5 viam eundum pravae cupiditati fuerit. quaesita ea propria
familiae laus leviorem auctorem Licinium facit. cum men-
tionem eius rei in vetustioribus annalibus nullam inveniam,
magis ut belli Gallici causa dictatorem creatum arbitrer
6 inclinat animus. eo certe anno Galli ad tertium lapidem
Salaria via trans pontem Anienis castra habuere. dictator
cum tumultus Gallici causa iustitium edixisset, omnes
iuniores sacramento adegit, ingentique exercitu ab urbe

profectus in citeriore ripa Anienis castra posuit. pons in 7
medio erat, neutris eum rumpentibus, ne timoris indicium
esset. proelia de occupando ponte crebra erant nec, qui
poterentur, incertis viribus satis discerni poterat. tum 8
eximia corporis magnitudine in vacuum pontem Gallus
processit et quantum maxima voce potuit 'quem nunc'
inquit 'Roma virum fortissimum habet, procedat agedum
ad pugnam, ut noster duorum eventus ostendat, utra gens
bello sit melior.'

X. Diu inter primores iuvenum Romanorum silentium 1
fuit, cum et abnuere certamen vererentur et praecipuam
sortem periculi petere nollent. tum T. Manlius L. filius, 2
qui patrem a vexatione tribunicia vindicaverat, ex statione
ad dictatorem pergit: 'iniussu tuo,' inquit 'imperator, ex-
tra ordinem numquam pugnaverim, non si certam victo-
riam videam; si tu permittis, volo ego illi beluae osten- 3
dere, quando adeo ferox praesultat hostium signis, me ex
ea familia ortum, quae Gallorum agmen ex rupe Tarpeia
deiecit.' tum dictator 'macte virtute' inquit 'ac pietate in 4
patrem patriamque, T. Manli, esto. perge et nomen Ro-
manum invictum iuvantibus diis praesta.' armant inde 5
iuvenem aequales: pedestre scutum capit, Hispano cingi-
tur gladio ad propiorem habili pugnam; armatum adorna-
tumque adversus Gallum stolide laetum et — quoniam id
quoque memoria dignum antiquis visum est — linguam
etiam ab inrisu exserentem producunt. recipiunt inde se 6
ad stationem; et duo in medio armati spectaculi magis
more quam lege belli destituuntur, nequaquam visu ac
specie aestimantibus pares: corpus alteri magnitudine exi- 7
mium, versicolori veste pictisque et auro caelatis refulgens
armis; media in altero militaris statura modicaque in armis
habilibus magis quam decoris species. non cantus, non 8
exultatio armorumque agitatio vana, sed pectus animo-
rum iraeque tacitae plenum omnem ferociam in discrimen
ipsum certaminis distulerat. ubi constitere inter duas acies 9
tot circa mortalium animis spe metuque pendentibus, Gal-
lus velut moles superne inminens proiecto laeva scuto in
advenientis arma hostis vanum caesim cum ingenti sonitu
ensem deiecit: Romanus mucrone subrecto, cum scuto 10

scutum imum perculisset totoque corpore interior periculo
vulneris factus insinuasset se inter corpus armaque, uno
alteroque subinde ictu ventrem atque inguina hausit et in
11 spatium ingens ruentem porrexit hostem. iacentis inde
corpus ab omni alia vexatione intactum uno torque spo-
12 liavit, quem respersum cruore collo circumdedit suo. de-
fixerat pavor cum admiratione Gallos: Romani alacres ab
statione obviam militi suo progressi, gratulantes laudan-
13 tesque ad dictatorem perducunt. inter carminum prope
modum incondita quaedam militariter ioculantes Torquati
cognomen auditum; celebratum deinde posteris etiam fa-
14 miliaeque honori fuit. dictator coronam auream addidit
donum mirisque pro contione eam pugnam laudibus tulit.
1 XI. Et hercule tanti ea ad universi belli eventum
momenti dimicatio fuit, ut Gallorum exercitus proxima
nocte relictis trepide castris in Tiburtem agrum atque
inde, societate belli facta commeatuque benigne ab Ti-
2 burtibus adiutus, mox in Campaniam transierit. ea fuit
causa, cur proximo anno C. Poetelius Balbus consul, cum
collegae eius M. Fabio Ambusto Hernici provincia eve-
nisset, adversus Tiburtes iussu populi exercitum duceret.
3 ad quorum auxilium cum Galli ex Campania redissent,
foedae populationis in Labicano Tusculanoque et Albano
4 agro haud dubie Tiburtibus ducibus sunt factae. et cum
adversus Tiburtem hostem duce consule contenta res pu-
blica esset, Gallicus tumultus dictatorem creari coegit.
creatus Q. Servilius Ahala T. Quinctium magistrum
equitum dixit et ex auctoritate patrum, si prospere id
5 bellum evenisset, ludos magnos vovit. dictator, ad con-
tinendos proprio bello Tiburtis consulari exercitu iusso
manere, omnes iuniores, nullo detractante militiam, sacra-
6 mento adegit. pugnatum haud procul porta Collina est
totius viribus urbis in conspectu parentum coniugumque
ac liberorum, quae magna etiam absentibus hortamenta
animi tum subiecta oculis simul verecundia misericordia-
7 que militem accendebant. magna utrimque edita caede
avertitur tandem acies Gallorum. fuga Tibur sicut arcem
belli Gallici petunt: palati a consule Poetelio haud procul
Tibure excepti, egressis ad opem ferendam Tiburtibus

simul cum iis intra portas conpelluntur. egregie cum ab 8
dictatore tum ab consule res gesta est. et consul alter
Fabius proeliis primum parvis, postremo una insigni
pugna, cum hostes totis adorti copiis essent, Hernicos
devincit. dictator consulibus in senatu et apud populum 9
magnifice conlaudatis et suarum quoque rerum illis re-
misso honore dictatura se abdicavit. Poetelius de Gallis
Tiburtibusque geminum triumphum egit, Fabio satis vi-
sum, ut ovans urbem iniret. inridere Poeteli triumphum 10
Tiburtes: ubi enim eum secum acie conflixisse? specta-
tores paucos fugae trepidationisque Gallorum extra portas
egressos, postquam in se quoque fieri impetum viderint et
sine discrimine obvios caedi, recepisse se intra urbem.
eam rem triumpho dignam visam Romanis. ne nimis 11
mirum magnumque censerent tumultum exciere in ho-
stium portis, maiorem ipsos trepidationem ante moenia
sua visuros.

XII. Itaque insequenti anno M. Popilio Laenate, 1
Cn. Manlio consulibus primo silentio noctis ab Tibure
agmine infesto profecti ad urbem Romam venerunt. ter- 2
rorem repente ex somno excitatis subita res et nocturnus
pavor praebuit, ad hoc multorum inscitia, qui aut unde
hostes advenissent. conclamatum tamen celeriter ad arma 3
est, et portae stationibus murique praesidiis firmati; et
ubi prima lux mediocrem multitudinem ante moenia ne-
que alium quam Tiburtem hostem ostendit, duabus portis
egressi consules utrimque aciem subeuntium iam muros
adgrediuntur: apparuitque, occasione magis quam virtute 4
fretos venisse; adeo vix primum impetum Romanorum
sustinuere. quin etiam bono fuisse Romanis adventum
eorum constabat orientemque iam seditionem inter patres
et plebem metu tam propinqui belli conpressam.

Alius adventus hostium fuit proximo bello agris terri- 5
bilior quam urbi: populabundi Tarquinienses fines Roma- 6
nos, maxime qua ex parte Etruriam adiacent, peragravere.
rebusque nequiquam repetitis novi consules iis C. Fabius
et C. Plautius iussu populi bellum indixere, Fabioque ea
provincia, Plautio Hernici evenere.

Gallici quoque belli fama increbrescebat. sed inter 7

multos terrores solacio fuit pax Latinis petentibus data et
magna vis militum ab his ex foedere vetusto, quod multis
8 intermiserant annis, accepta. quo praesidio cum fulta res
Romana esset, levius fuit, quod Gallos mox Praeneste
venisse atque inde circa Pedum consedisse auditum est.
9 dictatorem dici C. Sulpicium placuit: consul ad id accitus
C. Plautius dixit, magister equitum dictatori additus M.
Valerius. hi robora militum ex duobus consularibus exer-
10 citibus electa adversus Gallos duxerunt. lentius id ali-
quanto bellum quam parti utrique placebat fuit. cum
primo Galli tantum avidi certaminis fuissent, deinde Ro-
manus miles ruendo in arma ac dimicationem aliquantum
11 Gallicam ferociam vinceret, dictatori neutiquam placebat,
quando nulla cogeret res, fortunae se committere adver-
sus hostem, quem tempus deteriorem in dies et locis
alienis faceret sine praeparato commeatu, sine firmo mu-
nimento morantem, ad hoc iis corporibus animisque, quo-
rum omnis in impetu vis esset, parva eadem languesceret
mora.

12 His consiliis dictator bellum trahebat, gravemque
edixerat poenam, si quis iniussu in hostem pugnasset.
milites aegre id patientes primo in stationibus vigiliisque
inter se dictatorem sermonibus carpere, interdum patres
communiter increpare, quod non iussissent per consules
13 geri bellum: electum esse eximium imperatorem unicum
ducem, qui nihil agenti sibi de caelo devolaturam in
sinum victoriam censeat. eadem deinde haec interdiu
propalam ac ferociora his iactare: se iniussu imperatoris
14 aut dimicaturos aut agmine Romam ituros. inmiscerique
iam militibus centuriones, nec in circulis modo fremere,
sed iam in principiis ac praetorio in unum sermones con-
fundi atque in contionis magnitudinem crescere turba et
vociferare ex omnibus locis, ut extemplo ad dictatorem
iretur, verba pro exercitu faceret Sex. Tullius, ut virtute
eius dignum esset.

1 XIII. Septimum primum pilum iam Tullius ducebat
neque erat in exercitu, qui quidem pedestria stipendia
2 fecisset, vir factis nobilior. is praecedens militum agmen
ad tribunal pergit mirantique Sulpicio non turbam magis

quam turbae principem Tullium, imperiis oboedientissi-
mum militem: 'scilicet, dictator,' inquit 'condemnatum se 3
universus exercitus a te ignaviae ratus et prope ignomi-
niae causa destitutum sine armis oravit me, ut suam cau-
sam apud te agerem. equidem, sicubi loco cessum, si 4
terga data hosti, si signa foede amissa obici nobis pos-
sent, tamen hoc a te impetrari aequum censerem, ut nos
virtute culpam nostram corrigere et abolere flagitii memo-
riam nova gloria patereris. etiam ad Aliam fusae legiones 5
eandem, quam per pavorem amiserant, patriam profectae
postea a Veiis virtute recuperavere. nobis deum benigni-
tate, felicitate tua populique Romani et res et gloria est
integra. quamquam de gloria vix dicere ausim, si nos et 6
hostes haud secus quam feminas abditos intra vallum omni-
bus contumeliis eludunt et tu imperator noster, quod aegrius
patimur, exercitum tuum sine animis, sine armis, sine mani-
bus iudicas esse et, priusquam expertus nos esses, de nobis
ita desperasti, ut te mancorum ac debilium ducem iudicares
esse. quid enim aliud esse causae credamus, cur vetera- 7
nus dux, fortissimus bello, conpressis, quod aiunt, mani-
bus sedeas? utcumque enim se habet res, te de nostra
virtute dubitasse videri quam nos de tua verius est. sin 8
autem non tuum istuc, sed publicum est consilium et con-
sensus aliqui patrum, non Gallicum bellum nos ab urbe,
a penatibus nostris ablegatos tenet, quaeso, ut ea quae
dicam non a militibus imperatori dicta censeas, sed a
plebe patribus, quae sicut vos vestra habeatis consilia,
sic se sua habituram dicat. quis tandem suscenseat, mi- 9
lites nos esse, non servos vestros, ad bellum, non in ex-
ilium missos? si quis det signum, in aciem educat, ut
viris ac Romanis dignum sit, pugnaturos, si nihil armis
opus sit, otium Romae potius quam in castris acturos?
haec dicta sint patribus. te, imperator, milites tui ora- 10
mus, ut nobis pugnandi copiam facias. cum vincere cupi-
mus tum te duce vincere, tibi lauream insignem deferre,
tecum triumphantes urbem inire, tuum sequentes currum
Iovis optimi maximi templum gratantes ovantesque adire.'
orationem Tulli exceperunt preces multitudinis, et undi- 11
que, ut signum daret, ut capere arma iuberet, clamabant.

1 XIIII. Dictator quamquam rem bonam exemplo haud
probabili actam cernebat, tamen facturum quod milites
vellent se recepit, Tulliumque secreto, quaenam haec res
2 sit aut quo acta more, percontatur. Tullius magno opere
a dictatore petere, ne se oblitum disciplinae militaris, ne
sui neve imperatoriae maiestatis crederet: multitudini
concitatae, quae ferme auctoribus similis esset, non sub-
traxisse se ducem, ne quis alius, qualis mota creare
3 multitudo soleret, existeret. nam se quidem nihil non
arbitrio imperatoris acturum; illi quoque tamen videndum
magno opere esse, ut exercitum in potestate haberet.
differri non posse adeo concitatos animos. ipsos sibi lo-
cum ac tempus pugnandi sumpturos, si ab imperatore
4 non detur. dum haec loquuntur, iumenta forte pascentia
extra vallum Gallo abigenti duo milites Romani ademe-
runt. in eos saxa coniecta a Gallis, deinde ab Romana
5 statione clamor ortus ac procursum utrimque est. iamque
haud procul iusto proelio res erant, ni celeriter diremptum
certamen per centuriones esset. adfirmata certe eo casu
Tulli apud dictatorem fides est, nec recipiente iam dila-
tionem re in posterum diem edicitur acie pugnaturos.
6 dictator tamen, ut qui magis animis quam viribus fretus
ad certamen descenderet, omnia circumspicere atque agi-
tare coepit, ut arte aliqua terrorem hostibus incuteret.
sollerti animo rem novam excogitat, qua deinde multi
nostri atque externi imperatores, nostra quoque quidam
7 aetate, usi sunt: mulis strata detrahi iubet binisque tan-
tum centunculis relictis agasones partim captivis partim
8 aegrorum armis ornatos inponit. his fere mille effectis
centum admiscet equites et nocte super castra in montes
evadere ac silvis se occultare iubet neque inde ante mo-
9 veri quam ab se acciperent signum. ipse, ubi inluxit, in
radicibus montium extendere aciem coepit sedulo, ut ad-
10 versus montes consisteret hostis. instructo vani terroris
apparatu, qui quidem terror plus paene veris viribus pro-
fuit, primo credere duces Gallorum, non descensuros in
aequum Romanos, deinde, ubi degressos repente viderunt,
et ipsi avidi certaminis in proelium ruunt, priusque pugna
coepit quam signum ab ducibus daretur.

XV. Acrius invasere Galli dextrum cornu, neque 1
sustineri potuissent, ni forte eo loco dictator fuisset, Sex.
Tullium nomine increpans rogitansque: sicine pugnaturos
milites spopondisset? ubi illi clamores sint arma poscen- 2
tium, ubi minae, iniussu imperatoris proelium inituros?
en ipsum imperatorem clara voce vocare ad proelium et
ire armatum ante prima signa! ecquis sequeretur eorum,
qui modo ducturi fuerint, in castris feroces, in acie pa-
vidi? — vera audiebant: itaque tantos pudor stimulos 3
admovit, ut ruerent in hostium tela alienatis a memoria
periculi animis. hic primo impetus prope vecors turbavit
hostes, eques deinde emissus turbatos avertit. ipse dicta- 4
tor, postquam labantem una parte vidit aciem, signa in
laevum cornu confert, quo turbam hostium congregari
cernebat, et iis qui in monte erant signum quod conve-
nerat dedit. ubi inde quoque novus clamor ortus et ten- 5
dere obliquo monte ad castra Gallorum visi sunt, tum
metu, ne excluderentur, omissa pugna est cursuque effuso
ad castra ferebantur. ubi cum occurrisset eis M. Valerius 6
magister equitum, qui profligato dextro cornu obequitabat
hostium munimentis, ad montes silvasque vertunt fugam,
plurimique ibi a fallaci equitum specie agasonibusque ex- 7
cepti sunt. et eorum, quos pavor perculerat in silvas,
atrox caedes post sedatum proelium fuit. nec alius post 8
M. Furium quam C. Sulpicius iustiorem de Gallis egit
triumphum. auri quoque ex Gallicis spoliis satis magnum
pondus saxo quadrato saeptum in Capitolio sacravit.

Eodem anno et a consulibus vario eventu bellatum. 9
nam Hernici a C. Plautio devicti subactique sunt, Fabius
collega eius incaute atque inconsulte adversus Tarquinien-
ses pugnavit. nec in acie tantum ibi cladis acceptum quam 10
quod trecentos septem milites Romanos captos Tarquinien-
ses immolarunt, qua foeditate supplicii aliquanto ignominia
populi Romani insignitior fuit. accessit ad eam cladem et 11
vastatio Romani agri, quam Privernates, Veliterni deinde,
incursione repentina fecerunt.

Eodem anno duae tribus, Pomptina et Publilia, addi- 12
tae, ludi votivi, quos M. Furius dictator voverat, facti.
et de ambitu ab C. Poetelio tribuno plebis auctoribus

13 patribus tum primum ad populum latum est, eaque roga-
tione novorum maxime hominum ambitionem, qui nundinas
et conciliabula obire soliti erant, conpressam credebant.

1 XVI. Haud aeque laeta patribus insequenti anno C.
Marcio, Cn. Manlio consulibus de unciario faenore a M.
Duilio, L. Menenio tribunis plebis rogatio est perlata; et
plebis aliquanto eam cupidius scivit (accepit).

2 Ad bella nova priore anno destinata Falisci quoque
hostes exorti duplici crimine, quod et cum Tarquiniensi-
bus iuventus eorum militaverat et eos, qui Falerios per-
fugerant, cum male pugnatum est, repetentibus fetialibus
3 Romanis non reddiderant. ea provincia Cn. Manlio ob-
venit. Marcius exercitum in agrum Privernatem integrum
pace longinqua induxit militemque praeda inplevit. ad
copiam rerum addidit munificentiam, quod nihil in publi-
4 cum secernendo augenti rem privatam militi favit. Pri-
vernates cum ante moenia sua castris permunitis conse-
dissent, vocatis ad contionem militibus, 'castra nunc'
inquit 'vobis hostium urbemque praedae do, si mihi polli-
cemini, vos fortiter in acie operam navaturos nec praedae
5 magis quam pugnae paratos esse.' signum poscunt ingenti
clamore celsique et spe haud dubia feroces in proelium
vadunt. ibi ante signa Sex. Tullius, de quo ante dictum
est, exclamat: 'aspice, imperator,' inquit 'quemadmodum
exercitus tuus tibi promissa praestet,' piloque posito stricto
6 gladio in hostem impetum facit. secuntur Tullium ante-
signani omnes primoque impetu avertere hostem; fusum
inde ad oppidum persecuti, cum iam scalas moenibus ad-
moverent, in deditionem urbem acceperunt. triumphus de
7 Privernatibus actus. ab altero consule nihil memorabile
gestum, nisi quod legem novo exemplo ad Sutrium in
castris tributim de vicensima eorum, qui manu mitteren-
tur, tulit. patres, quia ea lege haud parvum vectigal
8 inopi aerario additum esset, auctores fuerunt. ceterum
tribuni plebis non tam lege quam exemplo moti, ne quis
postea populum sevocaret, capite sanxerunt: nihil enim
non per milites iuratos in consulis verba quamvis perni-
ciosum populo, si id liceret, ferri posse.

9 Eodem anno C. Licinius Stolo a M. Popilio Laenate

sua lege decem milibus aeris est damnatus, quod mille
iugerum agri cum filio possideret emancipandoque filium
fraudem legi fecisset.

XVII. Novi consules inde, M. Fabius Ambustus ite- 1
rum et M. Popilius Laenas iterum, duo bella habuere.
facile alterum cum Tiburtibus, quod Laenas gessit, qui 2
hoste in urbem conpulso agros vastavit. Falisci Tarqui-
niensesque alterum consulem prima pugna fuderunt. inde 3
terror maximus fuit, quod sacerdotes eorum facibus ar-
dentibus anguibusque praelatis incessu furiali militem
Romanum insueta turbaverunt specie. et tum quidem
velut lymphati et attoniti munimentis suis trepido agmine
inciderunt; deinde, ubi consul legatique ac tribuni puero- 4
rum ritu vana miracula paventis inridebant increpabant-
que, vertit animos repente pudor, et in ea ipsa quae fu-
gerant velut caeci ruebant. discusso itaque vano adparatu 5
hostium cum in ipsos armatos se intulissent, averterunt
totam aciem castrisque etiam eo die potiti, praeda ingenti
parta victores reverterunt, militaribus iocis cum appara-
tum hostium tum suum increpantes pavorem. concitatur 6
deinde omne nomen Etruscum et Tarquiniensibus Fali-
scisque ducibus ad salinas perveniunt. adversus eum ter-
rorem dictator C. Marcius Rutilus primus de plebe dictus
magistrum equitum item de plebe C. Plautium dixit. id 7
vero patribus indignum videri, etiam dictaturam iam in
promisco esse; omnique ope inpediebant, ne quid dicta-
tori ad id bellum decerneretur parareturve. eo promptius
cuncta ferente dictatore populus iussit. profectus ab 8
urbe utraque parte Tiberis ratibus exercitu, quocumque
fama hostium ducebat, traiecto multos populatores agro-
rum vagos palantes oppressit. castra quoque necopinato 9
adgressus cepit et octo milibus hostium captis, ceteris
aut caesis aut ex agro Romano fugatis sine auctoritate
patrum populi iussu triumphavit.

Quia nec per dictatorem plebeium nec per consulem 10
comitia consularia haberi volebant et alter consul Fabius
bello retinebatur, res ad interregnum redit. interreges 11
deinceps Q. Servilius Ahala, M. Fabius, Cn. Manlius,
C. Fabius, C. Sulpicius, L. Aemilius, Q. Servilius, M.

12 Fabius Ambustus. in secundo interregno orta contentio
est, quod duo patricii consules creabantur, intercedentibusque tribunis interrex Fabius aiebat, in duodecim tabulis legem esse, ut quodcumque postremum populus
iussisset, id ius ratumque esset; iussum populi et suffra-
13 gia esse. cum intercedendo tribuni nihil aliud quam ut
differrent comitia valuissent, duo patricii consules creati
sunt, C. Sulpicius Peticus tertium, M. Valerius Publicola,
eodemque die magistratum inierunt.

1 XVIII. Quadringentesimo anno quam urbs Romana
condita erat, quinto tricesimo quam a Gallis reciperata,
ablato post undecimum annum a plebe consulatu patricii
consules ambo ex interregno magistratum iniere: C. Sul-
2 picius Peticus tertium, M. Valerius Publicola. Empulum
eo anno ex Tiburtibus haud memorando certamine captum, sive duorum consulum auspicio bellum ibi gestum
est, ut scripsere quidam, seu per idem tempus Tarquiniensium quoque sunt vastati agri ab Sulpicio consule,
quo Valerius adversus Tiburtes legiones duxit.

3 Domi maius certamen consulibus cum plebe ac tribunis erat. fidei iam suae, non solum virtutis ducebant
esse, ut accepissent duo patricii consulatum, ita ambobus
4 patriciis mandare: quin aut toto cedendum esse, si plebeius iam magistratus consulatus fiat, aut totum possidendum, quam possessionem integram a patribus acce-
5 pissent. plebes contra fremit: quid se vivere, quid in
parte civium censeri, si, quod duorum hominum virtute,
L. Sexti ac C. Licini, partum sit, id obtinere universi
6 non possint? vel reges vel decemviros vel si quod tristius
sit imperii nomen patiendum esse potius quam ambos
7 patricios consules videant, nec invicem pareatur atque
imperetur, sed pars altera in aeterno imperio locata plebem nusquam alio natam quam ad serviendum putet.
8 non desunt tribuni auctores turbarum, sed inter concita-
9 tos per se omnes vix duces eminent. aliquotiens frustra
in campum descensum cum esset multique per seditiones
acti comitiales dies, postremo victa perseverantia consulum plebis. eo dolor erupit, ut tribunos, actum esse de
libertate vociferantes relinquendumque non campum iam

solum, sed etiam urbem captam atque oppressam regno
patriciorum, maesta plebis sequeretur. consules relicti a 10
parte populi per infrequentiam comitia nihilo segnius per-
ficiunt. creati consules ambo patricii, M. Fabius Ambustus
tertium, T. Quinctius. in quibusdam annalibus pro T.
Quinctio M. Popilium consulem invenio.

XVIIII. Duo bella eo anno prospere gesta, cum Ti- 1
burtibusque ad deditionem pugnatum. Sassula ex his urbs
capta; ceteraque oppida eandem fortunam habuissent, ni
universa gens positis armis in fidem consulis venisset.
triumphatum de Tiburtibus, alioquin mitis victoria fuit. 2
in Tarquinienses acerbe saevitum: multis mortalibus in
acie caesis ex ingenti captivorum numero trecenti quin-
quaginta octo delecti, nobilissimus quisque, qui Romam
mitterentur, volgus aliud trucidatum. nec populus in eos, 3
qui missi Romam erant, mitior fuit: medio in foro omnes
virgis caesi ac securi percussi. id pro immolatis in foro
Tarquiniensium Romanis poenae hostibus redditum. res 4
bello bene gestae, ut Samnites quoque amicitiam peterent,
effecerunt. legatis eorum comiter ab senatu responsum,
foedere in societatem accepti.

Non eadem domi quae militiae fortuna erat plebi Ro- 5
manae. nam etsi unciario faenore facto levata usura erat,
sorte ipsa obruebantur inopes nexumque inibant: eo nec
patricios ambo consules neque comitiorum curam publi-
cave studia prae privatis incommodis plebs ad animum
admittebat. consulatus uterque apud patricios manet: 6
consules creati C. Sulpicius Peticus quartum, M. Valerius
Publicola iterum.

In bellum Etruscum intentam civitatem, quia Caeritem
populum misericordia consanguinitatis Tarquiniensibus ad-
iunctum fama ferebat, legati Latini ad Volscos convertere,
nuntiantes, exercitum conscriptum armatumque iam suis
finibus imminere, inde populabundos in agrum Romanum
venturos esse. censuit igitur senatus, neutram neglegen- 7
dam rem esse, utroque legiones scribi consulesque sortiri
provincias iussit. inclinavit deinde pars maior curae in 8
Etruscum bellum, postquam litteris Sulpicii consulis, cui
Tarquinii provincia evenerat, cognitum est, depopulatum

agrum circa Romanas salinas praedaeque partem in Cae-
ritum fines avectam et haud dubie iuventutem eius populi
9 inter praedatores fuisse. itaque Valerium consulem, Volscis
oppositum castraque ad finem Tusculanum habentem, re-
10 vocatum inde senatus dictatorem dicere iussit. T. Man-
lium L. filium dixit. is cum sibi magistrum equitum
A. Cornelium Cossum dixisset, consulari exercitu con-
tentus ex auctoritate patrum ac populi iussu Caeritibus
bellum indixit.

1 XX. Tum primum Caerites, tamquam in verbis ho-
stium vis maior ad bellum significandum quam in suis
factis, qui per populationem Romanos lacessierant, esset,
verus belli terror invasit; et quam non suarum virium ea
2 dimicatio esset, cernebant paenitebatque populationis et
Tarquinienses execrabantur defectionis auctores; nec
arma aut bellum quisquam apparare, sed pro se quisque
3 legatos mitti iubebat ad petendam erroris veniam. legati
senatum cum adissent, ab senatu reiecti ad populum deos
rogaverunt, quorum sacra bello Gallico accepta rite pro-
curassent, ut Romanos florentes ea sui misericordia ca-
peret, quae se rebus adfectis quondam populi Romani
4 cepisset; conversique ad delubra Vestae hospitium flami-
num Vestaliumque ab se caste ac religiose cultum invo-
5 cabant: eane meritos crederet quisquam hostes repente
sine causa factos, aut, si quid hostiliter fecissent, consilio
id magis quam furore lapsos fecisse, ut sua vetera bene-
ficia, locata praesertim apud tam gratos, novis conrum-
perent maleficiis florentemque populum Romanum ac feli-
cissimum bello sibi desumerent hostem, cuius adflicti
amicitiam petissent? ne appellarent consilium, quae vis
6 ac necessitas appellanda esset. transeuntis agmine infesto
per agrum suum Tarquinienses, cum praeter viam nihil
petissent, traxisse quosdam agrestium populationis eius,
7 quae sibi crimini detur, comites. eos seu dedi placeat,
dedere se paratos esse, seu supplicio adfici, daturos poe-
nas. Caere, sacrarium populi Romani, deversorium sa-
cerdotum ac receptaculum Romanorum sacrorum, intactum
inviolatumque crimine belli hospitio Vestalium cultisque
8 diis darent. movit populum non tam causa praesens quam

vetus meritum, ut maleficii quam beneficii potius inmemores essent. itaque pax populo Caeriti data, indutiasque in centum annos factas in senatus consultum referri placuit. in Faliscos eodem noxios crimine vis belli conversa 9
est, sed hostes nusquam inventi. cum populatione peragrati fines essent, ab oppugnatione urbium temperatum; legionibusque Romam reductis relicum anni muris turribusque reficiendis consumptum et aedis Apollinis dedicata est.

XXI. Extremo anno comitia consularia certamen 1
patrum ac plebis diremit, tribunis negantibus passuros comitia haberi, ni secundum Liciniam legem haberentur, dictatore obstinato tollere potius totum e re publica consulatum quam promiscum patribus ac plebi facere. pro- 2
latandis igitur comitiis cum dictator magistratu abisset, res ad interregnum rediit. infestam inde patribus plebem interreges cum accepissent, ad undecimum interregem seditionibus certatum est. legis Liciniae patrocinium tribuni 3
iactabant; propior dolor plebi faenoris ingravescentis erat curaeque privatae in certaminibus publicis erumpebant. quorum taedio patres L. Cornelium Scipionem interregem 4
concordiae causa observare legem Liciniam comitiis consularibus iussere. P. Valerio Publicolae datus e plebe collega C. Marcius Rutilus. inclinatis semel in concordiam 5
animis novi consules faenebrem quoque rem, quae distinere unanimos videbatur, levare adgressi solutionem alieni aeris in publicam curam verterunt quinqueviris creatis, quos mensarios ab dispensatione pecuniae appellarunt. meriti 6
aequitate curaque sunt, ut per omnium annalium monumenta celebres nominibus essent. fuere autem C. Duellius, P. Decius Mus, M. Papirius, Q. Publilius et T. Aemilius, qui rem difficillimam tractatu et plerumque parti utrique, 7
semper certe alteri gravem cum alia moderatione tum inpendio magis publico quam iactura sustinuerunt. tarda 8
enim nomina et inpeditiora inertia debitorum quam facultatibus aut aerarium mensis cum aere in foro positis dissolvit, ut populo prius caveretur, aut aestimatio aequis rerum pretiis liberavit, ut non modo sine iniuria, sed etiam sine querimoniis partis utriusque exhausta vis ingens aeris alieni sit.

9 Terror inde vanus belli Etrusci, cum coniurasse duo-
decim populos fama esset, dictatorem dici coegit. dictus
in castris — eo enim ad consules missum senatus con-
sultum est — C. Iulius, cui magister equitum adiectus
L. Aemilius. ceterum foris tranquilla omnia fuere.

1 XXII. Temptatum domi per dictatorem, ut ambo
patricii consules crearentur, rem ad interregnum perduxit.
2 duo interreges C. Sulpicius et M. Fabius interpositi ob-
tinuere, quod dictator frustra tetenderat, mitiore iam plebe
ob recens meritum levati aeris alieni, ut ambo patricii
3 consules crearentur. creati ipse C. Sulpicius Peticus, qui
prior interregno abiit, et T. Quinctius Pennus; quidam
4 Caesonem, alii C. nomen Quinctio adiciunt. ad bellum
ambo profecti, Faliscum Quinctius, Sulpicius Tarquiniense,
nusquam acie congresso hoste cum agris magis quam cum
5 hominibus urendo populandoque gesserunt bella; cuius
lentae velut tabis senio victa utriusque pertinacia populi
est, ut primum a consulibus, dein permissu eorum ab
senatu indutias peterent. in quadraginta annos impetra-
6 verunt. ita posita duorum bellorum quae inminebant cura,
dum aliqua ab armis quies esset, quia solutio aeris alieni
multarum rerum mutaverat dominos, censum agi placuit.
7 ceterum cum censoribus creandis indicta comitia essent,
professus censuram se petere C. Marcius Rutilus, qui
primus dictator de plebe fuerat, concordiam ordinum tur-
8 bavit. quod videbatur quidem tempore alieno fecisse, quia
ambo tum forte patricii consules erant, qui rationem eius
9 se habituros negabant; sed et ipse constantia inceptum
obtinuit et tribuni omni vi, reciperaturi ius consularibus
comitiis amissum, adiuverunt; et cum ipsius viri maiestas
nullius honoris fastigium non aequabat, tum per eundem,
qui ad dictaturam aperuisset viam, censuram quoque in
10 partem vocari plebes volebat. nec variatum comitiis est,
quin cum Manlio Gnaeo censor Marcius crearetur.

Dictatorem quoque hic annus habuit M. Fabium nullo
terrore belli, sed ne Licinia lex comitiis consularibus ob-
11 servaretur. magister equitum dictatori additus Q. Servi-
lius. nec tamen dictatura potentiorem eum consensum
patrum consularibus comitiis fecit quam censoriis fuerat.

XXIII. M. Popilius Laenas a plebe consul, a patri- 1
bus L. Cornelius Scipio datus. fortuna quoque inlustrio-
rem plebeium consulem fecit: nam cum ingentem Gallo- 2
rum exercitum in agro Latino castra posuisse nuntiatum
esset, Scipione gravi morbo inplicito, Gallicum bellum
Popilio extra ordinem datum. is inpigre exercitu scripto, 3
cum omnis extra portam Capenam ad Martis aedem con-
venire armatos iuniores iussisset signaque eodem quae-
stores ex aerario deferre, quattuor expletis legionibus,
quod superfuit militum P. Valerio Publicolae praetori
tradidit, auctor patribus scribendi alterius exercitus, quod 4
ad incertos belli eventus subsidium rei publicae esset.
ipse iam satis omnibus instructis conparatisque ad hostem 5
pergit. cuius ut prius nosceret vires quam periculo ultimo
temptaret, in tumulo, quem proximum castris Gallorum
capere potuit, vallum ducere coepit. gens ferox et ingenii 6
avidi ad pugnam cum procul visis Romanorum signis, ut
extemplo proelium initura, explicuisset aciem, postquam
neque in aequum demitti agmen vidit et cum loci altitu-
dine tum vallo etiam integi Romanos, perculsos pavore
rata simul oportuniores, quod intenti tum maxime operi
essent, truci clamore adgreditur. ab Romanis nec opus 7
intermissum — triarii erant qui muniebant — et ab hasta-
tis principibusque, qui pro munitoribus intenti armatique
steterunt, proelium initum. praeter virtutem locus quoque 8
superior adiuvit, ut pila omnia hastaeque non, tamquam
ex aequo missa, vana, quod plerumque fit, caderent, sed
omnia librata ponderibus figerentur; oneratique telis Galli, 9
quibus aut corpora transfixa aut praegravata inhaerentibus
gerebant scuta, cum cursu paene in adversum subissent,
primo incerti restitere, dein cum ipsa cunctatio et his ani- 10
mos minuisset et auxisset hosti, inpulsi retro ruere alii
super alios stragemque inter se caede ipsa foediorem
dare: adeo praecipiti turba obtriti plures quam ferro
necati.

XXIIII. Necdum certa Romanis victoria erat, alia 1
in campum degressis supererat moles: namque multitudo 2
Gallorum sensum omnem talis damni exsuperans velut
nova rursus exoriente acie integrum militem adversus

victorem hostem ciebat. stetitque suppresso impetu Ro-
3 manus, et quia iterum fessis subeunda dimicatio erat et
quod consul, dum inter primores incautus agitat, laevo
umero matari prope traiecto cesserat parumper ex acie.
4 iamque omissa cunctando victoria erat, cum consul vul-
nere alligato revectus ad prima signa: 'quid stas, miles?'
inquit; 'non cum Latino Sabinoque hoste res est, quem
5 victum armis socium ex hoste facias: in beluas strinximus
ferrum, hauriendus aut dandus est sanguis. propulistis a
castris, supina valle praecipites egistis, stratis corporibus
hostium superstatis; complete eadem strage campos, qua
6 montis replestis. nolite exspectare, dum stantes vos fu-
7 giant; inferenda sunt signa et vadendum in hostem.' his
adhortationibus iterum coorti pellunt loco primos mani-
pulos Gallorum, cuneis deinde in medium agmen perrum-
8 punt. inde barbari dissipati, quibus nec certa imperia
nec duces essent, vertunt impetum in suos, fusique per
campos et praeter castra etiam sua fuga praelati, quod
editissimum inter aequales tumulos occurrebat oculis, ar-
9 cem Albanam petunt. consul non ultra castra insecutus,
quia et vulnus degravabat et subicere exercitum tumulis
ab hoste occupatis nolebat, praeda omni castrorum militi
data victorem exercitum opulentumque Gallicis spoliis
10 Romam reduxit. moram triumpho vulnus consulis attulit
eademque causa dictatoris desiderium senatui fecit, ut
11 esset qui aegris consulibus comitia haberet. dictator L.
Furius Camillus dictus, addito magistro equitum P. Cor-
nelio Scipione, reddidit patribus possessionem pristinam
consulatus. ipse ob id meritum ingenti patrum studio
creatus consul collegam Ap. Claudium Crassum dixit.

1 XXV. Priusquam inirent novi consules magistratum,
triumphus a Popilio de Gallis actus magno favore plebis,
mussantesque inter se rogitabant, num quem plebeii con-
2 sulis paeniteret. simul dictatorem increpabant, qui legis
Liciniae spretae mercedem consulatum privata cupiditate
quam publica iniuria foediorem cepisset, ut se ipse con-
3 sulem dictator crearet. annus multis variisque motibus
fuit insignis. Galli ex Albanis montibus, quia hiemis
vim pati nequiverant, per campos maritumaque loca vagi

populabantur; mare infestum classibus Graecorum erat 4
oraque litoris Antiatis Laurensque tractus et Tiberis ostia,
ut praedones maritimi cum terrestribus congressi ancipiti
semel proelio decertarent, dubiique discesserint in castra
Galli, Graeci retro ad naves, victos se an victores puta-
rent. inter hos longe maximus extitit terror, concilia 5
populorum Latinorum ad lucum Ferentinae habita re-
sponsumque haud ambiguum imperantibus milites Roma-
nis datum, absisterent imperare iis, quorum auxilio ege-
rent: Latinos pro sua libertate potius quam pro alieno 6
imperio laturos arma. inter duo simul bella externa de- 7
fectione etiam sociorum senatus anxius cum cerneret, metu
tenendos, quos fides non tenuisset, extendere omnes im-
perii vires consules dilectu habendo iussit: civili quippe
standum exercitu esse, quando socialis coetus desereret.
undique non urbana tantum, sed etiam agresti iuventute 8
decem legiones scriptae dicuntur quaternum milium et
ducenorum peditum equitumque trecenorum, quem nunc 9
novum exercitum, si qua externa vis ingruat, hae vires
populi Romani, quas vix terrarum capit orbis, contractae
in unum haud facile efficiant: adeo in quae laboramus
sola crevimus, divitias luxuriamque.

Inter cetera tristia eius anni consul alter Ap. Claudius 10
in ipso belli apparatu moritur, redierantque res ad Camil-
lum, cui unico consuli vel ob aliam dignationem haud 11
subiciendam dictaturae vel ob omen faustum ad Gallicum
tumultum cognominis dictatorem adrogari haud satis de-
corum visum est patribus. consul duabus legionibus urbi 12
praepositis, octo cum L. Pinario praetore divisis memor
paternae virtutis Gallicum sibi bellum extra sortem sumit,
praetorem maritimam oram tutari Graecosque arcere lito- 13
ribus iussit. et cum in agrum Pomptinum descendisset,
quia neque in campis congredi nulla cogente re volebat et
prohibendo populationibus, quos rapto vivere necessitas
cogeret, satis domari credebat hostem, locum idoneum
stativis delegit.

XXVI. Ubi cum stationibus quieti tempus tererent, 1
Gallus processit magnitudine atque armis insignis, qua-
tiensque scutum hasta cum silentium fecisset, provocat

per interpretem unum ex Romanis, qui secum ferro de-
2 cernat. M. erat Valerius tribunus militum adulescens,
qui haud indigniorem eo decore se quam T. Manlium
ratus, prius sciscitatus consulis voluntatem in medium
3 armatus processit. minus insigne certamen humanum
numine interposito deorum factum: namque conserenti
iam manum Romano corvus repente in galea consedit, in
4 hostem versus. quod primo ut augurium caelo missum
laetus accepit tribunus, precatus deinde: si divus, si diva
esset, qui sibi praepetem misisset, volens propitius ad-
5 esset. dictu mirabile, tenuit non solum ales captam semel
sedem, sed quotienscumque certamen initum est levans
se alis os oculosque hostis rostro et unguibus adpetit,
donec territum prodigii talis visu oculisque simul ac mente
turbatum Valerius obtruncat. corvus ex conspectu elatus
6 orientem petit. hactenus quietae utrimque stationes fuere.
postquam spoliare corpus caesi hostis tribunus coepit, nec
Galli se statione tenuerunt et Romanorum cursus ad vic-
torem etiam ocior fuit. ibi circa iacentis Galli corpus
7 contracto certamine pugna atrox concitatur. iam non
manipulis proximarum stationum, sed legionibus utrim-
que effusis res geritur. Camillus laetum militem victoria
tribuni, laetum tam praesentibus ac secundis diis ire in
proelium iubet, ostentansque insignem spoliis tribunum:
'hunc imitare, miles,' aiebat 'et circa iacentem ducem
8 sterne Gallorum catervas.' dii hominesque illi adfuere
pugnae depugnatumque haudquaquam certamine ambiguo
cum Gallis est: adeo duorum militum eventum, inter quos
9 pugnatum erat, utraque acies animis praeceperat. inter
primos, quorum concursus alios exciverat, atrox proelium
fuit: alia multitudo, priusquam ad coniectum teli veniret,
terga vertit. primo per Volscos Falernumque agrum dis-
sipati sunt, inde Apuliam ac mare inferum petierunt.
10 consul contione advocata laudatum tribunum decem bubus
aureaque corona donat. ipse iussus ab senatu bellum
11 maritimum curare cum praetore iunxit castra. ibi quia
res trahi segnitia Graecorum non committentium se in
aciem videbantur, dictatorem comitiorum causa T. Man-
12 lium Torquatum ex auctoritate senatus dixit. dictator,

magistro equitum A. Cornelio Cosso dicto, comitia con-
sularia habuit aemulumque decoris sui absentem M. Va-
lerium Corvum — id enim illi deinde cognominis fuit —
summo favore populi, tres et viginti natum annos, con-
sulem renuntiavit. collega Corvo de plebe M. Popilius 13
Laenas, quartum consul futurus, datus est. cum Graecis
a Camillo nulla memorabilis gesta res: nec illi terra nec
Romanus mari bellator erat. postremo cum litoribus ar- 14
cerentur, aqua etiam praeter cetera necessaria usui defi-
ciente Italiam reliquere. cuius populi ea (cuius gentis) 15
classis fuerit, nihil certi est. maxime Siciliae fuisse ty-
rannos crediderim, nam ulterior Graecia ea tempestate
intestino fessa bello iam Macedonum opes horrebat.

XXVII. Exercitibus dimissis cum et foris pax et 1
domi concordia ordinum otium esset, ne nimis laetae res
essent, pestilentia civitatem adorta coegit senatum impe-
rare decemviris, ut libros Sibyllinos inspicerent: eorum-
que monitu lectisternium fuit. eodem anno Satricum ab 2
Antiatibus colonia deducta restitutaque urbs, quam Latini
diruerant. et cum Carthaginiensibus legatis Romae foedus
ictum, cum amicitiam ac societatem petentes venissent.

Idem otium domi forisque mansit T. Manlio Torquato, 3
C. Plautio consulibus. semunciarium tantum ex unciario
faenus factum et in pensiones aequas triennii, ita ut quarta
praesens esset, solutio aeris alieni dispensata est. et sic 4
quoque parte plebis adfecta, fides tamen publica privatis
difficultatibus potior ad curam senatui fuit. levatae maxime
res, quia tributo ac dilectu supersessum.

Tertio anno post Satricum restitutum a Volscis M. 5
Valerius Corvus iterum consul cum C. Poetelio factus,
cum ex Latio nuntiatum esset, legatos ab Antio circumire
populos Latinorum ad concitandum bellum, priusquam 6
plus hostium fieret, Volscis arma inferre iussus ad Satri-
cum exercitu infesto pergit. quo cum Antiates aliique
Volsci praeparatis iam ante, si quid ab Roma moveretur,
copiis occurrissent, nulla mora inter infensos diutino odio
dimicandi facta est. Volsci, ferocior ad rebellandum quam 7
ad bellandum gens, certamine victi fuga effusa Satrici
moenia petunt. et ne in muris quidem satis firma spe

cum corona militum cincta iam scalis caperetur urbs, ad
quattuor milia militum praeter multitudinem inbellem sese
8 dedidere. oppidum dirutum atque incensum — ab aede
tantum matris Matutae abstinuere ignem —, praeda om-
nis militi data. extra praedam quattuor milia deditorum
habita; eos vinctos consul ante currum triumphans egit,
venditis deinde magnam pecuniam in aerarium redegit.
9 sunt qui hanc multitudinem captivam servorum fuisse
scribant, idque magis veri simile est quam deditos ve-
nisse.

1 XXVIII. Hos consules secuti sunt M. Fabius Dor-
suo, Ser. Sulpicius Camerinus. Auruncum inde bellum
2 ab repentina populatione coeptum, metuque, ne id fac-
tum populi unius, consilium omnis nominis Latini esset,
dictator velut adversus armatum iam Latium L. Furius
3 creatus. magistrum equitum Cn. Manlium Capitolinum
dixit. et cum, quod per magnos tumultus fieri solitum
erat, iustitio indicto dilectus sine vacationibus habitus
esset, legiones, quantum maturari potuit, in Auruncos
ductae. ibi praedonum magis quam hostium animi in-
4 venti; prima itaque acie debellatum est. dictator tamen,
quia et ultro bellum intulerant et sine detractatione se cer-
tamini offerebant, deorum quoque opes adhibendas ratus
inter ipsam dimicationem aedem Iunoni Monetae vovit:
cuius damnatus voti cum victor Romam revertisset, dic-
5 tatura se abdicavit. senatus duumviros ad eam aedem
pro amplitudine populi Romani faciendam creari iussit;
locus in arce destinatus, quae area aedium M. Manli
6 Capitolini fuerat. consules dictatoris exercitu ad bellum
Volscum usi Soram ex hostibus, incautos adorti, ce-
perunt.

Anno post quam vota erat aedes Monetae dedicatur
C. Marcio Rutilo tertium, T. Manlio Torquato iterum
7 consulibus. prodigium extemplo dedicationem secutum,
simile vetusto montis Albani prodigio: namque et lapidi-
bus pluit et nox interdiu visa intendi; librisque inspectis
cum plena religione civitas esset, senatui placuit, dicta-
8 torem feriarum constituendarum causa dici. dictus P.
Valerius Publicola, magister equitum ei Q. Fabius Am-

bustus datus est. non tribus tantum supplicatum ire pla-
cuit, sed finitimos etiam populos, ordoque iis, quo quis-
que die supplicarent, statutus.

Iudicia eo anno populi tristia in faeneratores facta, qui- 9
bus ab aedilibus dicta dies esset, traduntur. et res haud
ulla insigni ad memoriam causa ad interregnum redit. ex 10
interregno, ut id actum videri posset, ambo patricii con-
sules creati sunt: M. Valerius Corvus tertium, A. Corne-
lius Cossus.

XXVIIII. Maiora iam hinc bella et viribus et lon- 1
ginquitate vel regionum vel temporum (spatio), quibus
bellatum est, dicentur. namque eo anno adversus Samni-
tes, gentem opibus armisque validam, mota arma. Sam- 2
nitium bellum ancipiti Marte gestum Pyrrus hostis, Pyr-
rum Poeni secuti. quanta rerum moles! quotiens in
extrema periculorum ventum, ut in hanc magnitudinem,
quae vix sustinetur, erigi imperium posset! belli autem 3
causa cum Samnitibus Romanis, cum societate amicitia-
que iuncti essent, extrinsecus venit, non orta inter ipsos
est. Samuites Sidicinis iniusta arma, quia viribus plus 4
poterant, cum intulissent, coacti inopes ad opulentiorum
auxilium confugere, Campanis sese coniungunt. Campani 5
magis nomen ad praesidium sociorum quam vires cum
attulissent, fluentes luxu ab duratis usu armorum in Si-
dicino pulsi agro, in se deinde molem omnem belli ver-
terunt. namque Samnites omissis Sidicinis ipsam arcem 6
finitimorum, Campanos, adorti, unde aeque facilis victo-
ria, praedae atque gloriae plus esset, Tifata, inminentis
Capuae collis, cum praesidio firmo occupassent, descen-
dunt inde quadrato agmine in planitiem, quae Capuam
Tifataque interiacet. ibi rursus acie dimicatum, adverso- 7
que proelio Campani intra moenia conpulsi, cum robore
iuventutis suae acciso nulla propinqua spes esset, coacti
sunt ab Romanis petere auxilium.

XXX. Legati introducti in senatum maxime in hanc 1
sententiam locuti sunt: 'populus nos Campanus legatos
ad vos, patres conscripti, misit amicitiam in perpetuum,
auxilium praesens a vobis petitum. quam si secundis 2
rebus nostris petissemus, sicut coepta celerius, ita infir-

miore vinculo contracta esset. tunc enim, ut qui ex
aequo nos venisse in amicitiam meminissemus, amici
forsitan pariter ac nunc, subiecti atque obnoxii vobis
3 minus essemus: nunc, misericordia vestra conciliati auxi-
lioque in dubiis rebus defensi, beneficium quoque accep-
tum colamus oportet, ne ingrati atque omni ope divina
4 humanaque indigni videamur. neque hercule, quod Sam-
nites priores amici sociique vobis facti sunt, ad id valere
arbitror, ne nos in amicitiam accipiamur, sed ut vetustate
et gradu honoris nos praestent. neque enim foedere
Samnitium, ne qua nova iungeretis foedera, cautum est.
5 fuit quidem apud vos semper satis iusta causa amicitiae,
6 velle eum vobis amicum esse, qui vos appeteret: Cam-
pani, etsi fortuna praesens magnifice loqui prohibet, non
urbis amplitudine, non agri ubertate ulli populo praeter-
quam vobis cedentes, haud parva, ut arbitror, accessio
7 bonis rebus vestris in amicitiam venimus vestram. Aequis
Volscisque, aeternis hostibus huius urbis, quandocumque
se moverint, ab tergo erimus et, quod vos pro salute
nostra priores feceritis, id nos pro imperio vestro et gloria
8 semper faciemus. subactis his gentibus, quae inter nos
vosque sunt, quod prope diem futurum spondet et virtus
et fortuna vestra, continens imperium usque ad nos habe-
9 bitis. acerbum ac miserum est, quod fateri nos fortuna
nostra cogit: eo ventum est, patres conscripti, ut aut
10 amicorum aut inimicorum Campani simus: si defenditis,
vestri, si deseritis, Samnitium erimus; Capuam ergo et
Campaniam omnem vestris an Samnitium viribus acce-
11 dere malitis, deliberate. omnibus quidem, Romani, ve-
stram misericordiam vestrumque auxilium aequum est
patere, iis tamen maxime, qui, eam inplorantibus aliis
auxilium dum supra vires suas praestant, (omnes) ipsi in
12 hanc necessitatem venerunt. quamquam pugnavimus verbo
pro Sidicinis, re pro nobis, cum videremus finitimum po-
pulum nefario latrocinio Samnitium peti et, ubi confla-
grassent Sidicini, ad nos traiecturum illud incendium esse.
13 nec enim nunc, quia dolent iniuriam acceptam Samnites,
sed quia gaudent, oblatam sibi esse causam, oppugnatum
14 nos veniunt. an, si ultio irae haec et non occasio cupi-

ditatis explendae esset, parum fuit; quod semel in Sidi-
cino agro, iterum in Campania ipsa legiones nostras ceci-
dere? quae est ista tam infesta ira, quam per duas acies 15
fusus sanguis explere non potuerit? adde huc populatio-
nem agrorum, praedas hominum atque pecudum actas,
incendia villarum ac ruinas, omnia ferro ignique vastata:
hiscine ira expleri non potuit? sed cupiditas explenda est. 16
ea ad oppugnandam Capuam rapit: aut delere urbem pul-
cherrimam aut ipsi possidere volunt. sed vos potius, 17
Romani, beneficio vestro occupate eam, quam illos habere
per maleficium sinatis. non loquor apud recusantem iusta
bella populum, sed tamen, si ostenderitis auxilia vestra,
ne bello quidem arbitror vobis opus fore. usque ad nos 18
contemptus Samnitium pervenit, supra non ascendit: ita-
que umbra vestri auxilii, Romani, tegi possumus, quid-
quid deinde habuerimus, quidquid ipsi fuerimus, vestrum
id omne existimaturi. vobis arabitur ager Campanus, 19
vobis Capua urbs frequentabitur; conditorum, parentium,
deorum inmortalium numero nobis eritis, nulla colonia
vestra erit, quae nos obsequio erga vos fideque superet.
adnuite, patres conscripti, nutum numenque vestrum in- 20
victum Campanis et iubete sperare, incolumem Capuam
futuram. qua frequentia omnium generum multitudinis 21
prosequente creditis nos illinc profectos, quam omnia vo-
torum lacrimarumque plena reliquisse, in qua nunc ex-
spectatione senatum populumque Campanum, coniuges
liberosque nostros esse? stare omnem multitudinem ad 22
portas viam hinc ferentem prospectantes certum habeo,
quid illis nos, patres conscripti, sollicitis ac pendentibus
animis renuntiare iubeatis. alterum responsum salutem, 23
victoriam, lucem ac libertatem, alterum ominari horreo
quae ferat! proinde ut aut de vestris futuris sociis atque
amicis aut nusquam ullis futuris nobis consulite.'

XXXI. Summotis deinde legatis cum consultus se- 1
natus esset, etsi magnae parti urbs maxima opulentissi-
maque Italiae, uberrimus ager marique propinquus ad
varietates annonae horreum populi Romani fore videbatur,
tamen tanta utilitate fides antiquior fuit, responditque ita
ex auctoritate senatus consul: 'auxilio vos, Campani, 2

dignos censet senatus, sed ita vobiscum amicitiam instituí
par est, ne qua vetustior amicitia ac societas violetur.
Samnites nobiscum foedere iuncti sunt. itaque arma,
deos prius quam homines violatura, adversus Samnites
3 vobis negamus: legatos, sicut fas iusque est, ad socios
atque amicos precatum mittemus, ne qua vobis vis fiat.'
ad ea princeps legationis — sic enim domo mandatum
attulerant — 'quando quidem' inquit 'nostra tueri adver-
sus vim atque iniuriam iusta vi non vultis, vestra certe
4 defendetis: itaque populum Campanum urbemque Ca-
puam, agros, delubra deum, divina humanaque omnia in
vestram, patres conscripti, populique Romani ditionem
dedimus, quidquid deinde patiemur dediticii vestri pas-
5 suri.' sub haec dicta omnes manus ad consules tendentes
6 pleni lacrimarum in vestibulo curiae procubuerunt. com-
moti patres vice fortunarum humanarum, si ille praepo-
tens opibus populus, luxuria superbiaque clarus, a quo
paulo ante auxilium finitimi petissent, adeo infractos ge-
reret animos, ut se ipse suaque omnia potestatis alienae
7 faceret. tum iam fides agi visa, deditos non prodi, nec
facturum aequa Samnitium populum censebant, si agrum
urbemque per deditionem factam populi Romani oppugna-
8 rent. legatos itaque extemplo mitti ad Samnites placuit.
data mandata, ut preces Campanorum, responsum senatus
amicitiae Samnitium memor, deditionem postremo factam
9 Samnitibus exponerent, peterent pro societate amicitiaque,
ut dediticiis suis parcerent neque in eum agrum, qui po-
10 puli Romani factus esset, hostilia arma inferrent. si leni-
ter agendo parum proficerent, denuntiarent Samnitibus
populi Romani senatusque verbis, ut Capua urbe Cam-
11 panoque agro abstinerent. haec legatis agentibus in con-
cilio Samnitium adeo est ferociter responsum, ut non
solum gesturos se esse dicerent id bellum, sed magistra-
12 tus eorum e curia egressi, stantibus legatis, praefectos
cohortium vocarent iisque clara voce imperarent, ut prae-
datum in agrum Campanum extemplo proficiscerentur.
1 XXXII. Hac legatione Romam relata, positis om-
nium aliarum rerum curis patres, fetialibus ad res repe-
tendas missis belloque, quia non redderentur, sollemni

more indicto, decreverunt, ut primo quoque tempore de
ea re ad populum ferretur. iussuque populi consules 2
ambo cum duobus exercitibus ab urbe profecti, Valerius
in Campaniam, Cornelius in Samnium, ille ad montem
Gaurum, hic ad Saticulam castra ponunt. priori Valerio 3
Samnitium legiones — eo namque omnem belli molem
inclinaturam censebant — occurrunt. simul in Campanos
stimulabat ira, tam promptos nunc ad ferenda nunc ad
accersenda adversus se auxilia. ut vero castra Romana 4
viderunt, ferociter pro se quisque signum duces poscere,
adfirmare, eadem fortuna Romanum Campano laturum
opem, qua Campanus Sidicino tulerit. Valerius levibus 5
certaminibus temptandi hostis causa haut ita multos moratus dies signum pugnae proposuit, paucis suos adhortatus, ne novum bellum eos novusque hostis terreret:
quidquid ab urbe longius proferrent arma, magis magis- 6
que in inbelles gentes eos prodire. ne Sidicinorum Cam- 7
panorumque cladibus Samnitium aestimarent virtutem:
qualescumque inter se certaverint, necesse fuisse, alteram
partem vinci. Campanos quidem haud dubie magis nimio
luxu fluentibus rebus mollitiaque sua quam vi hostium
victos esse. quid autem esse duo prospera in tot saeculis 8
bella Samnitium adversus tot decora populi Romani, qui
triumphos paene plures quam annos ab urbe condita numerent, qui omnia circa se — Sabinos, Etruriam, Lati- 9
nos, Hernicos, Aequos, Volscos, Auruncos — domita
armis habeant, qui Gallos tot proeliis caesos postremo in
mare ac naves fuga conpulerint. cum gloria belli ac vir- 10
tute sua quemque fretos ire in aciem debere, tum etiam
intueri, cuius ductu auspicioque ineunda pugna sit, utrum, 11
qui audiendus dumtaxat magnificus adhortator sit, verbis
tantum ferox, operum militarium expers, an qui et ipse
tela tractare, procedere ante signa, versari media in mole
pugnae sciat. 'facta mea, non dicta vos, milites,' inquit 12
'sequi volo nec disciplinam modo, sed exemplum etiam a
me petere. non factionibus modo nec per coitiones, usitatas nobilibus, sed hac dextra mihi tres consulatus summamque laudem peperi. fuit, cum hoc dici poterat: "pa- 13
tricius enim eras et a liberatoribus patriae ortus et eodem

anno familia ista consulatum, quo urbs haec consulem
14 habuit;" nunc iam nobis patribus vobisque plebei pro-
miscuus consulatus patet nec generis, ut ante, sed virtutis
est praemium. proinde summum quodque spectate, mili-
15 tes, decus. non si mihi novum hoc Corvini cognomen
diis auctoribus homines dedistis, Publicŏlarum vetustum
16 familiae nostrae cognomen memoria excessit. semper ego
plebem Romanam militiae domique, privatus, in magi-
stratibus parvis magnisque, aeque tribunus ac consul,
eodem tenore per omnes deinceps consulatus colo atque
17 colui. nunc quod instat, diis bene iuvantibus novum at-
que integrum de Samnitibus triumphum mecum petite.'

1 XXXIII. Non alias militi familiarior dux fuit omnia
2 inter infimos militum haud gravate munia obeundo. in
ludo praeterea militari, cum velocitatis viriumque inter se
aequales certamina ineunt, comiter facilis, vincere ac vinci
vultu eodem nec quemquam aspernari parem qui se offer-
3 ret, factis benignus pro re, dictis haud minus libertatis
alienae quam suae dignitatis memor et, quo nihil popula-
rius est, quibus artibus petierat magistratus, iisdem gere-
4 bat. itaque universus exercitus incredibili alacritate ad-
5 hortationem prosecutus ducis castris egreditur. proelium,
ut quod maxime umquam, pari spe, utrimque aequis viri-
bus, cum fiducia sui, sine contemptu hostium commissum
6 est. Samnitibus ferociam augebant novae res gestae et
paucos ante dies geminata victoria, Romanis contra qua-
dringentorum annorum decora et conditae urbi aequalis
7 victoria; utrisque tamen novus hostis curam addebat.
pugna indicio fuit, quos gesserint animos: namque ita
conflixerunt, ut aliquamdiu in neutram partem inclinarent
8 acies. tum consul trepidationem iniciendam ratus, quando
vi pelli non poterant, equitibus inmissis turbare prima
9 signa hostium conatur. quos ubi nequiquam tumultuan-
tes in spatio exiguo volvere turmas vidit nec posse aperire
in hostes viam, revectus ad antesignanos legionum cum
10 desiluisset ex equo: 'nostrum' inquit 'peditum illud, mi-
lites, est opus; agitedum, ut me videritis, quacumque in-
cessero in aciem hostium, ferro viam facientem, sic pro
se quisque obvios sternite: illa omnia, qua nunc erectae

micant hastae, patefacta strage vasta cernetis.' haec dicta 11
dederat, cum equites consulis iussu discurrunt in cornua
legionibusque in mediam aciem aperiunt viam. primus
omnium consul invadit hostem et cum quo forte contulit
gradum, obtruncat. hoc spectaculo accensi dextra laeva- 12
que ante se quisque memorandum proelium ciet. stant
obnixi Samnites, quamquam plura accipiunt quam infe-
runt vulnera. aliquamdiu iam pugnatum erat, atrox cae- 13
des circa signa Samnitium, fuga ab nulladum parte erat:
adeo morte sola vinci destinaverant animis. itaque Ro- 14
mani, cum et fluere iam lassitudine vires sentirent et diei
haud multum superesse, accensi ira concitant se in hostem.
tum primum referri pedem atque inclinari rem in fugam 15
apparuit, tum capi, occidi Samnis; nec superfuissent multi,
ni nox victoriam magis quam proelium diremisset. et Ro- 16
mani fatebantur, numquam cum pertinaciore hoste conflic-
tum, et Samnites, cum quaereretur, quaenam prima causa
tam obstinatos movisset in fugam, oculos sibi Romanorum 17
ardere visos aiebant vesanosque vultus et furentia ora;
inde plus quam ex alia ulla re terroris ortum. quem ter-
rorem non pugnae solum eventu, sed nocturna profectione
confessi sunt. postero die vacuis hostium castris Roma- 18
nus potitur, quo se omnis Campanorum multitudo gratu-
labunda effudit.

XXXIIII. Ceterum hoc gaudium magna prope clade 1
in Samnio foedatum est. nam ab Saticula profectus Cor-
nelius consul exercitum incaute in saltum cava valle per-
vium circaque insessum ab hoste induxit, nec prius quam 2
recipi tuto signa non poterant, inminentem capiti hostem
vidit. dum id morae Samnitibus est, quoad totum in val- 3
lem infimam demitteret agmen, P. Decius tribunus militum
conspicit unum editum in saltu collem, inminentem hostium
castris, aditu arduum inpedito agmini, expeditis haud dif-
ficilem. itaque consuli territo animi 'videsne tu,' inquit 4
'A. Corneli, cacumen illud supra hostem? arx illa est spei
salutisque nostrae, si eam, quoniam caeci reliquere Sam-
nites, inpigre capimus. ne tu mihi plus quam unius legio- 5
nis principes hastatosque dederis; cum quibus ubi evasero
in summum, perge hinc omni liber metu teque et exerci-

tum serva: neque enim moveri hostis subiectus nobis ad
6 omnes ictus sine sua pernicie poterit. nos deinde aut
7 fortuna populi Romani aut nostra virtus expediet.' con-
laudatus ab consule accepto praesidio vadit occultus per
saltum; nec prius ab hoste est visus quam loco, quem
8 petebat, adpropinquavit. inde admiratione paventibus cunc-
tis cum omnium in se vertisset oculos, et spatium consuli
dedit ad subducendum agmen in aequiorem locum et ipse
9 in summo constitit vertice. Samnites, dum huc illuc signa
vertunt, utriusque rei amissa occasione neque insequi con-
sulem nisi per eandem vallem, in qua paulo ante subiec-
tum cum telis suis habuerant, possunt nec erigere agmen
10 in captum super se ab Decio tumulum. sed cum ira in
hos magis, qui fortunam gerendae rei eripuerant, tum
11 propinquitas loci atque ipsa paucitas incitat; et nunc cir-
cumdare undique collem armatis volunt, ut a consule
Decium intercludant, nunc viam patefacere, ut degressos
in vallem adoriantur. incertos, quid agerent, nox oppres-
12 sit. Decium primum spes tenuit, cum subeuntibus in
adversum collem ex superiore loco se pugnaturum; deinde
admiratio incessit, quod nec pugnam inirent nec, si ab eo
consilio iniquitate loci deterrerentur, opere se valloque
13 circumdarent. tum centurionibus ad se vocatis: 'quaenam
illa inscitia belli ac pigritia est, aut quonam modo isti ex
Sidicinis Campanisque victoriam pepererunt? huc atque
illuc signa moveri ac modo in unum conferri modo educi
videtis: opus quidem incipit nemo, cum iam circumdati
14 vallo potuerimus esse. tum vere nos similes istorum si-
mus, si diutius hic moremur quam commodum sit. agite-
dum, ite mecum et, dum lucis aliquid superest, quibus
locis praesidia ponant, qua pateat hinc exitus, explore-
15 mus.' haec omnia sagulo gregali amictus, centurionibus
item manipularium militum habitu ductis, ne ducem cir-
cumire hostes notarent, perlustravit.

1 XXXV. Vigiliis deinde dispositis ceteris omnibus
tesseram dari iubet, ubi secundae vigiliae bucina datum
2 signum esset, armati cum silentio ad se convenirent. quo
ubi, sicut edictum erat, taciti convenerunt, 'hoc silentium,
milites,' inquit 'omisso militari adsensu in me audiendo

servandum est. ubi sententiam meam vobis peregero, tum
quibus eadem placebunt in dextram partem taciti transi-
bitis: quae pars maior erit, eo stabitur consilio. nunc quae 3
mente agitem audite. non fuga delatos nec inertia relictos
hic vos circumvenit hostis: virtute cepistis locum, virtute
hinc oportet evadatis. veniendo huc exercitum egregium 4
populo Romano servastis: erumpendo hinc vosmet ipsos
servate. digni estis, qui pauci pluribus opem tuleritis,
ipsi nullius auxilio egueritis. cum eo hoste res est, qui 5
hesterno die delendi omnis exercitus fortuna per socor-
diam usus non sit, hunc tam oportunum collem inminen-
tem capiti suo non ante viderit quam captum a nobis, nos 6
tam paucos tot ipsi milibus hominum nec ascensu arcue-
rint, nec tenentes locum, cum diei tantum superesset, vallo
circumdederint. quem videntem ac vigilantem sic eluseri-
tis, sopitum oportet fallatis, immo necesse est. in eo enim 7
loco res sunt nostrae, ut vobis ego magis necessitatis
vestrae index quam consilii auctor sim. neque enim, 8
maneatis an abeatis hinc, deliberari potest, cum praeter
arma et animos armorum memores nihil vobis fortuna
reliqui fecerit, fameque et siti moriendum sit, si plus
quam viros ac Romanos decet ferrum timeamus. ergo 9
una est salus erumpere hinc atque abire. id aut interdiu
aut nocte faciamus oportet. ecce autem aliud minus du- 10
bium. quippe si lux exspectetur, quae spes est, non vallo
perpetuo fossaque nos saepturum hostem, qui nunc cor-
poribus suis subiectis undique cinxerit, ut videtis, collem?
atqui si nox oportuna est eruptioni, sicut est, haec pro-
fecto noctis aptissima hora est. signo secundae vigiliae 11
convenistis, quod tempus mortales somno altissimo pre-
mit. per corpora sopita vadetis vel silentio incautos fal-
lentes vel sentientibus clamore subito pavorem iniecturi.
me modo sequimini, quem secuti estis: ego eandem, quae 12
duxit huc, sequar fortunam. quibus haec salutaria viden-
tur, agitedum, in dextram partem pedibus transite.'

XXXVI. Omnes transierunt vadentemque per inter- 1
missa custodiis loca Decium secuti sunt. iam evaserant 2
media castra, cum superscandens vigilum strata somno
corpora miles offenso scuto praebuit sonitum; quo excita-

tus vigil cum proximum movisset erectique alios concita-
rent, ignari, cives an hostes essent, praesidium erumperet
3 an consul castra cepisset, Decius, quoniam non fallerent,
clamorem tollere iussis militibus torpidos somno insuper
pavore exanimat, quo praepediti nec arma inpigre capere
4 nec obsistere nec insequi poterant. inter trepidationem
tumultumque Samnitium praesidium Romanum obviis cu-
stodibus caesis ad castra consulis pervadit.
5 Aliquantum supererat noctis iamque in tuto videban-
tur esse, cum Decius 'macte virtute,' inquit 'milites Ro-
mani, este; vestrum iter ac reditum omnia saecula laudibus
6 ferent, sed ad conspiciendam tantam virtutem luce ac die
opus est, nec vos digni estis, quos cum tanta gloria in
castra reduces silentium ac nox tegat: hic lucem quieti
7 opperiemur.' dictis obtemperatum. atque ubi primum
inluxit, praemisso nuntio ad consulem in castra, ingenti
gaudio concitantur: et tessera data incolumes reverti, qui
sua corpora pro salute omnium haud dubio periculo ob-
iecissent, pro se quisque obviam effusi laudant, gratulan-
tur, singulos universos servatores suos vocant, diis laudes
8 gratesque agunt, Decium in caelum ferunt. hic Decii
castrensis triumphus fuit incedentis per media castra cum
armato praesidio coniectis in eum omnium oculis et omni
9 honore tribunum consuli aequantibus. ubi ad praetorium
ventum est, consul classico ad contionem convocat, orsus-
que meritas Decii laudes interfante ipso Decio distulit
10 contionem, qui auctor omnia posthabendi, dum occasio
in manibus esset, perpulit consulem, ut hostes et noc-
turno pavore attonitos et circa collem castellatim dissipa-
tos adgrederetur: credere etiam, aliquos ad se sequendum
11 emissos per saltum vagari. iussae legiones arma capere,
egressaeque castris, cum per exploratores notior iam sal-
12 tus esset, via patentiore ad hostem ducuntur; quem in-
cautum inproviso adortae, cum palati passim Samnitium
milites plerique inermes nec coire in unum nec arma ca-
pere nec recipere intra vallum se possent, paventem
primum in castra conpellunt, deinde castra ipsa turbatis
13 stationibus capiunt. perfertur circa collem clamor fugat-
que ex suis quemque praesidiis. ita magna pars absenti

hosti cessit: quot intra vallum egerat pavor — fuere
autem ad triginta milia — omnes caesi, castra direpta.

XXXVII. Ita rebus gestis consul advocata contione 1
P. Decii non coeptas solum ante, sed cumulatas nova
virtute laudes peragit et praeter militaria alia dona aurea
corona eum et centum bubus eximioque uno albo opimo
auratis cornibus donat. milites, qui in praesidio simul 2
fuerant, duplici frumento in perpetuum, in praesentia
(singulis) bubus privis binisque tunicis donati. secundum
consulis donationem legiones gramineam coronam obsi-
dialem clamore donum adprobantes Decio inponunt.
altera corona, eiusdem honoris index, a praesidio suo in-
posita est. his decoratus insignibus bovem eximium Marti 3
immolavit, centum boves militibus dono dedit, qui secum
in expeditione fuerant. iisdem militibus legiones libras
farris et sextarios vini contulerunt; omniaque ea ingenti
alacritate per clamorem militarem, indicem omnium ad-
sensus, gerebantur.

Tertia pugna ad Suessulam commissa est, qua fuga- 4
tus a M. Valerio Samnitium exercitus, omni robore iu-
ventutis domo accito, certamine ultimo fortunam experiri
statuit. ab Suessula nuntii trepidi Capuam, inde equites 5
citati ad Valerium consulem opem oratum veniunt. con- 6
festim signa mota, relictisque inpedimentis castrorum va-
lido praesidio raptim agitur agmen; nec procul ab hoste
locum perexiguum, ut quibus praeter equos ceterorum
iumentorum calonumque turba abesset, castris cepit. Sam- 7
nitium exercitus, velut haud ulla mora pugnae futura
esset, aciem instruit; deinde, postquam nemo obvius ibat,
infestis signis ad castra hostium succedit. ibi ut militem 8
in vallo vidit missique ab omni parte exploratum, quam
in exiguum orbem contracta castra essent, paucitatem
inde hostium colligentes, rettulerunt, fremere omnis acies, 9
conplendas esse fossas scindendumque vallum et in castra
inrumpendum; transactumque ea temeritate bellum foret,
ni duces continuissent impetum militum. ceterum, quia 10
multitudo sua commeatibus gravis, et prius sedendo ad
Suessulam et tum certaminis mora, haud procul ab rerum
omnium inopia esset, placuit, dum inclusus paveret hostis,

11 frumentatum per agros militem duci: interim quieto Ro-
mano, qui expeditus quantum umeris inter arma geri
12 posset frumenti secum attulisset, defutura omnia. consul
palatos per agros cum vidisset hostes, stationes infre-
quentes relictas, paucis milites adhortatus ad castra op-
13 pugnanda ducit. quae cum primo clamore atque impetu
cepisset pluribus hostium in tentoriis suis quam in portis
valloque caesis, signa captiva in unum locum conferri
iussit, relictisque duabus legionibus custodiae et praesidii
causa gravi edicto monitis, ut, donec ipse revertisset,
14 praeda abstinerent, profectus agmine instructo, cum prae-
missus eques velut indagine dissipatos Samnites ageret,
15 caedem ingentem fecit. nam neque quo signo coirent
inter se neque utrum castra peterent an longiorem inten-
16 derent fugam, territis constare poterat: tantumque fugae
ac formidinis fuit, ut ad quadraginta milia scutorum, ne-
quaquam tot caesis, et signa militaria cum iis, quae in
castris capta erant, ad centum septuaginta ad consulem
17 deferrentur. tum in castra hostium reditum ibique omnis
praeda militi data.

1 XXXVIII. Huius certaminis fortuna et Faliscos, cum
in indutiis essent, foedus petere ab senatu coegit, et La-
tinos iam exercitibus conparatis ab Romano in Paelignum
2 vertit bellum. neque ita rei gestae fama Italia se finibus
tenuit, sed Carthaginienses quoque legatos gratulatum
Romam misere cum coronae aureae dono, quae in Capi-
tolio in Iovis cella poneretur. fuit pondo viginti quinque.
3 consules ambo de Samnitibus triumpharunt sequente De-
cio insigni cum laude donisque, cum incondito militari
ioco haud minus tribuni celebre nomen quam consulum
esset.

4 Campanorum deinde Suessanorumque auditae legatio-
nes; precantibusque datum, ut praesidium eo in hiberna
5 mitteretur, quo Samnitium excursiones arcerentur. iam
tum minime salubris militari disciplinae Capua instru-
mento omnium voluptatium delenitos militum animos aver-
tit a memoria patriae; inibanturque consilia in hibernis
eodem scelere adimendae Campanis Capuae, per quod illi
6 eam antiquis cultoribus ademissent: neque inmerito suum

ipsorum exemplum in eos versurum. cur autem potius
Campani agrum Italiae uberrimum, dignam agro urbem,
qui nec se nec sua tutari possent, quam victor exercitus
haberet, qui suo sudore ac sanguine inde Samnites de-
pulisset? an aequum esse, dediticios suos illa fertilitate 7
atque amoenitate perfrui, se militando fessos in pestilenti
atque arido circa urbem solo luctari aut in urbe insiden-
tem labem crescentis in dies faenoris pati? haec agitata 8
occultis coniurationibus necdum vulgata in omnes consilia
invenit novus consul C. Marcius Rutilus, cui Campania
sorte provincia evenerat, Q. Servilio collega ad urbem
relicto. itaque cum omnia ea sicut gesta erant per tribu- 9
nos conperta et aetate haberet et usu doctus, quippe qui
iam quartum consul esset dictatorque et censor fuisset,
optumum ratus, differendo spem, quandocumque vellent,
consilii exsequendi militarem impetum frustrare, rumorem
dissipat in iisdem oppidis, et anno post praesidia hiber-
natura. divisa enim erant per Campaniae urbes, mana- 10
verantque a Capua consilia in exercitum omnem. eo laxa-
mento cogitationibus dato quievit in praesentia seditio.

XXXVIIII. Consul educto in aestiva milite, dum 1
quietos Samnites habebat, exercitum purgare missionibus
turbulentorum hominum instituit, aliis emerita dicendo
stipendia esse, alios graves iam aetate aut viribus parum
validos. quidam in commeatus mittebantur, singuli primo, 2
deinde et cohortes quaedam, quia procul ab domo ac rebus
suis hibernassent; per speciem etiam militarium usuum,
cum alii alio mitterentur, magna pars ablegati. quam 3
multitudinem consul alter Romae praetorque alias ex aliis
fingendo moras retinebat. et primo quidem ignari ludifi- 4
cationis minime inviti domos revisebant. postquam neque
reverti ad signa primos nec ferme alium quam qui in
Campania hibernassent, praecipueque ex his seditionis
auctores, mitti viderunt, primum admiratio, deinde haud
dubius timor incessit animos, consilia sua emanasse: iam 5
quaestiones, iam indicia, iam occulta singulorum supplicia
inpotensque et crudele consulum ac patrum in se regnum
passuros. haec qui in castris erant occultis sermonibus 6
serunt, nervos coniurationis eiectos arte consulis cernentes.

7 cohors una cum haud procul Anxure esset, ad Lautulas
saltu angusto inter mare ac montis consedit ad excipien-
dos quos consul aliis atque aliis, ut ante dictum est, cau-
8 sis mittebat. iam valida admodum numero manus erat,
nec quicquam ad iusti exercitus formam praeter ducem
deerat. inconpositi itaque praedantes in agrum Albanum
perveniunt et sub iugo Albae longae castra vallo cingunt.
9 perfecto inde opere reliquum diei de imperatore sumendo
sententiis decertant, nulli ex praesentibus satis fidentes:
10 quem autem ab Roma posse exciri? quem patrum aut
plebis esse, qui aut se tanto periculo sciens offerat aut
cui ex iniuria insanientis exercitus causa recte committa-
11 tur? postero die cum eadem deliberatio teneret, ex prae-
datoribus vagis quidam conpertum attulerunt, T. Quinc-
tium in Tusculano agrum colere, urbis honorumque in-
12 memorem. patriciae hic vir gentis erat; cui cum militiae
magna cum gloria actae finem pes alter ex vulnere claudus
fecisset, ruri agere vitam procul ambitione ac foro consti-
13 tuit. nomine audito extemplo agnovere virum et, quod
bene verteret, acciri iusserunt. sed parum spei erat, vo-
luntate quicquam facturum: vim adhiberi ac metum pla-
14 cuit. itaque silentio noctis cum tectum villae qui ad id
missi erant intrassent, somno gravem Quinctium (oppres-
sum), nihil medium, aut imperium atque honorem aut,
ubi restitaret, mortem (ni sequeretur) denuntiantes, in
15 castra pertraxerunt. imperator extemplo adveniens appel-
latus, insigniaque honoris exterrito subitae rei miraculo
16 deferunt et ad urbem ducere iubent. suo magis inde
impetu quam consilio ducis convulsis signis infesto agmine
ad lapidem octavum viae, quae nunc Appia est, perve-
17 niunt; issentque confestim ad urbem, ni venire contra
exercitum dictatoremque adversus se M. Valerium Corvum
dictum audissent et magistrum equitum L. Aemilium
Mamercum.

1 XXXX. Ubi primum in conspectum ventum est,
arma signaque agnovere, extemplo omnibus memoria
2 patriae iras permulsit. nondum erant tam fortes ad san-
guinem civilem nec praeter externa noverant bella ulti-
maque rabies secessio ab suis habebatur. itaque iam

duces, iam milites utrimque congressus quaerere ad con-
loquia: Quinctius, quem armorum etiam pro patria satietas 3
teneret, nedum adversus patriam, Corvinus, omnes cari-
tate cives praecipue milites et ante alios suum exercitum
conplexus, ad conloquium processit. cognito ei extemplo 4
haut minore ab adversariis verecundia quam ab suis si-
lentium datum. 'deos' inquit 'inmortales, milites, vestros
publicos meosque ab urbe proficiscens ita adoravi veniam-
que supplex poposci, ut mihi de vobis concordiae partae
gloriam, non victoriam darent. satis fuit eritque, unde 5
belli decus pariatur: hinc pax petenda est. quod deos
inmortales inter nuncupanda vota expoposci, eius me con- 6
potem voti vos facere potestis, si meminisse vultis, non
vos in Samnio nec in Volscis, sed in Romano solo castra
habere, si illos colles, quos cernitis, patriae vestrae esse,
si hunc exercitum civium vestrorum, si me consulem
vestrum, cuius ductu auspicioque priore anno bis legiones
Samnitium fudistis, bis castra vi cepistis. ego sum M. 7
Valerius Corvus, milites, cuius vos nobilitatem beneficiis
erga vos, non iniuriis sensistis, nullius superbae in vos
legis, nullius crudelis senati consulti auctor, in omnibus
meis imperiis in me severior quam in vos. ac si cui ge- 8
nus, si cui sua virtus, si cui etiam maiestas, si cui hono-
res subdere spiritus potuerunt, is eram natus, id specimen
mei dederam, ea aetate consulatum adeptus eram, ut po-
tuerim tris et viginti annos natus consul patribus quoque
ferox esse, non solum plebi. quod meum factum dictumve 9
consulis gravius quam tribuni audistis? eodem tenore duo
insequentes consulatus gessi, eodem haec imperiosa dic-
tatura geretur, ut neque in hos meos et patriae meae mi-
lites mitior quam in vos — horreo dicere — hostis. ergo 10
vos prius in me strinxeritis ferrum quam in vos ego:
istinc signa canent, istinc clamor prius incipiet atque im-
petus, si dimicandum est. inducite in animum, quod non 11
induxerunt patres avique vestri, non illi qui in sacrum
montem secesserunt, non hi, qui postea Aventinum inse-
derunt. exspectate, dum vobis singulis, ut olim Coriolano, 12
matres coniugesque crinibus passis obviae ab urbe veniant!
tum Volscorum legiones, quia Romanum habebant ducem,

quieverunt; vos, Romanus exercitus, ne destiteritis inpio
13 bello! T. Quincti, quocumque istic loco seu volens seu
invitus constitisti, si dimicandum erit, tum tu in novissi-
mos te recipito; fugeris etiam honestius tergumque civi
14 dederis quam pugnaveris contra patriam. nunc ad paci-
ficandum bene atque honeste inter primos stabis, et con-
loquii huius salutaris interpres fueris. postulate aequa et
ferte, quamquam vel iniquis standum est potius quam
15 inpias inter nos conseramus manus.' T. Quinctius plenus
lacrimarum ad suos versus 'me quoque,' inquit 'milites,
si quis usus mei est, meliorem pacis quam belli habetis
16 ducem. non enim illa modo Volscus aut Samnis, sed
Romanus verba fecit, vester consul, vester imperator,
milites, cuius auspicia pro vobis experti nolite adversus
17 vos velle experiri. qui pugnarent vobiscum infestius, et
alios duces senatus habuit: qui maxime vobis suis militi-
bus parceret, cui plurimum vos imperatori vestro credere-
18 tis, eum elegit. pacem etiam qui vincere possunt volunt:
quid nos velle oportet? quin omissis ira et spe, fallacibus
auctoribus, nos ipsos nostraque omnia cognitae permitti-
mus fidei?'

1 XXXXI. Adprobantibus clamore cunctis T. Quinc-
tius ante signa progressus in potestate dictatoris milites
fore dixit. oravit, ut causam miserorum civium susciperet
susceptamque eadem fide, qua rem publicam administrare
2 solitus esset, tueretur. sibi se privatim nihil cavere; nolle
alibi quam in innocentia spem habere; militibus cavendum,
quod apud patres semel plebi, iterum legionibus cautum
3 sit, ne fraudi secessio esset. Quinctio conlaudato, ceteris
bonum animum habere iussis, dictator equo citato ad ur-
bem revectus auctoribus patribus tulit ad populum in luco
Petelino, ne cui militum fraudi secessio esset, oravit etiam
bona venia Quirites, ne quis eam rem ioco seriove cui-
4 quam exprobraret. lex quoque sacrata militaris lata est,
ne cuius militis scripti nomen nisi ipso volente deleretur,
additumque legi, ne quis, ubi tribunus militum fuisset,
5 postea ordinum ductor esset. id propter P. Salonium
postulatum est ab coniuratis, qui alternis prope annis et
tribunus militum et primus centurio erat, quem nunc

primi pili appellant. huic infensi milites erant, quod sem- 6
per adversatus novis consiliis fuisset et, ne particeps eorum
esset, (qui) ab Lautulis fugisse(n)t. itaque cum hoc unum 7
propter Salonium ab senatu non impetraretur, tum Salonius
obtestatus patres conscriptos, ne suum honorem pluris quam
concordiam civitatis aestimarent, perpulit, ut id quoque fer-
retur. aeque inpotens postulatum fuit, ut de stipendio equi- 8
tum — merebant autem triplex ea tempestate — aera de-
merentur, quod adversati coniurationi fuissent.

XXXXII. Praeter haec invenio apud quosdam, L. 1
Genucium tribunum plebis tulisse ad plebem, ne faenerare
liceret; item aliis plebi scitis cautum, ne quis eundem 2
magistratum intra decem annos caperet neu duos magi-
stratus uno anno gereret, utique liceret consules ambos
plebeios creari. quae si omnia concessa sunt plebi, appa-
ret, haud parvas vires defectionem habuisse. aliis anna- 3
libus proditum est, neque dictatorem Valerium dictum, sed
per consules omnem rem actam, neque antequam Romam
veniretur, sed Romae eam multitudinem coniuratorum ad
arma consternatam esse, nec in T. Quincti villam, sed in 4
aedis C. Manli nocte impetum factum eumque a coniuratis
conprehensum, ut dux fieret, inde ad quartum lapidem
profectos loco munito consedisse; nec ab ducibus mentio- 5
nem concordiae ortam, sed repente, cum in aciem armati
exercitus processissent, salutationem factam et permixtos 6
dextras iungere ac conplecti inter se lacrimantes milites
coepisse, coactosque consules, cum viderent aversos a
dimicatione militum animos, rettulisse ad patres de con-
cordia reconcilianda. adeo nihil praeterquam seditionem 7
fuisse eamque conpositam inter antiquos rerum auctores
constat. et huius fama seditionis et susceptum cum Sam- 8
nitibus grave bellum aliquot populos ab Romana societate
avertit, et praeter Latinorum infidum iam diu foedus Pri-
vernates etiam Norbam atque Setiam, finitumas colonias
Romanas, incursione subita depopulati sunt.

[PERIOCHA LIBRI VIII.]

[Latini cum Campanis defecere et missis legatis ad senatum condicionem tulerunt, ut, si pacem habere vellent, alterum ex Latinis consulem facerent. qua legatione perlata praetor eorum Annius de Capitolio ita prolapsus est, ut exanimaretur. T. Manlius consul filium, quod contra edictum eius adversus Latinos pugnaverat, quamvis prospere pugnasset, securi percussit. laborantibus in acie Romanis P. Decius, tunc consul cum Manlio, devovit se pro exercitu et, concitato equo cum in medios hostes se intulisset interfectus, morte sua Romanis victoriam restituit. Latini in deditionem venerunt. T. Manlio in urbem reverso nemo ex iuventute obviam processit. Minucia virgo Vestalis incesti damnata est. Ausonibus victis in oppidum ex iis captum Cales colonia deducta est: item Fregellae colonia deducta est. veneficium conplurium matronarum deprehensum est, ex quibus plurimae statim epotis medicaminibus perierunt. lex de veneficio tunc primum constituta est. Privernatibus, cum rebellassent, victis civitas data est. Neapolitani bello et obsidione victi in deditionem venerunt. Q. Publilio, qui eos obsederat, primo et imperium prolatum est et pro consule triumphus decretus. plebs nexu liberata est propter L. Papiri creditoris libidinem, qui C. Publilio debitori suo stuprum inferre voluerat. cum L. Papirius Cursor dictator reversus in urbem ab exercitu esset propter auspicia repetenda, Q. Fabius magister equitum, occasione bene gerendae rei invitatus, contra edictum eius prospere adversus Samnites pugnavit. ob eam causam cum dictator de magistro equitum supplicium sumpturus videretur, Fabius Romam profugit et, cum parum causa proficeret, populi precibus donatus est. res praeterea contra Samnites prospere gestas continet.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER VIII.

1 I. Iam consules erant C. Plautius iterum, L. Aemilius Mamercus, cum Setini Norbanique Romam nuntii defectionis Privernatium cum querimoniis acceptae cladis
2 venerunt. Volscorum item exercitum duce Antiati populo consedisse ad Satricum adlatum est. utrumque bellum
3 Plautio sorte venit. prius ad Privernum profectus extemplo

acie conflixit. haud magno certamine devicti hostes, op-
pidum captum redditumque Privernatibus praesidio valido
inposito, agri partes duae ademptae. inde victor exercitus 4
Satricum contra Antiatis ductus. ibi magna utrimque caede
atrox proelium fuit, et cum tempestas eos neutro inclinata
spe dimicantes diremisset, Romani, nihil eo certamine tam
ambiguo fessi, in posterum diem proelium parant. Volscis 5
recensentibus, quos viros in acie amisissent, haudquaquam
idem animus ad iterandum periculum fuit: nocte pro victis
Antium agmine trepido, sauciis ac parte inpedimentorum
relicta abierunt. armorum magna vis cum inter caesa 6
hostium corpora tum in castris inventa est. ea Luae
matri dare se consul dixit finesque hostium usque ad
oram maritumam est depopulatus.

Alteri consuli Aemilio ingresso Sabellum agrum non 7
castra Samnitium, non legiones usquam oppositae. ferro
ignique vastantem agros legati Samnitium pacem orantes
adeunt. a quo reiecti ad senatum, potestate facta dicendi, 8
positis ferocibus animis, pacem sibi ab Romanis bellique
ius adversus Sidicinos petierunt: quae se eo iustius petere, 9
quod et in amicitiam populi Romani secundis suis rebus,
non adversis ut Campani, venissent et adversus Sidicinos
sumerent arma, suos semper hostes, populi Romani num-
quam amicos, qui nec ut Samnites in pace amicitiam nec 10
ut Campani auxilium in bello petissent, nec in fide populi
Romani nec in ditione essent.

II. Cum de postulatis Samnitium T. Aemilius praetor 1
senatum consuluisset reddendumque iis foedus patres cen-
suissent, praetor Samnitibus respondit, nec, quo minus per- 2
petua cum eis amicitia esset, per populum Romanum ste-
tisse nec contradici, quin, quoniam ipsos belli culpa sua
contracti taedium ceperit, amicitia de integro reconcilietur.
quod ad Sidicinos attineat, nihil intercedi, quo minus Sam- 3
niti populo pacis bellique liberum arbitrium sit. foedere 4
icto cum domum revertissent, extemplo inde exercitus
Romanus deductus annuo stipendio et trium mensum fru-
mento accepto, quod pepigerat consul, ut tempus indutiis
daret, quoad legati redissent.

Samnites copiis isdem, quibus usi adversus Romanum 5

bellum fuerant, contra Sidicinos profecti, haud in dubia
6 spe erant mature urbis hostium potiundae. tum ab Sidi-
cinis deditio prius ad Romanos coepta fieri est; dein,
postquam patres ut seram eam ultimaque tandem necessi-
tate expressam aspernabantur, ad Latinos iam sua sponte
7 in arma motos facta est. ne Campani quidem — adeo
iniuriae Samnitium quam beneficii Romanorum memoria
8 praesentior erat — his se armis abstinuere. ex his tot
populis unus ingens exercitus duce Latino fines Samnitium
ingressus plus populationibus quam proeliis cladium fecit.
et quamquam superiores certaminibus Latini erant, haud
inviti, ne saepius dimicandum foret, agro hostium exces-
9 sere. id spatium Samnitibus datum est Romam legatos
mittendi; qui cum adissent senatum, conquesti, eadem se
foederatos pati, quae hostes essent passi, precibus infimis
10 petiere, ut satis ducerent Romani victoriam, quam Sam-
nitibus ex Campano Sidicinoque hoste eripuissent, ne vinci
11 etiam se ab ignavissimis populis sinerent. Latinos Cam-
panosque, si sub dicione populi Romani essent, pro im-
perio arcerent Samniti agro, sin imperium abnuerent, ar-
12 mis coercerent. adversus haec responsum anceps datum,
quia fateri pigebat, in potestate sua Latinos iam non esse,
13 timebantque, ne arguendo abalienarent. Campanorum
aliam condicionem esse, qui non foedere, sed per dedi-
tionem in fidem venissent; itaque Campanos, seu velint
seu nolint, quieturos. in foedere Latino nihil esse, quo
bellare cum quibus ipsi velint prohibeantur.

1 III. Quod responsum sicut dubios Samnites, quidnam
facturum Romanum censerent, dimisit, ita Campanos metu
abalienavit, Latinos velut nihil iam non concedentibus Ro-
2 manis ferociores fecit. itaque per speciem adversus Sam-
nites belli parandi crebra concilia indicentes omnibus con-
sultationibus inter se principes occulte Romanum coquebant
bellum. huic quoque adversus servatores suos bello Cam-
3 panus aderat. sed quamquam omnia de industria cela-
bantur — priusquam moverentur Romani, tolli ab tergo
Samnitem hostem volebant — tamen per quosdam privatis
hospitiis necessitudinibusque coniunctos indicia coniura-
4 tionis eius Romam emanarunt, iussisque ante tempus con-

sulibus abdicare se magistratu, quo maturius novi con-
sules adversus tantam molem belli crearentur, religio
incessit, ab eis, quorum inminutum imperium esset, co-
mitia haberi. itaque interregnum initum. duo interreges 5
fuerunt M. Valerius ac M. Fabius: [Fabius] creavit
consules T. Manlium Torquatum tertium, P. Decium
Murem.

Eo anno Alexandrum Epiri regem in Italiam classem 6
appulisse constat, quod bellum, si prima satis prospera
fuissent, haud dubie ad Romanos pervenisset. eadem 7
aetas rerum magni Alexandri est, quem, sorore huius
ortum, in alio tractu orbis invictum bellis iuvenem fortuna
morbo extinxit.

Ceterum Romani, etsi defectio sociorum nominisque 8
Latini haud dubia erat, tamen, tamquam de Samnitibus,
non de se curam agerent, decem principes Latinorum
Romam evocaverunt, quibus imperarent quae vellent.
praetores tum duos Latium habebat, L. Annium Setinum 9
et L. Numisium Cerceiensem, ambo ex colonis Romanis.
per quos praeter Signiam Velitrasque, et ipsas colonias
Romanas, Volsci etiam exciti ad arma erant. eos nomi-
natim evocari placuit. haut cuiquam dubium erat, super 10
qua re accirentur. itaque concilio prius habito praetores
quam Romam proficiscerentur, evocatos se ab senatu do-
cent Romano et quae actum iri secum credant, quidnam
ad ea responderi placeat referunt.

IIII. Cum aliud alii censerent, tum Annius: 'quam- 1
quam ipse ego rettuli, quid responderi placeret, tamen
magis ad summam rerum nostrarum pertinere arbitror,
quid agendum nobis quam quid loquendum sit. facile
erit explicatis consiliis accommodare rebus verba. nam 2
si etiam nunc sub umbra foederis aequi servitutem pati
possimus, quid abest, quin proditis Sidicinis non Roma-
norum solum, sed Samnitium quoque dicto pareamus
respondeamusque Romanis, nos, ubi innuerint, posituros
arma? sin autem tandem libertatis desiderium remordet 3
animos, si foedus est, si societas, aequatio iuris est, si
consanguineos nos Romanorum esse, quod olim pudebat,
nunc gloriari licet, si socialis illis exercitus is est, quo

adiuncto duplicent vires suas, quem secernere ab se consules bellis propriis ponendis sumendisque nolint, cur non
4 omnia aequantur? cur non alter ab Latinis consul datur,
5 ubi pars virium, ibi et imperii pars est? est quidem nobis hoc per se haut nimis amplum, quippe concedentibus Romam caput Latii esse, sed ut amplum videri posset, diu-
6 turna patientia fecimus. atqui si quando umquam consociandi imperii, usurpandae libertatis tempus optastis, en hoc tempus adest et virtute vestra et deum benignitate
7 vobis datum. temptastis patientiam negando militem. quis dubitat, exarsisse eos, cum plus ducentorum annorum morem solveremus? pertulerunt tamen hunc dolorem.
8 bellum nostro nomine cum Paelignis gessimus: qui ne nostrorum quidem finium nobis per nos tuendorum ius
9 antea dabant, nihil intercesserunt. Sidicinos in fidem receptos, Campanos ab se ad nos descisse, exercitus nos parare adversus Samnites, foederatos suos, audierunt, nec
10 moverunt se ab urbe. unde, unde haec illis tanta modestia nisi a conscientia virium et nostrarum et suarum? idoneos auctores habeo, querentibus de nobis Samnitibus ita responsum ab senatu Romano esse, ut facile appareret, ne ipsos quidem iam postulare, ut Latium sub Romano imperio sit. usurpate modo postulando eo, quod illi vobis
11 taciti concedunt. si quem hoc metus dicere prohibet, en ego ipse, audiente non populo Romano modo senatuque, sed Iove ipso, qui Capitolium incolit, profiteor, me dicturum, ut, si nos in foedere ac societate esse velint, con-
12 sulem alterum ab nobis senatusque partem accipiant.' haec ferociter non suadenti solum, sed pollicenti clamore et adsensu omnes permiserunt, ut ageret diceretque, quae e re publica nominis Latini fideque sua viderentur.

1 V. Ubi est Romam ventum, in Capitolio eis senatus datus est. ibi cum T. Manlius consul egisset cum eis ex
2 auctoritate patrum, ne Samnitibus foederatis bellum inferrent, Annius, tamquam victor armis Capitolium cepis-
3 set, non legatus iure gentium tutus loqueretur: 'tempus erat,' inquit 'Tite Manli vosque patres conscripti, tandem iam vos nobiscum nihil pro imperio agere, cum florentissimum deum benignitate nunc Latium armis virisque

Samnitibus bello victis, Sidicinis Campanisque sociis, nunc etiam Volscis adiunctis videretis, colonias quoque vestras Latinum Romano praetulisse imperium. sed quo- 4
niam vos regno inpotenti finem ut inponatis non inducitis in animum, nos, quamquam armis possumus adserere Latium in libertatem, consanguinitati tamen hoc dabimus, ut condiciones pacis feramus aequas utrisque, quoniam vires quoque aequari diis inmortalibus placuit. consulem 5
alterum Roma, alterum ex Latio creari oportet, senatus partem aequam ex utraque gente esse, unum populum, unam rem publicam fieri; et ut imperii eadem sedes sit 6
idemque omnibus nomen, quoniam ab altera utra parte concedi necesse est, quod utrisque bene vertat, sit haec sane patria potior et Romani omnes vocemur.' forte ita 7
accidit, ut parem ferociae huius et Romani consulem T. Manlium haberent, qui adeo non tenuit iram, ut, si tanta dementia patres conscriptos cepisset, ut ab Setino homine leges acciperent, gladio cinctum in senatum venturum se esse palam diceret et quemcumque in curia Latinum vidisset sua manu interempturum. et conversus ad simu- 8
lacrum Iovis: 'audi, Iuppiter, haec scelera,' inquit 'audite, Ius Fasque: peregrinos consules et peregrinum senatum in tuo, Iuppiter, augurato templo captus atque ipse oppressus visurus es? haecine foedera Tullus Romanus rex 9
cum Albanis, patribus vestris, Latini, haec L. Tarquinius vobiscum postea fecit? non venit in mentem pugna apud 10
Regillum lacum? adeo et cladium veterum vestrarum et beneficiorum nostrorum erga vos obliti estis?'

VI. Cum consulis vocem subsecuta patrum indignatio 1
esset, proditur memoriae, adversus crebram inplorationem deum, quos testes foederum saepius invocabant consules, vocem Anni spernentis numina Iovis Romani auditam. certe cum commotus ira se a vestibulo templi citato gradu 2
proriperet, lapsus per gradus capite graviter offenso inpactus imo ita est saxo, ut sopiretur. exanimatum auc- 3
tores quoniam non omnes sunt, mihi quoque in incerto relictum sit, sicut inter foederum ruptorum testationem ingenti fragore caeli procellam effusam; nam et vera esse et apte ad repraesentandam iram deum ficta possunt. 4

4 Torquatus missus ab senatu ad dimittendos legatos cum
iacentem Annium vidisset, exclamat, ita ut populo patri-
busque audita vox pariter sit: 'bene habet; dii pium mo-
5 vere bellum. est caeleste numen, es magne Iuppiter:
haut frustra te patrem deum hominumque hac sede sacra-
6 vimus. quid cessatis, Quirites vosque patres conscripti,
arma capere deis ducibus? sic stratas legiones Latinorum
7 dabo, quemadmodum legatum iacentem videtis.' ad-
sensu populi excepta vox consulis tantum ardoris animis
fecit, ut legatos proficiscentes cura magistratuum magis,
qui iussu consulis prosequebantur, quam ius gentium ab
ira impetuque hominum tegeret.
8 Consensit et senatus bellum, consulesque duobus scrip-
tis exercitibus per Marsos Paelignosque profecti adiuncto
Samnitium exercitu ad Capuam, quo iam Latini sociique
9 convenerant, castra locant. ibi in quiete utrique consuli
eadem dicitur visa species viri maioris quam pro humano
10 habitu augustiorisque, dicentis, ex una acie imperatorem,
ex altera exercitum deis Manibus matrique Terrae deberi.
utrius exercitus imperator legiones hostium superque eas
11 se devovisset, eius populi partisque victoriam fore. hos
ubi nocturnos visus inter se consules contulerunt, placuit
averruncandae deum irae victimas caedi, simul ut, si
extis eadem, quae somnio visa fuerant, portenderentur,
12 alteruter consulum fata inpleret. ubi responsa haru-
spicum insidenti iam animo tacitae religioni congruerunt,
tum adhibitis legatis tribunisque et imperiis deum pro-
palam expositis, ne mors voluntaria consulis exercitum
13 in acie terreret, conparant inter se, ut ab utra parte ce-
dere Romanus exercitus coepisset, inde se consul devo-
14 veret pro populo Romano Quiritibusque. agitatum etiam
in consilio est, ut si quando umquam severo ullum im-
perio bellum administratum esset, tunc uti disciplina mi-
15 litaris ad priscos redigeretur mores. curam acuebat, quod
adversus Latinos bellandum erat, lingua, moribus, armo-
rum genere, institutis ante omnia militaribus congruentes:
milites militibus, centurionibus centuriones, tribuni tribu-
nis conpares collegaeque isdem praesidiis, saepe isdem
16 manipulis permixti fuerant. per haec ne quo errore milites

caperentur, edicunt consules, ne quis extra ordinem in
hostem pugnaret.

VII. Forte inter ceteros turmarum praefectos, qui 1
exploratum in omnes partes dimissi erant, T. Manlius
consulis filius super castra hostium cum suis turmalibus
evasit, ita ut vix teli iactu ab statione proxima abesset.
ibi Tusculani erant equites; praeerat Geminus Maecius, 2
vir cum genere inter suos tum factis clarus. is ubi Ro- 3
manos equites insignemque inter eos praecedentem con-
sulis filium — nam omnes inter se utique inlustres viri
noti erant — cognovit: 'unane' ait 'turma, Romani, cum 4
Latinis sociisque bellum gesturi estis? quid interea con-
sules, quid duo exercitus consulares agent?' 'aderunt in 5
tempore' Manlius inquit 'et cum illis aderit Iuppiter ipse,
foederum a vobis violatorum testis, qui plus potest pol-
letque. si ad Regillum lacum ad satietatem vestram 6
pugnavimus, hic quoque efficiemus profecto, ne nimis
acies vobis et conlata signa nobiscum cordi sint.' ad ea 7
Geminus paulum ab suis equo provectus: 'visne igitur,
dum dies ista venit, qua magno conatu exercitus movea-
tis, interea tu ipse congredi mecum, ut nostro duorum
iam hinc eventu cernatur, quantum eques Latinus Ro-
mano praestet?' movet ferocem animum iuvenis seu ira 8
seu detractandi certaminis pudor seu inexsuperabilis vis
fati. oblitus itaque imperii patrii consulumque edicti prae-
ceps ad id certamen agitur, quo vinceret an vinceretur
haud multum interesset. equitibus ceteris velut ad spec- 9
taculum summotis spatio, quod vacui interiacebat campi,
adversos concitant equos, et cum infestis cuspidibus
concurrissent, Manlii cuspis super galeam hostis, Maecii
trans cervicem equi elapsa est. circumactis deinde equis 10
cum prior ad iterandum ictum Manlius consurrexisset,
spiculum inter aures equi fixit. ad cuius vulneris sensum
cum equus prioribus pedibus erectis magna vi caput
quateret, excussit equitem, quem cuspide parmaque in- 11
nixum attollentem se ab gravi casu Manlius ab iugulo,
ita ut per costas ferrum emineret, terrae adfixit. spoliis- 12
que lectis ad suos revectus cum ovante gaudio turma in
castra atque inde ad praetorium ad patrem tendit, ignarus

13 facti futurique, laus an poena merita esset. 'ut me om-
nes,' inquit 'pater, tuo sanguine ortum vere ferrent, pro-
vocatus equestria haec spolia capta ex hoste caeso porto.'
14 quod ubi audivit consul, extemplo filium aversatus con-
15 tionem classico advocari iussit. quae ubi frequens con-
venit: 'quandoque' inquit 'tu, T. Manli, neque imperium
consulare neque maiestatem patriam veritus adversus edic-
16 tum nostrum extra ordinem in hostem pugnasti et, quan-
tum in te fuit, disciplinam militarem, qua stetit ad hanc
diem Romana res, solvisti meque in eam necessitatem
adduxisti, ut aut rei publicae mihi aut mei meorumque
17 obliviscendum sit, nos potius nostro delicto plectemur,
quam res publica tanto suo damno nostra peccata luat.
triste exemplum, sed in posterum salubre iuventuti eri-
18 mus. me quidem cum ingenita caritas liberum tum spe-
cimen istud virtutis deceptum vana imagine decoris in te
19 movet: sed cum aut morte tua sancienda sint consulum
imperia aut inpunitate in perpetuum abroganda, nec te
quidem, si quid in te nostri sanguinis est, recusare cen-
seam, quin disciplinam militarem culpa tua prolapsam
20 poena restituas. i, lictor, deliga ad palum.' exanimati
omnes tam atroci imperio, nec aliter quam in se quisque
destrictam cernentes securem, metu magis quam modestia
21 quievere. itaque velut emerso ab admiratione animo, cum
silentio defixi stetissent, repente, postquam cervice caesa
fusus est cruor, tum libero conquestu coortae voces sunt,
22 ut neque lamentis neque execrationibus parceretur, spo-
liisque contectum iuvenis corpus, quantum militaribus
studiis funus ullum concelebrari potest, structo extra
vallum rogo cremaretur, Manlianaque imperia non in
praesentia modo horrenda, sed exempli etiam tristis in
posterum essent.

1 VIII. Fecit tamen atrocitas poenae oboedientiorem
duci militem, et praeterquam quod custodiae vigiliaeque
et ordo stationum intentioris ubique curae erant, in ultimo
etiam certamine, cum descensum in aciem est, ea severi-
2 tas profuit. fuit autem civili maxime bello pugna similis:
adeo nihil apud Latinos dissonum ab Romana re praeter
animos erat.

Clipeis antea Romani usi sunt, dein, postquam sti- 3
pendiarii facti sunt, scuta pro clipeis fecere. et quod
antea phalanges similes Macedonicis, hoc postea mani-
pulatim structa acies coepit esse: postremo in plures or- 4
dines instruebantur. ordo sexagenos milites, duos cen-
turiones, vexillarium unum habebat. prima acies hastati 5
erant, manipuli quindecim, distantes inter se modicum
spatium. manipulus levis vicenos milites, aliam turbam
scutatorum habebat; leves autem qui hastam tantum gae-
saque gererent vocabantur. haec prima frons in acie flo- 6
rem iuvenum pubescentium ad militiam habebat. robustior
inde aetas totidem manipulorum, quibus principibus est
nomen, hos sequebantur, scutati omnes, insignibus maxime
armis. hoc triginta manipulorum agmen antepilanos appel- 7
labant, quia sub signis iam alii quindecim ordines loca-
bantur, ex quibus ordo unusquisque tres partes habebat
— earum unamquamque primam pilum vocabant — (tri- 8
bus ex vexillis constabat. vexillum centum octoginta sex
homines erant). primum vexillum triarios ducebat, vete-
ranum militem spectatae virtutis, secundum rorarios, mi-
nus roboris aetate factisque, tertium accensos, minimae
fiduciae manum: eo et in postremam aciem reiciebantur.
ubi his ordinibus exercitus instructus esset, hastati omnium 9
primi pugnam inibant. si hastati profligare hostem non
possent, pede presso eos retro cedentes in intervalla ordi-
num principes recipiebant. tum principum pugna erat;
hastati sequebantur. triarii sub vexillis considebant sinistro 10
crure porrecto, scuta innixa umeris, hastas suberecta cu-
spide in terra fixas, haud secus quam vallo saepta inhor-
reret acies, tenentes. si apud principes quoque haud satis 11
prospere esset pugnatum, a prima acie ad triarios sensim
referebantur. inde rem ad triarios redisse, cum laboratur,
proverbio increbuit. triarii consurgentes, ubi in intervalla 12
ordinum suorum principes et hastatos recepissent, extemplo
conpressis ordinibus velut claudebant vias unoque conti- 13
nenti agmine, iam nulla spe post relicta, in hostem in-
cidebant: id erat formidolosissimum hosti, cum velut victos
insecuti novam repente aciem exsurgentem auctam numero
cernebant. scribebantur autem quattuor fere legiones quinis 14

milibus peditum, equitibus in singulas legiones trecenis.
alterum tantum ex Latino dilectu adiciebatur, qui ea
tempestate hostes erant Romanis, eodemque ordine in-
15 struxerant aciem. nec vexilla cum vexillis tantum, uni-
versi hastati cum hastatis, principes cum principibus, sed
centurio quoque cum centurione, si ordines turbati non
16 essent, concurrendum sibi esse sciebat. duo primi pili ex
utraque acie inter triarios erant, Romanus corpore haud-
quaquam satis validus, ceterum strenuus vir peritusque
17 militiae, Latinus viribus ingens bellatorque primus, notis-
18 simi inter se, quia pares semper ordines duxerant. Ro-
mano haut satis fidenti viribus iam Romae permissum
erat ab consulibus, ut subcenturionem sibi quem vellet
legeret, qui tutaretur eum ab uno destinato hoste. isque
iuvenis in acie oblatus ex centurione Latino victoriam
19 tulit. pugnatum est haud procul radicibus Vesuvii mon-
tis, qua via ad Veserim ferebat.

1 VIIII. Romani consules priusquam educerent in aciem
immolaverunt. Decio caput iocineris a familiari parte
caesum haruspex dicitur ostendisse: alioqui acceptam dis
hostiam esse, Manlium egregie litasse. 'atqui bene habet,'
2 inquit Decius 'si ab collega litatum est.' instructis, sicut
ante dictum est, ordinibus processere in aciem. Manlius
3 dextro, Decius laevo cornu praeerat. primo utrimque ae-
quis viribus, eodem ardore animorum gerebantur res;
deinde ab laevo cornu hastati Romani, non ferentes in-
4 pressionem Latinorum, se ad principes recepere. in hac
trepidatione Decius consul M. Valerium magna voce in-
clamat: 'deorum' inquit 'ope, Valeri, opus est: agedum,
pontifex publicus populi Romani, praei verba, quibus me
5 pro legionibus devoveam.' pontifex eum togam praetex-
tam sumere iussit et velato capite, manu subter togam ad
mentum exserta super telum subiectum pedibus stantem
6 sic dicere: 'Iane, Iuppiter, Mars pater, Quirine, Bellona,
Lares, divi Novensiles, di Indigetes, divi quorum est po-
testas nostrorum hostiumque, diique manes, vos precor,
7 veneror, veniam peto feroque, uti populo Romano Quiri-
tium vim, victoriam prosperetis hostesque populi Romani
8 Quiritium terrore, formidine morteque adficiatis. sicut

verbis nuncupavi, ita pro re publica Quiritium, exercitu,
legionibus, auxiliis populi Romani Quiritium legiones
auxiliaque hostium mecum deis Manibus Tellurique de-
voveo.' haec ita precatus lictores ire ad T. Manlium 9
iubet matureque collegae se devotum pro exercitu nun-
tiare. ipse incinctus cinctu Gabino armatus in equum
insilivit ac se in medios hostes inmisit. conspectus ab 10
utraque acïe, aliquanto augustior humano visus, sicut
caelo missus piaculum omnis deorum irae, qui pestem ab
suis aversam in hostes ferret: ita omnis terror pavorque 11
cum illo latus signa primo Latinorum turbavit, deinde in 12
totam penitus aciem pervasit. evidentissimum id fuit,
quod quacumque equo invectus est, ibi haud secus quam
pestifero sidere icti pavebant: ubi vero corruit obrutus
telis, inde iam haut dubie consternatae cohortes Latinorum
fugam ac vastitatem late fecerunt. simul et Romani ex- 13
solutis religione animis, velut tum primum signo dato
coorti, pugnam integram ediderunt. nam et rorarii pro- 14
currebant inter antepilanos addebantque vires hastatis ac
principibus, et triarii genu dextro innixi nutum consulis
ad consurgendum exspectabant.

X. Procedente deinde certamine cum aliis partibus 1
multitudo superaret Latinorum, Manlius consul audito
eventu collegae cum, ut ius fasque erat, lacrumis non
minus quam laudibus debitis prosecutus tam memorabilem
mortem esset, paulisper addubitavit, an consurgendi iam 2
triariis tempus esset; deinde melius ratus, integros eos ad
ultimum discrimen servari, accensos ab novissima acie
ante signa procedere iubet. qui ubi subiere, extemplo 3
Latini, tamquam idem adversarii fecissent, triarios suos
excitaverunt; qui aliquamdiu pugna atroci cum et semet
ipsi fatigassent et hastas aut praefregissent aut hebetas-
sent, pellerent vi tamen hostem, debellatum iam rati per-
ventumque ad extremam aciem, tum consul triariis: 'con- 4
surgite nunc' inquit 'integri adversus fessos, memores
patriae parentumque et coniugum ac liberorum, memores
consulis pro vestra victoria morte occubantis.' ubi triarii 5
consurrexerunt integri, refulgentibus armis, nova ex in-
proviso exorta acies, receptis in intervalla ordinum ante-

pilanis, clamore sublato principia Latinorum perturbant,
6 hastisque ora fodientes primo robore virorum caeso per
alios manipulos velut inermes prope intacti evasere tanta-
que caede perrupere cuneos, ut vix quartam partem re-
7 linquerent hostium. Samnites quoque sub radicibus mon-
tis procul instructi praebuere terrorem Latinis. ceterum
inter omnes cives sociosque praecipua laus eius belli
penes consules fuit, quorum alter omnis minas pericula-
8 que ab deis superis inferisque in se unum vertit, alter ea
virtute eoque consilio in proelio fuit, ut facile convenerit
inter Romanos Latinosque, qui eius pugnae memoriam
posteris tradiderunt, utrius partis T. Manlius dux fuisset,
9 eius futuram haud dubie fuisse victoriam. Latini ex fuga
se Menturnas contulerunt. castra secundum proelium capta
multique mortales ibi vivi oppressi, maxime Campani.
10 Decii corpus ne eo die inveniretur, nox quaerentes op-
pressit; postero die inventum inter maximam hostium
stragem coopertum telis, funusque ei par morti celebrante
11 collega factum est. illud adiciendum videtur, licere con-
suli dictatorique et praetori, cum legiones hostium devo-
veat, non utique se, sed quem velit ex legione Romana
12 scripta civem devovere. si is homo, qui devotus est,
moritur, probe factum videri; ni moritur, tum signum
septem pedes altum aut maius in terram defodi et piacu-
culum hostia caedi; ubi illud signum defossum erit, eo
13 magistratum Romanum escendere fas non esse. sin autem
sese devovere volet, sicuti Decius devovit, ni moritur, ne-
que suum neque publicum divinum pure faciet qui sese
devoverit. Vulcano arma sive cui alii divo vovere volet
14 sive hostia sive quo alio volet ius est. telo, super quod
stans consul precatus est, hostem potiri fas non est; si
potiatur, Marti suovetaurilibus piaculum fieri.

1 XI. Haec, etsi omnis divini humanique moris me-
moria abolevit nova peregrinaque omnia priscis ac patriis
praeferendo, haud ab re duxi verbis quoque ipsis ut tra-
dita nuncupataque sunt referre.

2 Romanis post proelium demum factum Samnites ve-
nisse subsidio exspectato eventu pugnae, apud quosdam
3 auctores invenio. Latinis quoque ab Lavinio auxilium,

dum deliberando terunt tempus, victis demum ferri coep-
tum. et cum iam portis prima signa et pars agminis esset 4
egressa, nuntio adlato de clade Latinorum cum conversis
signis retro in urbem rediretur, praetorem eorum nomine
Milionium dixisse ferunt, pro paulula via magnam mer-
cedem esse Romanis solvendam. qui Latinorum pugnae 5
superfuerant multis itineribus dissipati cum se in unum
conglobassent, Vescia urbs eis receptaculum fuit. ibi in 6
conciliis Numisius imperator eorum adfirmando, commu-
nem vere Martem belli utramque aciem pari caede pro-
stravisse victoriaeque nomen tantum penes Romanos esse,
ceteram pro victis fortunam et illos gerere; funesta duo 7
consulum praetoria, alterum parricidio filii, alterum con-
sulis devoti caede; trucidatum exercitum omnem, caesos
hastatosque principesque, stragem et ante signa et post
signa factam, triarios postremo rem restituisse: Latinorum 8
etsi pariter adcisae copiae sint, tamen supplemento vel
Latium propius esse vel Volscos quam Romam: — ita- 9
que, si videatur eis, se ex Latinis et ex Volscis populis
iuventute propere excita rediturum infesto exercitu Ca-
puam esse Romanosque nihil tum minus quam proelium
exspectantes necopinato adventu perculsurum. fallacibus 10
litteris circa Latium nomenque Volscum missis, quia qui
non interfuerant pugnae ad credendum temere faciliores
erant, tumultuarius undique exercitus raptim conscriptus
convenit. huic agmini Torquatus consul ad Trifanum — 11
inter Sinuessam Menturnasque is locus est — occurrit.
priusquam castris locus caperetur, sarcinis utrimque in
acervum coniectis pugnatum debellatumque est: adeo enim 12
accisae res sunt, ut consuli victorem exercitum ad depo-
pulandos agros eorum ducenti dederent se omnes Latini
deditionemque eam Campani sequerentur. Latium Ca- 13
puaque agro multati, Latinus ager Privernati addito agro
et Falernus, qui populi Campani fuerat, usque ad Vultur-
num flumen plebi Romanae dividitur. bina in Latino 14
iugera, ita ut dodrantem ex Privernati conplerent, data,
terna in Falerno, quadrantibus etiam pro longinquitate
adiectis. extra poenam fuere Latinorum Laurentes Cam- 15
panorumque equites, quia non desciverant. cum Lauren-

tibus renovari foedus iussum, renovaturque ex eo quotan-
16 nis post diem decimum Latinarum. equitibus Campa-
nis civitas Romana data, monumentoque ut esset aeneam
tabulam in aede Castoris Romae fixerunt. vectigal quoque
eis Campanus populus iussus pendere in singulos quotan-
nis — fuere autem mille et sescenti — denarios nummos
quadringenos quinquagenos.

1 XII. Ita bello gesto, praemiis poenaque pro cuiusque
merito persolutis, T. Manlius Romam rediit. cui venienti
seniores tantum obviam exisse constat, iuventutem et tunc
et omni vita deinde aversatam eum exsecratamque.

2 Antiates in agrum Ostiensem, Ardeatem, Solonium
incursiones fecerunt. Manlius consul, quia ipse per vale-
tudinem id bellum exequi nequierat, dictatorem L. Papi-
rium Crassum, qui tum forte erat praetor, dixit; ab eo
3 magister equitum L. Papirius Cursor dictus. nihil me-
morabile adversus Antiates ab dictatore gestum est, cum
aliquot menses stativa in agro Antiati habuisset.

4 Anno insigni victoria de tot ac tam potentibus populis,
ad hoc consulum alterius nobili morte, alterius sicut truci,
ita claro ad memoriam imperio, successere consules Titus
5 Aemilius Mamercinus, [Q.] Publilius Philo, neque in simi-
lem materiam rerum et ipsi aut suarum rerum aut partium
in re publica magis quam patriae memores. Latinos ob
iram agri amissi rebellantes in campis Fenectanis fuderunt
6 castrisque exuerunt. ibi Publilio, cuius ductu auspicioque
res gestae erant, in deditionem accipiente Latinos populos,
quorum ibi iuventus caesa erat, Aemilius ad Pedum exer-
7 citum duxit. Pedanos tuebatur Tiburs, Praenestinus Ve-
liternusque populus, venerant et ab Lanuvio Antioque
8 auxilia. ubi cum proeliis quidem superior Romanus esset,
ad urbem ipsam Pedum castraque sociorum populorum,
9 quae urbi adiuncta erant, integer labor restaret, bello in-
fecto repente omisso consul, quia collegae decretum
triumphum audivit, ipse quoque triumphi ante victoriam
10 flagitator Romam rediit. qua cupiditate offensis patribus
negantibusque nisi Pedo capto aut dedito triumphum,
hinc alienatus ab senatu Aemilius seditiosis tribunatibus
11 similem deinde consulatum gessit. nam neque, quoad

fuit consul, criminari apud populum patres destitit collega
haudquaquam adversante, quia et ipse de plebe erat —
materiam autem praebebat criminibus ager in Latino Fa- 12
lernoque agro maligne plebei divisus — et, postquam
senatus finire imperium consulibus cupiens dictatorem
adversus rebellantes Latinos dici iussit, Aemilius, cuius 13
tum fasces erant, collegam dictatorem dixit; ab eo ma-
gister equitum Iunius Brutus dictus.

Dictatura popularis et orationibus in patres criminosis 14
fuit et quod tres leges secundissimas plebei adversas no-
bilitati tulit: unam, ut plebi scita omnes Quirites tenerent;
alteram, ut legum, quae comitiis centuriatis ferrentur, ante 15
initum suffragium patres auctores fierent; tertiam, ut alter 16
utique ex plebe, cum eo ventum sit, ut utrumque plebeium
fieri liceret, censor crearetur. plus eo anno domi accep- 17
tum cladis ab consulibus ac dictatore quam ex victoria
eorum bellicisque rebus foris auctum imperium patres
credebant.

XIII. Anno insequenti, L. Furio Camillo, C. Maenio 1
consulibus, quo insignitius omissa res Aemilio superioris
anni consuli exprobraretur, Pedum armis virisque et omni
vi expugnandum ac delendum senatus fremit, coactique
novi consules omnibus eam rem praeverti proficiscuntur.
iam Latio is status erat rerum, ut neque bellum neque 2
pacem pati possent. ad bellum opes deerant, pacem ob
agri adempti dolorem aspernabantur. mediis consiliis stan- 3
dum videbatur, ut oppidis se tenerent, ne lacessitus Ro-
manus causam belli haberet et, si cuius oppidi obsidio
nuntiata esset, undique ex omnibus populis auxilium ob-
sessis ferretur. neque tamen nisi admodum a paucis 4
populis Pedani adiuti sunt. Tiburtes Praenestinique, quo-
rum ager propior erat, Pedum pervenere; Aricinos Lanu- 5
vinosque et Veliternos Antiatibus Volscis se coniungentes
ad Asturae flumen Maenius inproviso adortus fudit. Ca- 6
millus ad Pedum cum Tiburtibus maxime valido exercitu
maiore mole, quamquam aeque prospero eventu pugnat.
tumultum maxime repentina inter proelium eruptio oppi- 7
danorum fecit, in quos parte exercitus conversa Camillus
non conpulit solum eos intra moenia, sed eodem etiam

die, cum ipsos auxiliaque eorum perculisset, oppidum
8 scalis cepit. placuit inde iam maiore conatu animoque
ab unius expugnatione urbis ad perdomandum Latium
victorem circumducere exercitum. nec quievere ante quam
expugnando aut in deditionem accipiendo singulas urbes
9 Latium omne subiecere. praesidiis inde dispositis per
recepta oppida Romam ad destinatum omnium consensu
triumphum secessere. additus triumpho honos, ut statuae
10 equestres eis, rara illa aetate res, in foro ponerentur. prius-
quam comitiis in insequentem annum consules rogarent,
Camillus de Latinis populis ad senatum rettulit atque ita
11 disseruit: 'patres conscripti, quod bello armisque in Latio
agendum fuit, id iam deum benignitate ac virtute militum
12 ad finem venit. caesi ad Pedum Asturamque sunt exer-
citus hostium, oppida Latina omnia et Antium ex Volscis
aut vi capta aut recepta in deditionem praesidiis tenentur
13 vestris. reliqua consultatio est, quoniam rebellando sae-
pius nos sollicitant, quonam modo perpetua pace quietos
14 obtineamus. di inmortales ita vos potentes huius consilii
fecerunt, ut, sit Latium deinde an non sit, in vestra manu
posuerint. itaque pacem vobis, quod ad Latinos attinet,
parare in perpetuum vel saeviendo vel ignoscendo potestis.
15 vultis crudeliter consulere in deditos victosque: licet de-
lere omne Latium, vastas inde solitudines facere, unde
sociali egregio exercitu per multa bella magnaque saepe
16 usi estis; vultis exemplo maiorum augere rem Romanam
victos in civitatem accipiendo: materia crescendi per
summam gloriam suppeditat. certe id firmissimum longe
17 imperium est, quo oboedientes gaudent. sed maturato
opus est, quidquid statuere placet. tot populos inter spem
metumque suspensos animi habetis, et vestram itaque de
eis curam quam primum absolvi et illorum animos, dum
exspectatione stupent, seu poena seu beneficio praeoccu-
18 pari oportet. nostrum fuit efficere, ut omnium rerum
vobis ad consulendum potestas esset, vestrum est decer-
nere quod optimum vobis reique publicae sit.'

1 XIIII. Principes senatus relationem consulis de summa
rerum laudare, sed, cum aliorum causa alia esset, ita ex-
pediri posse consilium dicere, ut pro merito cuiusque

statueretur, si de singulis nominatim referrent populis.
relatum igitur de singulis decretumque. Lanuvinis civi- 2
tas data sacraque sua reddita cum eo, ut aedes lucusque
Sospitae Iunonis communis Lanuvinis municipibus cum
populo Romano esset. Aricini Nomentanique et Pedani 3
eodem iure quo Lanuvini in civitatem accepti. Tuscula- 4
nis servata civitas quam habebant, crimenque rebellionis
a publica fraude in paucos auctores versum. in Veliter- 5
nos, veteres cives Romanos, quod totiens rebellassent,
graviter saevitum: et muri deiecti et senatus inde abductus
iussique trans Tiberim habitare, ut eius, qui cis Tiberim 6
deprehensus esset, usque ad mille pondo clarigatio esset
nec prius quam aere persoluto is qui cepisset extra vincula
captum haberet. in agrum senatorum coloni missi, quibus 7
adscriptis speciem antiquae frequentiae Velitrae receperunt.
et Antium nova colonia missa cum eo, ut Antiatibus per- 8
mitteretur, si et ipsi adscribi coloni vellent; naves inde
longae abactae, interdictumque mari Antiati populo est et
civitas data. Tiburtes Praenestinique agro multati neque 9
ob recens tantum rebellionis commune cum aliis Latinis
crimen, sed quod taedio imperii Romani cum Gallis, gente
efferata, arma quondam consociassent. ceteris Latinis po- 10
pulis conubia commerciaque et concilia inter se ademerunt.
Campanis, equitum honoris causa, quia cum Latinis re-
bellare noluissent, Fundanisque et Formianis, quod per
finis eorum tuta pacataque semper fuisset via, civitas sine
suffragio data. Cumanos Suessulanosque eiusdem iuris 11
condicionisque, cuius Capuam, esse placuit. naves An- 12
tiatium partim in navalia Romae subductae partim in-
censae, rostrisque earum suggestum in foro exstructum
adornari placuit, rostraque id templum appellatum.

XV. C. Sulpicio Longo, P. Aelio Paeto consulibus 1
cum omnia non opes magis Romanae quam beneficiis parta
gratia bona pace obtineret, inter Sidicinos Auruncosque
bellum ortum. Aurunci T. Manlio consule in deditionem 2
accepti nihil inde moverant: eo petendi auxilii ab Roma-
nis causa iustior fuit. sed priusquam consules ab urbe 3
— iusserat enim senatus defendi Auruncos — exercitum
educerent, fama adfertur, Auruncos metu oppidum dese- 4

ruisse profugosque cum coniugibus ac liberis Suessam
communisse, quae nunc Aurunca appellata, moenia anti-
5 qua eorum urbemque ab Sidicinis deletam. ob ea infensus
consulibus senatus, quorum cunctatione proditi socii essent,
dictatorem dici iussit. dictus C. Claudius Regillensis ma-
6 gistrum equitum C. Claudium Hortatorem dixit. religio
inde iniecta de dictatore, et cum augures vitio creatum
videri dixissent, dictator magisterque equitum se magi-
stratu abdicarunt.

7 Eo anno Minucia Vestalis suspecta primo propter
8 mundiorem iusto cultum, insimulata deinde apud ponti-
fices ab indice servo, cum decreto eorum iussa esset
sacris abstinere familiamque in potestate habere, facto
iudicio viva sub terram ad portam Collinam dextra viam
stratam defossa scelerato campo. credo ab incesto id ei
loco nomen factum.

9 Eodem anno Q. Publilius Philo praetor primum de
plebe adversante Sulpicio consule, qui negabat rationem
eius se habiturum, est factus senatu, cum in summis
imperiis id non obtinuisset, minus in praetura intendente.

1 XVI. Insequens annus, L. Papirio Crasso, Caesone
Duillio consulibus, Ausonum magis novo quam magno
2 bello fuit insignis. ea gens Cales urbem incolebat. Si-
dicinis finitimis arma coniunxerat, unoque proelio haud
sane memorabili duorum populorum exercitus fusus pro-
pinquitate urbium et ad fugam pronior et in fuga ipsa
3 tutior fuit. nec tamen omissa eius belli cura patribus,
quia totiens iam Sidicini aut ipsi moverant bellum aut
moventibus auxilium tulerant aut causa armorum fuerant.
4 itaque omni ope adnisi sunt, ut maximum ea tempestate
imperatorem M. Valerium Corvum consulem quartum fa-
5 cerent. collega additus Corvo M. Atilius Regulus. et ne
forte casu erraretur, petitum ab consulibus, ut extra sor-
6 tem Corvi ea provincia esset. exercitu victore a superio-
ribus consulibus accepto ad Cales, unde bellum ortum
erat, profectus cum hostes ab superioris etiam certaminis
memoria pavidos clamore atque impetu primo fudisset,
7 moenia ipsa oppugnare est adgressus. et militum quidem
is erat ardor, ut iam inde cum scalis succedere ad muros

vellent evasurosque contenderent. Corvus, quia id ar- 8
duum factu erat, labore militum potius quam periculo
peragere inceptum voluit. itaque aggerem et vineas egit
turresque muro admovit, quarum usum forte oblata opor-
tunitas praevertit. namque M. Fabius, captivus Romanus, 9
cum per neglegentiam custodum festo die vinculis ruptis
per murum inter opera Romanorum religata ad pinnam
muri reste suspensus manibus se demisisset, perpulit im- 10
peratorem, ut vino epulisque sopitos hostes adgrederetur.
nec maiore certamine capti cum urbe Ausones sunt quam
acie fusi erant. praeda capta ingens est praesidioque in-
posito Calibus reductae Romam legiones. consul ex sena- 11
tus consulto triumphavit et, ne Atilius expers gloriae esset,
iussi ambo consules adversus Sidicinos ducere exercitum.
dictatorem ante ex senatus consulto comitiorum causa 12
dixerunt L. Aemilium Mamercinum; is magistrum equi-
tum Q. Publilium Philonem dixit.

Dictatore comitia habente consules creati sunt T. Ve-
turius, Sp. Postumius. etsi belli pars cum Sidicinis re- 13
stabat, tamen, ut beneficio praevenirent desiderium plebis,
de colonia deducenda Cales rettulerunt factoque senatus 14
consulto, ut duo milia quingenti homines eo scriberentur,
triumviros coloniae deducendae agroque dividundo crea-
verunt Caesonem Duillium, T. Quinctium, M. Fabium.

XVII. Novi deinde consules a veteribus exercitu ac- 1
cepto ingressi hostium fines populando usque ad moenia
atque urbem pervenerunt. ibi quia ingenti exercitu con- 2
parando Sidicini et ipsi pro extrema spe dimicaturi enixe
videbantur et Samnium fama erat conciri ad bellum, dic- 3
tator ab consulibus ex auctoritate senatus dictus P. Cor-
nelius Rufinus, magister equitum M. Antonius. religio 4
deinde incessit, vitio eos creatos, magistratuque se abdi-
caverunt et, quia pestilentia insecuta est, velut omnibus
eo vitio contactis auspiciis, res ad interregnum rediit.

Ab interregno inito per quintum demum interregem 5
M. Valerium Corvum creati consules A. Cornelius iterum
et Cn. Domitius. tranquillis rebus fama Gallici belli pro 6
tumultu valuit, ut et dictatorem dici placeret. dictus M.
Papirius Crassus et magister equitum P. Valerius Publi-

7 cola. a quibus cum dilectus intentius quam adversus
finitima bella haberetur, exploratores missi attulerunt,
8 quieta omnia apud Gallos esse. Samnium quoque iam
alterum annum turbari novis consiliis suspectum erat: eo
9 ex agro Sidicino exercitus Romanus non deductus. ceterum Samnites bellum Alexandri Epirensis in Lucanos
traxit, qui duo populi adversus regem escensionem a
10 Paesto facientem signis conlatis pugnaverunt. eo certamine superior Alexander, incertum, qua fide culturus, si
perinde cetera processissent, pacem cum Romanis.
11 Eodem anno census actus novique cives censi, tribus
propter eos additae Maecia et Scaptia. censores addide-
12 runt Q. Publilius Philo, Sp. Postumius. Romani facti
Acerrani lege ab L. Papirio praetore lata, qua civitas
sine suffragio data. haec eo anno domi militiaeque gesta.
1 XVIII. Foedus insequens annus seu intemperie caeli
seu humana fraude fuit, M. Claudio Marcello, T. Valerio
2 consulibus. Flaccum Potitumque varie in annalibus cognomen consulis invenio: ceterum in eo parvi refert quid
veri sit. illud pervelim — nec omnes auctores sunt —
proditum falso esse, venenis absumptos, quorum mors
3 infamem annum pestilentia fecerit: sicut proditur tamen
res, ne cui auctorum fidem abrogaverim, exponenda est.
4 cum primores civitatis similibus morbis eodemque ferme
omnes eventu morerentur, ancilla quaedam ad Q. Fabium
Maximum aedilem curulem indicaturam se causam publicae pestis professa est, si ab eo fides sibi data esset,
5 haud futurum noxiae indicium. Fabius confestim rem ad
consules, consules ad senatum referunt, consensuque or-
6 dinis fides indici data. tum patefactum, muliebri fraude
civitatem premi matronasque ea venena coquere et, si
7 sequi extemplo velint, manifesto deprehendi posse. secuti
indicem et coquentis quasdam medicamenta et recondita
8 letalia invenerunt. quibus in forum delatis et ad viginti
matronis, apud quas deprehensa erant, per viatorem accitis, duae ex eis Cornelia ac Sergia, patriciae utraque
gentis, cum ea medicamenta salubria esse contenderent,
ab confutante indice bibere iussae, ut se falsum com-
9 mentam arguerent, spatio ad conloquendum sumpto cum

summoto populo in conspectum omnium rem ad ceteras
rettulissent, haud abnuentibus et illis bibere, epoto medi-
camento suamet ipsae fraude omnes interierunt. conpre- 10
hensae extemplo earum comites magnum numerum ma-
tronarum indicaverunt. ex quibus ad centum septuaginta
damnatae. neque de veneficiis ante eam diem Romae 11
quaesitum est. prodigii ea res loco habita captisque ma-
gis mentibus quam consceleratis similis visa. itaque me- 12
moria ex annalibus repetita, in secessionibus quondam
plebis clavum ab dictatore fixum alienatasque discordia
mentes hominum eo piaculo conpotes sui fecisse, dicta-
torem clavi figendi causa creari placuit. creatus Cn. 13
Quinctilius magistrum equitum L. Valerium dixit, qui
fixo clavo magistratu se abdicaverunt.

XVIIII. Creati consules L. Papirius Crassus iterum, 1
L. Plautius Venox. cuius principio anni legati ex Volscis
Fabraterni et Lucani Romam venerunt orantes, ut in fidem
reciperentur: si a Samnitium armis defensi essent, se sub 2
imperio populi Romani fideliter atque oboedienter futuros.
missi tum ab senatu legati denuntiatumque Samnitibus, 3
ut eorum populorum finibus vim abstinerent: valuitque
ea legatio, non tam quia pacem volebant Samnites quam
quia nondum parati erant ad bellum.

Eodem anno Privernas bellum initum, cuius socii 4
Fundani, dux etiam fuit Fundanus Vitruvius Vaccus, vir
non domi solum, sed etiam Romae clarus. aedes fuere
in Palatio eius, quae Vacci prata diruto aedificio publi-
catoque solo appellata. adversus hunc vastantem effuse 5
Setinum Norbanumque et Coranum agrum L. Papirius
profectus, haud procul castris eius consedit. Vitruvio nec 6
ut vallo se teneret adversus validiorem hostem sana con-
stare mens nec ut longius a castris dimicaret animus sub-
petere. vix tota extra portam castrorum explicata acie, 7
fugam magis retro quam proelium aut hostem spectante
milite, sine consilio, sine audacia depugnat. ut et levi 8
momento nec ambigue est victus, ita brevitate ipsa loci
facilique receptu in tam propinqua castra haud aegre mi-
litem a multa caede est tutatus; nec fere quisquam in ipso 9
certamine, pauci in turba fugae extremae cum in castra

ruerent caesi, primisque tenebris Privernum inde petitum
agmine trepido, ut muris potius quam vallo sese tutaren-
tur. a Priverno Plautius alter consul pervastatis passim
agris praedaque abacta in agrum Fundanum exercitum
10 inducit. ingredienti fines senatus Fundanorum occurrit:
negant, se pro Vitruvio sectamque eius secutis precatum
venisse, sed pro Fundano populo, quem extra culpam
belli esse ipsum Vitruvium iudicasse, cum receptaculum
11 fugae Privernum habuerit, non patriam. Priverni igitur
hostes populi Romani quaerendos persequendosque esse,
qui simul a Fundanis ac Romanis utriusque patriae in-
memores defecerint. Fundanis pacem esse et animos Ro-
12 manos et gratam memoriam acceptae civitatis. orare se
consulem, ut bellum ab innoxio populo abstineat: agros,
urbem, corpora ipsorum coniugumque ac liberorum suo-
13 rum in potestate populi Romani esse futuraque. conlau-
datis Fundanis consul litterisque Romam missis, in officio
Fundanos esse, ad Privernum flexit iter. prius animad-
versum in eos, qui capita coniurationis fuerant, a consule
14 scribit Claudius; ad trecentos quinquaginta ex coniuratis
vinctos Romam missos eamque deditionem ab senatu non
acceptam, quod egentium atque humilium poena defungi
velle Fundanum censuerint.

1 XX. Privernum duobus consularibus exercitibus cum
obsideretur, alter consul comitiorum causa Romam revo-
2 catus. carceres eo anno in circo primum statuti. nondum
perfunctos cura Privernatis belli tumultus Gallici fama
3 atrox invasit haut ferme umquam neglecta patribus. ex-
templo igitur consules novi L. Aemilius Mamercinus et
C. Plautius eo ipso die, Kal. Quinctilibus, quo magistra-
tum inierunt, conparare inter se provincias iussi, Mamer-
cinus, cui Gallicum bellum evenerat, scribere exercitum
4 sine ulla vacationis venia. quin opificum quoque vulgus
et sellularii, minime militiae idoneum genus, exciti dicun-
tur Veiosque ingens exercitus contractus, ut inde obviam
5 Gallis iretur. longius discedi, ne alio itinere hostis falle-
ret ad urbem incedens, non placuit. paucos deinde post
dies satis explorata temporis eius quiete a Gallis Priver-
6 num omnis conversa vis. duplex inde fama est: alii vi

captam urbem Vitruviumque vivum in potestatem venisse,
alii, priusquam ultima adhiberetur vis, ipsos se in ditionem
consulis caduceum praeferentes permisisse auctores sunt
Vitruviumque ab suis traditum. senatus de Vitruvio Pri- 7
vernatibusque consultus consulem Plautium dirutis Pri-
verni muris praesidioque valido inposito ad triumphum
accersit, Vitruvium in carcerem adservari iussit quoad
consul redisset, tum verberatum necari. aedes eius quae 8
essent in Palatio diruendas, bona Semoni Sanco censue-
runt consecranda, quodque aeris ex eis redactum est, ex
eo aenei orbes facti positi in sacello Sancus adversus
aedem Quirini. de senatu Privernate ita decretum, ut qui 9
senator Priverni post defectionem ab Romanis mansisset,
trans Tiberim lege eadem qua Veliterni habitaret. his 10
ita decretis usque ad triumphum Plauti silentium de Pri-
vernatibus fuit: post triumphum consul necato Vitruvio
sociisque eius noxae apud satiatos iam suppliciis nocen-
tium tutam mentionem de Privernatibus ratus: 'quoniam 11
auctores defectionis' inquit 'meritas poenas et ab diis in-
mortalibus et a vobis habent, patres conscripti, quid pla-
cet de innoxia multitudine fieri? equidem, etsi meae partes 12
exquirendae magis sententiae quam dandae sunt, tamen,
cum videam Privernates vicinos Samnitibus esse, unde
nunc nobis incertissima pax est, quam minimum irarum
inter nos illosque relinqui velim.'

XXI. Cum ipsa per sese res anceps esset, prout 1
cuiusque ingenium erat atrocius mitiusve suadentibus, tum
incertiora omnia unus ex Privernatibus legatis fecit, ma-
gis condicionis, in qua natus esset, quam praesentis ne-
cessitatis memor, qui interrogatus a quodam tristioris sen- 2
tentiae auctore, quam poenam meritos Privernates censeret
'eam,' inquit 'quam merentur qui se libertate dignos cen-
sent.' cuius cum feroci responso infestiores factos videret 3
consul eos, qui ante Privernatium causam inpugnabant,
ut ipse benigna interrogatione mitius responsum eliceret:
'quid, si poenam' inquit 'remittimus vobis, qualem nos 4
pacem vobiscum habituros speremus?' 'si bonam dederi-
tis,' inquit 'et fidam et perpetuam; si malam, haud diu-
turnam.' tum vero minari, nec id ambigue, Privernatem 5

quidam, et illis vocibus ad rebellandum incitari pacatos
6 populos; pars melior senatus ad meliora responsa trahere
et dicere, viri et liberi vocem auditam: an credi posse,
ullum populum aut hominem denique in ea condicione,
cuius eum paeniteat, diutius quam necesse sit mansurum?
7 ibi pacem esse fidam, ubi voluntarii pacati sint, neque eo
loco, ubi servitutem esse velint, fidem sperandam esse.
8 in hanc sententiam maxime consul ipse inclinavit animos
identidem ad principes sententiarum consulares, uti exau-
9 diri posset a pluribus, dicendo, eos demum, qui nihil
praeterquam de libertate cogitent, dignos esse qui Ro-
10 mani fiant. itaque et in senatu causam obtinuere et ex
auctoritate patrum latum ad populum est, ut Privernati-
11 bus civitas daretur. eodem anno Anxur trecenti in colo-
niam missi sunt; bina iugera agri acceperunt.

1 XXII. Secutus est annus nulla re belli domive in-
signis, P. Plautio Proculo, P. Cornelio Scapula consuli-
2 bus, praeterquam quod Fregellas — Sidicinorum is ager,
deinde Volscorum fuerat — colonia deducta et populo
3 visceratio data a M. Flavio in funere matris. erant qui
per speciem honorandae parentis meritam mercedem po-
pulo solutam interpretarentur, quod eum die dicta ab
aedilibus crimine stupratae matris familiae absolvisset.
4 data visceratio in praeteritam iudicii gratiam honoris etiam
ei causa fuit, tribunatumque plebei proximis comitiis ab-
sens petentibus praefertur.

5 Palaepolis fuit haud procul inde, ubi nunc Neapolis
sita est. duabus urbibus populus idem habitabat. Cumis
erant oriundi, Cumani Chalcide Euboica originem trahunt.
6 classe, qua advecti ab domo fuerant, multum in ora maris
eius quod accolunt potuere, primo in insulas Aenariam et
Pithecusas egressi, deinde in continentem ausi sedes trans-
7 ferre. haec civitas cum suis viribus tum Samnitium infi-
dae adversus Romanos societati freta sive pestilentiae,
quae Romanam urbem adorta nuntiabatur, fidens multa
hostilia adversus Romanos agrum Campanum Falernum-
que incolentes fecit.

8 Igitur L. Cornelio Lentulo, Q. Publilio Philone iterum
consulibus, fetialibus Palaepolim ad res repetendas missis,

cum relatum esset a Graecis, gente lingua magis strenua
quam factis, ferox responsum, ex auctoritate patrum po-
pulus Palaepolitanis bellum fieri iussit. inter consules 9
provinciis conparatis bello Graeci persequendi Publilio
evenerunt, Cornelius altero exercitu Samnitibus, si qua
se moverent, oppositus. fama autem erat, defectioni 10
Campanorum imminentes admoturos castra. ibi optumum
visum Cornelio stativa habere.

XXIII. Ab utroque consule exiguam spem pacis cum 1
Samnitibus esse certior fit senatus: Publilius duo milia
Nolanorum militum et quattuor Samnitium magis Nolanis
cogentibus quam voluntate Graecorum recepta Palaepolim
miserat (Romae conpertum), Cornelius dilectum indictum 2
a magistratibus universumque Samnium erectum ac vici-
nos populos, Privernatem Fundanumque et Formianum,
haud ambigue sollicitari. ob haec cum legatos mitti pla- 3
cuisset prius ad Samnites quam bellum fieret, responsum
redditur ab Samnitibus ferox. ultro incusabant iniurias
Romanorum, neque eo neglegentius ea quae ipsis obice- 4
rentur purgabant: haud ullo publico consilio auxiliove 5
iuvari Graecos, nec Fundanum Formianumve a se solli-
citatos: quippe minime paenitere se virium suarum, si
bellum placeat. ceterum non posse dissimulare, aegre 6
pati civitatem Samnitium, quod Fregellas ex Volscis cap-
tas dirutasque ab se restituerit Romanus populus, colo-
niamque in Samnitium agro inposuerint, quam coloni
eorum Fregellas appellent. eam se contumeliam iniuriam- 7
que, ni sibi ab iis qui fecerint dematur, ipsos omni vi de-
pulsuros esse. cum Romanus legatus ad disceptandum eos 8
ad communes socios atque amicos vocaret: 'quid perplexe
agimus?' inquit 'nostra certamina, Romani, non verba le-
gatorum nec hominum quisquam disceptator, sed campus
Campanus, in quo concurrendum est, et arma et commu-
nis Mars belli decernet. proinde inter Capuam Suessu- 9
lamque castra castris conferamus et Samnis Romanusne
imperio Italiam regant decernamus.' legati Romanorum 10
cum se non quo hostis vocassent, sed quo imperatores sui
duxissent, ituros esse respondissent, iam Publilius inter
Palaepolim Neapolimque loco oportune capto diremerat

hostibus societatem auxilii mutui, qua, ut quisque locus
11 premeretur, inter se usi fuerant. itaque cum et comitio-
rum dies instaret et Publilium inminentem hostium muris
avocari ab spe capiendae in dies urbis haud e re publica
12 esset, actum cum tribunis est, ad populum ferrent, ut,
cum Q. Publilius Philo consulatu abisset, pro consule
13 rem gereret, quoad debellatum cum Graecis esset. L.
Cornelio, quia ne eum quidem in Samnium iam ingres-
sum revocari ab impetu belli placebat, litterae missae,
ut dictatorem comitiorum causa diceret. dixit M. Clau-
14 dium Marcellum; ab eo magister equitum dictus Sp.
Postumius. nec tamen ab dictatore comitia sunt habita,
quia, vitione creatus esset, in disquisitionem venit. con-
sulti augures vitiosum videri dictatorem pronuntiaverunt.
15 eam rem tribuni suspectam infamemque criminando fece-
runt: nam neque facile fuisse id vitium nosci, cum con-
sul oriens nocte silentio diceret dictatorem, neque ab
consule cuiquam publice privatimve de ea re scriptum
16 esset, nec quemquam mortalium extare, qui se vidisse
aut audisse quid dicat, quod auspicium dirimeret, neque
augures divinare Romae sedentes potuisse, quid in castris
consuli vitii obvenisset. cui non apparere, quod plebeius
17 dictator sit, id vitium auguribus visum? haec aliaque ab
tribunis nequiquam iactata: tandem ad interregnum res
redit, dilatisque alia atque alia de causa comitiis quartus
decimus demum interrex L. Aemilius consules creat C.
Poetelium, L. Papirium Mugilanum. Cursorem in aliis
annalibus invenio.

1 XXIIII. Eodem anno Alexandream in Aegypto pro-
ditum conditam Alexandrumque Epiri regem ab exule
Lucano interfectum sortes Dodonaei Iovis eventu adfir-
2 masse. accito ab Tarentinis in Italiam data dictio erat,
caveret Acherusiam aquam Pandosiamque urbem; ibi fatis
3 eius terminum dari. eoque ocius transmisit in Italiam, ut
quam maxime procul abesset urbe Pandosia in Epiro et
Acheronte amni, quem ex Molosside fluentem in stagna
4 inferna accipit Thesprotius sinus. ut ceterum ferme fu-
giendo in media fata ruitur, cum saepe Bruttias Lucanas-
que legiones fudisset, Heracleam Tarentinorum coloniam,

Consentiam (ex Lucanis) Sipontumque (Bruttiorum) ac
Terinam, alias inde Messapiorum ac Lucanorum cepisset
urbes et trecentas familias inlustres in Epirum, quas ob-
sidum numero haberet, misisset, haud procul Pandosia 5
urbe inminente Lucanis ac Bruttiis finibus tris tumulos
aliquantum inter se distantes insedit, ex quibus incursio-
nes in omnem partem agri hostilis faceret. et ducentos 6
ferme Lucanorum exules circa se pro fidis habebat, ut
pleraque eius generis ingenia sunt, cum fortuna mutabi-
lem gerentes fidem. imbres continui campis omnibus in- 7
undantes cum interclusissent trifariam exercitum a mutuo
inter se auxilio, duo praesidia, quae sine rege erant, in-
proviso hostium adventu opprimuntur; deletisque eis ad
ipsius obsidionem omnes conversi. inde ab Lucanis ex- 8
ulibus ad suos nuntii missi sunt, pactoque reditu pro-
missum est, regem aut vivum aut mortuum in potestatem
daturos. ceterum cum delectis ipse egregium facinus ausus 9
per medios erumpit hostes et ducem Lucanorum comminus
congressum obtruncat, contrahensque suos ex fuga pala- 10
tos pervenit ad amnem ruinis recentibus pontis, quem vis
aquae abstulerat, incidentem iter. quem cum incerto vado 11
transiret agmen, fessus metu ac labore miles increpans
nomen abominandum fluminis: 'iure Acheros vocaris' in-
quit. quod ubi ad aures accidit regis, adiecit extemplo
animum fatis suis substititque dubius an transiret. tum 12
Sotimus minister ex regiis pueris, quid in tanto discrimine
periculi cunctaretur interrogans, indicat, Lucanos insidiis
quaerere locum. quod ubi respexit rex procul grege facto 13
venientes, stringit gladium et per medium amnem trans-
mittit equum; iamque in vadum egressum eminus veruto
Lucanus exul transfigit. lapsum inde cum inhaerente 14
telo corpus exanime detulit amnis in hostium praesidia.
ibi foeda laceratio corporis facta. namque praeciso medio
partem Consentiam misere, pars ipsis retenta ad ludi-
brium. quae cum iaculis saxisque procul incesseretur, 15
mulier una ultra humanarum irarum fidem saevienti tur-
bae inmixta, ut parumper sustinerent precata, flens ait,
virum sibi liberosque captos apud hostes esse, sperare,
corpore regio utcumque mulcato se suos redempturam.

16 is finis lacerationi fuit, sepultumque Consentiae quod
17 membrorum reliquum fuit cura mulieris unius, ossaque
Metapontum ad hostes remissa, inde Epirum devecta ad
Cleopatram uxorem sororemque Olympiadem, quarum
18 mater magni Alexandri altera, soror altera fuit. haec de
Alexandri Epirensis tristi eventu, quamquam Romano
bello fortuna eum abstinuit, tamen, quia in Italia bella
gessit, paucis dixisse satis sit.

1 XXV. Eodem anno lectisternium Romae, quinto post
conditam urbem, isdem quibus ante placandis habitum est
2 deis. novi deinde consules iussu populi cum misissent
qui indicerent Samnitibus bellum, ipsi maiore conatu
quam adversus Graecos cuncta parabant. et alia nova
3 nihil tum animo tale agitantibus accesserunt auxilia: Lu-
cani atque Apuli, quibus gentibus nihil ad eam diem cum
Romano populo fuerat, in fidem venerunt, arma virosque
ad bellum pollicentes; foedere ergo in amicitiam accepti.
4 eodem tempore etiam in Samnio res prospere gesta. tria
oppida in potestatem venerunt, Allifae, Callifae, Rufrium,
aliusque ager primo adventu consulum longe lateque est
5 pervastatus. hoc bello tam prospere commisso alteri quo-
que bello, quo Graeci obsidebantur, iam finis aderat. nam
praeterquam quod intersaeptis munimentis hostium pars
parti abscisa erat, foediora aliquanto intra muros iis, qui-
6 bus hostis territabat (patiebantur), et velut capti a suismet
ipsis praesidiis indigna iam liberis quoque ac coniugibus
7 et quae captarum urbium extrema sunt patiebantur. ita-
que cum et a Tarento et a Samnitibus fama esset nova
auxilia ventura, Samnitium plus quam vellent intra moe-
8 nia esse rebantur, Tarentinorum iuventutem Graeci Grae-
cos, haud minus per quos Samniti Nolanoque quam ut
Romanis hostibus resisterent, exspectabant. postremo le-
9 vissimum malorum deditio ad Romanos visa. Charilaus
et Nymphius principes civitatis communicato inter se
consilio partes ad rem agendam divisere, ut alter ad im-
peratorem Romanorum transfugeret, alter subsisteret ad
10 praebendam oportunam consilio urbem. Charilaus fuit, qui
ad Publilium Philonem venit et, quod bonum, faustum,
felix Palaepolitanis populoque Romano esset, tradere se

ait moenia statuisse. eo facto utrum ab se prodita an 11
servata patria videatur, in fide Romana positum esse. sibi
privatim nec pacisci quicquam nec petere, publice petere 12
quam pacisci magis, ut, si successisset inceptis, cogitaret
populus Romanus potius, cum quanto studio periculoque
reditum in amicitiam suam esset quam qua stultitia et
temeritate de officio decessum. conlaudatus ab impera- 13
tore tria milia militum ad occupandam eam partem urbis,
quam Samnites insidebant, accepit: praesidio ei L. Quinc-
tius tribunus militum praepositus.

XXVI. Eodem tempore et Nymphius praetorem Sam- 1
nitium arte adgressus perpulerat, ut, quoniam omnis Ro-
manus exercitus aut circa Palaepolim aut in Samnio esset,
sineret se classe circumvehi ad Romanum agrum, non
oram modo maris, sed ipsi urbi propinqua loca depopu-
laturum. sed ut falleret, nocte proficiscendum esse ex- 2
temploque naves deducendas. quod quo maturius fieret,
omnis iuventus Samnitium praeter necessarium urbis prae-
sidium ad litus missa. ubi dum Nymphius in tenebris et 3
multitudine semet ipsa inpediente sedulo aliis alia imperia
turbans terit tempus, Charilaus ex conposito ab sociis in
urbem receptus cum summa urbis Romano milite inples-
set, tolli clamorem iussit, ad quem Graeci signo accepto
a principibus quievere. Nolani per aversam partem urbis 4
via Nolam ferente effugiunt. Samnitibus exclusis ab urbe
ut expeditior in praesentia fuga ita foedior, postquam
periculo evaserunt, visa, quippe qui inermes nulla rerum 5
suarum non relicta inter hostes, ludibrium non externis
modo, set etiam popularibus, spoliati atque egentes do-
mos rediere. haud ignarus opinionis alterius, qua haec 6
proditio ab Samnitibus facta traditur, cum auctoribus hoc
dedi, quibus dignius credi est, tum foedus Neapolitanum
— eo enim deinde summa rei Graecorum venit — simi-
lius vero facit ipsos in amicitiam redisse. Publilio trium- 7
phus decretus, quod satis credebatur, obsidione domitos
hostes in fidem venisse. duo singularia haec ei viro pri-
mum contigere; prorogatio imperii non ante in ullo facta
et acto honore triumphus.

XXVII. Aliud subinde bellum cum alterius orae 1

2 Graecis exortum. namque Tarentini cum rem Palaepoli-
tanam vana spe auxilii aliquamdiu sustinuissent, post-
quam Romanos urbe potitos accepere, velut destituti ac
non qui ipsi destituissent, increpare Palaepolitanos, ira
atque invidia in Romanos furere, eo etiam quod Lucanos
et Apulos — nam utraque eo anno societas coepta est —
3 in fidem populi Romani venisse adlatum est: quippe pro-
pemodum perventum ad se esse iamque in eo rem fore,
4 ut Romani aut hostes aut domini habendi sint. discrimen
profecto rerum suarum in bello Samnitium eventuque
eius verti. eam solam gentem restare, nec eam ipsam
5 satis validam, quando Lucanus defecerit, quem revocari
adhuc inpellique ad abolendam societatem Romanam posse,
6 si qua ars serendis discordiis adhibeatur. haec consilia
cum apud cupidos rerum novandarum valuissent, ex iu-
ventute quidam Lucanorum pretio adsciti, clari magis
inter populares quam honesti, inter se mulcati ipsi virgis
cum corpora nuda intulissent in civium coetum, vociferati
7 sunt, se, quod castra Romana ingredi ausi essent, a con-
sulibus virgis caesos ac prope securi percussos esse.
8 deformis suapte natura res cum speciem iniuriae magis
quam doli prae se ferret, concitati homines cogunt cla-
9 more suo magistratus senatum vocare, et alii circumstan-
tes concilium bellum in Romanos poscunt, alii ad con-
citandam in arma multitudinem agrestium discurrunt,
tumultuque etiam sanos consternante animos decernitur,
ut societas cum Samnitibus renovaretur, legatique ad eam
10 rem mittuntur. repentina res quia quam causam nullam
tam ne fidem quidem habebat, coacti a Samnitibus et
obsides dare et praesidia in loca munita accipere: caeci
11 fraude et ira nihil recusarunt. dilucere deinde brevi fraus
coepit, postquam criminum falsorum auctores Tarentum
commigravere, sed amissa omni de se potestate nihil ultra
quam ut paeniteret frustra restabat.

1 XXVIII. Eo anno plebei Romanae velut aliud ini-
tium libertatis factum est, quod necti desierunt: mutatum
autem ius ob unius faeneratoris simul libidinem simul
2 crudelitatem insignem. L. Papirius is fuit, cui cum se
C. Publilius ob aes alienum paternum nexum dedisset,

quae aetas formaque misericordiam elicere poterat, ad
libidinem et contumeliam animum accenderunt. ut florem 3
aetatis eius fructum adventicium crediti ratus, primo per-
licere adulescentem sermone incesto est conatus; dein,
postquam aspernabantur flagitium aures, minis territare
atque identidem admonere fortunae; postremo, cum in- 4
genuitatis magis quam praesentis condicionis memorem
videret, nudari iubet verberaque adferri. quibus laceratus 5
iuvenis cum se in publicum proripuisset, libidinem cru-
delitatemque conquerens faeneratoris, ingens vis homi- 6
num cum aetatis miseratione atque indignitate iniuriae
accensa, tum suae condicionis liberumque suorum re-
spectu, in forum atque inde agmine facto ad curiam con-
currit; et, cum consules tumultu repentino coacti senatum 7
vocarent, introeuntibus in curiam patribus laceratum iu-
venis tergum procumbentes ad singulorum pedes osten-
tabant. victum eo die ob inpotentem iniuriam unius ingens 8
vinculum fidei, iussique consules ferre ad populum, ne
quis, nisi qui noxam meruisset, donec poenam lueret, in
conpedibus aut in nervo teneretur, pecuniae creditae bona 9
debitoris, non corpus obnoxium esset. ita nexi soluti,
cautumque in posterum, ne necterentur.

XXVIIII. Eodem anno cum satis per se ipsum Sam- 1
nitium bellum et defectio repens Lucanorum auctoresque
defectionis Tarentini sollicitos haberent patres, accessit ut
et Vestinus populus Samnitibus sese coniungeret. quae 2
res sicut eo anno sermonibus magis passim hominum
iactata quam in publico ullo concilio est, ita insequentis
anni consulibus, L. Furio Camillo iterum, Iunio Bruto
Scaevae, nulla prior potiorque visa est, de qua ad sena-
tum referrent. et quamquam nova res erat, tamen tanta 3
cura patres incessit, ut pariter eam susceptam neglectam-
que timerent, ne aut inpunitas eorum lascivia superbiaque
aut bello poenae expetitae metu propinquo atque ira con-
cirent finitimos populos. et erat genus omne abunde bello 4
Samnitibus par, Marsi Paelignique et Marrucini: quos, si
Vestinus attingeretur, omnes habendos hostes. vicit tamen 5
pars, quae in praesentia videri potuit maioris animi quam
consilii; sed eventus docuit fortes fortunam iuvare. bellum 6

ex auctoritate patrum populus adversus Vestinos iussit.
7 provincia ea Bruto, Samnium Camillo sorte evenit. exercitus utroque ducti et cura tuendorum finium hostes pro-
8 hibiti coniungere arma. ceterum alterum consulem L. Furium, cui maior moles rerum inposita erat, morbo gravi
9 inplicitum fortuna bello subtraxit, iussusque dictatorem dicere rei gerendae causa longe clarissimum bello ea tempestate dixit L. Papirium Cursorem, a quo Q. Fabius
10 Maximus Rullianus magister equitum est dictus, par nobile rebus in eo magistratu gestis, discordia tamen, qua prope ad ultimum dimicationis ventum est, nobilius.

11 Ab altero consule in Vestinis multiplex bellum nec usquam vario eventu gestum est. nam et pervastavit agros et populando atque urendo tecta hostium sataque
12 in aciem invitos extraxit: et ita proelio uno accidit Vestinorum res, haudquaquam tamen incruento milite suo, ut non in castra solum refugerent hostes, sed iam ne vallo quidem ac fossis freti dilaberentur in oppida, situ urbium
13 moenibusque se defensuri. postremo oppida quoque vi expugnare adortus, primo Cutinam ingenti ardore militum aut vulnerum ira, quod hau fere quisquam integer proelio
14 excesserat, scalis cepit, deinde Cingiliam. utriusque urbis praedam militibus, quod eos neque portae nec muri hostium arcuerant, concessit.

1 XXX. In Samnium incertis itum auspiciis est; cuius rei vitium non in belli eventum, quod prospere gestum
2 est, sed in rabiem atque iras imperatorum vertit. namque Papirius dictator a pullario monitus cum ad auspicium repetendum Romam proficisceretur, magistro equitum denuntiavit, ut sese loco teneret neu absente se cum hoste
3 manum consereret. Q. Fabius cum post profectionem dictatoris per exploratores conperisset, perinde omnia soluta apud hostes esse ac si nemo Romanus in Samnio
4 esset, seu ferox adulescens indignitate accensus, quod omnia in dictatore viderentur reposita esse, seu occasione bene gerendae rei inductus, exercitu instructo paratoque profectus ad Inbrinium — ita vocant locum — acie cum
5 Samnitibus conflixit. ea fortuna pugnae fuit, ut nihil relictum sit, quo, si adfuisset dictator, res melius geri po-

tuerit. non dux militi, non miles duci defuit. eques etiam 6
auctore L. Cominio tribuno militum, qui aliquotiens impetu
capto perrumpere non poterat hostium agmen, detraxit
frenos equis atque ita concitatos calcaribus permisit, ut
sustinere eos nulla vis posset. per arma, per viros late
stragem dedere. secutus pedes impetum equitum turbatis 7
hostibus intulit signa. viginti milia hostium caesa eo die
traduntur. auctores habeo, bis cum hoste signa conlata
dictatore absente, bis rem egregie gestam. apud antiquis-
simos scriptores una haec pugna invenitur, in quibusdam
annalibus tota res praetermissa est. magister equitum, ut 8
ex tanta caede, multis potitus spoliis congesta in ingentem
acervum hostilia arma subdito igne concremavit, seu vo- 9
tum id deorum cuipiam fuit seu credere libet Fabio auctori,
eo factum, ne suae gloriae fructum dictator caperet nomen-
que ibi scriberet aut spolia in triumpho ferret. litterae 10
quoque de re prospere gesta ad senatum, non ad dictato-
rem missae argumentum fuere minime cum eo communi-
cantis laudes. ita certe dictator id factum accepit, ut laetis
aliis victoria parta prae se ferret iram tristitiamque. misso 11
itaque repente senatu se ex curia proripuit, tum vero non
Samnitium magis legiones quam maiestatem dictatoriam
et disciplinam militarem a magistro equitum victam et
eversam dictitans, si illi inpune spretum imperium fuisset.
itaque plenus minarum iraeque profectus in castra cum 12
maximis itineribus isset, non tamen praevenire famam
adventus sui potuit. praecurrerant enim ab urbe qui nun- 13
tiarent, dictatorem avidum poenae venire, alternis paene
verbis T. Manlii factum laudantem.

XXXI. Fabius contione extemplo advocata obtestatus 1
milites est, ut qua virtute rem publicam ab infestissimis
hostibus defendissent, eadem se, cuius ductu auspicioque
vicissent, ab inpotenti crudelitate dictatoris tutarentur.
venire amentem invidia, iratum virtuti alienae felicitati- 2
que; furere, quod se absente res publica egregie gesta
esset; malle, si mutare fortunam posset, apud Samnites
quam Romanos victoriam esse; imperium dictitare spretum, 3
tamquam non eadem mente pugnari vetuerit, qua pugna-
tum doleat. et tunc invidia inpedire virtutem alienam

voluisse cupidissimisque arma ablaturum fuisse militibus,
4 ne se absente moveri possent, et nunc id furere, id aegre
pati, quod sine L. Papirio non inermes, non manci milites
fuerint, quod se Q. Fabius magistrum equitum duxerit ac
5 non accensum dictatoris. quid illum facturum fuisse, si,
quod belli casus ferunt Marsque communis, adversa pugna
evenisset, qui sibi devictis hostibus, re publica bene gesta,
ita ut non ab illo unico duce melius geri potuerit, suppli-
6 cium magistro equitum minetur! neque illum magistro
equitum infestiorem quam tribunis militum, quam centu-
rionibus, quam militibus esse. si posset, in omnes saevi-
7 turum fuisse; quia id nequeat, in unum saevire — etiam
invidiam tamquam ignem summa petere —, in caput con-
silii, in ducem incurrere. si se simul cum gloria rei gestae
extinxisset, tunc victorem velut in capto exercitu domi-
nantem, quidquid licuerit in magistro equitum, in militibus
8 ausurum. proinde adessent in sua causa omnium libertati.
si consensum exercitus eundem, qui in proelio fuerit, in
tuenda victoria videat et salutem unius omnibus curae
esse, inclinaturum ad clementiorem sententiam animum.
9 postremo se vitam fortunasque suas illorum fidei virtutique
permittere.

1 XXXII. Clamor est tota contione ortus, uti bonum
animum haberet: neminem illi vim adlaturum salvis legio-
nibus Romanis. haud multo post dictator advenit classi-
2 coque extemplo ad contionem advocavit. tum silentio
facto praeco Q. Fabium magistrum equitum citavit. qui
3 simul ex inferiore loco ad tribunal accessit, tum dictator:
'quaero' inquit 'de te, Q. Fabi, cum summum imperium
dictatoris sit pareantque ei consules, regia potestas, prae-
tores isdem auspiciis quibus consules creati, aequum cen-
seas necne, magistrum equitum dicto audientem esse?
4 itemque illud interrogo, cum me incertis auspiciis pro-
fectum ab domo scirem, utrum mihi turbatis religionibus
res publica in discrimen committenda fuerit an auspicia
5 repetenda, ne quid dubiis dis agerem? simul illud, quae
dictatori religio inpedimento ad rem gerendam fuerit, num
ea magister equitum solutus ac liber potuerit esse? sed
quid ego haec interrogo, cum, si ego tacitus abissem,

tamen tibi ad voluntatis interpretationem meae dirigenda
tua sententia fuerit: — quin tu respondes, vetuerimne te 6
quicquam rei me absente agere, vetuerimne signa cum
hostibus conferre? quo tu imperio meo spreto, incertis 7
auspiciis, turbatis religionibus adversus morem militarem
disciplinamque maiorum et numen deorum ausus es cum
hoste confligere. ad haec quae interrogatus es responde, 8
at extra ea cave vocem mittas. accede, lictor.' adversus 9
singula quae[que] cum respondere haud facile esset et
nunc quereretur, eundem accusatorem capitis sui ac iudi-
cem esse, modo vitam sibi eripi citius quam gloriam re-
rum gestarum posse vociferaretur purgaretque se invicem 10
atque ultro accusaret, tunc Papirius redintegrata ira spo-
liari magistrum equitum ac virgas et secures expediri
iussit. Fabius fidem militum inplorans lacerantibus vestem 11
lictoribus ad triarios tumultum [ultima] iam in contione
miscentes sese recepit. inde clamor in totam contionem 12
est perlatus: alibi preces, alibi minae audiebantur. qui
proximi forte tribunali steterant, quia subiecti oculis im-
peratoris noscitari poterant, orabant, ut parceret magistro
equitum neu cum eo exercitum damnaret: extrema contio 13
et circa Fabium globus increpabant inclementem dictato-
rem nec procul seditione aberant. ne tribunal quidem
satis quietum erat. legati circumstantes sellam orabant, 14
ut rem in posterum diem differret et irae suae spatium et
consilio tempus daret. satis castigatam adulescentiam Fabii 15
esse, satis deformatam victoriam: ne ad extremum finem
supplicii tenderet neu unico iuveni neu patri eius clarissimo
viro neu Fabiae genti eam iniungeret ignominiam. cum 16
parum precibus, parum causa proficerent, intueri saevien-
tem contionem iubebant. ita inritatis militum animis sub-
dere ignem ac materiam seditioni non esse aetatis, non
prudentiae eius. neminem id Q. Fabio poenam deprecanti 17
suam vitio versurum, sed dictatori, si occaecatus ira
infestam multitudinem in se pravo certamine movisset.
postremo, ne id se gratiae dare Q. Fabii crederet, se ius 18
iurandum dare paratos esse, non videri e re publica in
Q. Fabium eo tempore animadverti.

XXXIII. His vocibus cum in se magis incitarent 1

dictatorem quam magistro equitum placarent, iussi de
2 tribunali descendere legati; et silentio nequiquam per
praeconem temptato, cum prae strepitu ac tumultu nec
ipsius dictatoris nec apparitorum eius vox audiretur, nox
3 velut in proelio certamini finem fecit. magister equitum
iussus postero die adesse, cum omnes adfirmarent, in-
festius Papirium exarsurum agitatum contentione ipsa
4 exacerbatumque, clam ex castris Romam profugit: et
patre auctore M. Fabio, qui ter iam consul dictatorque
fuerat, vocato extemplo senatu cum maxime conquerere-
tur apud patres vim atque iniuriam dictatoris, repente
5 strepitus ante curiam lictorum summoventium auditur, et
ipse infensus aderat, postquam conperit profectum ex
castris, cum expedito equitatu secutus. iterata deinde
6 contentio, et prendi Fabium Papirius iussit. ubi cum
deprecantibus primoribus patrum atque universo senatu
7 perstaret in incepto inmitis animus, tum pater M. Fabius:
'quando quidem' inquit 'apud te nec auctoritas senatus
nec aetas mea, cui orbitatem paras, nec virtus nobilitas-
que magistri equitum a te ipso nominati valet nec preces,
quae saepe hostem mitigavere, quae deorum iras placant,
tribunos plebis appello et provoco ad populum eumque
8 tibi fugienti exercitus tui, fugienti senatus iudicium iudi-
cem fero, qui certe unus plus quam tua dictatura potest
polletque. videro, cessurusne provocationi sis, cui rex
9 Romanus Tullus Hostilius cessit.' ex curia in contionem
itur. quo cum paucis dictator, cum omni agmine princi-
pum magister equitum [cum] escendisset, deduci eum de
10 rostris Papirius in partem inferiorem iussit. secutus pa-
ter: 'bene agis,' inquit 'cum eo nos deduci iussisti, unde
et privati vocem mittere possemus.' ibi primo non tam
11 perpetuae orationes quam altercatio exaudiebantur. vincit
deinde strepitum vox et indignatio Fabi senis, increpan-
12 tis superbiam crudelitatemque Papiri: se quoque dictato-
rem Romae fuisse nec a se quemquam, ne plebis quidem
13 hominem, non centurionem, non militem violatum: Papi-
rium tamquam ex hostium ducibus, sic ex Romano im-
peratore victoriam et triumphum petere. quantum interesse
inter moderationem antiquorum et novam superbiam cru-

delitatemque! dictatorem Quinctium Cincinnatum in L. 14
Minucium consulem ex obsidione a se ereptum non ultra
saevisse, quam ut legatum eum ad exercitum pro consule
relinqueret. M. Furium Camillum in L. Furio, qui con- 15
tempta sua senectute et auctoritate foedissimo cum eventu
pugnasset, non solum in praesentia moderatum irae esse,
ne quid de collega secus populo aut senatui scriberet, sed, 16
cum revertisset, potissimum ex tribunis consularibus ha-
buisse, quem, ex collegis optione ab senatu data, socium
sibi imperii deligeret. nam populi quidem, penes quem 17
potestas omnium rerum esset, ne iram quidem umquam
atrociorem fuisse in eos, qui temeritate atque inscitia exer-
citus amisissent, quam ut pecunia eos multaret: capite
anquisitum ob rem bello male gestam de imperatore nullo
ad eam diem esse. nunc ducibus populi Romani, quae ne 18
victis quidem bello fas fuerit, virgas et secures victoribus
et iustissimos meritis triumphos intentari. quid enim tan- 19
dem passurum fuisse filium suum, si exercitum amisisset,
si fusus, fugatus, castris exutus fuisset? quo ultra iram
violentiamque eius excessuram fuisse quam ut verbe-
raret necaretque? quam conveniens esse, propter Q. Fa- 20
bium civitatem in laetitia, victoria, supplicationibus ac
gratulationibus esse, eum, propter quem deum delubra 21
pateant, arae sacrificiis fument, honore, donis cumulen-
tur, nudatum virgis lacerari in conspectu populi Romani,
intuentem Capitolium atque arcem deosque ab se duobus
proeliis hau frustra advocatos? quo id animo exercitum, 22
qui eius ductu auspiciisque vicisset, laturum? quem
luctum in castris Romanis, quam laetitiam inter hostes
fore? haec simul iurgans, querens, deum hominumque 23
fidem obtestans et conplexus filium plurimis cum lacru-
mis agebat.

XXXIIII. Stabat cum eo senatus maiestas, favor po- 1
puli, tribunicium auxilium, memoria absentis exercitus;
ex parte altera imperium invictum populi Romani et dis- 2
ciplina rei militaris et dictatoris edictum pro numine sem-
per observatum et Manliana imperia et posthabita filii
caritas publicae utilitati iactabantur. hoc etiam L. Brutum, 3
conditorem Romanae libertatis, antea in duobus liberis

fecisse: nunc patres comes et senes faciles de alieno im-
perio spreto, tamquam rei parvae, disciplinae militaris
4 eversae iuventuti gratiam facere. se tamen perstaturum
in incepto nec ei, qui adversus dictum suum turbatis reli-
gionibus ac dubiis auspiciis pugnasset, quicquam ex iusta
5 poena remissurum. maiestas imperii perpetuane esset, non
6 esse in sua potestate: L. Papirium nihil eius deminuturum;
optare, ne potestas tribunicia, inviolata ipsa, violet inter-
cessione sua Romanum imperium neu populus in se po-
7 tissimum dictatorem et ius dictaturae extinguat. quod si
fecisset, non L. Papirium, sed tribunos, sed pravum po-
puli iudicium nequiquam posteros accusaturos, cum polluta
semel militari disciplina non miles centurionis, non cen-
turio tribuni, non tribunus legati, non legatus consulis,
8 non magister equitum dictatoris pareat imperio, nemo ho-
minum, nemo deorum verecundiam habeat, non edicta
9 imperatorum, non auspicia observentur, sine commeatu
vagi milites in pacato, in hostico errent, inmemores sa-
cramenti licentia sola se ubi velint exauctorent, infrequen-
10 tia deserantur signa neque conveniatur ad edictum nec
discernatur, interdiu nocte, aequo iniquo loco, iussu iniussu
imperatoris pugnent, et non signa, non ordines servent,
latrocinii modo caeca et fortuita pro sollemni et sacrata
11 militia sit —: horum criminum vos reos in omnia saecula
offerte, tribuni plebi, vestra obnoxia capita pro licentia
Q. Fabi obicite.

1 XXXV. Stupentes tribunos et suam iam vicem magis
anxios quam eius, cui auxilium ab se petebatur, liberavit
onere consensus populi Romani ad preces et obtestationem
versus, ut sibi poenam magistri equitum dictator remitte-
2 ret. tribuni quoque, inclinatam rem in preces subsecuti,
orare dictatorem insistunt, ut veniam errori humano, ve-
niam adulescentiae Q. Fabii daret: satis eum poenarum
3 dedisse. iam ipse adulescens, iam pater M. Fabius con-
tentionis obliti procumbere ad genua et iram deprecari
4 dictatoris. tum dictator silentio facto: 'bene habet,' inquit
'Quirites: vicit disciplina militaris, vicit imperii maiestas,
quae in discrimine fuerunt an ulla post hanc diem essent.
5 non noxae eximitur Q. Fabius, qui contra edictum impe-

ratoris pugnavit, sed noxae damnatus donatur populo Ro-
mano, donatur tribuniciae potestati precarium, non iustum
auxilium ferenti. vive, Quinte Fabi, felicior hoc consensu 6
civitatis ad tuendum te quam qua paulo ante exsultabas
victoria, vive, id facinus ausus, cuius tibi ne parens qui-
dem, si eodem loco fuisset, quo fuit L. Papirius, veniam
dedisset. mecum ut voles reverteris in gratiam; populo 7
Romano, cui vitam debes, nihil maius praestiteris quam
si hic tibi dies satis documenti dederit, ut bello ac pace
pati legitima imperia possis.' cum se nihil morari magi- 8
strum equitum pronuntiasset, degressum eum templo lae-
tus senatus, laetior populus, circumfusi ac gratulantes hinc
magistro equitum, hinc dictatori, prosecuti sunt, firmatum- 9
que imperium militare haud minus periculo Q. Fabii quam
supplicio miserabili adulescentis Manlii videbatur.

Forte ita eo anno evenit, ut, quotienscumque dictator 10
ab exercitu recessit, hostes in Samnio moverentur. cete-
rum in oculis exemplum erat Q. Fabius M. Valerio legato,
qui castris praeerat, ne quam vim hostium magis quam
trucem dictatoris iram timeret. itaque frumentatores cum 11
circumventi ex insidiis caesi loco iniquo essent, creditum
vulgo est, subveniri eis ab legato potuisse, ni tristia edicta
exhorruisset. ea quoque ira alienavit a dictatore militum 12
animos iam ante infensos, quod inplacabilis Q. Fabio
fuisset et quod suis precibus negasset, eius populo Ro-
mano veniam dedisset.

XXXVI. Postquam dictator praeposito in urbe L. 1
Papirio Crasso, magistro equitum Q. Fabio vetito quic-
quam pro magistratu agere, in castra rediit, neque civibus
satis laetus adventus eius fuit nec hostibus quicquam ad-
tulit terroris. namque postero die, seu ignari venisse dicta- 2
torem seu adesset an abesset parvi facientes, instructa
acie ad castra accesserunt. ceterum tantum momenti in 3
uno viro L. Papirio fuit, ut, si ducis consilia favor sub-
secutus militum foret, debellari eo die cum Samnitibus
potuisse pro haud dubio habitum sit: ita instruxit aciem 4
loco ac subsidiis, ita omni arte bellica firmavit. cessatum
a milite ac de industria, ut obtrectaretur laudibus ducis,
inpedita victoria est. plures Samnitium cecidere, plures

5 Romani vulnerati sunt. sensit peritus dux, quae res victo-
riae obstaret; temperandum ingenium suum esse et seve-
6 ritatem miscendam comitati. itaque adhibitis legatis ipse
circum saucios milites inserens in tentoria caput singulos-
que, ut sese haberent, rogitans curam eorum nominatim
7 legatis tribunisque et praefectis demandabat. rem per se
popularem ita dexter egit, ut medendis corporibus animi
multo prius militum imperatori reconciliarentur, nec quic-
quam ad salubritatem efficacius fuerit quam quod grato
8 animo ea cura accepta est. refecto exercitu cum hoste
congressus haud dubia spe sua militumque ita fudit fuga-
vitque Samnites, ut ille ultimus eis dies conferendi signa
9 cum dictatore fuerit. incessit deinde, qua duxit praedae
spes, victor exercitus perlustravitque hostium agros nulla
arma, nullam vim nec apertam nec ex insidiis expertus.
10 addebat alacritatem, quod dictator praedam omnem edixe-
rat militibus, nec ira magis publica quam privatum con-
11 pendium in hostem acuebat. his cladibus subacti Samni-
tes pacem a dictatore petiere; cum quo pacti, ut singula
12 vestimenta militibus et annuum stipendium darent, cum
ire ad senatum iussi essent, secuturos se dictatorem re-
sponderunt, unius eius fidei virtutique causam suam com-
mendantes. ita deductus ex Samnitibus exercitus.

1 XXXVII. Dictator triumphans urbem est ingressus
et, cum se dictatura abdicare vellet, iussu patrum prius-
quam abdicaret consules creavit C. Sulpicium Longum
2 iterum, Q. Aemilium Cerretanum. Samnites infecta pace,
quia de condicionibus agebatur, indutias annuas ab urbe
rettulerant. nec earum ipsarum sancta fides fuit: adeo,
postquam Papirium abisse magistratu nuntiatum est, ar-
recti ad bellandum animi sunt.

3 C. Sulpicio, Q. Aemilio — Aulium quidam annales
habent — consulibus ad defectionem Samnitium Apulum
novum bellum accessit. utroque exercitus missi. Sulpicio
4 Samnites, Apuli Aemilio sorte evenerunt. sunt qui non
ipsis Apulis bellum inlatum, sed socios eius gentis popu-
5 los ab Samnitium vi atque iniuriis defensos scribant. cete-
rum fortuna Samnitium, vix a se ipsis eo tempore pro-
pulsantium bellum, propius ut sit vero facit, non Apulis

ab Samnitibus arma inlata, sed cum utraque simul gente
bellum Romanis fuisse. nec tamen res ulla memorabilis 6
acta: ager Apulus Samniumque evastatum, hostes nec hic
nec illic inventi. Romae nocturnus terror ita ex somno
trepidam repente civitatem excivit, ut Capitolium atque
arx moeniaque et portae plena armatorum fuerint. et cum 7
concursatum clamatumque ad arma omnibus locis esset,
prima luce nec auctor nec causa terroris conparuit.

Eodem anno de Tusculanis Flavia rogatione populi fuit 8
iudicium. M. Flavius tribunus plebis tulit ad populum, ut
in Tusculanos animadverteretur, quorum (eorum) ope ac
consilio Veliterni Privernatesque populo Romano bellum fe-
cissent. populus Tusculanus cum coniugibus ac liberis Ro- 9
mam venit. ea multitudo veste mutata et specie reorum tri-
bus circuit, genibus se omnium advolvens. plus itaque mi- 10
sericordia ad poenae veniam impetrandam quam causa ad
crimen purgandum valuit. tribus omnes praeter Polliam 11
antiquarunt legem. Polliae sententia fuit, puberes verbe-
ratos necari, coniuges liberosque sub corona lege belli
venire; memoriamque eius irae Tusculanis in poenae tam 12
atrocis auctorem mansisse ad patrum aetatem constat nec
quemquam ferme ex Pollia tribu candidatum Papiriam
ferre solitum.

XXXVIII. Insequenti anno, Q. Fabio, L. Fulvio con- 1
sulibus, A. Cornelius Arvina dictator et M. Fabius Am-
bustus magister equitum metu gravioris in Samnio belli
— conducta enim pretio a finitimis iuventus dicebatur —
intentiore dilectu habito egregium exercitum adversus Sam-
nites duxerunt. castra in hostico incuriose ita posita tam- 2
quam procul abesset hostis, cum subito advenere Samni-
tium legiones tanta ferocia, ut vallum usque ad stationem
Romanam inferrent. nox iam adpetebat; id prohibuit mu- 3
nimenta adoriri. nec dissimulabant, orta luce postero die
facturos. dictator ubi propiorem spe dimicationem vidit, 4
ne militum virtuti damno locus esset, ignibus crebris re-
lictis, qui conspectum hostium frustrarentur, silentio legio-
nes educit: nec tamen fallere propter propinquitatem ca-
strorum potuit. eques extemplo insecutus ita institit agmini, 5
ut, donec lucesceret, proelio abstineret. ne pedestres qui-

6 dem copiae ante lucem castris egressae. eques ausus luce
demum incursare in hostem carpendo novissimos premen-
doque iniquis ad transitum locis agmen detinuit. interim
pedes equitem adsecutus; et totis iam copiis Samnis urge-
7 bat. tum dictator, postquam sine magno incommodo pro-
gredi non poterat, cum ipsum in quo constiterat locum
castris dimetari iussit. id vero circumfuso undique equi-
tatu, ut vallum peteretur opusque inciperet, fieri non po-
8 terat. itaque ubi neque eundi neque manendi copiam esse
videt, instituit aciem inpedimentis ex agmine remotis. in-
9 struunt contra et hostes, et animis et viribus pares. auxe-
rat id maxime animos, quod ignari, loco iniquo, non hosti
cessum, velut fugientes ac territos terribiles ipsi secuti
10 fuerant. id aliquamdiu aequavit pugnam, iam pridem de-
sueto Samnite clamorem Romani exercitus pati. et hercule
illo die ab hora diei tertia ad octavam ita anceps dicitur
certamen stetisse, ut neque clamor, ut primo semel con-
cursu est sublatus, iteratus sit neque signa promota loco
11 retrove recepta neque recursum ab ulla sit parte. in suo
quisquis gradu obnixi urgentes scutis sine respiratione ac
respectu pugnabant; fremitus aequalis tenorque idem pu-
12 gnae in defatigationem ultimam aut noctem spectabat. iam
viris vires, iam ferro sua vis, iam consilia ducibus deerant,
cum subito Samnitium equites, cum turma una longius
provecta accepissent inpedimenta Romanorum procul ab
armatis sine praesidio, sine munimento stare, aviditate
13 praedae impetum faciunt. quod ubi dictatori trepidus nun-
tius adtulit: 'sine modo,' inquit 'sese praeda praepediant.'
alii deinde super alios diripi passim ferrique fortunas mi-
14 litum vociferabantur. tum magistro equitum accito: 'vides
tu,' inquit 'M. Fabi, ab hostium equite omissam pugnam?
15 haerent inpediti inpedimentis nostris. adgredere, quod in-
ter praedandum omni multitudini evenit, dissipatos. raros
equis insidentes, raros, quibus ferrum in manu sit inve-
nies; equosque dum praeda onerant, caede inermes cruen-
16 tamque illis praedam redde. mihi legiones peditumque
pugna curae erunt: penes te equestre sit decus.'

1 XXXVIIII. Equitum acies, qualis quae esse instruc-
tissima potest, invecta in dissipatos inpeditosque hostes

caede omnia replet. inter sarcinas omissas repente, obia- 2
centes pedibus fugientium consternatorumque equorum,
neque pugnae neque fugae satis potentes caeduntur. tum 3
deleto prope equitatu hostium M. Fabius circumductis pau-
lum alis ab tergo pedestrem aciem adoritur. clamor inde 4
novus accidens et Samnitium terruit animos, et dictator,
ubi respectantes hostium antesignanos turbataque signa et
fluctuantem aciem vidit, tum appellare tum adhortari mi-
lites, tribunos principesque ordinum nominatim ad iteran-
dam secum pugnam vocare. novato clamore signa infe- 5
runtur, et quidquid progrediebantur, magis magisque tur-
batos hostes cernebant. eques ipse iam primis erat in con-
spectu, et Cornelius respiciens ad manipulos militum, quod 6
manu, quod voce poterat, monstrabat, vexilla se suorum
parmasque cernere equitum. quod ubi auditum simul vi- 7
sumque est, adeo repente laboris per diem paene totum
tolerati vulnerumque obliti sunt, ut haud secus, quam si
tum integri e castris signum pugnae accepissent, concita-
verint se in hostem. nec ultra Samnis tolerare terrorem 8
equitum peditumque vim potuit: partim in medio caesi,
partim in fugam dissipati sunt. pedes restantes ac cir- 9
cumventos cecidit, ab equite fugientium strages est facta,
inter quos et ipse imperator cecidit. hoc demum proelium 10
Samnitium res ita infregit, ut omnibus conciliis fremerent,
minime id quidem mirum esse, si inpio bello et contra
foedus suscepto, infestioribus merito deis quam homini-
bus, nihil prospere agerent: expiandum id bellum magna
mercede luendumque esse; id referre tantum, utrum sup- 11
plicia noxio paucorum an omnium innoxio praebeant san-
guine; audebantque iam quidam nominare auctores armo-
rum. unum maxime nomen per consensum clamantium 12
Brutuli Papi exaudiebatur. vir nobilis potensque erat, haut
dubie proximarum indutiarum ruptor. de eo coacti referre
praetores decretum fecerunt, ut Brutulus Papius Romanis 13
dederetur et cum eo praeda omnis Romana captivique ut
Romam mitterentur quaeque res per fetiales ex foedere
repetitae essent, secundum ius fasque restituerentur. fe- 14
tiales Romam, ut censuerunt, missi et corpus Brutuli exa-
nime: ipse morte voluntaria ignominiae se ac supplicio

15 subtraxit. placuit cum corpore bona quoque eius dedi.
nihil tamen earum rerum praeter captivos ac si qua co-
gnita ex praeda sunt acceptum est, ceterarum rerum inrita
fuit deditio. dictator ex senatus consulto triumphavit.

1 XXXX. Hoc bellum a consulibus bellatum quidam
auctores sunt eosque de Samnitibus triumphasse, Fabium
etiam in Apuliam processisse atque inde magnas praedas
egisse. nec discrepat, quin dictator eo anno A. Cornelius
2 fuerit: id ambigitur, belline gerendi causa creatus sit an
ut esset qui ludis Romanis, quia L. Plautius praetor gravi
morbo forte inplicitus erat, signum mittendis quadrigis
3 daret functusque eo haud sane memorandi imperii mini-
sterio se dictatura abdicaret; nec facile est aut rem rei
4 aut auctorem auctori praeferre. vitiatam memoriam fune-
bribus laudibus reor falsisque imaginum titulis, dum fa-
milia ad se quaeque famam rerum gestarum honorumque
5 fallenti mendacio trahunt. inde certe et singulorum gesta
et publica monumenta rerum confusa. nec quisquam
aequalis temporibus illis scriptor extat, quo satis certo
auctore stetur.

[PERIOCHA LIBRI VIIII.]

[T. Veturius, Spurius Postumius consules apud furcas Caudinas deducto in locum artum exercitu, cum spes nulla esset evadendi, foedere cum Samnitibus facto et sescentis equitibus Romanis obsidibus datis ita exercitum abduxerunt, ut omnes sub iugum mitterentur, idemque auctore Spurio Postumio consule, qui in senatu suaserat, ut eorum deditione, quorum culpa tam deforme foedus ictum erat, publica fides liberaretur, cum duobus tribunis plebis et omnibus, qui foedus spoponderant, dediti Samnitibus non sunt recepti. nec multo post fusis a Papirio Cursore Samnitibus et sub iugum missis receptisque sescentis equitibus Romanis, qui obsides dati erant, pudor flagitii prioris abolitus est. tribus duae adiectae sunt, Oufentina et Falerna; Suessa et Pontiae coloniae deductae sunt. Appius Claudius censor aquam perduxit, viam stravit quae Appia vocata est, libertinorum filios in senatum legit: ideoque, quoniam is ordo indignis inquinatus videbatur, sequentis anni consules observaverunt, quemadmodum ante proximos censores fuerat. res praeterea contra Apulos, Etruscos et Umbros et Marsos et Paelignos et Aequos et Samnites, quibus

foedus restitutum est, prospere gestas continet. Cn. Flavius scriba, libertino patre natus, aedilis curulis fuit per forensem factionem creatus; quae cum comitia et campum turbaret et in his propter nimias vires dominaretur, a Q. Fabio censore in quattuor tribus redacta est, quas urbanas appellavit; eaque res Fabio Maximo nomen dedit. in hoc libro mentionem habet Alexandri, qui temporibus his fuit, et aestimatis populi Romani viribus, quae tunc erant, colligit, si Alexander in Italiam traiecisset, non tam facilem ei victoriam de populo Romano fore quam de iis gentibus, quas ad Orientem imperio suo subiecerat.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER VIIII.

I. Sequitur hunc annum nobilis clade Romana Cau- 1
dina pax T. Veturio Calvino, Sp. Postumio consulibus.
Samnites eo anno imperatorem C. Pontium Herenni filium 2
habuerunt, patre longe prudentissimo natum, primum ipsum
bellatorem ducemque. is, ubi legati, qui ad dedendas res 3
missi erant, pace infecta redierunt: 'ne nihil actum' inquit 'hac legatione censeatis, expiatum est quidquid ex
foedere rupto irarum in nos caelestium fuit. satis scio, 4
quibuscumque diis cordi fuit, subigi nos ad necessitatem dedendi res, quae ab nobis ex foedere repetitae fuerant, is non fuisse cordi tam superbe ab Romanis foederis expiationem spretam. quid enim ultra fieri ad placandos 5
deos mitigandosque homines potuit quam quod nos fecimus? res hostium in praeda captas, quae belli iure nostrae
videbantur, remisimus; auctores belli, quia vivos non po- 6
tuimus, perfunctos iam fato dedidimus, bona eorum, ne quid ex contagione noxae remaneret penes nos, Romam
portavimus. quid ultra tibi, Romane, quid foederi, quid 7
diis arbitris foederis debeo? quem tibi tuarum irarum, quem meorum suppliciorum iudicem feram, neminem,
neque populum neque privatum, fugio. quod si nihil cum 8
potentiore iuris humani relinquitur inopi, at ego ad deos
vindices intolerandae superbiae confugiam et precabor, ut 9

iras suas vertant in eos, quibus non suae redditae res, non
alienae adcumulatae satis sint, quorum saevitiam non mors
noxiorum, non deditio exanimatorum corporum, non bona
sequentia domini deditionem exsatient, placari nequeant
nisi hauriendum sanguinem laniandaque viscera nostra
10 praebuerimus. iustum est bellum, Samnites, quibus ne-
cessarium, et pia arma, quibus nulla nisi in armis relin-
11 quitur spes. proinde cum rerum humanarum maximum
momentum sit, quam propitiis rem, quam adversis agant
diis, pro certo habete, priora bella adversus deos magis
quam homines gessisse, hoc quod instat ducibus ipsis diis
gesturos.'

1 II. Haec non laeta magis quam vera vaticinatus, exer-
citu educto circa Caudium castra quam potest occultissime
2 locat. inde ad Calatiam, ubi iam consules Romanos castra-
que esse audiebat, milites decem pastorum habitu mittit
pecoraque diversos alium alibi haud procul Romanis pa-
3 scere iubet praesidiis: ubi inciderint in praedatores, ut
idem omnibus sermo constet, legiones Samnitium in Apu-
liam esse, Luceriam omnibus copiis circumsedere, nec
4 procul abesse, quin vi capiant. iam iste rumor ante de
industria volgatus venerat ad Romanos, sed fidem auxere
captivi eo maxime, quod sermo inter omnes congruebat.
5 haut erat dubium, quin Lucerinis opem Romanus ferret,
bonis ac fidelibus sociis, simul ne Apulia omnis ad prae-
sentem terrorem deficeret. ea modo, qua irent, consulta-
6 tio fuit. duae ad Luceriam ferebant viae, altera praeter
oram superi maris patens apertaque, sed quanto tutior,
tanto fere longior, altera per furculas Caudinas brevior.
7 sed ita natus locus est: saltus duo alti angusti silvosique
sunt, montibus circa perpetuis inter se iuncti. iacet inter
eos satis patens clausus in medio campus herbidus aquo-
8 susque, per quem medium iter est. sed antequam venias
ad eum, intrandae primae angustiae sunt et aut eadem,
qua te insinuaveris, retro via repetenda aut, si ire porro
pergas, per alium saltum artiorem inpeditioremque eva-
9 dendum. in eum campum via alia per cavam rupem Ro-
mani demisso agmine, cum ad alias angustias protinus
pergerent, saeptas deiectu arborum saxorumque ingentium

obiacentem molem invenere. cum fraus hostilis apparuis-
set, praesidium etiam in summo saltu conspicitur. citati 10
inde retro, qua venerant, pergunt repetere viam. eam quo-
que clausam sua obice armisque inveniunt. sistunt inde
gradum sine ullius imperio, stuporque omnium animos ac
velut torpor quidam insolitus membra tenet, intuentesque 11
alii alios, cum alterum quisque conpotem magis mentis ac
consilii ducerent, diu inmobiles silent. deinde ubi praeto- 12
ria consulum erigi videre et expedire quosdam utilia operi,
quamquam ludibrio fore munientes perditis rebus ac spe
omni adempta cernebant, tamen, ne culpam malis adde- 13
rent, pro se quisque nec hortante ullo nec imperante ad
muniendum versi castra propter aquam vallo circumdant,
sua ipsi opera laboremque inritum, praeterquam quod ho- 14
stes superbe increpabant, cum miserabili confessione elu-
dentes. ad consules maestos, ne advocantes quidem in 15
consilium, quando nec consilio nec auxilio locus esset, sua
sponte legati ac tribuni conveniunt, militesque ad praeto-
rium versi opem, quam vix dii inmortales ferre poterant,
ab ducibus exposcunt.

III. Querentes magis quam consultantes nox oppres- 1
sit, cum pro ingenio quisque fremerent, alius: 'per obices
viarum,' alius: 'per adversa montium, per silvas, qua ferri
arma poterunt, eamus. modo ad hostem pervenire liceat, 2
quem per annos iam prope triginta vincimus; omnia aequa
et plana erunt Romano in perfidum Samnitem pugnanti,'
alius: 'quo aut qua eamus? num montes moliri sede sua 3
paramus? dum haec inminebunt iuga, qua tu ad hostem
venies? armati inermes, fortes ignavi, pariter omnes capti
atque victi sumus. ne ferrum quidem ad bene moriendum
oblaturus est hostis, sedens bellum conficiet.' his invicem 4
sermonibus qua cibi qua quietis inmemor nox traducta est.

Ne Samnitibus quidem consilium in tam laetis suppe-
tebat rebus. itaque universi Herennium Pontium patrem
imperatoris per litteras consulendum censent. iam is gra- 5
vis annis non militaribus solum, sed civilibus quoque abs-
cesserat muneribus, in corpore tamen adfecto vigebat vis
animi consiliique. is ubi accepit, ad furculas Caudinas 6
inter duos saltus clausos esse exercitus Romanos, consul-

tus ab nuntio filii censuit, omnes inde quam primum in-
7 violatos dimittendos. quae ubi spreta sententia est iterum-
que eodem remeante nuntio consulebatur, censuit, ad unum
8 omnes interficiendos. quae ubi tam discordia inter se velut
ex ancipiti oraculo responsa data sunt, quamquam filius
ipse in primis iam animum quoque patris consenuisse in
adfecto corpore rebatur, tamen consensu omnium victus
9 est, ut ipsum in consilium acciret. nec gravatus senex
plaustro in castra dicitur advectus vocatusque in consilium
ita ferme locutus esse, ut nihil sententiae suae mutaret,
10 causas tantum adiceret: priore se consilio, quod optimum
duceret, cum potentissimo populo per ingens beneficium
perpetuam firmare pacem amicitiamque, altero consilio in
multas aetates, quibus amissis duobus exercitibus haut
facile receptura vires Romana res [esset], bellum differre:
11 tertium nullum consilium esse. cum filius aliique princi-
pes percunctando exsequerentur, quid, si media via consilii
caperetur, ut et dimitterentur incolumes et leges iis iure
12 belli victis inponerentur: 'ista quidem sententia' inquit
'ea est, quae neque amicos parat nec inimicos tollit. ser-
vate modo quos ignominia inritaveritis: ea est Romana
13 gens, quae victa quiescere nesciat. vivet semper in pecto-
ribus illorum quidquid istuc praesens necessitas inusserit
nec eos ante multiplices poenas expetitas a vobis quiescere
sinet.'

1 IIII. Neutra sententia accepta Herennius domum e
castris est avectus. et in castris Romanis cum frustra multi
conatus ad erumpendum capti essent et iam omnium rerum
2 inopia esset, victi necessitate legatos mittunt, qui primum
pacem aequam peterent; si pacem non inpetrarent, uti pro-
3 vocarent ad pugnam. tum Pontius debellatum esse respon-
dit et, quoniam ne victi quidem ac capti fortunam fateri
scirent, inermes cum singulis vestimentis sub iugum mis-
surum; alias condiciones pacis aequas victis ac victoribus
4 fore: si agro Samnitium decederetur, coloniae abduceren-
tur, suis inde legibus Romanum ac Samnitem aequo foe-
5 dere victurum. his condicionibus paratum se esse foedus
cum consulibus ferire: si quid eorum displiceat, legatos
6 redire ad se vetuit. haec cum legatio renuntiaretur, tantus

gemitus omnium subito exortus est tantaque maestitia
incessit, ut non gravius accepturi viderentur, si nuntiare-
tur, omnibus eo loco mortem oppetendam esse. cum diu 7
silentium fuisset nec consules aut pro foedere tam turpi
aut contra foedus tam necessarium hiscere possent, tum
L. Lentulus, qui tum princeps legatorum virtute atque
honoribus erat: 'patrem meum,' inquit 'consules, saepe 8
audivi memorantem, se in Capitolio unum non fuisse aucto-
rem senatui redimendae auro a Gallis civitatis, quando nec
fossa valloque ab ignavissimo ad opera ac muniendum
hoste clausi essent et erumpere, si non sine magno peri-
culo, tamen sine certa pernicie possent. quod si illis ut 9
decurrere ex Capitolio armatis in hostem licuit, quo saepe
modo obsessi in obsidentes eruperunt, ita nobis aequo aut
iniquo loco dimicandi tantummodo cum hoste copia esset,
non mihi paterni animi indoles in consilio dando deesset.
equidem mortem pro patria praeclaram esse fateor et me 10
vel devovere pro populo Romano legionibusque vel in
medios me inmittere hostes paratus sum: sed hic patriam 11
video, hic quidquid Romanarum legionum est. quae nisi
pro se ipsis ad mortem ruere volunt, quid habent quod
morte sua servent? tecta urbis, dicat aliquis, et moe- 12
nia et eam turbam, a qua urbs incolitur. immo hercule
produntur ea omnia deleto hoc exercitu, non servantur.
quis enim ea tuebitur? inbellis videlicet atque inermis mul-
titudo. tam hercule quam a Gallorum impetu defendit. 13
an a Veiis exercitum Camillumque ducem inplorabunt?
hic omnes spes opesque sunt, quas servando patriam ser- 14
vamus, dedendo ad necem patriam deserimus ac prodimus.
at foeda atque ignominiosa deditio est. sed ea caritas pa- 15
triae est, ut tam ignominia eam quam morte nostra, si
opus sit, servemus. subeatur ergo ista quantacumque est 16
indignitas et pareatur necessitati, quam ne dii quidem su-
perant. ite, consules, redimite armis civitatem, quam auro
maiores vestri redemerunt.'

V. Consules profecti ad Pontium in conloquium, cum 1
de foedere victor agitaret, negarunt, iniussu populi foedus
fieri posse nec sine fetialibus caerimoniaque alia sollemni.
itaque non, ut vulgo credunt Claudiusque etiam scribit, 2

3 foedere pax Caudina, sed per sponsionem facta est. quid
enim aut sponsoribus in foedere opus esset aut obsidibus,
ubi precatione res transigitur, per quem populum fiat, quo
minus legibus dictis stetur, ut eum ita Iuppiter feriat,
4 quemadmodum a fetialibus porcus feriatur. spoponde-
runt consules, legati, quaestores, tribuni militum, nomina-
que omnium qui spoponderunt extant, ubi, si ex foedere
acta res esset, praeterquam duorum fetialium non exta-
5 rent. et propter necessariam foederis dilationem obsides
etiam sescenti equites imperati, qui capite luerent, si pacto
6 non staretur. tempus inde statutum tradendis obsidibus
exercituque inermi mittendo. redintegravit luctum in ca-
stris consulum adventus, ut vix ab iis abstinerent manus,
7 quorum temeritate in eum locum deducti essent, quorum
ignavia foedius inde quam venissent abituri: illis non du-
cem locorum, non exploratorem fuisse, beluarum modo
8 caecos in foveam lapsos. alii alios intueri, contemplari
arma mox tradenda et inermes futuras dextras obnoxiaque
corpora hosti. proponere sibimet ipsi ante oculos iugum
hostile et ludibria victoris et vultus superbos et per ar-
9 matos inermium iter, inde foedi agminis miserabilem viam
per sociorum urbes, reditum in patriam ad parentes, quo
10 saepe ipsi maioresque eorum triumphantes venissent. se
solos sine vulnere, sine ferro, sine acie victos, sibi non
stringere licuisse gladios, non manum cum hoste conferre,
11 sibi nequiquam animos datos. haec frementibus hora fa-
talis ignominiae advenit, omnia tristiora experiundo factura
12 quam quae praeceperant animis. iam primum cum singu-
lis vestimentis inermes extra vallum exire iussi et primi
13 traditi obsides atque in custodiam abducti, tum a consuli-
bus abire lictores iussi paludamentaque detracta: tantam
[id] inter ipsos, qui paullo ante eos exsecrantes dedendos
14 lacerandosque censuerant, miserationem fecit, ut suae quis-
que condicionis oblitus ab illa deformatione tantae maie-
statis velut ab nefando spectaculo averteret oculos.

1 VI. Primi consules prope seminudi sub iugum missi,
tum ut quisque gradu proxumus erat, ita ignominiae ob-
2 iectus, tum deinceps singulae legiones. circumstabant ar-
mati hostes exprobrantes eludentesque; gladii etiam ple-

risque intentati et vulnerati quidam necatique, si vultus
eorum indignitate rerum acrior victorem offendisset. ita 3
traducti sub iugum et, quod paene gravius erat, per ho-
stium oculos cum e saltu evasissent, etsi velut ab inferis
extracti tum primum lucem aspicere visi sunt, tamen ipsa
lux ita deforme intuentibus agmen omni morte tristior fuit.
itaque cum ante noctem Capuam pervenire possent, incerti 4
de fide sociorum et quod pudor praepediebat, circa viam
haud procul Capua omnium egena corpora humi prostra-
verunt. quod ubi est Capuam nuntiatum, evincit miseratio 5
iusta sociorum superbiam ingenitam Campanis. confestim 6
insignia sua consulibus, fasces, lictores; arma, equos, vesti-
menta, commeatus militibus benigne mittunt, et venienti- 7
bus Capuam cunctus senatus populusque obviam egressus
iustis omnibus hospitalibus privatisque et publicis fungitur
officiis. neque illis sociorum comitas vultusque benigni et 8
adloquia non modo sermonem elicere, sed ne ut oculos
quidem attollerent aut consolantes amicos contra intueren-
tur efficere poterant: adeo super maerorem pudor quidam 9
fugere conloquia et coetus hominum cogebat. postero die 10
cum iuvenes nobiles, missi a Capua, ut proficiscentes ad
finem Campanum prosequerentur, revertissent vocatique in 11
curiam percunctantibus maioribus natu multo sibi maestio-
res et abiectiores animi visos referrent: adeo silens ac 12
prope mutum agmen incessisse, iacere indolem illam Ro-
manam ablatosque cum armis animos, non reddere salu-
tem, non salutantibus dare responsum, non hiscere quem-
quam prae metu potuisse tamquam ferentibus adhuc cer-
vicibus iugum, sub quod emissi essent. habere Samnites 13
victoriam non praeclaram solum, sed etiam perpetuam:
cepisse enim eos non Romam, sicut ante Gallos, sed, quod
multo bellicosius fuerit, Romanam virtutem ferociamque: —

VII. cum haec dicerentur audirenturque et deploratum 1
paene Romanum nomen in concilio sociorum fidelium esset,
dicitur Ofillius Calavius Ovi filius, clarus genere factisque 2
tum etiam aetate verendus, longe aliter se habere rem
dixisse: silentium illud obstinatum fixosque in terram ocu- 3
los et surdas ad omnia solacia aures et pudorem intuendae
lucis ingentem molem irarum ex alto animo cientis indicia

4 esse. aut Romana se ignorare ingenia aut silentium illud
Samnitibus flebiles brevi clamores gemitusque excitaturum
Caudinaeque pacis aliquanto Samnitibus quam Romanis
5 tristiorem memoriam fore: quippe suos quemque eorum
animos habiturum ubicumque congressuri sint; saltus Cau-
dinos non ubique Samnitibus fore.

6 Iam Romae etiam sua infamis clades erat. obsessos
primum audierunt; tristior deinde ignominiosae pacis ma-
7 gis quam periculi nuntius fuit. ad famam obsidionis di-
lectus haberi coeptus erat; dimissus deinde auxiliorum
apparatus, postquam deditionem tam foede factam acce-
perunt, extemploque sine ulla publica auctoritate consen-
8 sum in omnem formam luctus est: tabernae circa forum
clausae iustitiumque in foro sua sponte coeptum prius
9 quam indictum, lati clavi, anuli aurei positi, paene mae-
stior exercitu ipso civitas esse nec ducibus solum atque
auctoribus sponsoribusque pacis irasci, sed innoxios etiam
10 milites odisse et negare urbe tectisve accipiendos. quam
concitationem animorum fregit adventus exercitus etiam
iratis miserabilis. non enim tamquam in patriam rever-
tentes ex insperato incolumes, sed captorum habitu vultu-
11 que ingressi sero in urbem ita se in suis quisque tectis
abdiderunt, ut postero atque insequentibus diebus nemo
12 eorum forum aut publicum aspicere vellet. consules in
privato abditi nihil pro magistratu agere, nisi quod ex-
pressum senatus consulto est, ut dictatorem dicerent comi-
13 tiorum causa. Q. Fabium Ambustum dixerunt et P. Aelium
14 Paetum magistrum equitum. quibus vitio creatis suffecti
M. Aemilius Papus dictator, L. Valerius Flaccus magister
equitum. nec per eos comitia habita et, quia taedebat po-
pulum omnium magistratuum eius anni, res ad interregnum
15 rediit. interreges Q. Fabius Maximus, M. Valerius Corvus.
is consules creavit Q. Publilium Philonem et L. Papirium
Cursorem iterum haud dubio consensu civitatis, quod nulli
ea tempestate duces clariores essent.

1 VIII. Quo creati sunt die, eo — sic enim placuerat
patribus — magistratum inierunt sollemnibusque senatus
2 consultis perfectis de pace Caudina rettulerunt. et Publi-
lius, penes quem fasces erant: 'dic, Sp. Postumi' inquit.

qui ubi surrexit, eodem illo vultu, quo sub iugum missus
erat: 'haud sum ignarus,' inquit 'consules, ignominiae, non 3
honoris causa me primum excitatum iussumque dicere, non
tamquam senatorem, sed tamquam reum qua infelicis belli
qua ignominiosae pacis. ego tamen, quando neque de noxa 4
nostra neque de poena rettulistis, omissa defensione, quae
non difficillima esset apud haud ignaros fortunarum huma-
narum necessitatiumque, sententiam de eo, de quo rettu-
listis, paucis peragam. quae sententia testis erit, mihine
an legionibus vestris pepercerim, cum me seu turpi seu
necessaria sponsione obstrinxi; qua tamen, quando iniussu 5
populi facta est, non tenetur populus Romanus, nec quic-
quam ex ea praeterquam corpora nostra debentur Samni-
tibus. dedamur per fetiales nudi vinctique, exsolvamus 6
religione populum, si qua obligavimus, ne quid divini hu-
manive obstet, quo minus iustum piumque de integro
ineatur bellum. interea consules exercitum scribere, ar- 7
mare, educere placet nec prius ingredi hostium fines quam
omnia iusta in deditionem nostram perfecta erunt. vos, 8
dii inmortales, precor quaesoque, si vobis non fuit cordi,
Sp. Postumium, T. Veturium consules cum Samnitibus pro-
spere bellum gerere, at vos satis habeatis, vidisse nos sub 9
iugum missos, vidisse sponsione infami obligatos, videre
nudos vinctosque hostibus deditos, omnem iram hostium
nostris capitibus excipientes. novos consules legionesque 10
Romanas ita cum Samnite gerere bellum velitis, ut omnia
ante nos consules bella gesta sunt.' quae ubi dixit, tanta 11
simul admiratio miseratioque viri incessit omnes, ut modo
vix crederent, illum eundem esse Sp. Postumium, qui auc-
tor tam foedae pacis fuisset, modo miserarentur, quod vir 12
talis etiam praecipuum apud hostes supplicium passurus
esset ob iram diremptae pacis. cum omnes laudibus mo- 13
do prosequentes virum in sententiam eius pedibus irent,
temptata paulisper intercessio est ab L. Livio et Q. Mae-
lio tribunis plebis, qui neque exsolvi religione populum 14
aiebant deditione sua, nisi omnia Samnitibus, qualia
apud Caudium fuissent, restituerentur, neque se pro eo, 15
quod spondendo pacem servassent exercitum populi
Romani, poenam ullam meritos esse, neque ad extre-

mum, cum sacrosancti essent, dedi hostibus violarive
posse.

1 VIIII. Tum Postumius: 'dedite interea, dedite' inquit
'profanos nos, quod salva religione potestis; dedetis deinde
2 et istos sacrosanctos, cum primum magistratu abierint, sed,
si me audiatis, priusquam dedantur hic in comitio virgis
caesos, hanc iam ut intercalatae poenae usuram habeant.
3 nam quod deditione nostra negant exsolvi religione populum, id istos magis, ne dedantur, quam quia ita se res
habeat, dicere, quis adeo iuris fetialium expers est qui
4 ignoret? neque ego infitias eo, patres conscripti, tam sponsiones quam foedera sancta esse apud eos homines, apud
quos iuxta divinas religiones fides humana colitur, sed
iniussu populi nego quicquam sanciri posse quod populum
5 teneat. an si eadem superbia, qua sponsionem istam expresserunt nobis Samnites, coegissent nos verba legitima
dedentium urbes nuncupare, deditum populum Romanum
vos, tribuni, diceretis et hanc urbem, templa, delubra,
6 fines, aquas Samnitium esse? omitto deditionem, quoniam
de sponsione agitur. quid tandem, si spopondissemus, urbem hanc relicturum populum Romanum, si incensurum,
si magistratus, si senatum, si leges non habiturum, si sub
regibus futurum? di meliora, inquis. atqui non indignitas
7 rerum sponsionis vinculum levat. si quid est, in quo obligari populus possit, in omnia potest. et ne illud quidem,
quod quosdam forsitan moveat, refert, consul an dictator
8 an praetor spoponderit. et hoc ipsi etiam Samnites iudicaverunt, quibus non fuit satis consules spondere, sed legatos, quaestores, tribunos militum spondere coegerunt.
9 nec a me nunc quisquam quaesiverit, quid ita spoponderim, cum id nec consulis ius esset nec illis spondere pacem, quae mei non erat arbitrii, nec pro vobis, qui nihil
10 mandaveratis, possem. nihil ad Caudium, patres conscripti,
humanis consiliis gestum est: dii inmortales et vestris et
11 hostium imperatoribus mentem ademerunt. nec nos in
bello satis cavimus et illi male partam victoriam male
perdiderunt, dum vix locis quibus vicerant credunt, dum
quacumque condicione arma viris in arma natis auferre
12 festinant. an, si sana mens fuisset, difficile illis fuit, dum

senes ab domo ad consultandum accerserunt, mittere Ro-
mam legatos, cum senatu, cum populo de pace ac foedere
agere? tridui iter expeditis erat. interea in indutiis res 13
fuisset, donec ab Roma legati aut victoriam illis certam
aut pacem adferrent. ea demum sponsio esset, quam po-
puli iussu spopondissemus. sed neque vos tulissetis nec 14
nos spopondissemus, nec fas fuit alium rerum exitum esse,
quam ut illi velut somnio laetiore quam quod mentes eo-
rum capere possent nequiquam eluderentur et nostrum 15
exercitum eadem quae inpedierat fortuna expediret, vanam
victoriam vanior inritam faceret pax, sponsio interpone-
retur, quae neminem praeter sponsorem obligaret. quid 16
enim vobiscum, patres conscripti, quid cum populo Ro-
mano actum est? quis vos appellare potest, quis se a vobis
dicere deceptum? hostis an civis? hosti nihil spopondistis,
civem neminem spondere pro vobis iussistis. nihil ergo 17
vobis nec nobiscum est, quibus nihil mandastis, nec cum
Samnitibus, cum quibus nihil egistis. Samnitibus spon- 18
sores nos sumus rei satis locupletes in id quod nostrum
est, in id quod praestare possumus, corpora nostra et ani-
mos: in haec saeviant, in haec ferrum, in haec iras acuant.
quod ad tribunos attinet, consulite, utrum praesens deditio 19
eorum fieri possit an in diem differatur: nos interim, T.
Veturi vosque ceteri, vilia haec capita luendae sponsionis
feramus et nostro supplicio liberemus Romana arma.'

X. Movit patres conscriptos cum causa tum auctor, 1
nec ceteros solum, sed tribunos etiam plebei, ut se in sena-
tus dicerent fore potestatem. magistratu inde se extemplo 2
abdicaverunt, traditique fetialibus cum ceteris Caudium
ducendi. hoc senatus consulto facto lux quaedam adful-
sisse civitati visa est. Postumius in ore erat, eum laudi- 3
bus ad caelum ferebant, devotioni P. Decii consulis, aliis
claris facinoribus aequabant. emersisse civitatem ex ob- 4
noxia pace illius consilio et opera, ipsum se cruciatibus et
hostium irae offerre piaculaque pro populo Romano dare.
arma cuncti spectant et bellum: en umquam futurum, ut 5
congredi armatis cum Samnite liceat?

In civitate ira odioque ardente dilectus prope omnium 6
voluntariorum fuit. rescriptae ex eodem milite novae le-

7 giones ductusque ad Caudium exercitus. praegressi fetia-
les ubi ad portam venere, vestem detrahi pacis sponso-
ribus iubent, manus post tergum vinciri. cum apparitor
verecundia maiestatis Postumi laxe vinciret: 'quin tu' in-
8 quit 'adduces lorum, ut iusta fiat deditio!' tum ubi in
coetum Samnitium et ad tribunal ventum Pontii est, A.
9 Cornelius Arvina fetialis ita verba fecit: 'quandoque hisce
homines iniussu populi Romani Quiritium foedus ictum iri
spoponderunt atque ob eam rem noxam nocuerunt, ob eam
rem, quo populus Romanus scelere inpio sit solutus, hosce
10 homines vobis dedo.' haec dicenti fetiali Postumius genu
femur quanta maxime poterat vi perculit et clara voce ait,
se Samnitem civem esse, illum legatum fetialem a se con-
tra ius gentium violatum: eo iustius bellum gesturos.

1 XI. Tum Pontius: 'nec ego istam deditionem acci-
2 piam' inquit 'nec Samnites ratam habebunt. quin tu, Spuri
Postumi, si deos esse censes, aut omnia inrita facis aut
pacto stas? Samniti populo omnes, quos in potestate ha-
3 buit, aut pro his pax debetur. sed quid ego te appello,
qui te captum victori cum qua potes fide restituis? popu-
lum Romanum appello, quem si sponsionis ad furculas Cau-
dinas factae paenitet, restituat legiones intra saltum, quo
4 saeptae fuerunt. nemo quemquam deceperit, omnia pro
infecto sint, recipiant arma quae per pactionem tradide-
runt, redeant in castra sua, quidquid pridie habuerunt
quam in conloquium est ventum, habeant: tum bellum et
fortia consilia placeant, tum sponsio et pax repudietur.
5 ea fortuna, iis locis, quae ante pacis mentionem habuimus,
geramus bellum, nec populus Romanus consulum sponsio-
6 nem nec nos fidem populi Romani accusemus. numquamne
causa defiet, cur victi pacto non stetis? obsides Porsinnae
dedistis: furto eos subduxistis; auro civitatem a Gallis re-
7 demistis: inter accipiendum aurum caesi sunt; pacem no-
biscum pepigistis, ut legiones vobis captas restitueremus:
eam pacem inritam facitis. et semper aliquam fraudi spe-
8 ciem iuris inponitis. non probat populus Romanus ignomi-
niosa pace legiones servatas? pacem sibi habeat, legiones
captas victori restituat. hoc fide, hoc foederibus, hoc fetia-
9 libus caerimoniis dignum erat. ut quidem tu quod petisti

per pactionem habeas, tot cives incolumes, ego pacem,
quam hos tibi remittendo pactus sum, non habeam, hoc
tu, A. Corneli, hoc vos, fetiales, iuris gentibus dicitis? ego 10
vero istos, quos dedi simulatis, nec accipio nec dedi arbi-
tror, nec moror, quo minus in civitatem obligatam spon-
sione commissa iratis omnibus diis, quorum eluditur nu-
men, redeant. gerite bellum, quando Sp. Postumius modo 11
legatum fetialem genu perculit. ita dii credent, Samnitem
civem Postumium, non civem Romanum esse et a Samnite
legatum Romanum violatum, eo vobis iustum in nos factum
esse bellum. haec ludibria religionum non pudere in lu- 12
cem proferre et vix pueris dignas ambages senes ac con-
sulares fallendae fidei exquirere! i, lictor, deme vincla 13
Romanis: moratus sit nemo, quo minus ubi visum fuerit
abeant.' et illi quidem forsitan et publica, sua certe libe-
rata fide ab Caudio in castra Romana inviolati redierunt.

XII. Samnitibus pro superba pace infestissimum cer- 1
nentibus renatum bellum omnia, quae deinde evenerunt,
non in animis solum, sed prope in oculis esse, et sero ac 2
nequiquam laudare senis Pontii utraque consilia, inter quae
se media lapsos victoriae possessionem pace incerta mu-
tasse, et beneficii et maleficii occasione amissa pugnaturos
cum eis, quos potuerint in perpetuum vel inimicos tollere
vel amicos facere. adeoque nullodum certamine inclinatis 3
viribus post Caudinam pacem animi mutaverant, ut clario-
rem inter Romanos deditio Postumium quam Pontium in-
cruenta victoria inter Samnites faceret et geri posse bellum 4
Romani pro victoria certa haberent, Samnites simul re-
bellasse et vicisse crederent Romanum.

Inter haec Satricani ad Samnites defecerunt et Fre- 5
gellae colonia necopinato adventu Samnitium — fuisse et
Satricanos cum iis satis constat — nocte occupata est.
timor inde mutuus utrosque usque ad lucem quietos te-
nuit: lux pugnae initium fuit, quam aliquamdiu aequam, 6
et quia pro aris ac focis dimicabatur et quia ex tectis ad-
iuvabat inbellis multitudo, tamen Fregellani sustinuerunt.
fraus deinde rem inclinavit, quod vocem audiri praeconis 7
passi sunt, incolumem abiturum qui arma posuisset. ea
spes remisit a certamine animos, et passim arma iactari

8 coepta. pertinacior pars armata per aversam portam eru-
pit tutiorque eis audacia fuit quam incautus ad credendum
ceteris pavor, quos circumdatos igni nequiquam deos fidem-
que invocantes Samnites concremaverunt.

9 Consules inter se partiti provincias: Papirius in Apu-
liam ad Luceriam pergit, ubi equites Romani obsides ad
Caudium dati custodiebantur, Publilius in Samnio substitit
10 adversus Caudinas legiones. distendit ea res Samnitium ani-
mos, quod nec ad Luceriam ire, ne ab tergo instaret hostis,
nec manere, ne Luceria interim amitteretur, satis audebant.
11 optimum visum est committere rem fortunae et transigere
cum Publilio certamen. itaque in aciem copias educunt.

1 XIII. Adversus quos Publilius consul cum dimica-
turus esset, prius adloquendos milites ratus contionem
advocari iussit. ceterum sicut ingenti alacritate ad prae-
torium concursum est, ita prae clamore poscentium pu-
2 gnam nulla adhortatio imperatoris audita est. suus cuique
animus memor ignominiae adhortator aderat. vadunt igi-
tur in proelium urgentes signiferos et, ne mora in con-
cursu pilis emittendis stringendisque inde gladiis esset,
pila velut dato ad id signo abiciunt strictisque gladiis
3 cursu in hostem feruntur. nihil illic imperatoriae artis
ordinibus aut subsidiis locandis fuit, omnia ira militaris
4 prope vesano impetu egit. itaque non fusi modo hostes
sunt, sed ne castris quidem suis fugam inpedire ausi
Apuliam dissipati petiere; Luceriam tamen coacto rursus
5 in unum agmine est perventum. Romanos ira eadem,
quae per mediam aciem hostium tulerat, et in castra per-
tulit. ibi plus quam in acie sanguinis ac caedis factum
praedaeque pars maior ira corrupta.

6 Exercitus alter cum Papirio consule locis maritimis
pervenerat Arpos per omnia pacata Samnitium magis in-
7 iuriis et odio quam beneficio ullo populi Romani. nam
Samnites ea tempestate in montibus vicatim habitantes
campestria et maritima loca contempto cultorum molliore
atque, ut evenit fere, locis simili genere ipsi montani at-
8 que agrestes depopulabantur. quae regio si fida Samniti-
bus fuisset, aut pervenire Arpos exercitus Romanus ne-
quisset aut interiecta inter Romam et Arpos penuria rerum

omnium exclusos a commeatibus absumpsisset. tum quo- 9
que profectos inde ad Luceriam, iuxta obsidentes obses-
sosque, inopia vexavit. omnia ab Arpis Romanis suppe-
ditabantur, ceterum adeo exigue, ut militi occupato sta-
tionibus vigiliisque et opere eques folliculis in castra ab
Arpis frumentum veheret, interdum occursu hostium co- 10
geretur abiecto ex equo frumento pugnare. obsessis prius,
quam alter consul victore exercitu advenit, et commeatus
ex montibus Samnitium invecti erant et auxilia intromissa.
artiora omnia adventus Publilii fecit, qui obsidione delegata 11
in curam collegae vacuus per agros cuncta infesta com-
meatibus hostium fecerat: itaque cum spes nulla esset, 12
diutius obsessos inopiam laturos, coacti Samnites, qui ad
Luceriam castra habebant, undique contractis viribus signa
cum Papirio conferre.

XIIII. Per id tempus parantibusque utrisque se ad 1
proelium legati Tarentini interveniunt denuntiantes Sam-
nitibus Romanisque, ut bellum omitterent: per utros ste-
tisset, quo minus discederetur ab armis, adversus eos se
pro alteris pugnaturos. ea legatione Papirius audita per- 2
inde ac motus dictis eorum cum collega se communicatu-
rum respondit, accitoque eo, cum tempus omne in apparatu
pugnae consumpsisset, conlocutus de re haud dubia si-
gnum pugnae proposuit. agentibus divina humanaque, quae 3
adsolent, cum acie dimicandum est, consulibus Tarentini
legati occursare responsum exspectantes, quibus Papirius
ait: 'auspicia secunda esse, Tarentini, pullarius nuntiat. 4
litatum praeterea est egregie. auctoribus diis, ut videtis,
ad rem gerendam proficiscimur.' signa inde ferre iussit 5
et copias eduxit, vanissimam increpans gentem, quae
suarum inpotens rerum prae domesticis seditionibus dis-
cordiisque aliis modum pacis ac belli facere aequum cen-
seret. Samnites ex parte altera cum omnem curam belli 6
remisissent, quia aut pacem vere cupiebant aut expediebat
simulare, ut Tarentinos sibi conciliarent, cum instructos
repente ad pugnam Romanos conspexissent, vociferari,
se in auctoritate Tarentinorum manere nec descendere in 7
aciem nec extra vallum arma ferre; deceptos potius quod-
cumque casus ferat passuros, quam ut sprevisse pacis

8 auctores Tarentinos videantur. accipere se omen consules
aiunt et eam precari mentem hostibus, ut ne vallum qui-
9 dem defendant. ipsi inter se partitis copiis succedunt
hostium munimentis, et simul undique adorti, cum pars
fossas explerent, pars vellerent vallum atque in fossas
proruerent, nec virtus modo insita, sed ira etiam exul-
10 ceratos ignominia stimularet animos, castra invasere, et
pro se quisque, non haec furculas nec Caudium nec sal-
tus invios esse, ubi errorem fraus superbe vicisset, sed
Romanam virtutem, quam nec vallum nec fossae arcerent,
11 memorantes, caedunt pariter resistentes fusosque, inermes
atque armatos, servos liberos, puberes inpubes, homines
12 iumentaque. nec ullum superfuisset animal, ni consules
receptui signum dedissent avidosque caedis milites e castris
13 hostium imperio ac minis expulissent. itaque apud infensos
ob interpellatam dulcedinem irae confestim oratio habita
14 est, ut doceretur miles, minime cuiquam militum consules
odio in hostis cessisse aut cessuros, quin duces sicut belli,
ita insatiabilis supplicii futuros fuisse, ni respectus equi-
tum sescentorum, qui Luceriae obsides tenerentur, prae-
15 pedisset animos, ne desperata venia hostes caecos in sup-
plicia eorum ageret, perdere prius quam perire optantes.
16 laudare ea milites laetarique, obviam itum irae suae esse,
ac fateri, omnia patienda potius quam proderetur salus
tot principum Romanae iuventutis.

1 XV. Dimissa contione consilium habitum, omnibusne
copiis Luceriam premerent an altero exercitu et duce Apuli
2 circa, gens dubiae ad id voluntatis, temptarentur. Publi-
lius consul ad peragrandam profectus Apuliam aliquot
expeditione una populos aut vi subegit aut condicionibus
3 in societatem accepit. Papirio quoque, qui obsessor Lu-
ceriae restiterat, brevi ad spem eventus respondit. nam
insessis omnibus viis, per quas commeatus ex Samnio
subvehebantur, fame domiti Samnites, qui Luceriae in
praesidio erant, legatos misere ad consulem Romanum,
ut receptis equitibus, qui causa belli essent, absisteret
4 obsidione. iis Papirius ita respondit: debuisse eos Pon-
tium Herenni filium, quo auctore Romanos sub iugum
misissent, consulere, quid victis patiendum censeret.

ceterum quoniam ab hostibus in se aequa statui quam in 5
se ipsi ferre maluerint, nuntiare Luceriam iussit, arma,
sarcinas, iumenta, multitudinem omnem inbellem intra
moenia relinquerent; militem se cum singulis vestimentis 6
sub iugum missurum, ulciscentem inlatam, non novam
inferentem ignominiam. nihil recusatum. septem milia 7
militum sub iugum missa praedaque ingens Luceriae capta
receptis omnibus signis armisque, quae ad Caudium amissa
erant et, quod omnia superabat gaudia, equitibus recupe-
ratis, quos pignora pacis custodiendos Luceriam Samnites
dederant. haud ferme alia mutatione subita rerum clarior 8
victoria populi Romani est, si quidem etiam, quod quibus-
dam in annalibus invenio, Pontius Herenni filius Samni-
tium imperator, ut expiaret consulum ignominiam, sub
iugum cum ceteris est missus. ceterum id minus miror, 9
obscurum esse de hostium duce dedito missoque; id ma-
gis mirabile est, ambigi, Luciusne Cornelius dictator cum
L. Papirio Cursore magistro equitum eas res ad Caudium
atque inde Luceriam gesserit ultorque unicus Romanae 10
ignominiae, haud sciam an iustissimo triumpho ad eam
aetatem secundum Furium Camillum triumphaverit an
consulum Papiriique praecipuum id decus sit. sequitur 11
hunc errorem alius error, Cursorne Papirius proximis co-
mitiis cum Q. Aulio Cerretano iterum ob rem bene gestam
Luceriae continuato magistratu consul tertium creatus sit
an L. Papirius Mugilanus et in cognomine erratum sit.

XVI. Convenit, iam inde per consules reliqua belli 1
perfecta. Aulius cum Frentanis uno secundo proelio de-
bellavit urbemque ipsam, quo se fusa contulerat acies,
obsidibus imperatis in deditionem accepit. pari fortuna 2
consul alter cum Satricanis, qui cives Romani post Cau-
dinam cladem ad Samnites defecerant praesidiumque eo-
rum in urbem acceperant, rem gessit. nam cum ad 3
moenia Satrici admotus esset exercitus legatisque missis
ad pacem cum precibus petendam triste responsum ab
consule redditum esset, nisi praesidio Samnitium inter-
fecto aut tradito ne ad se remearent, plus ea voce quam
armis inlatis terroris colonis iniectum. itaque subinde 4
exequuntur quaerendo a consule legati, quonam se pacto

paucos et infirmos crederet praesidio tam valido et armato
vim adlaturos. ab isdem consilium petere iussi, quibus
5 auctoribus praesidium in urbem accepissent, discedunt,
aegreque impetrato, ut de ea re consuli senatum respon-
6 saque ad se referri sineret, ad suos redeunt. duae fac-
tiones senatum distinebant, una, cuius principes erant
defectionis a populo Romano auctores, altera fidelium
civium. certatum ab utrisque tamen est, ut ad reconci-
7 liandam pacem consuli opera navaretur. pars altera, cum
praesidium Samnitium, quia nihil satis praeparati erat ad
obsidionem tolerandam, excessurum proxima nocte esset,
enuntiare consuli satis habuit, qua noctis hora quaque
8 porta et quam in viam egressurus hostis foret: altera,
quibus invitis descitum ad Samnites erat, eadem nocte
portam etiam consuli aperuerunt armatosque clam (nocte)
9 in urbem acceperunt. ita duplici proditione et praesidium
Samnitium insessis circa viam silvestribus locis necopinato
oppressum est et ab urbe plena hostium clamor sublatus,
momentoque unius horae caesus Samnis, Satricanus cap-
10 tus et omnia in potestate consulis erant, qui quaestione
habita, quorum opera defectio esset facta, quos sontes
conperit virgis caesos securi percussit praesidioque valido
11 inposito arma Satricanis ademit. inde ad triumphum de-
cessisse Romam Papirium Cursorem scribunt, qui eo duce
Luceriam receptam Samnitesque sub iugum missos auc-
12 tores sunt. et fuit vir haud dubie dignus omni bellica
laude, non animi solum vigore, sed etiam corporis viribus
13 excellens. praecipua pedum pernicitas inerat, quae cog-
nomen etiam dedit; victoremque cursu omnium aetatis
suae fuisse ferunt et seu virium vi seu exercitatione multa
14 cibi vinique eundem capacissimum, nec cum ullo asperio-
rem, quia ipse invicti ad laborem corporis esset, fuisse
15 militiam pediti pariter equitique; equites etiam aliquando
ausos ab eo petere, ut sibi pro re bene gesta laxaret ali-
16 quid laboris. quibus ille: 'ne nihil remissum dicatis, re-
mitto,' inquit 'ne utique dorsum demulceatis, cum ex
equis descendetis.' et vis erat in eo viro imperii ingens
17 pariter in socios civesque. Praenestinus praetor per ti-
morem segnius ex subsidiis suos duxerat in primam aciem;

quem cum inambulans ante tabernaculum vocari iussisset,
lictorem expedire securem iussit. ad quam vocem exanimi 18
stante Praenestino: 'agedum, lictor, excide radicem hanc'
inquit 'incommodam ambulantibus,' perfusumque ultimi
supplicii metu multa dicta dimisit. haud dubie illa aetate, 19
qua nulla virtutum feracior fuit, nemo unus erat vir, quo
magis innixa res Romana staret. quin eum parem desti-
nant animis magno Alexandro ducem, si arma Asia per-
domita in Europam vertisset.

XVII. Nihil minus quaesitum a principio huius ope- 1
ris videri potest, quam ut plus iusto ab rerum ordine de-
clinarem varietatibusque distinguendo opere et legentibus
velut deverticula amoena et requiem animo meo quaere-
rem. tamen tanti regis ac ducis mentio, quibus saepe 2
tacitis cogitationibus volutavit animum, eas evocat in
medium, ut quaerere libeat, quinam eventus Romanis
rebus, si cum Alexandro foret bellatum, futurus fuerit.
plurimum in bello pollere videntur militum copia et vir- 3
tus, ingenia imperatorum, fortuna per omnia humana,
maxime in res bellicas potens. ea et singula intuenti et 4
universa sicut ab aliis regibus gentibusque, ita ab hoc
quoque facile praestant invictum Romanum imperium.
iam primum ut ordiar ab ducibus conparandis, haud equi- 5
dem abnuo, egregium ducem fuisse Alexandrum, sed
clariorem tamen eum facit, quod unus fuit, quod adu-
lescens in incremento rerum nondum alteram fortunam
expertus decessit. ut alios reges claros ducesque omittam, 6
magna exempla casuum humanorum, Cyrum, quem ma-
xime Graeci laudibus celebrant, quid nisi longa vita,
sicut Magnum modo Pompeium, vertenti praebuit fortu-
nae? recenseam duces Romanos, nec omnes omnium 7
aetatium, sed ipsos eos, cum quibus consulibus aut dic-
tatoribus Alexandro fuit bellandum: M. Valerium Cor- 8
vum, C. Marcium Rutilum, C. Sulpicium, T. Manlium
Torquatum, Q. Publilium Philonem, L. Papirium Cur-
sorem, Q. Fabium Maximum, duos Decios, L. Volum-
nium, M'. Curium. deinceps ingentes secuntur viri, si 9
Punicum Romano praevertisset bellum seniorque in Ita-
liam traiecisset. horum in quolibet cum indoles eadem 10

quae in Alexandro erat animi igeniique, tum disciplina
militaris iam inde ab initiis urbis tradita per manus in
11 artis perpetuis praeceptis ordinatae modum venerat. ita
reges gesserant bella, ita deinde exactores regum Iunii
Valeriique, ita deinceps Fabii, Quinctii, Cornelii, ita Furius
Camillus, quem iuvenes ii, quibus cum Alexandro dimi-
12 candum erat, senem viderant. militaria opera pugnando
obeunti Alexandro — nam ea quoque haud minus clarum
eum faciunt — cessisset videlicet in acie oblatus par Man-
lius Torquatus aut Valerius Corvus, insignes ante milites
13 quam duces, cessissent Decii devotis corporibus in hostem
ruentes, cessisset Papirius Cursor illo corporis robore, illo
14 animi! victus esset consiliis iuvenis unius, ne singulos
nominem, senatus ille, quem qui ex regibus constare dixit
15 unus veram speciem Romani senatus cepit! id vero erat
periculum, ne sollertius quam quilibet unus ex his, quos
nominavi, castris locum caperet, commeatus expediret, ab
insidiis praecaveret, tempus pugnae deligeret, aciem in-
16 strueret, subsidiis firmaret. non cum Dareo rem esse dixis-
set, quem mulierum ac spadonum agmen trahentem, inter
purpuram atque aurum, oneratum fortunae apparatibus
suae, praedam verius quam hostem, nihil aliud quam bene
17 ausus vana contemnere, incruentus devicit. longe alius
Italiae quam Indiae, per quam temulento agmine comisa-
bundus incessit, visus illi habitus esset, saltus Apuliae ac
montes Lucanos cernenti et vestigia recentia domesticae
cladis, ubi avunculus eius nuper Epiri rex Alexander ab-
sumptus erat.

1 XVIII. Et loquimur de Alexandro nondum merso se-
2 cundis rebus, quarum nemo intolerantior fuit. qui si ex
habitu novae fortunae novique, ut ita dicam, ingenii, quod
3 sibi victor induerat, spectetur, Dareo magis similis quam
Alexandro in Italiam venisset et exercitum Macedoniae
oblitum degenerantemque iam in Persarum mores addu-
4 xisset. referre in tanto rege piget superbam mutationem
vestis, et desideratas humi iacentium adulationes, etiam
victis Macedonibus graves, nedum victoribus, et foeda
supplicia et inter vinum et epulas caedes amicorum et
5 vanitatem ementiendae stirpis. quid si vini amor in dies

fieret acrior, quid si trux ac praefervida ira — nec quic-
quam dubium inter scriptores refero —, nullane haec damna
imperatoriis virtutibus ducimus? id vero periculum erat, 6
quod levissimi ex Graecis, qui Parthorum quoque contra
nomen Romanum gloriae favent, dictitare solent, ne maie-
statem nominis Alexandri, quem ne fama quidem illis no-
tum arbitror fuisse, sustinere non potuerit populus Roma-
nus, et adversus quem Athenis, in civitate fracta Macedo- 7
num armis, cernente tum maxime prope fumantes Theba-
rum ruinas, contionari libere ausi sunt homines, id quod
ex monumentis orationum patet, adversus eum nemo ex
tot proceribus Romanis vocem liberam missurus fuerit?
quantalibet magnitudo hominis concipiatur animo, unius 8
tamen ea magnitudo hominis erit, collecta paulo plus de-
cem annorum felicitate, quam qui eo extollunt, quod popu- 9
lus Romanus etsi nullo bello, multis tamen proeliis victus
sit, Alexandro nullius pugnae non secunda fortuna fuerit,
non intellegunt, se hominis res gestas et eius iuvenis cum
populi iam octingentesimum bellantis annum rebus con-
ferre. miremur, si, cum ex hac parte saecula plura nume- 10
rentur quam ex illa anni, plus in tam longo spatio quam
in aetate tredecim annorum fortuna variaverit? quin tu 11
hominis cum homine et ducis cum duce fortunam cum
fortuna confers? quot Romanos duces nominem, quibus 12
numquam adversa fortuna pugnae fuit! paginas in anna-
libus magistratuum fastisque percurrere licet consulum
dictatorumque, quorum nec virtutis nec fortunae ullo die
populum Romanum paenituit. et quo sint mirabiliores 13
quam Alexander aut quisquam rex, denos vicenosque dies
quidam dictaturam, nemo plus quam annum consulatum
gessit, ab tribunis plebis dilectus inpediti sunt, post tem- 14
pus ad bella ierunt, ante tempus comitiorum causa revo-
cati sunt, in ipso conatu rerum circumegit se annus, colle- 15
gae nunc temeritas nunc pravitas inpedimento aut damno
fuit, male gestis rebus alterius successum est, tironem aut
mala disciplina institutum exercitum acceperunt. at her- 16
cule reges non liberi solum inpedimentis omnibus, sed
domini rerum temporumque trahunt consiliis cuncta, non
secuntur. invictus ergo Alexander cum invictis ducibus 17

bella gessisset et eadem fortunae pignera in discrimen
18 detulisset. immo etiam eo plus periculi subisset, quod
Macedones unum Alexandrum habuissent, multis casibus
19 non solum obnoxium, sed etiam offerentem se, Romani
multi fuissent Alexandro vel gloria vel rerum magnitudine
pares, quorum suo quisque fato sine publico discrimine
viveret moreretur que.
1 XVIIII. Restat, ut copiae copiis conparentur vel nu-
2 mero vel militum genere vel multitudine auxiliorum. cen-
sebantur eius aetatis lustris ducena quinquagena milia
capitum. itaque in omni defectione sociorum Latini no-
minis urbano prope dilectu decem scribebantur legiones.
3 quaterni quinique exercitus saepe per eos annos in Etru-
ria, in Umbria Gallis hostibus adiunctis, in Samnio, in
4 Lucanis gerebant bellum: Latium deinde omne cum Sabi-
nis et Volscis et Aequis et omni Campania et parte Um-
briae Etruriaeque et Picentibus et Marsis Paelignisque ac
Vestinis atque Apulis, adiuncta omni ora Graecorum in-
feri maris a Thuriis Neapolin et Cumas, et inde Antio at-
que Ostiis tenus (Samnites), aut socios validos Romanis
5 aut fractos bello invenisset hostes. ipse traiecisset mare
cum veteranis Macedonibus, non plus triginta milibus ho-
minum, et quattuor milibus equitum maxime Thessalorum:
hoc enim roboris erat. Persas, Indos aliasque si adiunxis-
set gentes, inpedimentum maius quam auxilium traheret.
6 adde, quod Romanis ad manum domi supplementum esset,
Alexandro, quod postea Hannibali accidit, alieno in agro
7 bellanti exercitus consenuisset. arma, clupeus sarisaeque
illis (id est hastae), Romano scutum, maius corpori tegu-
mentum, et pilum, haud paulo quam hasta vehementius
8 ictu missuque telum. statarius uterque miles ordines ser-
vans: sed illa phalanx inmobilis et unius generis, Romana
acies distinctior, ex pluribus partibus constans, facilis par-
9 tienti quacumque opus esset, facilis iungenti. iam in opere
quis par Romano miles, quis ad tolerandum laborem me-
lior? uno proelio victus Alexander bello victus esset: Ro-
manum, quem Caudium, quem Cannae non fregerunt, quae
10 fregisset acies? ne ille saepe, etiam si prima prospere
evenissent, Persas et Indos et inbellem Asiam quaesisset

et cum feminis sibi bellum fuisse dixisset, quod Epiri re- 11
gem Alexandrum mortifero vulnere ictum dixisse ferunt,
sortem bellorum in Asia gestorum ab hoc ipso iuvene cum
sua conferentem. equidem, cum per annos quattuor et 12
viginti primo Punico bello classibus certatum cum Poenis
recordor, vix aetatem Alexandri suffecturam fuisse reor
ad unum bellum: et forsitan, cum et foederibus vetustis 13
iuncta res Punica Romanae esset et timor par adversus
communem hostem duas potentissimas armis virisque ur-
bes armaret, simul Punico Romanoque obrutus bello esset.
non quidem Alexandro duce nec integris Macedonum re- 14
bus, sed experti tamen sunt Romani Macedonem hostem
adversus Antiochum, Philippum, Persen, non modo cum
clade ulla, sed ne cum periculo quidem suo. absit invidia 15
verbo et civilia bella sileant, numquam ab equite hoste,
numquam a pedite, numquam aperta acie, numquam aequis,
utique numquam nostris locis laboravimus. equitem, sa- 16
gittas, saltus inpeditos, avia commeatibus loca gravis armis
miles timere potest: mille acies graviores quam Macedo- 17
num atque Alexandri avertit avertetque, modo sit perpe-
tuus huius, qua vivimus, pacis amor et civilis cura con-
cordiae.

XX. M. Foslius Flaccina inde et L. Plautius Venox 1
consules facti. eo anno ab frequentibus Samnitium popu- 2
lis de foedere renovando legati cum senatum humi strati
movissent, reiecti ad populum hautquaquam tam efficaces
habebant preces. itaque de foedere negatum, indutiae bien- 3
nii, cum per aliquot dies fatigassent singulos precibus, im-
petratae. et ex Apulia Teanenses Canusinique, populatio- 4
nibus fessi, obsidibus L. Plautio consuli datis in deditio-
nem venerunt.

Eodem anno primum praefecti Capuam creari coepti 5
legibus ab L. Furio praetore datis, cum utrumque ipsi
pro remedio aegris rebus discordia intestina petissent. et 6
duae Romae additae tribus, Ufentina ac Falerna.

Inclinatis semel in Apulia rebus Teates quoque Apuli 7
ad novos consules, C. Iunium Bubulcum, Q. Aemilium Bar-
bulam, foedus petitum venerunt, pacis per omnem Apu-
liam praestandae populo Romano auctores. id audacter 8

spondendo impetravere, ut foedus daretur, neque ut aequo
tamen foedere, sed ut in ditione populi Romani essent.
9 Apulia perdomita — nam Forento quoque valido oppido
Iunius potitus erat — in Lucanos perrectum, inde repen-
10 tino adventu Aemilii consulis Nerulum vi captum. et post-
quam res Capuae stabilitas Romana disciplina fama per
socios vulgavit, Antiatibus quoque, qui se sine legibus
certis, sine magistratibus agere querebantur, dati ab se-
natu ad iura statuenda ipsius coloniae patroni: nec arma
modo, sed iura etiam Romana late pollebant.

1 XXI. C. Iunius Bubulcus et Q. Aemilius Barbula con-
sules exitu anni non consulibus ab se creatis, Sp. Nautio
et M. Popilio, ceterum dictatori L. Aemilio legiones tra-
2 diderunt. is, cum L. Fulvio magistro equitum Saticulam
oppugnare adortus, rebellandi causam Samnitibus dedit.
3 duplex inde terror inlatus Romanis: hinc Samnis magno
exercitu coacto ad eximendos obsidione socios haud pro-
cul castris Romanorum castra posuit, hinc Saticulani magno
cum tumultu patefactis repente portis in stationes hostium
4 incurrerunt. inde pars utraque spe alieni magis auxilii
quam viribus freta suis iusto mox proelio inito Romanos
urguent, et quamquam anceps dimicatio erat, tamen utrim-
que tutam aciem dictator habuit, quia et locum haud faci-
lem ad circumveniundum cepit et diversa statuit signa.
5 infestior tamen in erumpentes incessit nec magno certa-
mine intra moenia conpulit, tum totam aciem in Samnites
6 obvertit. ibi plus certaminis fuit, victoria sicut sera, ita
nec dubia nec varia fuit. fusi in castra Samnites extinctis
nocte ignibus tacito agmine abeunt et spe abiecta Saticu-
lae tuendae Plisticam ipsi, socios Romanorum, ut parem
dolorem hosti redderent, circumsidunt.

1 XXII. Anno circumacto bellum deinceps ab dictatore
Q. Fabio gestum est, consules novi, sicut superiores, Ro-
mae manserunt. Fabius ad accipiendum ab Aemilio exer-
2 citum ad Saticulam cum supplemento venit. neque enim
Samnites ad Plisticam manserant, sed accitis ab domo
novis militibus, multitudine freti castra eodem, quo antea,
loco posuerunt: lacessentesque proelio Romanos avertere
3 ab obsidione conabantur. eo intentius dictator in moenia

versus id bellum tanti ducere, quod urbem oppugnabat,
securior ab Samnitibus agere, stationibus modo oppositis,
ne qua in castra vis fieret. eo ferocius adequitare Samni- 4
tes vallo neque otium pati. et cum iam prope in portis
castrorum esset hostis, nihil consulto dictatore magister
equitum Q. Aulius Cerretanus magno tumultu cum omni-
bus turmis equitum evectus summovit hostem. tum in 5
minime pertinaci genere pugnae sic fortuna exercuit opes,
ut insignis utrimque clades et clara ipsorum ducum ede-
ret funera. prior Samnitium imperator aegre patiens, quo 6
tam ferociter adequitasset, inde se fundi fugarique, orando
hortandoque equites proelium iteravit; in quem insignem 7
inter suos cientem pugnam magister equitum Romanus
infesta cuspide ita permisit equum, ut uno ictu exanimem
equo praecipitaret. nec, ut fit, ad ducis casum perculsa
magis quam inritata est multitudo. omnis qui circa erant 8
in Aulium, temere invectum per hostium turmas, tela con-
iecerunt: fratri praecipuum decus ulti Samnitium impera- 9
toris dederunt. is victorem detractum ex equo magistrum
equitum plenus maeroris atque irae trucidavit, nec multum
afuit, quin corpore etiam, quia inter hostilis ceciderat tur-
mas, Samnites potirentur. sed extemplo ad pedes descen- 10
sum ab Romanis est, coactique idem Samnites facere. et
repentina acies circa corpora ducum pedestre proelium
iniit, quo haud dubie superat Romanus: recuperatumque
Auli corpus mixta cum dolore laetitia victores in castra
referunt. Samnites duce amisso et per equestre certamen 11
temptatis viribus omissa Saticula, quam nequiquam de-
fendi rebantur, ad Plisticae obsidionem redeunt, intraque
paucos dies Saticula Romanus per deditionem, Plistica per
vim Samnis potitur.

XXIII. Mutata inde belli sedis est; ad Soram ex 1
Samnio Apuliaque traductae legiones. Sora ad Samnites 2
defecerat interfectis colonis Romanorum. quo cum prior
Romanus exercitus ad ulciscendam civium necem recupe-
randamque coloniam magnis itineribus praevenisset, sparsi 3
per vias speculatores sequi legiones Samnitium nec iam
procul abesse alii super alios nuntiarent, obviam itum hosti 4
atque ad Lautulas ancipiti proelio dimicatum est. non

caedes, non fuga alterius partis, sed nox incertos, victi
5 victoresne essent, diremit. invenio apud quosdam, adver-
sam eam pugnam Romanis fuisse atque in ea cecidisse
6 Q. Aulium magistrum equitum. suffectus in locum Auli
C. Fabius magister equitum cum exercitu novo ab Roma
advenit et per praemissos nuntios consulto dictatore, ubi
subsisteret quove tempore et qua ex parte hostem adgre-
deretur, substitit occultus ad omnia satis exploratis consi-
7 liis. dictator cum per aliquot dies post pugnam continuis-
set suos intra vallum, obsessi magis quam obsidentis modo,
8 signum repente pugnae proposuit et, efficacius ratus ad
accendendos virorum fortium animos, nullam alibi quam
in semet ipso cuiquam relictam spem, de magistro equi-
9 tum novoque exercitu militem celavit et, tamquam nulla
nisi in eruptione spes esset: 'locis' inquit 'angustis, mi-
lites, deprehensi, nisi quam victoria patefecerimus viam,
10 nullam habemus. stativa nostra munimento satis tuta sunt,
sed inopia eadem infesta: nam et circa omnia defecerunt,
unde subvehi commeatus poterant, et, si homines iuvare
11 velint, iniqua loca sunt. itaque non frustrabor ego vos
castra hic relinquendo, in quae infecta victoria, sicut pri-
stino die, vos recipiatis. armis munimenta, non munimen-
12 tis arma tuta esse debent. castra habeant repetantque
quibus operaest trahere bellum: nos omnium rerum re-
13 spectum praeterquam victoriae nobis abscidamus. ferte
signa in hostem: ubi extra vallum agmen excesserit, castra
quibus imperatum est incendant. damna vestra, milites,
omnium circa qui defecerunt populorum praeda sarcien-
14 tur.' et oratione dictatoris, quae necessitatis ultimae index
erat, milites accensi vadunt in hostem, et respectus ipse
ardentium castrorum, quamquam proximis tantum — ita
enim iusserat dictator — ignis est subditus, haut parvum
15 fuit inritamentum. itaque velut vaecordes inlati signa pri-
mo impetu hostium turbant, et in tempore, postquam ar-
dentia procul vidit castra, magister equitum — id conve-
nerat signum — hostium terga invadit. ita circumventi
Samnites, qua potest quisque, fugam per diversa petunt.
16 ingens multitudo in unum metu conglobata ac semet ipsam
17 turba inpediens in medio caesa. castra hostium capta

direptaque, quorum praeda onustum militem in Romana castra dictator reducit, haudquaquam tam victoria laetum, quam quod praeter exiguam deformatam incendio partem cetera contra spem salva invenit.

XXIIII. Ad Soram inde reditum: novique consules 1
M. Poetelius, C. Sulpicius exercitum ab dictatore Fabio accipiunt magna parte veterum militum dimissa novisque cohortibus in supplementum adductis. ceterum cum propter 2
difficilem urbis situm nec oppugnandi satis certa ratio iniretur et aut tempore longinqua aut praeceps periculo victoria esset, Soranus transfuga clam ex oppido profectus cum 3
ad vigiles Romanos penetrasset, duci se extemplo ad consules iubet deductusque traditurum urbem promittit. visus 4
inde, cum quonam modo id praestaturus esset percunctantes doceret, haud vana adferre, perpulit, prope adiuncta moenibus Romana castra ut sex milia ab oppido removerentur: fore, ut minus intentae in custodiam urbis diurnae 5
stationes ac nocturnae vigiliae essent. ipse insequenti nocte sub oppido silvestribus locis cohortibus insidere iussis decem milites delectos secum per ardua ac prope invia in arcem ducit, pluribus quam pro numero virorum missilibus telis eo conlatis. ad hoc saxa erant et temere iacen- 6
tia, ut fit in aspretis, et de industria etiam, quo locus tutior esset, ab oppidanis congesta. ubi cum constituisset 7
Romanos semitamque angustam et arduam erectam ex oppido in arcem ostendisset: 'hoc quidem ascensu' inquit 'vel tres armati quamlibet multitudinem arcuerint: vos et decem 8
numero et, quod plus est, Romani Romanorumque fortissimi viri estis. et locus pro vobis et nox erit, quae omnia ex incerto maiora territis ostentat. ego iam terrore omnia inplebo, vos arcem intenti tenete.' decurrit inde, quanto 9
maxime poterat cum tumultu: 'ad arma' et: 'pro vestram fidem, cives,' clamitans 'arx ab hostibus capta est, defendite, ite.' haec incidens principum foribus, haec obviis, haec 10
excurrentibus in publicum pavidis increpat. acceptum ab uno pavorem plures per urbem ferunt. trepidi magistratus 11
missis ad arcem exploratoribus cum tela et armatos tenere arcem multiplicato numero audirent, avertunt animos a spe recuperandae arcis; fuga cuncta conplentur portaeque ab 12

semisomnis ac maxima parte inermibus refringuntur, qua-
rum per unam praesidium Romanum clamore excitatum
13 inrumpit et concursantes per vias pavidos caedit. iam Sora
capta erat, cum consules prima luce advenere, et quos re-
liquos fortuna ex nocturna caede ac fuga fecerat in dedi-
14 tionem accipiunt. ex his ducentos viginti quinque, qui
omnium consensu destinabantur et infandae colonorum cae-
dis et defectionis auctores, vinctos Romam deducunt, ce-
teram multitudinem incolumem praesidio inposito Sorae
15 relinquunt. omnes, qui Romam deducti erant, virgis in
foro caesi ac securi percussi summo gaudio plebis, cuius
maxime intererat, tutam ubique, quae passim in colonias
mitteretur, multitudinem esse.

1 XXV. Consules ab Sora profecti in agros atque ur-
2 bes Ausonum bellum intulerunt. mota namque omnia ad-
ventu Samnitium, cum apud Lautulas dimicatum est, fue-
3 rant coniurationesque circa Campaniam passim factae. nec
Capua ipsa crimine caruit. quin Romam quoque et ad
principum quosdam inquirendo ventum est. ceterum Au-
sonum gens proditione urbium, sicut Sora, in potestatem
4 venit. Ausona et Minturnae et Vescia urbes erant, ex qui-
bus principes iuventutis duodecim numero in proditionem
5 urbium suarum coniurati ad consules veniunt. docent, suos
iam pridem exoptantes Samnitium adventum, simul ad Lau-
tulas pugnatum audierunt, pro victis Romanos habuisse,
6 iuventute, armis Samnitem iuvisse; fugatis inde Samniti-
bus incerta pace agere nec claudentis portas Romanis, ne
arcessant bellum, et obstinatos claudere, si exercitus ad-
moveatur: in ea fluctuatione animorum opprimi incautos
7 posse. his auctoribus mota propius castra missique eodem
tempore circa tria oppida milites, partim armati, qui oc-
culti propinqua moenibus insiderent loca, partim togati
tectis veste gladiis, qui sub lucem apertis portis urbes in-
8 grederentur. ab his simul custodes trucidari coepti, simul
datum signum armatis, ut ex insidiis concurrerent. ita por-
tae occupatae triaque oppida eadem hora eodemque consilio
9 capta. sed quia absentibus ducibus impetus est factus, nul-
lus modus caedibus fuit: deletaque Ausonum gens, vix certo
defectionis crimine, perinde ac si internecivo bello certasset.

XXVI. Eodem anno prodito hostibus Romano prae- 1
sidio Luceria Samnitium facta. nec diu proditoribus in-
punita res fuit. haud procul inde exercitus Romanus erat; 2
cuius primo impetu urbs sita in plano capitur. Lucerini
ac Samnites ad internecionem caesi, eoque ira processit, 3
ut Romae quoque, cum de colonis mittendis Luceriam
consuleretur senatus, multi delendam urbem censerent.
praeter odium, quod exsecrabile in bis captos erat, longin- 4
quitas quoque abhorrere a relegandis tam procul ab domo
civibus inter tam infestas gentes cogebat. vicit tamen sen- 5
tentia, ut mitterentur coloni. duo milia et quingenti missi.
Eodem anno, cum omnia infida Romanis essent, Ca-
puae quoque occultae principum coniurationes factae. de 6
quibus cum ad senatum relatum esset, haudquaquam ne-
glecta res. quaestiones decretae, dictatoremque quaestioni-
bus exercendis dici placuit. C. Maenius dictus; is M. Fos- 7
lium magistrum equitum dixit. ingens erat magistratus
eius terror. itaque sive timor seu conscientiae vis Cala-
vios Ovium Noviumque — ea capita coniurationis fuerant
—, priusquam nominarentur apud dictatorem, mors haud
dubie ab ipsis conscita iudicio subtraxit. deinde ut quae- 8
stioni Campanae materia decessit, versa Romam interpre-
tando res: non nominatim qui Capuae, sed in universum
qui usquam coissent coniurassentve adversus rem publi-
cam quaeri senatum iussisse et coitiones honorum adi- 9
piscendorum causa factas adversus rem publicam esse.
latiorque et re et personis quaestio fieri, haud abnuente
dictatore, sine fine ulla quaestionis suae ius esse. postu- 10
labantur ergo nobiles homines, appellantibusque tribunos
nemo erat auxilio, quin nomina reciperentur. inde nobili- 11
tas, nec hi modo in quos crimen intendebatur, sed universi
simul negare, nobilium id crimen esse, quibus si nulla ob-
stetur fraude, pateat via ad honorem, sed hominum novo-
rum. ipsos adeo dictatorem magistrumque equitum reos 12
magis quam quaesitores idoneos eius criminis esse, intel-
lecturosque, ita id esse, simul magistratu abissent. tum 13
enim vero Maenius, iam famae magis quam imperii me-
mor, progressus in contionem ita verba fecit: 'et omnes 14
ante actae vitae vos conscios habeo, Quirites, et hic ipse

honos delatus ad me testis est innocentiae meae: neque
enim, quod saepe alias, quia ita tempora postulabant rei
publicae, qui bello clarissimus esset, sed qui maxime pro-
cul ab his coitionibus vitam egisset, dictator deligendus
15 exercendis quaestionibus fuit. sed quoniam quidem nobi-
les homines — qua de causa, vos existimare quam me pro
magistratu quicquam inconpertum dicere melius est — pri-
mum ipsas expugnare quaestiones omni ope adnisi sunt,
16 dein, postquam ad id parum potentes erant, ne causam
dicerent, in praesidia adversariorum, appellationem et tri-
17 bunicium auxilium, patricii confugerunt, postremo repulsi
inde — adeo omnia tutiora quam ut innocentiam suam
purgarent visa — in nos inruerunt, et privatis dictatorem
18 poscere reum verecundiae non fuit: ut omnes dii homines-
que sciant, ab illis etiam quae non possint temptari, ne
rationem vitae reddant, me obviam ire crimini et offerre
19 me inimicis reum, dictatura me abdico. vos quaeso, con-
sules, si vobis datum ab senatu negotium fuerit, in me
primum et hunc M. Foslium quaestiones exerceatis, ut
appareat, innocentia nostra nos, non maiestate honoris tu-
20 tos a criminationibus istis esse.' abdicat inde se dictatura
et post eum confestim Foslius magisterio equitum, primi-
que apud consules — iis enim ab senatu mandata res est
— rei facti adversus nobilium testimonia egregie absol-
21 vuntur. Publilius etiam Philo multiplicatis summis hono-
ribus post res tot domi belloque gestas, ceterum invisus
22 nobilitati, causam dixit absolutusque est. nec diutius, ut
fit, quam dum recens erat, quaestio per clara nomina reo-
rum viguit; inde labi coepit ad viliora capita, donec coi-
tionibus factionibusque, adversus quas conparata erat, op-
pressa est.

1 XXVII. Earum fama rerum, magis tamen spes Cam-
panae defectionis, in quam coniuratum erat, Samnites in
2 Apuliam versos rursus ad Caudium revocavit, ut inde ex
propinquo, si qui motus occasionem aperiret, Capuam Ro-
3 manis eriperent. eo consules cum valido exercitu vene-
runt. et primo circa saltus, cum utrimque ad hostem ini-
4 qua via esset, cunctati sunt; deinde Samnites per aperta
loca brevi circuitu in loca plana, Campanos campos, ag-

men demittunt, ibique primum castra in conspectum hosti-
bus data, deinde levibus proeliis equitum saepius quam 5
peditum utrimque periculum factum: nec aut eventus eo-
rum Romanum aut morae, qua trahebant bellum, paeni-
tebat. Samnitium contra ducibus et carpi parvis cotidie 6
damnis et senescere dilatione belli vires suae videbantur.
itaque in aciem procedunt equitibus in cornua divisis, qui- 7
bus praeceptum erat, intentiores ad respectum castrorum,
ne qua eo vis fieret, quam ad proelium starent: aciem
pediti tutam fore. consulum Sulpicius in dextro, Poete- 8
lius in laevo cornu consistunt. dextra pars, qua et Samni-
tes raris ordinibus, aut ad circumeundos hostes aut ne ipsi
circumirentur, constiterant, latius patefacta stetit. sinistris, 9
praeterquam quod confertiores steterant, repentino consilio
Poetelii consulis additae vires, qui subsidiarias cohortes,
quae integrae ad longioris pugnae casus reservabantur, in
primam aciem extemplo emisit universisque hostem primo
impetu viribus inpulit. commota pedestri acie Samnitium 10
eques in pugnam succedit. in hunc transverso agmine
inter duas acies se inferentem Romanus equitatus concitat
equos signaque et ordines peditum atque equitum confun-
dit, donec universam ab ea parte avertit aciem. in eo cornu 11
non Poetelius solus, sed Sulpicius etiam hortator adfuerat,
avectus ab suis nondum conserentibus manus ad clamorem
a sinistra parte prius exortum. unde haud dubiam victo- 12
riam cernens, cum ad suum cornu tenderet cum mille du-
centis viris, dissimilem ibi fortunam invenit, Romanos loco
pulsos, victorem hostem signa in perculsos inferentem.
ceterum omnia mutavit repente consulis adventus: nam 13
et conspectu ducis refectus militum est animus et maius
quam pro numero auxilium advenerant fortes viri et par-
tis alterius victoria audita, mox visa etiam, proelium re-
stituit. tota deinde iam vincere acie Romanus et omisso 14
certamine caedi capique Samnites, nisi qui Maleventum,
cui nunc urbi Beneventum nomen est, perfugerunt. ad
triginta milia caesa aut capta Samnitium proditum memo-
riae est.

XXVIII. Consules egregia victoria parta protinus 1
inde ad Bovianum oppugnandum legiones ducunt; ibique 2

hiberna egerunt, donec ab novis consulibus L. Papirio Cur-
sore quintum, C. Iunio Bubulco iterum nominatus dictator
C. Poetelius cum M. Foslio magistro equitum exercitum
3 accepit. is cum audisset, arcem Fregellanam ab Samniti-
bus captam, omisso Boviano ad Fregellas pergit. unde
nocturna Samnitium fuga sine certamine receptis Fregel-
lis praesidioque valido inposito, in Campaniam reditum
4 maxime ad Nolam armis repetendam. eo se intra moenia
sub adventum dictatoris et Samnitium omnis multitudo et
5 Nolani agrestes contulerant. dictator urbis situ circum-
specto, quo apertior aditus ad moenia esset, omnia aedi-
ficia — et frequenter ibi habitabatur — circumiecta muris
incendit. nec ita multo post sive a Poetelio dictatore sive
ab C. Iunio consule — nam utrumque traditur — Nola
6 est capta. qui captae decus Nolae ad consulem trahunt,
adiciunt, Atinam et Calatiam ab eodem captas, Poetelium
autem pestilentia orta clavi figendi causa dictatorem dictum.
7 Suessa et Pontia eodem anno coloniae deductae sunt.
Suessa Auruncorum fuerat, Volsci Pontias, insulam sitam
in conspectu litoris sui, incoluerant. et Inter[am]nam
Casinam ut deduceretur colonia senati consultum factum
est. sed triumviros creavere ac misere colonorum quat-
tuor milia insequentes consules M. Valerius, P. Decius.

1 XXVIIII. Profligato fere Samnitium bello, priusquam
ea cura decederet patribus Romanis, Etrusci belli fama
2 exorta est. nec erat ea tempestate gens alia, cuius secun-
dum Gallicos tumultus arma terribiliora essent cum pro-
3 pinquitate agri tum multitudine hominum. itaque altero
consule in Samnio reliquias belli persequenti P. Decius,
qui graviter aeger Romae restiterat, auctore senatu dicta-
4 torem C. Iunium Bubulcum dixit. is, prout rei magnitudo
postulabat, omnes iuniores sacramento adigit, arma quae-
que alia res poscit summa industria parat. nec tantis ap-
paratibus elatus de inferendo bello agitat, quieturus haud
5 dubie, nisi ultro arma Etrusci inferrent. eadem in conpa-
rando cohibendoque bello consilia et apud Etruscos fuere.
neutri finibus egressi.

Et censura clara eo anno Appi Claudii et C. Plautii
6 fuit, memoriae tamen felicioris ad posteros nomen Appi,

quod viam munivit et aquam in urbem duxit eaque unus
perfecit, quia ob infamem atque invidiosam senatus lectio- 7
nem verecundia victus collega magistratu se abdicaverat:
Appius iam inde antiquitus insitam pertinaciam familiae 8
gerendo solus censuram obtinuit. eodem Appio auctore 9
Potitii, gens, cuius ad aram maximam Herculis familiare
sacerdotium fuerat, servos publicos ministerii delegandi
causa sollemnia eius sacri docuerant. traditur inde dictu 10
mirabile et quod dimovendis statu suo sacris religionem
facere posset, cum duodecim familiae ea tempestate Poti-
tiorum essent, puberes ad triginta, omnes intra annum
cum stirpe extinctos, nec nomen tantum Potitiorum in- 11
terisse, sed censorem etiam Appium memori deum ira
post aliquot annos luminibus captum.

XXX. Itaque consules, qui eum annum secuti sunt, 1
C. Iunius Bubulcus tertium et Q. Aemilius Barbula iterum,
initio anni questi apud populum, deformatum ordinem
prava lectione senatus, qua potiores aliquot lectis praeter-
iti essent, negaverunt, eam lectionem se, quae sine recti 2
pravique discrimine ad gratiam ac libidinem facta esset,
observaturos, et senatum extemplo citaverunt eo ordine,
qui ante censores App. Claudium et C. Plautium fuerat.
et duo imperia eo anno dari coepta per populum, utraque 3
pertinentia ad rem militarem: unum, ut tribuni militum
seni deni in quattuor legiones a populo crearentur, quae
antea, perquam paucis suffragio populi relictis locis, dicta-
torum et consulum ferme fuerant beneficia: tulere eam
rogationem tribuni plebei L. Atilius, C. Marcius; alterum 4
ut duumviros navales classis ornandae reficiendaeque causa
idem populus iuberet: lator huius plebis sciti fuit M. De-
cius tribunus plebis.

Eiusdem anni rem dictu parvam praeterirem, ni ad 5
religionem visa esset pertinere. tibicines, quia prohibiti a
proximis censoribus erant in aede Iovis vesci, quod tradi-
tum antiquitus erat, aegre passi Tibur uno agmine abie-
runt, adeo ut nemo in urbe esset, qui sacrificiis praeci-
neret. eius rei religio tenuit senatum, legatosque Tibur 6
miserunt, ut darent operam, ut hi homines Romanis resti-
tuerentur. Tiburtini benigne polliciti primum accitos eos 7

in curiam hortati sunt, uti reverterentur Romam; post-
quam perpelli nequibant, consilio haud abhorrente ab
8 ingeniis hominum eos adgrediuntur. die festo alii alios
per speciem celebrandarum cantu epularum causa invitant
et vino, cuius avidum ferme genus est, oneratos sopiunt,
9 atque ita in plaustra somno vinctos coniciunt ac Romam
deportant. nec prius sensere quam plaustris in foro re-
10 lictis plenos crapulae eos lux oppressit. tunc concursus
populi factus, impetratoque ut manerent, datum, ut tri-
duum quotannis ornati cum cantu atque hac, quae nunc
sollemnis est, licentia per urbem vagarentur, restitutum-
que in aede vescendi ius iis, qui sacris praecinerent. haec
inter duorum ingentium bellorum curam gerebantur.

1 XXXI. Consules inter se provincias partiti: Iunio
Samnites, Aemilio novum bellum Etruria sorte obvenit.
2 in Samnio Cluviam praesidium Romanum, quia nequiverat
vi capi, obsessum fame in deditionem acceperant Samni-
tes, verberibusque foedum in modum laceratos occiderant
3 deditos. huic infensus crudelitati Iunius, nihil antiquius
oppugnatione Cluviana ratus, quo die adgressus est moe-
4 nia, vi cepit atque omnes puberes interfecit. inde victor
exercitus Bovianum ductus. caput hoc erat Pentrorum
Samnitium longe ditissimum atque opulentissimum armis
5 virisque. ibi quia haud tantum irarum erat, spe praedae
milites accensi oppido potiuntur. minus itaque saevitum
in hostes est, praedae plus paene quam ex omni Samnio
6 umquam egestum, benigneque omnis militi concessa. et
postquam praepotentem armis Romanum nec acies sub-
sistere ullae nec castra nec urbes poterant, omnium prin-
cipum in Samnio eo curae sunt intentae, ut insidiis quae-
reretur locus, si qua licentia populando effusus exercitus
7 excipi ac circumveniri posset. transfugae agrestes et captivi
quidam, pars forte pars consilio oblati, congruentia ad con-
sulem adferentes, quae et vera erant, pecoris vim ingen-
tem in saltum avium conpulsam esse, perpulerunt, ut
8 praedatum eo expeditae ducerentur legiones. ibi ingens
hostium exercitus itinera occultus insederat, et postquam
intrasse Romanos vidit saltum, repente exortus cum cla-
9 more ac tumultu incautos invadit. et primo nova res tre-

pidationem fecit, dum arma capiunt, sarcinas congerunt in
medium; dein postquam, ut quisque liberaverat se onere
aptaveratque armis, ad signa undique coibant et notis or-
dinibus in vetere disciplina militiae iam sine praecepto
ullius sua sponte struebatur acies, consul ad ancipitem 10
maxime pugnam advectus desilit ex equo et Iovem Mar-
temque atque alios testatur deos, se nullam suam gloriam
inde, sed praedam militi quaerentem in eum locum deve-
nisse neque in se aliud quam nimiam ditandi ex hoste 11
militis curam reprehendi posse. ab eo se dedecore nul-
lam rem aliam quam virtutem militum vindicaturam. coni- 12
terentur modo uno animo omnes invadere hostem, victum
acie, castris exutum, nudatum urbibus, ultimam spem furto
insidiarum temptantem et loco, non armis fretum. sed 13
quem esse iam virtuti Romanae inexpugnabilem locum?
Fregellana arx Soranaque et ubicumque iniquo successum
erat loco memorabantur. his accensus miles omnium in- 14
memor difficultatium, vadit adversus imminentem hostium
aciem. ibi paulum laboris fuit, dum in adversum clivum
erigitur agmen; ceterum postquam prima signa planitiem 15
summam ceperunt sensitque acies, aequo se iam institisse
loco, versus extemplo est terror in insidiatores, easdemque
latebras, quibus se paulo ante texerant, palati atque iner-
mes fuga repetebant. sed loca difficilia hosti quaesita 16
ipsos tum sua fraude impediebant. itaque ergo perpaucis
effugium patuit: caesa ad viginti milia hominum, victor-
que Romanus ad oblatam ab hoste praedam pecorum dis-
currit.

XXXII. Dum haec geruntur in Samnio, iam omnes 1
Etruriae populi praeter Arretinos ad arma ierant ab op-
pugnando Sutrio, quae urbs socia Romanis velut claustra
Etruriae erat, ingens orsi bellum. eo alter consulum Ae- 2
milius cum exercitu ad liberandos obsidione socios venit.
advenientibus Romanis Sutrini commeatus benigne in ca-
stra ante urbem posita advexere. Etrusci diem primum 3
consultando, maturarent traherentne bellum, traduxerunt.
postero die, ubi celeriora quam tutiora consilia magis pla-
cuere ducibus, sole orto signum pugnae propositum est,
armatique in aciem procedunt. quod postquam consuli 4

nuntiatum est, extemplo tesseram dari iubet, ut prandeat
miles firmatisque cibo viribus arma capiat. dicto paretur.
5 consul ubi armatos paratosque vidit, signa extra vallum
proferri iussit et haud procul hoste instruxit aciem. ali-
quamdiu intenti utrimque steterunt expectantes, ut ab ad-
6 versariis clamor et pugna inciperet; et prius sol meridie
se inclinavit quam telum hinc aut illinc emissum est. inde
ne infecta re abiretur, clamor ab Etruscis oritur conci-
7 nuntque tubae et signa inferuntur. nec segnius a Romanis
pugna initur. concurrunt infensis animis. numero hostis,
8 virtute Romanus superat. anceps proelium multos utrim-
que et fortissimum quemque absumit, nec prius inclinata
res est quam secunda acies Romana ad prima signa, in-
9 tegri fessis, successerunt. Etrusci, quia nullis recentibus
subsidiis fulta prima acies fuit, ante signa circaque omnes
ceciderunt. nullo umquam proelio fugae minus nec plus
caedis fuisset, ni obstinatos mori Tuscos nox texisset, ita
10 ut victores prius quam victi pugnandi finem facerent. post
occasum solis signum receptui datum est; nocte ab utro-
11 que in castra reditum. nec deinde quicquam eo anno rei
memoria dignae apud Sutrium gestum est, quia et ex
hostium exercitu prima tota acies deleta uno proelio fue-
rat subsidiariis modo relictis, vix quod satis esset ad
12 castrorum praesidium, et apud Romanos tantum vulnerum
fuit, ut plures post proelium saucii decesserint quam ceci-
derant in acie.

1 XXXIII. Q. Fabius insequentis anni consul bellum
ad Sutrium excepit, collega Fabio C. Marcius Rutilus datus
2 est. ceterum et Fabius supplementum ab Roma adduxit
et novus exercitus domo accitus Etruscis venit.

3 Permulti anni iam erant, cum inter patricios magistra-
tus tribunosque nulla certamina fuerant, cum ex ea fami-
lia, quae velut fatalis (cum) tribunis ac plebi erat, certa-
4 men oritur. Ap. Claudius censor circumactis decem et
octo mensibus, quod Aemilia lege finitum censurae spatium
temporis erat, cum C. Plautius collega eius magistratu se
5 abdicasset, nulla vi conpelli ut abdicaret potuit. P. Sem-
pronius erat tribunus plebis, qui finiendae censurae intra
legitimum tempus actionem susceperat, non popularem

magis quam iustam nec in vulgus quam optimo cuique
gratiorem. is cum identidem legem Aemiliam recitaret 6
auctoremque eius Mamercum Aemilium dictatorem laudi-
bus ferret, qui quinquennalem ante censuram et longin-
quitate potestatem dominantem intra sex mensum et anni
coegisset spatium: 'dic agedum,' inquit 'Appi Claudi, 7
quidnam facturus fueris, si eo tempore, quo C. Furius et
M. Geganius censores fuerunt, censor fuisses.' negare 8
Appius interrogationem tribuni magno opere ad causam
pertinere suam: nam et si tenuerit lex Aemilia eos cen-
sores, quorum in magistratu lata esset, quia post illos 9
censores creatos eam legem populus iussisset quodque
postremum iussisset, id ius ratumque esset, non tamen
aut se aut eorum quemquam, qui post eam legem latam
creati censores essent, teneri ea lege potuisse.

XXXIIII. Haec sine ullius adsensu cavillante Ap- 1
pio: 'est,' inquit 'Quirites, illius Appii progenies, qui
decemvir in annum creatus altero anno se ipse creavit,
tertio nec ab se nec ab ullo creatus privatus fasces et
imperium obtinuit nec ante continuando abstitit magistratu 2
quam obruerent eum male parta, male gesta, male retenta
imperia. haec est eadem familia, Quirites, cuius vi atque 3
iniuriis conpulsi extorres patria sacrum montem cepistis,
haec, adversus quam tribunicium auxilium vobis conpa-
rastis, haec, propter quam duo exercitus Aventinum inse- 4
distis, haec, quae faenebres leges, haec, quae agrarias
semper inpugnavit. haec conubia patrum et plebis inter- 5
rupit, haec plebi ad curules magistratus iter obsaepsit.
hoc est nomen multo quam Tarquiniorum infestius vestrae
libertati. itane tandem, Appi Claudi, cum centesimus iam 6
annus sit ab Mam. Aemilio dictatore, tot censores fuerint,
nobilissimi fortissimique viri, nemo eorum duodecim ta-
bulas legit? nemo id ius esse quod postremo populus ius-
sisset sciit? immo vero omnis sciverunt et ideo Aemiliae 7
potius legi paruerunt quam illi antiquae, qua primum cen-
sores creati erant, quia hanc postremam iusserat populus
et quia, ubi duae contrariae leges sunt, semper antiquae
obrogat nova. an hoc dicis, Appi, non teneri Aemilia lege 8
populum? an populum teneri, te unum exlegem esse?

9 tenuit Aemilia lex violentos illos censores C. Furium et
M. Geganium, qui quid iste magistratus in re publica
male facere posset indicarunt, cum ira finitae potestatis
Mam. Aemilium, principem aetatis suae belli domique,
10 aerarium fecerunt; tenuit deinceps omnis censores intra
centum annorum spatium; tenet C. Plautium collegam
11 tuum isdem auspiciis, eodem iure creatum. an hunc non
ut qui optimo iure censor creatus esset populus creavit?
tu unus eximius es, in quo hoc praecipuum ac singulare
12 valeat? quem tu regem sacrificiorum crees? amplexus regni
nomen ut qui optimo iure rex Romae creatus sit creatum
se dicet. quem semestri dictatura, quem interregno quin-
que dierum contentum fore putes? quem clavi figendi aut
13 ludorum causa dictatorem audacter crees? quam isti sto-
lidos ac socordes videri creditis eos, qui intra vicesimum
diem ingentibus rebus gestis dictatura se abdicaverunt aut
14 qui vitio creati abierunt magistratu? quid ego antiqua re-
petam? nuper intra decem annos C. Maenius dictator, quia,
cum quaestiones severius quam quibusdam potentibus tu-
tum erat exerceret, contagio eius quod quaerebat ipse
criminis obiectata ab inimicis est, ut privatus obviam iret
crimini, dictatura se abdicavit. nolo ego istam in te mo-
15 destiam: ne degeneraveris a familia imperiosissima et
superbissima, non die, non hora citius quam necesse est
16 magistratu abieris, modo ne excedas finitum tempus. satis
est aut diem aut mensem censurae adicere? triennium, in-
quit, et sex menses ultra quam licet Aemilia lege censu-
ram geram, et solus geram. hoc quidem iam regno simile
17 est. an collegam subrogabis, quem ne in demortui quidem
18 locum subrogare fas est? paenitet enim, quod antiquissi-
mum sollemne et solum ab ipso, cui fit, institutum deo,
ab nobilissimis antistitibus eius sacri ad servorum ministe-
19 rium religiosus censor deduxisti, gens antiquior originibus
urbis huius, hospitio deorum inmortalium sancta, propter
te ac tuam censuram intra annum ab stirpe extincta est,
nisi universam rem publicam eo nefario obstrinxeris, quod
20 ominari etiam reformidat animus. urbs eo lustro capta
est, quo, demortuo collega C. Iulio censore, L. Papirius
Cursor, ne abiret magistratu, M. Cornelium Maluginensem

collegam subrogavit. et quanto modestior illius cupiditas 21
fuit quam tua, Appi? nec solus nec ultra finitum lege
tempus L. Papirius censuram gessit. tamen neminem in-
venit, qui se postea auctorem sequeretur; omnes deinceps
censores post mortem collegae se magistratu abdicarunt.
te nec quod dies exit censurae nec quod collega magistratu 22
abiit, nec lex nec pudor coercet: virtutem in superbia, in
audacia, in contemptu deorum hominumque ponis. ego 23
te, Appi Claudi, pro istius magistratus maiestate ac vere-
cundia, quem gessisti, non modo manu violatum, sed ne
verbo quidem inclementiori a me appellatum vellem: sed 24
et haec, quae adhuc egi, pervicacia tua et superbia coegit
me loqui et, nisi Aemiliae legi parueris, in vincula duci
iubebo nec, cum ita conparatum a maioribus sit, ut co- 25
mitiis censoriis, nisi duo confecerint legitima suffragia,
non renuntiato altero comitia differantur, ego te, qui solus
censor creari non possis, solum censuram gerere non pa-
tiar.' haec taliaque cum dixisset, prendi censorem et in 26
vincula duci iussit. adprobantibus sex tribunis actionem
collegae tres appellanti Appio auxilio fuerunt, summaque
invidia omnium ordinum solus censuram gessit.

XXXV. Dum ea Romae geruntur, iam Sutrium ab 1
Etruscis obsidebatur, consulique Fabio imis montibus du-
centi ad ferendam opem sociis temptandasque munitiones,
si qua posset, acies hostium instructa occurrit; quorum 2
ingentem multitudinem cum ostenderet subiecta late pla-
nities, consul, ut loco paucitatem suorum adiuvaret, flectit
paululum in clivos agmen — aspreta erant strata saxis —,
inde signa in hostem obvertit. Etrusci omnium praeter- 3
quam multitudinis suae, qua sola freti erant, inmemores
proelium ineunt adeo raptim et avide, ut abiectis missili-
bus, quo celerius manus consererent, stringerent gladios
vadentes in hostem: Romanus contra nunc tela nunc saxa, 4
quibus eos adfatim locus ipse armabat, ingerere. igitur 5
scuta galeaeque ictae cum etiam quos non vulneraverant
turbarent — neque subire erat facile ad propiorem pugnam
neque missilia habebant, quibus eminus rem gererent —,
stantes et expositos ad ictus, cum iam satis nihil tegeret, 6
quosdam etiam pedem referentes, fluctuantemque et insta-

bilem aciem redintegrato clamore strictis gladiis hastati et
7 principes invadunt. cum impetum non tulerunt Etrusci,
versisque signis fuga effusa castra repetunt. sed equites
Romani praevecti per obliqua campi cum se fugientibus
8 obtulissent, omisso ad castra itinere montes petunt. inde
inermi paene agmine ac vexato vulneribus in silvam Ciminiam
penetratum. Romanus multis milibus Etruscorum
caesis, duodequadraginta signis militaribus captis, castris
etiam hostium cum praeda ingenti potitur. tum de persequendo
hoste agitari coeptum.

1 XXXVI. Silva erat Ciminia magis tum invia atque
horrenda quam nuper fuere Germanici saltus, nulli ad
eam diem ne mercatorum quidem adita. eam intrare haud
fere quisquam praeter ducem ipsum audebat: aliis omni-
2 bus cladis Caudinae nondum memoria aboleverat. tum ex
iis qui aderant — consulis fratrem M. Fabium, Caesonem
alii, C. Claudium quidam matre eadem qua consulem genitum
tradunt — speculatum se iturum professus brevique
3 omnia certa adlaturum. Caere educatus apud hospites,
Etruscis inde litteris eruditus erat linguamque Etruscam
probe noverat. habeo auctores, vulgo tum Romanos pueros,
sicut nunc Graecis, ita Etruscis litteris erudiri solitos:
4 sed propius est vero, praecipuum aliquid fuisse in eo, qui
se tam audaci simulatione hostibus inmiscuerit. servus ei
dicitur comes unus fuisse, nutritus una eoque haud igna-
5 rus linguae eiusdem; nec quicquam aliud proficiscentes
quam summatim regionis, quae intranda erat, naturam ac
nomina principum in populis accepere, ne qua inter con-
6 loquia insigni nota haesitantes deprendi possent. iere
pastorali habitu, agrestibus telis, falcibus gaesisque binis
armati. sed neque commercium linguae nec vestis armorumve
habitus sic eos texit quam quod abhorrebat ab fide,
7 quemquam externum Ciminios saltus intraturum. usque
ad Camertes Umbros penetrasse dicuntur. ibi qui essent
fateri Romanum ausum introductumque in senatum con-
8 sulis verbis egisse de societate amicitiaque atque inde
comi hospitio acceptum nuntiare Romanis iussum, commeatum
exercitui dierum triginta praesto fore, si ea loca
intrasset iuventutemque Camertium Umbrorum in armis

paratam imperio futuram. haec cum relata consuli essent, 9
inpedimentis prima vigilia praemissis, legionibus post inpedimenta ire iussis, ipse substitit cum equitatu et luce 10
orta postero die obequitavit stationibus hostium, quae extra saltum dispositae erant; et cum satis diu tenuisset hostem, in castra sese recepit portaque altera egressus ante noctem agmen adsequitur. postero die luce prima 11
iuga Ciminii montis tenebat. inde contemplatus opulenta Etruriae arva milites emittit. ingenti iam abacta praeda 12
tumultuariae agrestium Etruscorum cohortes, repente a principibus regionis eius concitatae, Romanis occurrunt adeo inconpositae, ut vindices praedarum prope ipsi praedae fuerint. caesis fugatisque iis, late depopulato agro 13
victor Romanus opulentusque rerum omnium copia in castra rediit. eo forte quinque legati cum duobus tribunis 14
plebis venerant denuntiatum Fabio senatus verbis, ne saltum Ciminium transiret. laetati, serius se quam ut inpedire bellum possent venisse, nuntii victoriae Romam revertuntur.

XXXVII. Hac expeditione consulis motum latius erat 1
quam profligatum bellum: vastationem namque sub Ciminii montis radicibus iacens ora senserat conciveratque indignatione non Etruriae modo populos, sed Umbriae finitima. itaque quantus non umquam antea exercitus ad 2
Sutrium venit; neque e silvis tantummodo promota castra, sed etiam aviditate dimicandi quam primum in campos delata acies. deinde instructa primo suo stare loco relicto 3
hostium ad instruendum contra spatio; dein, postquam detractare hostem sensere pugnam, ad vallum subeunt. ubi postquam stationes quoque receptas intra munimenta 4
sensere, clamor repente circa duces ortus, ut eo sibi e castris cibaria eius diei deferri iuberent: mansuros se sub 5
armis et aut nocte aut certe luce prima castra hostium invasuros. nihilo quietior Romanus exercitus imperio du- 6
cis continetur. decima erat fere diei hora, cum cibum capere consul milites iubet, praecipit, ut in armis sint, quacumque diei noctisve hora signum dederit. paucis mi- 7
lites adloquitur, Samnitium bella extollit, elevat Etruscos, nec hostem hosti nec multitudinem multitudini conparan-

dam ait esse. praeterea telum aliud occultum scituros in
tempore; interea taceri opus esse. his ambagibus prodi
simulabat hostes, quo animus militum multitudine territus
restitueretur; et, quod sine munimento considerant, veri
similius erat quod simulabatur. curati cibo corpora quieti
dant et quarta fere vigilia sine tumultu excitati arma
8 capiunt. dolabrae calonibus dividuntur ad vallum pro-
ruendum fossasque inplendas. intra munimenta instruitur
acies, delectae cohortes ad portarum exitus conlocantur.
9 dato deinde signo paulo ante lucem, quod aestivis nocti-
bus sopitae maxime quietis tempus est, proruto vallo eru-
pit acies, stratos passim invadit hostes, alios inmobiles,
alios semisomnos in cubilibus suis, maximam partem ad
arma trepidantes caedes oppressit; paucis armandi se da-
10 tum spatium est. eos ipsos non signum certum, non du-
cem sequentes fundit Romanus, fugatosque persequitur.
ad castra, ad silvas diversi tendebant. silvae tutius dedere
refugium, nam castra in campis sita eodem die capiuntur.
aurum argentumque iussum referri ad consulem, cetera
11 praeda militis fuit. caesa aut capta eo die hostium milia
ad sexaginta. eam tam claram pugnam trans Ciminiam
silvam ad Perusiam pugnatam quidam auctores sunt me-
tuque in magno civitatem fuisse, ne interclusus exercitus
tam infesto saltu coortis undique Tuscis Umbrisque op-
12 primeretur. sed ubicumque pugnatum est, res Romana
superior fuit. itaque a Perusia et Cortona et Arretio, quae
ferme capita Etruriae populorum ea tempestate erant, le-
gati pacem foedusque ab Romanis petentes indutias in
triginta annos impetraverunt.

1 XXXVIII. Dum haec in Etruria geruntur, consul alter
C. Marcius Rutilus Allifas de Samnitibus vi cepit. multa
alia castella vicique aut deleta hostiliter aut integra in
2 potestatem venere. per idem tempus et classis Romana a
P. Cornelio, quem senatus maritimae orae praefecerat, in
Campaniam acta cum adpulsa Pompeios esset, socii inde
navales ad depopulandum agrum Nucerinum profecti proxi-
mis raptim vastatis, unde reditus tutus ad naves esset,
dulcedine, ut fit, praedae longius progressi excivere hostes.
3 palatis per agros nemo obvius fuit, cum occidione occidi

possent: redeuntes agmine incauto haud procul navibus
adsecuti agrestes exuerunt praeda, partem etiam occide-
runt, quae superfuit caedi trepida multitudo ad naves
conpulsa est.
Profectio Q. Fabii trans Ciminiam silvam quantum 4
Romae terrorem fecerat, tam laetam famam in Samnium
ad hostes tulerat: interclusum Romanum exercitum obsi-
deri cladisque imaginem furculas Caudinas memorabant;
eadem temeritate avidam ulteriorum semper gentem in 5
saltus invios deductam, saeptam non hostium magis armis
quam locorum iniquitatibus esse. iam gaudium invidia 6
quadam miscebatur, quod belli Romani decus ab Samni-
tibus fortuna ad Etruscos avertisset. itaque armis viris- 7
que ad obterendum C. Marcium consulem concurrunt,
protinus inde Etruriam per Marsos ac Sabinos petituri, si
Marcius dimicandi potestatem non faciat. obvius his con- 8
sul fuit. dimicatum proelio utrimque atroci atque incerto
eventu est, et cum anceps caedes fuisset, adversae tamen
rei fama in Romanos vertit ob amissos quosdam equestris
ordinis tribunosque militum atque unum legatum et, quod
insigne maxime fuit, consulis ipsius vulnus. ob haec etiam 9
aucta fama, ut solet, ingens terror patres invasit, dictato-
remque dici placebat: nec quin Cursor Papirius diceretur,
in quo tum summa rei bellicae ponebatur, dubium cui-
quam erat. sed nec in Samnium nuntium perferri omni- 10
bus infestis tuto posse nec vivere Marcium consulem satis
fidebant; alter consul Fabius infestus privatim Papirio erat. 11
quae ne ira obstaret bono publico, legatos ex consularium
numero mittendos ad eum senatus censuit, qui sua quoque 12
eum, non publica solum auctoritate moverent, ut memo-
riam simultatium patriae remitteret. profecti legati ad 13
Fabium cum senatus consultum tradidissent adiecissent-
que orationem convenientem mandatis, consul demissis in
terram oculis tacitus ab incertis, quidnam acturus esset,
legatis recessit; nocte deinde silentio, ut mos est, L. Pa- 14
pirium dictatorem dixit. cui cum ob animum egregie vic-
tum legati gratias agerent, obstinatum silentium obtinuit
ac sine responso ac mentione facti sui legatos dimisit, ut
appareret, insignem dolorem ingenti conprimi animo. Pa- 15

pirius C. Iunium Bubulcum magistrum equitum dixit; at-
que ei legem curiatam de imperio ferenti triste omen diem
diffidit, quod Faucia curia fuit principium, duabus insignis
cladibus, captae urbis et Caudinae pacis, quod utroque
16 anno eiusdem curiae fuerat principium; Macer Licinius
tertia etiam clade, quae ad Cremeram accepta est, abomi-
nandam eam curiam facit.

1 XXXVIIII. Dictator postero die auspiciis repetitis
pertulit legem, et profectus cum legionibus ad terrorem
traducti silvam Ciminiam exercitus nuper scriptis ad Lon-
2 gulam pervenit acceptisque a Marcio consule veteribus
militibus in aciem copias eduxit. nec hostes detractare
visi pugnam. instructos deinde armatosque, cum ab neu-
3 tris proelium inciperet, nox oppressit. quieti aliquamdiu,
nec suis diffidentes viribus nec hostem spernentes, stativa
4 in propinquo habuere. * * * nam et cum Vmbrorum exer-
citu acie depugnatum est — fusi tamen magis quam caesi
5 hostes, quia coeptam acriter non tolerarunt pugnam — et
ad Vadimonis lacum Etrusci lege sacrata coacto exercitu,
cum vir virum legisset, quantis numquam alias ante simul
6 copiis simul animis dimicarunt. tantoque irarum certa-
mine gesta res est, ut ab neutra parte emissa sint tela.
gladiis pugna coepit et acerrime commissa ipso certamine,
quod aliquamdiu anceps fuit, accensa est, ut non cum
Etruscis totiens victis, sed cum aliqua nova gente videre-
7 tur dimicatio esse. nihil ab ulla parte movetur fugae,
cadunt antesignani et, ne nudentur propugnatoribus signa,
8 fit ex secunda prima acies. ab ultimis deinde subsidiis
cietur miles, adeoque ad ultimum laboris ac periculi ven-
tum est, ut equites Romani omissis equis ad primos ordi-
nes peditum per arma, per corpora evaserint: ea velut
nova inter fessos exorta acies turbavit signa Etruscorum.
9 secuta deinde impetum eorum, utcumque adfecta erat,
10 cetera multitudo tandem perrumpit ordines hostium. tunc
vinci pertinacia coepta et averti manipuli quidam et, ut
11 semel dedere terga, etiam certiorem capessere fugam. ille
primum dies fortuna vetere abundantes Etruscorum fregit
opes. caesum in acie quod roboris fuit, castra eo impetu
capta direptaque.

XXXX. Pari subinde periculo gloriaeque eventu bel- 1
lum in Samnitibus erat, qui praeter ceteros belli apparatus ut acies sua fulgeret novis armorum insignibus fecerunt. duo exercitus erant, scuta alterius auro, alterius 2
argento caelaverunt: forma erat scuti, summum latius, qua pectus atque umeri teguntur, fastigio aequali, ad imum cuneatior mobilitatis causa; spongia pectori tegu- 3
mentum et sinistrum crus ocrea tectum; galeae cristatae, quae speciem magnitudini corporum adderent; tunicae auratis militibus versicolores, argentatis linteae candidae. his dextrum cornu datum, illi in sinistro consistunt. notus 4
iam Romanis apparatus insignium armorum fuerat doctique a ducibus erant, horridum militem esse debere, non caelatum auro et argento, sed ferro et animis fretum: quippe illa praedam verius quam arma esse, nitentia ante 5
rem, deformia inter sanguinem et vulnera; virtutem esse 6
militis decus et omnia illa victoriam sequi et ditem hostem quamvis pauperis victoris praemium esse. his Cur- 7
sor vocibus instinctos milites in proelium ducit. dextro ipse cornu consistit, sinistro praefecit magistrum equitum. simul est concursum, ingens fuit cum hoste certamen, 8
non segnius inter dictatorem et magistrum equitum, ab utra parte victoria inciperet. prior forte Iunius commovit 9
hostem, laevo dextrum cornu, sacratos more Samnitium milites eoque candida veste et paribus candore armis insignes. eos se Orco mactare Iunius dictitans, cum intulisset signa, turbavit ordines et haud dubie inpulit aciem. quod ubi sensit dictator: 'ab laevone cornu victoria in- 10
cipiet' inquit 'et dextrum cornu, dictatoris acies, alienam pugnam sequetur, non partem maximam victoriae trahet?' concitat milites, nec peditum virtuti equites aut legatorum 11
studia ducibus cedunt. M. Valerius a dextro, P. Decius 12
ab laevo cornu, ambo consulares, ad equites in cornibus positos evehuntur adhortatique eos, ut partem secum capesserent decoris, in transversa latera hostium incurrunt. is novus additus terror cum ex parte utraque circumva- 13
sisset aciem et ad terrorem hostium legiones Romanae redintegrato clamore intulissent gradum, tum fuga ab Samnitibus coepta. iam strage hominum armorumque in- 14

signium campi repleri. ac primo pavidos Samnites castra
sua accepere, deinde ne ea quidem retenta: captis di-
15 reptisque ante noctem iniectus ignis. dictator ex senatus
consulto triumphavit. cuius triumpho longe maximam
16 speciem captiva arma praebuere. tantum magnificentiae
visum in his, ut aurata scuta dominis argentariarum ad
forum ornandum dividerentur. inde natum initium dicitur
17 fori ornandi ab aedilibus, cum tensae ducerentur. et Ro-
mani quidem ad honorem deum insignibus armis hostium
usi sunt, Campani ab superbia et odio Samnitium gladia-
tores, quod spectaculum inter epulas erat, eo ornatu ar-
marunt Samnitiumque nomine conpellarunt.
18 Eodem anno cum reliquis Etruscorum ad Perusiam,
quae et ipsa indutiarum fidem ruperat, Fabius consul nec
19 dubia nec difficili victoria dimicat. ipsum oppidum —
nam ad moenia victor accessit — cepisset, ni legati de-
20 dentes urbem exissent. praesidio Perusiae inposito, lega-
tionibus Etruriae amicitiam petentibus prae se Romam ad
senatum missis, consul praestantiore etiam quam dictator
21 victoria triumphans urbem est invectus. quin etiam de-
victorum Samnitium decus magna ex parte ad legatos P.
Decium et M. Valerium est versum, quos populus proxi-
mis comitiis ingenti consensu consulem alterum, alterum
praetorem declaravit.
1 XXXXI. Fabio ob egregie perdomitam Etruriam con-
tinuatur consulatus, Decio collega datur. Valerius prae-
2 tor quartum creatus. consules partiti provincias: Etruria
3 Decio, Samnium Fabio evenit. profectus ad Nuceriam Al-
faternam, tum pacem petentis, quod uti ea, cum daretur,
noluissent, aspernatus est, oppugnando ad deditionem sub-
4 egit. cum Samnitibus acie dimicatum, haud magno cer-
tamine hostes victi: neque eius pugnae memoria tradita
foret, ni Marsi eo primum proelio cum Romanis bellassent.
secuti Marsorum defectionem Paeligni eandem fortunam
5 habuerunt. Decio quoque alteri consuli secunda belli
fortuna erat. Tarquiniensem metu subegerat frumentum
exercitui praebere atque indutias in quadraginta annos
6 petere. Vulsiniensium castella aliquot vi cepit; quaedam
ex his diruit, ne receptaculo hostibus essent, circumferen-

doque passim bello tantum terrorem sui fecit, ut nomen
omne Etruscum foedus ab consule peteret. ac de eo qui- 7
dem nihil impetratum, indutiae annuae datae. stipendium
exercitu Romano ab hoste in eum annum pensum et binae
tunicae in militem exactae. ea merces indutiarum fuit.

Tranquillas res iam Etruscis turbavit repentina de- 8
fectio Umbrorum, gentis integrae a cladibus belli, nisi
quod transitum exercitus ager senserat. ii concitata omni 9
iuventute sua et magna parte Etruscorum ad rebellionem
conpulsa tantum exercitum fecerant, ut relicto post se in
Etruria Decio ad oppugnandam inde Romam ituros magni-
fice de se ac contemptim de Romanis loquentes iactarent.
quod inceptum eorum ubi ad Decium consulem perlatum 10
est, ad urbem ex Etruria magnis itineribus pergit et in
agro Pupiniensi ad famam intentus hostium consedit. nec 11
Romae spernebatur Umbrorum bellum et ipsae minae me-
tum fecerant expertis Gallica clade, quam intutam urbem
incolerent. itaque legati ad Fabium consulem missi sunt, 12
ut, si quid laxamenti a bello Samnitium esset, in Umbriam
propere exercitum duceret. dicto paruit consul magnisque 13
itineribus ad Mevaniam, ubi tum copiae Umbrorum erant,
perrexit. repens adventus consulis, quem procul Umbria 14
in Samnio bello alio occupatum crediderant, ita exterruit
Umbros, ut alii recedendum ad urbes munitas, quidam
omittendum bellum censerent. plaga una — Materinam 15
ipsi appellant — non continuit modo ceteros in armis, sed
confestim ad certamen egit. castra vallantem Fabium
adorti sunt. quos ubi effusos ruere in munimenta consul 16
vidit, revocatos milites ab opere, prout loci natura tem-
pusque patiebatur, ita instruxit, cohortatusque praedica-
tione vera qua in Tuscis qua in Samnio partorum decorum
exiguam appendicem Etrusci belli conficere iubet et vocis
inpiae poenas expetere, qua se urbem Romanam oppugna-
turos minati sunt. haec tanta sunt alacritate militum 17
audita, ut clamor sua sponte ortus loquentem interpella-
verit ducem. ante imperium, ante concentum tubarum ac
cornuum cursu effuso in hostem feruntur. non tamquam 18
in viros aut armatos incurrunt: mirabilia dictu, signa
primo eripi coepta signiferis, deinde ipsi signiferi trahi ad

consulem armatique milites ex acie in aciem transferri,
et sicubi est certamen, scutis magis quam gladiis geritur
19 res: umbonibus incussaque ala sternuntur hostes. plus
capitur hominum quam caeditur, atque una vox ponere
20 arma iubentium per totam fertur aciem. itaque inter
ipsum certamen facta deditio est a primis auctoribus belli.
postero insequentibusque diebus et ceteri Umbrorum po-
puli deduntur. Ocriculani sponsione in amicitiam accepti.
1 XXXXII. Fabius alienae sortis victor belli in suam
2 provinciam exercitum reduxit. itaque ei ob res tam feli-
citer gestas sicut priore anno populus continuaverat con-
sulatum, ita senatus in insequentem annum, quo Ap. Clau-
dius, L. Volumnius consules fuerunt, prorogavit maxime
3 Appio adversante imperium. Appium censorem petisse
consulatum comitiaque eius ab L. Furio tribuno plebis
interpellata, donec se censura abdicavit, in quibusdam
4 annalibus invenio. creatus consul, cum collegae novum
bellum Salentini hostes decernerentur, Romae mansit, ut
urbanis artibus opes augeret, quando belli decus penes
5 alios esset. Volumnium provinciae haud paenituit: multa
secunda proelia fecit, aliquot urbes hostium vi cepit. prae-
dae erat largitor et benignitatem per se gratam comitate
adiuvabat, militemque his artibus fecerat et periculi et
6 laboris avidum. Q. Fabius pro consule ad urbem Allifas
cum Samnitium exercitu signis conlatis confligit. minime
ambigua res fuit: fusi hostes atque in castra conpulsi.
nec castra forent retenta, ni exiguum superfuisset diei;
ante noctem tamen sunt circumsessa et nocte custodita,
7 ne quis elabi posset. postero die vixdum luce certa dedi-
tio fieri coepta; et pacti, qui Samnitium forent ut cum
8 singulis vestimentis emitterentur. ii omnes sub iugum
missi. sociis Samnitium nihil cautum, ad septem milia
sub corona veniere. qui se civem Hernicum dixerat, seor-
9 sus in custodia habitus. eos omnes Fabius Romam ad
senatum misit. et cum quaesitum esset, dilectu an vo-
luntarii pro Samnitibus adversus Romanos bellassent, per
10 Latinos populos custodiendi dantur, iussique eam integram
rem novi consules P. Cornelius Arvina, Q. Marcius Tre-
mulus — hi enim iam creati erant — ad senatum referre.

id aegre passi Hernici, concilium populorum omnium ha- 11
bentibus Anagninis in circo, quem maritimum vocant,
praeter Aletrinatem Ferentinatemque et Verulanum omnes
Hernici nominis populo Romano bellum indixerunt.

XXXXIII. In Samnio quoque, quia decesserat inde 1
Fabius, novi motus exorti. Calatia et Sora praesidiaque
quae in his Romana erant expugnata et in captivorum
corpora militum foede saevitum. itaque eo P. Cornelius
cum exercitu missus. Marcio novi hostes — iam enim 2
Anagninis Hernicisque aliis bellum iussum erat — decer-
nuntur. primo ita omnia oportuna loca hostes inter con- 3
sulum castra interceperunt, ut pervadere expeditus nun-
tius non posset et per aliquot dies incerti rerum omnium 4
suspensique de statu alterius uterque consul ageret Ro-
mamque is metus manaret, adeo ut omnes iuniores sacra-
mento adigerentur atque ad subita rerum duo iusti scri- 5
berentur exercitus. ceterum Hernicum bellum nequaquam
pro praesenti terrore ac vetusta gentis gloria fuit. nihil 6
usquam dictu dignum ausi, trinis castris intra paucos dies
exuti, triginta dierum indutias, ita ut ad senatum Romam
legatos mitterent, pacti sunt bimestri stipendio frumento-
que et singulis in militem tunicis. ab senatu ad Marcium 7
reiecti, cui senatus consulto permissum de Hernicis erat;
isque eam gentem in deditionem accepit. et in Samnio
alter consul superior viribus, locis inpeditior erat. omnia 8
itinera obsaepserant hostes saltusque pervios ceperant, ne
qua subvehi commeatus possent. neque eos, cum cotidie
signa in aciem consul proferret, elicere ad certamen pote-
rat, satisque apparebat, neque Samnitem certamen prae- 9
sens nec Romanum dilationem belli laturum. adventus 10
Marci, qui Hernicis subactis maturavit collegae venire
auxilio, moram certaminis hosti exemit. nam ut qui ne 11
alteri quidem exercitui se ad certamen credidissent pares,
coniungi utique passi duos consulares exercitus nihil cre-
derent superesse spei, advenientem inconposito agmine
Marcium adgrediuntur. raptim conlatae sarcinae in me- 12
dium et, prout tempus patiebatur, instructa acies. clamor
primum in stativa perlatus, dein conspectus procul pulvis
tumultum apud alterum consulem in castris fecit. isque 13

confestim arma capere iussis raptimque eductis in aciem militibus transversam hostium aciem atque alio certamine
14 occupatam invadit, clamitans, summum flagitium fore, si alterum exercitum utriusque victoriae conpotem sinerent
15 fieri nec ad se sui belli vindicarent decus. qua impetum dederat perrumpit aciemque per mediam in castra hostium
16 tendit et vacua defensoribus capit atque incendit. quae ubi flagrantia Marcianus miles conspexit et hostes respexere, tum passim fuga coepta Samnitium fieri. sed omnia obtinet caedes nec in ullam partem tutum per-
17 fugium est. iam triginta milibus hostium caesis signum receptui consules dederant, colligebantque in unum copias invicem inter se gratantes, cum repente visae procul hostium novae cohortes, quae in supplementum scriptae
18 fuerant, integravere caedem. in quas nec iussu consulum nec signo accepto victores vadunt, malo tirocinio inbuen-
19 dum Samnitem clamitantes. indulgent consules legionum ardori, ut qui probe scirent, novum militem hostium inter perculsos fuga veteranos ne temptando quidem satis cer-
20 tamini fore. nec eos opinio fefellit: omnis Samnitium copiae, veteres novaeque, montes proximos fuga capiunt. eo et Romana erigitur acies, nec quicquam satis tuti loci victis est. et de iugis quae ceperant funduntur, iamque
21 una voce omnes pacem petebant. tum trium mensum frumento imperato et annuo stipendio ac singulis in mili-
22 tem tunicis ad senatum pacis oratores missi. Cornelius in Samnio relictus, Marcius de Hernicis triumphans in urbem rediit statuaque equestris in foro decreta est, quae
23 ante templum Castoris posita est. Hernicorum tribus populis Aletrinati, Verulano, Ferentinati, quia maluerunt quam civitatem, suae leges redditae conubiumque inter ipsos, quod aliquamdiu soli Hernicorum habuerunt, per-
24 missum. Anagninis quique arma Romanis intulerant civitas sine suffragii latione data, concilia conubiaque adempta et magistratibus praeterquam sacrorum curatione interdictum.

25 Eodem anno aedes Salutis a C. Iunio Bubulco censore locata est, quam consul bello Samnitium voverat. ab eodem collegaque eius M. Valerio Maximo viae per agros

publica inpensa factae. et cum Carthaginiensibus eodem 26
anno foedus tertio renovatum legatisque eorum, qui ad id
venerant, comiter munera missa.

XXXXIIII. Dictatorem idem annus habuit P. Cor- 1
nelium Scipionem cum magistro equitum P. Decio Mure.
ab his, propter quae creati erant, comitia consularia habita, 2
quia neuter consulum potuerant bello abesse. creati con-
sules L. Postumius, Ti. Minucius. hos consules Piso Q. 3
Fabio et P. Decio suggerit biennio exempto, quo Clau-
dium Volumniumque et Cornelium cum Marcio consules
factos tradidimus. memoriane fugerit in annalibus dige- 4
rendis an consulto binos consules, falsos ratus, transcen-
derit, incertum est.

Eodem anno in campum Stellatem agri Campani Sam- 5
nitium incursiones factae. itaque ambo consules in Sam- 6
nium missi. cum diversas regiones, Tifernum Postumius,
Bovianum Minucius petisset, Postumi prius ductu ad Ti-
fernum pugnatum. alii haud dubie Samnites victos ac 7
viginti milia hominum capta tradunt, alii Marte aequo 8
discessum et Postumium metum simulantem nocturno iti-
nere clam in montes copias abduxisse, hostes secutos duo
milia inde locis munitis et ipsos consedisse. consul ut 9
stativa tuta copiosaque — et ita erant — petisse videretur,
postquam et munimentis castra firmavit et omni apparatu
rerum utilium instruxit, relicto firmo praesidio de vigilia 10
tertia qua duci proxime potest expeditas legiones ad col-
legam et ipsum adversus alios sedentem ducit. ibi auctore 11
Postumio Minucius cum hostibus signa confert, et cum
anceps proelium in multum diei processisset, tum Postu-
mius integris legionibus defessam iam aciem hostium in-
proviso invadit. itaque cum lassitudo ac vulnera fugam 12
quoque praepedissent, occidione occisi hostes, signa unum
et viginti capta atque inde ad castra Postumi perrectum.
ibi duo victores exercitus perculsum iam fama hostem 13
adorti fundunt fugantque: signa militaria sex et viginti
capta et imperator Samnitium Statius Gellius multique
alii mortales et castra utraque capta. et Bovianum urbs, 14
postero die coepta oppugnari, brevi capitur, magnaque
gloria rerum gestarum consules triumpharunt. Minucium 15

consulem cum vulnere gravi relatum in castra mortuum
quidam auctores sunt et M. Fulvium in locum eius consu-
lem suffectum et ab eo, cum ad exercitum Minucii missus
esset, Bovianum captum.
16 Eo anno Sora, Arpinum, Cesennia recepta ab Samni-
tibus; Herculis magnum simulacrum in Capitolio positum
dedicatumque.
1 XXXXV. P. Sulpicio Saverrione, P. Sempronio Sopho
consulibus Samnites, seu finem seu dilationem belli quae-
rentes, legatos de pace Romam misere. quibus suppliciter
2 agentibus responsum est, nisi saepe bellum parantes pa-
cem petissent Samnites, oratione ultro citro habita de pace
transigi potuisse: nunc, quando verba vana ad id locorum
3 fuerint, rebus standum esse. P. Sempronium consulem
cum exercitu brevi in Samnio fore: eum, ad bellum pa-
cemne inclinent animi, falli non posse. comperta omnia
senatui relaturum; decedentem ex Samnio consulem legati
4 sequerentur. eo anno cum pacatum Samnium exercitus
Romanus benigne praebito commeatu peragrasset, foedus
antiquum Samnitibus redditum.
5 Ad Aequos inde veteres hostes ceterum per multos
annos sub specie infidae pacis quietos versa arma Ro-
mana, quod incolumi Hernico nomine missitaverant simul
6 cum his Samniti auxilia et post Hernicos subactos uni-
versa prope gens sine dissimulatione consilii publici ad
hostes desciverat; et postquam icto Romae cum Samniti-
7 bus foedere fetiales venerant res repetitum, temptationem
aiebant esse, ut terrore incusso belli Romanos se fieri
paterentur, quod quanto opere optandum foret Hernicos
docuisse, cum quibus licuerit suas leges Romanae civitati
8 praeoptaverint; quibus legendi quid mallent copia non
fuerit pro poena necessariam civitatem fore. ob haec
vulgo in conciliis iactata populus Romanus bellum fieri
9 Aequis iussit: consulesque ambo ad novum profecti bel-
10 lum quattuor milia a castris hostium consederunt. Aequo-
rum exercitus, ut qui suo nomine permultos annos inbelles
egissent, tumultuario similis, sine ducibus certis, sine im-
11 perio, trepidare. alius exeundum in aciem, alii castra
tuenda censent. movet plerosque vastatio futura agrorum

ac deinceps cum levibus praesidiis urbium relictarum ex-
cidia. itaque postquam inter multas sententias una, quae 12
omissa cura communium ad respectum suarum quemque
rerum vertisset, audita, ut prima vigilia diversi e castris 13
ad deportanda omnia tuendaque moenibus in urbes abi-
rent, cuncti eam sententiam ingenti adsensu accepere.
palatis hostibus per agros prima luce Romani signis pro- 14
latis in acie consistunt et, ubi nemo obvius ibat, pleno
gradu ad castra hostium tendunt. ceterum postquam ibi 15
neque stationes pro portis nec quemquam in vallo nec
fremitum consuetum castrorum animadverterunt, insolito
silentio moti metu insidiarum subsistunt. transgressi deinde 16
vallum cum deserta omnia invenissent, pergunt hostem
vestigiis sequi. sed vestigia in omnes aeque ferentia par-
tes ut in dilapsis passim primo errorem faciebant, post per 17
exploratores conpertis hostium consiliis ad singulas urbes
circumferendo bello unum et triginta oppida intra dies
quinquaginta omnia oppugnando ceperunt, quorum plera-
que diruta atque incensa, nomenque Aequorum prope ad
internecionem deletum. de Aequis triumphatum; exemplo- 18
que eorum clades fuit, ut Marrucini, Marsi, Paeligni, Fren-
tani mitterent Romam oratores pacis petendae amicitiae-
que. his populis foedus petentibus datum.

XXXXVI. Eodem anno Cn. Flavius Cn. filius scriba, 1
patre libertino humili fortuna ortus, ceterum callidus vir
et facundus, aedilis curulis fuit. invenio in quibusdam 2
annalibus, cum appareret aedilibus fierique se pro tribu
aedilem videret neque accipi nomen, quia scriptum face-
ret, tabulam posuisse et iurasse, se scriptum non facturum.
quem aliquanto ante desisse scriptum facere arguit Macer 3
Licinius tribunatu ante gesto triumviratibusque, nocturno
altero, altero coloniae deducendae. ceterum, id quod haud 4
discrepat, contumacia adversus contemnentes humilitatem
suam nobiles certavit, civile ius repositum in penetralibus 5
pontificum evulgavit fastosque circa forum in albo propo-
suit, ut quando lege agi posset sciretur; aedem Concordiae 6
in area Vulcani summa invidia nobilium dedicavit, coactus-
que consensu populi Cornelius Barbatus pontifex maximus
verba praeire, cum more maiorum negaret, nisi consulem

7 aut imperatorem posse templum dedicare. itaque ex auctoritate senatus latum ad populum est, ne quis templum aramve iniussu senatus aut tribunorum plebei partis maioris dedicaret.

8 Haud memorabilem rem per se, nisi documentum sit adversus superbiam nobilium plebeiae libertatis, referam.
9 ad collegam aegrum visendi causa Flavius cum venisset consensuque nobilium adulescentium, qui ibi adsidebant, adsurrectum ei non esset, curulem adferri sellam eo iussit ac sede honoris sui anxios invidia inimicos spectavit.

10 Ceterum Flavium dixerat aedilem forensis factio, Ap. Claudii censura vires nacta, qui senatum primus liberti-
11 norum filiis lectis inquinaverat et, posteaquam eam lectionem nemo ratam habuit nec in curia adeptus erat quas petierat opes, urbanis humilibus per omnis tribus divisis
12 forum et campum corrupit. tantumque Flavii comitia indignitatis habuerunt, ut plerique nobilium anulos aureos
13 et phaleras deponerent. ex eo tempore in duas partes discessit civitas: aliud integer populus fautor et cultor
14 bonorum, aliud forensis factio tenebat, donec Q. Fabius et P. Decius censores facti et Fabius, simul concordiae causa simul ne humillimorum in manu comitia essent, omnem forensem turbam excretam in quattuor tribus con-
15 iecit urbanasque eas appellavit. adeoque eam rem acceptam gratis animis ferunt, ut Maximi cognomen, quod tot victoriis non pepererat, hac ordinum temperatione pareret. ab eodem institutum dicitur, ut equites idibus Quinctilibus transveherentur.

[PERIOCHA LIBRI X.]

[Coloniae deductae sunt Sora et Alba et Carseoli. Marsi in deditionem accepti sunt. collegium augurum ampliatum est, ut essent novem, cum antea quaterni fuissent. lex de provocatione ad populum a Murena consule tertio tunc lata est. duae tribus adiectae sunt, Aniensis et Terentina. Samnitibus bellum indictum est et adversus eos saepe prospere pugnatum est. cum adversus Etruscos, Umbros, Samnites, Gallos P. Decio et Q. Fabio ducibus pugnaretur et Romanus exercitus in maximo discrimine esset, P. Decius, secutus exemplum patris, devovit se pro exercitu et morte

sua victoriam eius pugnae populo Romano dedit. Papirius Cursor Samnitium exercitum, qui iure iurando obstrictus, quo maiore constantia virtutis pugnaret, in aciem descenderat, fudit. census actus est, lustrum conditum: censa sunt civium capita ducenta septuaginta duo milia et trecenta viginti.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER X.

I. L. Genucio, Ser. Cornelio consulibus ab externis 1
ferme bellis otium fuit. Soram atque Albam coloniae de-
ductae, Albam in Aequos sex milia colonorum scripta.
Sora agri Volsci fuerat, sed possederant Samnites; eo 2
quattuor milia hominum missa.

Eodem anno Arpinatibus Trebulanisque civitas data;
Frusinates tertia parte agri damnati, quod Hernicos ab 3
eis sollicitatos conpertum, capitaque coniurationis eius
quaestione ab consulibus ex senatus consulto habita vir-
gis caesi ac securi percussi. tamen ne prorsus inbellem 4
agerent annum, parva expeditio in Umbria facta est, quod
nuntiabatur, ex spelunca quadam excursiones armatorum
in agros fieri. in eam speluncam penetratum cum signis 5
est et ex eo loco obscuro multa vulnera accepta maxime-
que lapidum ictu, donec altero specus eius ore — nam
pervius erat — invento utraeque fauces congestis lignis
accensae. ita intus fumo ac vapore ad duo milia armato- 6
rum ruentia novissime in ipsas flammas, dum evadere
tendunt, absumpta.

M. Livio Dentre, [M.] Aemilio consulibus redintegra- 7
tum Aequicum bellum. coloniam aegre patientes velut
arcem suis finibus inpositam, summa vi expugnare adorti
ab ipsis colonis pelluntur. ceterum tantum Romae terro- 8
rem fecere, quia vix credibile erat, tam adfectis rebus
solos per se Aequos ad bellum coortos, ut tumultus eius
causa dictator diceretur C. Iunius Bubulcus. cum M. Ti- 9
tinio magistro equitum profectus primo congressu Aequos
subegit, ac die octavo triumphans in urbem cum redisset,

aedem Salutis, quam consul voverat, censor locaverat,
dictator dedicavit.

1 II. Eodem anno classis Graecorum Cleonymo duce
Lacedaemonio ad Italiae litora adpulsa Thurias urbem in
2 Sallentinis cepit. adversus hunc hostem consul Aemilius
missus proelio uno fugatum conpulit in naves. Thuriae
3 redditae veteri cultori Sallentinoque agro pax parta. Iu-
nium Bubulcum dictatorem missum in Sallentinos in qui-
busdam annalibus invenio et Cleonymum, priusquam
4 confligendum esset cum Romanis, Italia excessisse. cir-
cumvectus inde Brundisii promunturium medioque sinu
Hadriatico ventis latus, cum laeva inportuosa Italiae litora,
dextra Illyrii Liburnique et Histri, gentes ferae et magna
ex parte latrociniis maritimis infames, terrerent, penitus
5 ad litora Venetorum pervenit. expositis paucis qui loca
explorarent cum audisset, tenue praetentum litus esse,
quod transgressis stagna ab tergo sint inrigua aestibus
maritimis, agros haud procul proximos campestris cerni,
6 ulteriora collis videri, esse ostium fluminis praealti, quo
circumagi naves in stationem tutam vidissent — Medua-
cus amnis erat —: eo invectam classem subire flumine
7 adverso iussit. gravissumas navium non pertulit alveus
fluminis: in leviora navigia transgressa multitudo arma-
torum ad frequentes agros, tribus maritimis Patavinorum
8 vicis colentibus eam oram, pervenit. ibi egressi, praesi-
dio levi navibus relicto, vicos expugnant, inflammant tecta,
hominum pecudumque praedas agunt et dulcedine prae-
9 dandi longius usque a navibus procedunt. haec ubi Pata-
vium sunt nuntiata — semper autem eos in armis accolae
Galli habebant —, in duas partes iuventutem dividunt.
altera in regionem, qua effusa populatio nuntiabatur, al-
tera, ne cui praedonum obvia fieret, altero itinere ad sta-
tionem navium — milia autem quattuordecim ab oppido
10 aberat — ducta. in naves parvas custodibus interemptis
impetus factus, territique nautae coguntur naves in alte-
ram ripam amnis traicere. et in terra prosperum aeque
in palatos praedatores proelium fuerat, refugientibusque
11 ad stationem Graecis Veneti obsistunt. ita in medio cir-
cumventi hostes caesique; pars capti classem indicant

regemque Cleonymum tria milia abesse. inde captivis 12
proximo vico in custodiam datis pars fluviatiles naves ad superanda vada stagnorum apte planis alveis fabricatas, pars captiva navigia armatis conplent, profectique ad classem inmobiles naves et loca ignota plus quam hostem
timentes circumvadunt, fugientesque in altum acrius quam 13
repugnantes usque ad ostium amnis persecuti captis quibusdam incensisque navibus hostium, quas trepidatio in
vada intulerat, victores revertuntur. Cleonymus vix quinta 14
parte navium incolumi nulla regione maris Hadriatici prospere adita discessit. rostra navium spoliaque Laconum in aede Iunonis veteri fixa multi supersunt qui viderunt
Patavi. monumentum navalis pugnae eo die, quo pugna- 15
tum est, quotannis sollemni certamine navium in flumine oppidi medio exercetur.

III. Eodem anno Romae cum Vestinis petentibus ami- 1
citiam ictum est foedus. multiplex deinde exortus terror. 2
Etruriam rebellare ab Arretinorum seditionibus motu orto nuntiabatur, ubi Cilnium genus praepotens divitiarum invidia pelli armis coeptum, simul Marsos agrum vi tueri, in quem colonia Carseoli deducta erat quattuor milibus
hominum scriptis. itaque propter eos tumultus dictus M. 3
Valerius Maximus dictator magistrum equitum sibi legit
M. Aemilium Paulum. id magis credo quam Q. Fabium 4
ea aetate atque eis honoribus Valerio subiectum. ceterum ex Maximi cognomine ortum errorem haud abnuerim.
profectus dictator cum exercitu proelio uno Marsos fundit. 5
conpulsis deinde in urbes munitas Milioniam, Plestinam, Fresiliam intra dies paucos cepit et parte agri multatis
Marsis foedus restituit. tum in Etruscos versum bellum. 6
et cum dictator auspiciorum repetendorum causa profectus Romam esset, magister equitum pabulatum egressus ex insidiis circumvenitur, signisque aliquot amissis foeda
militum caede ac fuga in castra est conpulsus. qui terror 7
non eo tantum a Fabio abhorret, quod si qua alia arte cognomen suum aequavit tum maxume bellicis laudibus,
sed etiam quod memor Papirianae saevitiae numquam, ut 8
dictatoris iniussu dimicaret, adduci potuisset.

1 IIII. Nuntiata ea clades Romam maiorem quam res
erat terrorem excivit. nam ut exercitu deleto ita iusti-
2 tium indictum, custodiae in portis, vigiliae vicatim exactae,
3 arma, tela in muros congesta. omnibus iunioribus sacra-
mento adactis dictator ad exercitum missus omnia spe
tranquilliora et conposita magistri equitum cura, castra in
4 tutiorem locum redacta, cohortes, quae signa amiserant,
extra vallum sine tentoriis destitutas invenit, exercitum
5 avidum pugnae, quo maturius ignominia aboleretur. ita-
que confestim castra inde in agrum Rusellanum promovit.
6 eo et hostes secuti, quamquam ex bene gesta re summam
et in aperto certamine virium spem habebant, tamen insi-
diis quoque, quas feliciter experti erant, hostem temptant.
7 tecta semiruta vici per vastationem agrorum deusti haud
procul castris Romanorum aberant. ibi abditis armatis
pecus in conspectu praesidii Romani, cui praeerat Cn.
8 Fulvius legatus, propulsum. ad quam inlecebram cum
moveretur nemo ab Romana statione, pastorum unus pro-
gressus sub ipsas munitiones inclamat alios, cunctanter
ab ruinis vici pecus propellentes, quid cessarent, cum per
9 media castra Romana tuto agere possent. haec cum legato
Caerites quidam interpretarentur et per omnis manipulos
militum indignatio ingens esset nec tamen iniussu movere
auderent, iubet peritos linguae adtendere animum, pasto-
10 rum sermo agresti an urbano propior esset. cum refer-
rent, sonum linguae et corporum habitum et nitorem cul-
tiora quam pastoralia esse: 'ite igitur, dicite,' inquit
'detegant nequiquam conditas insidias: omnia scire Ro-
manum nec magis iam dolo capi quam armis vinci posse.'
11 haec ubi audita sunt et ad eos qui consederant in insidiis
perlata, consurrectum repente ex latebris est, et in paten-
12 tem ad conspectum undique campum prolata signa. visa
legato maior acies quam quae ab suo praesidio sustineri
posset. itaque propere ad dictatorem auxilia accitum mit-
tit; interea ipse impetus hostium sustinet.

1 V. Nuntio adlato dictator signa ferri ac sequi iubet
2 armatos. sed celeriora prope omnia imperio erant, rapta
extemplo signa armaque, et vix ab impetu et cursu tene-
bantur. cum ira ab accepta nuper clade stimulabat, tum

concitatior accidens clamor ab increscente certamine. ur- 3
gent itaque alii alios hortanturque signiferos, ut ocius
eant. quo magis festinantes videt dictator, eo inpensius
retentat agmen ac sensim incedere iubet. Etrusci contra 4
principio exciti pugnae omnibus copiis aderant. et super
alios alii nuntiant dictatori, omnes legiones Etruscorum
capessisse pugnam nec iam ab suis resisti posse; et ipse
cernit ex superiore loco, in quanto discrimine praesidium
esset. ceterum satis fretus, esse etiam nunc tolerando 5
certamini legatum nec se procul abesse periculi vindicem,
quam maxime vult fatigari hostem, ut integris adoriatur
viribus fessos. quamquam lente procedunt, iam tamen ad 6
inpetum capiundum, equiti utique, modicum erat spatium.
prima incedebant signa legionum, ne quid occultum aut
repentinum hostis timeret, sed reliquerat intervalla inter
ordines peditum, qua satis laxo spatio equi permitti pos-
sent. pariter sustulit clamorem acies; et emissus eques 7
libero cursu in hostem invehitur inconpositisque adversus
equestrem procellam subitum pavorem offundit. itaque ut 8
prope serum auxilium iam paene circumventis, ita uni-
versa requies data est. integri accepere pugnam, nec ea
ipsa longa aut anceps fuit. fusi hostes castra repetunt 9
inferentibusque iam signa Romanis cedunt et in ultimam
castrorum partem conglobantur. haerent fugientes in an- 10
gustiis portarum: pars magna aggerem vallumque con-
scendit, si aut ex superiore loco tueri se aut superare
aliqua et evadere posset. forte quodam loco male densa- 11
tus agger pondere superstantium in fossam procubuit;
atque ea, cum deos pandere viam fugae conclamassent,
plures inermes quam armati evadunt. hoc proelio fractae 12
iterum Etruscorum vires; et pacto annuo stipendio et
duum mensum frumento permissum ab dictatore, ut de
pace legatos mitterent Romam. pax negata, indutiae bien- 13
nii datae. dictator triumphans in urbem rediit. habeo
auctores, sine ullo memorabili proelio pacatam ab dicta-
tore Etruriam esse seditionibus tantum Arretinorum con-
positis et Cilnio genere cum plebe in gratiam reducto.
consul ex dictatura factus M. Valerius. non petentem 14
atque adeo etiam absentem creatum credidere quidam et

per interregem ea comitia facta. id unum non ambigitur, consulatum cum Apuleio Pansa gessisse.

1 VI. M. Valerio et Q. Apuleio consulibus satis paca-
2 tae foris res fuere: Etruscum adversa belli res et indutiae
quietum tenebant, Samnitem multorum annorum cladibus
3 domitum hauddum foederis novi paenitebat. Romae quo-
que plebem quietam et exoneratam deducta in colonias
multitudo praestabat. tamen, ne undique tranquillae res
essent, certamen iniectum inter primores civitatis, patri-
cios plebeiosque, ab tribunis plebis Q. et Cn. Ogulniis,
4 qui undique criminandorum patrum apud plebem occasio-
nibus quaesitis, postquam alia frustra temptata erant, eam
actionem susceperunt, qua non infimam plebem accende-
rent, sed ipsa capita plebis, consularis triumphalesque
5 plebeios, quorum honoribus nihil praeter sacerdotia, quae
6 nondum promiscua erant, deessent. rogationem ergo pro-
mulgarunt, ut, cum quattuor augures, quattuor pontifices
ea tempestate essent placeretque augeri sacerdotum nu-
merum, quattuor pontifices, quinque augures de plebe
7 omnes adlegerentur. quemadmodum ad quattuor augu-
rum numerum, nisi morte duorum, id redigi collegium
potuerit, non invenio, cum inter augures constet, inparem
numerum debere esse, ut tres antiquae tribus, Ramnes,
8 Titienses, Luceres, suum quaeque augurem habeant aut,
si pluribus sit opus, pari inter se numero sacerdotes mul-
tiplicent, sicut multiplicati sunt, cum ad quattuor quinque
adiecti novem numerum, ut terni in singulas essent, ex-
9 pleverunt. ceterum, quia de plebe adlegebantur, iuxta
eam rem aegre passi patres quam cum consulatum vul-
10 gari viderent. simulabant, ad deos id magis quam ad se
pertinere: ipsos visuros, ne sacra sua polluantur, id se
optare tantum, ne qua in rem publicam clades veniat.
11 minus autem tetendere, adsueti iam tali genere certami-
num vinci, et cernebant adversarios non id, quod olim
vix speraverint, adfectantes magnos honores, sed omnia
iam, in quorum spem dubiam erat certatum, adeptos:
multiplices consulatus censurasque et triumphos.

1 VII. Certatum tamen suadenda dissuadendaque lege
inter Ap. Claudium maxime ferunt et inter P. Decium

Murem. qui cum eadem ferme de iure patrum ac plebis, 2
quae pro lege Licinia quondam contraque eam dicta erant,
cum plebeiis consulatus rogabatur, disseruissent, rettu- 3
lisse dicitur Decius parentis sui speciem, qualem eum
multi qui in contione erant viderant, incinctum Gabino
cultu super telum stantem, quo se habitu pro populo ac
legionibus Romanis devovisset. tum P. Decium consulem 4
purum piumque deis inmortalibus visum aeque ac si T.
Manlius collega eius devoveretur. eundem P. Decium, 5
qui sacra publica populi Romani faceret, legi rite non
potuisse? id esse periculum, ne suas preces minus audi-
rent dii quam Appii Claudii? castius eum sacra privata
facere et religiosius deos colere quam se? quem paenitere 6
votorum, quae pro re publica nuncupaverint tot consules
plebeii, tot dictatores aut ad exercitus euntes aut inter
ipsa bella? numerarentur duces eorum annorum, quibus 7
plebeiorum ductu et auspicio res geri coeptae sunt, nu-
merarentur triumphi. iam ne nobilitatis quidem suae ple-
beios paenitere. pro certo habere, si quod repens bellum 8
oriatur, non plus spei fore senatui populoque Romano in
patriciis quam in plebeiis ducibus. 'quod cum ita se ha- 9
beat, cui deorum hominumve indignum videri potest,'
inquit 'eos viros, quos vos sellis curulibus, toga prae-
texta, tunica palmata et toga picta et corona triumphali
laureaque honoraritis, quorum domos spoliis hostium ad-
fixis insignes inter alias feceritis, pontificalia atque augu-
ralia insignia adicere? qui Iovis optimi maximi ornatu 10
decoratus, curru aurato per urbem vectus in Capitolium
ascenderit, si conspiciatur cum capide ac lituo, capite
velato victimam caedat auguriumve ex arce capiat? cuius 11
imaginis titulo consulatus censuraque et triumphus aequo
animo legetur, si auguratum aut pontificatum adieceritis,
non sustinebunt legentium oculi? equidem — pace dixe- 12
rim deum — eos nos iam populi Romani beneficio esse
spero, qui sacerdotiis non minus reddamus dignatione
nostra honoris quam acceperimus et deorum magis quam
nostra causa expetamus, ut, quos privatim colimus, pu-
blice colamus.

VIII. Quid autem ego sic adhuc egi, tamquam integra 1

sit causa patriciorum de sacerdotiis et non iam in pos-
2 sessione unius amplissimi simus sacerdotii? decemviros
sacris faciundis, carminum Sibyllae ac fatorum populi
huius interpretes, antistites eosdem Apollinaris sacri cae-
3 rimoniarumque aliarum plebeios videmus. nec aut tum
patriciis ulla iniuria facta est, cum duoviris sacris faciun-
dis adiectus est propter plebeios numerus, et nunc tribu-
nus, vir fortis ac strenuus, quinque augurum loca, quat-
4 tuor pontificum adiecit, in quae plebeii nominentur, non
ut vos, Appi, vestro loco pellant, sed ut adiuvent vos
homines plebeii divinis quoque rebus procurandis, sicut
5 in ceteris humanis pro parte virili adiuvant. noli eru-
bescere, Appi, collegam in sacerdotio habere, quem in
censura, quem in consulatu collegam habere potuisti, cuius
tam dictatoris magister equitum quam magistri equitum
6 dictator esse potes. Sabinum advenam, principem nobili-
tati vestrae, seu Attum Clausum seu App. Claudium ma-
vultis, illi antiqui patricii in suum numerum acceperunt:
7 ne fastidieris, nos in sacerdotum numerum accipere. multa
nobiscum decora adferimus, immo omnia eadem, quae vos
8 superbos fecerunt: L. Sextius primus de plebe consul est
factus, C. Licinius Stolo primus magister equitum, C.
Marcius Rutilus primus et dictator et censor, Q. Publilius
9 Philo primus praetor. semper ista audita sunt eadem,
penes vos auspicia esse, vos solos gentem habere, vos
solos iustum imperium et auspicium domi militiaeque.
10 aeque adhuc prosperum plebeium et patricium fuit porro-
que erit, Quirites. en umquam fando audistis, patricios
primo esse factos non de caelo demissos, sed qui patrem
11 ciere possent, id est nihil ultra quam ingenuos? consu-
lem iam patrem ciere possum avumque iam poterit filius
meus. nihil est aliud in re, Quirites, nisi ut omnia ne-
gata adipiscamur. certamen tantum patricii petunt nec
12 curant, quem eventum certaminum habeant. ego hanc
legem, quod bonum faustum felixque sit vobis ac rei
publicae, uti rogas iubendam censeo.'

1 VIIII. Vocare tribus extemplo populus iubebat, ap-
parebatque accipi legem: ille tamen dies intercessione est
sublatus. postero die deterritis tribunis ingenti consensu

accepta est. pontifices creantur suasor legis P. Decius 2
Mus, P. Sempronius Sophus, C. Marcius Rutilus, M. Livius Denter, quinque augures item de plebe: C. Genucius, P. Aelius Paetus, M. Minucius Faesus, C. Marcius, T. Publilius. ita octo pontificum, novem augurum numerus factus.

Eodem anno M. Valerius consul de provocatione legem 3
tulit diligentius sanctam. tertio ea tum post reges exactos
lata est semper a familia eadem. causam renovandae sae- 4
pius haud aliam fuisse reor quam quod plus paucorum opes quam libertas plebis poterat. Porcia tamen lex sola pro tergo civium lata videtur, quod gravi poena, si quis
verberasset necassetve civem Romanum, sanxit. Valeria 5
lex cum eum qui provocasset virgis caedi securique necari vetuisset, si quis adversus ea fecisset, nihil ultra
quam 'inprobe factum' adiecit. id, qui tum pudor homi- 6
num erat, visum credo vinculum satis validum legis. nunc vix servus ero ita minetur quisquam.

Bellum ab eodem consule haudquaquam memorabile 7
adversus rebellantes Aequos, cum praeter animos feroces
nihil ex antiqua fortuna haberent, gestum est. alter con- 8
sul Apuleius in Umbria Nequinum oppidum circumsedit. locus erat arduus atque in parte una praeceps, ubi nunc
Narnia sita est, nec vi nec munimento capi poterat. ita- 9
que eam infectam rem M. Fulvius Paetus, T. Manlius
Torquatus novi consules acceperunt. in eum annum cum 10
Q. Fabium consulem non petentem omnes dicerent centuriae, ipsum auctorem fuisse Macer Licinius ac Tubero tradunt differendi sibi consulatus in bellicosiorem annum:
eo anno maiori se usui rei publicae fore urbano gesto 11
magistratu. ita nec dissimulantem, quid mallet, nec petentem tamen aedilem curulem cum L. Papirio Cursore
factum. id ne pro certo ponerem, vetustior annalium 12
auctor Piso effecit, qui eo anno aediles curules fuisse tradit Cn. Domitium Cn. f. Calvinum et Sp. Carvilium
Q. f. Maximum. id credo cognomen errorem in aedilibus 13
fecisse secutamque fabulam mixtam ex aediliciis et con-
sularibus comitiis convenientem errori. et lustrum eo anno 14
conditum a P. Sempronio Sopho et P. Sulpicio Saverrione

censoribus, tribusque additae duae: Aniensis ac Terentina. haec Romae gesta.

1 X. Ceterum ad Nequinum oppidum cum segni obsi-
dione tempus tereretur, duo ex oppidanis, quorum erant
aedificia iuncta muro, specu facto ad stationes Romanas
2 itinere occulto perveniunt; inde ad consulem deducti prae-
sidium armatum se intra moenia et muros accepturos con-
3 firmant. nec aspernanda res visa neque incaute credenda.
cum altero eorum — nam alter obses retentus — duo
4 exploratores per cuniculum missi; per quos satis comperta
re trecenti armati transfuga duce in urbem ingressi nocte
portam, quae proxima erat, cepere. qua refracta consul
5 exercitusque Romanus sine certamine urbem invasere. ita
Nequinum in ditionem populi Romani venit. colonia eo
adversus Umbros missa a flumine Narnia appellata: exer-
citus cum magna praeda Romam reductus.

6 Eodem anno ab Etruscis adversus indutias paratum
bellum. sed eos alia molientis Gallorum ingens exercitus
7 fines ingressus paulisper a proposito avertit. pecunia
deinde, qua multum poterant, freti socios ex hostibus
facere Gallos conantur, ut eo adiuncto exercitu cum Ro-
8 manis bellarent. de societate haut abnuunt barbari, de
mercede agitur. qua pacta acceptaque cum parata cetera
ad bellum essent sequique Etruscus iuberet, infitias eunt,
9 mercedem se belli Romanis inferendi pactos. quidquid
acceperint, accepisse, ne agrum Etruscum vastarent ar-
10 misque lacesserent cultores. militaturos tamen se, si uti-
que Etrusci velint, sed nulla alia mercede quam ut in
partem agri accipiantur tandemque aliqua sede certa con-
11 sistant. multa de eo concilia populorum Etruriae habita,
nec perfici quicquam potuit, non tam quia inminui agrum
quam quia accolas sibi quisque adiungere tam efferatae
12 gentis homines horrebat. ita dimissi Galli pecuniam in-
gentem sine labore ac periculo paratam rettulerunt. Ro-
mae terrorem praebuit fama Gallici tumultus ad bellum
Etruscum adiecti: eo minus cunctanter foedus ictum cum
Picenti populo est.

1 XI. T. Manlio consuli provincia Etruria sorte venit;
qui vixdum ingressus hostium finis cum exerceretur inter

equites, ab rapido cursu circumagendo equo effusus ex-
templo prope expiravit. tertius ab eo casu dies finis vitae
consuli fuit. quo velut omine belli accepto deos pro se 2
commisisse bellum memorantes Etrusci sustulere animos.
Romae cum desiderio viri tum incommoditate temporis 3
tristis nuntius fuit, ut patres ab iubendo dictatore consu-
lis subrogandi comitia ex sententia principum habita de-
terruerint. M. Valerium consulem omnes sententiae cen- 4
turiaeque dixere, quem senatus dictatorem dici iussurus
fuerat. tum extemplo in Etruriam ad legiones proficisci
iussit. adventus eius conpressit Etruscos adeo, ut nemo ex- 5
tra munimenta egredi auderet timorque ipsorum obsidioni
similis esset. neque illos novus consul vastandis agris uren- 6
disque tectis, cum passim non villae solum, sed frequentes
quoque vici incendiis fumarent, elicere ad certamen potuit.

Cum hoc segnius bellum opinione esset, alterius belli, 7
quod multis invicem cladibus haud inmerito terribile
erat, fama Picentium novorum sociorum indicio exorta
est: Samnites arma et rebellionem spectare, seque ab iis
sollicitatos esse. Picentibus gratiae actae et magna pars 8
curae patribus ab Etruria in Samnites versa est. caritas 9
etiam annonae sollicitam civitatem habuit, ventumque ad
inopiae ultimum foret, ut scripsere quibus aedilem fuisse
eo anno Fabium Maximum placet, ni eius viri cura, qua-
lis in bellicis rebus multis tempestatibus fuerat, talis domi
tum in annonae dispensatione praeparando ac convehendo
frumento fuisset.

Eo anno — nec traditur causa — interregnum initum. 10
interreges fuere Ap. Claudius, dein P. Sulpicius. is comi-
tia consularia habuit, creavit L. Cornelium Scipionem, Cn.
Fulvium consules. principio huius anni oratores Luca- 11
norum ad novos consules venerunt questum, quia condi-
cionibus perlicere se nequiverint ad societatem armorum,
Samnites infesto exercitu ingressos fines suos vastare bel-
loque ad bellum cogere. Lucano populo satis superque 12
erratum quondam, nunc ita obstinatos animos esse, ut
omnia ferre ac pati tolerabilius ducant, quam ut umquam
postea nomen Romanum violent. orare patres, ut et Lu- 13
canos in fidem accipiant et vim atque iniuriam ab se

Samnitium arceant. se quamquam bello cum Samnitibus
suscepto necessaria iam facta adversus Romanos fides
sit, tamen obsides dare paratos esse.
1 XII. Brevis consultatio senatus fuit: ad unum omnes
iungendum foedus cum Lucanis resque repetendas ab
2 Samnitibus censent. benigne responsum Lucanis ictum-
que foedus. fetiales missi, qui Samnitem decedere agro
sociorum ac deducere exercitum finibus Lucanis iuberent.
quibus obviam missi ab Samnitibus qui denuntiarent, si
quod adissent in Samnio concilium, haud inviolatos abi-
3 turos. haec postquam audita sunt Romae, bellum Samni-
tibus et patres censuerunt et populus iussit. consules inter
se provincias partiti sunt: Scipioni Etruria, Fulvio Samni-
tes obvenerunt, diversique ad suum quisque bellum pro-
4 ficiscuntur. Scipioni segne bellum et simile prioris anni
militiae expectanti hostes ad Volaterras instructo agmine
5 occurrerunt. pugnatum maiore parte diei magna utrimque
caede. nox incertis, qua data victoria esset, intervenit;
6 lux insequens victorem victumque ostendit, nam Etrusci
silentio noctis castra reliquerunt. Romanus egressus in
aciem ubi professione hostium concessam victoriam videt,
progressus ad castra, vacuis cum plurima praeda — nam
7 et stativa et trepide deserta fuerant — potitur. inde in
Faliscum agrum copiis reductis cum inpedimenta Faleriis
cum modico praesidio reliquisset, expedito agmine ad
8 depopulandos hostium fines incedit. omnia ferro ignique
vastantur, praedae undique actae. nec solum modo vastum
hosti relictum, sed castellis etiam vicisque inlatus ignis:
urbibus oppugnandis temperatum, in quas timor Etruscos
compulerat.
9 Cn. Fulvii consulis clara pugna in Samnio ad Bovia-
num haudquaquam ambiguae victoriae fuit. Bovianum
inde adgressus nec ita multo post Aufidenam vi cepit.
1 XIII. Eodem anno Carseolos colonia in agrum Ae-
quiculorum deducta. Fulvius consul de Samnitibus trium-
2 phavit. cum comitia consularia instarent, fama exorta,
3 Etruscos Samnitesque ingentes conscribere exercitus: pa-
lam omnibus conciliis vexari principes Etruscorum, quod
non Gallos quacumque condicione traxerint ad bellum;

increpari magistratus Samnitium, quod exercitum adversus
Lucanum hostem conparatum obiecerint Romanis; itaque 4
suis sociorumque viribus consurgere hostes ad bellum, et
haudquaquam pari defungendum esse certamine. hic ter- 5
ror, cum inlustres viri consulatum peterent, omnes in Q.
Fabium Maximum primo non petentem, deinde, ut incli-
nata studia vidit, etiam recusantem convertit. quid se 6
iam senem ac perfunctum laboribus laborumque praemiis
sollicitarent? nec corporis nec animi vigorem remanere
eundem, et fortunam ipsam vereri, ne cui deorum nimia
iam in se et constantior, quam velint humanae res, videa-
tur. et se gloriae seniorum subcrevisse, et ad suam glo- 7
riam consurgentes alios laetum aspicere. nec honores
magnos fortissimis viris Romae nec honoribus deesse
fortes viros. acuebat hac moderatione tam iusta studia; 8
quae verecundia legum restinguenda ratus, legem recitari
iussit, qua intra decem annos eundem consulem refici
non liceret. vix prae strepitu audita lex est, tribunique 9
plebis nihil id inpedimenti futurum aiebant: se ad popu-
lum laturos, uti legibus solveretur. et ille quidem in 10
recusando perstabat, quid ergo attineret leges ferri rogi-
tans, quibus per eosdem qui tulissent fraus fieret? iam
regi leges, non regere. populus nihilo minus suffragia ini- 11
bat, et ut quaeque intro vocata erat centuria, consulem
haud dubie Fabium dicebat. tum demum consensu civi- 12
tatis victus: 'dei adprobent' inquit 'quod agitis acturique
estis, Quirites. ceterum, quoniam in me, quod vos vultis,
facturi estis, in collega sit meae apud vos gratiae locus:
P. Decium, expertum mihi concordi collegio virum, dignum 13
vobis, dignum parente suo, quaeso mecum consulem fa-
ciatis.' iusta suffragatio visa. omnes quae supererant cen-
turiae Q. Fabium, P. Decium consules dixere.

Eo anno plerisque dies dicta ab aedilibus, quia plus 14
quam quod lege finitum erat agri possiderent. nec quis-
quam ferme est purgatus, vinculumque ingens inmodicae
cupiditatis iniectum est.

XIIII. Consules novi Q. Fabius Maximus quartum et 1
P. Decius Mus tertium cum inter se agitarent, uti alter
Samnites hostes, alter Etruscos deligeret, quantaeque in 2

hanc aut in illam provinciam copiae satis, et uter ad
3 utrum bellum dux idoneus magis esset, ab Sutrio et Ne-
pete et Faleriis legati, auctores concilia Etruriae populo-
rum de petenda pace haberi, totam belli molem in Samnium
4 averterunt. profecti consules, quo expeditiores commea-
tus essent et incertior hostis, qua venturum bellum foret,
Fabius per Soranum, Decius per Sidicinum agrum in
5 Samnium legiones ducunt. ubi in hostium fines ventum
est, uterque populabundus effuso agmine incedit. explo-
6 rant tamen latius quam populantur. igitur non fefellere
ad Tifernum hostes in occulta valle instructi, quam in-
gressos Romanos superiore ex loco adoriri parabant.
7 Fabius inpedimentis in locum tutum remotis praesidioque
modico inposito, praemonitis militibus adesse certamen,
quadrato agmine ad praedictas hostium latebras succedit.
8 Samnites desperato inproviso tumultu, quando in apertum
semel discrimen evasura esset res, et ipsi acie iusta ma-
luerunt concurrere. itaque in aequum descendunt ac for-
9 tunae se maiore animo quam spe committunt. ceterum
sive quia ex omnium Samnitium populis quodcumque
roboris fuerat contraxerant seu quia discrimen summae
rerum augebat animos, aliquantum quoque aperta pugna
10 praebuerunt terroris. Fabius ubi nulla ex parte hostem
loco moveri vidit, Maximum filium et M. Valerium tribu-
nos militum, cum quibus ad primam aciem procurrerat,
11 ire ad equites iubet et adhortari, ut, si quando umquam
equestri ope adiutam rem publicam meminerint, illo die
adnitantur, ut ordinis eius gloriam invictam praestent.
12 peditum certamine inmobilem hostem restare, omnem re-
liquam spem in impetu esse equitum. et ipsos nominatim
iuvenes, pari comitate utrumque, nunc laudibus nunc pro-
13 missis onerat. ceterum quando ne ea quoque temptata
vis proficeret, consilio grassandum, si nihil vires iuvarent,
14 ratus, Scipionem legatum hastatos primae legionis sub-
trahere ex acie et ad montis proximos quam posset occul-
tissime circumducere iubet, inde ascensu abdito a con-
spectu erigere in montes agmen aversoque hosti ab tergo
15 repente se ostendere. equites ducibus tribunis haud multo
plus hostibus quam suis ex inproviso ante signa evecti

praebuerunt tumultus. adversus incitatas turmas stetit 16
inmota Samnitium acies nec parte ulla pelli aut perrumpi
potuit. et postquam inritum inceptum erat, recepti post
signa proelio excesserunt. crevit ex eo hostium animus, 17
nec sustinere frons prima tam longum certamen increscen-
temque fiducia sui vim potuisset, ni secunda acies iussu
consulis in primum successisset. ibi integrae vires sistunt 18
invehentem se iam Samnitem, et tempore inprovisa ex
montibus signa clamorque sublatus non vero tantum metu
terruere Samnitium animos. nam et Fabius Decium col- 19
legam adpropinquare exclamavit, et pro se quisque miles
adesse alterum consulem, adesse legiones gaudio alacres
fremunt; errorque utilis Romanis oblatus fugae formidi- 20
nisque Samnites inplevit maxime territos, ne ab altero
exercitu integro intactoque fessi opprimerentur. et quia 21
passim in fugam dissipati sunt, minor caedes quam pro
tanta victoria fuit. tria milia et quadringenti caesi, capti
octingenti ferme et triginta, signa militaria capta tria et
viginti.

XV. Samnitibus Apuli se ante proelium coniunxis- 1
sent, ni P. Decius consul iis ad Maleventum castra obie-
cisset, extractos deinde ad certamen fudisset. ibi quoque 2
plus fugae fuit quam caedis: duo milia Apulorum caesa.
spretoque eo hoste Decius in Samnium legiones duxit.
ibi duo consulares exercitus diversis vagati partibus om- 3
nia spatio quinque mensum evastarunt. quadraginta et 4
quinque loca in Samnio fuere, in quibus Decii castra fue-
runt, alterius consulis sex et octoginta. nec valli tantum 5
ac fossarum vestigia relicta, sed multo illis insigniora
monumenta vastitatis circa regionumque depopulatarum.
Fabius etiam urbem Cimetram cepit. ibi capta armato- 6
rum duo milia nongenti, caesi pugnantes ferme nongenti
triginta.

Inde comitiorum causa Romam profectus maturavit 7
eam rem agere. cum primo vocatae Q. Fabium consulem
dicerent omnes centuriae, Ap. Claudius consularis can-
didatus, vir acer et ambitiosus, non sui magis honoris 8
causa quam ut patricii recuperarent duo consularia loca,
cum suis tum totius nobilitatis viribus incubuit, se cum

9 Q. Fabio consulem dicerent. Fabius primo de se eadem
fere quae priore anno dicendo abnuere. circumstare sel-
lam omnis nobilitas, orare, ut ex caeno plebeio consula-
tum extraheret maiestatemque pristinam cum honori tum
10 patriciis gentibus redderet. Fabius silentio facto media
oratione studia hominum sedavit: facturum enim se fuisse
dixit, ut duorum patriciorum nomina reciperet, si alium
11 quam se consulem fieri videret; nunc se suam rationem
comitiis, cum contra leges futurum sit, pessimo exemplo
12 non habiturum. ita L. Volumnius de plebe cum Ap. Clau-
dio consul est factus, priore item consulatu inter se con-
parati. nobilitas obiectare Fabio, fugisse eum Ap. Clau-
dium collegam eloquentia civilibusque artibus haud dubie
praestantem.

1 XVI. Comitiis perfectis veteres consules iussi bellum
2 in Samnio gerere prorogato in sex menses imperio. itaque
insequenti quoque anno L. Volumnio, Ap. Claudio con-
sulibus P. Decius, qui consul in Samnio relictus a collega
fuerat, proconsul idem populari non destitit agros, donec
Samnitium exercitum nusquam se proelio committentem
3 postremo expulit finibus. Etruriam pulsi petierunt et, quod
legationibus nequiquam saepe temptaverant, id se tanto
agmine armatorum mixtis terrore precibus acturos effica-
4 cius rati, postulaverunt principum Etruriae concilium. quo
coacto, per quot annos pro libertate dimicent cum Roma-
nis, exponunt: omnia expertos esse, si suismet ipsorum
5 viribus tolerare tantam molem belli possent; temptasse
etiam haud magni momenti finitimarum gentium auxilia.
petisse pacem a populo Romano, cum bellum tolerare
non possent, rebellasse, quod pax servientibus gravior
6 quam liberis bellum esset. unam sibi spem reliquam in
Etruscis restare; scire, gentem Italiae opulentissimam
armis, viris, pecunia esse; habere accolas Gallos, inter
ferrum et arma natos, feroces cum suopte ingenio tum
adversus Romanos, populum, quem captum a se auroque
7 redemptum, haud vana iactantes, memorent. nihil abesse,
si sit animus Etruscis qui Porsinnae quondam maioribus-
que eorum fuerit, quin Romanos omni agro cis Tiberim
pulsos dimicare pro salute sua, non de intolerando Italiae

regno cogant. Samnitem illis exercitum paratum, instruc- 8
tum armis, stipendio venisse; confestim secuturos, vel si
ad ipsam Romanam urbem oppugnandam ducant.

XVII. Haec eos in Etruria iactantes molientesque 1
bellum domi Romanum urebat. nam P. Decius, ubi con-
perit per exploratores, profectum Samnitium exercitum,
advocato consilio 'quid per agros' inquit 'vagamur vica- 2
tim circumferentes bellum? quin urbes et moenia adgre-
dimur? nullus iam exercitus Samnio praesidet. cessere
finibus ac sibimet ipsi exilium conscivere.' adprobantibus 3
cunctis ad Murgantiam validam urbem oppugnandam du-
cit; tantusque ardor militum fuit et caritate ducis et spe
maioris quam ex agrestibus populationibus praedae, ut
uno die vi atque armis urbem caperent. ibi duo milia 4
Samnitium et centum pugnantes circumventi captique, et
alia praeda ingens capta est. quae ne inpedimentis gra-
vibus agmen oneraret, convocari milites Decius iubet.
'hacine' inquit 'victoria sola aut hac praeda contenti estis 5
futuri? vultis vos pro virtute spes gerere: omnes Samni-
tium urbes fortunaeque in urbibus relictae vestrae sunt,
quando legiones eorum tot proeliis fusas postremo finibus
expulistis. vendite ista et inlicite lucro mercatorem, ut 6
sequatur agmen: ego subinde suggeram quae vendatis.
ad Romuleam urbem hinc eamus, ubi vos labor haud
maior, praeda maior manet.' divendita praeda ultro ad- 7
hortantes imperatorem ad Romuleam pergunt. ibi quo-
que sine opere, sine tormentis, simul admota sunt signa,
nulla vi deterriti a muris, qua cuique proximum fuit, scalis
raptim admotis in moenia evasere. captum oppidum ac 8
direptum est: ad duo milia et trecenti occisi et sex milia
hominum capta; et miles ingenti praeda potitus, quam 9
vendere, sicut priorem, coactus Ferentinum inde, quam-
quam nihil quietis dabatur, tamen summa alacritate ductus.
ceterum ibi plus laboris ac periculi fuit. et defensa summa 10
vi moenia sunt et locus erat munimento naturaque tutus:
sed evicit omnia adsuetus praedae miles. ad tria milia
hostium circa muros caesa; praeda militis fuit. huius 11
oppugnatarum urbium decoris pars maior in quibusdam
annalibus ad Maximum trahitur: Murgantiam ab Decio,

a Fabio Ferentinum Romuleamque oppugnatas tradunt.
12 sunt qui novorum consulum hanc gloriam faciant, quidam
non amborum, sed alterius, L. Volumnii: ei Samnium pro-
vinciam evenisse.

1 XVIII. Dum ea in Samnio, cuiuscumque ductu au-
spicioque, gererentur, Romanis in Etruria interim bellum
ingens multis ex gentibus concitur, cuius auctor Gellius
2 Egnatius ex Samnitibus erat. Tusci fere omnes conscive-
rant bellum; traxerat contagio proximos Umbriae populos,
et Gallica auxilia mercede sollicitabantur. omnis ea mul-
3 titudo ad castra Samnitium conveniebat. qui tumultus
repens postquam est Romam perlatus, cum iam L. Vo-
lumnius consul cum legione secunda ac tertia sociorumque
milibus quindecim profectus in Samnium esset, Ap. Clau-
4 dium primo quoque tempore in Etruriam ire placuit. duae
Romanae legiones secutae prima et quarta et sociorum
5 duodecim milia. castra haud procul ab hoste posita. cete-
rum eo magis profectum est, quod mature ventum erat,
ut quosdam spectantes iam arma Etruriae populos metus
Romani nominis conprimeret, quam quod ductu consulis
6 quicquam ibi satis scite aut fortunate gestum sit. multa
proelia locis et temporibus iniquis commissa, spesque in dies
graviorem hostem faciebat, et iam prope erat, ut nec duci
7 milites nec militibus dux satis fideret. litteras ad collegam
accersendum ex Samnio missas in trinis annalibus invenio:
piget tamen id certum ponere, cum ea ipsa inter consules
populi Romani, iam iterum eodem honore fungentis, dis-
crepatio fuerit, Appio abnuente missas, Volumnio adfir-
8 mante, Appi se litteris accitum. iam Volumnius in Samnio
tria castella ceperat, in quibus ad tria milia hostium caesa
erant, dimidium fere eius captum, et Lucanorum seditiones
a plebeiis et egentibus ducibus ortas summa optumatium
voluntate per Q. Fabium, pro consule missum eo cum vetere
9 exercitu, conpresserat. Decio populandos hostium agros
relinquit, ipse cum suis copiis in Etruriam ad collegam
10 pergit; quem advenientem laeti omnes acceperunt. Ap-
pium ex conscientia sua credo animum habuisse, haud
inmerito iratum, si nihil scripserat, inliberali et ingrato
11 animo, si eguerat ope, dissimulantem. vix enim salute

mutua reddita cum obviam egressus esset: 'satin salve,'
inquit 'L. Volumni? ut sese in Samnio res habent? quae
te causa ut provincia tua excederes induxit?' Volumnius 12
in Samnio res prosperas esse ait, litteris eius accitum
venisse; quae si falsae fuerint nec usus sui sit in Etru-
riam, extemplo conversis signis abiturum. 'tu vero abeas,' 13
inquit 'neque te quisquam moratur: etenim minime con-
sentaneum est, cum bello tuo forsitan vix sufficias, hic te
ad opem ferendam aliis gloriari venisse.' bene Hercules 14
verteret, dicere Volumnius: malle frustra operam insump-
tam quam quicquam incidisse, cur non satis esset Etru-
riae unus consularis exercitus.

XVIIII. Digredientes iam consules legati tribunique 1
ex Appiano exercitu circumsistunt: pars imperatorem suum
orare, ne collegae auxilium, quod acciendum ultro fuerit,
sua sponte oblatum sperneretur; plures abeunti Volumnio 2
obsistere, obtestari, ne pravo cum collega certamine rem
publicam prodat. si qua clades incidisset, desertori magis
quam deserto noxiae fore. eo rem adductam, ut omni rei 3
bene aut secus gestae in Etruria decus dedecusque ad L.
Volumnium sit delegatum. neminem quaesiturum, quae
verba Appi, sed quae fortuna exercitus fuerit. dimitti ab 4
Appio eum, sed a re publica et ab exercitu retineri; ex-
periretur modo voluntatem militum. haec monendo ob- 5
testandoque prope restitantes consules in contionem per-
traxerunt. ibi orationes longiores habitae in eandem ferme
sententiam, in quam inter paucos certatum verbis fuerat.
et cum Volumnius, causa superior, ne infacundus quidem 6
adversus eximiam eloquentiam collegae visus esset cavil- 7
lansque Appius sibi acceptum referre diceret debere, quod
ex muto atque elingui facundum etiam consulem habe-
rent, priore consulatu primis utique mensibus hiscere eum
nequisse, nunc iam popularis orationes serere: 'quam 8
mallem' inquit Volumnius 'tu a me strenue facere quam
ego abs te scite loqui didicissem.' postremo condicionem
ferre, quae decretura sit, non orator — neque enim id
desiderare rem publicam —, sed imperator uter sit melior.
Etruriam et Samnium provincias esse, utram mallet eli- 9
geret: suo exercitu se vel in Etruria vel in Samnio rem

10 gesturum. tum militum clamor ortus, ut simul ambo bel-
11 lum Etruscum susciperent. quo animadverso consensu
Volumnius: 'quoniam in collegae voluntate interpretanda'
inquit 'erravi, non committam, ut, quid vos velitis, obscu-
rum sit: manere an abire me velitis, clamore significate.'
12 tum vero tantus est clamor exortus, ut hostes e castris
exciret. armis arreptis in aciem descendunt. et Volum-
13 nius signa canere ac vexilla efferri castris iussit. Appium
addubitasse ferunt cernentem, seu pugnante seu quieto se
fore collegae victoriam; deinde veritum, ne suae quoque
legiones Volumnium sequerentur, et ipsum flagitantibus
14 suis signum dedisse. ab neutra parte satis commode in-
structi fuerunt. nam et Samnitium dux Gellius Egnatius
pabulatum cum cohortibus paucis ierat suoque impetu
magis milites quam cuiusquam ductu aut imperio pugnam
15 capessebant, et Romani exercitus nec pariter ambo ducti
nec satis temporis ad instruendum fuit. prius concurrit
16 Volumnius quam Appius ad hostem perveniret. itaque
fronte inaequali concursum est; et velut forte quadam
mutante adsuetos inter se hostes Etrusci Volumnio, Sam-
nites, parumper cunctati quia dux aberat, Appio occur-
17 rere. dicitur Appius in medio pugnae discrimine, ita ut
inter prima signa manibus ad caelum sublatis conspicere-
tur, ita precatus esse: 'Bellona, si hodie nobis victoriam
18 duis, ast ego tibi templum voveo.' haec precatus velut
instigante dea et ipse collegae et exercitus [alterius exer-
citus] virtutem aequavit. duces imperatoria opera exse-
cuntur et milites, ne ab altera parte prius victoria incipiat,
19 adnituntur. ergo fundunt fugantque hostes maiorem mo-
lem haut facile sustinentes quam cum qua manus conse-
rere adsueti fuerant. urgendo cedentes insequendoque
20 effusos conpulere ad castra. ibi interventu Gellii cohor-
tiumque Sabellarum paulisper recruduit pugna. his quo-
21 que mox fusis iam a victoribus castra oppugnabantur, et
cum Volumnius ipse portae signa inferret, Appius Bellonam
victricem identidem celebrans accenderet militum animos,
22 per vallum, per fossas inruperunt. castra capta direptaque,
praeda ingens parta et militi concessa est. septem milia ac
trecenti hostium occisi, duo milia et centum viginti capti.

XX. Dum ambo consules omnisque Romana vis in 1
Etruscum bellum magis inclinat, in Samnio novi exercitus
exorti ad populandos imperii Romani fines per Vescinos
in Campaniam Falernumque agrum transcendunt ingen-
tesque praedas faciunt. Volumnium magnis itineribus in 2
Samnium redeuntem — iam enim Fabio Decioque proro-
gati imperii finis aderat — fama de Samnitium exercitu
populationibusque Campani agri ad tuendos socios con-
vertit. ut in Calenum agrum venit, et ipse cernit recentia 3
cladis vestigia et Caleni narrant, tantum iam praedae ho-
stis trahere, ut vix explicare agmen possint: itaque iam 4
propalam duces loqui, extemplo eundum in Samnium esse,
ut relicta ibi praeda in expeditionem redeant nec tam one-
ratum agmen dimicationi committant. ea quamquam simi- 5
lia veris erant, certius tamen exploranda ratus dimittit
equites, qui vagos praedatores in agris palantes excipiant;
ex quibus inquirendo cognoscit, ad Vulturnum flumen 6
sedere hostem, inde tertia vigilia moturum, iter in Sam-
nium esse. his satis exploratis profectus tanto intervallo 7
ab hostibus consedit, ut nec adventus suus propinquitate
nimia nosci posset et egredientem e castris hostem oppri-
meret. aliquanto ante lucem ad castra accessit gnarosque 8
Oscae linguae exploratum quid agatur mittit. intermixti
hostibus, quod facile erat in nocturna trepidatione, cog-
noscunt, infrequentia armatis signa egressa, praedam
praedaeque custodes exire, inmobile agmen et sua quem-
que molientem nullo inter alios consensu nec satis certo
imperio. tempus adgrediendi aptissimum visum est; et 9
iam lux adpetebat: itaque signa canere iussit agmenque
hostium adgreditur. Samnites praeda inpediti, infrequen- 10
tes armati, pars addere gradum ac prae se agere praedam,
pars stare incerti, utrum progredi an regredi in castra
tutius foret: inter cunctationem opprimuntur. et Romani
iam transcenderant vallum caedesque ac tumultus erat in
castris. Samnitium agmen praeterquam hostili tumultu 11
captivorum etiam repentina defectione turbatum erat, qui 12
partim ipsi soluti vinctos solvebant, partim arma in sar-
cinis deligata rapiebant tumultumque proelio ipso terribi-
liorem intermixti agmini praebebant. memorandum deinde 13

edidere facinus, nam Staium Minacium ducem adeuntem
ordines hortantemque invadunt; dissipatis inde equitibus,
qui cum eo aderant, ipsum circumsistunt insidentemque
14 equo captum ad consulem Romanum rapiunt. revocata eo
tumultu prima signa Samnitium; proeliumque iam profliga-
15 tum integratum est, nec diutius sustineri potuit. caesa ad
sex milia hominum, duo milia et quingenti capti, in eis tribuni
militum quattuor, signa militaria triginta et, quod laetissi-
mum victoribus fuit, captivorum recepta septem milia et qua-
dringenti, praeda ingens sociorum: accitique edicto domini
16 ad res suas noscendas recipiendasque. praestituta die qua-
rum rerum non extitit dominus militi concessae, coactique
vendere praedam, ne alibi quam in armis animum haberent.
1 XXI. Magnum ea populatio Campani agri tumultum
2 Romae praebuerat; et per eos forte dies ex Etruria adla-
tum erat, post deductum inde Volumnianum exercitum
Etruriam concitam in arma et Gellium Egnatium, Samni-
tium ducem, et Umbros ad defectionem vocari, et Gallos
3 pretio ingenti sollicitari. his nuntiis senatus conterritus
iustitium indici, dilectum omnis generis hominum haberi
4 iussit. nec ingenui modo aut iuniores sacramento adacti,
sed seniorum etiam cohortes factae libertinique centuriati.
et defendendae urbis consilia agitabantur, summaeque
5 rerum praetor P. Sempronius praeerat. ceterum parte
curae exonerarunt senatum L. Volumnii consulis litterae,
quibus caesos fusosque populatores Campaniae cognitum
6 est. itaque et supplicationes ob rem bene gestam consulis
nomine decernunt; iustitium remittitur, quod fuerat dies
7 XVIII, supplicatioque perlaeta fuit. tum de praesidio re-
gionis depopulatae ab Samnitibus agitari coeptum. itaque
placuit, ut duae coloniae circa Vescinum et Falernum agrum
8 deducerentur, una ad ostium Liris fluvii, quae Menturnae ap-
pellata, altera in saltu Vescino Falernum contingente agrum,
ubi Sinope dicitur Graeca urbs fuisse, Sinuessa deinde
9 ab colonis Romanis appellata. tribunis plebis negotium
datum est, ut plebei scito iuberetur P. Sempronius praetor
10 triumviros in ea loca colonis deducendis creare. nec qui no-
mina darent facile inveniebantur, quia in stationem se prope
perpetuam infestae regionis, non in agros mitti rebantur.

Avertit ab eis curis senatum Etruriae ingravescens 11
bellum et crebrae litterae Appii monentis, ne regionis
eius motum neglegerent: quattuor gentes conferre arma, 12
Etruscos, Samnites, Umbros, Gallos; iam castra bifariam
facta esse, quia unus locus capere tantam multitudinem
non possit. ob haec et — iam adpetebat tempus — comi- 13
tiorum causa L. Volumnius consul Romam revocatus, qui
priusquam ad suffragium centurias vocaret in contionem
advocato populo multa de magnitudine belli Etrusci dis-
seruit. iam tum, cum ipse ibi cum collega rem pariter 14
gesserit, fuisse tantum bellum, ut nec duce uno nec exer-
citu geri potuerit; accessisse postea dici Umbros et in-
gentem exercitum Gallorum. adversus quattuor populos 15
duces consules illo die deligi meminissent. se, nisi confi-
deret, eum consensu populi Romani consulem declaratum
iri, qui haud dubie tum primus omnium ductor habeatur,
dictatorem fuisse extemplo dicturum.

XXII. Nemini dubium erat, quin Fabius Quintus om- 1
nium consensu destinaretur; eumque et praerogativae et
primo vocatae omnes centuriae consulem cum L. Volum-
nio dicebant. Fabii oratio fuit qualis biennio ante; deinde 2
ut vincebatur consensu, versa postremo ad collegam P.
Decium poscendum. id senectuti suae adminiculum fore: 3
censura duobusque consulatibus simul gestis expertum se
nihil concordi collegio firmius ad rem publicam tuendam
esse. novo imperii socio vix iam adsuescere senilem ani-
mum posse; cum moribus notis facilius se communicatu-
rum consilia. subscripsit orationi eius consul cum meritis 4
P. Decii laudibus, tum quae ex concordia consulum bona
quaeque ex discordia mala in administratione rerum mili-
tarium evenirent, memorando, quam prope ultimum dis- 5
crimen suis et collegae certaminibus nuper ventum foret,
et monendo Decium Fabiumque, ut uno animo, una mente 6
viverent. esse praeterea viros natos militiae, factis magnos,
ad verborum linguaeque certamina rudes: ea ingenia con-
sularia esse. callidos sollertesque iuris atque eloquentiae 7
consultos, qualis App. Claudius esset, urbi ac foro prae-
sides habendos praetoresque ad reddenda iura creandos
esse. his agendis dies est consumptus. postridie ad prae- 8

scriptum consulis et consularia et praetoria comitia habita.
9 consules creati Q. Fabius et P. Decius, Ap. Claudius prae-
tor, omnes absentes. et L. Volumnio ex senatus consulto
et scito plebis prorogatum in annum imperium est.

1 XXIII. Eo anno prodigia multa fuerunt, quorum aver-
runcandorum causa supplicationes in biduum senatus de-
2 crevit. publice vinum ac tus praebitum: supplicatum iere
3 frequentes viri feminaeque. insignem supplicationem fecit
certamen in sacello Pudicitiae patriciae, quae in foro
bovario est ad aedem rotundam Herculis, inter matronas
4 ortum. Verginiam, Auli filiam, patriciam plebeio nuptam
L. Volumnio consuli, matronae, quod e patribus enupsis-
set, sacris arcuerant. brevis altercatio inde ex iracundia
5 muliebri in contentionem animorum exarsit, cum se Ver-
ginia et patriciam et pudicam in patriciae Pudicitiae tem-
plum ingressam et uni nuptam, ad quem virgo deducta
sit, nec se viri honorumve eius ac rerum gestarum pae-
6 nitere, vero gloriaretur. facto deinde egregio magnifica
verba adauxit: in vico Longo, ubi habitabat, ex parte
aedium quod satis esset loci modico sacello exclusit aram-
que ibi posuit; et convocatis plebeiis matronis conquesta
7 iniuriam patriciarum: 'hanc ego aram' inquit 'Pudicitiae
plebeiae dedico vosque hortor, ut quod certamen virtutis
viros in hac civitate tenet, hoc pudicitiae inter matronas
8 sit detisque operam, ut haec ara quam illa, si quid potest,
9 sanctius et a castioribus coli dicatur.' eodem ferme ritu
et haec ara, quo illa antiquior, culta est, ut nulla nisi
spectatae pudicitiae matrona et quae uni viro nupta fuisset
10 ius sacrificandi haberet. vulgata dein religio a pollutis,
nec matronis solum, sed omnis ordinis feminis, postremo
in oblivionem venit.

11 Eodem anno Cn. et Q. Ogulnii aediles curules aliquot
12 faeneratoribus diem dixerunt; quorum bonis multatis ex
eo, quod in publicum redactum est, aenea in Capitolio
limina et trium mensarum argentea vasa in cella Iovis
Iovemque in culmine cum quadrigis et ad ficum Rumina-
lem simulacra infantium conditorum urbis sub uberibus
lupae posuerunt semitamque saxo quadrato a Capena porta
13 ad Martis straverunt. et ab aedilibus plebeiis L. Aelio

Paeto et C. Fulvio Curvo ex multaticia item pecunia,
quam exegerunt pecuariis damnatis, ludi facti pateraeque
aureae ad Cereris positae.

XXIIII. Q. inde Fabius quintum et P. Decius quar- 1
tum consulatum ineunt, tribus consulatibus censuraque
collegae nec gloria magis rerum, quae ingens erat, quam 2
concordia inter se clari. quae ne perpetua esset, ordinum
magis quam ipsorum inter se certamen intervenisse reor,
patriciis tendentibus, ut Fabius Etruriam extra ordinem 3
provinciam haberet, plebeiis auctoribus Decio, ut ad sor-
tem revocaret. fuit certe contentio in senatu; et postquam 4
ibi Fabius plus poterat, revocata res ad populum est. in
contione, ut inter militares viros et factis potius quam
dictis fretos, pauca verba habita. Fabius, quam arborem 5
consevisset, sub ea legere alium fructum indignum esse
dicere; se aperuisse Ciminiam silvam viamque per devios
saltus Romano bello fecisse. quid se id aetatis sollicitas- 6
sent, si alio duce gesturi bellum essent? nimirum adver-
sarium se, non socium imperi legisse sensim exprobrat, et
invidisse Decium concordibus collegiis tribus; postremo, 7
se tendere nihil ultra quam ut, si dignum provincia duce-
rent, in eam mitterent: in senatus arbitrio se fuisse et in
potestate populi futurum. P. Decius senatus iniuriam que- 8
rebatur: quoad potuerint patres adnisos, ne plebi aditus
ad magnos honores esset; postquam ipsa virtus pervicerit, 9
ne in ullo genere hominum inhonorata esset, quaeri, quem-
admodum inrita sint non suffragia modo populi, sed ar-
bitria etiam fortunae et in paucorum potestatem vertantur.
omnis ante se consules sortitos provincias esse; nunc ex- 10
tra sortem Fabio senatum provinciam dare; si honoris 11
eius causa, ita eum de se deque re publica meritum esse,
ut faveat Q. Fabii gloriae, quae modo non sua contumelia
splendeat: cui autem dubium esse, ubi unum bellum sit 12
asperum ac difficile, cum id alteri extra sortem mandetur,
quin alter consul pro supervacaneo atque inutili habeatur?
gloriari Fabium rebus in Etruria gestis; velle et P. De- 13
cium gloriari, et forsitan, quem ille obrutum ignem reli-
querit, ita ut totiens novum ex inproviso incendium daret,
eum se extincturum. postremo se collegae honores prae- 14

miaque concessurum verecundia aetatis eius maiestatisque:
cum periculum, dimicatio proposita sit, neque cedere sua
15 sponte neque cessurum et, si nihil aliud ex eo certamine
tulerit, illud certe laturum, ut quod populi sit populus
16 iubeat potius quam patres gratificentur. Iovem optimum
maximum deosque inmortales se precari, ut ita sortem
aequam sibi cum collega dent, si eandem virtutem felici-
17 tatemque in bello administrando daturi sint. certe id et
natura aequum et exemplo utile esse et ad famam populi
Romani pertinere, eos consules esse, quorum utrolibet
18 duce bellum Etruscum geri recte possit. Fabius nihil aliud
precatus populum Romanum quam ut prius quam intro
vocarentur ad suffragium tribus Ap. Claudii praetoris ad-
latas ex Etruria litteras audirent, comitio abiit: nec minore
populi consensu quam senatus provincia Etruria extra
sortem Fabio decreta est.

1 XXV. Concursus inde ad consulem factus omnium
ferme iuniorum; et pro se quisque nomina dabant: tanta
2 cupido erat sub eo duce stipendia faciendi. qua circum-
fusus turba: ‘quattuor milia’ inquit ‘peditum et sescentos
equites dumtaxat scribere in animo est; hodierno et cra-
3 stino die qui nomina dederitis mecum ducam. maiori mihi
curae est, ut omnes locupletes reducam, quam ut multis
4 rem geram militibus.’ profectus apto exercitu et eo plus
fiduciae ac spei gerente, quod non desiderata multitudo
erat, ad oppidum Aharnam, unde haud procul hostis erant,
5 ad castra Appii praetoris pergit. paucis citra milibus
lignatores ei cum praesidio occurrunt, qui ut lictores prae-
gredi viderunt Fabiumque esse consulem accepere, laeti
atque alacres diis populoque Romano grates agunt, quod
6 eum sibi imperatorem misissent. circumfusi deinde cum
consulem salutarent, quaerit Fabius, quo pergerent, re-
spondentibusque, lignatum se ire: ‘ain tandem?’ inquit:
7 ‘num castra vallata non habetis?’ ad hoc cum subclama-
tum esset, duplici quidem vallo et fossa, et tamen in
ingenti metu esse: ‘habetis igitur’ inquit ‘adfatim ligno-
8 rum, redite et vellite vallum.’ redeunt in castra, terrorem-
que ibi vellentes vallum et iis qui in castris remanserant
9 militibus et ipsi Appio fecerunt. tum pro se quisque alii aliis

dicere, consulis se Q. Fabii facere iussu. postera inde die
castra mota et Appius praetor Romam dimissus. inde 10
nusquam stativa Romanis fuere. negabat, utile esse uno
loco sedere exercitum; itineribus ac mutatione locorum
mobiliorem ac salubriorem esse. fiebant autem itinera,
quanta fieri sinebat hiemps hauddum exacta. vere inde 11
primo relicta secunda legione ad Clusium, quod Camars
olim appellabant, praepositoque castris L. Scipione pro
praetore, Romam ipse ad consultandum de bello rediit,
sive ipse sponte sua, quia bellum ei maius in conspectu 12
erat quam quantum esse famae crediderat, sive senatus
consulto accitus: nam in utrumque auctores sunt. ab Ap. 13
Claudio praetore retractum quidam videri volunt, cum in
senatu et apud populum, id quod per litteras adsidue fece-
rat, terrorem belli Etrusci augeret: non suffecturum ducem
unum nec exercitum unum adversus quattuor populos;
periculum esse, sive iuncti unum premant sive diversi 14
gerant bellum, ne ad omnia simul obire unus non possit.
duas se ibi legiones Romanas reliquisse et minus quinque 15
milia peditum equitumque cum Fabio venisse. sibi pla-
cere, P. Decium consulem primo quoque tempore in Etru-
riam ad collegam proficisci, L. Volumnio Samnium pro-
vinciam dari; si consul malit in suam provinciam ire, 16
Volumnium in Etruriam ad consulem cum exercitu iusto
consulari proficisci. cum magnam partem moveret oratio 17
praetoris, P. Decium censuisse ferunt, ut omnia integra
ac libera Q. Fabio servarentur, donec vel ipse, si per
commodum rei publicae posset, Romam venisset vel ali-
quem ex legatis misisset, a quo disceret senatus, quantum 18
in Etruria belli esset quantisque administrandum copiis et
quot per duces esset.

XXVI. Fabius ut Romam rediit, et in senatu et pro- 1
ductus ad populum mediam orationem habuit, ut nec au-
gere nec minuere videretur belli famam magisque in altero
adsumendo duce aliorum indulgere timori quam suo aut
reipublicae periculo consulere. ceterum si sibi adiutorem 2
belli sociumque imperii darent, quonam modo se oblivisci
P. Decii consulis per tot collegia experti posse? neminem 3
omnium secum coniungi malle; et copiarum satis sibi

cum P. Decio et numquam nimium hostium fore: sin
collega quid aliud mallet, at sibi L. Volumnium darent
4 adiutorem. omnium rerum arbitrium et a populo et a
senatu et ab ipso collega Fabio permissum est. et cum
P. Decius se in Samnium vel in Etruriam proficisci pa-
ratum esse ostendisset, tanta laetitia ac gratulatio fuit,
ut praeciperetur victoria animis triumphusque, non bellum
decretum consulibus videretur.

5 Invenio apud quosdam, extemplo consulatu inito pro-
fectos in Etruriam Fabium Deciumque sine ulla mentione
sortis provinciarum certaminumque inter collegas, quae
6 exposui. sunt quibus ne haec quidem certamina exponere
satis fuerit, adiecerint et Appii criminationes de Fabio
absente ad populum et pertinaciam adversus praesentem
consulem praetoris contentionemque aliam inter collegas,
tendente Decio, ut suae quisque provinciae sortem tuere-
7 tur. constare res incipit ex eo tempore, quo profecti ambo
consules ad bellum sunt.

Ceterum antequam consules in Etruriam pervenirent,
Senones Galli multitudine ingenti ad Clusium venerunt,
8 legionem Romanam castraque oppugnaturi. Scipio, qui
castris praeerat, loco adiuvandam paucitatem suorum mi-
litum ratus, in collem, qui inter urbem et castra erat,
9 aciem erexit. sed ut in re subita parum explorato itinere
ad iugum perrexit, quod hostes ceperant parte alia ad-
gressi. ita caesa ab tergo legio atque in medio, cum
10 hostis undique urgeret, circumventa. deletam quoque ibi
legionem, ita ut nuntius non superesset, quidam auctores
11 sunt, nec ante ad consules, qui iam haud procul a Clusio
aberant, famam eius cladis perlatam quam in conspectu
fuere Gallorum equites, pectoribus equorum suspensa
gestantes capita et lanceis infixa ovantesque moris sui
12 carmine. sunt qui Umbros fuisse, non Gallos tradant,
nec tantum cladis acceptum et circumventis pabulatoribus
cum L. Manlio Torquato legato Scipionem propraetorem
subsidium e castris tulisse victoresque Umbros redinte-
grato proelio victos esse captivosque eis ac praedam
13 ademptam. similius vero est, a Gallo hoste quam Umbro
eam cladem acceptam, quod cum saepe alias tum eo anno

Gallici tumultus praecipuus terror civitatem tenuit. ita- 14
que praeterquam quod ambo consules profecti ad bellum
erant cum quattuor legionibus et magno equitatu Romano
Campanisque mille equitibus delectis ad id bellum missis
et sociorum nominisque Latini maiore exercitu quam Ro-
mano, alii duo exercitus haud procul urbe Etruriae oppo- 15
siti, unus in Falisco, alter in Vaticano agro. Cn. Fulvius
et L. Postumius Megellus propraetores ambo stativa in
eis locis habere iussi.

XXVII. Consules ad hostes transgresso Appennino 1
in agrum Sentinatem pervenerunt. ibi quattuor milium
ferme intervallo castra posita. inter hostes deinde con- 2
sultationes habitae, atque ita convenit, ne unis castris
miscerentur omnes neve in aciem descenderent simul.
Samnitibus Galli, Etruscis Umbri adiecti. dies indicta 3
pugnae: Samniti Gallisque delegata pugna, inter ipsum
certamen Etrusci Umbrique iussi castra Romana oppu-
gnare. haec consilia turbarunt transfugae Clusini tres 4
clam nocte ad Fabium consulem transgressi, qui editis
hostium consiliis dimissi cum donis, ut subinde, ut quae-
que res nova decreta esset, exploratam perferrent. con- 5
sules Fulvio ut ex Falisco, Postumio ut ex Vaticano exer-
citum ad Clusium admoveant summaque vi fines hostium
depopulentur, scribunt. huius populationis fama Etruscos 6
ex agro Sentinate ad suos finis tuendos movit. instare
inde consules, ut absentibus his pugnaretur. per biduum
lacessiere proelio hostem: biduo nihil dignum dictu actum.
pauci utrimque cecidere, magisque inritati sunt ad iustum 7
certamen animi quam ad discrimen summa rerum adducta.
tertio die descensum in campum omnibus copiis est. cum 8
instructae acies starent, cerva fugiens lupum e montibus
exacta per campos inter duas acies decurrit; inde diver-
sae ferae, cerva ad Gallos, lupus ad Romanos cursum
deflexit. lupo data inter ordines via, cervam Galli con-
fixere. tum ex antesignanis Romanus miles: 'illac fuga' 9
inquit 'et caedes vertit, ubi sacram Dianae feram iacen-
tem videtis: hinc victor Martius lupus, integer et intactus,
gentis nos Martiae et conditoris nostri admonuit.' dextro 10
cornu Galli, sinistro Samnites constiterunt. adversus Sam-

nites Q. Fabius primam ac tertiam legionem pro dextro
cornu, adversus Gallos pro sinistro Decius quintam et
11 sextam instruxit. secunda et quarta cum L. Volumnio
proconsule in Samnio gerebat bellum. primo concursu
adeo aequis viribus gesta res est, ut, si adfuissent Etrusci
et Umbri, aut in acie aut in castris quocumque se incli-
nassent accipienda clades fuerit.

1 XXVIII. Ceterum quamquam communis adhuc Mars
belli erat necdum discrimen fortuna fecerat, qua datura
vires esset, haudquaquam similis pugna in dextro laevo-
2 que cornu erat. Romani apud Fabium arcebant magis
quam inferebant pugnam, extrahebaturque in quam ma-
3 xime serum diei certamen, quia ita persuasum erat duci,
et Samnites et Gallos primo impetu feroces esse, quos
sustineri satis sit; longiore certamine sensim residere Sam-
4 nitium animos, Gallorum quidem etiam corpora intoleran-
tissima laboris atque aestus fluere primaque proelia plus
quam virorum, postrema minus quam feminarum esse.
5 in id tempus igitur, quo vinci solebat hostis, quam inte-
6 gerrumas vires militi servabat. ferocior Decius et aetate
et vigore animi quantumcumque virium habuit certamine
primo effudit. et quia lentior videbatur pedestris pugna,
7 equitatum in pugnam concitat et ipse fortissimae iuvenum
turmae inmixtus orat proceres iuventutis, in hostem ut
secum impetum faciant: duplicem illorum gloriam fore, si
8 ab laevo cornu et ab equite victoria incipiat. bis avertere
Gallicum equitatum. iterum longius evectos et iam inter
media equitum agmina proelium cientes novum pugnae
9 conterruit genus: essedis carrisque superstans armatus
hostis ingenti sonitu equorum rotarumque advenit et in-
10 solitos eius tumultus Romanorum conterruit equos. ita
victorem equitatum velut lymphaticus pavor dissipat; ster-
11 nit inde ruentes equos virosque inprovida fuga. turbata
hinc etiam signa legionum multique impetu equorum ac
vehiculorum raptorum per agmen obtriti antesignani. et
insecuta, simul territos hostes vidit, Gallica acies nullum
12 spatium respirandi recipiendique se dedit. vociferare De-
cius, quo fugerent quamve in fuga spem haberent, ob-
sistere cedentibus ac revocare fusos, deinde, ut nulla vi

perculsos sustinere poterat, patrem P. Decium nomine
conpellans: 'quid ultra moror' inquit 'familiare fatum? 13
datum hoc nostro generi est, ut luendis periculis publicis
piacula simus: iam ego mecum hostium legiones mactan-
das Telluri ac diis manibus dabo.' haec locutus M. Livium 14
pontificem, quem descendens in aciem digredi vetuerat ab
se, praeire iussit verba, quibus se legionesque hostium
pro exercitu populi Romani Quiritium devoveret. devotus 15
inde eadem precatione eodemque habitu, quo pater P.
Decius ad Veserim bello Latino se iusserat devoveri, cum 16
secundum sollemnes precationes adiecisset, prae se agere
sese formidinem ac fugam caedemque ac cruorem, cae-
lestium inferorum iras, contacturum funebribus diris signa, 17
tela, arma hostium locumque eundem suae pestis ac Gal-
lorum ac Samnitium fore, — haec execratus in se hostes- 18
que qua confertissimam cernebat Gallorum aciem concitat
equum, inferensque se ipse infestis telis est interfectus.

XXVIIII. Vix humanae inde opis videri pugna po- 1
tuit. Romani duce amisso, quae res terrori alias esse
solet, sistere fugam ac novam de integro velle instaurare
pugnam: Galli, et maxime globus circumstans consulis 2
corpus, velut alienata mente vana in cassum iactare tela;
torpere quidam et nec pugnae meminisse nec fugae. at 3
ex parte altera pontifex Livius, cui lictores Decius tradi-
derat iusseratque pro praetore esse, vociferari, vicisse
Romanos defunctos consulis fato, Gallos Samnitesque 4
Telluris matris ac deorum Manium esse, rapere ad se ac
vocare Decium devotam secum aciem furiarumque ac for-
midinis plena omnia ad hostes esse. superveniunt deinde 5
his restituentibus pugnam L. Cornelius Scipio et C. Mar-
cius cum subsidiis ex novissima acie iussu Q. Fabi con-
sulis ad praesidium collegae missi. ibi auditur P. Decii
eventus, ingens hortamen ad omnia pro re publica audenda.
itaque cum Galli structis ante se scutis conferti starent 6
nec facilis pede conlato videretur pugna, iussu legatorum
conlecta humi pila, quae strata inter duas acies iacebant,
atque in testudinem hostium coniecta. quibus plerisque 7
in scuta rarisque in corpora ipsa fixis sternitur cuneus,
ita ut magna pars integris corporibus attoniti conciderent.

haec in sinistro cornu Romanorum fortuna variaverat.
8 Fabius in dextro primo, ut ante dictum est, cunctando
extraxerat diem; dein, postquam nec clamor hostium nec
9 impetus nec tela missa eandem vim habere visa, prae-
fectis equitum iussis ad latus Samnitium circumducere
alas, ut signo dato in transversos quanto maximo possent
impetu incurrerent, sensim suos signa inferre iussit et
10 commovere hostem. postquam non resisti vidit et haud
dubiam lassitudinem esse, tum conlectis omnibus subsi-
diis, quae ad id tempus reservaverat, et legiones concitavit
11 et signum ad invadendos hostes equitibus dedit. nec susti-
nuerunt Samnites impetum praeterque aciem ipsam Gal-
lorum relictis in dimicatione sociis ad castra effuso cursu
12 ferebantur. Galli testudine facta conferti stabant. tum
Fabius audita morte collegae Campanorum alam, quingen-
tos fere equites, excedere acie iubet et circumvectos ab
13 tergo Gallicam invadere aciem; tertiae deinde legionis
subsequi principes et, qua turbatum agmen hostium vi-
14 derent impetu equitum, instare ac territos caedere. ipse
aedem Iovi Victori spoliaque hostium cum vovisset, ad
castra Samnitium perrexit, quo multitudo omnis conster-
15 nata agebatur. sub ipso vallo, quia tantam multitudinem
portae non recepere, temptata ab exclusis turba suorum
16 pugna est. ibi Gellius Egnatius imperator Samnitium ce-
cidit. conpulsi deinde intra vallum Samnites parvoque
certamine capta castra et Galli ab tergo circumventi.
17 caesa eo die hostium viginti quinque milia, octo capta.
18 nec incruenta victoria fuit: nam ex P. Decii exercitu caesa
septem milia, ex Fabi mille ac centum. Fabius, dimissis
ad quaerendum collegae corpus, spolia hostium coniecta
19 in acervum Iovi Victori cremavit. consulis corpus eo die,
quia obrutum superstratis Gallorum cumulis erat, inveniri
non potuit; postero die inventum relatumque est cum
20 multis militum lacrumis. intermissa inde omnium aliarum
rerum cura Fabius collegae funus omni honore laudibus-
que meritis celebrat.

1 XXX. Et in Etruria per eosdem dies ab Cn. Fulvio
propraetore res ex sententia gesta, et praeter ingentem
inlatam populationibus agrorum hosti cladem pugnatum

etiam egregie est Perusinorumque et Clusinorum caesa 2
amplius milia tria et signa militaria ad viginti capta. Sam- 3
nitium agmen cum per Paelignum agrum fugeret, circum-
ventum a Paelignis est; ex milibus quinque ad mille caesi.

Magna eius diei, quo in Sentinati agro bellatum, fama 4
est etiam vero stanti: sed superiecere quidam augendo
fidem, qui in hostium exercitu peditum milia cccxxx, 5
equitum sex et quadraginta milia, mille carpentorum scrip-
sere fuisse, scilicet cum Umbris Tuscisque, quos et ipsos 6
pugnae adfuisse; et ut Romanorum quoque augerent co-
pias, L. Volumnium pro consule ducem consulibus exer-
citumque eius legionibus consulum adiciunt. in pluribus 7
annalibus duorum ea consulum propria victoria est, Vo-
lumnius in Samnio interim res gerit, Samnitiumque exer-
citum in Tifernum montem conpulsum non deterritus ini-
quitate loci fundit fugatque.

Q. Fabius Deciano exercitu relicto in Etruriae praesidio 8
suis legionibus deductis ad urbem de Gallis Etruscisque
ac Samnitibus triumphavit. milites triumphantem secuti 9
sunt. celebrata inconditis carminibus militaribus non ma-
gis victoria Q. Fabii quam mors praeclara P. Deci est
excitataque memoria parentis aequata eventu publico pri-
vatoque fili laudibus. data ex praeda militibus aeris octo- 10
geni bini sagaque et tunicae, praemia illa tempestate mi-
litiae haudquaquam spernenda.

XXXI. His ita rebus gestis nec in Samnitibus adhuc 1
nec in Etruria pax erat: nam et Perusinis auctoribus post
deductum ab consule exercitum rebellatum fuerat, et Sam- 2
nites praedatum in agrum Vescinum Formianumque et
parte alia in Aeserninum quaeque Vulturno adiacent flu-
mini descendere. adversus eos Ap. Claudius praetor cum 3
exercitu Deciano missus. Fabius in Etruria rebellante
denuo quattuor milia et quingentos Perusinorum occidit,
cepit ad mille septingentos quadraginta, qui redempti sin- 4
guli aeris trecentis decem; praeda alia omnis militibus
concessa. Samnitium legiones, cum partem Ap. Claudius 5
praetor, partem L. Volumnius pro consule sequeretur, in
agrum Stellatem convenerunt. ibi et Samnitium omnes
considunt et Appius Volumniusque castra coniungunt.

6 pugnatum infestissimis animis, hinc ira stimulante adver-
sus rebellantes totiens, illinc ab ultima iam dimicantibus
7 spe. caesa ergo Samnitium sedecim milia trecenti, capta
duo milia septingenti; ex Romano exercitu cecidere duo
milia septingenti.

8 Felix annus bellicis rebus, pestilentia gravis prodigiis-
que sollicitus. nam et terram multifariam pluvisse et in
exercitu Ap. Claudii plerosque fulminibus ictos nuntiatum
9 est, librique ob haec aditi. eo anno Q. Fabius Gurges con-
sulis filius aliquot matronas ad populum stupri damnatas
pecunia multavit, ex quo multaticio aere Veneris aedem,
quae prope circum est, faciendam curavit.

10 Supersunt etiam nunc Samnitium bella, quae continua
per quartum iam volumen annumque sextum et quadra-
gensimum a M. Valerio, A. Cornelio consulibus, qui primi
11 Samnio arma intulerunt, agimus. et ne tot annorum cla-
des utriusque gentis laboresque actos nunc referam, qui-
12 bus nequiverint tamen dura illa pectora vinci, proximo
anno Samnites in Sentinati agro Paelignis ad Tifernum
Stellatibus campis, suis ipsi legionibus, mixti alienis, ab
quattuor exercitibus, quattuor ducibus Romanis caesi
fuerant, imperatorem clarissimum gentis suae amiserant,
13 socios belli Etruscos, Umbros, Gallos in eadem fortuna
videbant, qua ipsi erant, nec suis nec externis viribus
14 iam stare poterant — tamen bello non abstinebant: adeo
ne infeliciter quidem defensae libertatis taedebat et vinci
15 quam non temptare victoriam malebant. quinam sit ille,
quem pigeat longinquitatis bellorum scribendo legendo-
que, quae gerentes non fatigaverunt?

1 XXXII. Q. Fabium, P. Decium L. Postumius Megel-
2 lus et M. Atilius Regulus consules secuti sunt. Samnium
ambobus decreta provincia est, quia tres scriptos hostium
exercitus, uno Etruriam, altero populationes Campaniae
3 repeti, tertium tuendis parari finibus fama erat. Postu-
mium valetudo adversa Romae tenuit, Atilius extemplo
profectus, ut in Samnio hostes — ita enim placuerat pa-
4 tribus — nondum regressos opprimeret. velut ex conposito
ibi obvium habuere hostem, ubi et intrare (vastare) ipsi
Samnitium agrum prohiberentur et regredi inde in pacata

sociorumque populi Romani fines Samnitem prohiberent.
cum castra castris conlata essent, quod vix Romanus to- 5
tiens victor auderet, ausi Samnites sunt — tantum despe-
ratio ultima temeritatis facit — castra Romana oppugnare;
et quamquam non venit ad finem tam audax inceptum,
tamen haud omnino vanum fuit. nebula erat ad multum 6
diei densa adeo, ut lucis usum eriperet, non prospectu
modo extra vallum adempto, sed propinquo etiam congre-
dientium inter se conspectu. hac velut latebra insidiarum 7
freti Samnites vixdum satis certa luce et eam ipsam pre-
mente caligine ad stationem Romanam in porta segniter
agentem vigilias perveniunt. inproviso oppressis nec animi 8
satis ad resistendum nec virium fuit. ab tergo castrorum
decumana porta impetus factus; itaque captum quaesto- 9
rium quaestorque ibi L. Opimius Pansa occisus. concla-
matum inde ad arma.

XXXIII. Consul tumultu excitus cohortes duas socio- 1
rum, Lucanam Suessanamque, quae proximae forte erant,
tueri praetorium iubet, manipulos legionum principali via
inducit. vixdum satis aptatis armis in ordines eunt et 2
clamore magis quam oculis hostem noscunt, nec quantus
numerus sit aestimari potest. cedunt primo incerti fortu- 3
nae suae et hostem introrsum in media castra accipiunt.
inde cum consul vociferaretur, expulsine extra vallum
castra deinde sua oppugnaturi essent, rogitans, clamore 4
sublato conixi primo resistunt, deinde inferunt pedem
urgentque et inpulsos semel terrore eodem agunt, quo
coeperunt, expellunt extra portam vallumque. inde per- 5
gere ac persequi, quia turbida lux metum circa insidiarum
faciebat, non ausi, liberatis castris contenti receperunt se
intra vallum trecentis ferme hostium occisis. Romanorum 6
stationis primae vigiliumque et eorum, qui circa quaesto-
rium oppressi, periere ad septingentos triginta.

Animos inde Samnitibus non infelix audacia auxit, 7
et non modo proferre inde castra Romanum, sed ne pabu-
lari quidem per agros suos patiebantur. retro in pacatum
Soranum agrum pabulatores ibant. quarum rerum fama, 8
tumultuosior etiam quam res erant, perlata Romam coe-
git L. Postumium consulem vixdum validum proficisci ex

9 urbe. prius tamen quam exiret, militibus edicto Soram
iussis convenire, ipse aedem Victoriae, quam aedilis cu-
rulis ex multaticia pecunia faciendam curaverat, dedicavit.
10 ita ad exercitum profectus Sora in Samnium ad castra
collegae perrexit. inde postquam Samnites diffisi duobus
exercitibus resisti posse recesserunt, diversi consules ad
vastandos agros urbesque oppugnandas discedunt.

1 XXXIIII. Postumius Milioniam oppugnare adortus
vi primo atque impetu, dein, postquam ea parum proce-
2 debant, opere ac vineis demum iniunctis muro cepit. ibi
capta iam urbe ab hora quarta usque ad octavam fere
horam omnibus partibus urbis diu incerto eventu pugna-
3 tum est; postremo potitur oppido Romanus. Samnitium
caesi tria milia ducenti, capti quattuor milia septingenti
4 praeter praedam aliam. inde Feritrum ductae legiones,
unde oppidani cum omnibus rebus suis, quae ferri agique
potuerunt, nocte per aversam portam silentio excesserunt.
5 igitur simul advenit consul, primo ita conpositus instruc-
tusque moenibus successit, tamquam idem quod ad Mi-
6 lioniam fuerat certaminis foret, deinde, ut silentium vastum
in urbe nec arma nec viros in turribus ac muris vidit, avi-
dum invadendi deserta moenia militem detinet, ne quam
7 occultam in fraudem incautus rueret. duas turmas socio-
rum Latini nominis circumequitare moenia atque explo-
rare omnia iubet. equites portam unam alteramque eadem
regione in propinquo patentes conspiciunt itineribusque
8 his vestigia nocturnae hostium fugae. adequitant deinde
sensim portis urbemque ex tuto rectis itineribus perviam
conspiciunt et consuli referunt, excessum urbe; solitudine
haud dubia id perspicuum esse et recentibus vestigiis
fugae ac strage rerum in trepidatione nocturna relictarum
9 passim. his auditis consul ad eam partem urbis, quam
adierant equites, circumducit agmen. constitutis haud
procul porta signis quinque equites iubet intrare urbem et
modicum spatium progressos tris manere eodem loco, si
10 tuta videantur, duos explorata ad se referre. qui ubi
redierunt rettuleruntque, eo se progressos, unde in omnes
partes circumspectus esset, longe lateque silentium ac so-
11 litudinem vidisse, extemplo consul cohortes expeditas in

urbem induxit, ceteros interim castra communire iussit.
ingressi milites refractis foribus paucos graves aetate aut 12
invalidos inveniunt relictaque, quae migratu difficilia es-
sent; ea direpta et cognitum ex captivis est, communi con- 13
silio aliquot circa urbes conscisse fugam, suos prima vi-
gilia profectos; credere, eandem in aliis urbibus solitudinem
inventuros. dictis captivorum fides extitit, desertis oppi- 14
dis consul potitur.

XXXV. Alteri consuli M. Atilio nequaquam tam fa- 1
cile bellum fuit. cum ad Luceriam duceret legiones, quam
oppugnari ab Samnitibus audierat, ad finem Lucerinum
ei hostis obvius fuit. ibi ira vires aequavit. proelium va- 2
rium et anceps fuit, tristius tamen eventu Romanis, et
quia insueti erant vinci et quia digredientes magis quam
in ipso certamine senserunt, quantum in sua parte plus
vulnerum ac caedis fuisset. itaque is terror in castris or- 3
tus, qui si pugnantes cepisset, insignis accepta cladis foret.
tum quoque sollicita nox fuit iam invasurum castra Samni-
tem credentibus aut prima luce cum victoribus conseren-
das manus. minus cladis, ceterum non plus animorum ad 4
hostes erat. ubi primum inluxit, abire sine certamine cu-
piunt: sed via una et ea ipsa praeter hostes erat; qua in-
gressi praebuere speciem recta tendentium ad castra op-
pugnanda. consul arma capere milites iubet et sequi se 5
extra vallum; legatis, tribunis, praefectis sociorum impe-
rat quod apud quemque facto opus est. omnes adfirmant, 6
se quidem omnia facturos, sed militum iacere animos, tota
nocte inter vulnera et gemitus morientium vigilatum esse;
si ante lucem ad castra ventum foret, tantum pavoris fuisse, 7
ut relicturi signa fuerint, nunc pudore a fuga contineri,
alioqui pro victis esse. quae ubi consul accepit, sibimet 8
ipsi circumeundos adloquendosque milites ratus, ut ad
quosque venerat cunctantes arma capere, increpabat, quid
cessarent tergiversarenturque; hostem in castra venturum, 9
nisi illi extra castra exissent, et pro tentoriis suis pugna-
turos, si pro vallo nollent. armatis ac dimicantibus du-
biam victoriam esse; qui nudus atque inermis hostem ma- 10
neat, ei aut mortem aut servitutem patiendam. haec iur- 11
ganti increpantique respondebant, confectos se pugna

hesterna esse nec virium quicquam nec sanguinis super-
esse, maiorem multitudinem hostium apparere quam pri-
12 die fuerit. inter haec adpropinquabat agmen; et iam
breviore intervallo certiora intuentes vallum secum portare
Samnitem adfirmant nec dubium esse, quin castra circum-
13 vallaturi sint. tunc enimvero consul indignum facinus esse
vociferari, tantam contumeliam ignominiamque ab igna-
14 vissimo accipi hoste: 'etiamne circumsedebimur,' inquit
'in castris, ut fame potius per ignominiam quam ferro, si
necesse est, per virtutem moriamur?' dii bene verterent,
15 facerentque quod se dignum quisque ducerent: consulem
M. Atilium vel solum, si nemo alius sequatur, iturum
adversus hostes casurumque inter signa Samnitium potius
16 quam circumvallari castra Romana videat. dicta consulis
legati tribunique et omnes turmae equitum et centuriones
17 primorum ordinum adprobavere. tum pudore victus miles
segniter arma capit, segniter e castris egreditur; longo
agmine nec continenti maesti ac prope victi procedunt ad-
18 versus hostem nec spe nec animo certiorem. itaque simul
conspecta sunt Romana signa, extemplo a primo Samni-
tium agmine ad novissimum fremitus perfertur, exire, id
19 quod timuerint, ad inpediendum iter Romanos, nullam
inde ne fugae quidem patere viam, illo loco aut cadendum
esse aut stratis hostibus per corpora eorum evadendum.

1 XXXVI. In medio sarcinas coniciunt, armati suis
2 quisque ordinibus instruunt aciem. iam exiguum inter
duas acies erat spatium, et stabant expectantes, dum ab
3 hostibus prius impetus, prius clamor inciperet. neutris
animus est ad pugnandum, diversique integri atque intacti
abissent, ni cedenti instaturum alterum timuissent. sua
sponte inter invitos tergiversantesque segnis pugna cla-
more incerto atque inpari coepit, nec vestigio quisquam
4 movebatur. tum consul Romanus, ut rem excitaret, equi-
tum paucas turmas extra ordinem inmisit; quorum cum
plerique delapsi ex equis essent et alii turbati, et a Sam-
nitium acie ad opprimendos eos, qui ceciderant, et ad suos
5 tuendos ab Romanis procursum est. inde paulum inritata
pugna est, sed aliquanto et inpigre magis et plures pro-
currerant Samnites, et turbatus eques sua ipse subsidia

territis equis proculcavit. hinc fuga coepta totam avertit
aciem Romanam, iamque in terga fugientium Samnites 6
pugnabant, cum consul equo praevectus ad portam castro-
rum ac statione equitum ibi opposita edictoque, ut qui- 7
cumque ad vallum tenderet, sive ille Romanus sive Samnis
esset, pro hoste haberent, haec ipsa minitans obstitit pro-
fuse tendentibus suis in castra. ‘quo pergis,’ inquit ‘mi- 8
les? et hic arma et viros invenies, nec vivo consule tuo
nisi victor castra intrabis: proinde elige, cum cive an
hoste pugnare malis.’ haec dicente consule equites in- 9
festis cuspidibus circumfunduntur ac peditem in pugnam
redire iubent. non virtus solum consulis, sed fors etiam
adiuvit, quod non institerunt Samnites, spatiumque cir-
cumagendi signa vertendique aciem a castris in hostem
fuit. tum alii alios hortari, ut repeterent pugnam; cen- 10
turiones ab signiferis rapta signa inferre et ostendere suis,
paucos et ordinibus inconpositis effuse venire hostes. inter 11
haec consul manus ad caelum attollens voce clara, ita ut
exaudiretur, templum Iovi Statori vovet, si constitisset a
fuga Romana acies redintegratoque proelio cecidisset vi-
cissetque legiones Samnitium. omnes undique adnisi ad 12
restituendam pugnam, duces, milites, peditum equitum-
que vis. numen etiam deorum respexisse nomen Roma-
num visum: adeo facile inclinata res repulsique e castris
hostes, mox etiam redacti ad eum locum, in quo com-
missa pugna erat. ibi obiacente sarcinarum cumulo, quas 13
coniecerant in medium, haesere inpediti; deinde, ne diri-
perentur res, orbem armatorum sarcinis circumdant. tum 14
vero eos a fronte urgere pedites, ab tergo circumvecti
equites. ita in medio caesi captique. captivorum nume-
rus fuit septem milium ac ducentorum, qui omnes nudi
sub iugum missi; caesos rettulere ad quattuor milia octin-
gentos. ne Romanis quidem laeta victoria fuit: recen- 15
sente consule biduo acceptam cladem, amissorum militum
numerus relatus septem milium ac ducentorum.

Dum haec in Apulia gerebantur, altero exercitu Samni- 16
tes Interamnam coloniam Romanam, quae via Latina est,
occupare conati urbem non tenuerunt: agros depopulati 17
cum praedam aliam inde mixtam hominum atque pecudum

colonosque captos agerent, in victorem incidunt consulem
ab Luceria redeuntem; nec praedam solum amittunt, sed
ipsi longo atque inpedito agmine inconpositi caeduntur.
18 consul Interamnam edicto dominis ad res suas noscendas
recipiendasque revocatis et exercitu ibi relicto comitiorum
19 causa Romam est profectus. cui de triumpho agenti negatus honos et ob amissa tot milia militum et quod captivos sine pactione sub iugum misisset.

1 XXXVII. Consul alter Postumius, quia in Samnitibus materia belli deerat, Etruriam transducto exercitu pri-
2 mum pervastaverat Volsiniensem agrum, dein cum egressis
ad tuendos fines haud procul moenibus ipsorum depugnat.
duo milia ac ducenti Etruscorum caesi, ceteros propin-
3 quitas urbis tutata est. in Rusellanum agrum exercitus
traductus, ibi non agri tantum vastati, sed oppidum etiam
expugnatum, capta amplius duo milia hominum, minus
4 duo milia circa muros caesa. pax tamen clarior maiorque
quam bellum in Etruria eo anno fuerat parta est: tres validissimae urbes, Etruriae capita, Vulsinii, Perusia, Arre-
5 tium, pacem petiere; et vestimentis militum frumentoque
pacti cum consule, ut mitti Romam oratores liceret, indutias in quadraginta annos impetraverunt. multa praesens quingentum milium aeris in singulas civitates inposita.

6 Ob hasce res gestas consul cum triumphum ab senatu
moris magis causa quam spe impetrandi petisset videret-
7 que alios, quod tardius ab urbe exisset, alios, quod iniussu
senatus ex Samnio in Etruriam transisset, partim suos
inimicos, partim collegae amicos ad solacium aequatae
8 repulsae sibi quoque negare triumphum: 'non ita,' inquit
'patres conscripti, vestrae maiestatis meminero, ut me consulem esse obliviscar. eodem iure imperii, quo bella gessi, bellis feliciter gestis, Samnio atque Etruria subactis, vic-
9 toria et pace parta triumphabo.' ita senatum reliquit. inde
inter tribunos plebis contentio orta: pars intercessuros,
ne novo exemplo triumpharet, aiebat, pars, auxilio se ad-
10 versus collegas triumphanti futuros. iactata res ad populum est, vocatusque eo consul cum M. Horatium, L. Valerium consules, Gaium Marcium Rutilum nuper, patrem eius, qui tunc censor esset, non ex auctoritate senatus,

sed iussu populi triumphasse diceret, adiciebat, se quoque 11
laturum fuisse ad populum, ni sciret, mancupia nobilium
tribunos plebis legem inpedituros: voluntatem sibi ac fa-
vorem consentientis populi pro omnibus iussis esse ac
futura. posteroque die auxilio tribunorum plebis trium 12
adversus intercessionem septem tribunorum et consensum
senatus celebrante populo diem triumphavit.

Et huius anni parum constans memoria est: Postumium 13
auctor est Claudius in Samnio captis aliquot urbibus in
Apulia fusum fugatumque, saucium ipsum cum paucis
Luceriam conpulsum; ab Atilio in Etruria res gestas eum-
que triumphasse. Fabius ambo consules in Samnio et ad 14
Luceriam res gessisse scribit traductumque in Etruriam
exercitum — sed ab utro consule, non adiecit — et ad 15
Luceriam utrimque multos occisos inque ea pugna Iovis
Statoris aedem votam, ut Romulus ante voverat; sed fa-
num tantum, id est locus templo effatus fuerat. ceterum 16
hoc demum anno, ut aedem etiam fieri senatus iuberet,
bis eiusdem voti damnata re publica, in religionem venit.

XXXVIII. Sequitur hunc annum et consul insignis 1
L. Papirius Cursor qua paterna gloria qua sua et bellum
ingens victoriaque, quantam de Samnitibus nemo ad eam
diem praeter L. Papirium patrem consulis pepererat. et 2
forte eodem conatu apparatuque omni opulentia insignium
armorum bellum adornaverant et deorum etiam adhibue-
rant opes ritu quodam sacramenti vetusto velut initiatis
militibus, dilectu per omne Samnium habito nova lege, ut 3
qui iuniorum non convenisset ad imperatorum edictum
quique iniussu abisset, caput Iovi sacratum esset. tum 4
exercitus omnis Aquiloniam est indictus. ad quadraginta
milia militum, quod roboris in Samnio erat, convenerunt.
ibi mediis fere castris locus est consaeptus cratibus plu- 5
teisque et linteis contectus, patens ducentos maxime pe-
des in omnis pariter partis. ibi ex libro vetere linteo lecto 6
sacrificatum sacerdote Ovio Paccio quodam, homine magno
natu, qui se id sacrum petere adfirmabat ex vetusta Samni-
tium religione, qua quondam usi maiores eorum fuissent,
cum adimendae Etruscis Capuae clandestinum cepissent
consilium. sacrificio perfecto per viatorem imperator acciri 7

8 iubebat nobilissimum quemque genere factisque. singuli
introducebantur. erat cum alius apparatus sacri, qui per-
fundere religione animum posset, tum in loco circa omni
contecto arae in medio victimaeque circa caesae et cir-
9 cumstantes centuriones strictis gladiis. admovebatur al-
taribus magis ut victima quam ut sacri particeps adige-
baturque iure iurando, quae visa auditaque in eo loco
10 essent non enuntiaturum. iurare cogebant diro quodam
carmine in execrationem capitis familiaeque et stirpis con-
posito, nisi isset in proelium, quo imperatores duxissent,
et si aut ipse ex acie fugisset aut si quem fugientem vi-
11 disset non extemplo occidisset. id primo quidam abnuen-
tes iuraturos se obtruncati circa altaria sunt; iacentes de-
inde inter stragem victimarum documento ceteris fuere,
12 ne abnuerent. primoribus Samnitium ea detestatione ob-
strictis decem nominati sunt ab imperatore: eis dictum,
ut vir virum legerent, donec sedecim milium numerum
confecissent. ea legio linteata ab integumento consaepti,
quo sacrata nobilitas erat, appellata est. his arma insignia
13 data et cristatae galeae, ut inter ceteros eminerent. paulo
plus viginti milium alius exercitus fuit nec corporum specie
nec gloria belli nec apparatu linteatae legioni dispar. hic
hominum numerus (quod roboris erat) ad Aquiloniam con-
sedit.

1 XXXVIIII. Consules profecti ab urbe: prior Sp. Car-
vilius, cui veteres legiones, quas M. Atilius superioris
anni consul in agro Interamnati reliquerat, decretae erant.
2 cum eis in Samnium profectus, dum hostes operati super-
stitionibus concilia secreta agunt, Amiternum oppidum de
3 Samnitibus vi cepit. caesa ibi milia hominum duo ferme
atque octingenti, capta quattuor milia ducenti septuaginta.
4 Papirius novo exercitu — ita enim decretum erat —
scripto Duroniam urbem expugnavit. minus quam collega
cepit hominum, plus aliquanto occidit. praeda opulenta
5 utrubique est parta. inde pervagati Samnium consules,
maxime depopulato Atinate agro, Carvilius ad Cominium,
Papirius ad Aquiloniam, ubi summa rei Samnitium erat,
6 pervenit. ibi aliquamdiu nec cessatum ab armis est ne-
que naviter pugnatum: lacessendo quietos, resistentibus

cedendo comminandoque magis quam inferendo pugnam
dies absumebatur. quod cum inciperetur remittereturque,
omnium rerum etiam parvarum eventus proferebatur in 7
dies. altera Romana castra (quae) viginti milium spatio
aberant, et absentis collegae consilia omnibus gerendis
intererant rebus, intentiorque Carvilius, quo maiore dis-
crimine res vertebatur, in Aquiloniam quam ad Cominium,
quod obsidebat, erat. L. Papirius iam per omnia ad 8
dimicandum satis paratus nuntium ad collegam mittit, sibi
in animo esse, postero die, si per auspicia liceret, confli-
gere cum hoste; opus esse et illum, quanta maxuma vi 9
posset, Cominium oppugnare, ne quid laxamenti sit Sam-
nitibus ad subsidia Aquiloniam mittenda. diem ad pro- 10
ficiscendum nuntius habuit; nocte rediit, adprobare colle-
gam consulta referens. Papirius nuntio misso extemplo 11
contionem habuit; multa de universo genere belli, multa
de praesenti hostium apparatu, vana magis specie quam
efficaci ad eventum, disseruit: non enim cristas vulnera 12
facere et per picta atque aurata scuta transire Romanum
pilum et candore tunicarum fulgentem aciem, ubi res ferro
geratur, cruentari. auream olim atque argenteam Samni- 13
tium aciem a parente suo occidione occisam, spoliaque ea
honestiora victori hosti quam ipsis arma fuisse. datum 14
hoc forsan nomini familiaeque suae, ut adversus maximos
conatus Samnitium opponerentur duces spoliaque ea re-
ferrent, quae insignia publicis etiam locis decorandis es-
sent. deos inmortales adesse propter totiens petita foedera, 15
totiens rupta: tum, si qua coniectura mentis divinae sit,
nulli umquam exercitui fuisse infestiores quam qui ne- 16
fando sacro mixta hominum pecudumque caede resper-
sus, ancipiti deum irae devotus hinc foederum cum Ro-
manis ictorum testes deos, hinc iuris iurandi adversus 17
foedera suscepti execrationes horrens, invitus iuraverit,
oderit sacramentum, uno tempore deos, cives, hostis
metuat.

XXXX. Haec conperta perfugarum indiciis cum apud 1
infensos iam sua sponte milites disseruisset, simul divinae
humanaeque spei pleni clamore consentienti pugnam po-
scunt; paenitet in posterum diem dilatum certamen; mo-

2 ram diei noctisque oderunt. tertia vigilia noctis iam relatis
litteris a collega Papirius silentio surgit et pullarium in
3 auspicium mittit. nullum erat genus hominum in castris
intactum cupiditate pugnae, summi infimique aeque in-
tenti erant, dux militum, miles ducis ardorem spectabat.
4 is ardor omnium etiam ad eos qui auspicio intererant per-
venit. nam cum pulli non pascerentur, pullarius auspicium
5 mentiri ausus tripudium solistimum consuli nuntiavit. con-
sul laetus, auspicium egregium esse et deis auctoribus rem
6 gesturos pronuntiat signumque pugnae proponit. exeunti
iam forte in aciem nuntiat perfuga, viginti cohortes Samni-
tium — quadringenariae ferme erant — Cominium pro-
fectas. quod ne ignoraret collega, extemplo nuntium mittit,
ipse signa ocius proferri iubet; subsidiaque suis quaeque
7 locis et praefectos subsidiis adtribuerat. dextro cornu L.
Volumnium, sinistro L. Scipionem, equitibus legatos alios,
8 C. Caedicium et [T.] Trebonium, praefecit. Sp. Nautium
mulos detractis clitellis cum [III] cohortibus alariis in tu-
mulum conspectum propere circumducere iubet atque inde
inter ipsam dimicationem quanto maxime posset moto pul-
9 vere ostendere. dum his intentus imperator erat, alterca-
tio inter pullarios orta de auspicio eius diei exauditaque
ab equitibus Romanis, qui, rem haud spernendam rati,
Sp. Papirio, fratris filio consulis, ambigi de auspicio re-
10 nuntiaverunt. iuvenis ante doctrinam deos spernentem
natus rem inquisitam, ne quid inconpertum deferret, ad
11 consulem detulit. cui ille: 'tu quidem macte virtute dili-
gentiaque esto! ceterum qui auspicio adest, si quid falsi
nuntiat, in semet ipsum religionem recipit: mihi quidem
tripudium nuntiatum populo Romano exercituique egre-
12 gium auspicium est.' centurionibus deinde imperavit, uti
pullarios inter prima signa constituerent. promovent et
Samnites signa, insequitur acies ornata armataque, ut ho-
13 stium quoque magnificum spectaculum esset. priusquam
clamor tolleretur concurreretur que emisso temere pilo ic-
tus pullarius ante signa cecidit. quod ubi consuli nuntia-
tum est: 'dii in proelio sunt,' inquit 'habet poenam noxium
14 caput.' ante consulem haec dicentem corvus voce clara
occinuit; quo laetus augurio consul adfirmans, numquam

humanis rebus magis praesentes interfuisse deos, signa
canere et clamorem tolli iussit.

XXXXI. Proelium commissum atrox, ceterum longe 1
disparibus animis: Romanos ira, spes, ardor certaminis
avidos hostium sanguinis in proelium rapit, Samnitium
magnam partem necessitas ac religio invitos magis re-
sistere quam inferre pugnam cogit. nec sustinuissent pri- 2
mum clamorem atque impetum Romanorum, per aliquot
iam annos vinci adsueti, ni potentior alius metus insidens
pectoribus a fuga retineret. quippe in oculis erat omnis 3
ille occulti paratus sacri, et armati sacerdotes et promisca
hominum pecudumque strages et respersae fando nefan-
doque sanguine arae et dira execratio ac furiale carmen,
detestandae familiae stirpique conpositum: iis vinculis fu-
gae obstricti stabant, civem magis quam hostem timentes.
instare Romanus a cornu utroque, a media acie, et caedere 4
deorum hominumque attonitos metu. repugnatur segniter,
ut ab iis, quos timor moraretur a fuga. iam prope ad 5
signa caedes pervenerat, cum ex transverso pulvis velut
ingentis agminis incessu motus apparuit: Sp. Nautius
— Octavium Maecium quidam eum tradunt —, dux ala-
ribus cohortibus, erat. pulverem maiorem quam pro nu- 6
mero excitabant: insidentes mulis calones frondosos ramos
per terram trahebant. arma signaque per turbidam lucem
in primo apparebant; post altior densiorque pulvis equi-
tum speciem cogentium agmen dabat. fefellitque non 7
Samnites modo, sed etiam Romanos, et consul adfirmavit
errorem, clamitans inter prima signa, ita ut vox etiam ad
hostis accideret, captum Cominium, victorem collegam
adesse; adniterentur vincere, priusquam gloria alterius
exercitus fieret. haec insidens equo. inde tribunis centu- 8
rionibusque imperat, ut viam equitibus patefaciant. ipse
Trebonio Caedicioque praedixerat, ut, ubi se cuspidem
erectam quatientem vidissent, quanta maxima vi possent,
concitarent equites in hostem. ad nutum omnia ut ex ante 9
praeparato fiunt. panduntur inter ordines viae, provolat
eques atque infestis cuspidibus in medium agmen hostium
ruit perrumpitque ordines, quacumque impetum dedit.
instant Volumnius et Scipio et perculsos sternunt. tum 10

iam deorum hominumque victa vis: funduntur linteatae
cohortes, pariter iurati iniuratique fugiunt nec quemquam
11 praeter hostes metuunt. peditum agmen, quod superfuit
pugnae, in castra aut Aquiloniam conpulsum est, nobili-
tas equitesque Bovianum perfugerunt. equites eques se-
quitur, peditem pedes; diversa cornua, dextrum ad castra
12 Samnitium, laevum ad urbem tendit. prior aliquanto Vo-
lumnius castra cepit: ad urbem Scipioni maiore resistitur
vi, non quia plus animi victis est, sed melius muri quam
vallum armatos arcent. inde lapidibus propulsant hostem.
13 Scipio, nisi in primo pavore, priusquam colligerentur animi,
transacta res esset, lentiorem fore munitae urbis oppu-
gnationem ratus, interrogat milites, satin aequo animo pa-
terentur ab altero cornu castra capta esse, se victores pelli
14 a portis urbis. reclamantibus universis primus ipse scuto
super caput elato pergit ad portam, secuti alii testudine
facta in urbem perrumpunt, deturbatisque Samnitibus quae
circa portam erant muri occupavere; penetrare in interiora
urbis, quia pauci admodum erant, non audent.

1 XXXXII. Haec primo ignorare consul et intentus
recipiendo exercitui esse: iam enim praeceps in occasum
sol erat et adpetens nox periculosa et suspecta omnia
2 etiam victoribus faciebat. progressus longius ab dextra
capta castra videt, ab laeva clamorem in urbe mixtum
3 pugnantium ac paventium fremitu esse. et tum forte cer-
tamen ad portam erat. advectus deinde equo propius ut
suos in muris videt nec iam integri quicquam esse, quoniam
temeritate paucorum magnae rei parta occasio esset, ac-
ciri quas receperat copias signaque in urbem inferri iussit.
4 ingressi proxima ex parte, quia nox adpropinquabat, quie-
5 vere. nocte oppidum ab hostibus desertum est. caesa illo
die ad Aquiloniam Samnitium milia viginti trecenti qua-
draginta, capta tria milia octingenti et septuaginta, signa
6 militaria nonaginta septem. ceterum illud memoriae tra-
ditur, non ferme alium ducem laetiorem in acie visum seu
7 suopte ingenio seu fiducia bene gerundae rei. ab eodem
robore animi neque controverso auspicio revocari a proelio
potuit, et in ipso discrimine, quo templa deis inmortalibus
voveri mos erat, voverat Iovi Victori, si legiones hostium

fudisset, pocillum mulsi, priusquam temetum biberet, sese facturum. id votum dis cordi fuit et auspicia in bonum verterunt.

XXXXIII. Eadem fortuna ab altero consule ad Co- 1
minium gesta res. prima luce ad moenia omnibus copiis admotis corona cinxit urbem subsidiaque firma, ne qua eruptio fieret, portis opposuit. iam signum dantem eum 2
nuntius a collega trepidus de viginti cohortium adventu et ab impetu moratus est et partem copiarum revocare instructam intentamque ad oppugnandum coegit. D. Bru- 3
tum Scaevam legatum cum legione prima et decem cohortibus alariis equitatuque ire adversus subsidium hostium iussit: quocumque in loco fuisset obvius, obsisteret ac 4
moraretur manumque, si forte ita res posceret, conferret, modo ne ad Cominium eae copiae admoveri possent. ipse 5
scalas ferri ad muros ab omni parte urbis iussit ac testudine ad portas successit. simul et refringebantur portae et vis undique in muros fiebat. Samnites sicut, antequam in muris viderent armatos, satis animi habuerunt ad prohibendos urbis aditu hostes, ita, postquam iam non ex in- 6
tervallo nec missilibus, sed comminus gerebatur res et qui aegre successerant ex plano in muros, loco quem magis timuerant victo, facile in hostem inparem ex aequo pugnabant, relictis turribus murisque in forum omnes con- 7
pulsi paulisper inde temptaverunt extremam pugnae fortunam, deinde abiectis armis ad undecim milia hominum 8
et quadringenti in fidem consulis venerunt: caesa ad quattuor milia octingenti octoginta.

Sic ad Cominium, sic ad Aquiloniam gesta res. inde 9
medio inter duas urbes spatio, ubi tertia expectata erat pugna, hostes non inventi. septem milia passum cum abessent a Cominio, revocati ab suis neutri proelio occurrerunt. primis ferme tenebris, cum in conspectu iam ca- 10
stra, iam Aquiloniam habuissent, clamor eos utrimque par accidens sustinuit; deinde e regione castrorum, quae in- 11
censa ab Romanis erant, flammae late fusae certioris cladis indicium progredi longius prohibuit. eo ipso loco te- 12
mere sub armis strati passim inquietum omne tempus noctis expectando timendoque lucem egere. prima luce, 13

incerti quam in partem intenderent iter, repente in fugam
consternantur conspecti ab equitibus, qui egressos nocte
ab oppido Samnites persecuti viderant multitudinem non
14 vallo, non stationibus firmatam. conspecta et ex muris
Aquiloniae ea multitudo erat iamque etiam legionariae co-
hortes sequebantur. ceterum nec pedes fugientes perse-
qui potuit et ab equite novissimi agminis ducenti ferme
15 et octoginta interfecti. arma multa pavidi ac signa mili-
taria duodeviginti reliquere. alio agmine incolumi, ut ex
tanta trepidatione, Bovianum perventum est.
1 XXXXIIII. Laetitiam utriusque exercitus Romani
auxit et ab altera parte feliciter gesta res. uterque ex al-
terius sententia consul captum oppidum diripiendum militi
2 dedit, exhaustis deinde tectis ignem iniecit, eodemque die
Aquilonia et Cominium deflagravere. et consules cum
gratulatione mutua legionum suaque castra coniunxere.
3 in conspectu duorum exercituum et Carvilius suos pro
cuiusque merito laudavit donavitque et Papirius, apud
quem multiplex in acie, circa castra, circa urbem fuerat
certamen, Sp. Nautium, Sp. Papirium fratris filium et quat-
tuor centuriones manipulumque hastatorum armillis aureis-
4 que coronis donavit: Nautium propter expeditionem, qua
magni agminis modo terruerat hostes; iuvenem Papirium
propter navatam cum equitatu et in proelio operam et
nocte, quia fugam infestam Samnitibus ab Aquilonia clam
5 egressis fecit; centuriones militesque, quia primi portam
murumque Aquiloniae ceperant. equites omnes ob insi-
gnem multis locis operam corniculis armillisque argenteis
6 donat. consilium inde habitum, cum iam tempus esset
deducendi ab Samnio exercitus aut utriusque aut certe al-
7 terius. optimum visum, quo magis fractae res Samnitium
essent, eo pertinacius et infestius agere cetera et perse-
qui, ut perdomitum Samnium insequentibus consulibus
8 tradi posset. quando iam nullus esset hostium exercitus,
qui signis conlatis dimicaturus videretur, unum superesse
belli genus, urbium oppugnationes, quarum per excidia
militem locupletare praeda et hostem pro aris ac focis
9 dimicantem conficere possent. itaque litteris missis ad
senatum populumque Romanum de rebus ab se gestis

diversi, Papirius ad Saepinum, Carvilius ad Veliam oppugnandam, legiones ducunt.

XXXXV. Litterae consulum ingenti laetitia et in curia 1
et in contione auditae, et quadridui supplicatione publicum
gaudium privatis studiis celebratum est. nec populo Ro- 2
mano magna solum, sed peroportuna etiam ea victoria
fuit, quia per idem forte tempus rebellasse Etruscos ad-
latum est. subibat cogitatio animum, quonam modo to- 3
lerabilis futura Etruria fuisset, si quid in Samnio adversi
evenisset, quae coniuratione Samnitium erecta, quoniam
ambo consules omnisque Romana vis aversa in Samnium
esset, occupationem populi Romani pro occasione rebel-
landi habuisset. legationes sociorum a M. Atilio prae- 4
tore in senatum introductae querebantur, uri ac vastari
agros a finitimis Etruscis, quod desciscere a populo Ro-
mano nollent, obtestabanturque patres conscriptos, ut se 5
a vi atque iniuria communium hostium tutarentur. respon-
sum legatis, curae senatui futurum, ne socios fidei suae
paeniteret: Etruscorum prope diem eandem fortunam quam
Samnitium fore. segnius tamen, quod ad Etruriam adti- 6
nebat, acta res esset, ni Faliscos quoque, qui per multos
annos in amicitia fuerant, adlatum foret arma Etruscis
iunxisse. huius propinquitas populi acuit curam patribus, 7
ut fetiales mittendos ad res repetendas censerent. quibus
non redditis ex auctoritate patrum iussu populi bellum
Faliscis indictum est iussique consules sortiri, uter ex 8
Samnio in Etruriam cum exercitu transiret. iam Carvilius
Veliam et Palumbinum et Herculaneum ex Samnitibus
ceperat, Veliam intra paucos dies, Palumbinum eodem 9
quo ad muros accessit. ad Herculaneum etiam signis con- 10
latis ancipiti proelio et cum maiore sua quam hostium
iactura dimicavit. castris deinde positis moenibus hostem
inclusit. oppugnatum oppidum captumque. in his tribus 11
urbibus capta aut caesa ad decem milia hominum, ita ut
parvo admodum plures caperentur. sortientibus provin-
cias consulibus Etruria Carvilio evenit secundum vota
militum, qui vim frigoris iam in Samnio non patiebantur.
Papirio ad Saepinum maior vis hostium restitit. saepe in 12
acie, saepe in agmine, saepe circa ipsam urbem adversus

eruptiones hostium pugnatum. nec obsidio, sed bellum
ex aequo erat: non enim muris magis se Samnites quam
13 armis ac viris moenia tutabantur. tandem pugnando in
obsidionem iustam coegit hostes obsidendoque vi atque
14 operibus urbem expugnavit. itaque ab ira plus caedis
editum capta urbe: septem milia quadringenti caesi, capta
minus tria milia hominum. praeda, quae plurima fuit
congestis Samnitium rebus in urbes paucas, militi con-
cessa est.

1 XXXXVI. Nives iam omnia oppleverant nec durari
extra tecta poterat: itaque consul exercitum de Samnio
2 deduxit. venienti Romam triumphus omnium consensu
est delatus. triumphavit in magistratu insigni, ut illorum
3 temporum habitus erat, triumpho. pedites equitesque in-
signes donis transiere ac transvecti sunt; multae civicae
4 coronae vallaresque ac murales conspectae. inspectata
spolia Samnitium et decore ac pulchritudine paternis spo-
liis, quae nota frequenti publicorum ornatu locorum erant,
conparabantur; nobiles aliquot captivi clari suis patrum-
5 que factis ducti; aeris gravis travecta viciens centum mi-
lia et quingenta triginta tria milia — id aes redactum ex
captivis dicebatur —, argenti quod captum ex urbibus
erat, pondo mille octingenta triginta. omne aes argen-
tumque in aerarium conditum, militibus nihil datum ex
6 praeda est. auctaque ea invidia est ad plebem, quod tri-
butum etiam in stipendium militum conlatum est, cum, si
spreta gloria fuisset captivae pecuniae in aerarium inlatae,
et militi tum dari ex praeda et stipendium militare prae-
7 stari potuisset. aedem Quirini dedicavit; quam in ipsa
dimicatione votam apud neminem veterem auctorem in-
venio, neque hercule tam exiguo tempore perficere potuis-
set. ab dictatore patre votam filius consul dedicavit exor-
8 navitque hostium spoliis, quorum tanta multitudo fuit, ut
non templum tantum forumque iis ornaretur, sed sociis
etiam colonisque finitumis ad templorum locorumque
9 publicorum ornatum dividerentur. ab triumpho exercitum
in agrum Vescinum, quia regio ea infesta ab Samnitibus
erat, hibernatum duxit.

10 Inter haec Carvilius consul in Etruria Troilum primum

oppugnare adortus quadringentos septuaginta ditissimos,
pecunia grandi pactos, ut abire inde liceret, dimisit, ce- 11
teram multitudinem oppidumque ipsum vi cepit. inde
quinque castella locis sita munitis expugnavit. caesa ibi 12
hostium duo milia quadringenti, minus duo milia capti.
et Faliscis pacem petentibus annuas indutias dedit pactus
centum milia gravis aeris et stipendium eius anni militi-
bus: his rebus actis ad triumphum decessit, ut minus cla- 13
rum de Samnitibus quam collegae triumphus fuerat, ita
cumulo Etrusci belli aequatum. aeris gravis tulit in ae- 14
rarium trecenta octoginta milia; reliquo aere aedem For-
tis Fortunae de manubiis faciendam locavit prope aedem
eius deae ab rege Servio Tullio dedicatam: et militibus 15
ex praeda centenos binos asses et alterum tantum centu-
rionibus atque equitibus malignitate collegae gratius ac-
cipientibus munus divisit. favor consulis tutatus ad po- 16
pulum est L. Postumium, legatum eius, qui dicta die a
M. Scantio tribuno plebis fugerat in legatione, ut fama
ferebat, populi iudicium; iactarique magis quam peragi
accusatio eius poterat.

XXXXVII. Exacto iam anno novi tribuni plebis ma- 1
gistratum inierant, hisque ipsis, quia vitio creati erant,
quinque post dies alii suffecti. lustrum conditum eo anno 2
est a P. Cornelio Arvina, C. Marcio Rutilo censoribus:
censa capitum milia ducenta sexaginta duo trecenta vi-
ginti unum. censores vicesimi sexti a primis censoribus,
lustrum undevicesimum fuit.

Eodem anno coronati primum ob res bello bene gestas 3
ludos Romanos spectarunt, palmaeque tum primum trans-
lato e Graecia more victoribus datae. eodem anno ab 4
aedilibus curulibus, qui eos ludos fecerunt, damnatis ali-
quot pecuariis via a Martis silice ad Bovillas perstrata est.

Comitia consularia L. Papirius habuit: creavit con- 5
sules Q. Fabium Maximi f. Gurgitem et D. Iunium Bru-
tum Scaevam; ipse Papirius praetor factus.

Multis rebus laetus annus vix ad solacium unius mali, 6
pestilentiae urentis simul urbem atque agros, suffecit,
portentoque iam similis clades erat: et libri aditi, quinam
finis aut quod remedium eius mali ab diis daretur. in- 7

ventum in libris, Aesculapium ab Epidauro Romam arcessendum. neque eo anno, quia bello occupati consules erant, quicquam de ea re actum, praeterquam quod unum diem Aesculapio supplicatio habita est.

[PERIOCHA LIBRI XI.

Cum Fabius Gurges consul male adversus Samnites pugnasset et senatus de removendo eo ab exercitu ageret, Fabius Maximus pater deprecatus hanc fili ignominiam eo maxime senatum movit, quod iturum se filio legatum pollicitus est, idque praestitit. eius consiliis et opera filius consul adiutus caesis Samnitibus triumphavit, C. Pontium imperatorem Samnitium, ductum in triumpho, securi percussit. cum pestilentia civitas laboraret, missi legati, ut Aesculapi signum Romam ab Epidauro transferrent, anguem, qui se in navem eorum contulerat, in quo ipsum numen esse constabat, deportaverunt; eoque in insulam Tiberis egresso eodem loco aedes Aesculapio constituta est. L. Postumius consularis, quoniam, cum exercitui praeesset, opera militum in agro suo usus erat, damnatus est. pacem petentibus Samnitibus foedus quarto renovatum est. Curius Dentatus consul Samnitibus caesis et Sabinis, qui rebellaverant, victis et in deditionem acceptis bis in eodem magistratu triumphavit. coloniae deductae sunt Castrum, Sena, Hadria. triumviri capitales tunc primum creati sunt. censu acto lustrum conditum est: censa sunt civium capita ducenta septuaginta duo milia. plebs propter aes alienum post graves et longas seditiones ad ultimum secessit in Ianiculum, unde a Q. Hortensio dictatore deducta est; isque in ipso magistratu decessit. res praeterea contra Vulsinienses gestas continet, item adversus Lucanos, contra quos auxilium Thurinis ferre placuerat.

PERIOCHA LIBRI XII.

Cum legati Romanorum a Gallis Senonibus interfecti essent, bello ob id Gallis indicto, L. Caecilius praetor ab eis cum legionibus caesus est. cum a Tarentinis classis Romana direpta esset, duumviro, qui praeerat classi, occiso, legati ad eos a senatu ut de his iniuriis quererentur missi pulsati sunt. ob id bellum eis indictum est. Samnites defecerunt. adversus eos et Lucanos et Brittios et Etruscos aliquot proeliis a conpluribus ducibus bene pugnatum est. Pyrrhus Epirotarum rex, ut auxilium Tarentinis ferret, in Italiam venit. cum in praesidium Reginorum legio Campana cum praefecto Decio Vibellio missa esset, occisis Reginis Regium occupavit.

PERIOCHA LIBRI XIII.

Valerius Laevinus consul parum prospere adversus Pyrrhum pugnavit, elephantorum maxime inusitata facie territis militibus. post id proelium cum corpora Romanorum, qui in acie ceciderant, Pyrrhus inspiceret, omnia versa in hostem invenit, populabundusque ad urbem Romanam processit. C. Fabricius missus ad eum a senatu, ut de redimendis captivis ageret, frustra ut patriam desereret a rege temptatus est. captivi sine pretio remissi sunt. Cineas legatus a Pyrrho ad senatum missus petiit, ut conponendae pacis causa rex in urbem reciperetur. de qua re cum ad frequentiorem senatum referri placuisset, Appius Claudius, qui propter valitudinem oculorum iam diu consiliis publicis se abstinuerat, venit in curiam et sententia sua tenuit, ut id Pyrrho negaretur. Cn. Domitius censor primus ex plebe lustrum condidit: censa sunt civium capita ducenta octoginta septem milia ducenta viginti duo. iterum adversus Pyrrhum dubio eventu pugnatum est. cum Carthaginiensibus quarto foedus renovatum est. cum C. Fabricio consuli is, qui ad eum a Pyrrho transfugerat, polliceretur, venenum se regi daturum, cum indicio ad regem remissus est. res praeterea contra Lucanos et Bruttios, Samnites et Etruscos prospere gestas continet.

PERIOCHA LIBRI XIIII.

Pyrrhus in Siciliam traiecit. cum inter alia prodigia fulmine deiectum esset in Capitolio Iovis signum, caput eius per haruspices inventum est. Curius Dentatus cum dilectum haberet, eius, qui citatus non responderat, bona primus vendidit, item Pyrrhum ex Sicilia in Italiam reversum vicit et Italia expulit. Fabricius censor P. Cornelium Rufinum consularem senatu movit, quod is decem argenti pondo facti haberet. lustro a censoribus condito censa sunt capita civium ducenta septuaginta unum milia ducenta triginta quattuor. cum Ptolemaeo Aegypti rege societas iuncta est. Sextilia virgo Vestalis damnata incesti viva defossa est. coloniae deductae sunt Posidonia et Cosa. Carthaginiensium classis auxilio Tarentinis venit, quo facto ab his foedus violatum est. res praeterea contra Lucanos et Bruttios et Samnites feliciter gestas et Pyrrhi regis mortem continet.

PERIOCHA LIBRI XV.

Victis Tarentinis pax et libertas data est. legio Campana, quae Regium occupaverat, obsessa deditione facta securi per-

cussa est. cum legatos Apolloniatium ad senatum missos quidam iuvenes pulsassent, dediti sunt Apolloniatibus. Picentibus victis pax data est. coloniae deductae Ariminum in Piceno, Beneventum in Samnio. tunc primum populus Romanus argento uti coepit. Umbri et Sallentini victi in deditionem accepti sunt. quaestorum numerus ampliatus est, ut essent octo.

PERIOCHA LIBRI XVI.

Origo Carthaginiensium et primordia urbis eorum referuntur; contra quos et Hieronem regem Syracusanorum auxilium Mamertinis ferendum senatus censuit, cum de ea re inter suadentes, ut id fieret, dissuadentesque contentio fuisset; transgressisque tunc primum mare equitibus Romanis adversus Hieronem saepius bene pugnatum. petenti pax data est. lustrum a censoribus conditum: censa sunt civium capita trecenta octoginta duo milia ducenta triginta quattuor. Decimus Iunius Brutus munus gladiatorium in honorem defuncti patris primus edidit. colonia Aesernia deducta est. res praeterea contra Poenos et Vulsinios prospere gestas continet.

PERIOCHA LIBRI XVII.

Cn. Cornelius consul a classe Punica circumventus et per fraudem, velut in conloquium evocatus, captus est. C. Duillius consul adversus classem Poenorum prospere pugnavit primusque omnium Romanorum ducum navalis victoriae duxit triumphum, ob quam causam ei perpetuus quoque honos habitus est, ut revertenti a cena tibicine canente funale praeferretur. L. Cornelius consul in Sardinia et Corsica contra Sardos et Corsos et Hannonem Poenorum ducem feliciter pugnavit. Atilius Calatinus consul cum in locum a Poenis circumsessum temere exercitum duxisset, M. Calpurni tribuni militum virtute et opera evasit, qui cum trecentis militibus eruptione facta hostes in se converterat. Hannibal dux Poenorum victa classe, cui praefuerat, a militibus suis in crucem sublatus est. Atilius Regulus consul victis navali proelio Poenis in Africam traiecit.

PERIOCHA LIBRI XVIII.

Atilius Regulus in Africa serpentem portentosae magnitudinis cum magna clade militum occidit, et cum aliquot proeliis bene adversus Carthaginienses pugnasset successorque ei a senatu prospere bellum gerenti non mitteretur, id ipsum per litteras ad

senatum missas questus est, in quibus inter causas petendi successoris, quod agellus eius a mercennariis desertus esset. quaerente deinde fortuna, ut magnum utriusque casus exemplum in Regulo proderetur, arcessito a Carthaginiensibus Xanthippo Lacedaemoniorum duce victus proelio et captus est. res deinde a ducibus Romanis omnibus terra marique prospere gestas deformaverunt naufragia classium. Tib. Coruncanius primus ex plebe pontifex maximus creatus est. P. Sempronius Sophus, [M'.] Valerius Maximus censores cum senatum legerent, sedecim senatu moverunt; lustrum condiderunt, quo censa sunt civium capita ducenta nonaginta septem milia septingenta nonaginta septem. Regulus missus a Carthaginiensibus ad senatum, ut de pace et, si eam non posset impetrare, de commutandis captivis ageret, set iure iurando adstrictus, rediturum se Carthaginem, si commutari captivos non placuisset, utrumque negandi auctor senatui fuit et, cum fide custodita reversus esset, supplicio a Carthaginiensibus de eo sumpto perit.

PERIOCHA LIBRI XVIIII.

Caecilius Metellus rebus adversus Poenos prospere gestis speciosum egit triumphum tredecim ducibus hostium et centum viginti elephantis in eo ductis. Claudius Pulcher consul contra auspicia profectus — iussit mergi pullos, qui cibari nolebant — infeliciter adversus Carthaginienses classe pugnavit, et revocatus a senatu iussusque dictatorem dicere Claudium Gliciam dixit, sortis ultimae hominem, qui coactus abdicare se magistratu postea ludos praetextatus spectavit. A. Atilius Calatinus primus dictator extra Italiam exercitum duxit. commutatio captivorum cum Poenis facta est. coloniae deductae sunt Fregenae, in agro Sallentino Brundisium. lustrum a censoribus conditum est. censa sunt civium capita ducenta quadraginta unum milia ducenta duodecim. Claudia, soror P. Claudi, qui contemptis auspiciis male pugnaverat, a ludis revertens cum turba premeretur, dixit 'utinam frater meus viveret! iterum classem duceret.' ob eam causam multa ei dicta est. duo praetores tunc primum creati sunt. Caecilius Metellus pontifex maximus A. Postumium consulem, quoniam idem et flamen Martialis erat, cum is ad bellum gerendum proficisci vellet, in urbe tenuit nec passus est a sacris recedere. rebus adversus Poenos a pluribus ducibus prospere gestis summam victoriae C. Lutatius consul victa ad Aegates insulas classe Poenorum imposuit. petentibus Carthaginiensibus pax data est. cum templum Vestae arderet, Caecilius Metellus pontifex maximus ex incendio sacra rapuit. duae tribus adiectae sunt, Velina et Quirina.

PERIOCHA LIBRI XX.

Falisci cum rebellassent, sexto die perdomiti in deditionem venerunt. Spoletium colonia deducta est. adversus Ligures tunc primum exercitus promotus est. Sardi et Corsi cum rebellassent, subacti sunt. Tuccia virgo Vestalis incesti damnata est. bellum Illyriis propter unum ex legatis, qui ad eos missi erant, occisum indictum est, subactique in deditionem venerunt. praetorum numerus ampliatus est, ut essent quattuor. Galli Transalpini, qui in Italiam inruperant, caesi sunt. eo bello populum Romanum sui Latinique nominis trecenta milia armatorum habuisse dicit. exercitibus Romanis tunc primum trans Padum ductis Galli Insubres aliquot proeliis fusi in deditionem venerunt. M. Claudius Marcellus consul occiso Gallorum Insubrium duce Virdomaro opima spolia retulit. Histri subacti sunt. item Illyrii cum rebellassent, domiti in deditionem venerunt. lustrum a censoribus bis conditum est: primo lustro censa sunt civium capita ducenta septuaginta milia ducenta tredecim *** libertini in quattuor tribus redacti sunt, cum antea dispersi per omnes fuissent, Esquilinam, Palatinam, Suburanam, Collinam. [C. Flaminius censor viam Flaminiam] muniit et circum Flaminium exstruxit. coloniae deductae in agro [de] Gallis capto, Placentia et Cremona.]